بدر الشروح

شرح

دیوان حافظ

مصنفہ

زبدۂ اہلِ کمال صاحب حال و قال فخر اقران و امثال حضرت مولٰنا
بدر الدین صاحب اکبر آبادی رحمہ اللہ الہادی بتصحیح تام و
تنقیح تمام باہتمام احقر عباد اللہ الصمد محمد عبد الاحد وفقہ اللہ
التزود لغد - بماہ ذیقعدہ سنہ ۱۳۲۱ ہجری مطابق ماہ فروری سنہ ۱۹۰۴ء

در مطبع مجتبائی واقع دہلی طبع گردید ۱۳۲۱ھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ الحافظ الحق المبین۔ الرحمن الرحیم الموفق المعین۔ والصلوٰۃ علی شمس الرسالۃ محمد النبی الامین۔ وعلی الہ واصحابہ بدور الدین ونجوم الیقین ؛

اما بعد میگوید بندۂ احقر **محمد عبد الاحد** رضوی دہلوی کہ ؎

للہ الحمد ہر آن چیز کہ خاطر میخواست
آمد آخر ز پس پردۂ تقدیر پدید

از مدت دراز میخواستم کہ دیوان حافظ شیرازی علیہ الرحمہ را شرحے بدست آید کہ مضامین دقیقہ واصطلاحات مشکلہ را حاوی وکافل باشد تا در ویشان خوش مذاق را بکار آید وکیفے افزاید وصوفی منش را از خود برباید۔

بالآخر من جد وجد۔ بر مقصود خود ظفر یافتم ونسخہ قلمیہ **بدر الشروح** مصنفہ مولانا حافظ بدر الدین بن مولانا حافظ بہاؤ الدین نور اللہ قبرہما کہ میان محمد مصلح الدین ابن شیخ علاؤ الدین بن شیخ غلام محمد بن حافظ شہاب الدین بن حافظ قاضی علاؤ الدین برادر بزرگ حضرت شارح در ۱۲۵۴ ہجری نبوی قلمی نمودہ بودند از کتبخانہ محبی مخلصی مولوی ظفر الدین صاحب ابن مولانا اصلح الدین اکبر ابادی کہ یکے از اولاد حضرت شارح مرحوم ہستند بدست آوردم ونعمت غیر مترقبہ پنداشتم زیرا کہ شارح علیہ الرحمۃ پایہ تحقیق از دست نگذاشتہ و رموزات صوفیہ وکنایات مختفیہ باحسن وجوہ بصراحت تمام بیان کردہ ودر تحریر ابحاث نفیسہ ہیچ دقیقہ فرو نگذاشتہ۔ اما چون حامل المتن نبود وتصحیف ناقلان ولغزش مصححان در وے اثرے تمام داشت حتے کہ بسیار جا الفاظ مہملہ وعبارات مخدوشہ موجود بودند واگر شعر بود شرح نبود واگر شرح بود شعر نبود وچون نسخ متعددہ اصل دیوان جمع نمودم وہر ہر غزل وہر ہر شعر را مقابلہ کردم دیدم کہ نسخہ شارح از ہمہ نسخ جداست چند غزل درین نسخہ بود کہ در دیگر نبود وبسیار غزلہاست کہ در دیگر اند ودرین نیست واکثر غزلیات را مقطع ومطلع ہم نبود۔ افسوس خوردم کہ آیا چنین بیش بہا شرح را چہ حال کردند وپے در پئے تہنہ بیش نبردند آخر بمصححان مطبع سپردم وبصرف زر کثیر اصحیح ودرست کنانیدہ در مطبع خود طبع نمودم الحال سوائے چند مواقع کہ اصلا الفہم نیامدہ ہیچ عبارت مخدوش وبیمعنی نیست وہر مقطع کہ شرحش در کتاب نبود بر حاشیہ موجود است پس این شرح لیست عجیب وحلیست غریب حامل المتن مشتمل بر فوائد جمیلہ ومنافع جلیہ وابحاث رائقہ ومضامین شائقہ فبادر والیہ یا اولی الالباب

واللہ الموفق والیہ المآب ؛

احوال حضرت شارح رحمۃ اللہ علیہ

نام نامیش مولانا حافظ بدر الدین ابن مولانا حافظ بہاؤ الدین از اولاد حضرت عبد اللہ بن سلام صحابی است کہ در حق وے نازل شد وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ و سلسلۂ نسبش از انبیاے بنی اسرائیل تا حضرت یوسف علیہ السلام می رسد و از طرف جد فاسد تا شیخ الشیوخ مولانا شیخ محمد صالح قادری اعظمی اکبر آبادیؒ ابن حضرت قطب الاقطاب شیخ عبد اللہ المخاطب بہ مخدوم بہکاری قدس اللہ اسرارہ خلیفہ اول حضرت شیخ سلیم چشتی قدس سرہٗ و خزینۃ الاصفیا و مجمع الواصلین وغیرہ از محامد او مملو است۔ اجداد ایشان از خجند کہ از مضافات مصر ست و وطن مالوف ایشان است برائے اداے مناسک احرام حج بستہ در حرمین شریفین رسیدند و بزیارت مشرف شدند۔ بعد ازان وقتیکہ سلطان جلال الدین محمد اکبر بادشاہ دکن و گجرات فتح کردہ مراجعت نمود و بر کوہ فتح پور سیکری در ۹۷۷ھ نور الدین جہانگیر پیدا شد و سلطان این مقام را مبارک دانستہ شہر آباد کرد و او را فتح پور نام نہاد و دار الخلافہ خود ساخت عہدۂ افتا و قضا بایشان داد چنانچہ تا ایندم آن خدمت نسلاً بعد نسل در خاندان ایشان باقیست در صدی دوازدہم مولانا حافظ بدر الدین برادر مولانا حافظ علاؤ الدین مرحوم قاضی فتح پور ابن مولانا حافظ بہاؤ الدین مرجع اقاصی و ادانی شدند و از فیوض ظاہری و باطنی خلق اللہ را نفع رسانیدند باز در ۱۱۸۵ھ از فتح پور بجید آباد تشریف بردند و ساکنان آن دیار را بدولتِ فیض خود مالامال کردند صاحب تصانیف بودند۔ علاوہ شرح دیوان حافظ کہ اکنون لشاہد طبع پیوست۔ صفات الایمان و شرح الصدر الاسلام و خلاصۃ الحکم و عین المعانی و مبدأ و معاد و شرح گلستان و دیگر کتب از تصانیف ایشان اند۔ الا بجز شرح دیوان حافظ دیگری شائع نشدہ اکنون از خاندان ایشان مولانا ظفر الدین صاحب و دیگر اعزہ موجود اند اخلاق حمیدہ و صفات پاکیزہ دارند خداے تعالےٰ زیادت عمر و علم و عمل نصیب ایشان کناد

اعلان

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ستایش بیرون از اندازۂ تفہیم افہام مرقدیے را رسد کہ بادِ حدوث و امکان بذات اقدسش نمیتواند وزید۔ و نیایش افزون از احاطۂ ترقیم اقلام مرقیومے را سزد کہ غبار تشبیہ و تعطیل بوجود مقدسش نتواند رسید و عبارات جاہ و جلالش از شعرِ شاعران منزہ و اشارات لطف و کمالش از شرح شارحان مستغنی و درود لایتناہی از بارگاہ الٰہی نثار آن نقد ہر دو عالم سرمایۂ ایجاد آدم صاحب الفضل والکرم افصح العرب والعجم محمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم و علے آلہ و اصحابہ اجمعین۔ اما بعد میگوید بندۂ کمترین بدر الدین ولد حافظ بہاء الدین ابن شیخ غلام محمد غفر اللہ لہ ولوالدیہ در عنفوان جوانی کہ ایامِ نشاط و شادمانی ہست دل طالب اشعار عشق انگیز بود و طبیعت راغب کلمات جنون ریز روزہا در مطالعۂ اشعارِ منتخبہ سفینہا اشتغال مینمودم و وقتہا بخواندنِ دواوینِ سلف و خلف میبودم آخر الامر از زبانِ خلف و بیان سلف چنان مرکوز خاطر گردید کہ در بارہ عشق و بابِ محبت سخن ہیچ یکے از شعرائے متقدمین و متاخرین بسخنان حضرت قدوۃ العاشقین شمس الدین محمد الحافظ شیرازی نمیرسد چنانچہ حکیم آذری در جواہر الاسرار آوردہ از آن رمزے کہ سخنوران درین عالم فانی نزول نمودہ اند اینچنین سخن ہیچکس را اتفاق نیفتادہ است و نخواہد افتاد درین طور چنانچہ حافظ را داللہ علے کل شئ قدیرٌ و شیخ نور الدین عبد الرحمن جامی در نفحات نوشتہ و مسمی لسان الغیب و ترجمان الاسرار است بسا اسرارِ غیبیہ و معانیِ معنویہ کہ در کسوت مجاز و سے اتفاق افتادہ ہیچکس را نیفتادہ و ہیچ دیوانے بہ از دیوان حافظ نیست اگر مرد صوفی باشد لاجرم مدام دیوانِ حافظ بدست میداشتم و دمے از دست نمیگذاشتم و از مطالعہ غزلیاتِ شوق انگیز و از خواندن رباعیاتِ ذوق آمیز فرحتے حاصل مینمودم و خورسندی بہم میرسانیدم رفتہ رفتہ طبیعت مقتضیِ آن گردید کہ اگر بمصطلحاتِ ایشان اطلاعے حاصل شود و بر معانی

کلمات ایشان تحصیل گردد بسے بهتر وخوشتر باشد بعد ازتگاپوے بسیار وجستجوی بیشمار بعضے ازکتب مشتمل بر مصطلحات صوفیه چون مرآة المعانی که مصنفش قطب الدین جمال هانسوی ست وگلشن راز که تصنیف شیخ محمود جبستری و شرح گلشن راز وبسیارے از رسالها متضمن مقامات سلوک وتصوف وچندی از شروح دیوان حافظ چون شرح میر ختمی مرید محمد غوث گوالیاری وشرح شیخ محمد دهلوی وشرح شیخ یوسف الهابادی وشرح شیخ محمد افضل اله آبادی که متضمن تحلیل ابیات مغلقه اند ازمطالعه اینها بتوجه حضرت شمس الدین وتاثر کلمات بزرگان باندازه عقل رکیک ومقدار حوصله ضعیف بر مصطلحات ایشان اطلاع یافتم وبادراک معانی اینان بشتافتم روزے مرکوز خاطر فاتر گردید که انچه ازین شروحها بهره برداشته ام وانچه که بتوجه حضرت لسان الغیب بردلم وارد وقت گردید آنرا بتحریر آرد تا بعضے از آشنایان وبرادران وطالبان را نیز ازین بهره رسد که ۵ حلوا بتنها نشایست خورد بنابران شرح برنگاشتم تا پس ماندگان را یادگاری باشد وبرصفحهٔ روزگار از ما نشانی ماند والله المعین وبه نستعین

غزل	اَلَا یَا اَیُّهَا السَّاقِی اَدِرْ کَاسًا وَّنَاوِلْهَا	که عشق آسان نمود اول ولے افتاد مشکلها

الا بمعنی دانا وآگاه باش **یا** حرف ندا بمعنے اے **ایها** حرف زائد کما قال الله. اَیُّهَا الْعَزِیْزُ مَسَّنَا وَاَهْلَنَا الضُّرُّ ونیز بلفظ ادب است کقوله تعالے یَا اَیُّهَا النَّبِیُّ اِنَّا اَرْسَلْنَاکَ شَاهِدًا وَّ مُبَشِّرًا **ساقی** در اصل لغت بمعنے نوشانندهٔ آب هست اما بیشتر مستعمل بر نوشانندهٔ شراب است ودر اصطلاح صوفیه مراد ازین چهار کس اند اول حضرت حق بموجب وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا چنانچه در شرح گلشن راز آمده است که در مراتب تجلیات افعالی حق تعالے خود ساقی گشته شراب بعاشقان خود می نوشاند وایشان چون آن شراب مے نوشند محو وفانی میگردند واز کشاکش وسختیهاے عشق خلاصی مے یابند دوم مرشد کامل که کنایت از جناب محمد ست صلعم چنانچه در مرآة المعانیست ؎ مرشد کامل در ینجا مصطفی ست * هم نبی وهم ولی را رهنماست * سیوم شیخ به نیابت رسول علیه السلام که اَلشَّیْخُ فِیْ قَوْمِهٖ کَالنَّبِیِّ فِیْ اُمَّتِهٖ چهارم معشوق که شراب حسن معنوی از جام روے وے مینوشند **ادر** یعنی بگردان اے روان کن. **کاسا** ساغر ونیز مراد روے معشوق چنانچه مولوی جامی گفته ؎ ساغر از دور عارضش کردیم * باده خوردیم واین ترانه زدیم * **ناولها** بده. آنرا وناول امر است از ناوَلَ یُنَاوِلُ مُنَاوَلَةً یعنے

چیزے بکسے دادن و الف درناول حرف تاسیست وتاسیس الفے راگویند کہ درمیان روی واو حرفے متحرک واسطہ
شود چون شائل وکائل سلمان ؎ رفتند رفیقان و رسیدند بمنزل ٭ درخواب غروری تو ہنوز اے
دلِ غافل ٭ نظام الدین گنجوی ؎ ہمہ سختی از بستگی لازم ست ٭ چو در بشکنی خانہ پرہیزم ست ٭ ترک این الف
از عیوب قافیہ نیست **آسان نمود اول** اشارہ بدانست کہ عاشق را در اول آرزو و رومید بود و این ابتدا
عشقست و این آسانست بعدہ چون دلرا کشش کند انزعاج گویند و چون تعلق رسید شوق گویند
بعدہ چون ترقی پذیرد اشتیاق گویند و شوق گاہ گاہ فرومے نشیند اما اشتیاق را نقصے نہ و چون از ہمہ
منفرد شود محبت گویند و چون فنا و بقا خویش رایکبار در وجود دوست تلف کند آنگاہ عشق گویند و این
بسا مشکلست از ینجاست افتاد مشکلہا و نیز از مشکلہا عقدہا اند کہ عارض وقتِ عاشق میگردند
معنی بیت اے محبوبِ گلعذار واے دلبرِ شیرین کار روے خورشید مثالِ خود را بنما کہ عشق تو در مبادی
احوال آسان مینمود اما چون پاے در بادیہ محبت نہادم از کشمکش و سختیہاے عشق روزم چون شبِ
دردمندان سیاہ و شبم چون روز مصیبت زدگان تباہ و یحتمل کہ اے ساقی ازلی شراب عشقِ لم یزلی بدین
مفلس بینوا و درماندۂ مبتلا از روے فضل و عطا حوالہ نما کہ عشق تو در ابتدا ایش آسان مینمود چون قدم
در دائرہ عشق نہادم پرکار وار سرگردان شدہ ام و مبتلاے صنوفِ غموم و گرفتارِ الوفِ ہموم گردیدہ ام
وغیر از مستیِ عشق برفع غموم عشق کسے نتواند پرداخت چہ سوختۂ آتش را غیر از آتش علاجے نہ و مخمور شراب
را غیر از شراب دواے نہ **سوال** الاحرف تنبیہ است و این حرف مانع است از حمل کردن بساقی
چہ اگر ساقی مراد حضرت حق است او خود عالم الغیب والشہادہ ست عِلْمُہٗ بِحَالِیْ حَسْبِیْ مِنْ سُوَالِیْ
واگر از مرشد است او خود مراقب احوال ویست نہ غافل کہ خود جاے دگر فرمودہ ؎ جام جہان نماست
ضمیرِ منیرِ دوست ٭ اظہارِ احتیاجِ خود آنجا چہ حاجت است ٭ **جواب** منشاء تنبیہ نہ غفلت مخاطب
است بلکہ منشاء اش قلق و اضطراب عاشق است کہ صَاحِبُ الْغَرَضِ مَجْنُوْنٌ و نیز الا براے اظہار
شفقت است در حضرتِ او نہ رفع غفلت کہ ؎ تا نگرید طفل کے جوشد لبن **سوال** یاے ندائیہ
دلالت بقرب[۱] وحضور میکند ولفظ مشکلہا دلالت بہ بعد و فراق پس با وجودِ قرب وحضور بعد و فراق
چہ گنجایش دارد **جواب** این قرب وحضور بحکم وَاللّٰہُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ بطریق علم الیقین حاصل ست
وآن بُعد و فراق مر سالک را باعتبار آنکہ جویاے عین الیقین است و نیز مشکلات منحصر در بعد و فراق

[۱] بدانکہ یا براے قریب و بعید ہر دو می آید لہذا ہمچنین سوال پیدا کردن خالی از تکلف نیست و در شعر حافظ تخیلے است لطیف ہر کہ دارد فہمد ۱۲ نظام الدین

نیستند بلکه در وصل ہم که ؎ بلبلی برگِ گلِ خوشرنگ در منقار داشت ٭ واندران برگ ونوا خوش نالهاے زار داشت ٭ سوال مصراعِ اول مقتضی طلب عشق است واین دلیل عدم حصول عشق است ومصراعِ ثانی مقتضےِ حصولِ عشق است وہر دو بایکدیگر منافات دارند جواب آنست که حالت عاشقان بحالت میخواران ماند ہر چند که دمبدم جامِ شراب در می کشند اما حرف طلب از لب نمیگذارند ہَل من مستسقی چون راه عشق راہیست که سالکِ آن راه یعنی عاشق تا ہزاران مرتبه دل او بصنوف محن وبلیات وآلام استغنا وعدم التفات خون آلود نگردد بوئے از وصل محبوب بمشام جانش نرسد بنا بران گوید قوله

(سامان واسباب ۱۲ غیاث)

بوئے نافهٔ کاخر صبا زان طره بگشاید
ز تابِ جعد مشکینش چه خون افتاد در دلها

با سببیه ومراد از نافه مشک از ذکر ظرف وارادهٔ مظروف والا نافه بوے بد دارد ؎ سکندر چو دانست کان یاوه گوے ٭ ز خون نافِ خود را کند نافه بوے ٭ ومراد از بوے مشک بوے خوش آخر یعنے آخر شب که آوانِ وزیدنِ بادِ صبا است وہنگامِ ورود مشاہداتِ سالکانست که ؎ رو بر درِ دل بنشین کان دلبرِ خرگاہی ٭ وقتِ سحری آید یا نیم شبے باشد ٭ صبا بادیست که آخر شب بوزد واز وزیدنِ آن بصحرا نافها بگشایند ودر گلستان گلها بشگفند مراد ازان فیض اقدس طره[۱] اگرچه مختص است بموے که پس قفا در بندند لیکن گاه بمعنی زلف مطلق می آید چنانچه ؎ اے شده طوق عاشقان طرهٔ عنبرین تو ٭ تاب پیچش جعد مشکین مراد صفات جلالیه چون قہر واستغنا وعدمِ التفات دلها ضمیر جمعست اشاره بجمیع عاشقان ونیز صیغه جمع ذکر کنند وتنہا خود را مراد دارند چنانچه در محاوره گویند مایان را که می پرسد یا گویند این شکها عاجز کرده معنی بیت آنست قسم[۲] بدان بوے خوش که آخر شب صبا فیض اقدس از سنبلستان طرهٔ محبوب که تجلیاتِ آثار ے واسماے صفات بمشام جان عاشقان میرساند از تابِ جعدِ مشکینِ او که قہر ومنع واستغنا وعدم التفاتست چه خون در دلها افتاد که زبان وقلم از اداے تقریر وتحریرِ آن قاصرست باید دانست که پیش از ورود تجلیات بوے از تجلیات بمشام جانِ عاشقان میرسد تا بدان آگاہی از ورودِ تجلیات میشود چنانچه رسول ؑ را قبل از ورودِ وحی بوے بمشامش میرسید تا بدان آگاہی از ورودِ وحی میشد ویعقوب را پیش از رسیدنِ پیراہن بوے یوسف رسید اکنون بدانکه در عالم مجاز رسمے است که عاشق تا دست بدامنِ مشاطه نزند وتبعیت امر او ننماید ره بمحبوب نبرد ہمچنین طالب حق را اگرچه عشق رہبریست قوی اما بموجب فَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ

له طره در لغت بمعنی موی پیشانی است [illegible]

تا دست بدامنِ مرشد نزند و اطاعتِ امرِ او ننماید ره بوصلِ محبوبِ حقیقی نبرد بنابران گوید **قوله**

بمی سجاده رنگین کن گرت پیرِ مغان گوید	که سالک بیخبر نبود ز راه و رسمِ منزلها

پیرِ مغان اشاره بمرشدِ کامل ست ساقی و پیرِ مغان و مطربِ اشعار خوان * مرشدِ کامل بود دریابید او را بی گزند * معنی آنست که ای طالبِ صادق بموجب فَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ دست در دامنِ مرشدِ کامل زن و خود را کالمیّت فی ید الغسّال در تحتِ ارادهٔ او در آر و امرِ او را کوحیِ منزل پندار و سر از امرِ او باز مکش اگرچه ترا امر بمی نوشی کند زیرا که او سالکِ این راه است از راه و رسم و نشیب و فراز این راه بیخبر نخواهد بود که تو مریض و او حکیم فِعْلُ الْحَکِیْمِ لَا یَخْلُوْ عَنِ الْحِکْمَةِ چرا که حکمِ سالکِ کامل هرچند بظاهرِ عقل مخالف بنماید اما در حقیقت وَاسْتَفْتِ قَلْبَکَ وَلَوْ اَفْتَاکَ الْمُفْتُوْنَ هرچه مریضان عشق را فرماید موافقِ شریعتِ غرا ست چنانچه **نقلست** که شخصی نزد خواجه مودود چشتی آمد فرمودند که چون آمده گفت بارادت فرمود که بگو لا اله الا الله چشتی رسول الله آن شخص چون عقیدتِ راسخ داشت فی الفور بلا تامل بر زبان آورد که لا اله الا الله چشتی رسول الله بعد از چندی مریدی عرض کرد که حضرت در آن روز بفلان کس بنوعی کلمه تلقین نمودند که در شرع جائز نیست فرمود که ما ارادهٔ او را در معرضِ امتحان می آوردم و گرنه ما کجا و محمد رسول الله کجا چه نسبت خاک را با عالمِ پاک * و نیز عشق از جملهٔ افضالِ الٰهی است که ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰهِ یُؤْتِیْهِ مَنْ یَّشَاءُ پس بموجب قُلْ بِفَضْلِ اللّٰهِ وَبِرَحْمَتِهٖ ترغیب و تحریص بطالبان می نماید که ای طالب سجادهٔ وجودِ خود را در صباغخانهٔ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً بمی عشق مُصَبَّغ ساز لیکن اگر پیرِ مغان ترا امر کند چه او واقفِ این راه است امرِ او خالی از صوابدید نخواهد بود **سوال** چون عشق از جملهٔ فاضلترین اشیا است قیدِ اجازتِ پیر از چیست **جواب** هرچند که افضل ترین عبادت است اما بی اجازتِ مرشد فائده بران مترتب نگردد و ثمری ندهد کملئی فی الذکر والتصور **سوال** قیدِ پیرِ مغان از چیست **جواب** آنست که هر که دست بدامنِ ناقصی زند که او از راه و رسمِ شریعة و طریقة آگاه نبود چون بمکشوفاتِ شبه رو نماید از حلِ آن در ماند و اگر بر آنچه مکشوفاتِ او شده اعتقاد بندد گمراه گردد و از اینجاست ست مکن با صوفیان خام یاری * که باشد کارِ خامان خامکاری * هرگاه بفرمودهٔ ناقصی اینست اگر خود بخود باشد قباحت از همه زیاده ست خیالاتِ نادانِ خلوت نشین * بهم برزند عاقبت کفر و دین **سوال** در مصرعِ اول پیرِ مغان گفته و در مصرعِ ثانی سالک **جواب** سالک مراد واقفِ کار و نیز پیرِ مغان باعتبارِ مسترشد و سالک باعتبارِ خود و یحتمل که پیرِ مغان باعتبارِ سیر الی الله و چون سیر فی الله نهایت ندارد پس صاحبش

مدام سالکست. چون در طریق عشق عاشق را راحت و آسایش نمیباشد چراکه گاه در سوزش و گاه در افروزش گاه در نوازش و گاه در گدازش گاه در قرب و گاه در بعد و مدام از حالے بحالے گردانست بنابرآن گوید **قوله**

مرا در منزلِ جانان چه امن و عیش چون هردم ❊ جرس فریاد میدارد که بربندید محملها

منزلِ جانان مراد مقامِ عشق که وصول بمحبوبِ حقیقی جز در دارِ ملکِ عشق صورت نه بندد **جرس** مراد حکمِ لاریبی و نیز جرس مراد خطاب و آن بردو قسم ست بواسطهٔ خلفا چنانچه فَفِرُّوا اِلَی اللّٰهِ اِنِّی لَکُم مِّنْهُ نَذِیرٌ مُّبِینٌ و بلاواسطه که سالک آنرا در باطنِ خود می یابد و داعے میگردد بر انتقال از مقامِ سافل بسوے عالی **محمل بربستن** کوچ کردن **معنی** آنست که مرا در طریقِ عاشقی چه امن و چه راحت و چه آسایش و چه فرحت که مدام حکمِ محمل بستن میرسد و هردم از حالے بحالے میرانند و بجائے نمیگذارند و یحتمل که مراکه در منزلِ عشق فرود آمده ام و بدردِ عشق گرفتارم کجایارائے آنکه براحت گرایم چون هردم از جنابِ معشوق خطاب فَفِرُّوا اِلَی اللّٰهِ میرسد یعنے اعراض کنید از غیرِ معشوق و متوجه شوید بسوے او و یحتمل که تجلیاتِ معشوق غیر متناهی است و در هر تجلی حسن معشوق ازید و احسن پس بضرورت بمقدارِ شهود تجلی قلق و اضطراب است برائے تجلی دیگر بضرورت قلق علے الدوام بودے گویدکه مرا در طریقِ عشق نه امنست از قلق و نه عیش بتحصیلِ مراد زیراکه هردم جرس فَفِرُّوا اِلَی اللّٰهِ ندامیکند که آماده شو از سافل بعالی چون بیدردان ابلهِ ازور و مندان دردے نیست از روے بے دردی درویشان را درنمی یابند و زبان به ملامت می کشایند بنابران گوید **قوله**

شبِ تاریک و بیمِ موج و گردابے چنین هائل ❊ کجا دانند حالِ ما سبکسارانِ ساحلها

شبِ تاریک کنایت از ایامِ هجر که در نظرِ مهجور جهان بمنزلهٔ شبِ تاریک است **بیمِ موج** کنایت از خوفِ روا ست **گرداب** کنایه از اجل **چنین هائل** اشارهٔ است بآن که کشتیِ وجودِ هیچکس را از آن گرداب نجات نیست **سبکسارانِ ساحلها** مراد آنانکه بعشق در نیامده اند و بر ساحلِ خشک که زهد است نشسته مانده اند **معنی** آنست من که سفینه نشینِ دریاے عشقم و مبتلاے هجرانم و خوف رد از پس و گردابِ اجل در پیش پس این ظاهر پرستان که مبتلاے زهد اند و به لجهٔ خونخوارِ عشق نیفتاده اند چگونه حالِ مرا دریابند و چرا بملامت پیش نیایند. و یحتمل که مراد از شبِ تاریک دنیا **بیمِ موج** خوفِ آفات و بلیات و **گرداب**

کنایت از رد و قبول و **سبکساران ساحل** کنایه از ملائکه که بامر و نهی ماخوذ و مثاب نیستند و از صفات بشریت آزاد اند و اهل باطن بخطر عظیم که اَلْمُخْلِصُوْنَ عَلٰی خَطَرٍ عَظِیْمٍ یعنی ما که مسجون سجن دنیا ایم که اَلدُّنْیَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ و موج آفات و بلیات از هر سو مائل و گرداب رد و قبول در پیش هائل ست که کشتی وجود هیچکس را ازان گرداب نجات نیست پس گروه ملائکه که ازینها محفوظ و مصون اند چرا زبان بملامت بکشایند و این تلمیح است بقصه آدم و قول ملائکه که اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وَیَسْفِکُ الدِّمَاءَ باید دانست که عاشق را دو حالت است حالتی آنست که غرض از میان بردارد و بی غرض با معشوق صحبت کند و او را هم از بهر او دوست دارد و این حالت انتهائیه است و صاحب این حالت را عاشق کامل گویند اینکس ره بوصل محبوب برد و عزیز گردد و حالت دیگر آنست که همگی همت او مقصور بر مراد خویش بود و محبوب را از بهر خود دوست دارد و اینحالت ابتدائیه است و صاحب اینحالت را عاشق خودکام گویند این کس ره بوصل محبوب نبرد و بسبب عدم وصل بدنام و رسوای عالم گردد بنابران گوید **قوله**

همه کارم ز خودکامی ببدنامی کشید آخر	نهان کی ماند آن رازی کزو سازند محفلها

محفل ساختن اشتهار یافتن معنی آنست که همگی کاروبار من بسبب خودکامی ببدنامی کشید یعنی چون همت من همگی مقصور بر مراد خود بود ره بسر منزل وصل نبردم و بدنام و رسوای عالم گردیدم و این رسوائی و بدنامی خود خواهم که نهان دارم مگر نهان داشتن رازی که افسانه محفلها گردید چگونه صورت بندد و محتمل که مراد از خودکامی خود مرادی معشوق بود بحکم وَاللّٰهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ و عدم اعطاء وصال که موجب قلق و اضطراب عاشق ست و مفضی است بسوی بدنامی یعنی از افراط خودکامی معشوق کارهای من بنامرادی بجای رسید که از محبت بجز بدنامی هیچ نماند اگرچه آوازهٔ یُحِبُّهُمْ وَیُحِبُّوْنَهٗ در جهان انداختند لیکن در محبت مرا چنان مفلس ساختند که از محبت هیچ کامی و مرادی نیافتم و من بدین حرف شهرهٔ آفاق شدم و خواستم که راز نامرادی و افلاس نهان ماند نهان داشتن رازی که شهرهٔ مجالس گردید محالست اکنون بدانکه چون موجب حصول قرب معشوق دوام اشتغال بیاد معشوق و استغراق بدوست بنابران گوید **قوله**

حضوری گر همی خواهی ازو غائب مشو حافظ	مَتٰی مَا تَلْقَ مَنْ تَهْوٰی دَعِ الدُّنْیَا وَاَهْمِلْهَا

متی شرطیه یعنی هرگاه مَتٰی مَا تَلْقَ مَنْ تَهْوٰی تقدیر کلام چنین است متی اردت ملاقات من تهوی

کقوله تعالیٰ اِذَا قُمْتُمْ اِلَی الصَّلٰوۃِ **وع** بگذار **اہمال** فروگذاشتن **معنی** آنست که اے حافظ اگر میخواہی که بمقامِ حضوریتِ معشوق باریابی مدام متوجه بدو باش و غفلت را بخود راه مده چنانچه مذکورست ع یکچشم زدن غافل ازان ماه نباشم ٭ شاید که نگاہے کند آگاه نباشم ٭ و ہرگاه اراده ملاقات کنی کسے را که دوست داری او را یعنی چون جویانِ وصلِ محبوب ہستی بگذار دنیا را و طلب آن منماد اگر حاصل ست فروگذار یعنی ترک ده آنرا و درین بیت خطاب بدل ست یا از جانب محبوب ٭ ۔ **غزل**

اگر آن ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را	بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

ترکِ شیراز محبوبِ شیرازی کنایه از محبوبِ حقیقی **خالِ ہندو** خالِ سیاه مراد ازان تجلیِ ذاتی که نورِ ذات را بتصور نموده اند سیاہی چون به بینی عینِ ذاتست ٭ در وے چاہے پر از آبِ حیاتست ٭ **سمرقند و بخارا** ده شهر اند معروف که خوبرویان آنجا بحسن و جمال مشهور و مراد ازان کونین و دل و جان و دین و ایمان چنانچه نقلست که چون حافظ این غزل گفت بادشاهِ آن عصر حافظ را طلبید و گفت که تو گفته بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را گفت بلے گفت من سمرقند و بخارا را بچندین زر و زور و لشکرکشی و جانفشانی فتح کرده ایم تو بیک خالِ ہندو می بخشی گفت من سمرقند و بخارا که تو مالک آن ہستی نمی بخشم من آن سمرقند و بخارا که ما مالک ایم می بخشم و آن کونین و دل و جان و دین و ایمان ست **معنی** آنست که اگر آن محبوبِ حقیقی که محبوبِ من ست دلداری ما نماید و تجلیِ ذاتی خود بما عطا نماید جهتِ ادائے شکرِ اینچنین نعمتے از کونین اعراض نمایم و از دل و جان و دین و ایمان درگذرم و در و فانی شوم و چون حصولِ این نعمتِ عظمی بغیر از محبتِ الٰہی حصول نه پیوندد و آن موقوف بارشادِ مرشد است بنابران گوید **قوله**

بده ساقی مئی باقی که در جنت نخواہی یافت	کنارِ آبِ رکناباد و گلگشتِ مصلا را

ساقی کنایه از مرشد که نوشاننده شرابِ محبت است **مئی باقی** محبتِ حقیقی و شغل و ریاضت که موجبِ فنا و بقا و است **رکناباد** چشمه ایست در شیراز **گلگشت** یعنی سیر **مصلا** عیدگاہے ست در شیراز و این ہر دو یعنی رکناباد و مصلا ریاضتگاهِ مردانست که اکثر بزرگان آن نواح در انجا آمده بعبادت مشغول میشوند و مراد ازینها دنیا که جائے محنت است و موجبِ حصولِ محبت که اَلدُّنْیَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ **معنی** آنست که اے ساقی مئے محبت و شغلِ اشغال که مایه حصولِ معرفت و سرمایه وصولِ قربت است بما عطا نما که چون ازین دنیا رحلت کردیم و این مقامِ رکناباد و مصلے که جائے ریاضت و حصولِ محبت است در جنت

نخواهی یافت زیراکه جاے ارشادِ مرشدان وحصول محبت سالکان همین است وعقبی دار الجزا است چندانکه درینجا حصولِ معرفة بود موافقِ آن درانجا رویة خواهد شد وهرکه درینجا بهرهٔ معرفت بدست نیاورد در عقبے از بهرهٔ رویت بے بهره است مَنْ كَانَ فِي هٰذِهٖ أَعْمٰى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمٰى چون بهمین ارشادِ مرشد بسلوک درآمد وتجلیاتِ الٰهی برو نازل شدن گرفت وسالک مشغولِ آن گردید ومشغولی بدان سدّ راه است وگذشتن ازان بے دستگیری مرشد نتوان بنابران گوید

قوله　فغان کین لولیانِ شوخ شیرین کار شهرآشوب　|　چنان بردند صبر از دل که ترکان خوانِ یغما را

فغان فریاد لولیانِ شوخ محبوبانِ مجاز ومراد از تجلیات صوری که در مظاهرِ حسنه پیش سالک برائے تانیس وے وارد میشود معنی آنست که اے مرشد فغان از دست این تجلیات که دردلربائی عاشق بیباک اند وخوش حرکات وپریشان کننده عالم اند که هر دم برنگے دیگر پیش می آیند وستمگری پیشه میسازند صبر از دلِ ما چنان ربوده اند که ترکان خوان یغمارا یعنے بنوعے واله وفریفتهٔ خود گردانیده اند که اعراض از ایشان ممکن نیست مگر بتوجه تو پس بفریادِ ما رس وچون مشاهدهٔ جمالِ محبوب عاشق را در پردهٔ عصمت نمیگذارد بنابران میگوید قوله

من از آن حسنِ روز افزون که یوسف داشت دانستم　|　که عشق از پردهٔ عصمت برون آرد زلیخا را

یوسف نام پیغمبرے مرسل که محبوبِ زلیخا بود ودرینجا کنایت از محبوب حقیقی است زلیخا نامِ عورتے که عاشقِ یوسف بود معنی آنست من ازان حسنِ روز افزونِ آن محبوبِ حقیقی ویا از شهودِ تجلیات که بر ما وارد شده تفهیم نمودم که عشق این آخر کار مایان را از دائرهٔ عصمت بیرون خواهد آورد ورسوائے عالم خواهد ساخت ونیز محتملست از حسن وجمالے که یوسف داشت وآخر کار عشق او زلیخا را از دائرهٔ عصمت بیرون آورد تفهیمِ ما شد که هرجا که حسن است تقاضا او همین است که عاشقان را رسوا میکند پس رسوائیِ ما هم بسبب عشق است ونیز احتمال دارد که در عالم عدم دهمگی قدم جلوهٔ جمال را باختلافِ انوار واوصاف تماشا کردم وبیقین دانستم که کمین يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهٗ ما را از دائرهٔ عصمت خواهد آورد ودرین ابتلاها محبوس خواهد کرد لاجرم بظهور آمد اکنون بدان که در ابیات ماتقدم از زبانِ ناظم سخنان وارد شده که بادنی شایست چنانچه دو سوال در بیت دوم یکے آنکه آسایش طلبی بجناب مرشد کرد که شایانِ آن نبود دویم آنکه از بیت ثانی متوهم میشود برینکه وصال ومعرفت الٰهی

موقوف بریاضت و این قول مخلت است ۳ سیوم آنکه در بیت چارم اظهار عشق کرد که کتمان آن واجب است بر سالک اکنون بجواب آنها گوش دار اول آنکه چون طالب صادق از روی شیفتگی پیش طلبی را کار فرمود که بده ساقی می باقی احتمال است که مرشد از آن روی که بحال او دانا است و بینا شاید که بدول شده از روی نصیحت درشت گفته باشد بجوابش گوید **قوله**

بدم گفتی و خورسندم عفاک الله نکو گفتی	**جواب تلخ می زیبد لب لعل شکر خارا**

عفاک الله عفو کند ترا خدا تعالی معنی آنست که من از راه نادانی پیش طلبی را کار فرمودم و تو از راه پیش بینی و نصیحت مرا سخن درشت گفتی با اینهمه خورسندم عفو کند ترا خدا تعالی این درشت گفتن چه اگرچه این بد گفتن تو در مجاز موجب بد دلیست اما فی الحقیقت نیکو گفتی و سخن تلخ که پند و نصیحت است بلعل شکر خای تو بس زیبا است و محتمل که این خطاب بمعشوق است و عفاک الله خطاب بنفس است یعنی ای محبوب من تو از روی استغنا و ذاتی که داری بما بد گفتی و ما بد گفتن تو خورسندم ای نفس من عفو کند ترا خدا تعالی از آنکه نکو گفتی چون گفتی بدم گفتی و خورسندم که عبودیت را مرعی داشتی بدان که سوال دوم که در بیت ثانی متوهم است که معرفت الهی موقوف باعمال ست علماء ظاهری گویند که بنده که بمعرفت الهی در دنیا میرسد و بروز قیامت که بنعمت رویت مشرف خواهد شد بسبب اعمال نیک و صوفیه میگویند که اعمال بجا آوردن محض اطاعت مراد وست و گرنه بحصول معرفت در دنیا و رویة در عقبے محض لطف و فضل اوست که لَا یُدْخِلُ اَحَدًا مِنْکُمْ عَمَلُهُ فِی الْجَنَّةِ وَلَا یُجِیْرُهُ مِنَ النَّارِ وَلَا اَنَا اِلَّا بِرَحْمَةِ اللهِ وچون اعمال را موقوف علیه معرفت دانستند البته و بالیقین نظر او بر اعمال متمکن گردد و آن موجب غرور و انانیت میشود و این سد راه سالکست و کفر طریقت بنابر آن که چون موسی رانظر بر مکالمه افتاد فرمان شد که اَنْ اَلْقِ عَصَاکَ مراد از عصا نظر افتادن بمکالمه و ناظم نیز جای دیگر گفته ؎ تکیه بر تقوی و دانش در طریقت کافریست راهرو گر صد هنر دارد توکل بایدش ٭ بنابران بعجز و افتقار می گراید و میگوید **قوله**

ز عشق ناتمام ما جمال یار مستغنی است	**باب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را**

عشق مراد ریاضت و مجاهده از جهت ذکر ملزوم و اراده لازم ناتمام بمعنی ناقص و جمال مراد لطف و فضل اگرچه در مجاز جمال خوبی را گویند اما فی الحقیقت جمال لطف سیرتست از اینجا است که اِنَّ اللهَ جَمِیْلٌ وَّیُحِبُّ الْجَمَالَ معنی آنست که لطف بے غایت او موقوف علیه بر ریاضت ما نیست و جناب او را از عشق ما پروا نه

ـه ۳ داخل نکند هیچ کس را عمل او در جنت و نه نجات دهد او را از نار و نه مرا مگر برحمت الله تعالی ۱۲

چون جمالِ روی زیبا که موقوف حلیه بخال وخط وآب ورنگ نیست پس هر گرامی نوازد محض لطف اوست والا نه طاعت نه لکھ سال ابلیس کجا پس از مضمون این بیت معلوم شد که چون حصولِ معرفتِ الٰہی محض بر لطفِ اوست پس ریاضت کردن چه نفع آرد نظر بر لطفِ او چرا نباید داشت بدانکه خاص نظر بر لطفِ او گماشتن ودست از طاعت باز داشتن نیز گمراہیست ومذہبِ زنادقه است وچون انکشافِ انیمعنی که سرّے از اسرارِ الٰہی ست مستحیل است ومافیهِ قولٌ مختلفٌ چنانچه ناظم خود گفته

قومے بجد وجہد نہادند وصل دوست ٭ جمعے دگر حواله بتقدیر میکنند ٭ ومذہبِ صوفیه آنست که بقدرِ وسع از فرائض ونوافل بجا آرد وتقصیرے نورزد ونظر بر اعمال نیندازد وبران تکیه نکند وچون اشتغال کردن درین قال وقیل سالک را از طلب باز میدارد بنابران تعرض میکند ومیگوید **قوله**

حدیث از مطرب ومی گو وراز دہر کمتر جو
که کس نکشود ونکشاید بحکمت این معما را

از مطرب ومے مراد عشق از ذکر لازم واراده ملزوم راز کنه اسرار از دہر از اہل دہر کقوله واسألوا القریة اے من اہل القریة معنی آنست که ازین قیل وقال باز آی وسخنانِ عشق ومحبت را بپرس وانکشافِ اسرارِ الٰہی از اہلِ زمانه مجو سے که این اسرارِ الٰہی معمائیست که ہیچکس نکشود ونخواہد کشود وچون واقف شدن بر اسرارِ الٰہی بحکمتِ عقلی وفکری نمیتواند شد بنابران گوید **قوله**

نصیحت گوش کن جانان که از جان دوست تر دارند
جوانانِ سعادتمند پندِ پیرِ دانا را

این بیت خطاب است از مرشد بمسترشد جانان خطاب بمسترشد از روے لطف ومرحمت معنی آنست که اے طالبِ صادق این نصیحتہاے ما را گوش کن وبدان عمل نما که جوانانِ سعادتمند پندِ پیران را از جان عمل نمایند وبدان پند گیرند وچون این غزل مملو از لآلی سخنہا است سزاوار تحسین است بنابران گفته یا از جانبِ مرشد امرشده **قوله**

غزل گفتی ودُر سفتی بیا وخوش بخوان حافظ
که بر نظم تو افشاند فلک عقدِ ثریا را

ثریا ہفت ستاره اند وقیل شش وآنرا بنظم تشبیه کنند معنی آنست که اے حافظ غزل گفتی یا دُر سفتی بیا وباحسنِ وجه برخوان که سخنِ تو بمنزلے رسیده است وشایانِ آن گردیده که فلک عقدِ ثریا را نثارِ آن سازد

غزل

اے فروغِ ماہِ حسن از روے رخشانِ شما
آبروے خوبی از چاہِ زنخدانِ شما

می آید همراه فیض ابواب مکاشفات بر من مکشوف گردان که تا بنسیم تجلی ذات که مستجمع اسما و صفاتست
از رخت که وجه الله است بهره ور گردیم و به ذوق آن بر تلخی عشق مطلع نشویم واز کشاکش دوران
برهم دور بعضے نسخه بجاے باغ وبستان از خاک بستان شما دیده مراد از خاک بستان وجود محمدی
که هرچه از حق فائض میشود اول بحضرت بعده بانبیا پس اولیا پس عامه یعنی بسبب آن نسیم مشاهدات
بهره ور گردیم از کمالات محمد علیه السلام و چون مستورے را در مقام عشق و شهود گذر نیست بنابران گوید قوله

کس بدور نرگست طرفی نبست از عافیت — به که بفروشند مستوری بمستان شما

نرگس کنایه از چشم و مراد ازان شهود تجلیات طرف بستن کنایه از حاصل نمودن مستوری
زهد و تقوے مستان کنایه از چشمان معنی آنست که اے محبوب من در دور شهود تجلیات تو هیچکس
از عاشقان عافیت حاصل نکرد بهتر آنست که مستوری را یعنے زهد و تقوے بعوض مستان که شهود
تجلیات است بفروشند و یحتمل که نرگس و مستان کنایه از اسم بصیر و در حیطه اوست امور غیبیه و
شهادیه معنی آنست که هیچکس بسبب حیطه و مشاهدهٔ اسم بصیر بهمه اوامر و نواهی و طاعت ربانی
کناره عافیت و رجا و جمعیت از بحر مرض خوف و تفرقه حاصل نکرد و ستر معاصی هیچ فائده نمود
فَاِنَّ اللّٰهَ کَانَ بِعِبَادِهٖ خَبِیْرًا بَصِیْرًا چون ستر معاصی هیچ فائده نمیکند بهتر آنست که بفروشند
و بر باد دهند مستوری ریا آمیز را بواسطهٔ اطلاع مستان شما سوال و لفظ مستان بلفظ جمع
چون ذکر کرد جواب هر واحد از لفظین اول و ثانی متضمن اسم بصیر ست پس یک اسم باعتبار تحقق
در مرتبین بمنزله دو اسم است چون کار عاشق مدام بگریه و زاریست و آن بموجب اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ
چشم داشت وصال میشود بنابران گوید قوله

بخت خواب آلود ما بیدار خواهد شد مگر — زانکه زد بر دیده آبے روی رخشان شما

خواب آلود خفته مگر بمعنے تیقن روے رخشان شما یعنے عشق روے رخشان شما معنی آنست
که مفهوم ما میشود که تحقیق بخت خواب آلود ما بیدار خواهد شد و این فراق بوصال مبدل خواهد شد زیرا که
روے رخشان شما آب بر دیدگان ما زد یعنے عشق روے رخشان شما چشمهٔ آب از دیدگان ما جاری
ساخت و یقین است که چون آب بر خفته اندازند بیدار شود تا که عاشق بمشاهده محبوب نرسد هر دم قلقے
روے میدهد چون رسیدن بمراد نے توجه مردان محال که هِمَّةُ الرِّجَالِ تَقْلَعُ الْجِبَالَ بنابران میگوید قوله

اے شہنشاہِ بلند اختر خدارا ہمتے　　تا ببوسم ہمچو گردون خاکِ ایوانِ شما

شہنشاہ بلند اختر کنایہ از مرشد است خدارا برائے خدا ہمتے توجہے بوسیدنِ خاکِ ایوان کنایہ از قرب صوری و معنوی معنی آنست کہ اے محبوبِ من بے توجہِ تو کارِ من پیش نمیرود و برائے خدا ہمتے درکارِ ما کن تا ہمچو گردون بخاکبوسیِ ایوانِ شما اشتغال نمایم یعنے قربے بجنابِ تو حاصل نمایم و بتو برسم چون از جنابِ مرشد دور افتادہ بنابران طلب پیغامبری میکند قولہ

اے صبا با ساکنانِ شہرِ یزد از من بگو　　کای سرِ ناحق شناسان گوی ایوانِ شما

صبا کنایہ از قاصد شہر یزد کنایہ از شہر حقیقت و ساکنانِ شہر یزد کنایہ از مرشد مثل ملازمان سلطان ناحق شناسان مجازیان و متعصبان و ظاہر پرستان معنی آنست کہ اے قاصد صبا مثال از جانب من بجناب مرشد عرض رسان کہ اے کسے کہ سر ناحق شناسان قربان گوی میدان شما باد و محتمل کہ بفحوائے قال ع اِذَا تَحَيَّرْتُمْ فِی الْاُمُوْرِ فَاسْتَعِيْنُوْا مِنْ اَهْلِ الْقُبُوْرِ و مراد از اہلِ القبور واصلانِ حق کہ بمرتبہ مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا رسیدہ اند ساکنانِ شہر یزد کنایہ از عارفان و صحابہ از غایۃ قلق ندا بجماعہ سلف می نماید کہ اے صبا قاصد مثال از جانب من شکستہ بال بجناب عرفاء سلف معروض دار کہ اے عارفان باللہ سر ناحق شناسان تصدق و قربان شما باد قولہ

اگرچہ دوریم از بساطِ قرب ہمت دور نیست　　بندۂ شاہِ شمائیم و ثنا خوانِ شما

اگرچہ بجسم از محفل فیض منزل دور افتادہ ام لیکن ہمگی ہمت و تمامی نہمت بجانبِ شما مصروف ست اگرچہ بندۂ شاہ شمائیم کہ خالق الخلائق است و بقیدِ عشقِ او مقیدیم لیکن ثنا خوانِ شما موجب تُحِبُّ الْمَحْبُوْبِ مَحْبُوْبٌ و محتمل کہ بہ برادرانِ بیعت نوشتہ بعد ازان ملتمس خود عرض میکند قولہ

دل خرابی میکند دلدار را آگہ کنید　　زینہار ای دوستان جانِ من و جانِ شما

معنی آنست کہ ملتمسِ ما آنست کہ دلِ من از روے شیفتگی خرابی میکند و بیتابی پیش سے آرد از حالِ من آن دلدار را خبر کنید و توجہ دربارۂ ما نمائید البتہ اید و ستانِ من کہ جانِ من و جانِ شما بحکم اَلْفُقَرَاءُ كَنَفْسٍ وَاحِدٍ یکے ست قولہ

عمرتان باد و مراد اے ساقیانِ بزمِ جم　　گرچہ جامِ ما نشد پُر مے بدورانِ شما

معنی کہ اے ساقیانِ بزمِ جم کہ نوشانندۂ مے محبت بعاشقانِ الٰہی ہستید و تا حال بجامِ خود نرسیدہ ایم

وہیچ توجہ دربارۂ مانکردہ اید باآن در دعاگوئی شمائیم کہ عمرِ شمامرادِ ماباد یعنی چندانکہ مامی خواہیم یا چندانکہ شماخواہید امیدواریم کہ ہمین شمارہ بمقصد خود بہ سیم چون آن لزالتماس فارغ شدم باز مناجات بجناب محبوب مے کند کہ **قولہ**

میکند حافظ دعائے بشنو وآمین بگوی　　روزیٔ ماباد لعلِ شکرافشانِ شما

معنی آنست کہ اے محبوبِ من حافظ دعائے میکند وآن اینست کہ لعل **شکرافشان** کہ عبارت از لطف دلنوازِ شما است روزیِ ماشود اے دربارۂ ماشود پس توہم بشنو دعاء مرا وآمین کن کہ ہمین آمین تو مستجاب شود وبمقصود رسیم ونیز لعلِ شکرافشان مراد از کلام منزلست کہ اولیا را بواسطہ صفائے دل روے مے دہد۔

غزل

بملازمانِ سلطان کہ رساند این دعارا　　کہ بشکرِ بادشاہی زنظر مران گدارا

ملازمان لفظ او با **سلطان محمد** ؐ و مرشد دعا پیغام بدانکہ سالک مدتے گرفتار بلا ورنج کہ در راہِ عشق است ماند وہیچ نوع بنوازشے معزز نکرد وخود را در انحضرت بار نیافت کہ اظہار عرض خود کند بالضرور طلبِ پیغمبری میکند ونداعامیانہ میکند یعنے کیست کہ بریںحالِ زارِ مارحم آرد واین پیغام بجنابِ آن دلدار رساند کہ بشکر آنکہ اللہ تعالےٰ ترا برگزیدہ وسرورے بخشیدہ ماتشنگانِ بادیۂ حرمان را از زلالِ وصال خود محروم مدار کہ اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ بدان کہ سالک را چار مانع اند دنیا وخلق ونفس وشیطان دفع دنیا بقناعت ودفع خلق بعزلت ودفع نفس وشیطان جز بتوجہ پیر والتجا بحق ساعۃ فساعۃ نیست بنابران میگوید **قولہ**

زرقیبِ دیوسیرت بخدا ہمی پناہم　　مگر آن شہابِ ثاقب مددے کند خدارا

رقیب دیوسیرت نفس امارہ وشیطان **شہاب ثاقب** نجم ہست موکل بررجم شیاطین مراد مرشد خدارا واسطہ خدا معنی آنست کہ از دست این نفس امارہ کہ اَعْدٰى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِىْ بَيْنَ جَنْبَيْكَ درحق اوست ویا شیطان کہ اِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ہردم بمعاصی میکشند واز راہِ حق باز میدارند بتنگ آمدہ ام وہیچ نوع رہائی نیابم بنابران شب وروز بلکہ رجوعِ ما دمبدم بحضرتِ حق است تا باشد کہ باشارت الٰہی آن ارشاد ما پناہ از برائے خدا مدد مے کند وتوجہ درحق ما نماید تا بران دشمنِ لئیم ظفر یابیم چون گریہ وزاریِ مستر شدہ بے توجہ مرشد قبول نمی افتد بنابران گوید **قولہ**

بخدا که جرعهٔ ده تو بعاشقِ سحر خیز　　که دعاے صبحگاهی اثرے کند شمارا

بخدا قسم بخدا جرعه قطره شمارا بواسطه شما معنی آنست که اے مرشد جرعهٔ محبت در کاسه دلِ عاشق از خمخانه خود بریز تا دعاے صبحگاہے عاشق قبول افتد شمارا اسے بواسطه امداد شما و یحتمل که بنام خدا جرعه بخو نریز سحر خیز عطا کن واز فیاضِ حقیقی درخواست نما از انکه دعاے صبحگاهی که شمار است اثرے میکند ودر جذب محبوب قریب الاستجابت است چون مسترشد بتوجه مرشد بمشاهدات رسید ومشاهدات بین التجلی والاستتار است وآن موجب قتل عاشقان ست بنابران گوید قوله

چه قیامت ست جانان که بعاشقان نمودی　　رخ همچو ماهِ تابان دلِ همچو سنگِ خارا

رخ همچو ماه تابان ظهور وجه الله دل همچو سنگ خارا استغنا و استتار وجه الله معنی آنست که این چه قیامت است جان من که برسرِ عاشقان آوردی یعنی اول ظهور تجلی بجا آوردی وازان آتشے در دل این غمزده انداختی وباز آن تجلی را مستتر کردی وسنگدلی را کار فرمودی که هیچ بمداواے آنها نمی پردازی وچون معشوق قادر ست بر آنکه بے فناء عاشق جلوه گری کند بنابران گوید قوله

دلِ عاشقان بسوزی چو عذار بر فروزی　　تو ازین چه سود داری که نمیکنی مدارا

عذار وجه الله معنی آنست که اے محبوب من دلِ عاشقان وعاشقان در معرض قتل می آری وقتیکه عذار وجه الله را عیان میکنی وچون معشوق قادر ست که بے فناء عاشق جلوه گری کند چنانچه در بهشت عاشقِ تشنه زلالِ وصال، یا بد استفهام می نماید که ترا چه حاصل ست ازانکه بمن بشیوه قهاری پیش می آئی وهر گاه که تجلی کنی مرا فنا نمائی چرا انچه مقتضاے عشق است وصال بے فنا از راه مدارا ورحمت عطا نمی فرمائی رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِیْ وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهٗ فَسَوْفَ تَرَانِیْ فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ جَعَلَهٗ دَكًّا وَّخَرَّ مُوْسٰى صَعِقًا ؛ دلیلے ست بران که نیکند مدارا ودر بعضے نسخه دل عالمی دیده شده مراد از دل عالم خلاصه افراد عالم بود که عارف ست ومی تواند بود که عالم بکسر لام بمعنی دانا وعارف بود چون در حالت تجلی واستتار هر دم بهمین انتظار میباشد که بوا دهی مژده تجلی رسد وبسخنے از سخنان دوست که اورا بسبب حصول صفای دل وحی خفی میباشد گوید قوله۔

همه شب درین امیدم که نسیم صبحگاهی　　به پیام آشنائی بنوازد آشنا را

نسیم صبحگاهی وارد آشنا اول مراد معشوق وثانی بمعنی عاشق معنی آنست که همه شب مرادرین امید گذشت که الحال واردے انوارداتِ بمن دررسد وپیغامے ازآنجناب بعاشقِ زار رساند نمیدانم که کسے باین دولت معزز خواهم گشت چون شیطان مانع وراهزن این راهست گوید قوله

مژه سیاهت اگر کرد سوی خون ما اشارت
زفریب او بیندیش غلطی مکن نگارا

مژه سیاه مراد از تعینی که عارض ست بر اسم المضل چون ابلیس معنی آنست که جوانمرد مرتبه اضلال اگرچه بقول خود لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِيْنَ اشارت بکشتگی ومهجوری کرد وپس از فریب او که درحق من کرده بیندیش ومراقب احوال ما باش تاچنان نباشد که به تیغ فرقت ومهجوری کشته گردم وغلطی مکن نگارا ولقاے ابدی کرامتم فرما ورحمے کن درحق ما زیرا که مَن يُّضْلِلْهُ فَلَا هَادِيَ لَهٗ وغلط میندار بنده خاص خود را بمقتضاے عِبَادِیْ لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ ویحتمل که مراد از چشم ذات خواسته ومراد عشق داشته پس از مژه سختیها ورنجهاے عشق مراد باشد چنانچه مژه حاجب چشمست سختیها تیز سد راه عشقست معنی آنست که این سختیهاے عشق تو اگرچه سدّ راهِ من شده اند ومرا در معرض هلاکت افگنده اند پس از فریب اینها که درحق من کرده اند وسدّ راهِ من شده اند بیندیش ودرحق ما غلطی مکن اے مارا فراموش مساز وتوجهے درباره ما کن که ازین رنجها رهائی یابم چون کشمکش عشق موجب پریشانی وهلاک عاشقانست بنابران گوید قوله

دل مستمندِ مارا بشکنج زلف بردی
مشکن دلِ ضعیفم بنواز این گدارا

شکنج پیچ وتاب زلف مراد جذبه ه زلف نامِ جذبهٔ ذات حق است ٭ دل که قیدش گشت جان مطلق است ٭ معنی آنست که اے محبوب من این دل دردمند حافظ را در پیچ وتاب جذبهٔ عشق انداختی ملتمس آنست که این دلِ ضعیف ما مشکن اے گرفتار کشمکش مدار ورحمی بحال این غریب نما وبمراد برسان ویحتمل زلف عبارت از اسماء جلالیه که تعینات اولیه اند وشکنج زلف کنایت از تسلط وغلبه شانست برخلاف مقتضاے طبع چون دلربائی واستغناء معشوق موجب خونخواری عاشقانست گوید قوله

زفریب چشم جادو دلِ دردمند خون شد
نظری فگن بجانش بتِ دلربا خدارا

فریب اول دلربائی نمودن وبعده استغنا نمودن ومراد از چشم ذات ه هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات کو عیان بیند وجود کائنات ٭ وضمیر شین جانش راجع است بدل دردمند معنی آنست که اے محبوب من

ازمن دلربائی کردن و باز استغنا نمودن تو یا از تجلی صوری تو دل مستمند ما خون شد پس ای بت دلربا
از برای خدا نظرے بحال آن دل مستمند ما کن و رحمے بر و نما چون دوای درد عشق غیر از لطف معشوق
نیست بنابران گوید **قوله**

چو طبیب دردمندان لب لعل یار باشد		دل دردمند عاشق زکه جوید این دوا را	

دردمندان عاشقان مراد از لب لطف ○ لب که شیرین جو سے شد لطف خدا هست ؛
باغ جهان از آب او نشو و نماست ؛ معنی آنست که اے محبوب من چون طبیب دل دردمندان
و حکیم رنج مشتاقان غیر از لطف معشوق نمیتواند شد پس دل دردمند عاشق اگر از تو طلب
این دوا نکند از که کند و باز همین مطلب را بعبارتے دیگر کند **قوله**

دل دردمند ما را که ز هجر تست پر خون		چه شود اگر زمانے بخشی وصال یارا	

معنی آنست که اے محبوب من دل دردمند ما را که بسبب هجر تو پر خون شده اگر زمانے بوصل خود
رسانی چه شود اے هیچ زیانے مر ترا ندارد و چون بسبب عشق بیقراری بسیار روے داد و خود را
درانجا بار نمی بیند گوید **قوله**

خبرے ز حال حافظ بر یار باز گوئید		برسد مگر ز زلفش اثرے مشام ما را	

زلف مراد جذبه ذاتیه که بے آن بکار سالک پیش نمیرود ○ زلف نام جذبه ذات حق هست
دل که قید بش گشت جان مطلقست ؛ معنی آنست که ازین حال پریشان حافظ خبرے بیار
باز رسانید شاید که بر حال ما رحم آورد و اثرے یعنے بوسے از جذبه ذاتیه علیه او بمغز ما رسد
و ما را بمراد خود رساند که اَلْجَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِیْ عَمَلَ الثَّقَلَیْنِ **غزل**

اے غمت شاد مبادا دل غم پرور ما		غم خور اید دل که بجز غم نبود در خور ما	

غم مراد عشق که سراسر درد و اندوه و بلا هست که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ ○ بعالم هر کجا
درد و بلا بود ؛ بهم بردند و عشقش نام کردند ؛ و نیز بمعنے بلیات و شدائد و رنجها و خونخواری و درین بیت
در مصرع اول بمعنے اول و در مصرع ثانی بمعنے ثانی معنی آنست که این دل ما که خو کرده شده
بغم عشق تست پس میخواهم که مبادا آنکه بچیزے دگر غیر از عشق تو شاد شود و ملتفت بدان گردد
چون کار عاشق مدام خون خوردنست پس میگوید که اے دل چون نصیب عاشقان همین خون خوردن ست

گاہ در وصل گاہ در فراق پس باغم بساز دبا درد والم بپرداز کہ سوائے غم خوردن کار ما نیست ودر بعضے نسخہ بجاے این بیت بیتے دیگر یافتہ شدہ ب ما بر فتیم و تو دانی و دل غم خور ما ٭ بخت بد تا بکجا میرسد آلبشخور ما ٭ قولہ

	کین گدا کیست کہ ہرگز نرود از درِ ما		ہمکنم شادی ازان روز کہ گفتی برقیب

این بیت در اکثر نسخہ دیدہ نشدہ ونیز معنے ظاہر است وچون کار عاشق مدام بگریہ وزاری وہمیشہ در انتظار پیغام مے باشد بنابران گوید قولہ

	قاصدے کو کہ سلامت برساند بر ما		از نثارِ مژہ چون زلف شود در گیرم

نثار ریختن آب وغیرہ معنی آنست کہ اے محبوب من قاصدے کو کہ از جناب عالیان مآب تو مژدہ سلام بما رساند تا من ازین نثار مژہ کہ اشکبار یست چون زلف تو کہ مملو بدر ہا ست قاصد را در گیرم واین دُر اشکبار خود را نثار او گردانم واحوالِ خود باو نمایم چون مطلب عاشق ہمین است کہ بنوعے از خاطر معشوق فراموش نشود بنابران گوید قولہ

	کہ وفا با تو قرین باد خدا یاورِ ما		بدعا آمدہ ام ہم بدعا باز شوم

دعا خواندن و وفا بجا آوردن عہد ودوستی قرین پیوستہ وہمنشین معنی آنست کہ ہمین دعا کنان آمدہ ام وہمین دعا کنان میروم یعنے مدام ہمین مشغولم کہ وفا قرینِ حال تو باد ما را فراموش نسازی وخدا درین جدائی یاور ما باد کہ سلامت باز روی ترا بینم چون ارادہ عاشق ہیچ نوع آن نمی باشد کہ از جناب معشوق دور افتد بنابران گوید قولہ

	رشک مے آیدش از صحبتِ جان پرورِ ما		فلکم آوارہ بہر سو کند ہم میدانی

آوارہ پریشان رشک غیرت جان پرور فرح بخش دل راحت دہ جان وآن صحبت معشوقست معنی آنست کہ اے محبوب من ارادہ من انیست کہ ہیچ وجہ من الوجوہ از آستانہ تو دور نہ افتم لیکن این گردش دورِ دوّار مرا از ینجناب دور می اندازد چرا کہ مرا در ازین صحبت جان پرور کہ بخدمت تو دارم رشک می آید واز غایتہ حسد دو کس را در یکجا دیدن نمی تواند چون یکجا دیدن عاشق ومعشوق موجب رشک حاسدان میشود بنابران گوید قولہ

	بکشد از ہمہ انصافِ ستم داورِ ما		اگر ہمہ خلق جہان بر من وتو رشک برند

خلق آفریدن مراد آفریده شده انصاف یعنی نصف کردن اے برابر داشتن مدعی و مدعا علیہ تا یکے بر دیگرے ستم نکند و بر حق او بزور متصرف نشود ستم ظلم و حق دیگرے را بزور قابض شدن داور را از حق او محروم ساختن داور صاحب و حاکم مراد حق تعالے معنی آنست کہ اے محبوب من اگر ہمہ خلق جہان بر صحبت ما و تو رشک مے برند و میخواہند کہ مرا از خدمت فیض موہبت تو دور سازند میخواہیم کہ داور ما از ہمگی ایشان انصاف این ستم کہ در حق ما میکنند بکشد یعنی ایشانرا نیز مبتلاے ہجران گرداند تا داغ ہجران معلوم نمایند چون آثار درد و اندوہ از جبین عاشق ظاہر است بنابران گوید قولہ

دردمندیم خبر میدہد از سوز درون	دہن خشک و لب تشنہ و چشم تر ما

معنے آنست کہ اے محبوب من چہ حاجتست کہ اظہار دردمندی بتو سازم چون خشکی دہن و تشنگی لب و تری چشم اینہمہ اظہار سوز ما می کند یحتمل ہر چند خواستم کہ راز پردہ نشین خلوتخانہ دل حزین از سر اوقات خفا بر نیاید مگر اجزاے بدن بے بقا کہ جواسیس الہی اند در محکمہ عدالت یَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ بلا آورند و بفحواے وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ دردمندیم خبر میدہد از سوز درون چون محبت معشوق از دل عاشق بہیچ نوع رفتنی نہ چراکہ ازلیست بنابران گوید قولہ

بسرت گر ہمہ آفاق بہم جمع شود	نتوان برد ہواے تو برون از سر ما

با قسمیہ ہوا محبت معنی آنست کہ قسم بسر تو کہ اگر ہمہ عالم باہم جمع شود و خواہند کہ محبت تو از سر ما دور سازند ہرگز نتوانند زیراکہ محبت شے است کہ افزایشے و کاہشے و نہایتے و بدایتے طلوعے و غروبے و نقلے تحولے ندارد کہ اَلْعِشْقُ لَا يَزِيدُ وَلَا يَنْقُصُ چون تعلق خاطر عشق ہمہ وقت ہمین باشد کہ از یجناب دور نشوم بنابران گوید قولہ

زود باشد کہ رساند بسلامت بازم	اے خوش آنروز کہ آئی بسلامت بر ما

معنے آنست کہ اے محبوب من اگرچہ بتقاضاے وقت از خدمت تو جدا مے شوم لیکن امیدوارم کہ خدا زود بسلامت بخدمت تو رساند و چون چندین اظہار عجز و شوق کرد بجواب معشوق سرفراز شد کہ اے خوش آنروز کہ باز بسلامت بر ما آئی قولہ

ہر کہ گوید بکجا رفت خدا را حافظ	گو بزاری سفرے کرد و برفت از بر ما

معنے آنست کہ اے محبوب من اگر بعد ازین کسے از محبان من بخدمت تو آید و بپرسد کہ از براے خدا

بگوکه حافظ کجا رفت بگو مرا اورا که از بر ما گریه کنان سفر کرد و در بعضے نسخه این بیت چنانست قوله

تا ز وصفِ رخ زیبای تو دم زد حافظ		ورقِ گل خجلست از ورقِ دفترِ ما	

غزل - قوله

تا جمالت عاشقان را زد بوصلِ خود صلا		جان و دل افتاد اندر دامِ زلفت در بلا	

اندر زلف و خال است

صلا آواز دعوت عام مراد ازان اقوالِ مشائخان زلف مراد جذبهٔ ذاتیه جلیه علیه س ۵ زلف نام جذبهٔ ذات حق است ؛ دل که قیدش گشت جان مطلقست ؛ چون در ریاضت وصلِ حق محال ست تا که جذبه ذاتیه جلیه علیه دامن گیرِ وقت سالک نگردد بنا بران گوید ازان زمانیکه جمال تو عاشقان را بوصل خود صلا زده که اَنَا المَوجُودُ فَاطْلُبْنِی تَجِدْنِی ؛ ودیگر وهو اَنَّ لِقَاءَ اللّٰهِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقٌّ وَ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ دل وجان طالبان درطلب آن دام زلف که مراد از وجذبه ذاتیه هست در بلا افتاده وگرفتار سختیها وشدائد گشته ومحتمل که خال وزلفت در بلا زلف همان که گفته شد خال نقطه روح که مرکز قلب شده وسویدا نام گرفته معنی آنست که تا جمال تو عاشقان وطالبان را صلا زده وامیدوار گردانیده جان ودل طالبان درطلبِ آن خال وزلف در بلا افتاد ورخت عشق بباد داده یعنی عشاق همواره بطلب آن مقصود شوق میکنند وجذبات عشق با حوادث گیتی تعلق قلب بقالب رها نمیکنند که بدان مقصد رسند قوله

آنچه جانِ عاشقان از دست هجرت میکشد		کس ندیده در جهان جز کشتگانِ کربلا	

کربلا موضعے است که قتل امام حسین رض دران بوده مراد ازان وادیِ عشق مراد از کشتگان کربلا عاشقان بلاکش که در وادیِ خونخوارِ محبت کشته شده اند معنی آنست که اے محبوبِ من آنچه در فراق وهجر تو از شدائد وبلیات جان عاشقان میکشد در جهان کسے آنچنان شدائد وبلیات در نظر نیاورده الا شهیدان کربلا یعنے عاشقانے که مقتول وادی خونخوار محبت گشته چون عاشق صادق و مشتاق واثق را لازم است که هر چیزے که مطلوب محبوب است پیش گیرد بنا بران گوید قوله

ترک من گر میکند مستی و رندی جان من		ترک مستوری و زهدت کرده باید اوّلا	

لفظ ندا مقدر هست بر کلمه جان من معنی آنست که اے جان من چمن ترک مارندی ومستی میکند لے مستانه به تاراج دلهاے عاشقان می آید وباکے ندارد پس ترا نیز او لے والنسب آنست که ترک

مستوری و زهد نمائی و بے باکانہ بعشق در آئی و نیز محتمل ست لفظ ندا بر کلمہ ترک باشد معنی آن باشد کہ اے ترک چون جان ما رندی و مستی میکند اے مستانہ و بے باکانہ در عشق تو در آمد پس بهتر آنست کہ تو هم ترک مستوری گیری و هم خانہ خود را نمای و چون عاشق را باید کہ وقت را غنیمت داند و فرصت را از دست ندهد بنابران گوید قوله

بزم عیش و موسمِ شادی و هنگامِ طرب ‎ ‎ پنجروز ایامِ عشرت را غنیمت دان هلا

معنی آنست کہ اے دلِ من الحال این مجلس عاشقان و ایام جوانی کہ هنگام حصول عشق و محبت است کہ داری مغتنم شمار و این پنجروز ایام عشرت کہ ایام جوانی و زندگیست غنیمت انگار و هرچہ توانی حاصل کن و هشیار باش و بغفلت مگذران کہ بعد ازان تاسف سودے نہ بخشد چون عاشق را رسیدن بپابوسِ معشوق اعلے مراتب است بنابران گوید قوله

حافظا گر پابوسِ شاه دست میدهد ‎ ‎ یافتی در هر دو عالم زینت عز و علا

معنی آنست کہ اے حافظ اگر پابوس آن محبوب حقیقی کہ کنایہ از وصال است میسر آید بدان کہ مرتبہ بلندی و مرتبہ بزرگی کونین مرا رو دے داد غزل

تا کے بدردِ هجر کنی ناتوان مرا ‎ ‎ یکدم بوصل خویش بکن شادمان مرا

هجر جدائی و دوری از محبوب وصل پیوستن بہ محبوب معنی آنست بدان کہ وقتے کہ جملگی ارواح در عالم اطلاق بمشاهدهٔ حقیقی مشغول و بوصل او مشغوف بودند و بعیش و عشرت و خوشی و خورمی میگذرانیدند چون از عالم اطلاق بہ تقیید آمدند و آن مشاهده از پیش رفت و بمهجوری و دوری مبتلا گردیدند چو آن از هجران سخت ترین عذابے و دردے نیست بنابران میگوید کہ ای محبوب من تا کے این وجودِ نحیف و این شخصِ ضعیفِ مرالغم و الم فراق و رنج و اندوه هجران ناتوان سازی می باید کہ الحال از سر چندین جور و جفا کہ مراد ازان تغافل است بگذر و یکدم بوصل خویش رسان و مشاهداتِ تجلیات نما و شادمان گردان و چون معشوق غالب فراق عاشق خواهد تا کہ قدر وصال دریابد بنابران گوید قوله

مے خواستی همیشہ گرفتار هجر خود ‎ ‎ دیدی بکامِ خویشتن آخر چنان مرا

معنی آنست وقتے کہ روح در عالم اطلاق بود مدام ندا از حضرتِ احدی در میرسید کہ اے

بندگان شما قدرِ وصالِ من نمیدانید چراکه قدرِ وصال بے فراق دانسته نمیشود بنابران میخواهم
که شمارا بمکانے فرستم تا قدر این معلوم نمائید چون درین عالمِ فانی نزول نمود آن وقت وآن خطاب
با و یاد آمد بنابران بجواب گوید یعنی همیشه ارادۂ تو برین بود که مارا باتشِ هجر سوزی وزرِ مارا بوتۂ امتحان درآری
لاجرم مرا آنچنان که میخواستی بکام خود دیدی بیت داشتی دردل که جانم رابسوزی در فراق ؛ عاقبت کردی
بجانم انچه دردل داشتی ؛ چون عاشقِ صادق رابغیر از درِ معشوق ملجا وماوائے نیست وبجز ذاتِ محبوب غمگساری نه
بنابران گوید قوله

نبود هیچ وجه دمے از توام گریز ‏ ‏ زان رو که نیست جز تو کسے در جهان مرا

معنی آنست که اے محبوبِ من در هر حالے که هستم خواه در رنج خواه در راحت خواه در قبض خواه در بسط
خواه در فراق خواه در وصل خواه در لطف خواه در قهر هیچ وجه از جناب گردون قباب تو گریز ندارم چراکه
بجز ذات عالی صفات تو در جهان کسے ندارم که التجا بدو کنم چون در عشق ترک خواب وخور و دران انقطاع
امید زندگی مے باشد بنابران گوید قوله

در حیرتم که بے تو چسان زندگی کنم ‏ ‏ چون نیست خواب وخور ز غمت یکزمان مرا

معنی آنست که اے محبوب من در حیرتم که بے دیدار روح افزاے تو چون زندگی کنم چون از فراق تو
زمانے مرا کار باخواب وخور نیست لہٰذا قریب هلاکت رسیده ام چون در فراق یار دلدار هیچ کس
مونس وغمخوار نمی تواند شد چراکه غیر را گنجایش کجا بنابران گوید قوله

افتاده ام بکنجِ غم وجز فغان وآه ‏ ‏ نے یارے غمگسارے ونه همزبان مرا

معنی آنست که از عالمِ اطلاق بعالمِ تقیید نزول کرده ام واز دولتِ وصل به غمهاے هجر مبتلا گشته ام
ودرینجا نه یارے دارم ونه غمگسارے که بآن ترکِ غم توان نمود الا جز فغان وآه که بآن عمر بسر می برم
وچون در هجرِ معشوق عاشق را بجز از گریه وافغان کارے نیست بنابران گوید قوله

بودم همیشه شاد ز وصلت ولے کنون ‏ ‏ کارے ز هجرِ تو نبود جز فغان مرا

معنی آنست که در ابتداے حال که بعالم اطلاق در مشاهده مشغول بودم از دولت وصل تو بشادی
می گذرانیدم ولیکن الحال چون بعالم فانی نزول کردم بسبب هجران تو و دور افتادن از ان
مشاهده جز فغان وزاری کارے ندارم چون کار معشوق بجز از عاشق کشتن نیست از انکه تا عاشق

ہ اگر بجاے خر از فصل گفتی انسب بودی ۱۲

فانی نشود بمحبوب نه پیوند د بنابران گوید قوله

حافظ عجب مدار اگر مے کشد بغم　　از درد فرقت آن مہِ نامہربان مرا

معنی آنست کہ اے حافظ اگر آن محبوبِ سنگین دل بوصلِ خود نمیرساند و بغمے از درد و فراق خود میکشد عجب مدار کہ کارِ معشوقان و شیوۂ محبوبان ہمین است و تاکہ کشتہ نشوی فانی نگروی و ہرگز بمحبوب نہ پیوندے و بوصلِ او نہ رسی۔

غزل

دوش از مسجد سوے میخانہ آمد پیرِ ما　　چیست یارانِ طریقت بعد ازین تدبیرِ ما

مسجد عالمِ اطلاق کہ موجبِ قرب و محلِ طاعت ست میخانہ دنیا کہ مقامِ معصیت است پیر کنایہ از محمد ؐ مرشدِ کامل درینجا مصطفےٰ است ❊ ہم نبی و ہم ولی را رہنماست ❊ معنی آنست کہ محمد علیہ السلام از عالمِ اطلاق بہ تقیید کہ مقام دنیا ہست درآمد اے یارانِ طریقت بعد ازین تدبیرِ ما چیست و یحتمل کہ از مسجد مراد زہد از ذکر لازم و ارادۂ ملزوم و از میخانہ مراد عشق کہ ؎ عالمِ عشق اے پیرِ میخانہ الست ❊ کز شرابش عقلِ کل دیوانہ الست ❊ و پیر مراد مرشدِ وقت و یا کنایہ از شیخ صنعان معنی آنست کہ پیرِ ما از روزِ ازل از زہد اعراض نمودہ رو بعالمِ عشق آورد و یا آنکہ مرشدِ ما در روزِ ازل اجتناب از ظاہر نمودہ رو بافعالِ باطنیہ آوردہ چنانچہ فرقہ ملامتیہ پس تہذیبِ کار و تدبیرِ اطوارِ ما در چیست و ما را بچسان باید زیست قولہ

ما مریدان روبسوی کعبہ چون آریم چون　　روبسوے خانۂ خمار دارد پیرِ ما

کعبہ مراد عالمِ اطلاق چون آریم چرا خواہان او باشیم خانۂ خمار دنیا کہ مقامِ معصیت ہست معنی آنست کہ چون محمد علیہ السلام از عالمِ اطلاق بہ تقیید درآمد ما کہ مریدان و پیروانِ اوئیم روسوی عالمِ اطلاق چون آریم و چرا خواہان آن عالم باشیم ہرگاہ پیرِ ما رو بعالم تقیید آورد و یحتمل کہ ما مریدان چرا بزہد گرائیم و روبسوے ورع آریم کہ مراد از ایشان اعمال ریائیہ است ہرگاہ پیرِ ما بسوے خانہ خمار کہ مقامِ عشق ہست و مراد ازان ترکِ اعمال ریا ہست چنانچہ فرقہ ملامتیہ توجہ داشتہ باشد و چون مسترشد را تبعیتِ مرشد لازم ہست بنابران گوید قولہ

در خراباتِ مغان ما نیز ہم منزل شویم　　کین چنین کرد ست ایزد در ازل تقدیرِ ما

خراباتِ مغان خرابی اوصافِ بشری ؎ ہر کو بخرابات نشد بیدین ہست ❊ زیرا کہ خرابات اصولِ دین ہست ❊ معنی آنست کہ مناسبِ ما آنست کہ در طریقِ عشق و محبت با پیرِ ہم

هم منزل شویم وازعلو همت رخت بدان سو کشیم که درازل تقدیرِ ما همچنین رفته است پس ما براهے رویم که پیرِ ما بدان راه رفت ومحتمل که در خرابی بشریت با پیر هم منزل شویم وازعلو همت رخت بدان سو کشیم که همچنین در ازل تقدیر ما رفته است پس ما براهے رویم که پیرِ ما بدان راه رفت وچون درعالم عشق درآمد وبه انواع سختی وهجر مبتلا شد آن مقام قرب یاد آمد بنابران اظهار احوال خود میکند **قوله**

مرغ دل راصید جمعیت بدام افتاده بود	زلف بگشادی زدستِ ما بشد نخچیر ما

مرغ دل اضافه بیانیه زلف عالم تقیید چنانچه زلف ساتر روی است عالم تقییدات ساترِ عالم اطلاق معنی آنست که ازازل درعالمِ اطلاق بمشاهده مشغول بودیم وچون عالم تقییدات راظاهر ساخت نخچیر ما ازدست شد وآن جمعیت به پریشانی مبدل گردید چون پریشانیِ زلف موجب پریشانی عاشق است بنابران گوید **قوله**

باد بر زلفِ تو آمد شد جهان بر من سیاه	نیست ازسودای زلفت بیش ازین توفیر ما

باد حکم واراده توفیر زیادتی معنے آنست که اراده وخواهش تو بحکم كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ زلف ترا پریشان کردی عالم تقیید را بجلوه آورد وحکم تقیید براطلاق غلبه نمود جهان برمن ازقوتِ مشاهدهٔ اطلاق سیاه شد ازسودای زلف تو توفیر وزیادتی ما ازین نیست یعنے ما درسودای زلفِ تو امیدوارِ زیادتی بودیم یعنے امید آن داشتیم که لذتے که درعالم اطلاق بود درعالم تقیید حصول خواهد نمود وآن لذتیست که بتوسطِ خواهش جسمانی حاصل شود اکنون آن لذت عالم اطلاق ازغلبهٔ احکامِ تقیید ازمیان رفت چون گریه وزاریِ عاشق رادردلِ سنگینِ معشوق گذر نیست بنابرآن گوید **قوله**

دردل سنگینت آیا هیچ درگیرد شبے	آهِ آتش بار وسوز ونالهٔ شبگیر ما

دل سنگین صفت قیومیه باعتبار استغنا آیا حرف تمنا است ؎ که سلطان ازین رونه آیا چه خواست + درگیرد اثر کند شبے وقتے شبگیر یعنے شب وصبح معنی آنست که چون مشاهدهٔ عالمِ اطلاق ازما بازداشتی باین که زلف رابرکشادی یعنی عالمِ تقیید رابجلوه آوردی واین بمنزله آنست که معشوق ظاهر سنگدلی میکند وحال خود ابالفراق مبدل کند آهِ آتش بار وسوز ونالهٔ شبگیر ما که کنایه ازمناجات سحرگاهیست سر میزند تمنا دارم که در تو اثر کند تا آن زلف راکه کشاده بربندی وصیدِ جمعیتِ ما که کنایه ازمشاهده است

بازبدست ما دہی وآن تمنا مرگست فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ سوال لفظ سنگین
شعر بترک ادب است جواب گفتگوئے عاشقان درکار رب ﴿ جوشش عشقست نے ترک ادب ﴾
باید دانست که عشق اگرچه سراسر رنج و درد است که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ اما بسا عیش
درو مضمرست که اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا وچون آن عیش از نظرِ عاقلان مخفی ست وبجز رنج و زحمت
در نظر نمی آید میگوید قوله

عقل گرداند که دل در بندِ زلفت چون خوش است ‖ عاقلان دیوانه گردند از پئے زنجیر ما

معنی آنست که اگر عقل داند که دل درین بندِ زنجیرِ زلف تو که مراد از و جذبه عشق است اوقات گرامی
بچه ذوق میگذراند عاقلان همه دیوانه او گردند و در جست وجوے زنجیرِ ما شوند وآرزوے آن قید
کنند اما چون عقل را در کوے عشق راه نیست ویکے از نامحرمانِ درگاه است بنابران عاقلان
در معرضِ انکارند وازین سعادت عظمیٰ محروم چون از زبانِ عاشق سخنے غیر از لطف وخوبی برنمی آید
بنابران گوید قوله

روی خوبت آیتے از لطف بر ما کشف کرد ‖ زان سبب جز لطف وخوبی نیست در تفسیر ما

معنے آنست که چون روے خوب تو در عالم تقیدات علامتِ اطلاق که مشاهدات تجلیات است
از روے لطف ومهربانی بر ما مکشوف گردانید که در همه جا ظهور جمال روے تو می بینم که ﴿ هر کجا
می نگرم روے ترا مے بینم ﴾ ازینجهت در معرض بیانِ ما جز لطف وخوبی نیست که هرچه در معرضِ
ظهور مے بینم بمعرضِ بیان مے آرم چون آتش عشق در سینه عاشق شعله میزند از راه بی اختیاری
نعره مے زند وآه میکشد بنابران مے گوید قوله

تیرِ آهِ ما ز گردون بگذرد جانِ عزیز ‖ رحم کن بر جانِ خود پرهیز کن از تیر ما

جانِ عزیز کنایه از معشوق معنے آنست که اے محبوبِ من حالتِ من در عشقِ تو بجاے رسید
که تیرِ آهِ ما از گردون میگذرد وآسمان را سوراخ میکند پس رحم نما بر جانِ خود واز آهِ ما پرحذر
باش واین معنی اگرچه بظاهر بے ادبیست اما در معنی چنان نیست یعنی چون جان مهربان تو
از تیرِ آهِ ما پریشان حالان بسانِ زخمی تیر خورده متاذی میشود پس باید که از حال ما فارغ نباشی
تا اینچنین تیر از ما سر نزند ونیز اینچنین گفتگو از عاشقان موجب زجر نیست که ﴿ گفتگوے عاشقان

درکار رہبا ؛ جوشش عشق است نے ترکِ ادب ؛ وحکایت موسے وشبان در مثنوی مشہور است
وتحمل که اے محبوب من تیر آه من آسمان را بشگافت وازوے درگذشت لے زندگی بخش من رحم
کن وشفقت نما بر جانِ خود اے بروحی که از غایت تعظیمش نسبت بخود کرده که نفخت فیہ من روحی
پرہیز کن وحفظ نما آن روح مکرم را از تیر آهِ نہانی ما یعنے جان را ہدفِ تیر ہجران مکن چون سالک را
بہتر ازین نیست که متابعتِ اعمال پیر کنند وظاہر وباطن خود را یکسان کنند بنابران گوید قوله

بر درِ میخانہ خواہم گشت چون حافظ مقیم ‌‌ ‌ چون خراباتی شد اے یار طریقت پیر ما

میخانہ عشق سے عالم عشق اے پسر میخانہ الست ؛ کرشر البش عقل کل دیوانہ الست ؛
خواہم گشت میم متکلم کنایت از شخص است حافظ کنایتہ از قلب خود معنی آنست که ہمچو حافظ
در عالم عشق مقیم خواہم گشت واز ہمہ سو معرض خواہم گردید ہرگاه پیرِ ما خراب سازنده اوصاف بشری شد
ما را نیز باید شد اے یار طریقت یعنے چنانچہ قلب وابستہ عشق است قالب نیز وابستہ خواہم ساخت
وبوعظ این وآن نخواہم پرداخت

غزل

دل میرود ز دستم صاحبدلان خدا را ‌‌ ‌ دردا که رازِ پنہان خواہد شد آشکارا

صاحبدلان کنایت از عاشقان باللہ خدا را واسطہ خدا دردا افسوس رازِ پنہان کنایت
از عشق که کتمانِ آن موجبِ شہادت است قال علیہ السلام مَنْ عَشِقَ وَعَفَّ وَكَتَمَ فَمَاتَ مَاتَ شَهِيدًا
معنے آنست که ہجران آن یار سنگین دل حال مرا بجاے رسانیده که دل از دست میرود واز حیطۂ
اختیار بیرون مے آید افسوس که آشکارا میگردد رازِ پنہان اے عشق که از کتمانِ آن امیدِ شہادت
داشتم پس حسبتہ للہ توجہ فرمائید که آن سعادت از دست نرود چون کارِ عاشق بے توجہِ مرشد
بجاے نمیرسد بنابران گوید قوله

کشتی شکستگانیم اے بادِ شرطہ برخیز ‌‌ ‌ باشد که باز بینیم آن یارِ آشنا را

باد شرطہ باد لایق کشتی کنایتہ از ان مرشد یار آشنا حق تعالے معنی آنست چون از عالم
اطلاق بعالم تقیید نزول کرده ام از ان زمان حال ما بحال کشتی شکستگان ماند که با سبب بادِ صرصر
حوادث وتعلقات بہر سو می افتیم وگرفتار قیدی میکردم پس اے مرشد کجائی واز حال ما غافل
چرائی برخیز وتوجہے درباره ما کن که بتوجہ تو بروے آن آشنا که محبوب حقیقی است باز بہ بینیم قوله

اے صاحب کرامت شکرانۂ سلامت | روزے تفقدے کن درویشِ بینوارا

صاحب کرامت خطاب بمرشد تفقد بازپرس وغمخوارگی نمودن معنی آنست کہ اے مرشدِ صاحب کرامت ازجہتِ ادای شکرسلامتی خویش کہ بدرگاہ پروردگارداری روزے درویش بینوارا دل بدست آر و غمخوارگی او نما قولہ

سرکش مشو کہ چون شمع ازغیرتت بسوزد | دلبر کہ درکفِ او موم ست سنگِ خارا

دلبر کنایت ازحق تعالےٰ معنے آنست کہ سرکشی منما یعنے برین حسن وخوبیِ خود غرہ مباش وگرنہ دلبرے کہ درکفِ او ازہیبتش سنگ خارا موم گردد ترا ازغیرت شمع وار بسوزد زیراکہ عظمت وکبریا خاصہ اوست قال اللہ تعالیٰ اَلعَظَمَةُ اِزَارِیْ وَالْکِبْرِیَاءُ رِدَائِیْ چون صاحب حشمت را لازم است کہ بدین حشمت دوروزہ غرہ نشود بنابران گوید قولہ

دہ روز مہر گردون افسانہ الیست افسون | نیکی بجاے یاران فرصت شمار یارا

دہ روز عبارت ازمدت قلیل یاران کنایت ازمسترشدان یار خطاب بمرشد معنی آنست کہ برین روزے چند کہ گردون باتو موافقت نمودہ وترا بمطلب تو فیروز گردانیدہ مغرور مشو کہ این افسانہ الیست براے سفرلیفتن تودرپیش آوردہ وبعد ازچند روز افسانہ شدنیست وافسون نیست کہ براے رام کردنِ توبکار بردہ پس اے یار من این وقت را غنیمت دان وہر نیکی کہ امروز کردن مے توانی بجاے یاران بکن اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰہُ اِلَیْکَ اے یار احسان کارِ مردانست تادرکشاو مزرع آخرت دست وپاداری ازاحسان دست مدار کہ ذخیرۂ حسنات دنیا وآخرت بست فرصت ازدست مدہ کہ وقتِ کار اینست وکارِ امروز بفردا مفگن چون مسترشد چندین اظہارِ شیفتگی نمود بناءبران بشغلے کہ باعثِ فتح باب ست فرمود کہ قولہ

آئینۂ سکندر جامِ جم ست بنگر | تا بر تو عرضہ دارد احوال ملک دارا

آئینہ سکندر آئینہ کہ سکندر ساختہ بود جام مے کنایت ازدل عاشق دارا مخالف سکندر بود اینجا مراد ازنفس کہ دشمن سالک ست کہ اَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْكَ ویا شیطان کہ اِنَّ الشَّیْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ معنے آنست کہ اے سالک جام مے کہ عبارت ازدل تست بمنزلہ آئینہ سکندر ست در تصفیۂ آن بکوش تا بر قبائح وذمائم نفس وشیطان

واقف گردی و از وساوس و ذنب آنها سلامت مانی و یا مراد از آئینہ سکندر دل سالک جام جم جامے کہ جم ساختہ گویند کہ چون جم مغلوب دارا اکبر شد و تاب مقاومتش نماند جام ساختہ کہ در ان احوال ملک دارا معلوم میشد تا ہر مصلحتے کہ او میکرد این در دفع آن میکوشید چون بعد از جم سکندر سید جام را شکست آئینہ ساختہ **دارا** مراد دارا اکبر کہ مخالف جم بود اینجا کنایت از نفس و شیطان معنے آنست کہ اے سالک دل تو بمنزلہ جام جم ست در تصفیہ آن بکوش تا از مغیبات کشف شود و از وساوس نفسانی و شیطانی مصئون و محروس گردی و محتمل کہ از آئینہ سکندر دل مرشد مراد بود و مراد از جام جم بحکم عُلِّمْتُ عِلْمَ الْاَوَّلِیْنَ وَالْآخِرِیْنَ قلب محمدی ؐ و چون ہمہ قلوب مظاہر قلب محمد نسبت بنا بران گفتہ کہ آئینہ سکندر عین جام جم ست زیرا کہ ظاہر عین مظہر ست چون آب و حباب دیگر نیستن در دل عارف مرشد موقوف بر فنا شیخ ست با فعال و ذات و صفات چنانچہ بجز وجود شیخ در نظر شہودش نماند و اتحاد تام در وجودین پدید آید پس درین وقت در دل خود دیدنش عین دیدن دل شیخ است چنانچہ تازیانہ بر لیلے زدند اثر آن بر پشت مجنون ظاہر آمد یعنے بر پشت مجنون نقش بست۔ چون در اشتغال بودن بشغل دو حالت روے میدہد بعضے بسلوک قائم میمانند و حق امر و نہی کما حقہ بجا مے آرند آنرا **سالک** می نامند و بعضے بجذبات حق منجذب میشوند و ایشانرا **مجذوب** میخوانند و مجذوب آنست کہ بعد از وصول بدرجہ کمال حوالہ تکمیل و رجوع خلق بدیشان نرفت و غرقۂ بحر جمع گشتند و در شکم ماہی فنا چنان ناچیز و مستہلک شدند کہ از ایشان ہرگز اثرے و خبرے بساحل تفرقہ و ناحیت لقا نرسید و در سلک زمرۂ سالکان قباب غیرت انخراط یافتند و بعد از کمال وصول ولایت تکمیل دیگران بایشان مفوض نگشت زیرا کہ در بحر وحدت غرق در نظر او ذات است بلا صفات چون قطرہ بقلزم گم درینجا ملاحظہ شرع نماند چہ در نظر ایشان در شراب و آب فرق نیست زیرا کہ بہر چہ نظر کنند خدا را بینند اگر درینجا صاحب قول آید گوید اَنَا اَقُوْلُ وَاَنَا اَسْمَعُ و یا هُوَ یَقُوْلُ وَهُوَ یَسْمَعُ و اگر شراب آید گوید اَنَا اَشْرَبُ و یا هُوَ یَشْرَبُ و اگر صاحب حسن آید گوید اَنَا اُبْصِرُ و یا هُوَ یُبْصِرُ هَلْ فِی الدَّارَیْنِ غَیْرِیْ چون مجذوب مغفور ست بنا بران گوید قولہ

	آن تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند	اَشْہٰی لَنَا وَاَحْلٰی مِنْ قُبْلَۃِ الْعَذَارَا	

تلخوش شراب صوفی مراد رسول آم الخبائث الخمر ام الخبائث یعنی شراب ما در پلید یہاست
اشہی مرغوبہ ترلنا مارا احلی شیرین ترمن از قبلۃ بوسہ عذارا ازنان دوشیزہ معنی آنست
کہ شراب اگرچہ رسول ؐ اورا در پلید یہا خواندہ وحرام کردہ لیکن نزد ما مرغوبتر وشیرین تر از بوسہ زنان
باکرہ کہ ہمہ را مرغوب است چراکہ ما مجذوبیم ومجذوب مغفورست ویحتمل کہ مراد از تلخوش فقر باعتبار شدہ
مراد از صوفی کسے کہ لذت او ندانستہ باشد واورا در بدیہا می شمرد ام الخبائث باعتبار اَلْفَقْرُ سَوَادُ
الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ وَكَادَ الْفَقْرُ اَنْ يَكُوْنَ كُفْرًا معنی بیت ظاہرست ویحتمل کہ مراد از تلخوش
عشق کہ اَلْعِشْقُ عَذَابُ اللّٰهِ الْاَكْبَرُ وصوفی کنایت از زاہد ام الخبائث باعتبار اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحَنِ
وَالْبَلَاءِ معنی بیت ظاہر چون ارشاد مرشدان بمسترشدان مدام ترغیب عشق است وفرود آمدن
از ہستی ومطلب عاشق نیز ہمین است بنابران گوید قولہ

در حلقۂ گل و مل خوش خواند دوش بلبل		ہَاتِ الصَّبُوْحَ هُبُّوْا يَا اَيُّهَا السُّكَارَا

حلقہ گل و مل مجلس نورسیدگان طریقہ بلبل مراد مرشد معنی آنست کہ شب گذشتہ در حلقۂ
نورسیدگانِ طریقہ واہل محبت مرشدِ ما چہ سخنِ خوش گفت کہ بگیرید شراب صبح را اے در عشق
درآئید وفرود آئید ازین ہستی یعنے در بازید این ہستی موہومہ را اے ہر کدام مستان ویحتمل کہ
مراد از گل محبوب چنانچہ ناظم خود فرمودہ ؎ ایگل بشکر آنکہ توئی بادشاہ حسن ٭ با بلبلانِ عاشقِ
شیدا مکن غرور ٭ و مل شراب ومراد ازان ہرچہ ترا از تو برباید ؎ از مے ہمہ آب لعل و زر فہم مکن ٭
ہر چیز ترا از تو ستاند مے تست ٭ وآن محبت است ومراد از حلقہ گل و مل محفلے کہ درو ذکر
محبوب ومحبت دود دوش شب گذشتہ ومراد ازان اوان ماضیہ و بلبل مرغیست خوشخوان
ومراد ازان رسول ؐ کہ اَنَا اَفْصَحُ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ چنانچہ خاقانی گفتہ ؎ مصطفی دم بستہ وخلوت
نشستہ بہر آنکہ ٭ بلبل ونخل ست گیتی را زمستان آمدہ ہات بمعنے بگیر صبوح شرابے راگویند
کہ علے الصبوح بنوشند چنانچہ ناظم خود فرمودہ ؎ مید مد صبح وکلہ بستہ سحاب ٭ الصبوح
الصبوح یا اصحاب ٭ ہبوا فرود آئید ایہا حرف زائد است کما قال ایہا العزیز سکارا مستان
وتقدیر کلام مصرع ثانی چنین ہست یا ایہا السکارا ہات الصبوح ہبوا سبیکہ بیت آنست کہ
در اوان ماضیہ مرشد کامل یعنی رسول ؐ ؎ مرشد کامل درینجا مصطفی ست ٭ ہم نبی وہم ولی رہنما

رہنماست ۔ مجمل حقیقۃ منزل این دُرِ غررِ ارشاد چہ موجہ سفتہ است کہ اے طالبان صادق و
محبان واثق بگیرید شرابِ صبحے را اے در حصول عشق و محبت ساعی باشید کہ اَلْجَذْبَۃُ مِنْ جَذَبَاتِ
الْحَقِّ تُوَازِیْ عَمَلَ الثَّقَلَیْنِ و فرود آئید ازین ہستی موہومہ یعنی بمقتضاے لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی
تُنْفِقُوْا مِمَّا تُحِبُّوْنَ این ہستی موہومۂ خود را در بازید و ببقاء حقیقی کہ وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ
رَمٰی باقی و پاینده گردید چہ کار عاشق درگذشتن است ازین ہستی مستعار چنانچہ نقلست کہ روزے
حسن بصری و شقیق بلخی و ابراہیم ادہم بعیادت رابعہ رفتند سخن در محبت اُفتاد قَالَ الْحَسَنُ الْبَصْرِیُّ
لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَمْ یَصْبِرْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ رابعہ گفت این سخن ہیچ در ہیچ ست
قَالَ الشَّقِیْقُ الْبَلْخِیُّ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَمْ یَشْکُرْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ رابعہ گفت شکر
ترین صبر ست قَالَ اِبْرَاہِیْمُ اَدْہَمُ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَمْ یَتَلَذَّذْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ
رابعہ گفت این سخن بسیار خوب است اما بوے منی می آید ہمہ گفتند اے رابعہ اکنون نوبت تست
قَالَتِ الرَّابِعَۃُ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَہٗ شُعُوْدٌ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ فَہِمَ مَنْ فَہِمَ ۔
اکثر اقوال و افعالِ عاشقان موجبِ لومِ لائمان می گردد چون در صدور افعال مر ایشان را
اختیارے نیست بنابران گوید قولہ

در کوے نیکنامی مارا گذر ندادند	اگر تو نمی پسندی تغییر کن قضارا

یعنی آنست کہ اے ملامتگرِ من چون از ما افعال خیر بظہور نمے آید و بجز از افعال شر سر بر نمیزند
حکمتم کہ سرنوشتِ ما ہمینست و اگر تو این سخنِ مارا نمی پسندی پس قضا را تغیر دہ کہ از ما بجز از نوشتہ
قضا بوجود نخواہد آمد چرا کہ مارا در صدور افعال اختیارے نیست نمیدانی کسے کہ بالذات باطل و نیست ست
مر او را در صدورِ افعال چہ اختیار و چون وجود تو از خود نیست یعنی معدوم ہستی اختیار در افعال چگونہ باشد
چرا کہ افعال تابع صفات و صفات تابع ذات پس کسے را کہ وجود از خود نباشد ہر آئینہ بذات خود نہ نیک باشد
و نہ بد چہ از معدوم فعل صادر نمیشود و دلائل بے اختیاری بندہ بسیار است کسے را دیدی کہ یکدم
شادمانی بے غم کردہ باشد یا یکروز بر مرادِ خاطر وے گذشتہ باشد بلکہ خلاف ارادہ آن واقع
میشود و این دلیل بے اختیاریست قال علی رض ۔ عَرَفْتُ اللّٰہَ بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ اگر او را اختیارے
بودے فسخ عزائم بظہور نہ پیوستی و کرا دیدی کہ ہمہ امید ہاء او حاصل شدہ باشد عدم حصول مطالب

دلیل بے اختیاریست اگر اختیارش بودی مطلب دینی وے بایستی که بر نہج مراد وے حاصل شدی
دیگر ہیچکس در مرتبہ کمال مثل انبیا در کمال نبوت و اولیا در کمال ولایت و حکما و علماء در کمال دانش
و علم و سلاطین در کمال سلطنت این زوال و این انتقال در مراتب کمال که مطلوب است با وجود
قدرت معنوی و صوری که داشته اند دلیلے تمام ست بر عدم اختیار پس در جمیع صور و در ہمه جا و ہمه محل
موثر حق است که لَامُؤَثِّرَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰہُ چه وجود و افعال جمیع اشیا وجود و فعل حق است که بصورت
ایشان ظہور نموده و نسبت افعال بمظاہر عین مجاز ست چرا که چیزے را که فی نفس الامر وجود حقیقی نداشته
باشد افعال را که تابع اوست وجود نخواہد بود و فی الحقیقت غیر حق را نه ذات است و نه صفات ؎
لَا آدَمَ فِی الْکَوْنِ وَلَا اِبْلِیْسُ ❊ لَا مُلْکُ سُلَیْمَانَ وَلَا بِلْقِیْسُ ❊ فَالْکُلُّ عِبَارَۃٌ وَاَنْتَ الْمَعْنٰی ❊ یَا مَنْ
ہُوَ لِلْقُلُوْبِ مَقْنَاطِیْسُ ❊ و آنچه اعتقاد نموده که فاعلِ فعلِ خود منم و مارا قدرتے در فعل خود است
چگونه بیان واقع باشد که تو نبودی و در عالم عین ظہور نداشتی و بحکم کُلُّ شَیْءٍ فَعَلُوْہُ فِی الزُّبُرِ اعمال
و افعال در علم حق مخلوق چیزے که پیشتر از تو مخلوق بود چگونه بقدرت تو مخلوق شد و ترا نه از بہر آن
روح اضافی بخشیده که باختیار خود فاعل فعل خود باشی بلکه ترا از بہر کار دگر برگزیده اند و خلعت وَلَقَدْ
کَرَّمْنَا بَنِیْ اٰدَمَ پوشانیده اند و آن آنست که تو در نمودن ذات و صفات و اسما بمثابه آئینه صیقله
باشی تا حق خود را بجمیع کمالات ذاتی و صفاتی و اسمائی بشہود عینی در تو مشاہده نماید و آئینه را در نمودن
صور چه اختیار و کجا قدرت و ہر چه در عالم بظہور مے آید و در مرآت موجودات جلوه گری مینماید
ہمه صورت آن احکام علمی اند که حضرت الوہیت بقدرت و اراده در خور قابلیت ہر عینے از اعیان
معین فرموده و قضا بران رفته خلاف آن اصلا نتواند بود که لَا تَبْدِیْلَ لِخَلْقِ اللّٰہِ وَذٰلِکَ الدِّیْنُ
الْقَیِّمُ پس ہر آئینه عمل و فعل که از ہر یک پیدا مے شود بحقیقت او را در ان اختیار نیست علم الہیست
معنی این بیت و بیت دیگر که ؎ مرا بر ندی و عشق آن فضول عیب کند ❊ که اعتراض بر اسرار
علم غیب کند ❊ دیگر ؎ مکن بچشم حقارت نگاه در من مست ❊ که نیست معصیت و زہد بے مشیت او ❊
مزاحم شریعت مے باشد زیرا که ہر که مانع بدکاری و بدمستی بود او را گوید که چو تو بدکاره بہار مانمی پسندی
قضا را تغیر ده که قضا در باب ما چنین رفته ما مجبور حکم قضا ایم پس اینجا تنفیذ احکام بر می افتد
و امر معروف و نہی منکر بر می خیزد و امثال این بیت معنی چه باشد جواب والله اعلم اکثر جواب امثال

این ابیات موافق مضمون جواب خداتعالی که در اعتراض ملکوتیان واقع شد که انی اعلم ما لا تعلمون و اعتراض ایشان اتجعل فیها من یفسد فیها بمعنے اعتراض بود بر اسرار علم غیب و این بجز فضولی بیش نیست از انجا که گفت سوال اعتراض اہل ملکوت نیز داخل در علم غیب است پس اعتراض بر اعتراض نیز اعتراض بر اسرار علم غیب است جواب اگرچه اعتراض ملکوتیان داخل علم غیب است اما چون اعتراض ناظم بر ایشان موافق جواب اعتراض ایشان است اعتراض بر اسرار علم غیب نباشد انتہی کلام تحقیق بدان که ہر گناه که از بنده صادر میشود اگرچه ظاہرا از بنده می نماید لیکن در حقیقت از حق است که پرده نشین اینصورت ست بحکم مَن یَّهدِی اللّٰهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ وَمَن یُّضلِلهُ فَلَا هَادِیَ لَهُ ۔ فَاَلهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقوٰهَا ۔ لیکن گاه برائے ظاہر کسب رعایت ادب بحکم وما اصابك من سیئة فمن نفسك به بنده منسوب میشود لہذا آدم علیه السلام گفت ربنا ظلمنا بخود امر کرد وَاتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ وَاعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّٰهِ وگاه بنظر خلق و رعایت حقیقت به حق منسوب میگردد وَاللّٰهُ خَلَقَکُم وَمَا تَعمَلُونَ ۔ قُل کُلٌّ مِّن عِندِ اللّٰهِ و نسبت بحق شیوهٔ انبیا است بلکه مثل این اعتراض که از خواجه رح بر ملا منکر است از آدم بر موسے نیز واقع شد چنانچه در فصل اول از باب القدر مشکوة بروایت ابوہریره رض که روزے رسول ع فرمود که میان حضرت آدم و موسے نزد حق سبحانه مناظره واقع شد و غلبه کرد آدم بر موسےٰ ۔ موسےٰ از آدم ع سوال کرد که چرا دانه گندم خوردی که مع فرزندان بر زمین افتادی آدم گفت که یا موسے پیش از خلقت من توریت تو بچند سال مکتوب شد گفت چہل ہزار سال آدم گفت که در روے مکتوب یافتی که فَعَصٰی اٰدَمُ رَبَّهٗ فَغَوٰی گفت آرے گفت برائے عملے که پیش از خلقت من مکتوب شد ملامت روا نباشد چون بہتر آنست که بہیچ وجه با ہیچکس قیل و قال نکند و صلح کل درمیان آرد بنا بران گوید قوله

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف ست	با دوستان تلطف با دشمنان مدارا

معنے آنست که اگر آسایش دو گیتی خواہی حصول نمودن که نه از کسے در دنیا بتو رنجشے رسد و نه در آخرت کسے دامنگیر تو شود پس در عمل نمودن این دو حرف ساعی باش و آن اینست که بر دوستان و دشمنان یکسان باش و ہیچکس را آزرده مساز و از ہیچکس آزرده مشو که راه خدا ہمین ست که نه از کسے رنجیدن و نه کسے را رنجانیدن چون از سوال و جواب فارغ شد باز بمقام خود میرود و چون

سالک ومجذوب در ہر شے ذات اورا ملاحظہ مینماید وحظ ازان میبرباید خصوصاً در مشاہدہ صاحب جمالان نمودن بنابران گوید **قولہ**

خوبان پارسی گو بخشندگان عمرند
ساقی بدہ بشارت پیران پارسارا

باید دانست کہ باعث دلبستگی سالکان بصور جمیلہ آنست کہ عارفان صاحبان شہود در ہر آئینہ زشت وزیبا معائنہ معشوق میکنند ولیکن گاہ باشد کہ انجذاب دل او بجانب بعضے مظاہر بسبب اسماے کہ در عارف متجلیست وہمان اسما دران بعض مظاہر است یا براے التذاذ روحانی یا کمال دران بعضے مظاہر یا براے غلبہ کردن اسماے کہ در بعضے مظاہر اند بر اسماے کہ در عارف اند ویا حق تعالی بتجلی صوری در مظاہر حسنہ می نماید براے تانیس سالکان پس مراد از **خوبان پارسی گو** معشوقان لطیف گو عالم شہادت باشد **پیران پارسا** منکران معنی آنست کہ چون بتجلی صوری حق مشرف شد وبدان سبب والہ وشیفتہ خوبان گردید وزندگی از سر نو یافت میگوید کہ این معشوقانِ عالم شہادت زندگی بخشندہ اند پس اے ساقی منکران را این بشارت رسان تا ازین انکار باز آیند ویکے از ما شوند چون موجب رفع غم سالک بجز از سخنان عشق نیست بنابران گوید **قولہ**

ہنگام تنگدستی در عیش کوش ومستی
کین کیمیاے ہستی قارون کند گدارا

ہنگام تنگدستی حالت ہجوم غمہا **عیش ومستی** عشق واستماع سخنان عشق **کیمیاء ہستی** اشارہ بعشق **قارون** مراد صاحب عرفان ۔ **گدا** مرد ناقص معنی آنست کہ اے عاشق صادق ہر گاہ کہ غمہا والمہا برتو ہجوم آرند ترا باید کہ در عشق ومستی کوشش نمائی یعنی بعشق مستغرق شوی وباستماع سخنان عاشقانہ میل نمائی کین عشق کیمیائیست کہ مس وجود را زر میگرداند وبدان گدا را قارون میسازد اے ناقصان را بکمال میرساند چون سخنانِ عشق فرحت افزاے دلہاست بنابران گوید **قولہ**

گر مطرب حریفان این پارسی بخواند
در رقص وحالت آرد پیران پارسارا

مطرب حریفان کنایت از مرشد ولفظ الف کہ در پارسا است محض براے تحسین است یعنی پیران پارس را وتنگ فہمانی کہ از مذاق پارسی بہرہ ندارند پارسا رابمعنے فقیر گویند واین غلط محض است چہ باوجود فوت ملایمت ربط مصراع ثانی با دل بیت سابق کہ خوبان پارسی گو الخ

مستلزم تکرار قافیه میشود و فساد این بر اہل خبرت پوشیده نیست معنی آنست که اگر مرشد
ازین نوع سخنان عشق انگیز و کلمات درد آمیز بیان سازد پس البته است که پیران پارساکه
کنایت از منکران است در رقص و حالت آرد و طالب شلویان عشق گرداند چون بعض سالکان
باطن خود را لعشق مے آرایند و ظاہر اچنان می سازند که ہیچکس بحالت ایشان پے نبرده که الملامتی
هُوَ الَّذِی لَا یُظْهِرُ خَیْرًا وَلَا یُضْمِرُ شَرًّا گویند که حافظ ازان بوده و آن موجب طعن طاعنان مے گردد
بنابران گوید قوله

حافظ بخود نپوشید از خرقۂ مے آلود ‌ ‌ ‌ ‌ اے شیخ پاکدامن معذور دار مارا

مراد از خرقۂ مے آلود شیوه ملامت که در تعمیر باطن و تخریب ظاہر است باید دانست که ملامتی
جماعتے باشند که در رعایت معنی اخلاص و محافظت قاعده صدق و اختصاص غایت جهد مبذول
دارند و در اخفاے طاعت و کتم خیرات از نظر خلق مبالغه واجب دانند باآنکه ہیچ دقیقه از صوالح
اعمال مہمل نگذارند و بر تمسک بجمیع نوافل و فضائل از لوازم شمرند و مشرب ایشان در کل اوقات
تحقق معنی اخلاص بوده و لذت ایشان در تفرد نظر حق با عمال و احوال ایشان بود ہمچنان که عاصی
از ظهور معصیت پرحذر بود ایشان از ظهور طاعت که مظنه ریا باشد حذر کنند تا قاعدۂ اخلاص خلل
نه پذیرد و این طائفه ہر چند عزیز الوجود و شریف الحال باشند اما ہنوز حجاب وجود خلقت از نظر ایشان
بکلی منکشف نشده و بدان سبب از مشاہدۂ جمالِ توحید و معائنۂ عین تفرید محجوب مانده باشند چه اخفاے
اعمال و ستر احوال خود از نظرِ خلق مشعر است بر رویت وجود خلق و نفس خود که مانع توحید اند و نفس
نیز از جمله اغیار است تا ہنوز بر حال خود نظر دارند و اخراج اغیار از مطالعه احوال خود بکلی نکرده اند
و فرق میان ایشان و صوفیه آنست که جذبه عنایت قدیمه صوفیه را بکلی از ایشان انتزاع کرده بود و
حجاب خلق و انانیة از نظرِ شهودِ ایشان برداشته لاجرم در اتیان طاعت و صدور خیرات خود را و
خلق را در میان نه بینند و از نظر اطلاع خلق مامون باشند و به اخفاے اعمال و ستر احوال مقید نه
اگر مصلحت وقت در اظہار طاعات به بینند اظہار آن کنند و اگر در اخفاے آن اخفا کنند و مراد از
شیخ پاکدامن که در تعمیر ظاہر و باطن ہر دو باشد یا از روے استہزا منکر خطابست یعنی حافظ این
شیوه ملامت را نه بخودی خود پوشیده بلکه اقتضاء قدر رست یا بحکم مرشد پس اے شیخ پاکدامن

معذور دار ما را که اختیار ما درین نیست و میتواند بود که از خرقہ وجود انسان یعنی خرقہ وجودے آلود معصیة و معصیت مظہر محبت و معرفۃ است زیرا که آئینۂ لطافت و صفا و نور جز کثافت و کدورت و ظلمت نتواند بود و شیخ پاکدامن اشارت بملکوتیان که معصومان لطف و عنایت اند و پاکدامنان کرم و رحم اند یسبحون اللیل والنہار لایفترون ۵ فرشتہ گرچہ دارد قرب درگاہ نگنجد در مقامِ لی مع اللہ ؎ غزل

روﻧﻖِ عہدِ شبابست دگر بستان را　میرسد مژدۂ گل بلبلِ خوش الحان را

عہد شباب ایام بہار و زمان بسط۔ مخفی نماند که سالک را گاہ بسط و گاہ قبض میشود و در ہر مقام بکیفیتے جلوہ گری میکند در مقام نفس بسط و عبارت از رجا است و قبض خوف و در مقام قلب بسط وارد یست که اقتضا میکند اشارت قبولیت و رحمت و انس را برائے صاحب آن من عند اللہ و مقابل آن قبض است و آن وارد یست که اشارت بعتاب میکند و عدم لطف و تادیب از جانب حق تعالے برائے صاحب آن و در مقام خفی بسط عبارت از ملتفت ساختن حق بندہ را بسوئے خلق جہت رحمت کردن خلق و باز داشتن باطن او را بخود و ضد او قبض است و میتواند که مراد از عہد شباب زمان بسط باشد و بستان وجود باعتبار جامعیت اسماء الٰہیہ و گل تجلی جمالی بلبل خوش الحان سالک معنی آنست که باز موسم بہارست مر وجود سالک را میرسد دمبدم نوید گل که مشاہدات تجلیات است مر سالک را و نیز نوبہار اشارت بر طلوع دین محمدیست یعنے اگرچہ در عصر ہر پیغمبر بہار دین اسلام شگفتہ و رونقے و شبابے دیگر پیدا آمدہ که در عہد دیگران نبود و مژدہ گل عبارت از تجلی جمالی و لطفی است ہمدرین بہار بعندلیبان عشق رسیدہ یکے گوید لَیْسَ فِیْ جُبَّتِیْ سِوَی اللّٰہ دیگرے گوید سُبْحَانِیْ مَا اَعْظَمَ شَانِیْ و دیگرے گوید اَنَا الْحَقّ و خار که عبارت از استغنا است و آن در بہاران پیشین بودہ چون لن ترانی و درین بہار بعندلیبان بوستان عشق اینچنین ست اَوَلَم

اے صبا گر بجوانانِ چمن باز رسی　خدمت ما برسان سرو و گل و ریحان را

صبا کنایہ از لطیفہ الٰہی که در دلِ سالک فرود آید معنے آنست که اے لطیفہ الٰہی از عالم غیب بدلِ ما فرود آمدہ و مژدہ تجلیات رسانیدہ اگر باز بآن عالم رجوع نمائی و بآن تجلیات رسی خدمت یعنے اشتیاقِ کمال ما را بآن سرو و گل و ریحان که تجلیات است عرض داری و نیز صبا مراد مرشد و جوانانِ چمن اشارت بسرو و گل و ریحان و مراد از سرو و گل و ریحان اصحاب رسول ؑ

کہ جوانانِ چمنِ اسلام اند کہ ہر یک در بہار رسالتش از نسیم اِنَّ لِرَبِّکُمْ فِیْ اَیَّامِ دَهْرِکُمْ نَفَحَاتٍ
شگفتہ و در ربیع ہدایتش از باران تُمَّ رَشَّ عَلَیْهِمْ مِنْ نُوْرِهٖ ترتیب یافتہ و احتمال دارد کہ
از سرو ان اصحاب خواہند کہ آزادگان طریقت و مجردان معنی و صورت اند یَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ
اَغْنِیَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ و از گل اہلبیت خوانند و از ریحان سائر اصحاب مراد میدارند چون
بیقراری موجب زہر خندگی بیدرد انست گوید قوله

ترسم آن قوم کہ بر دردکشان میخندند ۔۔۔ در سرِ کارِ خرابات کنند ایمان را

آن قوم اشارت بزاہدان و منکران و دردکشان عاشقان باعتبار آنکہ مے صاف انبیاء
نوشیده اند و درد باین عاشقان کہ اولیا اند رسیده و نیز اولیاء کامل مراد باشد کہ بنہایت رسیده
اند باین سبب کہ در نہایت شہر البت بلیت زصاف از بدایت حکایت بود ؛ وگر درد باشد
نہایت بود ؛ کار خرابات مینوشی و مراد ازان عشقبازی و درین غزل از نعت بعشق در آمد
و این صنعت التفات گویند و آنچنانست کہ شاعر در غزلے یا قصیده از مقصدے رجوع بمقصد
دیگر نماید و این بیشتر در غزلہا می نماید سوال بعد لفظ ترسم منفی واقع شود نہ مثبت چنانچہ ؎
ترسم نرسی بکعبہ اے اعرابی ؛ جواب بعد ترسم ہم منفی چنانچہ مذکور شد و ہم مثبت چنانچہ ؎
ترسم کہ اشک در غم ما پرده در شود معنی آنست می ترسم کہ این زاہدان و منکران کہ برین حال
پریشان ما می خندند و حسد می برند و بسبب حسد در خیال این عشقبازی ما ایمان خود را برباد
دہند کہ ؎ با دردکشان ہر کہ در افتاد برافتاد ؛ و یا آنکہ ایمان خود را برباد دہند اے عاشق
شوند بموجب مَنْ ضَحِكَ ضُحِكَ و دیگر مَنْ عَابَ لِاَخِیْهِ لَمْ یَمُتْ حَتّٰی وَقَعَ فِیْهِ و نیز لفظ
ترسم بمعنی المنت نہند و چون عاشق را باید کہ صحبت باکس ندارد الا با عاشقان ؎ با عاشقان
نشین و ہمہ عاشقی گزین ؛ با ہر کہ نیست عاشق یکدم مشو قرین ؛ گوید قوله

یار مردان خدا باش کہ در کشتی نوح ۔۔۔ ہست خاکے کہ بآبے نخرد طوفان را

مراد از کشتی نوح دنیا خاکی بیاء تنکیر کہ ذات محمد علیہ السلام باعتبار آفرینش معنی آنست کہ
مصاحب اہل اللہ باش کہ در دنیا ذات آنحضرت بوده موصوف برحمت عالمیان کہ بآبے نخرید طوفان
را و از کمال بردباری می آزار قوم خود نخواستہ است بخلاف سائر انبیا چنانچہ نوح ع گفت رَبِّ لَا تَذَرْ

عَلَی الْاَرْضِ مِنَ الْکَافِرِیْنَ دَیَّارًا وحضرت علیه السلام گفت اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِیْ اِنَّهُمْ لَا یَعْلَمُوْنَ
اہل الله چون اتباع اویند صحبت ایشان سربسر رحمتست واگر خاکی وآبی ببای مجہول خوانند
مراد از ہمان خاک است که حضرت نوح ع باشارت جبرئیل باخود در کشتی برد واز صحبت نوح ع آن
خاک را آن شرافت دست داد که قائم مقام آب وضو وآب غسل ایستاد وبرای تیمم مقرر گشت نقلیست
که چون نوح علیه السلام در ہنگام طوفان بکشتی درآمد واز جنس حبوب وطیور وبہائم وانسان ہمه را بکشتی آورد
آنوقت جبرئیل ع فرمود که یا نوح یکمشت خاک نیز ہمراه خود ببر نوح ع ہمچنان کرد چون آب طوفان
غلبه کرد وتمام روی زمین آب گردید حکم حق رسید که یا نوح بدین آب وضو وغسل روا نیست که غضب
وغفره است وبدان مشت خاک تیمم کن معنی آنست که یار اہل الله باش که از صحبت ایشان بمقصود
رسی وآن شرافت یابی که خاک از صحبت نوح یافت وبمرتبه رسید که بمقابله آب وضو تمام طوفان را
نخریدی یعنی صحبت اثرها دارد چون عاشق را لازم ست که در عشق محبوب از دنیا وما فیہا اعراض کند
بنابران گوید قوله

ماهِ کنعانِ منی مسندِ مصر آن تو شد		گاه آنست که بدرود کنی زندان را

ماه کنعان اشاره به یوسف مصر نام شہر تختگاه یوسف مراد مقام عشق ونیز مسند کمالات
زندان کنایه از دنیا باعتبار اَلدُّنْیَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِیْنَ معنی آنست ودرین بیت خطاب بروحست
یعنی ای روح من که بجای یوسف ع ہستی اکنون مقام عشق که مسند مصر است تو مسلم شد پس
وقت آنست که ازین دنیای فانی اعراض نمائی وترک این ہستی موہومه گیری چنانچه یوسف ع
چون بر مسند مصر نشست خیالات زندان را بدرود کرد وہیچ یاد آن در خاطر نیاورد چون گرفتار تعلقات
دنیا ماندن وطول امل را در پیش کردن شایان عاشق نیست بنابران گوید قوله

ہر کرا خوابگه آخر بدو مشتی خاک است		گو چه حاجت که بر افلاک کشد ایوان را

چون رفیع ایوان موجب طول امل است وطول امل موجب غفلت ہست وغفلت حجاب عاشق بود
بحکم کُنْ فِی الدُّنْیَا کَاَنَّکَ غَرِیْبٌ اَوْ کَعَابِرِ سَبِیْلٍ ای غافل عاشق از طول امل [illegible]
زیر خاک خفتنی است پس ہر کرا خوابگه آخر بدو مشت خاکست ازین طول امل برافراشتن [illegible]
چون آن طول امل را در پیش کردن وامید بیہوده ازین برافراشتن لا ینفع چرا که ہر که [illegible]

بر فناست کہ کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَۃُ الْمَوْتِ قوله

بر واز خانۂ گردون بدر و نان مطلب	کین سیہ کاسہ در آخر بکشد مہمان را

معنی آنست کہ اے عاشق سالک از تہ این گنبد گردان بدر رو یعنے از تعلقات این آزاد باش وبعشق گرای تا بعالم بالا عروج نمای وامید بہبودی ازین گردون مدار کہ این سیہ کاسہ الیست ہر کرا لقمہ از خوان خود میدہد عاقبت الامر مے کُشد چون از نصیحت فارغ شد باز بمقام مذکور رجوع میکند بدان کہ چون عاشق بوسیلۂ عشق وتوجہ مرشد بجذبۂ ذاتیہ مشرف شد وبمشاہدات تجلیات معزز میگردد ودر ہر جا تجلی او ببیند چہ در میخانہ وچہ در مسجد وکنشت وکعبہ ومسلم وکافر وہر سو توجہ مے آرد وآن موجب طعن طاعنان مے شود بنابران گوید قوله

گر چنین جلوہ کند مغبچۂ بادہ فروش	خاکروب در میخانہ کنم مژگانرا

مغبچۂ بادہ فروش کنایہ از تجلی محبوب جلوہ کردن ظہور کردن معنے آنست کہ اگر آن محبوب حقیقی این چنین جلوہ گری کند کہ در ہمہ جا ظہور خود را نماید وما را مست شراب جمال خود سازد پس بہتر آنست کہ مژگان خود را جاروب در میخانہ کہ میخانہ ظاہری یا عشق است نمایم عزیز من در ہر ذرہ کہ بامعان نظر کنند آفتاب عالمتاب تابانست اگر این حالت در بتخانہ رو نماید از کعبہ باید گسست وزنار بمیان باید بست یحتمل کہ مراد از جلوہ حسن وکمالات یعنے خود را بظہور آرد مغبچۂ پیر کہ پروردہ پیر دیگر باشد در میخانہ منزل پیر چون مشاہدہ عاشق بین التجلی والاستتار است یعنی گاہ در مشاہدہ میباشد وگاہ احکام کثرت برو غالب میگردد وآن تجلی مستور میگردد بنابران گوید قوله

در سر زلف ندانم کہ چہ سودا داری	باز برہم زدۂ کاکل مشک افشانرا

سر زلف احکام کثرت وتعینات برہم زدن پریشان کردن کاکل مشک افشان اشارۃ بزلف کہ مراد ازان تعینات ست از زلف تعینات بر عارض ذات ؎ ہر حلقہ کہ بست دل زصد خلق ربود معنے آنست کہ اے محبوب من درین احکام کثرت وتعینات نمیدانم چہ خیال داری کہ باز آن احکام کثرت را بر ما غالب کردہ وما را مغلوب آن گردانیدہ وبدان سبب از مشاہدہ دور انداختہ چون غلبۂ احکام کثرت موجب اضطراب عاشق میشود گوید قوله

ایکہ برمہ کشی از عنبر سارا چوگان	مضطرب حال مگردان من سرگردان را

سیہ کاسہ بمعنی بخیل و ممسک ۱۲

مه عبارت از وجه الله عنبر سارا چوگان مراد تعین که ساتر روست معنی آنست که اے محبوب من ظهور وجه الله خود را که در پرده احکام کثرات و تعینات پنهان میداری بدانکه این موجب اضطراب ماست پس مضطرب حال مگردان من سرگردان را یعنی این احکام کثرات را رفع ساز و مشاهده خود ارزانی دار و یحتمل ایکه هر آئینه خدا نمائی من که موصوف است به لَا یَسَعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِنْ یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤمِنِ از عنبر سارا نفس چوگان کشیده و مراد در زیر آن مغلوب ساخته بدین سبب این سرگردان محبت را در قلق و اضطراب مینداز و یحتمل از زلف شریعت و خطاب بمحمد علیه السلام مرتبه وجه که آن عبارت از ظهور حق است در مظاهر جمله تعینات علوی و سفلی و مرضیه و نامرضیه معنی آنکه اے بر مظاهر در عین ظهور چوگان شریعت فرو هشته تا بدان زلف قلب مجانین عشاق را در میدان کبریا میزنی و میرانی و بر امید احوال و مقامات و معرفت مے نشانی و از مظاهر مرضیه سوے مظاهر نامرضیه نمیگذاری اضطراب ایشان از انجاست و در فرو هشتن زلف تعین وجود بشری بر رخ وجه الله سریست و چون راه بردن بآن کار کسے نیست بنابران گوید قوله

نشوی واقف یک نکته ز اسرار وجود ॥ اگرچه سرگشته شوی دائره دوران را

ارکان

وجود وجود سالک که بسا اسرار غریبه و نکات عجیبه در وست که مظهر اتم است و آئینه ذات و صفات است که اَلْاِنْسَانُ سِرِّی وَاَنَا سِرُّ الْاِنْسَان و کماحقه بمعرفت او رسیدن محال یعنی اے سالک باوجود حصول کمال و دانش واقف یک نکته از اسرار وجود نگردی اگرچه سیر عالم نمائی و عجائب و غرائب بینی و نیک و بد دریابی و حصول دانش نمائی و یحتمل که مراد از وجود ذات واجب الوجود یعنی اگرچه گرد عالم گردی و عجائب و غرائب عالم دریابی و حصول دانش نمائی سرے از اسرار ذات ما در نیابی و چون کار عاشق از ماسوی معشوق آزاد بودن و بهر چه رسد از دوست قناعت نمودن و بدان خوش گذرانیدن است گوید قوله

ملک آزادگی و ملک قناعت گنجیست ॥ که بشمشیر میسر نه شود سلطان را

آزادگی تجرد از ماسوی الله قناعت بداده حق راضی شدن معنے بیت ظاهر ست چون بایست عاشق آنست که از تزویر و ریا آزاد باشد و بعیش گذراند گوید قوله

حافظا میخور و رندی کن و خوش باش و لے ॥ دامِ تزویر مکن چون دگران قرآن را

مے کنایت از عشق است رندی بے باکی و قطع نظر از اعمال چنانچه در مرآة المعانیست

شعر رندی اینجا عالم بے باکیست ॥ در طریقت چستی و چالاکی است ॥ رند عالم سوز که باشد بذات ॥

پاے بند رشتۂ صوم وصلوٰۃ ؛ ظاہر و باطن خلاو درملا ؛ رند باشد غرقۂ نورِ خدا ؛ جانش از رندی بواحد شاہد است ؛ لعنت ورحمت بنزدش واحد ہست ؛ نہ زرحمت خاطرِ اورا سرور ؛ نہ زلعنت در کمالِ او قصور ؛ پیش او یکسان بود حلوا و زہر ؛ خواہ لطف از دوست بیند خواہ قہر ؛ ہرچہ محبوبش بدستِ خود دہد ؛ گیرد و بر ہر دو چشمِ خود نہد ؛ معنی آنست کہ اے حافظ بعشق کوش وقطع نظر از اعمال نما و تن برضا دہ ہرچہ کہ از دوست رسد از بسط و قبض ولطف وقہر خوش باش کہ کمال عاشقی در تفویض است کہ اُفَوِّضُ اَمْرِیْ اِلَی اللّٰہِ ولیکن قران را دام مکر وحیلہا ہمچو دیگران مساز کہ حمائل کردہ در گلو مے اندازند یعنے ظاہر خود را بقران خوانی آراستہ و روز و شب گوشت برادران میخورند اے غیبت وحسد میکنند اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْہِ مَیْتًا فَکَرِہْتُمُوْہُ ونیز دگران بفتح دال طائر لیست مردار خوار تمام کلام اللہ بر پرہاے او منقوش ہست . مراد ازان ظاہر آرائی است ۔

غزل

ساقی بنورِ بادہ برافروز جامِ ما	مطرب[ل] بگو کہ کارِ جہان شد بکامِ ما

ساقی مراد مرشد **بادہ** عشق **جام** دل سالک **مطرب** مرشد کہ کلامش طرب افزای طالبانست **معنے** آنست کہ اے مرشد بنور بادہ عشق دل ما را معمور ساز وگویا این واقعہ بظہور پیوست پس عرض میکنند کہ حالا بشارتہا فرما کہ از سوزش خلق کہ دامنگیر سلوک ماگشتہ پیش قدمی نمایم وبمقصد گرایم **سوال** درین بیت در مصرع اولے تقاضاء کار خام میکنند وطلب فیض مینماید ودر مصرع ثانی تقاضا میکند کہ کار بنہایت رسید **جواب** سیر الے اللہ تمام شد بنابران گوید مطرب بگو وچون سیر فے اللہ نہایت ندارد بنابران ہر لحظہ در طلب زیادتی میباشد ہرچند کہ یافت بیش طلب بیش چون اکثر عاشقان را تعلق قلبی بصور جمیلہ میباشد بعضے را در ابتداء حال وبعضے را بانتہا بسبب آنکہ در ہر شے مشاہدہ جمال وجہ اللہ می نمایند وآن موجب طعن زاہدان ومنکران میشود بجوابش میگراید قولہ

ما در پیالہ عکسِ رخِ یار دیدہ ایم	اے بیخبر ز لذتِ شربِ مدامِ ما

پیالہ مراد صور محبوبان مجازی **رخ یار** تجلی ذات حق **شرب** نوشیدن **مدام** شراب **معنے** آنست کہ ما در صورِ جمیلہ انعکاسِ نور لایزالی می بینیم ومعائنہ تجلی ذات حق می نمایم بنابران تعلق قلبی بدیشان داریم اے منکران کہ بیخبر ہستید ازین لذت نوشیدن شراب

[ل] اے مرشد تلقین اسرارِ عشق بما کن کہ جہان بکام ما گردیدہ و ما در طلب عشق آوردہ ۱۲

اے ازین عشقبازی ما ونیز این حالت مجذوب ست کہ مجذوب سالک را در ہر شے اول ذات نمایند بعدہ اسماء بعدہ آثار و مجذوب سالک را بر عکس آن و مجذوب مطلق در بحر وحدت غرق چون قطرہ بقلزم گم درین مقام شراب وآب یکے است چون صور جمیلہ را شہود در چشم سالک تا آنزمانست کہ آفتاب حقیقت بر وے تابان نشدہ بنابران گوید **قولہ**

چندان بود کرشمہ و نازِ سہی قدان	**کاید بجلوہ سروِ صنوبر خرامِ ما**

کرشمہ ظہور سہی قدان تجلیات معشوقان جلوہ ظہور سرو صنوبر خرام کنایت از محبوب حقیقی وتجلی ذاتی معنی آنست کہ این صور جمیلہ را یا این تجلیات را نمود و ظہور در چشم سالک تا آنزمان است کہ محبوب حقیقی ویا تجلی ذاتی جلوہ ننمودہ وچون آن محبوب حقیقی وتجلی ذاتی ظہور نمود این صور جمیلہ وتجلیات بکلی از پیش نظر او محو شوند چون نجم در شعاع شمس وچون استغنا نمودن شیوہ معشوقان است بنابران گوید **قولہ**

مستی بچشمِ شاہدِ دلبندِ ما خوش است	**زان رو سپردہ اند بمستان زمامِ ما**

مستی غنا و بے نیازی چشم ذات ٥ ہست چشم اینجا بمعنے نقدِ ذات ؛ کہ عیان بیند. وجودِ کائنات ؛ شاہد دلبند کنایہ از حق زان رو بواسطہ آن سپردہ اند فاعل آن قضا وقدر مستان عاشقان معنی آنست کہ بے نیازی کردن و استغنا نمودن بذاتِ معشوق ما می سزد کہ إِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ بنابران قضا وقدر زمام ما را بعاشقانِ او سپردہ یعنی بعاشقان در آوردہ وانہ محتاجان گردانیدہ وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ ونیز بجاے مستان لفظ مستی دیدہ شدہ و مراد از مستی عشق است یعنی در نظر محبوب ما غیر از عشق و محبت چیزے دیگر منظور نمی افتد بنابران ما را بسلک عاشقان کشیدہ و مندرج ساختہ وچون عشق مر عاشق را موجب حیات جاوید است بنابران گوید **قولہ**

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق	**ثبت است بر جریدۂ عالم دوامِ ما**

جریدہ عالم قران معنے آنست کہ درین دار الفرار دنیاے ناپائدار کہ دار المحن مومنین اولی الابصار ست ہر کہ آمد گرم رو راہِ عدم است کہ كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ الا فانی فی اللہ و باقی باللہ کہ زندہ بعشق ابدی شدہ ـ کقولہ تعالیٰ

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُوْنَ فَرِحِيْنَ بِمَا اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ مراد از فی سبیل الله عشق است قاضی حمید الدین ناگوری در ہمین معنی بعشقیه می نگارد که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ یعنے ہر نفسے را شربت مرگ چشید نیست اما النفسہائے که از صفات بشری بیرون آمده اند و موصوف بصفت روح شده اند و در ذات مطلق محو گشته اند ببقائے حق باقی و پاینده خواہد ماند آرے ہر که زندگی بحق یافت وار تقیید بسوے مطلق پرداخت و به تیغ لَيْسَ فِي الدَّارَيْنِ اِلَّا هُوَ ہمه را در قتل ساخت ہمیشه در بحر مشاہده محبوب و در قعر وصل معشوق مست و مدہوش است و خواہد ماند اے جانمن موت عام دیگر و موت خاص دیگر موت عام فصلست و موت خواص وصل مردان خواص ہمین زندگی و مردن عوام دوری و مہجوری است چون که موت او را است که از حق دور افتاده نه او را که بحق نزدیکتر است اَلْمَوْتُ جِسْرٌ يُوْصِلُ الْحَبِيْبَ اِلَى الْحَبِيْبِ از ہمین معنی است بلکه از غلبه محبت چون بورطه عشق میرسند و در بحر حسن معشوق که بے پایانست غوطه میخورند و در ان عمق بے پایان چندین میروند که در قعر بے نشان غایب میشوند بحدے که تا ابد نام و نشان ہیچ جا پیدا نمی آید پس موت عاشق کمال استغراق است نه که فوت مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا عاشق بیچاره ہر دم ہمیه و بہر موتے حیاتے دگرے یابد جائے دگر اینجا کجا موت و کجا حیات کارے دگر حالے دگر ہمون داند که بادمی گندمگون زاد راه عشق عجز و مسکینی است گوید قوله

ترسم که صرفه نبرد روز باز خواست	نان حلال شیخ ز آب حرام ما

صرفه یعنے غلبه روز باز خواست روز قیامت نان حلال شیخ زہد و تقوی کما فی مؤید الفضلا و زہد را بنان ازان تعبیر نمود که در زہد چون ہستی منظور ہست خدا بخدا پرستیدن دور ہست پس کثافت را در ان مدخلے تمام ہست لاجرم بنان که از اجسام کثیف است نسبتے دارد آب حرام عشق و محبت و حرام ازین رو که زاہدان ازین محروم اند کذا فی مؤید الفضلا و عشق را بآب ازان تعبیر کرد که در عشق ریا را دخلے نیست و در کمال لطافت است معنی آنست که میترسم که روز حشر تقوی و زہد شیخ بر عشق ما غالب آید یعنے مے ترسم که نباید که در طریق عشق از ما تقصیرے بوقوع آید که نسبت آن تقصیر بمقصود خود فائز نگردیم و شیخ جہت تقوی بمراد خود رسد ازان جہت که کار او ابلته نیست که محمد را باعلی علیین رسانید بے وسیله سابقه و ابلیس لعین را در اسفل السافلین انداخت بے جریمه سابقه

پس سزاوار آنست که بترسند و بر عبادت خود مغرور نشوند فَحَسْبُ اللّٰهُ الْمُسْتَعَانُ وَعَلَيْهِ التُّكْلَانُ و
مے توان که در استفهام انکاری بود منفی مثبت و مثبت منفی پس برین تقدیر معنی چنین باشد
یعنی نمی ترسم که صرفه برد روز در روز قیامت و زہد بر عشق غالب سودا ے کسے که بلطف ایزدی
بترتیبش نشسته و از فضل و رحمت او بحقیقت پیوسته از سوئے خاتمه نمیترسد که در حصن حصین یقین
در آمده چون کارِ عاشق گه به بسط و گه بقبض از اول تا اینجا مقام بسط بود و از ینجا در قبض آمد و شوق
و قلق روے نمود میگوید قوله

بگرفت همچو لاله دلم در هواے سرو — اے مرغ بخت کے شوی آخر تو رام ما

سرو درختے ہست معروف، مراد ازان محبوب مرغ بخت اضافت بیانیه معنے آنست که دل من
در محبت سرو قامتے گرفته شد و همچو لاله سراسر خون گردیده اے مرغ بخت ما. کے بدام ما آئی
و مساعدت نمائی و مارا بمحبوب ما پیوندی دہی چون عاشق را در ہنگام قبض اضطرابے روے میدہد
و بهر کسے طلب پیغامبری میکند بنابران گوید قوله

اے باد گر بگلشن احباب بگذری — زنہار عرضه ده بر جانان پیام ما

باد لطیفه نہانی که در دل سالک، فرود آید و نیز مرشد زنہار البته معنے آنست که اے لطیفه
الٰہی اگر باز بآنعالم رجوع کنی و بآن محبوب من رسی البته بجانان پیام ما عرض کنی و بگوئی قوله

گو نام ما ز یاد بعمداً چه میبری — خود آید آنکه یاد نیاری ز نام ما

یعنی بگو که مارا دیده و دانسته بفراموشی چه سپرده عنقریب است که آن وقت در رسد و مارا در فناء
رسمی کشد و نام و نشان ما در عالم نماند تا شربت اجل نچشیده ایم مارا لقا بخود فرما و از ما بر ہا و چون
عاشق را چشم بصیرت کشاد و بهر که نظر کرد غرق دریاے عشق یافت بنابران گوید قوله

دریاے اخضر فلک و کشتی ہلال — ہستند غرق نعمت حاجی قوام ما

باید دانست که بتحقیق اہل کشف آنست که بحکم كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ ہر تجلی که از جناب والا در سیر
اول بر عالم ملکوت می افتد و مصبغ برنگ ملکوت می شود بعده انتقال بعالم مثال میکند و برنگ او
رنگین میگردد پس ازان بعالم شہادت میکند و باحوال او متکیف میگردد بعد ازان بر قلب انسان
کامل افتد و بجہة کمال صفائی دل نور او منعکس بر افلاک و اراضی و آنچه در ینہاست مے گردد

مثل انعکاس شعاع از آئینه و آب بر مقابل انسان و همین نور انعکاسی موجب استقرار وجود عالم است چنانچه آب موجب وجود حباب و چون در قلب غیر کامل صفا نیست انعکاس هم نیست۔ معنی آنست که آسمان باآن رفعت و شان و هلال با این انوار تمام فیضیاب و توابع از مرشد حاجی قوام است چون گریه و زاری موجب حصول مرادست که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ گوید قوله

حافظ ز دیده دانهٔ اشکی همی فشان		باشد که مرغ وصل کند قصد دام ما	

معنی آنست اے حافظ اگر میخواهی عنقاء بلند پرواز وصل بدام تو در افتد پس دانه اشک را دریغ مدار و از دیده افشانده باش شاید که بمطلب رسی غزل

ساقیا برخیز و در ده جام را		خاک بر سر کن غم ایام را	

ساقی مراد مرشد که نوشانندهٔ می محبت است جام مراد شراب از ذکر سبب و اراده مسبب غم ایام اندیشه و فکر دنیوی معنی آنست که اے مرشد جام شراب عشق بما عطا فرمائی و دلم را بشراب محبت صفائی ده تا شایسته مکاشفات گردد و این تعلقات دنیوی و وساوس نفسانی که بر ما هجوم کرده اند خاک بر سر ایشان کن یعنی مندفع ساز و سالک تا که از هستی مستعار نگذرد هرگز بمحبوب نرسد و این جز بعشق نمی شود بنابران گوید قوله

ساغر مے بر کفم نه تا ز سر		برکشم این دلق ازرق فام را	

ساغر مے کنایه از عشق ازرق بتقدیم زاء معجمه و راء مهمله بمعنے کبود دلق ازرق فام کنایه از هستی مستعار معنی آنست که پیاله شراب محبت مارا بده تا از بر خود دلق ازرق فام که عبارت از هستی مستعار است برکشم و فانی در و گردیم چه بے چشیدن جام عشق رهیدن از دام هستی محال چون از زهد و پارسائی که مقتضیات نفس است سوائے غرور حصولے ندارد بنابران گوید قوله

باده در ده چند ازین باد غرور		خاک بر سر نفس نافرجام را	

باد غرور زهد و پارسائی و هستی مستعار معنی آنست که اے مرشد من باده عشق و محبت عطا فرما که بنوشم و بمطلوب خود رسم و تا چند ازین باد غرور که از مقتضیات نفس است حکایتها کنی و مرا گرفتار آن داری و با آنکه تا کے این هستی مستعار زیم و گرفتار این باشم خاک بر سر نفس نافرجام را اُقْتُلُوْا اَنْفُسَکُمْ بِسُیُوْفِ الْمُجَاهَدَاتِ و چون عشق نزد عاقلان موجب بدنامی است از انجهة

که هر چه در مذهب عاشقان جائز داشته عاقلان تاب آن نمی دارند شاید که در طلب سالک مرشد توقف افگنده باشد وحیله انگیخته باشد تاکه کمال شوق وفور اشتیاق روے نماید بنابران گوید قوله

اگرچه بدنامی ست نزدِ عاقلان　　ما نمے خواهیم ننگ ونام را

معنے آنست که اے مرشد اگرچه میخواری که مراد از عشقبازیست نزد عاقلان موجب بدنامی است بما عطاکن که ما از سر ننگ وناموس گذشته وبآن تعلقے نمانده چون بتوجه ودستگیری مرشد بدولت عشق مشرف شد وهر دم احوال او بنوعے دگر شد وچون احوال عاشقان موجب حسد حاسدان است گوید قوله

دودِ آهِ سینهٔ نالانِ من　　سوخت این افسردگانِ خام را

(سوزان — نسخه)

افسردگان خام کنایه از ظاهر پرستان معنے آنست که این دود آه من که از سینه نالان من برمی آید این ظاهر پرستانرا سوخته حاصل آنست که مشاهده علامات عشق ومعائنه آثار شوق که از ما هر دم ظاهر میشود موجب حسد حاسدان گردیده والیشانرا در حسد آورده ویاآنکه حالت ما در هجران آن دلارام بجاے رسیده که دل دشمنان سوخته بدان که بر سالک عاشق هر دم حالے دگر روے میدهد وهر لحظه اسرارے دگر وانوارے دگر مکشوف میشود وآن اسرار شایان آن نیست که بهر کس توان گفت الابعاشقان وچون عاشقان نادراند گوید قوله

محرمِ رازِ دلِ شیداے خود　　کس نمے بینم زخاص وعام را

(نمی بینم — نسخه)

معنے آنست که درین زمانه از خاص وعوام کسے را محرم راز دل شیداے خود نمے بینم که باو احوال خود یک یک عرض نمایم که در عشق آن معشوق هر دم چه رنج ومحنت وسوز ودرد روے میدهد تا بمداواے این دل بیمار پردازد ویاآن که کسے را نمی بینم که بگویم که بسبب عشق چها اسرار وانوار مکشوف میشود بر دل ما باید دانست که چنانکه اظهار عشق مر عاشق را شایان نیست اخفاء آن نیز نوعے از محالات است بنابران گوید قوله

با دلارامی مرا خاطر خوش است　　کز دلم یکبار برد آرام را

معنے آنست که خاطر من واله ومتعلق عشق دلارامے است که آن دلارام بجلوه از جلوهاء خود آرام از دل بے آرام ما برده وبے قرار گردانیده وآن دلارام محبوب حقیقی یا مرشد یا محبوب مجازیست

و چون عاشق را لازم است که هرگاه ذکر معشوق درمیان آید بے ذکر وصف او نتوان گذشت بنابران گوید قوله

نگرد دیگر بسرو اندر چمن ۔۔ هرکه دید آن سرو سیم اندام را

سرو کنایه از معشوق مجازه چمن دنیا آن سرو سیم اندام محبوب حقیقی معنے آنست که آن دلارام من محبوبیست که هرکه جلوه‌ها او را دریافت و تجلی از تجلیات او معائنه نمود باز درین دنیاء فانی بمهرویان مجازی التفات ننماید بدان که سالک عاشق بسبب بیقراری اظهار سوز و درد نمود چون ارشاد مرشد بے اشارت الهی نیست بنابران گوید قوله

صبر کن حافظ به سختی روز و شب ۔۔ عاقبت روزے بیابی کام را

معنے آنست که اے حافظ شب و روز برین سختیها که درین طریق ترا روے مینماید صابر باش تا عاقبت بموجب اَلصَّبْرُ مَعَ الظَّفَرِ بر مراد خود فتح یابی غزل

ساقی بگذار از کفِ خود رطل گرانرا ۔۔ تا خوش گذرانیم جهانِ گذران را

ساقی کنایه از مرشد بگذار روان کن رطل پیمانه شراب جهان گذران دنیاے فانی معنے آنست که اے ساقی این پیاله شراب محبت که حاصل کردهٔ و برکف داری روان کن بسوے ما تا از نوشیدن آن این جهان فانی را بخوشی گذرانیم اے در عشق بسر بریم بدان که چون مستر شد بتوجه مرشد نشے محبت سرفراز شد و حالتِ او بنوعے دگر شد قطع نظر از اعمال و افعال نمود و بیباکی ورزید و اندیشه نیک و بد از میان برداشت چه بسا اعمال و افعال از سر عاشق میزند که در نظر صورت بینان بصورتِ گناه است و نزد اهل معنی عین طاعة و چون آن موجب طعن طاعنانست گوید قوله

زاهد چه عجب گر گنُدم عیب برندی ۔۔ بر اهل هنر طعنه بود سفلے هنران را

زاهد کسے بود که در ریاضت بحد کمال بود و تارک دنیا اما از عشق محروم اهل هنر عاشقان سفلے هنران ظاهر پرستان معنے آنست که اگر زاهد ظاهر پرست که نظرش بر اعمال متمکن است و امید حصول ثواب درجات دامنگیر وقت اوست اگر ما را برندی که بیباکی و قطع نظر از اعمال ست عیب کند جاے عجب نیست چه عادت جهان بر نیست که اهل هنر مطعون بے هنران گردند باید دانست که در راه عشق مقامیست که چون سالک دران مقام رسد همه جا چه از صومعه و چه از مسجد و کعبه و کنشت ظهور خاص محبوب بیند بنابران گوید قوله

در قبله و بتخانه تو مسجودی و معبود　　رو سوے تو باشد ہمہ صاحب نظران را

مخاطب درین بیت محبوب است یعنی اے محبوب من در ہمہ جا ظہور تست اگر کعبہ است مسجود توئی و اگر بتخانہ است معبود توئی و نیز از بتخانہ و کعبہ عشق و زہد مراد است از ذکر سبب و ارادۂ مسبب د عاشقان کامل ہمہ جا مشاہدہ تو می نمایند و ترا می بینند و نظر بر کعبہ و کنشت نمیدارند چون اینمعنی موجب طعن طاعنان میشود از انجہتہ کہ بذوق آن کس نمیتواند رسید الا عاشق بنابران گوید قولہ

ارباب خرد ذوق مئی عشق چہ دانند　　از حالت ما نیست خبر بیخبران را

معنے آنست کہ ارباب خرد زاہدان و متقیان اند ذوق مئے عشق را چہ دریابند و چگونہ بر اسرار و کلمات عاشقان واقف شوند چون قطرہ از جام عشق در ایشان نرفتہ بنابران از حالت ما ذوقے ندارند و زبان طعنہ درحق ما دراز ساختہ اند چون عاشق مدام جویان وصل است بنابران گوید قولہ

کامی طلبد حافظ ازین چشمۂ حیوان　　آرے نتوان خورد نصیب دگران را

کام بوسہ چشمۂ حیوان کنایہ از دہن معشوق و کنایہ از بوسہ از دہن معشوق وصل محبوب است معنے آنست کہ حافظ مدام جویان وصل معشوق است لیکن چون جناب معشوق ازان غالب است کہ ہر بوالہوسے دست بدان تواند رسانید بنابران از روے تحقر گوید آرے این دولت نصیبہ دیگران بدست آوردن نمیتوان و ما راچہ حوصلہ و استعداد چہ یارا و زہرہ کہ بادر سیم غزل

شب از مطرب کہ دل خوش باد ویرا　　شنیدم نالۂ دلسوز نے را

مطرب عارفے نالۂ دلسوز کلمات جانسوز عاشقانہ نے مراد عاشق کامل معنے آنست در شبے از شبہا از زبان عارفے کہ دل وے خوش باد کلمات جانسوز و سخنان دل سوز کسے کہ مانند نے بفراق از اصل خود گرفتار بود نالش میمنود چنانچہ نالش آن در مفتح مثنوی مذکور ست استماع نمود چون خاصۂ کلمات عاشق آنست کہ دل سامع را بخود جذب میکند بنابران مے گوید قولہ

چنان در جان من سوزش اثر کرد　　کہ نے رقت ندیدم ہیچ شے را

معنے آنست کہ استماع آن کلمات جانسوز چنان در جان من اثر کرد کہ بسبب آن بہر سو و بہر کس کہ نظر کردم از رقت مراد را خالی نیافتم یعنے ہمہ را در درد و سوز یافتم ؎ ہمہ عالم چو یک خمخانہ ادست

دلِ ہر ذرۂ پیمانہ اوست ❊ خرد مست و ملایک مست و جان مست ❊ ہوا مست و زمین مست آسمان
مست ❊ ویا آن کہ بایمعنی کہ از غلبۂ رقت کہ برمن زور آوردہ بود بپندا شتم کہ ہمہ چیز در رقت است
نہ آنکہ فی الواقع ؎ چو نتو برگردی و ہر گرد سرت ❊ خانہ را گردندہ بیند منظرت ❊ قولہ

حریفے بُد مرا ساقی کہ در شب ❊ ز زلف و رخ نمودی شمس و دَیْ را

حریف ہمخانہ و یار و مصاحب ساقی مراد مرشد زلف مراد عالم کثرت و نیز ہجر و ہم جلال
رخ مراد وحدت و نیز وصل و جمال دَیْ مختصر دیجور معنے آنست کہ یارے بود مرا شراب دہندہ
یعنے مرشدے داشتم کہ در شب کہ وقت خاص عاشقانست بیان زلف کہ کنایت از عالم کثرۃ است
بنوعے مینمود کہ آن عالم کثرت در نظر شنوندگان چون شب دیجور مینمود و شرح عالم وحدۃ بطریقے
میفرمود کہ اسرار غامضہ ہمچو آفتاب روشن مے شد و چون شوق سامع متکلم را گرم تر میگرداند بنابران میگوید قولہ

چو شوقم دیدہ در ساغر مے افزود ❊ بگفتم ساقی فرخندہ پے را

معنے آنست کہ چون آن مرشد شوق ما را دریافت در اظہار آن اسرار گرم تر گردید و بجام عشق سرفراز
کرد چنانکہ ساقی ہر گاہ شوق میخواران زیادہ مے بیند در ساغر مے ریزد و من بآن مرشد عرض نمودم قولہ

رہانیدی مرا از شرّ ہستی ❊ چو پیمودی بپایم جام مے را

معنے آنست کہ چون این اسرار پے در پے گفتی مرا از سر ہستی یعنے خودی و خود پرستی رہانیدی
بایمعنی کہ مے دانستم کہ من بجائے رسیدہ ام و کمالے حاصل کردہ ام و چون این اسرار شنیدم
حاصل کردۂ خود اندک دیدہ از تکبر و خود بینی خلاص گردیدہ ام چون زبان سالک از ادائے شکر مرشد
قاصر است جز دعا کردن نتواند بنابران گوید قولہ

حَمَاکَ اللّٰہُ عَنْ شَرِّ النَّوَائِبْ ❊ جَزَاکَ اللّٰہُ فِی الدَّارَیْنِ خَیْرًا

ولفظ خیرا قافیہ معمول ست وآن آنست کہ بتصرف شایستہ آن گردد کہ بوزن قافیہ درست شود
چون درین قطعہ ؎ بر تافتست بخت مرا روزگار دست ❊ زانم نمیرسد بسر زلف یار دست ❊
خصم سنزدلت را قربان ہمیکند ❊ زانروے سعد ذابح آہختہ کارد دست معنے آنست کہ چون
من در عوض آن عنایت خدمتے نمیتوانم کرد زبان بدعا مے کشایم کہ حمایت کند ترا اللہ تعالیٰ
از شر حادثات و جزا دہد ترا اللہ تعالے خیر در ہر دو جہان چون عاشق بغلبہ مستی عشق ملک

کاوس و کے را بجوی نمی شمرد بنابران گوید قوله

چو بیخود گشت حافظ کی شمارد | بیک جو مملکت کاوس و کے را

دوکلت

معنی آنست که چون حافظ از شنیدن این اسرار عشق و محبت بزبان درفشان محبوب مست و بیخود گردید از خودی و خودپرستی گذشت و بملکی رسید که پیش او ملک کاوس و کے را قدر جوی نمی نهد غزل

صوفی بیا که آئینه صاف است جام را | تا بنگری صفای می لعل فام را

باید دانست که صوفی را دو اطلاق است یکی آنکه ملتزم ملت بود و ادراک مطالب بکشف شهود کند و باینمعنی شامل قلندر و ملامتی و مجذوب و سائر اقسام است دوم آنکه بمشاهده جمال ازلی و محبت لم یزلی از هر دو کون محجوب آزاد و مشاهده کثرت در وحدت و مشاهده وحدت در کثرت کند و بواسطه کمال متابعت رسول عم ماذون و بدعوت خلق مامور باشد و این طائفه کاملان مکمل اند که فضل و عنایت ازلی ایشان را بعد از استغراق در عین جمع و لجه توحید از شکم ماهی فنا بساحل تفرقه و میدان بقا خلاصی و مناصی ارزانی فرموده تا خلق را بنجات و درجات دلالت کنند و این معنی خاص است در ملامتی وغیره یافته نمیشود از ان که کثرت از نظر شهود وے نرفته که المَلَامَتِیُّ هُوَ الَّذِیْ لَایُظْهِرُ خَیْرًا وَّلَا یُضْمِرُ شَرًّا و قلندر خود فروتر ازین است چنانچه مذکور خواهد شد پس صوفی که درین بیت یا ابیات دیگر چون ؎ صوفی صاف بهشتی نبود زانکه چو و یا ؎ صوفی نهاد دام سر حقه باز کرد ؛ محمول بر هیچ معنے ازین دو معنی نمیتواند شد پس مراد از صوفی در موضع ذم شخصے بود که اظهار خیر و اضمار شر کند بمعنی ملامتی که ناظم ازان نیست ؎ خیز تا خرقهٔ صوفی بخرابات بریم ؛ یا مراد از صوفی متشبه مبطل بود بصوفی یعنے جماعتے که خود را بصوفیان ظاهر کنند و از حلیت عقاید از اعمال و افعال ایشان عاطل و خالی باشند و ربقه طاعت از گردن برداشته خلیع القدار در مرتبه اباحت میچرند و گویند که تقید باحکام شریعت کار عوام است که نظر ایشان بر ظواهر متصور باشد اما حال اهل حقیقت ازان عالی تر است که برسوم ظاهر مقید شوند و اهتمام ایشان بمراعات حضور باطن بیش نبود این طائفه را باطنیه و اباحیه خوانند و صوفی که در موضع مدح واقع شده چنانچه ؎ صوفیان جمله حریفند و نظر باز ولے محمول بر هر یکے ازین دو معنی میتواند شد لیکن حمل او بر معنی اول که شامل فرقه ملامتیه بود که ناظم ازانست اولے و انسب است معنی آنست که اے صوفی ظاهر پرست یعنی مرائی و خالی از اعمال با آرایش

مرتع

در و دیوار دل چه نهاده و در وعید مَن اَستَوىٰ يَومَاهُ فَهُوَ مَغبُونٌ چه افتاده که بدین لباس جز تشبیه چیزے دیگر نمی کشاید در مشرب ما در آئی که مشرب اہل معرفت است تا صفائی جام دل سالک که مانند آئینه روشن است معائنه کنی که آثار صفائی مئے که عبارت از محبت خالص است چه نوع صفای آئینه دل ظاہر مے شود و چه نوع کمال حاصل مے آید تا از انکارے که داری باز آئی چون در راه عشق و محبت بسا اسرار است که مکشوف ہیچکس نمے شود الا العاشقان بنابران گوید قوله

راز درون پرده ز رندان مست پرس ‖ کین حال نیست صوفی عالیمقام را

سوال لفظ صوفی که در محل ذم واقع شده عالی مقام چون صورت بندد جواب بطریق سخریه چون شیخ پاکدامن معنی آنست که اسرار الہی و نکتہاے عشق حضرت لا تناہی از رندان مست یعنی عاشقان که قطع علائق و عوائق کرده اند و از ماسوی الله بریده اند و بحق رسیده اند بپرس چرا که رسیدن بدریافت اسرار الہی شایان زاہد ظاہر پرست و صوفی مرائی نیست ہر چند که در طاعت و عبادت کوشد حصول معنی میسرش نشود و باید انست که رازہاے پرده بسیار اند که بحجب عزه محتجب باشند و غزت عشق زبان عارفان بریده از افشاے آن الا بر سبیل ایما یکے از ان سر قدر که اَلقَدَرُ سِرُّ اللهِ فَلَا تُفشُوهُ که شریعت محمدی مانع است دوم سر ربوبیت که اِنَّ الرُّبُوبِيَّةَ لَو كُشِفَ لَبَطَلَ الرُّبُوبِيَّةُ سیوم سر حقیقت محمدی اگر حقیقت خود آشکارا کند مبطل شریعت باشد چہارم سر روح قُلِ الرُّوحُ مِن اَمرِ رَبِّي و علے ہذا القیاس بیشمار اند و تا صبح ولایت از مطلع ندمد و نجوم صفات بشری متلاشی نگردد بران سر اطلاع نیفتد و محتمل که صوفیان عالیمقام که رازداران خلوتخانه اسرار الہی اند و از آداب دانی حفظ مراتب میکنند چگونه افشاے راز نمایند و مستان باده محبت که صاحب حال اند ضبط ندارند ہر چه می بینند و می شنوند بے اختیار بر زبان آرند و چون در عالم ہیچ کاری نیست بہتر از حصول معرفت که وَمَا خَلَقتُ الجِنَّ وَالاِنسَ اِلَّا لِيَعبُدُونِ اے لیعرفون و عرفان بے شہود ممکن نے بنابران گوید قوله

در نقد عیش کوش که چون آبخور نماند ‖ آدم بہشت روضه دار السلام را

نقد عیش حصول شہود الہی و عرفان نامتناہی آبخور قسمت بہشت بگذاشت روضه دار السلام جنت معنے آنست که اے صوفی ظاہر پرست مشغول این دنیاے فانی و زہد لا ینفع چه شده باز آ

وبحصول معرفت وشهود الہی کوشش نماد کاسامروز بفردا مفگن کہ کارامروز بفردا افگندن دست تحسر بدندان گزیدنست آدم ع چون مدتش سپری شد کارے کرد کہ بہشت از دست بہشت باز از نصیحت سالک اعراض نمودہ بہ بیان سالک می پردازد **قولہ**

در دور بادہ یک دو قدح درکش و برو		یعنی طمع مدار وصال دوام را	

دور بادہ ظہور تجلیات قدح تجلی معنے آنست کہ اے سالک در سلوک عشق ومحبت تفرجات تجلیات بسیارست پس در ہنگام ظہور تجلیات مدام بتجلی واحد مشغول مباش تا داخل خَسِرَ الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَۃَ نگردی ؎ بیزارم ازان کہنہ خدائے کہ تو داری ؛ ہر لحظہ مرا تازہ خدائے دگرست ؛ بلکہ برہر تجلی کہ رسی یکدو لمحہ تفرج نمودہ روان شو تا داخل اُولٰئِکَ لَھُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلٰی شوی چراکہ سالک را باید کہ ملتفت بدان نگشتہ خلیل وار نواے لَا اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ برآوردہ بیش قدم نہد سوال درین بیت معلوم میشود کہ گاہ وصال یافتہ میشود ودوم بیت لاحق کہ عنقا شکار کہ ازان مفہوم مے گردد کہ وصال دست نمیدہد جواب آنست کہ حق تعالے را دو مرتبہ است ظہور وبطون یکے ازان احدیت ذاتیہ مجرد از صور تعینات واتفاق صوفیہ برآنست کہ حضرت ذات از حیثیت احدیت ذاتیہ وہویۃ غیبیہ برتر ازان است کہ متعلق بہ علم وکشف شہود تواند بود ویکے ازان واحدیۃ کہ عبارت از ذات مقیدہ بصور تعینات علمیہ وغیبیہ واین بکشف شہود میگردد پس انچہ از بیت اول مفہوم میشود وصل باعتبار واحدیۃ وانچہ از بیت ثانی معلوم مے شود عدم وصل احدیتیست ونیز صوفیہ را در کشف ذات الوہیۃ اختلافست اکثرے از محققین قائل اند وبعضے منکر وچون فکر کردن در ذات وغور نمودن بآن شایان سالک نیست کہ تَفَکَّرُوْا فِی الْاٰیَۃِ وَلَا تَفَکَّرُوْا فِیْ ذَاتِہٖ بنابران گوید **قولہ**

عنقا شکار کس نشود دام باز چین		کین جا ہمیشہ باد بدستست دام را	

عنقا کنہ ذات مقدس کہ در لمعات ازوے بعنقا تعبیر نمودہ اینجا اشارت بکنہ ذات مقدس باد بدست بیحاصل معنے آنست کہ عنقاء احدیت شکار استعداد کسے نمے شود دام سعی وکوشش از و باز دار زیراکہ سعی بیحاصل است قال اللہ وَیُحَذِّرُکُمُ اللّٰہُ نَفْسَہٗ وَاللّٰہُ رَءُوْفٌ بِالْعِبَادِ وایضا قال رَبِّ اَرِنِیْ وقال لَنْ تَرَانِیْ ودبرائے شکار دیگر مثل تجلیات ذاتی وصفاتی وافعالی دام سعی بگستران کہ خود گفتہ ؎ برو این دام بر مرغ دگر نہ ؛ کہ عنقا را بلندست آشیانہ ؛

و شیخ یحیی وہبی لطیف بکار بردہ یعنی عنقاء الوہیۃ شکار کس نمیشود بلکہ شکار بیکسانست حاکی عن اللہ اَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ لِاَجْلِیْ و چون در عشق ننگ و ناموس را گذر نیست بنابران گوید قوله

ای دل شباب رفت و نچیدی گلی ز عشق	پیرانہ سر مکن ہنری ننگ و نام را

یعنی آنست در شباب کہ ایام کاری بود عقدہ کار از دست نکشود و از کشت زار دنیا ذخیرہ عقبی بر نداشتی ای عشقی حاصل نکردی ؎ الا ای کہ عمری بہفتاد رفت ❊ مگر خفتہ بودی کہ بر باد رفت ❊ ہمہ برگ بودن ہمی ساختی ❊ بتدبیر رفتن نپرداختی ❊ الحال کہ موسم پیرانہ سالی نیست یعنی ہنگام پیری ننگ و نام را کہ ہنر می پنداری مکن و اگر بکن باشد معنی آنست کہ ہنری یعنی عشقی بکن ۱۲ بکن از برای ننگ و نام خود تا روز قیامت ننگ و نام تو برجا ماند چنانچہ سعدی گفتہ ؎ وگر دست قدرت نداری بکار ❊ چو بیچارگان دست زاری برآر ❊ و چون در عشق امید عافیت نیست بنابران گوید قوله

من آن زمان طمع ببریدم ز عافیت	کین دل نہادہ بر کف عشقت زمام را

معنی آنست کہ من از ازل کہ اختیار عشق نمودم طمع عافیت منقطع کردم کہ اَلْعِشْقُ تَرْكُ السَّلَامَةِ وَاخْتِیَارُ سَبِیْلِ الْمَلَامَةِ و چون مدام توقع عاشق ہمین است کہ معشوق بنظر لطف نگرد گوید قوله

ما را بر آستان تو بس حق خدمت است	ای خواجہ باز بین بترحم غلام را

معنی آنست کہ ای معشوق من از من اعراض چندین چہ میکنی و چرا سوی من نمی نگری کہ ما را بس حقوق خدمت بر آستان تست یعنی اگرچہ خدمتی کہ لایق جناب تست از ما صادر نشدہ اما اینقدر ہست کہ آستان ترا نگذاشتہ ام و ازین در بدر دیگر نرفتہ ام کہ جای دیگر گفتہ ؎ جز آستان توام در جہان پناہی نیست ❊ پس ای محبوب من برین غلام خود بنظر لطف نگہی فرما و گویند کہ حافظ بظاہر دست ارادت بکسی نسپردہ و فیض از جناب محمد ع یافتہ کہ جای دگر گفتہ ؎ زانکہ بخشایش بس روح مکرم با او ست ❊ گوید قوله

حافظ مرید جام جم است ای صبا برو	وز بندہ بندگی برسان شیخ جام را

جام جم بحکم عُلِّمْتُ عِلْمَ الْاَوَّلِیْنَ وَالْاٰخِرِیْنَ قلب محمدی مراد عشق ❊ و بیست صبا باد و غیبی

لہٰذا حافظ از معتقد است کہ از او [illegible]

و عارف کامل شیخ جام محمد ؒ که بصفت موصوف است **معنے** آنست که اے وارد غیبی و یا اے عارف کامل حافظ طالب فیض نبویست و پیوسته در عشق آنحضرت مشغول هرگاه که گذری به جناب نبوت مآب کنی پس بندگی ما را عرض نمائی و نیاز ما رسانی **غزل**

صبا بلطف بگو آن غزال رعنا را ‖ که سر بکوه و بیابان تو داده ما را

صبا همان باد صبا که پیغامبر عاشقانست چنانکه در نزهة الارواح گوید عجائب قومے اند که باد صبح را همدم خود سازند و هر دم بسخنے با او پردازند و نیز مرشد و وارد و جذبه **غزال رعنا** معشوق و مراد ازان محبوب حقیقی **سر بکوه و بیابان دادن** سرگردان ساختن و مبتلاء شدائد و بلیات نمودن **معنے** آنست که اے باد صبا بنرمی بگو مر آن معشوق را که همچو غزال رعنا از نظر طالبان می گریزد و بقید ایشان نمی آید که من که خانمان گذشته در طلب تو کوه و بیابان و صحرا یعنی مواضع محنت گزیده ام از جهت وصال تست نباید که همچنان که از خانمان جدا مانده ام از وصال تو هم محروم مانم باز آن صبا که پیغامبر عاشقانست التماس مے نماید **قوله**

حریفان

چو با حبیب نشینی و باده پیمائی ‖ بیاد آر محبان باد پیما را

با حبیب نشستن بوصل حبیب رسیدن **باده پیمودن** مست نظاره وے گشتن **باد پیما** بے حاصل **معنے** آنست که اے باد صبا هرگاه که با حبیب من واصل گردی و مست نظاره او شوی باید که عاشقان سرگشتهٔ بادیه هجران را یاد داری و یاد دهانی و چون کار معشوق مدام بے نیازیست و خود بینی بنا بران گوید **قوله**

شکر فروش که عمرش دراز باد چرا ‖ تفقدی نکند طوطی شکر خا را

شکر فروش معشوق **طوطی شکر خا** عاشق **معنے** آنست که اے محبوب من که عمر او دراز باد چرا عاشقان را تفقدے نمیکند و بحال ایشان نمی پردازد گویا استفسار میکند که درین چه سر است که معشوق از عاشق اعراض میکند و او را بمطلب نمیرساند و چون طریقهٔ معشوقان استغنا نمودن است و آن جز غرور حسن نتواند بود بنا بران گوید **قوله**

غرور حسن اجازت مگر نداد اے گل ‖ که پرسشے نه کنی عندلیب شیدا را

غرور حسن در بعضے نسخه عروس حسن **نداد** منفی و مثبت **گل** محبوب **نکنی** منفی و مثبت **عندلیب**

عاشق معنے آنست که ای محبوب من که با این حسن وجمال چون گل هستی مگر غرور حسن ترا اجازت نمیدهد که از احوال پر ملال عاشقان شیدا پرسش نمائی یعنے مقتضیات حسن تو اینست که بلبل شیدا را زیاده تر شیدای بهم رساند تا قدر پرسش داند چون هر صاحب نعمتے را در کار ست که باداے شکر این نعمت عظمی بموجب اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ گرائیده بنابران گوید قوله

بشکر آن که توئی پادشاه کشور حسن
بیاد آر غریبان دشت صحرا را

معنے آنست که ای محبوب من بشکر آنکه تو بادشاه کشور حسن هستی غریبان دشت صحرا را که کنایت از عاشقانست از خاطر عاطر خود فراموش نه سازی و چون خلق و لطف معشوق دام عاشقان است گوید قوله

بخلق و لطف توان کرد صید اهل نظر
بقید دام نگیرند مرغ دانا را

اهل نظر کنایه از عاشقان مرغ دانا عاشق معنے آنست که ای محبوب من بر عاشقان بیچاره بخلق و لطف پیش آئی و ایشانرا بحبل المتین حسن خلق مقید کن نمے بینی که صیادان مرغ زیرک را بخلق و لطف پادر زنجیر مے کنند و در دام مے آرند و چون در سرشت معشوقان غیر از عاشق کشی و ستم و جفا نیست بنابران گوید قوله

ندانم از چه سبب رنگ آشنائی نیست
سهی قدان و سیه چشم ماه سیما را

رنگ آشنائی لطف و مرحمت یعنے معشوقان که از عاشقان اعراض میکنند و استغنا مے نمایند و دست جور و جفا دراز میسازند نمیدانم که سببش چیست و چون هر دم کار معشوق بیوفائی و مخالفت عاشقانست گوید قوله

جز اینقدر نتوان گفت در جمال تو عیب
که خال مهر و وفا نیست روی زیبا را

معنے آنست که ای محبوب من هیچ عیبے در جمال خود نداری بجز آن که وفا نیست مر ترا و اینمعنی در حقیقت سراسر ترک ادبست جوابش بدو وجه است یکے آنکه لَا يُؤَاخَذُ الْمَجْنُوْنُ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ دوم آنکه وفا آنرا گویند که کاروبار معشوق موافق عاشق باشد و این بهمه حال نباشد گاه معشوق در عتاب باشد و اعراض و دشنام معشوق اگرچه از روے معنی عین حکمت است و بر جا لیکن چون موافق خواهش عاشق نیست بنابران عاشق میداند که بیوفائی کرد چنانکه پرهیز نمودن ودوای تلخ

فرمودن طبیب مریض را اگرچہ فی الحقیقت عین حکمت است ولطف است اما بنظر مریض بیوفائی است ہمچنان گاہ عتاب گاہ خطاب گاہ ہجر گاہ وصل گاہ قبض گاہ بسط در نظر عاشق سوختہ و بیقرار بیوفائی مے نماید پس ترک ادب نشد و چون این شعر سراسر راحت انتما و فرحت افزا است گوید قولہ

در آسمان چہ عجب گر ز گفتۂ حافظ		سماع زہرہ برقص آورد مسیحا را	

معنے آنست کہ اگر سرود زہرہ کہ مطربۂ فلک است از اشعار حافظ باشد عجب نیست کہ مسیحا را برقص آرد یعنے سخنان من چنان برسوزاند کہ مسیحا از استماع آن برقص آید غزل

صبحدم بکشاد خمارے در میخانہ را		قلقل آواز صراحی جان و ہد مستانہ را	

صبحدم ہنگام صبح کہ وقت میخواری میخواران است خمار بفتح والشد خمر فروشندہ مراد مرشد میخانہ عشق ہے عالم عشق اے پر میخانہ الیست ؛ کز شر البش عقل کل دیوانہ الیست ؛ قلقل آواز صراحی چنانچہ در مرآۃ المعانیست ہے پنبۂ گوش صراحی غفلت است ؛ وان صراحی روح بادہ وحدت ست ؛ چون صراحی برکشد پنبہ زکام ؛ قلقل آید از دہان اومدام ؛ قلقل او چیست یعنی ذکر روح میرسد مر عالم دل را فتوح معنی آنست کہ وقت صبح مرشدے در میخانہ را بکشاد یعنی بیان اسرار و معارف عشق نمود و گفت کہ اے عاشقان ناتوانید بذکر روحی مشغول شوید کہ مسرت افزاے عاشقان است کما قال ذِکرُ اللِّسَانِ لَقلقَۃٌ وَذِکرُ القَلبِ وَسوَسَۃٌ وَذِکرُ الرُّوحِ رَاحَۃٌ و باز چون انکشاف معنی نمی شود تا کہ متکلم بواضح ترین ادا نکند بنابران گوید قولہ

دور گردان آمدہ آخر درین بزم بمن		ساقیا برخیز و برکردہ آخرین پیمانہ را	

ساقیا خطاب کہ نوشانندہ مئے محبت الٰہی است معنے آنست کہ چون بیان اسرار درین مجلس نوبت بمن افتاد گفتم اے ساقی برخیز و پیمانہ آخرین پرکردہ عنایت فرما یعنی بواضح ترین ادا فرما و یا آنکہ چنانچہ بزبان تلقین نمائی بتوجہ باطنی ہم عنایت فرما اکنون بدان کہ تلقین مرشد بمرشد ہمین زہد و صلاحست و وعظ و نصیحت تا آنکہ سالک استعدادے تمام حاصل نماید چون سالک ہر دم اضطرابے و اضطرارے بسبب عشق روے میدہد و از زہد و پرہیزگاری حصول نمیشود چنانکہ خود جاے گفتہ ہے دلم از صومعہ و صحبت شیخست ملول ؛ یار ترسا بچہ

کو خانۂ خمار کجاست ÷ بنابران گوید قوله

چون شدم مجنون بروی عشق لیلی در جهان ❊ عاقلا پندے مده همچون من دیوانه را

مجنون عاشق لیلے کنایه از معشوق عاقل کنایه از مرشد باعتبار صحو بعد المحو یعنی از بحر محو برآمده بساحل صحو رسیده و مرتبهٔ تکمیل یافته معنی آنست که اے مرشد من چون در عشق آن محبوب لیلی وش مجنون وار رسوا گشته ام پس همچو من دیوانه را به پند و نصیحت پیش میا بلکه حواله از عشق بمن حواله کن چون سالک چندین عجز کرد بنابران مرشد تلقین کرد قوله

آئینهٔ زنگار را صیقل ز تقوی پاک کن ❊ پاک بنگر اندران آئینه جانانه را

آئینه اول بمعنے دل و ثانی مراد روے معشوق پاک در مصرع اول بمعنے مصفا و در ثانی بمعنی احسن وجه و بے کاهش و نقصان و عیب تقوے پرهیزیدن از ماسوی الله اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِیْنَ اتَّقَوْا وَّالَّذِیْنَ هُمْ مُّحْسِنُوْنَ معنے آنست که اے سالک اگر میخواهی که روے آن معشوق بینی اول دل خود را که مانند زنگار خورده است از صیقل تقوی پاک کن یعنی خطرات و خیالات ماسوی محبوب را از دل برون کن بعد ازان با حسن وجه روے معشوق دران ببین و چون در راه عاشقی همین است که عاشق خود را فداے معشوق سازد گوید قوله

گرد شمع جان معشوقی بگرد از عاشقی ❊ عاشقی آموز اندر سوختن پروانه را

معنے آنست که اے سالک اگر تو عاشق هستی پس بگرد گرد معشوقے اے خود را فداے معشوق ساز و حیله پیش میار و مگو که چگونه فدا می شوند و مے سوزند که عاشقی در سوختن هر عاشق را خود تعلیم میکنند نمے بینی که پروانه را در سوختن که تعلیم نمود چون عاشقی سراسر بلا است یعنے عاشقان خام بجناب محبوب سخن غیر مناسب میگویند و عاشقان کامل دم نمی زنند و ناشایست را بخود نسبت میکنند بنابران گوید قوله

نیست دشنامی بصیاد ازل ای جان من ❊ آمده مرغ هوا گردان ز بهر دانه را

یعنے آنست اے جان من بسبب شدائد و بلیات سخن نالے ادبانه در حق معشوق مے گوئی این بد گفتن تو شایان آنجناب نیست چرا که دل تو مانند مرغ هوا گردان که بمجرد دیدن دانه فرود آید محض بدیدن نور شهود در دام عشق گرفتار گشت و اختیار شدائد و بلیات نمود پس او را چه جرم

ودر بعضے نسخہ مصراع اولے چنین است ؎ نسبت ساقی بصیاد ازل وین جان من ٭
معنے آنست کہ ساقی صیاد ازلی دام معشوقی دراز نمودہ ودانہ نور شہود درو انداختہ واین جان من مانند مرغ ہواگردان کہ بمجرد دیدن خودرا در دام افگند واین بارگران عشق قبول نمود پس ساقی صیاد ازل مرغ جان مارا باین وجہ در دام آورد **قولہ**

حافظا از زہد ریائی توبہ کردہ پیش ازان ۔۔۔ پس برو بگشای آخر شب در میخانہ را

آخر شب سحر واکثر عاشقانرا تجلیات وقت سحر یا نیم شب میباشد ؎ رو بر در دل بنشین کان دلبر خرابہ ہے ٭ وقت سحری آید یا نیم شبے باشد ٭ در میخانہ عالم عشق کہ مشاہدات تجلیات است معنے آنست کہ اے محبوب من حافظ ازین زہد ریائی توبہ کردہ پیش ازانکہ توبہ فرمائی پس در انتظار چہ ماندہ برو در میخانہ را بکشا وبمشاہدات تجلیات سرفراز نما **غزل**

صلاح کار کجا و من خراب کجا ۔۔۔ ببین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا

اشکال این بیت در قافیہ است بدانکہ قافیہ بر دو نوع است معمول وغیر معمول غیر معمول آنست کہ بے تصرف شایستگی قافیہ درو واقع باشد ومعمول آنست کہ بے تصرف شایستگی قافیہ نباشد ودرینجا قافیہ مصراع دوم معمول است وآن آنست کہ بواسطہ تصرف شایستہ قافیہ گردد واین عیبے نیست بلکہ صفتے است کہ ردیف وقافیہ را امتزاج دارد چنانچہ درین رباعی ؎ ہر چند ز دہر نامرادی دارم ٭ لیکن بغم عشق تو شادی دارم ٭ اے دل چو غمست ہجر وشادیست وصال ٭ شادی کن وغم مخور کہ بادیدارم ٭ بدانکہ اکثر کار وبار عاشقان بصلاح وتقوی صورت نمی بندد کہ بسا خیررا در صورت شر نمایند وآن موجب طعن حاسدان میشود بنابران گوید **معنے** آنست کہ پرہیزگاری کہ مستلزم ہستی است ودور از خداپرستی است کجا ومن خراب کہ در مقام نیستی جا کردہ وخدارا بجدا ے می پرستم کجا ببین کہ بین المرتبتین تفاوت از کجا تا بکجا کہ آتش کجا وآب کجا ویا آنکہ از صلاح اصلاح کار دنیوی مراد باشد پس معنی آنکہ اصلاح کار دنیوی کجا ومن کہ از شوق الہی خراب گشتہ ام کجا وتوجہے بتحصیل آن صلاح کار ندارم کجا پس صلاح من تفویض کار بحق است وچون صلاح وتقوی ریائی را در طریقہ رندی دخلے نیست گوید **قولہ**

چہ نسبت است برندی صلاح وتقوی را ۔۔۔ سماع وعظ کجا نغمہ رباب کجا

رندی بے باکی وقطع نظر از اعمال **نغمهٔ رباب** مراد گفتار **معنے** آنست که صلاح وتقوے را که مستلزم هستی اند واز خداپرستی دورماند بارندی که قطع نظر از اعمال که مستلزم نیستی وقرب مولاست چه نسبت وسماع وعظ که قیل وقال زاهد انست کجا وگفتار مرشد که بیان حقایق ومعارف است کجا چون آن از زهد وورع کارے پیش نمیرود بنابران گوید **قوله**

دلم ز صومعه بگرفت وخرقهٔ سالوس ‖ کجاست دیر مغان وشراب ناب کجا

صومعه دراصل معبد یهودست اما الحال درعرف عبادتگاه است چه از اهل یهود چه از اهل اسلام. **سالوس** مکر وفریب **دیر مغان** فناء مقام رندان **معنے** آنست که دل من از نشستن صومعه وپوشیدن خرقه ریائی رنجیده شده که هیچ ازین کشودے نیست پس مقام رندان که مستلزم نیستی نیست کجا وشراب ناب که کنایت از محبت خالص از کدورت غیریت کجا که بآن متوجه شویم وبمطلب خود فائز گردیم وچون مطلب عاشق یادآوری معشوق است گوید

بشد زیاد خوشش یاد روزگار وصال ‖ خود آن کرشمه کجا رفت وآن عتاب کجا

کرشمه ظهور عتاب آگاهی دادن بتقصیر **روزگار وصال** مراد مشاهده که در عالم اطلاق داشتند چون بعالم تقید آمدند وآن مشاهده از ایشان بازداشت بجاے فراموشی است **معنے** آنست که یاد روزگار وصال که در عالم اطلاق داشتیم فرض کردیم که از یاد او رفت وفراموش شد خوش باد مرا ورا اما خود آن کرشمه وآن عتاب کجا یعنے خوب اگر مشاهده ازلی بازداشتند لیکن گاه گاہے ظهورے از تجلیات براے خوش ساختن بنده وعتابے براے اصلاح در امور مخالف که از من صادر شود می کرده باشد ودر بعضے نسخه چنین دیده شده ع گرفتم اینکه زیادش برفت روز وصال ۰ چون سالکان درمقام محومحو می شوند میدانند که وصال شد واین بیت فیضی است که حاصل ست درمقام صحو لبعد المحو ضمیر شین راجع بدل میگوید که اگرچه دل از بے انصافی روز وصال را فراموش کرد قلق واضطراب پیشه نمود لیکن معشوق هم از کمال استغنا کرشمه که تجلی اسم بصیر است وعتاب که تجلی اسم قهارست که موجب فنافی الله وبقا بالله میشود باید التفاتے نمیکند وچون حسن معشوق بالغیر از عاشق کسے نداند گوید **قوله**

ز روے دوست دل دشمنان چه دریابد ‖ چراغ مرده کجا شمع آفتاب کجا

روی دوست مراد خوبی وجمال معشوق **دشمنان** ظاهر پرستان **چراغ مرده** اشارة بدل دشمنان **شمع آفتاب** اضافة بیانیه مراد روی محبوب **معنی** آنست ظاهر پرستان خوبی جمال محبوب را چگونه دریابند وایشانرا باآن چه نسبت چنانچه چراغ خصوصاً مرده را باآفتاب چه نسبت چون معشوق گاه گاه لطف قهرآمیز بعاشق میکند که عاشق معذور آن شده ازو دور افتد بنابران گوید **قوله**

به بین به سیب زنخدان که چاه در راهست	**کجا همی روی ای دل بدین شتاب کجا**

سیب زنخدان مراد لطف قهرآمیز محبوب ~ چیست میدانی زنخدان صفات ٭ لطف کروی قهر میماند بذات ٭ هست زهری در میان بوی سیب ٭ به بدی گر زد نبودی این فریب ٭ می نماید سیب بر هشیار دست ٭ می رباید جان صد موسی بدست **معنی** آنست که جانب لطف قهرآمیز محبوب که آن چاهیست در راه مبین که هر که متوجه شد وفریفته رنگ وبوی او گردید از پیش رفتن باز ماند وچون زندانیان خور رانشاند ودر بعضی نسخه بجای مبین به بین نظر آمده **معنی** آنست که جانب لطف قهرآمیز محبوب بنگر وبحرص عنان مرکب بیش مبر که لطف قهرآمیز محبوب اگرچه در ظاهر سیب وار خوش مینماید ومردم را فریفته رنگ وبو میگرداند امّا فی الحقیقة چاه در راه است که سالک را محبوس کرده می ماند واز مطلب دور می اندازد ویحتمل که سیب زنخدان عبارت از هر یک مظاهر وتعینات اسم المضل است که مانع وصول اند مخفی نماند که چون دقائق اسم المضل در همه حسنات وسیّآت مزجی است در بعض عیان ودر بعض نهان پس سالک را باید که بهمه حال مراقب حال باشد تا مبادا که از غلبه اسم المضل از اعلی علیین باسفل السافلین رسد مخفی نماند که در حسنات دقائق اسم هادی ظاهر ود قایق اسم المضل در باطن ودر سیّآت عکس است وچون موجب روشنائی چشم عاشق غیر از خاک جناب معشوق نمیتواند بنابران گوید **قوله**

چو کحل بینش ما خاک آستان شماست	**کجا رویم بفرما ازین جناب کجا**

کحل سرمه که برای روشنی چشم در چشم کشند **بینش** بمعنی دیدن چه هر امری را که خواهند مصدر کنند شین ساکن در آخر او در آرند تا معنی مصدر دهد چون آمرزش وبخشش واینجا از بینش مراد چشم است ذکر مظروف واراده ظرف **معنی** آنست که چون روشنی بخش دیدهٔ من سرمهٔ خاک آستان شما است پس خود انصاف ده که این جناب را گذاشته توجه بکه آرم ونیز کحل بینش

میتوانند که مقوله روح انسانی بود و باعتبار آنکه وجود خاکی موجب کمال خلافت قوله اِنّی جاعِلٌ فِی الاَرضِ خَلِیفَةً وخطاب بمرشد حقیقی ومی تواند که بمرشد هم وچون کار عاشق ترک خواب وخور ونے صبری شیوهٔ اوست گوید قوله

قرار وخواب ز حافظ طمع مدار اید وست ‖ قرار چیست صبوری کدام خواب کجا

معنے بیت اظہرست

غزل

لطف باشد گر نپوشی از گدا ہاروت را ‖ تا بکام دل به بیند دیدهٔ ماروت را

معنے آنست که اے محبوب من اگر از گدا ہا که عاشقانند روے خود را نپوشی محض لطف تست تا دیدهٔ ماروت ترا بکام دل خود به بیند چون عاشق مدام در شدائد وبلیات ست بنا بران گوید قوله

ہمچو ہاروتیم دائم در بلاے عشق زار ‖ کاشکے ہرگز ندیدی دیدهٔ ماروت را

ہاروت نام فرشته که عاشق زہره بود در لفظ ماروت تاء مخاطب است معنے آنست که ہمچو ہاروت در بلاے عشق گرفتاریم ودایم زار وگریانیم کاشکے دیدهٔ ما ہرگز روے ترا ندیدی تا باین روز سیاه ننشستندے چون گرفتاری عاشق غیر از حسن معشوق نیست بنا بران گوید قوله

کے شدی ہاروت در چاه زنخدانش اسیر ‖ گر نگفتی شمهٔ از حسن او ماروت را

ضمیر شین زنخدانش بر زہره وآن زہره است وہمچنین ضمیر او ومصرع ثانی محمول بر قلب است اے اگر نگفتی ماروت شمه را از حسن او معنے آنست که ہاروت در چاه زنخدان معشوق که زہره بود کے اسیر شدی یعنی کے عاشق او شدی اگر نگفتی ماروت شمه را از حسن او یعنے ماکے عاشق روے تو شدیم اگر شمه از حسن روے تو مرشد ما بیان نمی نمود پس گرفتاری ما محض بیان مرشد است وقصه ہاروت وماروت وطعنه زدن ایشان بر ایشان وفرو فرستادن حق ایشانرا وعاشق شدن شان بزن مطربه زہره نام وخمر نوشیدن وزنا کردن شان بآن زن مشہور است وگویند که اول آن زن را ماروت دیده آمده به ہاروت گفت تا ہاروت عاشق شد ودر بند ہست که آن زن اسم اعظم از ینہا آموخت وببرکت آن بر آسمان رفت حق سبحانه اورا مسخ کرده کوکب ساخت وچون در ہمه عالم ہمه جا ظہور حسن وآواز عشق است گوید قوله

بوی گل برخاست گویا در چمن ہاروت بود ‖ بلبلان مستند گویا دیدهٔ ماروت را

در هاروت و ماروت تا خطابست معنے آنست کہ گلہا کہ در چمنہا ظہور نمودہ اند و ہمگی چمنہا معطر گردید
گویا کہ در چمنہا روے تو بود یعنے ظہور گلہا و خوش بوے چمنہا از آثار و پرتو روے تست و بلبلان
مست کہ در شور و غوغا اند گویا کہ دیدہ اند کہ بر گل روے تو والہ و شیدا اند حاصل آنست کہ
ہر جا کہ آوازہ حسن و جمال است اثر و پرتو نور تست و ہر جا کہ غلغلہ عشق است از ماست لیلی
بدلربائی یک عشوہ یافت از تو ؛ مجنون بہ عشق بازی یک شیوہ یافت از من ؛ چون کار عاشق
احتمال شدائد و بلیات نمودن و عمر بسر بردن بغم و اندوہ است و اینہم از براے آنست
تا روزے بوصل محبوب رسد و بروے او بیند گوید قولہ

میکشم جور و جفاہا بت ز ہجران ای صنم ‖ روے بنما تا بہ بیند حافظ ماروت را

ہجران جدائی محبوب و دوری معشوق صنم بت را گویند کہ کافران عبادت او میکنند و آن
در آراستگی و زیبائی و صورت حسن بنہایت بنابران معشوق را از روے آراستگی و زیبائی
حسن صورت صنم گویند و مصراع ثانی خطاب روحست و ہم جسم و از حافظ ما اگر روے بنما خطاب
روح باشد مراد جسم است و اگر مخاطب جسم است روح مراد باشد و تا ماروت یعنی تو ہست و
خطاب بمعشوق باشد معنی ظاہر است حاجت بتقریر ندارد غزل

ہنگام نوبہار گل از بوستان جدا ‖ یارب مباد ہیچکس از دوستان جدا

نوبہار ایام جوانی و نیز اوان بدایت سلوک و کشف تجلیات و صفاے باطن گل مراد سالک
بستان مجلس پیر در حالت محرومی از خود از صحبت پیر خود و دور افتادن از مجالست او
گوید کہ عجب حالے روئیدادہ کہ ہنگام نوبہار کہ اوان سلوک است روئیدادہ و گل کہ کنایت از
سالک است از بستان کہ مجلس مرشد است جدا ماندہ و از وے دور افتادہ چون جدائی مرشد
مسترشد را سخت کارست بنابران در مصرع ثانی بیان آن نمود کہ ہیچکس از دوستان خود
دور و مہجور مباد چون کار عاشق در ہجران محبوب بجز از گریہ نیست گوید قولہ

بلبل بنالہ در چمن آمد بصبحدم ‖ از وصل گل ہمین شود اندر خزان جدا

معنے آنست عاشقانرا کہ شب و روز بزاری بسر می برند عجب مدار کہ بلبل کہ عاشق شاہد
گل است در چمن نالان و نعرہ زنان می آید وقتے کہ از وصل گل در خزان جدا می شود آرے ہر دیدہ

ہجران معشوق راکسے داند کہ شبے از محبوب خود دور افتادہ بود کہ حال گزدم گزیدہ گزدم گزیدہ داند و ہجران معشوق عذابیست عظیم کہ شدائد و بلیات روز حشر شمہ ایست ازو کہ ناظم خود گفتہ ع حدیث ہول قیامت کہ گفت واعظ شہر ٭ کنایتیست کہ از روزگار ہجران گفت ٭ چون مدار کار جملہ بر فناست کہ ع ہیچکس را نیست زین منزل گزیر ٭ از گدا و شاہ و زبرنا و پیر ٭ بنابران گوید قولہ

دنیاست باغ کہنہ و انسان چو نو گلند　|　ہر یک ز شاخ عمر کند باغبان جدا

معنے آنست کہ دنیا باغے است کہنہ و انسان درو بمنزلہ گلے ست تر و تازہ اما آخر الامر باغبان قضا و قدر ہر یکے را از شاخ عمر شان بر چیند و در محل عدم فرستد حاصل آنست کہ ہر کہ درین دار فنا و منزل بے بقا فرود آمد و لباس حیات در بر کرد عاقبت شربت کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ مر او را مے باید چشید ع درین باغ رنگین درختے نرست ٭ کہ ماند از قفائے تبر زن درست ٭ پس وائے بر آنان کہ عمر خود را ببطالت و ضلالت بگذرانند و بلہو و لعب بسر برند چون غمے قوی تر ولمے شدید تر مر سالک را از فوت عمر ببطالت نیست گوید قولہ

افسوس کین حیات جہان رایگان گذشت　|　افسوس دیگر آن کہ شود تن ز جان جدا

معنے آنست کہ افسوس کہ این زندگی رایگان گذشت از وفور غفلت ہیچ خبر در گل دنیا افتادہ ایم و ہیچ بہ آخرت نپرداختیم و افسوس دیگر آنست کہ مرگ در پیش است چون بمیرم و آن وقت ہم مخمور غفلت مانیم و ہیچکس بسبب غفلت یاد ما نکند چرا کہ قولہ

بسیار خفتہ اند درین خاک سیمتن　|　شاہان نو عروس بسے از جہان جدا

معنے آنست کہ درینجا کہ بسے سیمتنان کہ گوئی خوبی از خورشید ربودہ بودند و بسے شاہان کہ بغرور ملک و مال گردنکشی می نمودند و بسیارے از نو عروسان کہ بصفت ہُنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ موصوف بودند خفتہ اند و با خاک یکسان گردیدہ اند و ہیچکس باحوال ایشان نمیپردازد و یاد ایشان نمیکند چون باید کہ قدم از روئے عبرت درینجہان فانی نہد کہ ع ہر ورقے چہرۂ آزادہ ایست ٭ ہر قدمے فرق ملکزادہ ایست ٭ گوید قولہ

ہشدار و پائے بر سر آزادگان منہ　|　تنہا بہ لحد خفتہ ازین خاکدان جدا

معنے آنست کہ اے سالک دمے بخود آئی و بہوش باش و پائے بر سر کسانے کہ از قید جسم و
جان و زن و فرزند و خویش و اقارب و ملک و مال آزاد گردیدہ تنہا بلحد خفتہ اند منہ اے ایشانرا
فراموش مکن و بدعاے خیر و فاتحہ یاد نما و باحوال ایشان عبرت نما کہ ؎ لب از خفتہ چند خامش
مکن ؛ فرو خفتگانرا فراموش مکن ؛ و تاکہ ترک حرص و ہوا نماید بوصل دوست رسیدن محال بنابران
گوید **قولہ**

ترک ہوا و حرص مکن حافظا کنون	بہر وصال دوست شو از خانمان جدا

ہوا آرزوے نفس و نہی النفس عن الہوی معنے آنست کہ اے حافظ چون در راہ طلب دوست
در آمدہ باید کہ تارک حرص و ہوا باشی کہ حرص و ہوی سدیست بزرگ و حجابیست سترگ بلکہ در طلب
وصل محبوب از خانمان کہ جسم و جانست آزاد باید گردید و بکلی فنا باید شد و تاکہ فانی نشود بدوست
نہ پیوندد ؎ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ واللہ اعلم **ردیف الباء غزل**

آفتاب از روے او شد در حجاب	سایہ را باشد حجاب از آفتاب

آفتاب کنایہ از محبوب مجاز باعتبار ظاہر و صورت و چون فی الحقیقت شخصے است موہوم لاجرم
در مصرع ثانی بسایہ نسبت داد و چون محبوب حقیقی تمام مخلوقات را از شعاع نور خودش روشن
ساختہ و فیض رساندہ لاجرم در مصرع ثانی بآفتاب نسبت داد کہ اظہر من الشمس ہست باعتبار ظہور
و ضمیر او بمحبوب حقیقی **حجاب** اخفا و عدم **سایہ** مراد محبوب مجاز **آفتاب** محبوب حقیقی معنی آنست
کہ مجاز از ظہور حقیقت در حجاب آمد و آفتاب در زیر سحاب آمد و اظہر ہست کہ سایہ را حجاب از آفتاب میشود
ہمچنان مجاز را از حقیقت و باید دانست کہ معشوقان مجاز را در نظر سالک تا آن زمان است کہ ظہور جمال
محبوب حقیقی نشدہ و چون محبوب حقیقی جلوہ گری کرد ہمگی از نظر او محو شوند ؎ چو سلطان عزت
علم در کشد ؛ جہان سر بجیب عدم در کشد ؛ چون در پیش ظہور ذات کائنات را تاب نیست گوید **قولہ**

دست ماہ و مہر بر بندد رخش	ماہِ بیمہرم چو بکشاید نقاب

ماہ و مہر محبوبان مجاز و سر تجلیات اسمای و صفاتی ضمیر شین رخش بر مہر و ماہ ماہ بیمہر
محبوب حقیقی و تجلی ذاتی باعتبار استغنا و خونریزی معنے آنست کہ وقتے کہ سالک را مشاہدہ
محبوب حقیقی رو نماید محبوبان مجاز را پیش او قدر و قیمتے نماند و یا آنکہ وقتے کہ تجلی ذاتی بر دل

سالک جلوه کند تجلیات اسمائی وصفاتی را پیش او وجود نماند همه محو ومنطمس شوند وچون تجلی ذاتی موجب فناء سالک است بنابران گوید **قوله**

از خیالم باز نشناسد کسے		گر در آغوشش به بینم شب بخواب	

خیال صورت موہومه که در دل گذرد آغوش کنار **معنے** آنست که اگر آن محبوب حقیقی شبے از شبها تجلی ذاتی خود از روے فضل وکرم عطا نماید از ظهور آنچنان شوم یعنی در روشنی وظهور آن چنان فانی شوم که کسے از صورت موہومه مرا باز نشناسد یعنی بجز صور خیالیه نه پندارد باید دانست که عاشق را می باید که جز بعاشقان صحبت ندارد چون عاشقان درین زمانه کمتر اند گوید **قوله**

شاهدان مستور ومستان بے شکیب		خانقه معمور ودرویشان خراب	

شاهدان کنایه از عارفان کامل **مستان** کنایه از طالبان **شکیب** صبر وآرام **خانقه** جاے عبادت **معمور** آبادان **خراب** سرگشته وویران وپریشان **معنے** آنست که درین زمانه عجب حالے روے داده که عارفان کامل رو در نقاب آورده ومقلدان مسند نشین گشته اند وطالبان در طلب ایشان سر به بیابان نهاده اند وخانقه از مردمان مرائی پُر ودرویشان که کنایه از خانقه نشینان است خراب که هیچ سوز ودرد الهی ندارند در همه حصول دنیوی بگمارند ومحتمل که درویشان مراد طالبان وخراب ازینجهة که هیچکس نه که ایشان را بمراد رساند چون حصول عاشق در عشق غیر از گریه وزاری نیست بنابران گوید **قوله**

خون دل در جام دیدم از سرشک		آبرو بر باد دادم از شراب	

معنے آنست که در عشق آن معشوق چندان گریستم که دلم خون گشته بجاے سرشک بیرون آمد وراز عشق که نهان بود ظاهر شد وبسبب آن رسواے عالم شدم چراکه بعاشقی مشهور شدم وهیچ بکام دل نرسیدم وچون سوز ودرد عاشق کس نتواند دریافت گوید **قوله**

سوز مستان گر بداند محتسب		در دم از مستان زند آتش بر آب	

مستان عاشقان کنایه از خود ودر مصرع ثانی کنایه از چشمان **محتسب** کنایه از منکر که مانع عشق است **معنے** آنست که اگر منکر سوز عاشقان را دریابد واحوال مایان معلوم نماید فی الحال از دو دیده خود آبے بر آتش ایشان زند یعنے برین سوز زندگی ایشان رحم آرد ودر بعضے نسخه

در مصرع ثانی بجاے مستان میشان دیده شده یعنی اگر محتسب سوز مارا دریابد فی الحال
ببین سوزندگی ما بجاے آب مے زند علاج این سوزندگی ما غیر از مے نماید وازانکار بازآید چون
گریه موجب حصول مراد است که البُکَاءُ تَحْصِیلُ الْمُرَادِ بنابران گوید **قوله**

هرکرا از دیده شد باران اشک | **زیر دامن باز دارد چون سحاب**

باران اشک اضافه بیانیه معنے آنست که هرکه در عشق معشوق رنج وجفا میکشد ومدام
بگریه وزاری میگزراند گو غم مخور که این غم را عیش در پے است بموجب اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا
چنانچه سحاب، باد که دافع سحاب است، از پس دارد وچون عشق دولتے ہست عظیم که طلب آن
بهمه کس لازم بنابران گوید **قوله**

از براے باده مے باید زدن | **محتسب را حد بیحد وحساب**

باده عشق ست معنے آنست که مے عشق مے است که از براے آن منکران را حد بیحد وبیشمار
باید زدن که چرا نه نوشیدند که حصول انسانیة موقوف بمی نوشی است چراکه ناظم خود جاے دیگر
فرموده ہے حیوان آنکه ننوشد مے وانسان نشود * وچون از عاشقان ترک معشوقان بہیچ وجه
صورت نه بندد بنابران گوید **قوله**

حافظا وعظ ونصیحت گو مکن | **ترک ترکان خطا نبود صواب**

لفظ گو خطابست ومخاطب محذوف وآن منکرست معنے آنست یعنے اے حافظ مرمنکر را
بگو بوعظ ونصیحت بیش میا ازانجهت که ما عاشقیم واز عاشقان ترک معشوقان صواب نیست **بیت**
نظر کردن بخوبان دین سعد نیست * معاذ الله کسے ازدین بگردد * **غزل**

تعالى الله که دولت دارم امشب | **که آمد ناگهان دلدارم امشب**

درین غزل حالت بیان بسط است وبیان دولت که در مصرع اول ست در مصرع ثانی است **قوله**

چو دیدم روے خوبش سجده کردم | **بحمد الله نکوکردارم امشب**

سجده کردن کنایت از فانی شدن است **فرد** در سجده کہ مے نشود سر زتن جدا * در ملت وفا
گنهش نام کرده اند * نکوکرداری کنایه ازسجده کردن ہست **قوله**

نهال عیشم از وصلش برآورد | **زبخت خویش برخوردارم امشب**

نهال عیش اضافه بیانیه برآورد بارور گردید برخوردار فیض یاب قوله

بران عزمم اگر خود میرود سر | که سرپوش از طبق بردارم امشب

عزم قصد معنے آنست که الحال بسبب مشاہدات تجلی ذاتی بران قصد ہستم که سرپوش یعنے پرده از نعمتے که در طبق دلست دور کنم لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدِیْ الْمُؤْمِنِ ودم انا الحق وسبحانی زنم اگرچه در گفتن آن سر برود قوله

کشند نقش انا الحق بر زمین خون | چو منصور ار کُشی بردارم امشب

یعنے در مقام عشق بمنزله رسیده ام اگر بالفرض چون منصور حلاج بر دارم کشند ہر قطره کز ما بر زمین چکد منقش به نقش انا الحق گردد قوله

تو صاحب نعمتی من مستحقم | زکوة حسن ده خوشدارم امشب

میم ساکن در خوشدارم بمعنے مفعول یعنے خوش دار مرا۔ قوله

ہمی ترسم که حافظ محو گردد | چه شورست این که در سر دارم امشب

محو گردد فانی گردد و یا مست لایعقل گردد شور بمعنے غلبه ومستی غزل

ز باغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب | ز تاب ہجر تو دارد شرار دوزخ تاب

معنے آنست که طلب عاشقان مر ریاض رضوان را نه از بہر قصور وحور است بلکه از بہر لقای تست کما قال الله تعالے اِنَّ لِقَاءَ اللّٰهِ تَعَالٰی فِی الْجَنَّةِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقٌّ ۔ قال علیه السلام سَتَرَوْنَ رَبَّکُمْ کَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَیْلَةَ الْبَدْرِ وچون دوزخ از ہجر تو تابست استعاذه ما از بہر ہجران است نه از دوزخ ویا آنکه بہشت با چندین آب وتاب است از جہته آنست که موعود بلقاے تست ودوزخ چندین تاب که دارد از انجہته که موعود بہجر آنست وچون مرجع ہمه موجودات حق است وہمه فیض یاب از وست بنابران گوید قوله

بحسن عارض وقد تو برده اند پناه | بہشت وطوبے وطوبے لہم وحسن مآب

بعارض یقین حقیقت محمدی ۲ قد تعین ثانی که صور علمیه بود طوبے دل وبہشت روح وروح چون مرتبه اجمالیست مظہر حقیقت محمدی شده ودل چون مرتبه تفصیل است مظہر تعین ثانی شده معنے آنست که بہشت وطوبے که مراد از ان روح ودل عارف است خوشی باد

مرایشانرا ونیکو جاے بازگشتی به تعین حقیقت محمدی وصور علمیه که بمنزله عارض وقد تواند بناه برده اند
لے فیضیاب ازان هاست ویا آنکه از بهشت وطوبے عین بهشت وطوبے معروف باشند
زیرا که مرجع همه موجودات حق است چون کار عاشق مدام بگریه واستغراق بخیال معشوق است گوید قوله

خیال نرگس مست تو میدید اندر خواب	دو چشم من همه شب جویبار باغ بهشت

دو چشم مبتداء موصوف جویبار صفت او بتقدیر حرف رابطه مصراع ثانی خبرش معنی آنست
که دو چشم من از کثرت دموع که بمنزله جویبار باغ بهشت است همه شب خیال نرگس مست در خواب
مے بیند گویا که اطرافش نرگس گشته واین رمزیست که نرگس برلب جوے می کارند تا عکس
گلها رونموده شود وموجب وقت شود وخیال درین مقام بفتح خاست که بمعنی صور خوابی و
خیالی بشریست نه بکسر خا که بمعنے قوتی از قواے بشریست پس سوال کسے که گوید که جویبار خواب
ندارد جاے نیافت برین تقدیر ونیز آنکه چشم من یعنے ذات من باعتبار مراد در خیال نرگس
مست اوکه از روے تمثیل همان ذات محبوبست همیشه میباشد جویبار بهشت همین حال
دارند یعنے همه مستان ذات عالی الدرجات اند ونیز ذکر خواب بطریق تزئین است چون نمود
بهار محض جمال اوست گوید قوله

بهشت ذکر جمیل تو کرده در هر باب	بهار شرح رخت داده است در هر فصل

معنے آنست که در هر فصلے از فصلهاے که بهار روے مینماید وگلهاے رنگارنگ که بظهور مے آید
بیان رخ تست یعنے نمونه از جمال تست ودر هر باب که نیکوی وخوبی بهشت ذکر کنند بیان
ذکر جمیل تست بآید دانست که عاشق را مدام از معشوق غم واندوه مے رسد وآن موجب
شکایت باشد چون شکایت از عاشق نازیباست بنابران شکایت را بصورت شکر گوید قوله

که هست بر جگر ریش وسینه های کباب	لب ودهان ترا اے بسا حقوق نمک

لب ودهان مراد مظاهر خطاب بمعشوق حقیقی که ظاهر ست در مظاهر زیرا که صوفی صاحب شهود
در هر چه نظر کند خدا را ببیند ونمک انداختن بر جگر کنایه از آزردن وبد گفتن میگوید که لب و
دهان ترا وقتے که قابل نمکریز اتجعل فیها من یفسد فیها گشتند حق نمک ایشان بر جگر ریش
عاشقان انا عرضنا الامانة پیدا آمد صاحب نزهته گوید این ظلوم وجهول را بار امانت بر سر

با اینهمه طعنہ اَتَجعَلُ فِیهَا خوشترو میتواند بود که لب اشاره باسم متکلم و دهن عبارت از
وجه الله است اے ذات الله پس نمک برین تقدیر اِنَّهٗ کَانَ ظَلُومًا جَهُولًا و چون مقلم عشق را
نهایت نیست و وصل معشوق پس دشوار بنابران گوید قوله

بسوخت این دل خام و بکام دل نرسید ۔ بکام دل برسیدی نرتختے خوناب

خوناب اشک خون آلود معنے آنست که این دل بے استعداد ما در آتش هجر بسوخت و بکام دل
که شهادتست نرسید یعنی کتم عشق از من نشد که بآن امید شهادت مید اشتم که مَن عَشِقَ
وَعَفَّ وَکَتَمَ فَقَدْ مَاتَ شَهِیدًا آرے بکام دل میرسید اگر اشک خون آلود که موجب اظهار عشق است
نریختی اے نگریستی و صبر کردی و آن از ما بظهور نه پیوست و چون بنظر حقیقت بنگری همه
موجودات عاشق او هستند بنوعے و وجهے بنابران گوید قوله

گمان مبر که بدور تو عاشقان مستند ۔ خبر نداری از احوال زاهدان خراب[۱۵]

معنی بیت ظاهرست چون بے مدد معشوق کار عاشق پیش نمیرود گوید قوله

هرا بدور لبت شد یقین که جوهر لعل ۔ پدید می شود از آفتاب عالمتاب

لب مراد لطف ہے لب که شیرین جو ے شد لطف خدا است ؛ باغ جانرا زاب او نشو و نماست ؛
واز لطف عشق که بنده را هیچ لطف به ازان نیست که الله تعالے بعشق خود آشنا گرداند
معنے آنست که مرا در دور لب تو یعنی در عشق تو که آفتاب وار بر دلم تافته و دل ما که سنگ‌ما را
بود گداخته مانند جوهر لعل گردانید پس بر ما یقین شد که از تابش آفتاب لعل میگردد و نیز آنست
که مرا تا نظر بر لبهاے تو که از شعاع آفتاب روے تو مانند جوهر لعل سرخ و درخشان بیند برین
گشت که از تابش آفتاب لعل پدید مے شود چون سالک را باید که عمر به بطالت نگذراند و بعشق
که موجب حصول معرفت است ساعی باشد میگوید قوله

مهل که عمر به بیهوده نگذرد حافظ ۔ بکوش و حاصل عمر عزیز را دریاب

معنے آنست که اے حافظ خود را ضائع و بیکار مدار تا عمر به بطالت نگذرد بلکه سعی نما و بحصول
حاصل عمر عزیز که معرفت حق است وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے
لِیَعْرِفُوْنِ جهد ے کن +

غزل

۱۵؎ مرکب عشق نور دارد ۱۲

صبح دولت میدمد کو جام همچون آفتاب　　فرصتے زین به کجا باشد بده جام شراب

دولت کنایه از وصل جام دل سالک یا مرشد جام شراب کنایت از حقائق و معارف معنے آنست که آنوقت وصال که اقتضاے مشاهدات تجلیات کند صبح وار میدمد دل که قابل این دولت بود کجا یا مرشد که بطفیل او میسر آید کو یعنی گویا آن دل یا آن مرشد را حاضر وقت یافته بعرض حال خود شتافت و گفته وقتے به ازان کجا خواهی یافت، که بسوے او خواهی شتافت فیوضات سبحانی که در تو ودیعت نهاده اند ظاهر گردان و اتباع خود را فیض رسان و بیان حقائق و معارف فرما تا خوش گشته طے آن منزل نمایم چون عاشق را بموجب اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ بیان شکر آن کردن و به ابناے جنس ترغیب کردن لازم است بنابران گوید **قوله**

خانهٔ بی تشویش و ساقی یار و مطرب بذله گو　　موسم عیش ست دور ساغر و عهد شباب

خانه بے تشویش بے تعلقی وجود بکار و بار دنیا ساقی و مطرب مراد مرشد باعتبار اختلاف مقامات باعتبار بیان اسرار ساقی و باعتبار دلداری بشارتها مطرب پس میگوید و ترغیب طالبان مینماید که ما را بے تعلقی دست داده و سر رشته مراد بدست افتاده که مرشد بیان معارف و حقائق میکند و این وقت موسم عیش است و دور ساغر عهد شباب و همچنین در ابیات آینده **قوله**

شاهد و ساقی بدست افشان و مطرب پای کوب　　غمزهٔ ساقی ز چشم مے پرستان برده خواب

شاهد نور تجلی ساقی معشوق و مرشد دست افشان رقص کنان مطرب ترغیب دهندگان و آگاهنده در طریق غمزه کنایه از ظهور و خفا و عدم التفات و مردمی و دلنوازی مے پرستان برده خواب مضطرب و متفکر ساخته **قوله**

جای امن و یار ساقی و حریفان بصحبت　　کرده چشم مست ساقی مے پرستانرا خراب

حریفان یاران و حواس چشم مست ساقی کنایه از تجلی ذاتی محبوب **قوله**

مجلس خاص ست و جای امن و نزهتگاه انس　　اینکه می بینیم به بیداریست یارب یا بخواب

مجلس خاص بے مزاحمت رقیب جاے امن معمورة الامن از حوادثات معنی این چهار بیت آنست که شاهد تجلی جلوه کنان و ساقی معنوی مے نوشان چنانچه در گلشن راز است که اکابر گاهے می بینند حق تعالے ساقی گشته شراب میدهد و ایشان چون آن شراب می نوشند بخود فانی مے گردند

واین در تجلیات افعالی میباشد ومطرب که مرشد است پاسے کوب اے بخوشی تمام اسرار ومعارف بیان کنان وظهور وخفاے محبوب خواب غفلت وپندار از عاشقان بربوده وہمہ را مشتاقان لقاے خویش کرده وخلوتے بہمز احمت اغیار ویار ساقی وحواس مطیع وہمدم وظهور ذات محبوب عاشقان را خراب ساخته اے در معرض فنا وبیخودی آورده چون عاشق بچنین نعم سرفراز گردید وخود را شایان آن نمی بیند گوید مجلس خاص است الخ معنے این بیت واضح است چون راحت عاشق بدون عشق نمی شود گوید **قوله**

از پے تفریح طبع وزیور حسن وطرب		خوش بود ترکیب زرین جام با لعل مذاب	

تفریح کشادگی وفرحت زیور آراستگی زرین جام دل مصفا لعل مذاب لعل گداخته شراب سرخ مراد محبت حقیقی معنے آنست که از بهر فرحت طبع ودفع اندوه وپیرایه حسن وطرب خوش بود دل مصفا با محبت خالص اے شادی بدین چیزها ے افزاید وحسن خوبتر مے نماید هر چند عشق غالب تر جمال خوبتر مے نماید چون بے کشش معشوق بجاے نمیرسد گوید **قوله**

از خیال لطف مے مشاطۂ چالاک طبع		در ضمیر برگ گل خوش میکند پنهان گلاب	

مشاطه چالاک طبع اضافت بیانیه ضمیر برگ گل رخسارهٔ محبوب یعنی از نزاکت وخیالات لطافت مے است که مشاطه چالاک طبع که طبع انسانیست وآرایش دهنده وے است در ضمیر برگ گل که کنایه از رخساره محبوب مے سزد گلاب را خوش پنهان میکند یعنی بعد از خوردن مے که بر رخساره محبوبان بظهور مے آید چنانچه خود فرموده مے نماید عکس مے بر رنگ روے مهوشت وازینجا بحقیقه شتافتن استبعاد ندارد چه در نهاد هر که محبت حقیقی جاوه گر شود محبوب حقیقی اش رو نماید مَن کَثُرَ صَلٰوتُهٗ بِاللَّیلِ حَسُنَ وَجهُهٗ بِالنَّهَارِ ونیز مشاطهٔ چالاک طبع مرشد کامل ضمیر برگ گل وجود مرشد گلاب مشاهدات تجلیات معنے آنست که از جهة صفا ولطافت عشق مرشد کامل را مے سزد تا مشاهدات تجلیات را در وجود مسترشدان خود راه دهد یعنے چون سالک در راه عشق در آمد مرشد کامل ابواب مشاهداتش میکشاید تا بذوق آن مشاهدات از حرارت ومرارت آن مطلع میگردد وشادان قدم در راه می نهد این بیت را وجوه بسیار است اما مختصر کرده شده آورده اند که خواجه بسبب غبار خاطر از اهل شیراز وقتے

مضطرب وشتافته ساختم

پیش

میل بشہر دیگر فرمود و بکوچہ عبور نمود کہ فاضلے از فضلاء درادای معنی این بیت مشغول
بود و چند وجہ گفت و آن در شرح میر حتمی مسطور ست خواجہ شنید گفت کہ مخدوما وجوہی کہ
فرمودند ہمہ موجہ و خوشنما بود اما انچہ ارادۂ شاعر بود موری نگشت مخدوم وجہی دیگر گفت از راہ
تعمیہ گفت مخدوم بارک اللہ ہنوز ارادۂ شاعر دور ست مخدوم گفت کہ خود عنایت فرمائید تا
مستفید شویم خواجہ فرمود کہ ارادہ شاعر در ہنگام این شعر آن بود کہ چون چند بیت بالا در طلب
وصال و حصول آمال فرمود و اظہار جمعیت اسباب نمود ملہم غیبی بر سرش این ندا داد و از
زبان محبوب این صدا بر کشاد تا کہ مطلوب طالب را بخود نخواند طالب بمطلوب رسیدن نتواند
ع تا کہ از جانب معشوق نباشد کششے ٭ کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد ٭ **لفظ خیال**
از روی تسامح بمعنی قصد و ارادہ و مے کہ بمعنی عشق است کنایہ از ذات اللہ و **مشاطۂ**
چالاک طبع کنایت از استعداد سالک و **گل** کنایہ از دل سالک و **برگ گل** کنایہ از مقامے
از مقامات آن بود **از گلاب** تمنای سالک مراد باشد کہ بخاطر خویش مے تراشد و باید دانست
کہ دل سالک غنچہ وار در تہا تو بر تو دارد و استعدادش ہنگام شگفتگی بہر ورقے جلوہ دارد **بیت**
دل عاشق چو گل ورق ورق است ٭ خاطرش را بہر ورق سبق است ٭ **معنی** بیت آنست کہ
ارادہ بلطف لطف است کہ استعداد سالک میجنباند تا آن استعداد معنی در درونش مضمر میگرداند
و ینبوع وارش میجوشاند تا سالک از کمال ذوق سفینہ شکستہ خویش را در دریای احدیت
میراند یعنی خواہش و ارادہ ما ترا باین راہ آوردہ و کشش ما ترا شایستہ این گردانیدہ و الاہیہات
مَا لِلتُّرَابِ وَرَبِّ الْاَرْبَابِ و تا کہ سخن عاشق مقبول محبوب نشود مقبول عالم نشود بنابران گوید **قولہ**

تا شد آن مہ مشتری درہای حافظ را کنون	میرسد ہر دم بگوش زہرہ گلبانگ رباب

معنی آنست کہ از آن روزی کہ کلمات درد انگیز و سخنان عشق آمیز حافظ را آن مہ خریداری
نمودہ و مقبول خاطر او گردیدہ و از بسکہ مردمان بایکدیگر باز و رباب میگویند کنون بحدی
اشتہار یافتہ کہ آواز گلبانگ او بآسمان رسیدہ **غزل**

گفتم ای سلطان خوبان رحم کن برین غریب	گفت در دنبال دل رہ گم کند مسکین غریب

سلطان خوبان محبوب حقیقی **معنی** آنست کہ روزی بجناب محبوب حقیقی از راہ عجز و زاری

18

التماس نمودم که اے سرور محبوبان رحمے نما برین غریب واز دریاے هجر بساحل وصل رسان وگرفتار شدائد وبلیات فراق مدار محبوب از راه بے نیازی وکم توجهی که شیوهٔ محبوبان است گفت که مساکین وغریبان درپے تمناے دل کم میروند تو چرا بگفته دل خود بر ماندر کردی وبدام عشق گرفتار گشتی وهر که چنین کند سزایش اینست تقصیر ما نیست حاصل آنست که چون ایجاب عشق نمودی بار گران شدائد وبلیات نیز مے باید کشید وتن برضا باید داد چون احتیاج وسوال که لازمه عشق است گوید قوله

گفتمش بگذر زمانی گفت معذورم بدار　　خانه پروردی چه تاب آرد غم چندین غریب

خانه پرورد بمعنے ظاهری ظاهر است وبمعنے حقیقی آنکه گفتم مر آن محبوب حقیقی را که زمانے برما گذر کن وبسوے ما توجهے فرما گفت که ازین تکلفات ما را معذور دار که من بحسب ذات خود بے نیازم لاجرم توجه بکسے نمے آرم که ناز پروردم وناز پرورد غم غریبان ندارد که باینها احتیاجش نیست لاجرم توجه بکسے نمے آرد چنانچه قوله

خفته بر سنجاب شاهی نازنینے را چه غم　　گر ز خار و خاره سازد بستر و بالین غریب

سنجاب قسمے از جامه خاره سنگ سخت معنے آنست که نازنینے که بر بستر شاهی خفته باشد او را چه غم از غریبی که از خار بستر سازد واز خارا بالین باید دانست که حق جل وعلا من حیث الصفات بمظاهر احتیاج دارد چنانچه خالقیت بے مخلوق ورازقیت بے مرزوق وعلے هذا القیاس صورت نه بندد وهو غنی بحسب ذاته کقوله وَاللّٰهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ وشیخ محی الدین در مصنفات همین ساخته وصوفیه اجمعهم برهمین مذهب مقر اند وخواجه نیز با ایشان است بنابران باقتضای بشریت ذات وصفات را متحد دانسته کما قال بعضهم صِفَاتُ اللّٰهِ عَیْنُ ذَاتِهٖ از ذات صفات خواسته این معنی نموده جواب آن من حَضْرَتِ الذَّاتِ شنیده تا تنبیه باین معنی باشد که حضرت حق من حیث الصفات بمخلوقات احتیاج دارد ومن حیث ذاته بے نیاز است وبهیچکس احتیاج نیست چنانچه موسے علیه السلام گفت رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْکَ جواب لَنْ تَرَانِیْ شنید چون ابلیس حاجب در سراے وحدت است واگرچه آن مانع است مر عاشقان را اما چون بودن او آنجا عین حکمت است گوید قوله

ایکه در زنجیر زلفت جان چندین آشناست　　خوش فتاد آن خال مشکین بر رخ رنگین غریب

زلف جاذبہ ست زلف نام جاذبۂ ذات حق ہست ﴿ دل کہ قیدیش گشت جانِ مطلق ست ﴿
خوش فتاو کہ اینچنین ذات را اینچنین مظہری می بایست آنخال مشکین تعین انسانی وجود بشری
کہ مانند خال بران ذات واقع شدہ رخ رنگین ذات وجہ اللہ مراد ازین عشق و نیز خال مشکین
عبارت از مظہر اسم المضل چون ابلیس کہ حاجب درِ خلوتسرا ے وحدت است ہر بوالہوسے را راہ نمید ہد
رخ وجہ اللہ کہ ذات است و مراد ازان وحدتست معنی آنست کہ اے محبوب من کہ جان ہزاران ہزار بستہ
زنجیر عشق تست آنخال مشکین کہ نور شیطانی است خال دار بر رخسارہ وحدت تو نشستہ چہ خوش و
بسیار مزین افتادہ کہ اینچنین جناب عالی را این چنین حاجبے غیور می باید و چون استغنا و بے نیازی
شیوہ محبوبانست گوید قولہ

مے نماید عکس مے بر رنگ روی مہوشت		ہمچو برگ ارغوان بر صفحۂ نسرین غریب	

مراد از مے مستی از ذکر موصوف ارادہ صفت و مراد ازان استغنا معنے آنست از بس کہ صفت
تکبر و بے نیازی در ذات تست علامات آن بر چہرہ مہوش تو ظاہر و باہر ست و آن بتو لبس زیباست
آنچنان کہ برگ ارغوان بر صفحہ نسرین موزون مینماید و گاہ گاہ چون مشاہدہ محبوب موجب قتل
عاشق است بنابران گوید قولہ

باز گفتم شاہ من رو عارض گلگون بپوش		ورنہ خواہی کرد مارا خستہ و غمگین غریب	

عارض گلگون تجلی جلالی قہاری معنے آنست کہ اے محبوب من اگر رحمے بر ینحال دل ریش داری
پس عارض گلگون خود بپوش اے تجلی قہاری پیش میا و گرنہ مارا خستہ و غمگین و غریب خواہی ساخت
بسبب عدم حصول مراد کہ وصل ہست چون نقاب مر محبوب را موجب ازدیاد حسن است گوید قولہ

بس غریب افتادہ ہست ان مور خط گرد رخت		گرچہ نبود در نگارستان خطِ مشکین غریب	

خط عالم اسماو صفات و نیز عالم کثرت و ذات حق در پردہ اسماو صفات نہان گشتہ معنے آنست
کہ این خط کہ مراد ازان پردہ اسماو صفات است بر رخ ذات تو کہ برآمدہ و پردہ شدہ اگرچہ مانع
وحدتست اما لبس غریب و موزون افتادہ کہ اینہم موجب ازدیاد حسن است اگرچہ خط سیاہ در
نگارستان چندان خوش و زیبا نمی نماید چون مدام عاشق را قلقے و اضطرابے درپیش است گوید قولہ

گفتم اے شام غریبان طرہ شب رنگ تو		در سحرگاہان حذر کن چون بنالد این غریب	

طرۂ شبرنگ زلفِ سیاه مراد ازان حجاب ونقاب سحرگاهان انتہاء جذبہ عشق کہ صحو ایشانرا روے دہد واویلا بنیاد نہند معنے آنست کہ اے کسیکہ زلف شبرنگ تو شام عاشقان است ہرگاہ زلف فرو میگذاری وعالم کثرت را بجلوہ مے آری بر چشم عاشقان روز روشن تاریک میسازی بسبب اخفاے نور تجلی پس حذر کن از نالہ وزاری شان کہ در وقتِ سحر از ایشان سر میزند چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران جواب داد **قولہ**

گفت حافظ آشنایان در مقامِ حیرتند		دور نبود گر نشیند خستہ وغمگین غریب

معنے آنست کہ اے حافظ آشنایان کہ در قرب جوارِ ما جا دارند در مقامِ حیرتند بسبب استغناءِ ما پس اگر غریبے خستہ دلے نشیند وغمگین خاطر گردد عجب نیست **غزل**

میدمد صبح کلہ بستہ سحاب		الصَّبُوح الصبوح یا اصحاب

دمیدن برآمدن وطلوع نمودن **صبح** سپیدی کہ پیش از طلوع آفتاب بر افق ظاہر شود واینجا کنایہ از حالے است کہ پیش از طلوع آفتاب حقیقت بر دل سالک ظہور کند و باطن او را از ظلام بشری روشن سازد **کلہ** بکسر والتشدید خیمہ خورد کہ از جامہ تنگ کنند و**سحاب** بمعنی ابر اینجا کنایہ از مشاہدات تجلیات وسحاب وار متراکم گردد و مانع دخول غیر شود **صبوح** بفتح صاد چاشت واینجا باعتبار ذکر محل وارادہ حال مراد نوشیدن شراب کہ معاشران درانوقت مینوشند **الصبوح** آوازیست کہ براے نوشیدن شراب در وقت صبوح بیاران کنند **معنے** آنست کہ صبح حسال و بامداد اقبال در دمیدہ ومشاہدات تجلیات رو نمود اے یاران بجام صبوحے کہ عاشقان مے نوشند ومواہب فتوح کہ طالبان را رو میدہد مشغول شوید ومشاہدات تجلیات را تماشا نمائید چون آخر کار ہمگی کائنات وتمامی مخلوقات بر فنا است وبہتر از حصول عشق کارے نیست بنابران گوید **قولہ**

مے چکد ژالہ بر رخ لالہ		المدام المدام یا احباب

ژالہ معروف وچون افتادن ژالہ موجب فناے ریاحین ربیعی است **لالہ** گل سرخ معروف مراد اہل دنیا کہ داغ سیاہ حب دنیا بر جگر دارند **المدام** آوازے کہ بشرب شراب بوقت شبانگاہ کنند **مدام** شراب **معنے** آنست کہ ژالہ بر رخ لالہ میچکد وابناے زمان را موت طبیعی بفنا میکشد اے دوستان تا بفناے طبیعی نرسیدہ آید بعشق پردازید تا ببقاے ابدی باقی مانید قال اللہ

وَلَا تَقُولُوا لِمَن يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللهِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَاءٌ عِندَ رَبِّهِمْ وچون عاشق را باید که جوانی را غنیمت داند و کار امروز بفردا نه افگند بنا بران گوید **قوله**

مے وزد از چمن نسیم بہشت — پس بنوشید دائما مے ناب

معنے آنست که تا وقتے که باد انفاس که مراد از نسیم بہشت است در چمن انفاس وجود تو وزان ست و باد خزانِ پیری و مرگ در وراه نیافته پس هشیار باشید اے عاشقان و مدام در نوشیدن مے که عبارت از عشق الٰہی است مستغرق باشید چون مدام کار عاشق میخوار یست خصوصاً در آوان بہار بنا بران گوید **قوله**

تخت زرین زده است گل بچمن — راح چون لعل آتشین دریاب

گل جوانی و مشاہدات تجلیات راح شراب مراد محبت حق **معنے** آنست که اے سالک عاشق گل جوانی در چمن وجود تو تخت زرین زده اے رونق بخش و تازگی ده وجود تو شده است یا آنکه مشاہدات تجلیات بر دل ورود نموده و آن موجب رونق قلب باشد پس درین چنین اوانے شرابے که چون لعل سرخ باشد که کنایت از محبت الٰہی است دریاب اے بنوش و چون محبت الٰہی بے دستگیری مرشد صورت نه بندد و بجاے نرسد گوید **قوله**

بر رخ ساقیِ پری پیکر — ہمچو عاشق بنوش بادۂ ناب

معنے آنست که اے سالک عاشق اگر خواہی که شراب محبت الٰہی بنوشی پس بر رخ ساقی پری پیکر یعنے در مصاحبت مرشد کامل مانند عاشقان باده بنوش که عاشقان نے مصاحبت محبوب شراب نمے نوشند **قوله**

گر لستان ز آبِ زندگی جوئی — مے نوشین بخور ببانگِ رباب

معنے آنست که اگر جویانِ آبِ حیات ہستی پس بنوش مے شیرین را بگفتۂ مرشد کامل تا بقیامت نام تو از صفحه روزگار محو نه شود و چون روز بروز در عالم کمی و نقصانے رو میدہد بنا بران گوید **قوله**

درچنین موسمے عجب نبود — به که بندند میکده بشتاب

معنے آنست یعنے اے برادر ایدون ہرچه توانی کردن بکن که عجب ہنگامے روے داده که درین ہنگام اگر در میکده را بشتابی بندند و قیامت قائم شود عجب نباشد و چون احوال

عاشق یکسان نیست گاہ قبض گاہ بسط گاہ وصال گاہ ہجران بنابران بیان احوال قبض و ہجران میکند و گوید **قوله**

دَرِ مے خانہ ببستہ اند دگر	اِفْتَحْ یَا مُفَتِّحَ الْاَبْوَاب

میخانہ عالم غیب کہ پراز بادۂ تجلیاتست وبستگی عبارت از قبض واردات معنی آنست کہ در واردات برمن بستہ شد بکشا اے کشایندۂ درہا ویاآنکہ ولولہ عشق از ستما فروشدہ باز آن ولولہ رابما ارزانی دار اے کشایندۂ درہا چون درکار عاشق ریا راد خلے نیست بنابران گوید **قوله**

حافظا مے بنوش رندانہ	فَاتَّقُوا اللّٰہَ یَا اُولِی الْاَلْبَابْ

معنے آنست کہ اے حافظ مے محبت ومعرفت بطریق رندان بنوش اے بے آمیزش ریا وتقوی ورزید برائے خدا یعنے از غیر خدا پرہیز نمائید اے صاحب عقل منور ودر بعضے نسخہ این بیت چنین دیدہ شدہ ؎ حافظا غم مخور کہ شاہد بخت ٭ عاقبت برکشد زچہرہ نقاب ٭ **ردیف التاء - غزل**

آن پیک نامہ برکہ رسید از دیار دوست خوش میدہد نشان زجمال وجلال یار	آورد حرز جان زخط مشکبار دوست خوش میکند حکایت عزووقار دوست

پیک نامہ بر کنایہ از جبرئیل عم دوست کنایہ ازحق تعالے حرز پناہ خط مشکبار دوست کنایہ از قرآن مجید جمال صفات رحیمیہ چون اِنَّ اللّٰہَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ و اِنَّ اللّٰہَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ جلال صفات قہریہ چون اِنَّ اللّٰہَ شَدِیْدُ الْعِقَابِ دیگر یَوْمَ یُوْخَذُ بِالنَّوَاصِیْ وَالْاَقْدَامِ عزووقار اشارت بصفات عزوشان چون اِنَّ اللّٰہَ لَقَوِیٌّ عَزِیْزٌ وَلَا اِلٰہَ اِلَّا اَنَا وَلَہُ الْکِبْرِیَاءُ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ معنے آنست کہ جبرئیل از درگاہ صمدیت نزول کردہ وحرز جان وتعویذ امان از مکر وشیطان کہ قرآن است آورد وآن قرآن از جمال و جلال حضرت ملک منان ذوالجلال نشان خوش میدہد وحکایت عزووقار بوجہ دلکش میکند چون جانفشانی عاشق ازبسکہ جناب محبوب بلند است قدرے ندارد گوید **قوله**

دلدادمش بمژدہ وخجلت ہمی برم	زین نقد قلب خویش کہ کردم نثار دوست

معنے آنست کہ عوض این نامہ فرستادن جان ودل خود را فداے آن نامہ دوست کردہ ام وباوجود این خجلت ہمی برم ازین نقد ناسرہ خویش کہ نثار دوست کردم چراکہ چندان قدرے

تعبیر تسلیح تا تقوا ... [illegible]

قیمتے ندارد که نثار آنجناب کرده شود باید دانست که عاشق بردو نوع است ناقص و کامل ناقص آنست که بسبب عوارضات و حوادثات از دوست معرض گردد و کامل آنست که بہیچ وجہ از وجوه از دوست برنگردد اگرچه ہم سر دران بود قوله

گر باد فتنه ہر دو جہان را بہم زند ۔۔۔ ما و چراغ چشم رہ انتظار دوست

معنے آنست که اگر حادثات و آفات بمنزله نزول نمایند که کونین را بہم زنند باوجود آن ما و چراغ چشم در راه انتظار دوست یعنی ما از عشق دوست اعراض کننده نیم ؛ بہیچ نوع خلل در عشق ما راه نخواهد یافت و بہیچ وجه در محبت ما نقصے نخواهد شد باید دانست که اکثر زبانِ طاعنان در حقِ عاشقان دراز مے شود چون انجام کار ہر یکے مبہم است که انجام کار ربعلة نیست که قَبِلَ مَنْ قَبِلَهُ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّهُ لَا لِزَلَّةٍ بنابران گوید قوله

مائیم و آستانهٔ عشق و سر نیاز ۔۔۔ تا خوابِ خوش کرا بود اندر کنارِ دوست

درین بیت خبر محذوف است و آن اینست که (باید دید) معنے آنست که اے زاہدان شما بزہد خود مغرور و ما بعشق خود مسرور و درین میان باید دید که لطف دوست کرا دریابد و کرا خواب خوش در کنار دوست بود بے بوصل او رسد و چون راه دوست سراپا رنج و محنت است و درد و غم و این نیک و بد و آفات و حوادثات اگرچه باعتبار ظواہر از گردش افلاکست و تاثیر کواکب اما فے الحقیقة نه باستقلالست بلکه بامر حاکم جبارست و فاعل مختار و عارف کسے است که در صور اسباب مسبب را ببیند چنانچه در شرح گلشن راز میگوید ؎ ولے چون بنگری در اصل این کار ؛ فلک را بینی اندر حکم جبار ؛ اگرچه از افلاک و انجم اثرہا باین عالم سفلی میرسد و این معنی شہود خاص و عوام ست ولے چون در اصل ایجاد این کار بنگرند فلک را نیز ہمچو باقی مخلوقات محکوم حکم ملک جبار مے یابند و افلاک و انجم درین حرکات و آثار و احکامے که از اوضاع ایشان بعالم سفلی میرسد نه باختیار خود اند بلکه ہمه مجبور حکم الہی اند و چون ہر نیکی و بدی از وزیر و رعایا و زیردستان عائد میگردد فاما چون نیک نگاه کنی ہمه از بادشاه است و به امر و حکم اوست دیگر واسطه پیش بیند چون جماعتے از منجم که تصدیق بوحدانیت حق ہست بے نصیب است و بجہة عدم استعداد و قابلیت ره بمیدان برده اند افلاک و انجم را در تاثیر مستقل داشته اند و صدور کائنات مستند باوضاع ایشان

موجب زیبائیست ونیز معنے آن باشد اگرچه اظہار فضائل وکمالات پیش یارے ادبیست وازعین علۃ
زبان خموش است لیکن دہان پرازعربیست یعنی سخنان فصیح وبلیغ دردہان میگرددوازبے ادبی برزبان
آوردہ نمی شود چون سروری درہنمائی بجہال افتادہ وکاملان ازعالم نہان گشتہ گوید **قولہ**

پری نہفتہ رخ و دیو در کرشمہ وناز		بسوخت دیدہ زحیرت کہ این چہ بوالعجبی ست	

کرشمہ ظہور پری کنایۃ ازخداپرستی وعارفان کامل دیو ہواونفس وشیطان ودرویشان مقلد
معنے آنست کہ عجب حالے رویدادہ کہ دیدۂ اہل عالم ازغفلت کورگشتہ وحق پرستی را درنوشتہ ونفس را
الٰہ خودساختہ اَفَرَاَیۡتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰھَہٗ ھَوَاہُ ازمعاینۂ اینمقالہ برعکس ازغایت حیرت دیدہا بسوخت معنی دوم
آنست کہ عجب حالے رویدادہ کہ عارفان کامل مکمل کہ جامع علوم شریعۃ وطریقۃ وکاشف اسرارحقیقت ومعرفت
اندازعالم نہفتہ اندومشائخ رسمیہ کہ ازعلوم شریعت وطریقت عاری پیشوائے خلق گردیدہ اندوچون ظہورمشائخ
رسمیہ یکے ازعلامات قیامت است کما قال عم لَا تَقُوۡمُ السَّاعَۃُ حَتّٰی یُبۡعَثَ دَجَّالُوۡنَ کَذَّابُوۡنَ دیگرجاء
اَعۡرَابِیٌّ عِنۡدَ رَسُوۡلِ اللّٰہِ صلعم قَالَ مَتَی السَّاعَۃُ قَالَ اِذَا ضُیِّعَتِ الۡاَمَانَۃُ فَانۡتَظِرُوا السَّاعَۃَ قَالَ کَیۡفَ
اِضَاعَتُھَا قَالَ اِذَا وُسِّدَ الۡاَمۡرُ اِلٰی غَیۡرِ اَھۡلِہٖ فَانۡتَظِرُوا السَّاعَۃَ بنابران فرمودہ ازغایت حیرت دیدہ
بسوخت کہ اینچہ بوالعجبی روے داد کہ ورود قیامت نزدیک رسید چون مشائخ رسمیہ بواسطۂ اغراض دنیوی خودرا
پیشواے عوام گردانیدہ وفلک روزرے چند موافقت ایشان نمودہ وایشان را برمسند مشیخت وارشاد نشاندہ
حال آنکہ ہیچ ازمعرفت حصولے ندارد چون کارفلک مدام دون نوازیست وسفلہ پروری بنابران گوید **قولہ**

سبب مپرس کہ چرخ ازچہ سفلہ پرورشد		کہ کام بخشئ اورا بہانہ بے سببی است	

معنے آنست کہ سبب این مپرس کہ این فلک بیمہر ازچہ سبب این درویشان مقلد واین مشائخان رسمیہ کہ ضال
ومضل واقع شدہ اندمی پرورد وبمراد ایشان میرساند زیراکہ بمراد رسانیدن مرا ورابہانہ بے سببی است اے
کمینہ پرورست وچون بے عسر بیسر رسیدن محال بنابران گوید **قولہ**

درین چمن گل بیخار کس نچید آرے		چراغ مصطفوی با شرار بولہبی ست	

چمن دنیا گل محبوب بیخار بے رنج ومحنت **معنے** آنست کہ اے سالک درین داردنیا کہ جاے تعب
است کسے وصال معشوق بے احتمال شدائد وبلیات کہ عبارت ازریاضت شاقہ است حصول ننمودہ چراکہ
ہرگنجے را رنجے درپیش است مگر نمے بینی کہ ذات آنحضرت را ہم دشمنے درپے است وچون فرح دل عاشقان

وروشنی چشم مشتاقان بمشاہدۂ جمال محبوب است گوید **قوله**

جمال دختر رز نور چشم ماست مگر — که در نقاب زجاجی وپردۂ عنبی است

دختر رز مے انگوری مراد عشق ونیز عشق ذات مراد است چنانچه شراب مست سازنده نوشندگان شراب است آن ذات نیز مستی بخش خواہندگان اسرار معنوی است باید دانست که چشم آلہ بصر وبینائی است مرکب از سہ رطوبت وہفت طبقه ورطوبات سه گانه اند اول جلدیه - دوم زجاجیه - سوم بیضیه وطبقه ہفتگانه چشم اول صلبی - دوم مشیمی سوم شبکی چہارم عنبی - پنجم عینی ششم قرنی ہفتم ملتحمی وینجا مراد از نقاب زجاجی وپردہ عنبی حجب آن ذات اند که سَبْعِیْنَ اَلْفَ حِجَابًا مِنَ الظُّلْمَةِ وَسَبْعِیْنَ اَلْفَ حِجَابًا مِنَ النُّوْرِ بَیْنَ الْعَبْدِ وَالْمَوْلٰی مگر تحقیق معنی آنست که جمال آن محبوب حقیقی که در ہزاران ہزار پردۂ ظلمانی ونورانی محتجب است تحقیق روشنی بخش دیدگان ماست لیے روشنی دیدگان مابدوست وتجمل عشقے که در ہزاران ہزار پرده است وسراسر روشنی دیدگان مابدوست وفرح وسرور ما ازوست چون نزدیک عاشق خانقاه ورباط که از مستلزمات زہد وپارسائی است قدرے ندارد بنابران گوید **قوله**

به نیم جو نخرم طاق خانقاه ورباط — مرا که مصطبه ایوان وپای خم طنبی است

رباط لنگرخانه مصطبه بضاد جائگاه غریبان وشرابخانه مراد مقام عشق خم مراد عارف کامل طنبی بنائے رفیع معنے آنست که چون آن محبوب بعشق خود مرا معزز ومکرم گردانید طاق خانقاه ورباط که مقام عابدانِ ظاہر پرست است به نیم جو نخرم وپے بدان سو نبرم که مقام عشق مرا ایوان طرب است وزیر پائے مرشد طریقت طنب است لیے بنائے رفیع وپناه منیع جان وتن است وچون سختیہائے عشق بلے توجه مرشد کامل وبے دستگیری پیر رفع نشود بنابران گوید **قوله**

دوای درد خود اکنون ازان مفرح جوی — که در صراحی چینی وشیشۂ حلبی است

مفرح کنایه از عشق ومحبت صراحی چینی عاشق واصل شیشه حلبی عارف کامل معنی آنست که اے عاشق سالک چون درد عشق حاصل نمودی باید که دوائے خود ازان محبت جوی که نزد عاشقان کامل وسالکان واصل است نه از ظاہر پرستان که مشائخ رسمیه اند وچون محبوب در کار عاشق ہردم بہانه بپیش می آرد تا که عشق عاشق بکمال رسد بنابران گوید **قوله**

ہزار علم وادب داشتم من ای خواجه — کنون که مست وخرابم بہانه بلے ادبیست

معنی آنست که پیش ازین بهزار علم وادب داشتم آنوقت هیچ بکارمن نپرداخت وهردم حیله پیش آورد والحال که بست وبیخود شدم ایخواجه مرا آنمحبوب رابهانهٔ بے ادبی درپیش شده وهیچ بکارمانمی پردازد ازبس استغناکه دارد وچون همگی کارمعشوق محل تعجب است وجاے دم زدن نیست ازانجهه که کاراو بعلت نیست بنابران گوید **قوله**

حسن زبصره بلال ازحبش صُهیب ازروم | زخاک مکه ابوجهل اینچه بوالعجبی ست

حسن نام عارفے کامل وشیخے واصل بلال نام مولاء رسول ؑ که موذن بود وصهیب نام صحابی رسول ؑ والوجهل نام عم رسول ؑ وقیل نام کافرے ازقریش وبصره وحبش نام شهرها وهمچنین روم ومکه معنی آنست که هرکرا خواهند ازباده محبت مست سازند درراه جذبه شوق آلهی قرب وبعد مکان رامنزلتے نیست گاه باشد قریب راالبعید وبعید راقریب نمایند چه کاراو بخلاف قیاسهاست کسے رابراسرار او راه نیست وچون کارعاشق مدام کوشیدن وبگریه وزاری بسر بردن بنابرآن گوید **قوله**

بیار مے که چو حافظ مدام استظهار | بگریه سحری ونیاز نیم شبی است

معنے آنست که مے عشق ومحبت بمن عطابنما که همچو حافظ رامدام پشتی بگریه سحری ونیازنیم شبی است این بیت بزبانی دلست ومراد از حافظ شخص ظاهر یست یابزبانی تن باشد ومراد از حافظ دل باشد **غزل**

اگرچه باده فرح بخش وباد گل بیز است | ببانگ چنگ مخور مے که محتسب تیز است

باده شراب اینجا کنایه ازعشق ومحبت است **باد** اینجا کنایه ازمرشد است که موجب آرایش وصفائی غنچه دل سالک است **گل** حقائق ومعارف **بانگ چنگ** علانیه وافشاے نمودن **مے** شراب اینجا کنایه ازاسرار عشق ومحبت **محتسب** معروف اینجا کنایهٔ ازشرع محمد یست پس معنی بیت آنست که اگرچه عشق ومحبت ذوق بخش است ومرشد درحقائق ومعارف تیزرخش باوجود آن کاسه عشق رابنهان نوش ودرافشاے رازآن مکوش که شرع محمدی برهمگنان غالب است وچون عاشق کامل آنست که عشق خودرا نهان دارد وبظاهر بلباس شرع محمدی کوشد که مصلحت وقت دراین است بنابران گوید **قوله**

درآستین مرقع پیاله پنهان کن | که همچو چشم صراحی زمانه خونریز است

مرقع لباس صوفیان است که اورا ژنده گویند اینجا مراد ازشرع محمد یست **پیاله** معروف اینجا کنایه از وجود سالک وعشق است **معنے** آنست که اگرمیخواهی که هیچ نکبتے بتو نرسد پس درلباس شرع محمدی

عشق خود را نهان دار یعنی بباطن و در اظهار سرے از اسرار خود را امیار یعنی چنان باش که ظاهر تو
ملبس بلباس شرع محمدی باشد و باطن تو ذائق عشق سرمدی باشد اے چیزیکه شرع محمدی رانشاید
از تو قولاً و فعلاً بوجود نیاید که اہل زمانه ہمچو چشم صراحی خونریزاند بمعلنان اسرار در ستیزاند و بطور شان
نمیگذارند که اسرار عشق در افشا در آرند و خونریزی را بزمانه نسبت کردن و مراد اہل زمانه داشتن مجاز
عقلی است که درین باب از مسائل نقلی است و در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع است و در علم معانی به بیان
آن رجوع است و عاشق را باید تا که تواند که بعقل که کنایه از محافظت شرع است کوشد بنابران گوید قوله

صراحی و حریفی گرت بچنگ افتد	بعقل کوش که ایام فتنه انگیز است

صراحی دل پر عشق حریف معشوق و مرشد فتنه آشوب معنے آنست که اگر شعله از عشق در دل تو سر زند
و مرشد کامل که بدست افتد در زش عشق بدانش و خرد نما و در استرضاء او راه سلوک بپیما و در کتمان اسرار
کوشش فرما که ایام فتنه انگیز است و دار منصور بآنسر تیز است چون عاشق را باید که اگر افشاے اسرار
عشق در حالهٔ محو از روے بے اختیاری شده باشد مے باید که در حالهٔ صحو بعذر آن کوشد بنابران گوید قوله

ز رنگ باده بشوئیم خرقها از اشک	که موسم ورع و روزگار پرہیز است

رنگ باده اظهار عشق خرقه کنایه از وجود معنے آنست که فشائے اسرار عشق که از بے اختیاری ظاهر شده
و خرقه وجود ما بآن مصبغ گردیده بعالم متهم شده می باید که باشک ندامت آن خرقه را بشوئیم و از تهمت
رہائی یابیم که موسم ورع و روزگار پرہیز کنایه از حالهٔ صحو و شرع محمدیست و نیز از باده حظوظ نفسانی یعنے
که وجود خود را بحظوظ نفسانی سرخ و سفید ساخته ایم و عمرے بتر بنیش پرداخته ایم الحال میخواهم که
باشک ندامت و پشیمانی بشوئیم و من بعد مخالفت نه جوئیم والله اعلم و چون درین دار دنیا توقع عیش
نباید داشت بنابران گوید قوله

مجوی عیش خوش از دور واژگون سپهر	که صاف این سر خم جمله درد آمیز است

دور حلقه و گردش صاف راحت خم فلک درد و غم معنے آنست که اے عاشق سالک از گردش
این سپهر کجرفتار طالب عیش مباش و امید خوشی مدار که راحت و عیش این سپهر ہمه سر بسر آمیخته
درد و غم است چون در زیر این سپهر کسے را ثبات نیست بنابران مے گوید قوله

سپهر بر شده پرویز نیست خون افشان	که ریزه اش سر کسری و تاج پرویز است

بر شده بلند پرویزن غربال ریزه ریخته شده کسرے و پرویز نام بادشاہان عالیشان معنے آنست ہرکه درزیر این سپهر بسیار جلوے گرفت عاقبت الامر گذاشتنی است مگر نمے بینی که این سپهر بلند مثال غربالیست خون افشان باعتبار نزول حوادثات که سر کسرے و پرویز ریخته شده اوست یعنے اوشان را زنده نگذاشته وبخاک درآورده وچون الطاف معشوق نصیبه عاشقان شب خیز است بنابران گوید قوله

	نصیبۂ دل شخصے که شب سحر خیز است		هر آنچه میرسد از نور فیض سبحانی	

معنے آنست که هرچه از انوار و فیوضات آن معشوق نزول میکند همه نصیبه دل عاشقے است که تمام شب بگریه وزاری درگذراند وچون عاشق را باید که در راه عشق تکاسل روا ندارد وقدم فراتر نهد بنابران گوید قوله

	بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز ست		عراق و پارس گرفتی بشعر خود حافظ	

باید دانست که سالکان کعبۂ مجاز چون براه خشکی میرسند اول بملک فارس پس بعراق پس به تبریز پس به بغداد همچنان سالکان را نیز چهار درجه است قرب نوافل وقرب فرائض وجمع الجمع والتحقیق والتمیز بین مراتب الالهیة والحقیقة من الخفیة والجلیة بیشتر وادی است هولناک حیرت انگیز و نیز شریعت وطریقت وحقیقت ومعرفة وبیشتر حق الحقیقة است معنے ظاهری آنست که اے حافظ بشعر لطیف وموزون عراق وفارس را گرفتی واهالی آن حوالی مطیع ومنقاد گردانیدی بیا که هنگام تسخیر اهل بغداد وتبریز ست یعنے بیش ازین شعر بهجے گوئی که اهل بغداد وتبریز پسند کنند ومعنی حقیقی آنست که اے حافظ چون در راه عشق رو درآوردی وبعضے منازل ومقامات طے کردی فارغ مباش که راه بسیار ست بیا که تا منزل دیگر در پیش است طے کنم وبه مقصد رسم که عاشق تا بمقصد نرسد نیارامد ٭

غزل

	منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست		اے نسیم سحر آرامگه یار کجاست	

نسیم سحر کنایة از مرشد یار حق تعالے چون سالک مدتے در ریاضت ومجاهده بسر برد وبمنزل محبوب نرسید از انجهت که جناب محبوب بس بلند هست ویکایک کسے را درآنجا بار نیست یا آنکه هرکسے باعتبار شهود تجلیات بعض دلائل عقلی ونقلی جاے اثبات میکند وچون کماحقه کسے را معلوم نیست بنابران گوید اے مرشد من هرکس بدلائل عقلی ونقلی باعتبار شهود تجلیات جاے

ثبوت او می نمایند هیچ میدانی بیقین که آرامگه یار ما که منزه از زمان و مکان است کجا و منزل آن ماه عاشق
کُش که مَن اَحَبّه قتلهٗ کجاست چون عاشق بسبب هجر گرفتار بلیات است بنابران گوید **قوله**

آتش طور کجا وعدهٔ دیدار کجاست	شب تارست و رهِ وادیِ ایمن درپیش

تار تاریک **وادی ایمن** نام وادی که موسے بطلب آتش دران وادی رفته **آتش طور** آتشے که
موسے ع بر کوه طور از شجرهٔ زیتون دید **معنے** آنست که ما در شب تاریک هجران گرفتاریم و راه صحرای
سلوک در پیش داریم آن آتش طور که موسے ع بآن سرفراز شده بود و سالکان را فراخور استعداد خواهد نمود
باختلاف زمان و مکان کجا و محل وعده دیدار کجا و هنگام وعدهٔ آن کجا چون کار همه ممکنات وابستهٔ فناست گوید قوله

در خرابات مپرسید که هشیار کجاست	هر که آمد بجهان نقش خرابی دارد

خرابی فنا و لاتعلقی **خرابات** مقام عشق و دنیا **هشیار** باقی و باخود **معنے** آنست که هر که درین جهان
فانی آمد مدار کار او بر فناست که کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ مپرسید که کیست کسے که باقی و پاینده است کُلُّ نَفْسٍ
ذَائِقَةُ الْمَوْتِ و یحتمل هر که در جهان عشق در آمد سراسیمه و لایعقل گردید و بمقام فنا رسید در مقام عشق مپرسید
که هشیار کیست و چون عاشق را در راه عشق بسا اسرار مشاهده میشود که بجز محرم اسرار نتوان گفت چون
محرم اسرار در عالم کم باشد گوید **قوله**

نکتها هست بسے محرم اسرار کجاست	آنکس است اهل بشارت که اشارت داند

معنے آنست که نکتهاے عشق بسیار اند اما محرم اسرار کو که با او در میان نهاده آید پس بشارت باد مر کسے را
که اسرار عشق را برمز و ایما دریابد و نکتهاے عشق اینند چون عاشق از خود فانی شود و بمرتبه بقا رسد او را
اطوار مختلف رو نماید گاه مشاهده گاه معاینه گاه عینیة گاه احاطه گاه اتصاف بعالم شهادت گاه بعالم
مثال گاه بعالم ارواح گاه بمرتبه ربوبیت گاه بالوهیت و اعیان ثابت و حقیقت محمدی و بالاے او
احدیت و لاتعین گاهے انفصال گاهے اتصال گاه باهمه گاه بیهمه همه اشیا را در خود معاینه کند
گاه خود را همه اشیا را قائم بحق داند گاه همه اشیا را قائم بخود داند گاه همه اشیا را بمثل حق داند
گاه بمثل خود و خود درمیان نه گاه تجلی صوری حق را بیند گاه بمعنی گاه نه بصوری و نه بمعنوی
و نه شعور بخود و نه بیخودی خود و نه بخداے تعالے و چون عاشق که بهر سر موے با معشوق کارے
دارد از لوم لائم کجا باز گردد بنابران گوید **قوله**

بہ ہر سرِ موے مرا باتو ہزاران کارست	ما کجائیم و ملامت گرِ بیکار کجاست

معنے آنست کہ درین باب خطاب بمعشوق است یعنے اے دلدار غمگسار مرا ہزاران کارست با ہر سرِ موئے تو لیس ملامت گر بیکار کہ او را بتو کارے نیست کجا و چگونہ بگفتہ او از جناب تو اعراض نمائیم۔ چون مرجع و مآب عاشق غیر از جناب معشوق نمے تواند بود و غیر از جذبۂ عشق دوائے درد عاشق نتواند شد بنابران گوید **قولہ**

عقل دیوانہ شد آن سلسلۂ مشکین کو	دل ز ما گوشہ گرفت ابروی دلدار کجاست

سلسلۂ مشکین زلف و مراد از زلف جذبۂ عشق ــ زلف نامِ جذبۂ ذات حق است ــ آبرو مراد صفات کہ حاجب ذاتند چون ابرو کہ حاجب چشم است مراد ازان نفس رحمانی کہ افاضہ وجود بر اعیان مینماید و نیز مراد مشاہدات تجلیات ــ معنے آنست کہ عقل از ما بیگانہ شد پس آن سلسلۂ مشکین کہ جذبۂ عشق است کجا تا خود را وابستہ او گردانم و دل از ما بیدل شد پس ابروے دلدار کہ مشاہدات تجلیات است کجا تا متوجہ او شویم چون آن عاشقان را انفراح طبیعت و مایہ سرور غیر از لقاء معشوق نیست بنابران گوید **قولہ**

بادہ و مطرب و گل جملہ مہیاست ولے	عیش بے یار مہیا نشود یار کجاست

بادہ ذکر محبوب کہ موجب بیخودیست مطرب مرشد گل تجلی و نیز بیان اسرار مقامات ــ معنے آنست کہ مشغولی بادوست و ہمنشینی مرشد کامل و بیان اسرار اینجملہ مہیا است ولیکن عیش بے یار مہیا نشود پس یار کجاست و چون از زہد و ورع کارے پیش نمیرود و جز بہ پیر کامل و محبت خالص دستگیر نمیتواند شد بنابران گوید **قولہ**

دلم از صومعہ و صحبتِ شیخست ملول	یارِ ترسابچہ کو خانہ خمار کجاست

معنے آنست کہ دل من از خلوت گزینی و صحبت شیخ کہ از آثار زہدست ملول شدیم کہ ہیچ کشادی نشد پس یار ترسابچہ کہ مرشد کامل باشد و خانہ خمار کہ مقام عشق است کجا تا متوجہ او شویم و حصول مراد خود ازو جوئیم چون دل غمگین عاشق را غیر از خم زلف معشوق جاے نیست و جان حزین مشتاق را غیر از شکن زلف محبوب قرار گاہے نہ بنابران گوید **قولہ**

باز پرسید ز گیسوی شکن بر شکنش	کین دل غمزدہ اش گشتہ گرفتار کجاست

گیسو۔ زلف مراد ازان جذبہ عشق شکن بر شکن ــ پیچ بر پیچ معنے آنست کہ در عشق آن

معشوق دل من از ما بجدے متنفر شد کہ نمیدانم کجا لیکن احوال این دل حزین از جذبہ عشق او کہ سراسر پیچ در پیچ است می رسید کہ این دل غمزدہ حافظ کہ گرفتار شدہ کجا است **قولہ**

خود نپرسی تو کہ آن عاشقِ غمخوار کجاست	عاشق سوختہ دل زر غمِ عشق تو بسوخت

معنے آنست کہ اے محبوب من این عاشق دل سوختہ در آتش عشق یا ہجر تو بسوخت و تو گاہے بحال او ہے او نمے پردازی بلکہ اینقدر ہم نمے پرسی کہ آن عاشق غمخوار من کجاست باید دانست کہ ہر عسرے را یسرے است در پے چون حافظ چندان اظہار درد و سوز خود کرد معشوق جواب داد کہ **قولہ**

فکر معقول بفرما گل بیخار کجاست	حافظ از باد خزان در چمن دہر مرنج

باد خزان رنج و آفات و ہجر چمن دہر دنیا معقول نیکو گل عیش وصال خار غم و ہجر **معنے** آنست کہ اے حافظ از عالم اطلاق کہ بدار دنیا افتادہ و بہ باد صرصر خزان ہجر مبتلا گشتہ رنجیدہ مباش بلکہ فکرے نیکو کن و بغور بنگر کہ عیش بے محنت و وصل بے ہجر کجا صورت بندد پس باید کہ بغم و ہجر در سازی و بالم و فراق پردازی تا روزے بموجب اِنَّ مَعَ العُسْرِ یُسْرًا برمراد خود فیروز گردی **غزل**

چشم میگون لب خندان دل خورم باد وست	آن سیہ چردہ کہ شیرینی عالم با اوست

چردہ بفتح جیم فارسی و آن لفظ بغیر از لفظ سیہ مستعمل نشدہ و سیہ چردہ سبز رنگ را گویند و سبز رنگ رنگ ملیح است و از ان ذات حضرت مراد است بموجب ہُوَ اَخِی صَبِیْحٌ وَ اَنَا مَلِیْحٌ و این غزل در نعت حضرت است شیرینی خوبی نیکو و خلق جمیلہ چشم میگون مراد صفات قہریہ و لب خندان و دل خورم مراد صفات لطف و رحمت باید دانست کہ ذات آنحضرت مستجمع جمیع الصفات و الذات حق است بخلاف سائر انبیا چون موسے عم مظہر صفات قہریہ بود لہذا شرائع او از شرائع دیگران سخت تر بود و عیسے عم مظہر صفات لطفیہ بود لہذا شرائع او از شرائع دیگران آسان بود و محمد عم مستجمع الصفات و الذات بود لہذا شریعت او مشتمل بر سختی و آسانی و لطف و قہر ہست **معنے** آنست کہ آن سیہ چردہ کہ خوبی و زیبائی عالم با او محبوبیت کہ از سر تا پا بصفات حمیدہ آراستہ و پیراستہ و ہمگی صفات از لطف و قہر و رحمت و غضب در ذات فرخندہ مضمر است و چون ذات آنحضرت ختم النبیین و سرور عالم است بنا بران گوید **قولہ**

او سلیمان زمانست کہ خاتم با اوست	گرچہ شیرین دہنان بادشہانند و لے

شیرین دہنان انبیا و رسل خاتم بفتح تا انگشتری و بکسر تا ختم کنندہ **معنے** آنست کہ اگرچہ انبیا

ورسل صفات حمیده وخوبهاے پسندیده میداشتند وکوس سلطنت میزدند اما ذات حضرت سلیمانیت
که جمله مخلوقات در تحت حکم اوست اما چگونه سلیمانی که خاتم نبوّت با اوست وکونین تابع آفرینش
اوست بلکه ظهور خداے بدوست که لَوْلَاکَ لَمَا اَظْهَرْتُ الرُّبُوْبِیَّةَ باید دانست که اگرچه انسان مظهر
جامع اسم کلی است وفی الحقیقت از جمیع اسماے وصفات من حیث الجامعیت محظوظ است فاما
انسان کامل که انبیا واولیا اند از باقی افراد انسانی از انجهة بکمال ممتاز گشته که بطریق تصفیه رجوع
بمبدأ حاصل کرده اند ودر پرتو نور تجلی احدیته از هستی موهوم خویش فانی گشته باقی بالله شده وصفات
جزوی ایشان عین صفات کلی حق گشته درین مرتبه لقا بالله تفاوت مراتب کمال بحسب تحقق
واتصاف بصفات الهی بسیارست بعضے متحقق باکثر صفات الهی شده اند وبعضے باقل وباز درین
اقل واکثر تفاوت بسیارست بعضی مستحق باکثر صفات الهی شده اند وآن فرد کامل که مستعد آن باشد
که بحسب حقیقة ومعنی مظهر ذات ومجموع اسما وصفات الله باشد وخواص واحکام کلی الله بجزویات و
کلیات در وظاهر شود او محقق بهمه صفات الهی گردد وحضرت ختم محمدیست صلعم وباقی انبیا وتمامه اولیا
اگرچه مظهر این اسم کلی الله اند فاما هر یک مظهر اسم کلی الله ببعضی صفات ومظهر الله من حیث جمیع الصفات
حضرت محمد است پس نشاء ختم محمدی من حیث الحقیقة ہو ازین معنی سابق بر انبیا باشد که کُنْتُ نَبِیًّا
وَآدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ چه هر نبی از زمان تا زمان خاتم مظهریست از مظاهر نبوت روح اعظم که عقل اولست
پس نبوت عقل کلی دایمی ونبوة مظاهر ذابل عرضی وحقیقت محمدی عقل اول است که روح اعظم است
که اول ما خلق الله العقل واول ما خلق الله نوری واول ما خلق روحی وصورت محمد ؐ که روح اعظم بتمامی
اسما وصفات چنانچه گذشت در وظاهر شد همچنان که نبوت ذاتی که اخبار از ذات وصفات حضرت
الهی است اولا وبالذات روح اعظم است که حقیقة آنحضرت در آخر نیز ختم نبوت عرضی وصورة پس
معنے آنحضرت گشته پس اول بحقیقة وآخر بصورت درین کار نبوت آنحضرت وباقی انبیا هر یک مظهر
بعضے از کمالات حقیقت آنحضرت شدند چون مظهر ذات خداے مع جمیع الصفات جز ذات حضرت
نیست وموجب شیفتگی عالم با آنذات همین است گوید قوله

خال مشکین که بران عارض گندم گونست	سر آن دانه که شد رهزن آدم با اوست

خال مشکین عبارت از نقطه ذات معنے آنست که ظهور ذات الهی مع جمیع صفات الهی که بر چهره

گلرنگ آنحضرت ظاهر و باهرست سرآن دانه که رهزن آدم گردید و آن معصوم را از دائرهٔ عصمت بیرون آورد باوست یعنی ازینجهت مرجع دل عالمیان شده و دل کائنات را بسوے خود منجذب گردانیده که همگی انبیا زبان برکشادند که الهی مارا از امت محمد گردان و چون مهجوری از آنجناب موجب قتل عاشقان است گوید قوله

باکه این نکته توان گفت که آن سنگین دل	کشت مارا و دم عیسی مریم باوست

سنگین دل ذات حضرت باعتبار استغنا که صفت معشوق است معنے آنست که آن معشوق سنگین دل مارا بمعرض هلاکت رسانیده به تیغ عشق خود یا بهجر خود یا بعتاب و حال آنکه دم عیسی دارد یعنے میتواند که بمرهم دل خستهٔ ما پردازد و یا بوصل خود رساند و یا بخطاب معزز سازد پس این قصه غریب و واقعه عجیب باکه توان گفت و کیست که باور کند و چون هرچه در معرض ظهور آمده همه طالب آن ذات اند گوید قوله

روے خوبست کمال هنر و دامن پاک	لاجرم همت پاکان دو عالم باوست

روے خوب اشارة بانا من نور الله هنر کنایه از محبوبی دامن پاک اشارت بمازاغ البصر وماطغی معنے آنست که کمال محبوبی همین دو چیز است یکے روے خوب دوم دامن پاک و این هر دو در ذات آنحضرت موجود بودند لاجرم ذات متوجه الیه عالمیان شده و دل کل کائنات باو بسته باید دانست که اگرچه روے خوب و دامن پاک همه انبیا را بود لیکن بموجب انا من نور الله والخلق کلهم من نوری خوبی روے بآنحضرت می سزد و دامن پاک بحکم التفات ننمودن بغیر کقوله مازاغ البصر وماطغی بحضرت بس زیباست و چون آن جدائی معشوق اشد البلاء است بنابران استمداد مے نماید قوله

دلبرم عزم سفر کرد خدارا یاران	چکنم با دل مجروح که مرهم باوست

معنے آنست که دلبر من که ذات آنحضرت است ازین جهان فانی متوجه بسراے باقی شد و من از وے دور و مهجور ماندم و دل من در اشتیاق آن روز و شب طپان است اے یاران من از بهر خدا الفرمائید که با این دل مجروح چکنم و بمداواے آن چگونه پردازم که مرهم این دلخسته او ست و گویند که حافظ بظاهر دست بیعت بکسے نداده چنانچه در نفحاتست بدان سبب مطعون خلق شده بود

بنا بران گوید قوله

حافظ از معتقدانست گرامی دارش
زانکه بخشایش ارواح مکرم با اوست

معنی آنست که حافظ از معتقدانِ آنحضرت است پس گرامی دارم اورا و نظر باین مکن که دست بیعت بکسی نداده زیراکه بخشایش ارواح مکرم که کنایه از فیض ارواح مقدسه است با اوست چنانچه در حبیب السیر آورده که بزرگی فرموده که مدام در انکار حافظ بودم تا این بیت حافظ شنیدم دانستم که حافظ بیشک ولی بوده غزل

آن ترک پریچهره که دوش از بر ما رفت
آیا چه خطا دید که از راه خطا رفت

این غزل در هنگام فیض است ترک قومے ست معروف بخوبروئی و بظلم و ستم اینجا مراد محبوب بسبب دل بردن و غارت کردن و مراد از محبوب مرشد یا تجلی. پریچهره چون پری خطا بکسر گناه و بفتح تقصیر که بسبب فراموشی باشد راه سبب معنی آنست که آن مرشد غمگسار من یا آن مشاهدات تجلیات که دوش از نزدیک ما رفت و رو در نقاب کشید آیا از ما چه تقصیر دید که بسبب آن تقصیر از ما متنفر شد چون هجران معشوق موجب پریشانی و اندوه عاشقان است بنا بران گوید قوله

تا رفت مرا از نظر آن نور جهان بین
کس واقف ما نیست که از دیده چها رفت

نور جهان بین نور چشم که بیننده جهانست مراد از ان محبوب که روشنی چشم عاشق با اوست واقف آگاه و خبردار معنی آنست که از ان روزے که آن معشوق من از پیش نظر رفته و رو در نقاب گردیده کسے واقف ما نیست که در هجران یار از دیده های ما چها رفت چه قدر گریه و زاری نمودم یا آنکه روشنی چشم از ما رفته چون کار عاشق مدام سوز و گداز ست گوید قوله

بر شمع نرفت از گذرِ آتش جان سوز
آن دود که از سوز جگر بر سر ما رفت

گذر رفتن و راه و سبب آتش جانسوز عشق که سوزنده جانهاے عاشقانست معنی آنست که بسبب آتش عشق دودے که از سوز جگر بر سر ما رفت بر شمع هم نرفته یعنی آنقدر سوزش دلدم که شمع هم ندارد چون در حالت هجر کار عاشق بجز گریه و زاری نیست بنا بران گوید قوله

دور از رخ تو دمبدم از چشمه چشمم
سیلاب سرشک آمد و طوفان بلا رفت

معنی آنست که بسبب دوری از رخ تو که داریم دمبدم از چشمهٔ دیدگان ما سیلاب سرشک روان مو

وطوفان درد و بلا روے داد چون ہجران معشوق رنج و بلااست گوید قوله

از پاے فتادیم چو آمد غمِ ہجران
در درد بماندیم چو از دست دوا رفت

از پاے افتادن گرفتار شدائد غموم و ہموم و مبتلاے رنج و بلیات شدن درد غم والم فراق دوا مشاہدہ محبوب که درد عاشق را غیر ازین دواے نیست معنی آنست که ازان روزیکه غم ہجران بما روے آورده از پاے درافتادیم و مبتلاے درد ماندہ ماندہ ایم چون از دست دوا رفت اے آن محبوب اعراض نمود چون جناب محبوب ازان عالی تر است که کسے بعجز و زاری دران تواند رسید الا بفضل و فضل او موقوف بعلة نیست بنابران گوید قوله

دل گفت وصالش بدعا باز توان یافت
عمریست که عمرم همه در کار دعا رفت

وصال ملاقات محبوب عمریست مدتیست کار دعا دعا خوانی معنی آنست که روزے دل بما گفت که بعجز و زاری باید کوشید شاید که بوصل او رسیده شود پس ازان روز عمریست که همگی عمر صرف عجز و زاری کردم وازانجهة که جناب او مستغنی است ہیچ موثر نشد قوله

احرام چه بندیم چو آن قبله نه اینجاست
در سعی چه کوشیم چو از مروه صفا رفت

احرام بستن نیت کردن متوجه شدن قبله ذات محبوب حقیقی یا مرشد سعی کوشش نمودن ودویدن مروه وصفا نام دو کوه در مکه وَفِی السُّلُوْکِ الصَّفَا هِیَ الرُّوْحُ وَالْمَرْوَةُ هِیَ النَّفْسُ وَقِیْلَ الصَّفَا الرُّوْحُ لِصَفَائِهَا عَنْ دَرْنِ الْمُخَالَفَاتِ وَالْمَرْوَةُ النَّفْسُ لِاسْتِعْمَالِهَا وَقِیْلَ الْمَرْوَةُ فِی الْقِیَامِ بِخِدْمَةِ سَیِّدِهَا ونیز از مروه تجلی وصفا ظهور چون درد عشق دوا پذیر نیست گوید که اَلْعِشْقُ دَاءٌ لَا دَوَاءَ لَهٗ قوله

دی گفت طبیب از سر حسرت چو مرا دید
هیهات که رنج تو ز قانونِ شفا رفت

هیهات افسوس قانون قاعده ونیز قانون شفا نام کتابیست در علم طبابت وحکمت از بوعلی سینا معنی آنست که دیروز نزد طبیب که مرشد طریقه است رفتم واحوال دردِ نهانیِ خود عرضه کردم واو چون احوال مرا دید از روے حسرة گفت افسوس که رنج تو از قاعدهٔ شفا رفت اے صحت پذیر نیست چون پرسش معشوق آرزوئے عاشق است گوید قوله

اے دوست بپرسیدن حافظ قدمی نه
زان پیش که گویند که از دار فنا رفت

معنی آنست که اے دوست بپرسیدنِ حافظ قدمے رنجه فرما ازان پیش که گویند که حافظ ازینجهانِ فانی رحلت نمود که باز نفعے ندارد۔

غزل

آنشب قدری که گویند اہل خلوت امشب است | یارب این تاثیر دولت از کدامین کوکب است

شب قدر شب وصل محبوب این غزل در ہنگام بسط است معنی آنست که شبے که آنرا سالکان واصل و عارفان کامل بشب قدر مسمی نموده اند و بآن موعود می سازند امشب است و چون خود را شایان آن نعمت عظمی نمی بیند بنا بر استغناء محبوب میگوید که اے پروردگار من این کدامی اختر طلوع نموده که از تاثیر آن این دولت رونموده چون کار عاشق مدام بیادِ معشوق بودنست گوید قوله

تا بگیسوئے تو دستِ ناسزایان کم رسد | ہر دلے در حلقهٔ ذکر تو یارب یارب است

گیسو مراد موانع مشاہدات ناسزایان نفس و شیطان و ہوا مصرع اول علت مصرع ثانی است وجہت ضرورت تقدیم علت بر معلول ثانی است معنی آنست که دل ہر سالکے در ذکر یارب یارب است ازانجہت تا موانع کمالات او شیطان و نفس را دسترس نباشد که تا سد باب گردد که سالک را از نا امیدی درج سلوک در نوردد گاه گاه معشوق بہر امتحان لطف قہر آمیز عاشق مینماید و عاشق فریفته او شده از رفتن باز میماند و آن موجب قتل عاشق میشود بنابران گوید قوله

کشتهٔ چاهِ زنخدانِ توام کز ہر طرف | صد ہزارش گردن جان زیر طوق غبغب است

درین بیت خطاب بمحبوب است چاه زنخدان اشارة بلطف قہر آمیز محبوب معنی آنست که اے محبوبِ من کشتهٔ لطف قہر آمیز توام که فریفته او گردیده از راه باز داشتی و سدِ راه من کردی و آن لطف قہر آمیز تو چاہست که جان ہزاران ہزار گرفتار و مقید آنست و گاه اشارة چاه زنخدان بر طور تقدیر که در غور آن توغل کردن جائز نیست که اَلتَّقْدِیْرُ بَحْرٌ عَمِیْقٌ فَمَنْ غَمَسَ فَقَدْ ضَلَّ و بحث کردن دران طور گمراہی آرد اِذَا بَلَغَ الْکَلَامُ اِلَی الْقَدْرِ فَاَمْسِکُوْهُ لیکن باعتبار اعتقاد سببے است یعنی ثمرهٔ از اثمار اسلام و نتیجه از نتائج معتقدات علم کلام و مومن را بیرون رفتن ازین عقیده نیز گمراہی است چنانکه گفت ؎ اے دل گرازان چاهِ زنخدان بدر آئی ❊ ہر جا که روی زود پشیمان بدر آئی ❊ و مسئله اختیاری صوری درین طور منزلیست که عقل و فکر بشری آنجا دخل ندارد ؎ ملا جستے که ترا در چهِ زنخدانست ❊ بغور آن نرسد صد ہزار فکرِ عمیق ❊ و چون لب را از زوائے این مسئله اختتام

دشوار ش آمد گفت قَتْلِی مَسْئَلَۃُ الْاِخْتِیَارِ و ہمین معنی خواجہ گوید کشتہ چاہ توام و چون عاشق ہیچکس را بجمال افزون تر از معشوق خود نمی بیند گوید **قوله**

در ہوائے آن عرق تا ہست ہر روزش تب است		تاب خوئے عارضش بین کافتاب گرم رو

تاب فروغ باید دانست کہ وقتے کہ عرق بر روئے محبوب می آید حسنش فزون ترے نماید مراد از تاب خوئے عارضش جمال باکمال است و خطاب بمنادی محذوف و آن ملامتگر است یعنے اے ملامتگر من جمال باکمال آن معشوق مرا بہ بین کہ آفتاب گرم رو با این جمال در آتش عشق او میسوزد پس مرا از عشق این چنین کس مانع میشوی و چون از عاشق بہیچ نوع ترک معشوق صورت نہ بندد بنا بران گوید **قوله**

زاہدان معذور داریدم کہ اینم مذہب است		من نخواہم کرد ترک لعل یار و جام مے

زاہدان جمع زاہد و زاہد شخصے باشد کہ ترک دنیا نماید و اختیار عزلت نماید و حظوظ نفسانی را بکلی گذارد و مدام در یاد الٰہی باشد و از جمیع معاصی اجتناب نماید قِیْلَ الزُّہْدُ ہُوَ اجْتِنَابُ عَنِ الْمَحَارِمِ صَغِیْرِہَا وَکَبِیْرِہَا وَاَدَاءُ جَمِیْعِ الْفَرَائِضِ یَسِیْرِہَا وَعَسِیْرِہَا وَتَرْکُ الدُّنْیَا عَلٰی اَہْلِہَا قَلِیْلِہَا وَکَثِیْرِہَا۔ **لعل** لب مراد لطف کہ لب کہ شیرین جوئے شد لطف خدا است ونیز بوسہ از ذکر سبب و ارادہ مسبب **معنے** آنست کہ اے زاہدان من ہرگز ترک آرزوئے لطف آن محبوب و یا بوسہ او و یا عشق و محبت او نخواہم کرد چرا کہ مذہب ما اینست شما مرا معذور دارید کہ کسے ترک مذہب خود نمودہ و چون ہر عاشق بمعشوق خود بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْہِمْ فَرِحُوْنَ فخر کنندہ است گوید **قوله**

تاج خورشید بلندش زیر نعل مرکب است		شہسوار من کہ مہ آئینہ دار روی اوست

معنے آنست کہ دلبر من شہسوارے است کہ ماہ با انہمہ حسن و جمال مانند موتر اشان آئینہ دار روے اوست و خورشید با این سر بلندی خاک راہ اوست و چون جناب معشوق از ان عالی تر است کہ عاشق بدان تواند رسید بنا بران گوید **قوله**

با سلیمان کے برانم من کہ مورم مرکب است		اندرین موکب کہ بر پشت صبا بندند زین

اندرین موکب اشارہ بزمرۂ عاشقان **سلیمان** کنایہ از محبوب حقیقی **مور** بود ضعیف **معنے** آنست کہ اگر چہ من در زمرۂ عاشقانے کہ صبا را تابع و محکوم خود گردانیدہ یعنی مظہر خوارق و کرامات شدہ اند ہستم اما باوجود این بودست کہ خُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِیْفًا با سلیمان کہ محبوب حقیقی است

سے ہمسری تو انم کرد و دم انا الحق توانم زد ع چہ نسبت خاک را با عالمِ پاک ۔ و چون سخنان ناظم کہ سراسر حقائق و معرفت است بنابران گوید قوله

آب حیوانش ز منقار بلاغت میچکد ۔۔ زاغ کلکِ من بنام ایزد چہ عالی مشرب است

درین بیت تقلیب است یعنی سوگند بخدا کہ زاغ کلک من چہ عالی مشرب است کہ ہمگی آب حیوان کہ عبارت از سخنان حقائق و معرفت است از منقارِ بلاغت او میچکد اے ظہور میشود بدان کہ معشوق مجمع لطف و قہر است بدانجہت کہ ہم قاتل عاشق است و ہم زندگی بخش گوید قوله

آنکہ ناوک زیر چشمے بر دلِ حافظ زند ۔۔ قوت جانِ حافظش در خندۂ زیر لب است

چشم تجلی ذاتی قہاری کہ موجب فنا عاشقانست و خندۂ زیر لب تجلی جمالی کہ حیات بخشِ عاشقانست معنے آنست کہ آن کسے کہ بر دلِ حافظ ناوک زیر چشم میزند اے کشتہ تجلی قہاری میسازد اے بفنا میرساند قوت جان حافظ نیز مر او را در خندۂ زیر لب است لیے میتواند کہ بتجلی جمالی سرفراز گردانیدہ بمرتبہ بقا رساند

غزل

المنۃ للّٰہ کہ در میکدہ باز است ۔۔ زانرو کہ مرا بر درِ او روے نیاز است

میکدہ مقامِ عشق و محبت و لطف معنے آنست کہ شکر مر خدا را کہ درِ میکدہ باز است یعنے ہنوز در عشق او کاہشے و نقصانے راہ نیافتہ و یا آنکہ لطف او ہمگی با مصروف است و اینہمہ ازانجہت است کہ مرا بر در او روے نیاز است اے از انکہ بدرگاہِ او عجز و زاری مینمایم و چون ہمگی عشاقان بعشق معشوق خود مستغرق اند و در سوز و غوغا اند گوید قوله

خمہا ہمہ در جوش و خروش اند ز مستی ۔۔ وان مے کہ در انجاست حقیقت نہ مجاز است

خم وجود عاشق مے شراب و سخن شطح معنے آنست کہ ہمگی عشاقان بسبب عشق او در جوش اند و خروش دار غایت مستی ہر یکے فراخور استعداد خود سخنے گوید یکے بانگ انا الحق و دیگرے سُبحانی مَا اَعظَم شَانِی و دیگرے لَیسَ فِی جُبَّتِی سِوَی اللّٰہ و این مے کہ از نوشیدنِ آن در جوش و خروش اند مے حقیقی است نہ مجازی و یا آنکہ این شطحیات ازینہا سرزدہ اند از روے حقیقت است نہ از روے مجاز و چون کارِ معشوق مدام استغنا نمودن و کارِ عاشق بعجز و زاری کوشیدن است بنابران گوید قوله ۔

از وے ہمہ مستی و غرورست و تکبر | وز ما ہمہ بیچارگی و عجز و نیاز است

معنے آنست کہ از وے مدام استغنا و بے باکی و غرور و کم التفاتی سرمیزند اے دمبدم در تاراج ولایت
دل عاشقانست چست و چالاک و ہیچ بمراداے اینہا نمے پردازد و نگاہے از کرم بدلیشان نیندازد
واز ما دمبدم بیچارگی و عجز و نیاز و زاری چون از عاشق لعبیدہ است کہ شکایت معشوق پیش کسے برد بنابران گوید قولہ

رازے کہ بر خلق نگفتیم نگوئیم | با دوست بگوئیم کہ او محرم رازست

معنے آنست کہ شکایت جور و جفاے محبوب یا اسرار عشق آن محبوب کہ تا حال بخلق نگفتہ ایم
و آیندہ نیز نگوئیم اگر روزے اتفاق افتد ہم با دوست بگوئیم ازانجہت کہ محرم راز ہست و شکایت
از دوست بغیر مذموم است اما شکایت از دوست ہم بدوست روا است قال عم اللہم
لَكَ الْحَمْدُ وَإِلَيْكَ الْمُشْتَكَىٰ چون شدائد عشق لا یعد ولا یحصر است گوید قولہ

شرح شکن زلف خم اندر خم جانان | کوتہ نتوان کرد کہ این قصہ درازست

شرح بیان شکن پیچ و تاب زلف خم اندر خم مراد جذبہ عشق کہ سراسر شدائد و بلیات ہست معنی
آنست کہ بیان پیچ و تاب و کشاکش حوادثات عشق را بہیچ نوع بیان نتوان کرد ازانجہت کہ بیان
آن طولے دارد و مختصر آن نوعے از محالات است چون مرجع و مآب عاشق غیر از جناب معشوق
نمے تواند بود گوید قولہ

میل دل مجنون و خم طرۂ لیلے ست | رخسارۂ محمود و کف پاے ایاز است

معنے آنست کہ میل دل مجنون را بجز خم طرہ لیلے قرارگاہے نہ یعنے ہمگی خواہش دل عاشق
مصروف بخم طرۂ لیلے کہ کنایت از شدائد عشق آن معشوق است و کف پاے ایاز را بجز رخسارۂ محمود
مکانے نہ یعنے ناز معشوق را ہم عاشق تواند کشید و نیز شدائد عشق را بجز دل عاشق نتواند کشید
چون در نظر عاشق بغیر از معشوق کسے نمے آید بنابران گوید قولہ

بر دوختہ ام دیدہ چو باز از ہمہ عالم | تا دیدۂ من بر رخ زیبائے تو باز است

باز نام جانور و بمعنے کشادہ و اینجا در اول اول و در ثانی ثانی معنے آنست کہ ازان وقتے کہ چشم
من بر رخ عالم آراے تو افتادہ چشم خود را مانند باز از ہمہ عالم دوختہ ام و بجز تو بکسے نمی بینم۔ چون
عاشق را بزہد و ورع کارے نیست مدام بمشاہدہ محبوب بنابران گوید قولہ

در کعبهٔ کوئے تو ہر آنکس کہ در آید	باقبلهٔ ابروے تو در عین نماز است

ابرو عالم صفات و مشاہدہ تجلیات معنے آنست کہ ہر عاشقے کہ رہ بکعبہ کوے محبت تو برد و ترا دریافت او بمشاہدہ ابروے تو کہ مشاہدات تجلیات است در عین نماز است ازینجاست کہ لَا صَلٰوۃَ اِلَّا بِحُضُوْرِ الْقَلْبِ و شیخ جمال الدین ہانسوی فرمودہ اَلصَّلٰوۃُ کَالْجَسَدِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالرُّوْحِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَجَسَدٍ لَیْسَ فِیْھَا الرُّوْحُ الصَّلٰوۃُ کَالْعَیْنِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالنُّوْرِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَعَیْنٍ بِلَا نُوْرٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالطَّعَامِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالْمِلْحِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَطَعَامٍ بِلَا مِلْحٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالْقَمَرِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالنُّوْرِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَالْقَمَرِ الْمَخْسُوْفِ وَذَھَبَ عَنْہُ النُّوْرُ و حضور قلب بے مشاہدہ نمیشود و مشاہدہ موجب فنا است و نماز نہ اینست کہ در مسجد آیند و قیام و رکوع بجا آرند کہ کافران ہم پیش بتان خود چنین میکنند پس فرق میان این و آن چہ کَمَا قَالَ عُمَرُ مَنْ صَلّٰی صَلٰوۃً طَوِیْلَۃً فِی الْمَسْجِدِ وَ زَیَّنَتِ الْبَدَنَ الْمَقَامَتْ فِیْ نَاظِرِ الْخَلَائِقِ وَمَکَانٌ فِیْ قَلْبِہٖ مِنْہُ تَبَارَ دَایِنْ اے عمر مردمان اولی الاسلام برائے نمود ار شہرت میان خلق بزینت و لباس و جبہ و دستار در مسجد در آیند و در چشم خلائق نماز طویل گذارند و آن بالحال دائم در عزت الٰہی باشند و ہیچ بوے معرفت و حق پرستی و رحمانی در دل ندارند و ہمیشہ در اعمال نفسانی و غیرت ہستی گرفتار باشند اے عمر ہر کہ نماز کند و دل او بہر سو متفرق باشد و در خطرات نفسانی افتد ہر چہ نفسانیست شیطانیست و ہر چہ شیطانیست آن کفر و ضلالت و ہر چہ کفر و ضلالت است عین بت پرستی زہے گمراہان کہ برانچنین بت پرستی از نافہمیدگی بر ہستی خود مغرور اند و این نماز را نماز میشمرند کذا من رسالہ خواجہ معین الدین و در کتاب گنج بیان آوردہ اگر جاہل غافل در نماز شود گرد میشوند شیاطین چنانچہ گرد میشوند مگس بعسل و قتیکہ اینچنین مصلی گوید اللہ اکبر خداے تعالےٰ گوید دروغ گفتی اے بندہ نیست حق تعالےٰ چنانکہ گفتی در دل تو پس از دل او دود بر خیزد و میرسد باسمان پس میسوزد ملکوت آسمان را پس آنکس کہ دل در حساب و تدبیر و نیاے دنیہ دتن در نماز ازین نماز چہ بہرہ خواہد یافت پس مضمون کریمہ فَوَیْلٌ لِّلْمُصَلِّیْنَ الَّذِیْنَ ھُمْ عَنْ صَلٰوتِھِمْ سَاھُوْنَ ویل نام جاے است کہ گندہ ترین عذابہا انجاست و آن براے مصلیان است آن مصلیانے کہ از نماز خود غافل باشند یعنے دل ایشان در اندیشہاے و نیاد کارہاے بیفائدہ

وتن در نماز نمیدانند که چه میکنند وچه میخوانند ؎ تو در ون نماز و دل بیرون ٭ کشتها میکند بهانی ؎ اینچنین حالتے پریشان را ٭ حیف باشد نماز میخوانی ٭ باید دانست که نماز آنست که مصلی درو نباشد و آن ذو مشاهده نمیشود کما قال غوث الاعظم یَارَبِّ اَیُّ صَلٰوۃٍ اَقْرَبُ اِلَیْکَ قَالَ یَاغَوْثُ الْاَعْظَمُ اَلصَّلٰوۃُ الَّتِیْ لَیْسَ فِیْھَا سِوَائِیْ وَالْمُصَلِّیْ غَائِبٌ عَنْہُ چون مصلی نماند صلوۃ کجا ماند چرا که نماز فعل است و فعل تابع ذات چون ذات نماند افعال کجا ماند. پس ازینجاست که نماز عاشقان ترک وجود است وآن نخواهد شد مگر بمشاهده وآن عین نماز است اَلَّذِیْنَ ھُمْ فِیْ صَلٰوتِہِمْ دَائِمُوْنَ در حق ایشانست وچون احوال عاشق بغیر از عاشق کسے در نیابد گوید قوله

اے مجلسیان سوز دل حافظ مسکین		از شمع بپرسید که در سوز وگداز ست

معنے آنست که اے اهل مجلس شما که گرفتار قیل وقال مانده اید و در کوے عشق ره نبرده اید سوز دل حافظ مسکین چگونه دریابید سوز دل حافظ را از شمع که عاشق دل سوخته است باید پرسید که او بیچاره مدام در سوز وگداز ست ۔

غزل

اگر بلطف بخوانی مزید الطاف است		وگر بقهر برانی درون ما صاف است

معنے آنست که اے محبوب من اگر از روے لطف مرا نزد خود خوانی واز روے عنایت وشفقت التفاتے نمائی محض الطاف تست وگرنه ما کجا ووصل تو کجا واگر از روے قهر برانی وبهجر مبتلا سازے واز ما اعراض نمائی درون ما صاف است یعنی هیچ کینه نداریم از انکه ما بنده عاجزیم وشایان آن نه ایم چون زبان عاشق از تحریر ثناے معشوق قاصر است گوید قوله

بناء وصف تو گفتن نه حد امکان است		چراکه وصف تو بیرون ز حد اوصاف است

معنے آنست که اے محبوب من وصف ترا در حیز بیان آوردن نه حد بندهٔ عاجز ومسکین است ویا آنکه نه حد امکانست اے نتوانکرد چراکه وصف تو بیرون از احاطهٔ تقریر است لَا اُحْصِیْ ثَنَاءً عَلَیْکَ اَنْتَ کَمَا اَثْنَیْتَ عَلٰی نَفْسِکَ چون بے حصول چشمهاے عشق مشاهدهٔ معشوق با حسن وجه نتوان کرد بنا بران گوید قوله

بچشم عشق توان دید روے شاهد را		که نور دیدهٔ خوبان ز قاف تا قاف است

معنے آنست که کسے که طالب مشاهدهٔ معشوق است گو اورا که اول خود را از آلایش آب وگل که کنایه از صفات بشریست پاک ساز و دیدهٔ عشق حاصل نما که بے پاکی باطن وحصول چشم

عشق مشاہدہ جمال معشوق صورت نہ بندد ازانجہتہ کہ آن محبوب نور دیدۂ خوبان عالم است و
نور دیدہ را جا جز در چشم پاک نباشد ازینجاست کہ لیلی را بچشم مجنون باید دید تا جمال لیلی مشاہدہ شود
چون این خاکدان مقام حصول عشق است و معرفۃ کہ الدنیا مزرعۃ الآخرۃ بنابران گوید **قوله**

زمصحف رخ دلدار آیتے برخوان		نہ این مقام مقالات کشف کشاف ست	

این بیت خطاب بمنکر زاہد ظاہر پرست است کشف حاشیہ کشاف و کشاف تفسیر است معنے
آنست کہ اے زاہد خودبین گرفتار قیل و قال چہ ماندہ مشاہدہ رخ دوست حاصل نما چرا کہ انیمقام
حصول معرفت و محبت است و ترا از کتم عدم در معرض ظہور براے ہمین آوردہ اند کہ وما خلقت الجن
والانس الا لیعبدون اے لیعرفون نہ مقام قیل و قال است و چون سخن ہیچکس بدلپذیری
سخن عاشق نمیرسد بنابران گوید **قوله**

عدو کہ منطق حافظ طمع کند در شعر		ہمان حدیث ہماے و طریق خطافست	

منطق گویائی خطاف نام مرغیست سیاہ رنگ بیقدر و منزلت ہماے جانوریست سعید النظر
و مبارک المحضر بہر دیارے کہ نزول کند از قدوم او فرخندگی گوناگون پدید آید و بہر کہ سایہ او افتد
بادشاہ گردد و وقتے خطاف از کمالات ہماے دم زدن آغاز کرد چون بدان مرتبہ نرسید ظریفان را
مثلی گشت معنے آنست کہ زاہد خودبین کہ خواہد کہ در شعراے در بیان حقایق و معارف عشق بگویائی
حافظ رسد مانند ہماست کہ خطاف خواست کہ فر ہماے حاصل نماید و آن سود نہ بخشید و نیز چنان
مسموع شدہ کہ خواجہ را محبوبے بود شخصے از رقبا خواجہ توجہ محبوب بحضرت خواجہ ازجہت لطافت شعر
و ظرافت سخن بیشتر دید خویش را در سلک شاعران کشید آن محبوب ازینقدر توجہ از خواجہ کم نمود
و در شان او افزود خواجہ ازین معنی آگاہ گشتہ این غزل را نوشتہ بدو فرستاد و ختم غزل برین
بیت نہاد ہمچنین در عہد ہمایون شاہ در شہر سنبل میان حاتم فاضلے بود بس بزرگ عالمے بود
ستہ گرہ اتفاقاً دران شہر قاضی اجہل الناس روزے در مجلس او ذکر اوصاف میان حاتم
درمیان آمد پرسید کدام کتاب را درس گویند گفت آن کتاب را از کتابخانہ من بیارید کہ من ہم
می توانم گفت چون کتاب مذکور آوردند اتفاقاً بمجرد کشیدن این مسئلہ بر آمد المرأۃ الغارۃ
لا ترث من زوجہا چون اجہل الناس بود بحسب لغۃ معنے بیان نمود کہ مادہ موش را از موش

(۱) چو سرو در سرکشی اے یار سنگدل با ما / چو چشم ماست گل ... (۲) ترا کہ ... از آن ...

میراث نمیرسد چون این خبر میان حاتم شنیدند همین بیت نوشته فرستادند غزل

اے شاهد قدسی که کشد بند نقابت — وے مرغ بهشتی که دهد دانه و آبت

شاهد قدسی محبوب حقیقی و مرشد و این غزل در هنگام فیض یا در جدائی مرشد مرغ بهشتی محبوب حقیقی و مرشد معنے آنست که اے شاهد قدسی که از ما اعراض کرده رو در نقاب آورده کیست که آن نقاب از روے تو بردارد و باز بمعرض ظهور آرد یا بکنه معرفت تو رسد که خود فرموده لَا یُدۡرِکُهٗ اَحَدٌ مِنَ الۡعَالَمِیۡنَ و اے مرغ بهشتی کیست که ترا دانه و آب دهد اے در قید خود آرد و چون کار عاشق بهجران محبوب مدام جگرسوزی و بیخوابی است بنابران گوید قوله

رفتی ز کنار من دلخسته بناکام — تا جاے که شد منزل و ماوای که خوابت
خوابم بشد از دیده درین فکر جگرسوز — کاغوش که شد منزل و آسایش و خوابت

معنے آنست که اے محبوب من از آن روزے که از ما دوری گزیده خوابم از دیدگان رخت بربسته بسبب این فکر که در آغوش کدام کس منزل گرفته و آسایش حاصل نمائی یعنے بر کدام کس ظهور خود کرده چون کار معشوق مدام استغنا نمودنست بنابران گوید قوله

درویش نمی پرسی و ترسم که نباشد — اندیشهٔ آمرزش و پرواے ثوابت

معنے آنست که اے محبوب من هیچ بغمخواری درویش نمیکوشی و توجه بحال غریبان نمے آری ترسم که اندیشهٔ آمرزش الهی و پرواے ثواب از دل تو یکسو شده چون نصیبه عاشق سرگشتگی است بنابران گوید قوله

راه دل عشاق زد آن چشم خماری — پیداست ازین شیوه که مست است شرابت

اشکال این بیت آنست که شراب مست نیست بلکه مست کننده است جواب آنست که آن چشم خماری راه دل عشاق زد و ایشانرا مست گردانیده پس آن چشم در حق ایشان شراب شد و چون شراب کنایه از چشم شد مست قرار دادن آن چشم درست آمد مضمون این بیت بیت من مستم و چشم تو مقابل * هشیار ز باده کے شود مست * یعنے من مستی دارم و چشم تو که مانند باده مستی آرنده است مقابل من است پس هشیار نخواهم شد زیرا که مست از باده کے هشیار مے شود چون جناب معشوق ازان عالی است که ناله عاشق را درانجا گذر باشد بنابران گوید قوله

هر ناله و فریاد که کردم نشنیدی — پیداست نگارا که بلندست جنابت

نالہ گریہ فریاد وفغان پیدا اظاہر وآشکارا جناب آستانہ نگارا الف ندائیہ ونگار معنی معشوق است معنی آنست اے محبوب من ہر گریہ وزاری وفریاد وافغان کہ نمودم ہیچ گوش بدان ننہادی وملتفت بدان نشدی آرے ظاہرست کہ جنابت بس عالی است ونالہ وفریاد عاشق را دراینجا گذر نیست چون دل عاشق بسبب ہجر در خرابی است بنابران گوید **قولہ**

اے قصر دل افروز کہ منزلگہ انسی ۔۔۔ یارب مکناد آفت ایام خرابت

قصر دل افروز قصر محبوب ونیز کنایہ از دل خود بموجب لَا یَسَعُنِی أَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِن یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِی الْمُؤْمِنِ انس مراد محبوب معنی آنست کہ اے دل من کہ منزلگہ محبوب منی میخواہم از پروردگار کہ آفت زمانہ خرابی یعنے خللے بتو مرساناد ومدام آباد داراد چون در راہ عشق بسا عوارض وموانع درپیش است گوید **قولہ**

دورست سراب درین بادیہ ہشدار ۔۔۔ تا غول بیابان نفریبد بسرابت

این بیت خطابیست از جانب محبوب سراب کنایہ از مقصود بادیہ مراد عشق غول بیابان نفس وشیطان أَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِی بَیْنَ جَنْبَیْكَ إِنَّ الشَّیْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِینٌ معنے آنست کہ اے عاشق اگر در راہ عشق آمدہ بماحصل قناعت منما کہ ہنوز مقصود دورست وہشیار باش کہ درین بادیہ آفت بسیارست مبادا نفس وشیطان بدغا وفریب فریفتہ گردانند وازراہ بازدارند بایدو انست کہ قسمے است از سالکان اگرچہ از راہ ریاضت رفتہ اند ونفس امارہ را در قہر گرفتہ وبادیہ مجاہدات را بپایان بردہ وہمگی خود را بحق سپردہ ودر ایشان احوال پیدا شدہ باشد تا از چیزے کہ خواہند خبر یابند واگر تقصیرے کنند تنبیہے یابند وگاہ باشد کہ خود را در آسمان بینند وگاہ پیغمبران وفرشتگان را بصورتہاے نیکو مشاہدہ نمایند وغیرہ لیکن خارشکستگی ہنوز در پاے ہمت ایشان نرفتہ بود چون چنین چیزہا نمودند واز شر نفس ایمن شدہ وہمت ایشانرا بجاے رساند کہ اگرچہ در ہفت آسمان وزمین است برایشان عرض کنند قبول شان نباید وپندارند کہ نہایت کار اولیا بر ایشان ہست وہنوز بہرہ مورے از عجائب صنع مولی ندانستہ باشند چون بر عاشق شہود تجلیات ہردم بنوعے دگراست کہ لا یتجلی فی صورۃ مرتین گوید **قولہ**

تیری کہ زدی بردلم از غمزہ خطا رفت ۔۔۔ تا باز چہ اندیشہ کند راے صوابت

تیر مراد جذبه جلیه و غمزه تجلی اسم البصیر و خطا تیرگی دل که مانع از انکشاف تام و اندیشه کنایه از اراده
الهی وراے علم او معنے آنست که جذبه که از تجلی اسم البصیر بر دلم فایض نمودی تیرگی که حاجب شهود
بود زائل گشت تا باز چه اراده کند از شهود و غیبت علم صوابی باید دانست که سالک را هفت مرتبه اند
علم الیقین که عقیده وحدتست و عین الیقین که التذاذ بآن وحدت است و حق الیقین
که شهود حقیقت بنهجے که تفرقه در وحدة و کثرت نماند و حق الحقیقة که ادراک حقیقت اشیا کما هی
است و حق التحقیق که فنا بصفات خلقیه و بقا به صفات الٰهیه و ملوث شدن با لطاف سبحانی که
شهود الحق بحیثیت فرق بعد الجمع است و مقام بیم که در و حاذقات نگنجد تحیر است از عدم
احاطه بعد تنزل از شهود حق در هر مرتبه از ینها یک نوع از فناء کلیست که اشتمال دارد بر فناهاے
جزئیه غیر متناهیه است و حضرت حافظ در مرتبه سافله ازین مراتب بدین بیت میگوید و بعد از هر فنا
که مستلزم بقاء دیگر است میگوید که تیر فنا که بر دل ریش زدی خطا رفت یعنی ببقاے تام رسید
تا ببقاے تام که مقصود اصل است حاصل شود تا باز چه اراده کند و علم ثواب یا سبب تو در افاضه تجلی
دیگر اِنَّ اللّٰهَ لَا یَتَجَلّٰی فِی صُوْرَةٍ مَرَّتَیْنِ پس هر لمحه و حال و استعداد جویان و تجلی گویان بیت مذکور
است بحکم فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰهِ اقامت بر یک تجلی نا ملایم و طلب تجلی تجدید لازم مگر کلام رسول علیه السلام ازین
مخبر است اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ فِیْ کُلِّ یَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ یعنے دل من مستور میشود بتجلی سافل و من از ان استغفار
نموده جویان تجلی عالی میگردم سوال خطاب خطا بمعشوق حقیقی صحیح نیست جواب خطاے تیر از عدم
فناے تام نه کنایه از عدم وصول و نیز از تیر نهی شجره گندم و از غمزه غفلت یعنی نهی که کردی از جهت
غفلت خطا کردم الحال صفت رحمانی تو در باب من چه اندیشه خواهد کرد و نیز از تیر امر سجود مر ملائکه را
غمزه تکبر بزبانی ابلیس گوید یعنی امرے که کردی از تکبر بجا نیاوردم الحال صفت جباری تو در باب من
چه خواهد کرد چون عاشق را باید که تدارک مافات در زمان حال نماید بنا بران گوید قوله

تا در ره پیری بچه آئین روی اے دل		بارے بغلط صرف شد ایام شبابت	

معنے تنبیه بدل ست یعنے اے دل ایام جوانی را بغفلت از دست دادی و الحال پیرے در یافتے
بارے باید دید که ایام پیری را بچه نوع گذرانی و بسر بری چون عاشق را هیچ نوع از جناب
معشوق گذر نیست گوید قوله

حافظ نه غلامیست که از خواجه گریزد — لطفی کن و باز آ که خرابم ز عتابت

معنی واضح است و نیز چنان مسموع شده که منکوحه حضرت بتقریبے آزرده شده بخانه پدر بنشست خواجه بعد از چندے معلوم کرد باستمالت خاطرش شتافت پس این غزل بر کاغذ نوشته فرستاد و طلب کرد که از مصرعه آخر غزل مفهوم میتوان کرد چون عفیفه معتقده بود بمجرد نوشتن توجه نمود غزل

ای غایب از نظر بخدا می سپارمت — جانم بسوختی و بدل دوستدارمت

این غزل بهنگام قبض یا در جدائی مرشد معنی بیت واضح است غایب از نظر باعتبار اخفا چون ترک معشوق از عاشق بهیچ نوع صورت نمی بندد گوید قوله

تا دامن کفن نکشم زیر پای خاک — باور مکن که دست ز دامن بدارمت

معنی آنست که تا آنکه ازینجهان فانی رحلت ننمایم باور مکن که ترک تو از ما صورت بندد چون مدام عاشق خواهان وصال است گوید قوله

محراب ابروان بنما تا سحرگهی — دست دعا بر آرم و در گردن آرمت

ابرو کنایه از مشاهده تجلی صفاتی و جلوه معنی آنست که ای محبوب من اگر بوصل خود نمیرسانی بارے جلوهٔ از جلوهای خود بما ارزانی دار تا بمشاهده سحرگهی که هنگام دعاست دعاے کنم و بدان دعا حصول مدعا کنم چون کار عاشق بے توجه مرشد پیش نمیرود گوید قوله

گر بایدم شدن سوی هاروت بابلی — صد گونه ساحری بکنم تا بیارمت

معنی آنست که اگر اتفاق صحبت من بعاشق کامل که مرشد باشد افتد صد گان نوع ساحری کنم تا بحدے که ترا بیارم چون مدام آرزوے عاشق همین است که گاهے معشوق ویرا برسد بنابران گوید قوله

خواهم که پیش میرمت ای بیوفا طبیب — بیمار باز پرس که در انتظارمت

معنی آنست که ای طبیب بیوفاے من مدام اراده ما همین ست که جان خود در انثار راه تو سازم پس براے پرسیدن این بیمار قدم رنجه فرما که شب و روز در انتظار قدوم تو ام و لفظ بیوفا اگرچه از ادب دورست اما چون باعتبار ظاهر کار و بار معشوق موافق اراده عاشق نیست بنابران گفتن باکے ندارد چون شیوه عاشق مدام گریه و زاری است بنابران گوید قوله

صد جوی آب بسته ام از دیده بر کنار — بر بوی تخم مهر که در سینه کارمت

معنی آنست که اے محبوب من بسبب ہجران تو گریہ من بحدے رسیدہ کہ گویے صد جوئے آب روان شد و این ہمہ ازانجہت است کہ تخم مہر تو در سینہ کارم چنانچہ در بیت آیندہ خود میگوید قولہ

می گریم و مرادم ازین سیل اشکبار　　تخم محبت است که در دل بکارمت

معنی واضح است حاجت تقریر ندارد چون مدام آرزوے عاشق دل ریش در اشتیاق بخشش آمیز است که بجناب معشوق خویش باریابد تا اظہار احوال خود نماید بنابران گوید قولہ

بارم ده از کرم سوی خود تا بسوز دل　　در پایت دمبدم گہر از دیده بارمت

معنی آنست کہ اے محبوب دلنواز من از کرم و فضل خود بندہ نوازی نزد خود مرا بار دہ تا بسوز دل گہرہاے اشک دمبدم در پاے تو اندازم چون غیر را در چشم عاشق گنجایش نمیباشد گوید قولہ

گر دیده و دلم کند آهنگ دیگرے　　دل را به آتش افگنم و پیش آرمت

آہنگ بقصد معنی آنست کہ اگر دیدہ من بغیر تو نظرے کند و دلم بجز از تو متوجہ شود آن دل را بر آتش افگنم و پیش تو آرم چون ہرچہ از معشوق صادر شود از لطف و قہر عاشق را باید کہ شاکر بود گوید قولہ

خونم بریخت وز غم هجران خلاص داد　　منت پذیر غمزهٔ خنجر گذارمت

معنی آنست کہ اے محبوب من اگرچہ غمزۂ تو کہ آن عبارت از تجلی قہاری یا جذبہ جلیہ یا خفا است کہ موجب شکایت است اما چون مرا در معرض نیستی کشیدہ و از غم ہجران خلاص دہندہ گشتہ بنابران منت پذیر غمزۂ خنجر گذار توام چون از عاشق بسبب غلبۂ عشق مستی و رندی سر میزند و معشوق از روی لطف نظر بران نمے اندازد بزبانی محبوب گوید قولہ

حافظ شراب و شاهد و رندی نه وضع تست　　فی الجمله می کنی و فرو میگذارمت

معنی آنست کہ اے حافظ شراب و شاہد و رندی نہ مناسب وضع تست حاصل آنکہ این جملہ میکنی و ما از روے لطف ذاتی خود کہ سَبَقَتْ رَحْمَتِی عَلٰی غَضَبِی عفو میکنم گویند کہ حافظ ہم بظاہر میخوار و شاہد باز بود اما پاکباز بودہ۔

غزل

اے ہدہد صبا بسبا میفرستمت　　بنگر کہ از کجا بکجا میفرستمت

ہدہد نام جانوریست مشہور و در قرآن مذکور روزے از خدمت حضرت سلیمان غائب شدہ بود مقام خدمتش خالی نمود چون سلیمان مقام خالی دید از احوال او پرسید ارکان دولت بغیبت او

شہادت دادند سلیمان علیہ السلام در سیاست او یکے ازینہا تعیین کرد وایں سخن بہ خاص وعام در داد لَاُعَذِّبَنَّهٗ عَذَابًا شَدِیْدًا اَوْ لَاَذْبَحَنَّهٗ اَوْ لَیَاْتِیَنِّیْ بِسُلْطٰنٍ مُّبِیْنٍ ہر آئینہ عذاب کنم او را عذاب شدید یا ذبح کنم او را یا بیارد مرا خبر روشن ہدہد شق ثالث اختیار نمود بہ تجسس احوال ممالک بشتافت تا بسبا رسید واحوال بلقیس کہ ملکۂ آن دیار بود بدین کفر منسوب واز اطاعت سلیمان علیہ السلام محجوب یکایک معلوم نمودہ باز آمد ودر حضرت سلیمان باین ساز آمد کہ جِئْتُكَ مِنْ سَبَاٍ بِنَبَاٍ یَّقِیْنٍ اِنِّیْ وَجَدْتُّ امْرَاَةً تَمْلِكُهُمْ وَاُوْتِیَتْ مِنْ كُلِّ شَیْءٍ وَّلَهَا عَرْشٌ عَظِیْمٌ سلیمان بر سر عنایت آمدہ کہ خدمت ہدہد بسرا آیت آمدہ پس از روئے نوازش تاج شاہی بر فرقش نہادند واو را بادشاہ طیور ساختہ منشور بدستش دادہ بہ بلقیس باز فرستاد چون منشور بہ بلقیس رسید از ہیبت اسم اعظم کہ دران منشور بود مطیع ومسخر گردید پس بہ اعیان مملکت توجہ نمود وبہر ہمہ را فرمود کہ یٰۤاَیُّهَا الْمَلَؤُا اِنِّیْۤ اُلْقِیَ اِلَیَّ كِتٰبٌ كَرِیْمٌ اِنَّهٗ مِنْ سُلَیْمٰنَ وَاِنَّهٗ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ازان روز کہ ہدہد از حضرت سلیمان باین عنایت موہوب گشتہ در عالمیان بنامہ بری منسوب شد ہدہد صبا اضافت بیانیہ مراد وارد غیبی کہ از عالم بالا بباطن سالک می آید واز احوال معشوق خبرے میرساند سبا شہریست کہ بلقیس ملکہ آن بود مراد ازان عالم لاہوت۔

معنے آنست کہ اے وارد غیبی کہ بر دل ما نزول فرمودۂ واخبار دوست بما رسانیدۂ وما را بدان سرفراز نمودۂ باز نزا لسبا کہ عالم لاہوت است میفرستم تا احوال ما را بدوست عرض نمائی شاید کہ بر بحال زار ما رحم آرد وبنگر کہ از کجا بکجا میفرستم مر ترا یعنے از عالم سفلی بعالم علوی وچون وارد غیبی از عالم علویست بنابران گوید قوله

حیف است طائرے چو تو در خاکدان غم	زینجا بآشیان وفا میفرستمت

معنے آنست کہ اے وارد غیبی حیف است کہ ہمچو تو طائرے شریف شہر بند این خاکدان غم والم کہ وجود است یا دنیاے فانی است ماند بنابران ازین خاکدان غم پر جفا بآشیان وفا کہ عالم علوی است میفرستم چون میخوری از جناب معشوق مر عاشق ناقص را باعث غفلت وفراموشی است وعاشق صادق بہر حالے کہ ہست چہ در خفا وظہور بیاد معشوق مستغرق است بنابران گوید قوله

اے غایب از نظر کہ شدی ہمنشین دل	میگویمت ثنا ودعا میفرستمت

معنے آنست کہ اے وارد غیبی چون ازین خاکدان غم کہ کلبۂ احزان عاشق است بآشیان وفا

که آرامگاه معشوق است رسی از جانب این دعاگو بعرض رسانی که اے از نظر غائب و بدل حاضر
و در حال همگنان ناظر مدام در دعاگوئی و همیشه در ثناخوانی توام و دمے از تو خالی نه چون کار عاشق
هر صبح و شام بلکه هر دم اشتغال بیاد و غیر ازین کارے ندارد گوید **قوله**

هر صبح و شام قافلهٔ از دعاے خیر | در صحبت شمال و صبا میفرستمت

معنے آنست که هر صبح و شام که باد صبا و باد شمال مے وزد و بر اطراف و اکناف عالم میگذرد قافله
دعاء خیر همراه ایشان میکنم که بجناب تو رسانند تا باشد که حال ما را دریابی و بما بشتابی چون عاشق صادق
از جان و دل در یاد محبوب است در غیبت و حضور زیرا که عاشق را قرب و بعد یکسان ست چه هر جا ظهور
او مے بیند و بهر حالے که هست متوجه بر آنست گوید **قوله**

در راه عشق مرحلهٔ قرب و بعد نیست | می بینمت عیان و دعا میفرستمت

معنے آنست که اے محبوب من اگرچه باعتبار تقید عالم جسمانی از جناب عالمیان مآب تو دور افتاده ام
اما باعتبار باطن هر جا که هستم با توام و بمشاهده توام و بیاد تو زیرا که در علم عشق قرب و بعد را گنجایش نیست
چون بسبب وفور عشق هر دم کلمات جانسوز و سخنان دل دوز از عاشق سر میزند و آن موجب یادگاری
او مے شود بنابران میگوید **قوله**

تا مطربان ز شوق منت آگهی دهند | قول و غزل بساز و نوا میفرستمت

ساز آرایش نوا سرود و معنی آنست که اے محبوب من این قول و غزل که بساز و نوا میفرستمت یعنے
این کلمات دلکش و سخنان خوش که در رشتهٔ نظم مے آرم جهت آنست که بعد از مرگ من آیندگان این
سخن ما را بمطالعه آرند و بخوانند و ترا از شوق من یاد دهانند چون عاشق چندین اظهار شیفتگی کرد بنابران
معشوق بجواب او گفت **قوله**

در روے خود تفرج صنع خدا بکن | کائینهٔ خداے نما میفرستمت

معنے آنست که اے عاشق دلریش ما اگر میخواهی که بمعرفت او رسی پس باید که اول معرفت خود حاصل
کنی که وجود تو مجمع الذات والصفات است و هر چه در آفاق است در ان نفس هست فِی اَنۡفُسِکُمۡ اَفَلَا
تُبۡصِرُوۡنَ و مضمون این سخن را بجاے آئینه خدا نما مر ترا میفرستم که مَنۡ عَرَفَ نَفۡسَهٗ فَقَدۡ عَرَفَ رَبَّهٗ
چون عاشق بیچاره هر دم در جانفشانی میکوشید بنابران گوید **قوله**

تالشکر غمت نکند ملک دل خراب | جان عزیز خود به نوا میفرستمت

نوا بمعنی فریاد معنے آنست که اے محبوب من هردم جان عزیز خود را الفریاد پیش تو میفرستم که تا الفریاد ما رسی تا لشکر غم تو که هجران ست یا عشق است ملک دل ما را خراب نسازد و مبتلائے هجران نگرداند چون بیش دید عاشق گشت که بے احتمال نیش نوش بهم نمیرسد گوید قوله

ساقی بیا که هاتف غیبم بمژده گفت | با درد صبر کن که دوا میفرستمت

ساقی کنایه از مرشد معنے آنست که اے ساقی چه نشسته از ما چون غافل گشته که هاتف غیب مرا مژده رسانیده و گفته که هیچ غم مخور و صبر کن که عنقریب دوا میفرستم پس بیا و تو هم مدد نما و توجه بحال ما کن چوان رنج و جفائے معشوق عین راحت است و محض حکمت است بنابران گوید قوله

هردم غمے فرستد او یا گو بساز | کین تحفه از برائے خدا میفرستمت

معنے اظهرست چون معشوق هیچ نوع از غم عاشق خالی نیست و هردم در صوابدید اوست بنابران گوید قوله

حافظ سرود مجلس ما ذکر خیر تست | تعجیل کن که اسپ و قبا میفرستمت

معنے آنست که اے حافظ ما مدام در ذکر خیر تو هستم پس ترا باید که زمانے غافل نگردی و مستغرق آن باشی که عنقریب لطف خود را دامنگیر وقت تو گردانم که ترا ازین ورطه محنت رهانیده بساحل جمعیت رساند والله اعلم

غزل

امروز شاه انجمن دلبران یکیست | دلبر اگر هزار بود دل بر آن یکیست

شاه انجمن دلبران سر دفتر انبیا محمد رسول الله صلعم که سید الانبیا و خاتم النبیین ست و یا سرور شیخان واصلان و سر حلقه عارفان کامل و آن کنایه از مرشد باشد دلبران انبیا و یا عارفان کامل یعنی آن [illegible] دل یاران یکیست و آن یکے کنایه از رسول عم و یا مرشد قوله

[illegible] آن یکے دو جهان داده ام بباد | عیبم مکن که حاصل هر دو جهان یکیست

آن [illegible] اشاره بمحمد عم و یا مرشد دو جهان داده ام بباد اعراض از هر دو جهان نموده ام حاصل هر دو جهان یکیست خلاصه هر دو عالم آن یکیست قوله

سودائیان عالم پندار را بگوے | سرمایه کم کنید که سود و زیان یکیست

سودائیان عالم پندار کنایه از ظاهر پرستان و مقلدان سرمایه کنایه از عقل و دفتر قیل و قال

سود و زیان اسلام و کفر چرا که هر دو حجاب‌اند ؎ کفر و ایمان چون حجاب راه حق اند اے پسر ٭ رو بسان مغربی از کفر و ایمان در گذر ٭ و یا اندیشه نیک و بد و مدح و ذم **قوله**

خلقے زبان بدعوی عشقش گشاده اند | اے من غلام آنکه دلش با زبان یکیست

دلش با زبان یکیست یعنے ظاهر و باطن او یکسانست **قوله**

حافظ بر آستانه دولت نهاده سر | دولت در آن سرست که با آستان یکیست

آستانهٔ دولت آستانه محبوب **معنے** آنست که حافظ بر آستانه محبوب که متصل دولت است سر نهاده بسوے او بنظر حقارت منگر که دولت نصیبه آنکس است که سر خود را فداے آستان محبوب نموده باشد

غزل

بیا که قصر امل سخت سست بنیاد است | بیار باده که بنیاد عمر بر باد ست

بیا حرف ندا است و منادی محذوف و آن دلست بیار خطاب بدل قصر امل وجود فانی سخت بسیار **معنے** آنست که اے دل من دمے ازین غفلت بخود آے و گرفتار لهو و لعب مباش و صحبت این وجود راحل اعتماد مدان اگرچه در ظاهر بس زیبا مے نماید لیکن بس بے بنیاد است که در تغیر و تبدل درنگے ندارد پس بیار باده اے بنوشیدن شراب که کنایة از حصول عشق است مشغول باش که این زندگانی دو روزه که بدان مغرور گشتهٔ برباد است یعنی سریع الزوال است و محل ثبات نیست حاصل این بیت اینست که عاشق را باید که چندانکه تواند در حصول عشق سعی نماید و از پرورش تن دور باشد کما قال عم یُوجَرُ ابْنُ آدَمَ فِی نَفَقَتِهِ الْاَشْیَاءَ کُلِّهَا اِلَّا وَضَعَهُ فِی الْمَاءِ وَالطِّیْنِ یعنے مزدی برد فرزند آدم در امرے که سعی میکند مگر در چیزے که پیدا کرده شده از آب و گل که در آن سعی بیحاصل است چون عاشق را باید که با خلق چنان زندگانی نماید که اگر میان خلق باشد کس نپرسد و اگر میان نباشد کس نداند که کجا رفت یعنے دلبستگی ندارد بنابران گوید **قوله**

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود | ز هرچه رنگ تعلق پذیرد آزاد ست

معنے آنست که غلام همت آنکسے ام که زیر چرخ کبود یعنے درین دار دنیا بهر کسے که ملاقی شود آزاد باشد یعنے چندان دلبستگی ندارد و باید دانست که الله تعالے که انسان را پیدا کرده براے آن پیدا کرده تا در گلشن جهان صفات تفرج ذات بدست دارد نه براے خوردن و خفتن و گرفتار لهو و لعب

بودن بنابران گوید **قوله**

چگویمت که بمیخانه دوش مست و خراب — سروش عالم غیبم چه مژده‌ها داده ست

شیخ از راه نصیحت بدیگران تنبیه میکند که ای گرفتار لهو و لعب و مستغرق خورد و خواب ترا چه بغفلت را بخود راه داده و پای بند این جیفه کثیفه مانده و از قدر و قیمت خود بیخبر گشته چگویمت که دوش بمیخانه که عالم عشق است مست و خراب بودم و دران حالت سروش غیب چه مژده رسانیده یکی ازان مژده اینست **قوله**

که ای بلند نظر شاهباز سدره نشین — نشیمن تو نه این کنج محنت آباد ست

سدره نام مقام جبرئیل ع مراد ازان عالم علوی از مصراع اول مرکب روح مراد است نشیمن جای نشست کنج محنت آباد دنیا معنی آنست که ای سالک روح لطیف ترا که کرسی نشین و رفعناه مکاناً علیاً است زندانی آب و گل جسمانی ساخته یعنی درین غربت و مسافرت از بهر حصول معرفت و تحصیل کمالات آورده اند وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ای لِيَعْرِفُونِ می باید که استعداد وصول بوطن اصلی خود مهیا سازی و از تقید بعالم اطلاق توجه نمائی نه که این دار بلا و منزل فنا را وطن سازی دوم مژده اینست **قوله**

ترا ز کنگره عرش میزنند صفیر — ندانمت که درین دامگه چه افتاد ست

صفیر آواز کوس مراد ازان کلام خدا تعالی وَاللّٰهُ يَدْعُوا إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ یعنی خالق مطلق ترا بآواز بلند بسوی اعمال و کردار که موصل الی دار السلام است میخواند والله یدعوا الی دار السلام ندانم که ترا درین دام گه چه افتاده است که چندین در قید و گرفتاری دیگر که امام زاهد در تفسیر خود در بیان آیه وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا آورده که رسول خدا عز و جل سوی مومن در آید در بهشت یعنی فرشته او مر این مومن را هفتاد حاجت بود این فرشته هفتاد بار در آید و بار نیابد حاجبان گویند ولی الله مشغول است و هر بار پیش عرش رود و گوید بار نیافتم تا هفتاد و یکم بار بسوی من آید بار یابد آنگاه طبقی پیش وی نهد از نور آفریده و دستارچه از نور بر وا افگنده آن ولی خدا عز و جل دستارچه بردارد و سیبی باشد بران طبق نهاده چون بدست بدو نیم بشگافد حوری بر آید نقاب بسته همه بهشت از نور او روشن شود بر قع بدست گرفته این مومن خواهد که نقاب از وی فرو کشد حور گوید نخست نامه بخوان که من از آن توام نامه باز کند و بخواند اندران نامه نوشته بود که عَبْدِيْ اِشْتَغَلْتَ بِالْحُوْرِ وَالْقُصُوْرِ وَنَسِيْتَ لِقَاءَنَا فَاِنِّيْ مُشْتَاقٌ اِلٰى لِقَائِكَ

اے عزیز بهشتی را از بهشت بمقام قرب باین نوع برند درین و انگه مردم را چون گذارند چون مناسب عاشق نیست که دلبستگی بدنیاے فانی نماید چراکه درستی عهد ازین جهان متصور نیست بنابران گوید **قوله**

نصیحتے کنمت یاد گیر و در عمل آر | **که این حدیث ز پیر طریقتم یاد است**

این حدیث اشارة به نصیحت پیر طریقت مرشد معنے این بیت واضح است وآن نصیحت اینست **قوله**

مجو درستی عهد از جهان سست نهاد | **که این عجوزه عروس هزار داماد است**

سست نهاد فانی وبے ثبات عجوزه پیرزن عروس زن جوان عجوزه عروس دنیا باعتبار کروفر وطراوت جمع عجوزه بار هستگی عروس داماد شوهر کنایه از طالب معنے آنست که اے گرفتار رعنا دنیاے مفتون این زال رعنا دام درینجهان ماندنی نیست عاقبت گذاشتنی که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وبیوفائی این زال رعنا خود اظهر است ببین که هزاران هزار معشوق همچو تو بوده است چون با هیچکس وفا نکرده با تو چگونه کند چون اختلاط این دنیاء فانی موجب خسر آنست بنابران گوید **قوله**

فریب و عشوهٔ حسن از جهان پیر مخور | **که هر که کرد بوے اختلاط ناشاد است**

معنے آنست که برین کروفر و زیب و زینت اینجهانِ پیر مائل مباش وچند روزے که با تو موافقت نموده مغرور این مباش وفریب این مخور آخر الامر هر که بوے اختلاط کرد جز داغ حسرت ونومیدی با خود نبرد چون عاشق را باید که هیچ نوع غم جهان بخود راه ندهد که سد راه عاشق است گوید **قوله**

غم جهان مخور و پند من مبر از یاد | **که این لطیفهٔ عشقم ز رهروے یاد است**

این لطیفهٔ عشق مضمون مصراع اول معنے آنست که غم دنیا مخور وخود را از دام این جیفه کثیفه برهان تا از حلقهٔ انسانیت بیرون نیائی ودر گروه سگان داخل نگردی که اَلدُّنْيَا جِيفَةٌ وَطَالِبُهَا كِلَابٌ بلکه می باید که این پند مرا چون دُر در گوش کنی وفروگذاشت نکنی چراکه این لطیفهٔ عشق از عارف کامل بما رسیده وچون عاشق بهر حال از معشوق رضی بود گوید **قوله**

رضا بداده بده وز جبین گره بگشاے | **که بر من وتو در اختیار نگشاد است**

معنے آنست که هر چه از جناب معشوق بتو رسد از لطف وقهر ورحمت وغضب ومنع وعطا وقبض وبسط ودشنام وعیش رضی وشاکر باش وجبین ابرو وترش رو مباش زیراکه عاشقان را اختیار نیست که اَلْإِرَادَةُ تَرْكُ الْإِرَادَةِ اشکال این بیت آنست که بنده را فاعل مختار گویند وشیخ درین هر دو بیت

بیت مذکور شد دیگری ع گناه اگرچه نبود اختیار ما حافظ ؛ میگوید که ما اختیار نداریم جواب آنکه اطلاق اختیار بر دو معنی است بیک معنی اثبات اختیار مینمایند و بمعنی دیگر نفی میکنند و مراد ازین اختیار منفی اختیار کلی است که هرچه بنده خواهد بوجود آید و بجانب این اختیار اشاره است و در شرح تعرف آورده که بندگان مختار اند کسب خویش را و مرید اند آنرا و بران مجبر و مکره نه اند از بهر آنکه مجبر و مکره بر طاعت مثاب نباشد چون ما بکه مجبر بر معصیت معاقب نباشد چون بر شرب خمر و بر دیگر معاصی نه درینجهان محدود باشد و نه در آنجهان معاقب و ازینمعنی است که بوقت یاس ایمان قبول نیست زیرا که بنده دران وقت مجبور است و هم ازین سبب فر کافر انرا درانجهان عذر مقبول نیست و نیز مرقوم شده ما که مختاریم نه آنست که خدا تعالی بما مفوض کرده که هرچه خواهیم کنیم لیکن معنی مختاری بندگان آنست که مجبور نه اند چون درخت که او را بجنبانند و لیکن مختار اند بدینمعنی که امر کرده است و نهی فرموده و افعال اختیاریه ما مثل خوردن و نشستن و رفتن و خفتن تعلق خاص بقدرت و اختیار ما دارد برخلاف افعال طبیعیه جمادیه چون حرکت ثقیل بمرکز و میل خفیف بمحیط و برخلاف حرکات قسریه حیوانات که در اول اختیار و قدرت مفقود است و در ثانی اگرچه اختیار ثابت است لیکن تعلقش بامقصود و از جهت ظهور اینمعنی طائفه اعتزال نظر بران مقصود داشته گمان برده اند که انسان در افعال اختیاریه مختار است و محض قادر است اگر خواهد کند و اگر خواهد نکند و قادر مطلق آدمی را قرار داده چون معشوق را هردم جلوهٔ دگر است و مستغرق یکی ازینها بودن موجب سد راه است بنابران گوید قوله

نشان عهد و وفا نیست در تبسم گل		بنال بلبل بیدل که جای فریاد است	

تبسم جلوه و ظهور گل کنایه از معشوق بلبل کنایه از عاشق فریاد کنایه از استعانه معنی آنست که ای سالک معشوق هردم و هر لحظه تجلی دیگر و جلوه دیگر در کار میکند و بر یک تجلی استقامت نمی ورزد که لا یتجلی الله مرتین پس برین تجلی که بتو نموده مغرور و خندان مباش و مستغرق آن مشو که موجب سد راه است بلکه ای عاشق مسکین بنال و فریاد کن و طلب توجه نما که این جای فریاد است و استعانت مذکور است که الله تعالی را هفتاد هزار حجاب ظلمانیست و هفتاد هزار حجاب نورانیست و این حجابهای نورانی همین ظهور تجلیات است و تا که ازین حجابهای نگذرد هرگز باو نرسد و در گذشتن ازینها بی اعانت مرشد و توجه الهی صورت نه بندد که بسا کس غرق این مانده اند و بساحل معرفت نرسیده اند و چون احوال عاشق مدام مختلف الاحوال است و آن موجب لوم لائمان میگردد و باعث طعن طاعنان میشود بنابران گوید قوله

بر و ملامت درد کشان مکن زاہد | کہ رزق قسم تو و رزق ما ہمین داد است

معنے آنست کہ اے زاہد برو بکار خود باش و زبان را بملامت درد کشان کہ عاشقان اند دراز مکن کہ دم نصیبہ ما و تو ہمین کردہ کہ بآن مشغولم پس چون از ہیچکے جز نصیبہ ازل ہیچ بوجود نیاید ملامت روا نباشد وچون مقبولیت سخن بخاطر معشوق و خلائق نہ بزور بازو است و قوت فصاحت بل عطیہ الٰہی است گوید قولہ

حسد چہ مے بری اے سست نظم بر حافظ | قبولِ خاطر و لطف سخن خداداد است

سست نظم اشارہ بر مدعی و منکر معنے بیت ظاہر است غزل

برو بکار خود ایواعظ اینچہ فریاد است | مرا فتاد دل از رہ ترا چہ افتاد است

فریاد کنایہ از وعظ و نصیحت معنے آنکہ اے زاہد برو بکار خود باش و اینچہ فریاد است کہ میکنی و بیہودہ بنصیحت و وعظ پیش مے آئی مگر نمیدانی کہ ؎ پند بد سل نفع نشد ٭ رسوائے مادر زاد را ٭ و مرا دل بدام عشقے گرفتار شدہ و از اختیار بیرون رفتہ پس اگر از ما فریاد و فغان سر زند عجب نیست کہ شیوہ عاشقان است اما ترا چہ شدہ است کہ بیہودہ فریادِ مینمائی چون عاشق صادق را ملامت لائمان مانع نمیگردد بلکہ باعث میگردد کہ ؎ ملامت صیقل زنگارِ عشق است ٭ بنابران گوید قولہ

بکام تا نرساند مرا لبش چون نے | نصیحت ہمہ عالم بگوش من باد است

کام مقصد و صلت لب لطف ضمیر شین بر محبوب نے عاشق و عارف کامل معنے آنست تا وقتیکہ لطف معشوق من بمرادِ خود چون نے کہ عارف کامل و عاشق واصل ست نرساند نصیحت ہمہ عالم پیش من بیہودہ و برباد است و اثرے نمے بخشد چون کار عاشق بے جذبہ معشوق بجائے نمیرسد چو آن جذبہ لعلت نیست بنابران گوید قولہ

میان او کہ خدا آفریدہ ہست از ہیچ | دقیقہ ایست کہ ہیچ آفریدہ نکشادہ است

میان کمر و شعرا آنرا بہیچ نسبتہ دادہ باعتبار باریکی مراد ازان رابطہ ایست میان طالب و مطلوب ضمیر او بر معشوق دقیقہ امر مخفی آفریدہ مخلوق معنے آنست کہ آنچہ بہ محبوب من و آنرا بطہ مطلوب من کہ مارا از ما بریدہ و بسوے خود کشیدہ محبوب من از ہیچ آفریدہ یعنے از ما ہیچ استحقاقے نبودہ محض عطیہ ایست کہ بکرم خویش عطا فرمودہ و این امریست مخفی کہ ہیچ آفریدہ نکشادہ کقولہ این قبلہ لا لعلۃ ور دمن دہ لا لزلۃ وچون توجہ عاشق جز معشوق نبود اگرچہ بہشت پیش او آرند بگوشۂ چشم ننگرد

بنابران گوید قوله

گدای کوی تو از هشت خلد مستغنی ست	اسیر بند تو از هر دو عالم آزاد است

معنے آنست که اے محبوب من کسے که گدای کوے تو ورزید به هشت بهشت کارے ندارد و کسے که اسیر عشق تو گردید بکونین التفاتے نماید که عاشق اندین و دنیا و بهشت و دوزخ آزاد هست و او را بغیر معشوق تو جهے نیست و چون خرابی عاشق موجب آبادی او و فناے او موجب بقاے اوست بنابران گوید قوله

اگرچه مستی عشقم خراب کرد و لے	اساس هستی من زان خراب آباد است

معنی آنست که اے محبوب من اگرچه مستی عشق تو مرا خراب و پریشان کرده و از ننگ و ناموس آزاد گردانیده و بمقام فنا رسانیده لیکن هزار شکر که اساس هستی مرا ازین خرابی آبادیست چرا که بسبب این فناے و خرابی بعیشے و بقاے رسیده ایم که انجامے و پایانے ندارد قوله

دلا منال ز بیداد و جور یار که یار	ترا نصیب همین کرده است این داد است

بیداد و جور مراد کم التفاتی و تاخیر وصل که بر عاشق بمنزله جور است نه که فی الواقع و گرنه اینمعنی صورت نه بندد که وَمَا اَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِیْدِ چون زشت ترین عاشق آنست که شکایت از معشوق کند بنابران گوید اے دل مسکین من بدین کم التفاتی محبوب و تاخیر او که در وصل افگنده و ترا بمقصد تو نمی رساند منال و شکایت مورز که چند روز آن محبوب تو نصیب تو همین گردانیده و بهبودی تو درین انگاشته پس از اراده او راضی باید بود و دم از چون و چرا نباید کشود و باید دانست که کار معشوق مدام استغنا و از تملق عاشق هیچ نمیکشاید چون حافظ چندین اظهار شگفتگی و تملق کرد بنابران معشوق استغنا را کار فرموده بجواب او مے پردازد قوله

برو فسانه مخوان و فسون مکن حافظ	کزین فسانه و افسون مرا بسے یاد است

فسانه حکایتهاے گذشتگان کردن فسون کلماتیکه بدان رام کنند مراد ازان سخنان تملق معنے آنست که اے حافظ از اظهار کردن شیفتگی خود و حکایت گذشتگان گفتن درگذر و سخنان تملق را ترک کن که ازین هیچ کاری پیش نمیرود زیرا که بدین حکایتها و سخنها کسے را توان فریفت که هیچ بدان باشد و نیک و بد زمانه را در نیافته باشد و من مثل این حکایتها و سخنها بسے یاد دارم غزل

باغ مرا چه حاجت سرو و صنوبر است	شمشاد سایه پرور ما از که کمتر است

باغ کنایه از دل سرو صنوبر قسمی از سرو مراد شاهد شمشاد قسم سرو مراد مرشد سایه پرور نازپرور
باید دانست که محبوبان در عالم بسیار اند یکی از دیگری فاضلتر است اما چون در چشم عاشق بغیر از معشوق
خود هیچکس بنظر نمی آید و بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ چون کسی را بهتر ازو نمیداند بنابران در جواب
منکران میگوید که ای منکران هر دم ذکر معشوقی و وصف محبوبی در پیش من می آید و مارا متعرض میشوید
و میخواهید که دل مارا ازین جناب بازگردانید نمیدانید که دل مارا چه حاجت بمعشوقان دیگر است چراکه
محبوب نازپرور من ازکه کمتر است که ازو معرض شده رو بدیگری آرم یعنی معشوق من در غایت عظمت
و کبریائی و نهایت جمال و دلربائی است من ازو معرض شدنی نه ام و چون کار معشوق مدام خونخواری
عاشق است بسبب تاخیر در وصل بنابران گوید قوله

ای نازنین پسر تو چه مذهب گرفتهٔ　　کت خون ما حلال تر از شیر مادر است

نازنین پسر معشوق مراد ازان مرشد باعتبار اَصْحَابُ الْجَنَّةِ جُرْدٌ وَمُرْدٌ و محبوب حقیقی کت که ترا
معنی آنست که ای محبوب من تو چه مذهب گرفتهٔ که مدام در پی قتل ماهستی و گاهی بوصل خود نمیرسانی
مگر که تراخون ما حلال است از شیر مادر که چنین بیباکانه میخوری هیچ غمی نداری و یا از نازنین پسر ناصح
و منکر باشد از روی استهزا نازنین پسر گفته خونخوردن به نصیحت پیش آمدن پس آنوقت این بیت
بجواب ناصح است و مربوط بیت بالا است تقریرش روشن تر چون در راه عشق بسا غم و الم در پیش است
و علاج آن بجز استغراق بعشق خیال معشوق نیست بنابران گوید قوله

چون نقش غم ز دور به بینی شراب خواه　　تشخیص کرده ایم و مداوا مقرر است

درین بیت خطاب بدل است یا از جانب معشوق است نقش غم اضافه بیانیه و نیز حوادثات و
آفات شراب کنایه از عشق و خیال محبوب و حکایتهای عاشقان معنی آنست که ای دل ما
و یا ای عاشق مسکین من وقتی که حوادثات غم و الم و تعلقات دنیوی بر تو هجوم آرند و ترا در گرداب
غموم و هموم اندازند و تو بهیچ نوع ازان رهائی نیابی پس می باشد که بشراب نوشیدن رجوع نمائی
ای در دار الامن عشق درآئی و بخیال معشوق مستغرق شوی و حکایتهای عاشقان سلف بمطالعه
آری چراکه مشخص است که علاج غم و اندوه که بعاشق روی نماید بجز این نیست و اگر ابیات بالا در حق
مرشد است پس این بیت در حق مسترشد است از جانب مرشد و مراد از شراب مراقبه و محاسبه

وشغل اشغال ونقش غم مراد وساوس شیطانی ونفسانی چون زاد راه عاشق بجز عجز ونیاز نیست
بنابران بزبانی معشوق گوید قوله

در راه ما شکسته دلے میخرند وبس	بازار خود فروشی ازین راه دیگر است

معنے آنست کہ اے عاشق مسکین چیست که ہر دم چندین در میجوشی و اظہار عظمت وتکبر میکنی چرا نمیجوئی
وعاجزی را پیشه نمی سازی مگر نمیدانی که در عاشقی غیر از شکسته دلی متاعے نمیخرند که اَنَا عِندَ المُنکَسِرَة
قُلُوبُہُم لِاَجلِی وخود فروشان را درینجا راه نیست چراکه خود فروشی راه دیگر است یعنی سد راه حقیقت
که کمال مرتبه عشق در فنا ونیستی است نه که خود فروشی وعام فریبی که موانع از کمالات حقیقی اند که بیت
میخوار ورند باش ولے خودنما مباش ؛ میخوار در طریقه ما به که خود فروش ؛ نقل است که بازوے دختر بادشاہے
بشکست شکسته بندے آوردند طرفه شکسته بندے که بیک نظر بند بندش بشکست مدتے در علاج او بسر برد
چون آن بازوے او درست شد شکسته بند در خانه ماند دختر شاه که تیر خورده او بود چون مرغ نیم بسمل
مے طپید دایه را طلبید وعلاج پرسید دایه گفت علاج این نیست بجز شکستن دست دختر دست خود بشکست
فے الفور طالب بمطلوب پیوست از شکستن یکدست کار بانجام رسید دل که رئیس الاعضا است
اگر شکسته میکنی البته بمحبوب حقیقی رسی چون عاشق را غیر از معشوق ونیز مستر شد را غیر از جناب مرشد
کشودے نیست گوید قوله

از آستان پیر مغان سر چرا کشم	دولت درین سرا وگشایش ازین در است

معنے آنست که چون دولت کونین وسعادت دارین وابسته بآستان پیر مغان که مرشد یا معشوق است
پس چرا ازینجا سرکشی کنم ومعرض گردم بلکه باید که رخت خود درینجا افگنیم وچون حلقه در جنبش پذیر نشویم
عاشقان مختلف الاحوال اند وهر یکے موافق حال خود سخنے گوید قوله

یک قصه بیش نیست غم عشق وین عجب	از هر کسے که می شنوم نامقرر است

نامقرر مختلف معنے آنست که عشق از یکے بیش نیست اما این عجب است که هر جا بنوعے دیگر ظهور
نموده گوشه نشینان در گوشه وصومعه داران در صومعه وعابدان بمسجد وعاشقان در خرابات هر یک
دریافت خود را ترجیح داده وبر نهج دیگر سخن میرانند چون نظاره حال عاشق موجب تحیر عالمیان
است گوید قوله -

عیبش مکن که خال رخ هفت کشورست	شیراز و آب رکنے و این باد خوش نسیم

شیراز شهریست پرحسن که دراصل زندانخانه سلیمان بود مراد وجود عاشق که زندان روح سالک ست آب رکنے رکناباد چشمه الیست در شیراز مراد ازان عشق خال معروف مراد زیبائی هفت کشور تمام عالم چه عالم بهفت حصه منقسم است و هر حصه را کشور گویند معنے آنست که اے سنکر وجود من که جوے عشق و محبت در و جاریست و باد خوش نسیم انفاس در وسارے عیبش مکن اگرچه محقر است اما زنیت بخش هفت کشورست چراکه درین عیب گیری خرابی است ۵ بادردکشان هرکه درافتاد برافتاد ۹ و چون فضیلت عشق حقیقی بر مجاز ظاهر است گوید قوله

باآب ماکه منبعش الله اکبر است	فرق است ز آب خضر که ظلمات جای اوست

آب مراد عشق خضر مراد عاشق مجاز ظلمات قالب عنصری که دراصل کثیف است الله اکبر چشمه الیست در شیراز که از میان کوه برآید هر که آنرا بیند بے اختیار گوید الله اکبر که مراد ازان ذات ایزد بیچون و یا لطیفه ربانی که خروج او از دل ست معنے آنست که از عشق عاشقان مجاز تا عشق مابسا فرق است چراکه اوشان حصول عشق از دیدن صورها که از عنصر کثیف است حاصل نموده اند و ما از ذات ایزد بیچون یا از لطیفه ربانی و نیز آب خضر زهد زاهدان ظلمات حظوظ نفسانی معنے آنست از زهد زاهدان تا عشق ما بسا فرق است که ایشان بحظوظ نفسانی که وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي الْأَنْفُسُ وما خالصا لله هرگز این بدان کے ماند و می تواند که مراد آن باشد که آب خضر زندگی صوری می بخشد و آب ماکه کنایه از عشق و محبت است زندگی معنوی می بخشند و چرا چنین نباشد که جاے آب خضر ظلمات هست و آن بدنیا مناسبت دارد و جاے آب ما الله اکبر که چون بآن اسم ذاکر مے شویم باین زندگی مشرف می شویم و چون معشوق هر دم بحالت دگر است گاه برحمت و گاه بغضب و عاشق را باید که بر عنایت معشوق غره نشود بلکه از غضبش ترسان باشد بنابران گوید قوله

امروز تا چه گوید و بازش چه در سر است	دی وعده داد وصلم و در سر شراب داشت

دی روز گذشته انجام مراد از روز الست و عده وصل اِنَّ فِي الْجَنَّةِ لِقَاءَ اللهِ لِلْمُؤْمِنِيْنَ حَقٌّ امروز کنایه از نشاء دنیا معنے آنست که روز الست چون از ما کلمه بصد ور پیوست از غایت لطف وصل که برما امید داشت وصل بما بنمود که نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ و چون درین دار دنیا آمدیم

وازقرب بهجر مبتلا گشته ایم و گرفتار غفلت وبلیات شده ایم می ترسیم ومنتظریم که تا امروز در حق ما
چه گوید وچه درخیال دارد وچون عاشق را باید که بغیر از در معشوق جائے نرود وبکسے التفات نماید بنابران گوید قوله

ما آبروے فقر وقناعت نمے بریم   با پادشه بگوے که روزی مقدر است

معنے واضح است در لطائف الطوائف آورده که بادشاه آن عصر حافظ را طلب کرد حضرت همین بیت
نوشته فرستاد وخود نرفتند وچون سخنان حافظ مملو از عشق ومقبول دلها است گوید قوله

حافظ چه طرفه شاخ نبات است کلک تو   کش میوه دلپذیر تر از شهد وشکر است

طرفه نادر کلک زبان وقلم کش ضمیر شین بر کلک معنے واضح است غزل

بنال بلبل اگر با منت سر یاریست   که ما دو عاشق زاریم کار ما زاریست

بلبل معروف ومراد عاشق مجاز معنے آنست که اے بلبل واے عاشق مجاز گریه وزاری را پیشه
خود ساز اگر با ما سر یاری داری چراکه ما وتو در اسم عاشق شریکیم وکار ما همین زاری وتحمل وبرد باریست
چون عاشق مجاز وعاشق حقیقی باسم عشق دریک رشته اند اما فضیلت عاشق حقیقی بر عاشق مجازی
ظاهرست بنابران ترجیح خود میکند قوله

دران زمین که نسیمے وزد ز طرهٔ دوست   چه جای دم زدن از نافهاے تاتاریست

زمین دل عاشق نسیم کنایه از جذبه طرهٔ دوست عشق محبوب حقیقی نافه تاتار کنایه از عشق مجاز
معنے آنست که دران دلے که جذبهٔ لطف الوهیت جاے گیر شود وعشق حقیقی روے نماید چه احتیاج
سخن عاشق مجاز ونالیدن بزاریست وباین گفتن اشارة بوصول مقامے کند که سالک چون دران مقام
رسد تمام وجود او مشک اذفر گردد وچون منتهاے کار عاشق بر فناست که موجب بقاے اوست بنابران گوید

بیار باده که رنگین کنیم جامه زرق   که مست جام غروریم ونام هشیاریست

باده کنایه از تجلی ذاتی که موجب فناء سالک وبقاے اوست جامهٔ زرق هستی مستعار جام غرور
هستی مستعار هشیاری زندگی معنے آنست که اے ساقی وعده ایزدی بیار وشراب تجلی ذاتی
بما عطا نما تا بسبب آن این هستی مستعار از هستی حقیقی بدل کنیم یعنے ازین هستی مستعار درگذریم
وبهستی باقی رسیم چراکه پاے بند دام این هستی مستعاریم ونام زندگی بر ما نهاده اند واگرنه فی الحقیقت
این زندگی نیست چراکه زندگی آنست که مماتے در پیش نباشد وچون در آمدن در عاشقی نه کار

هر خامی و بوالهوسی است گوید قوله

که زیر سلسله رفتن طریق عیاریست	خیال زلف تو پختن نه کار خامانست

زلف جذبه مراد عشق معنی آنست که خیال وجذبه عشق تو نمودن واحتمال شدائد وبلیات نمودن نه کار هر خامی و بوالهوسی است زیرا که العشق تمام المحنة والبلاء بلکه زیر سلسله رفتن یعنی در عاشقی کوفتن طریقهٔ عیاران است یعنی کار کسے است که در کشتن خود چالاک و بے باک است و نیز زلف عبارت از دنیا بود معنی آنست که خیال نشأ دنیا پختن وآنرا مزرعهٔ آخرت پنداشتن وتمتعے برداشتن کار خامانست پس اے سالک بوالهوس از جست وجوے آن بایست که چون صد هزاران در ته او ریخته وزیر سلسله رفتن طریق عیاریست که مدارش بر تحمل شدائد و بردباریست نقل است که سلیمان چون بر تخت داؤدی نشستنش آمد و دین و دنیا از روے موهبتش بدستش آمد هر گاه که بر حقیقت دنیا مطلع شد دلش از توجه بدو منقطع شد خطوط دنیا را اعتبار نموده زنبیل بافی اختیار فرمود واز انجا که شفقت بر خلق خدایش بود در دعاے خود فرمود که رَبِّ هَبْ لِی مُلْکًا لَا یَنْبَغِی لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِی نه از روے تلذذ ملکیه که داب فراعنست یعنی اے پروردگار اگرچه دنیا را از روے موهبت من عطا فرمودی که در ان باز پرسیدنی نیست و بهر وجه که خرچ کنیم برسیدنی کَمَا قُلْتَ لِی هٰذَا عَطَاءُنَا فَامْنُنْ بِغَیْرِ حِسَابٍ اما چون حقیقتش دریافتم که ملعنی است روا از و بر تافتم و زنبیل باقی را اختیار نمودم و خود را از خطوط آن بکنار آوردم واز روے شفقت بر جهانیان بحضرت عرض میکنم که این ملک را بدیگرے مده و در معجزات خاصه منش نه که دیگرے البته از جا خواهد رفت که در ظاهر شیرین است و فی الحقیقت سمے است قاتل چون ظهور عشق وابسته بخط و خال نیست بلکه کیفیتے در محبوب که معرا و مبرا است از تحریر و تقریر که از عشق ازان پیدا میشود وآنرا لطیفه نهانی نیز گویند بنابران گوید قوله

که نام آن نه لب لعل و خط زنگاریست	لطیفه ایست نهانی که عشق ازو خیزد

معنی آنست یعنی ظهور محض عطیه الٰهی است وظهور او از لطیفه نهانی است که عبارت از کیفیتے است در محبوب که نام آن نه لب لعل و خط زنگاریست یعنی از نه حسن و دلربائی محبوبان وخط وخال ایشان که عشق بمنزله آتش است بهیمه افروزش آن همچنین زلف و خط و خال محبوبان بمنزله بهیمه پس باید دانست که هیمه موجب افروختگی آتش است نه مخرج آن چون آن کیفیت منزه از جمال ظاهریست بلکه جمال

ظاہری را جمال از وست وا ینہمہ دلبری خاصہ اوست قوله

جمال شخص نہ چشمست و زلف عارض و خال　　ہزار نکتہ درین کار و بار دلداریست

معنے آنست کہ جمال معشوق بآن کیفیت مرقومہ و مظہر آن کیفیت کرشمہ و غمزہ و شیوہ و رفر و جہ دادا و نازست پس باید دانست کہ ہزاران ہزار نکتہ درین کار و بار دلداریست بمجرد چشم مخمور و زلف پرخم دلدار نمیتوان گفت چہ دلدار آنست کہ دل عاشق را ببرد و بخود کشد و این موقوف نہ بحسن صورت است چنانچہ در شرح نزہتہ الارواح آوردہ کہ عشق طالب حسن ملاحت است نہ صباحت زیراکہ صباحت نقشے است بر روے دیوار و ملاحت شیوہ الیست از عین کار و ملاحت کنایت از ہمان لطیفہ الیست کہ خارج از بیان است و چون عاشق را بر آستانہ دوست رسیدن خیلے دشوارست بنابران گوید قوله

بر آستان تو مشکل توان رسید آرے　　عروج بر فلک و سروری بدشواریست

معنے آنست کہ اے محبوب من بر آستانہ تو رسیدن خیلے مشکل است چراکہ تا از خود فانی نگردد بدوست نرسد آرے عجب نیست کسے بفلک سروری بآسانی نرسیدہ و چون ہر طاعتے و عبادتے کہ مبرا از محبت و خالی از عشق باشد چندان قیمت ندارد بنابران گوید قوله

قلندران طریقت بہ نیم جو نہ خرند　　قباے اطلس آنکس کہ از ہنر عاریست

قلندران طریقت عاشقان اللہ قباے اطلس عبادات ریائی ہنر کنایہ از عشق و اخلاص معنے آنست کہ اعمال از نماز و روزہ و حج و زکوۃ و محاسبہ و مراقبہ کہ از عشق مبرا باشد و از اخلاص معرا نزد عاشقان اللہ و عارفان باللہ قدر جوی و قیمت خردلے ندارد بلکہ آن موجب خسران دین است بیت اگر جز بحق میرود جادہ ات ٭ در آتش فشانند سجادہ ات ٭ خواجہ عطا گوید ؎ کفر کافر را و دین دیندار را ٭ ذرۂ دردِ دل عطار را ٭ چون سالک را تغافل در سلوک موجب خرابیست گوید قوله

نہ بستہ اند در توبہ حالیا مے نوش　　کہ توبہ وقت گل از عاشقان گنہگاریست

مے عبارت از عشق و محبت گل جوانی معنے آنست کہ تا حال آفتاب از مغرب طلوع ننمودہ و در توبہ مسدود نشدہ یعنی در فیض الہی باز است پس در حصول عشق سعی نما و از کارہاء لایعنی درگذر کہ باز ماندن از عاشقی در ہنگامیکہ موسم جوانی است گنہ گاری و توبہ کاری است سوال چون از مصراع اول

معلوم میشود که الحال مے بنوش بعده توبه کن وچون از مے عشق که بهترین عمل است مراد داشتند توبه ازو چون صورت بندد که توبه از معاصی باشد جواب مراد از مے عشق ومحبت مجاز است که نزد کاملان از جمله معاصی است که خالق را گذاشته توجه بمخلوق آورده اند اما نزد سالکان در ابتدا بموجب المجاز قنطرة الحقیقة جائز است متاب از عشق رو گرچه مجاز است ونیز عشق حقیقی که سبب است ومعشوق حقیقی که مسبب است پس از مسبب باز بوده گرفتار سبب ماندن از جمله معاصی است باید دانست که عاشقانرا دو حالت است گاه محو گاه صحو گاه فنا گاه بقا وخواب وبیداری نیز نامند وعاشقانرا در هر دو حال وصلت است بعضی در محو چون مجذوبانرا وبعضی در صحو چون صوفیه را گوید قوله

سحر کرشمهٔ وصلش بخواب میدیدم	زهی مراتب خوابی که به ز بیداریست

سحر ابتداے عشق خواب فنا ومحو بیداری بقا وصحو معنی آنست که در ابتداے عشق که در حالت محو بودم بوصل او سرفراز بودم وچون بحالت صحو آمدم وآن مشاهده بطرف شد پس میگوید که آفرین بر مرتبه محو وفنا که بر بقا وبیداری فوقیت دارد وفی الواقع چنان نیست زیرا که بقا بر فنا فوقیت دارد اما باعتبار غلبه شوق وفرط اشتیاق میگوید کَلَا یُوۡخَذُ مَجۡنُوۡنٌ بِمَا صَدَرَ عَنۡهُ ودر معنی ظاهری اشکال این بیت آنست که این خواب وقتے از بیداری به باشد که انچه در خواب دیده شود در واقع او دچنان نیست که مشهور آنست که خواب خیال میگویند شیخ عبد الحق دهلوی در شرح فارسی مشکوة در کتاب الرؤیا آورده که در تحقیق رویا اختلافست میان عقلا چرا که بعضے گویند که نوم ضد ادراکست نظیر گفته ۵ مکشای لب بخنده که تو خفته ازانکه ؛ در خواب خنده موجب دلتنگی وبکاست ؛ ونزد بعضے هر چه تعبیر کنند ۵ گر بد بگوئی نیک را آن نیک بیشک بد بود ؛ در نیک گوئی زشت را آن زشت گردد خوبتر ؛ وبعضے گویند خیال باطل است جواب آنست که انجمله اختلافات در خواب عوام است چرا که مشروط بشرط او ثابت امابر صحت رویاے صالحه وحقیقیه اجماع است مراهل حق را که من رآنی فقد رآنی پس میگوید که در رویا حقیقیه ادراک نیست ومحض خیالیست لیکن باوجود آن ثبوتے دارد ومران را تعبیر لیست واولی تر نزد استاد ابو اسحق اسفرائنی رویا ادراک است حقیقت بے شبه چون عاشق را باید که باراده معشوق راضی بود وبحکم او شاکر وبهیچ نوع در کار وبار او تصرف نکند وبیهوده گفتگو پیش نیارد بنا بران گوید قوله

دلش بناله میازار وختم کن حافظ	که رستگاری جاوید در کم آزاریست

معنی آنست که ای حافظ مسکین دل محبوب را از بس که نازک است باین گفتگوی بیهوده میازار
و بهر چه او راضی باشد بجا آر که رستگاری جاوید در کم آزاریست مَنْ سَکَتَ سَلِمَ وَمَنْ سَلِمَ نَجَا **غزل**

بکوی میکده هر سالکی که ره دانست		در دگر زدن اندیشه تبه دانست

میکده و میخانه مقام عشق **معنی** آنست که هر سالکی که بکوی عشق گذارش افتاد و لذت و حلاوت
آنرا دریافت باز طلب فتحباب از در دگر که زهد است کردن اندیشه تبه دانست زیرا که محصل مرادات
کونین همین عشق است و چون حصول کشف مغیبات درین جاست گوید **قوله**

بر آستانه میخانه هر که یافت رهی		ز فیض جام می اسرار خانقه دانست

معنی آنست هر که در دار الامن عشق در آمد و انجا استقامت ورزید اسرارهای که دیگران در خانقه
حاصل میکنند او از فیض جام می که عبارت از عشق و تصفیهٔ دل است حاصل نمود **نقل** است که جنازه
شخصی بر در بزرگی میگذشت آن بزرگ بکنیزک گفت برو خبر بیار که جنازه مرد است یا زن آن
کنیزک آمده و دیده رفته باز گشت و عرض نمود گفت ما مرد و زن نمیدانم لیکن این مقدار دانم که جنازه دوزخیست آن بزرگ
گفت ما را چندین مدتها است که زهد و عبادات میکنم بر ما مکشوف نشد بتو چون شد کنیزک گفت ای
شیخ این عطیهٔ الهی ست وابسته زهد و خانقه نشینی نیست بلکه متعلق بعشق است باید دانست که عشق
مکانیست که در ان کفر و اسلام یکسانست ؎ بکفر و باسلام یکسان نگر ٭ که هر یک ز دیوان او دفتر است
چنانچه در مجالس شیخ سعدی است **نقل** است که سلطان محققان ابراهیم خواص پیوسته با مریدان
میگفت که من کاشکی خاک قدم آن عورت بودمی پرسیدند که یا شیخ آن کدام است که پیوسته مدح او
میکنی گفت روزی وقتم خوش شد قدم در بیابان نهادم بدیار کفر رسیدم قصری دیدم که سیصد هزار
سر از کنگرهای او آویخته اند متعجب ماندم پرسیدم که این چیست و این قصر از آن کیست گفتند از آن فلان
ملکی است او را دختریست دیوانه گشته در سویدای سینه ام گذر کرد که قصد آن دختر کنم چون قدم در
قصر نهادم مرا نزدیک ملک بردند بسیاری از اکرام در حق من نمود پس گفت ای جوانمرد ترا از ین
جا نگه چه حاجت است گفتم شنیدم که دختری داری دیوانه آمده ام تا او را معالجت کنم مرا گفت
بر کنگرهای قصر نگاه کن گفتم نگاه کردم پس در آمدم گفت این سرهای کسانیست که دعوی طبیبی کرده اند
و از معالجت عاجز شده اند تو نیز اگر معالجت نتوانی کرد سر تو هم آنجا بود بفرمود تا مرا نزد آن دختر بردند

چون قدم در سرا ے نہادم دختر گفت اے کنیزک مقنع بیار تا سر خود بپوشم گفت اے ملکہ چندین طبیب
آمدند از ہیچکس خود را نپوشیدی جواب داد آنہا کہ آمدہ بودند مرد نبودند مرد اینست کہ الحال در آمد
گفت السلام علیک اے پسر خواص گفتم چون دانستی کہ من پسر خواصم گفت آنکہ ترا بمارا ہ نمود مرا الہام داد
تا ترا بشناختم ندانستی کہ گفتہ اند اَلْمُؤْمِنُ مِرْاٰۃُ الْمُؤْمِنِ چون آئینہ بے زنگ بود ہر نقشے درو بنماید اے
پسر خواص دلی دارم پر درد ہیچ شربتے داری کہ دل بدان تسلی یابد این آیہ برزبانم گذشت اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا
وَتَطْمَئِنُّ قُلُوْبُھُمْ بِذِکْرِ اللّٰہِ اَلَا بِذِکْرِ اللّٰہِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ چون این آیہ بشنید آہے کرد و بیہوش شد
چون بہوش آمد گفتم اے دختر برخیز تا ترا بدیار اسلام برم گفت یا شیخ در دیار اسلام چیست کہ اینجا نیست
گفتم آنجا قبلہ البیت معظم و مکرم گفت اے سادہ دل اگر کعبہ را بینی وبشناسی گفت بالاے سر من نگاہ
کن چون بالاے سر او نگاہ کردم چہ بینم کہ کعبہ برگرد سر دختر طواف میکند مرا گفت یا سلیم القلب اینقدر
ندانی کہ ہر کہ بپاے رود کعبہ را طواف کند و ہر کہ بدل بکعبہ رود کعبہ بطواف او آید فَاَیْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ
وَجْہُ اللّٰہِ چون طریقہ رندی اختیار نمودن نہ کار بیدلی وسست نفسی است بنابران گوید **قولہ**

زمانہ افسر رندی نداد جز بکسے	کہ سرفرازی عالم درین کلہ دانست

یعنی زمانہ افسر رندی و تاج بے باکی بر سر کسے ننہاد الا بکسے کہ او سرفرازی خود درین کلہ دانست واز
ہمہ گسستہ و توسل بدو جستہ وہیچ اندیشہ از غم والم و اعراض و انکار و نیک و بد را بخود راہ ندادہ چون
عاشق را بہترین کارہا از نوشیدن شراب کہ استغراق عشق مرادست و مشاہدہ معشوق نیست بنابران گوید **قولہ**

خوش آن نظر کہ لب جام و خط ساقی را	ہلال یکشبہ و ماہ چہاردہ دانست

لب جام کنایہ از دل خود و یا از عشق قبیل از ذکر سبب و ارادہ مسبب چہ جام سبب است و مے مسبب
واز مے مراد معشوق روے ساقی روے معشوق باید دانست کہ اکثر خلق از ہمہ اعراض نمودہ بدیدن
ہلال متوجہ میشوند و در شب چاردہم براندن عیش و عشرت میل مینمایند **معنے** آنست کہ خوش
آن عاشقے کہ لب جام را ہلال تصور نمودہ و در مشاہدہ آن از جان و دل گرائیدہ و روے محبوب را
ماہ چہاردہ در اسباب عیش میکوشند یعنے خوش عاشقے کہ از ہمہ گسستہ دست بدامن عشق زدہ و توجہ بدو نمودہ
واز ہمہ چشم بردوختہ بمشاہدہ دوست افروختہ و چون مرتبہ عشق از ہمہ بالاتر است وکشف امور
ملک و ملکوت جملہ وابستہ اوست بنابران گوید **قولہ**

رموز جام جم از نقش خاکره دانست	رهران که راز دو عالم ز خط ساغر خواند

راز دو عالم اسرار مخفیات کونین خط ساغر خطهاے دل که از ظهور تجلیات منقش میشود و نیز
ساغر روے معشوق مراد ازان است و خط مراد صفات و خط ساغر مرکب ذات جمع الصفات
چه خط ابخساره است و صفات پرده ذاتست رموز اسرار جام جم جامے که جمشید ساخته بود و احوال
ملک دارا معاینه مینمود و مراد دل زهاد و عباد معنی آنست که هر عاشقے که اسرار مخفیات کونین بتصفیه از
نقوش دل خود که بسبب تجلیات میشود حاصل نمود رموز جام را از خاکره دانست و هیچ ملتفت نشد و یحتمل
هر عاشقے که اسرار مخفیات کونین بسبب مشاهده ذات مع صفات معشوق خود مکشوف نمود اسرارے
که مر زاهدان را بسبب زهد رو داده از نقش خاکره دانست و یحتمل که ساغر مرشد یا دل خویش خط ساغر
تلقین جام جم مشهور معنی آنست هر که از مرشد تلقین یافت و روا ز مقاصد دیگر برتافت و از
اسرار دو عالم چون از تلقین مرشد هویدا گشت و از جان و دل هر دو شیدا شد رموزات گیتی را از خاک را
مرشد دانست و نیز از خط ساغر نقوش تجلیات یعنے هر سالکے که او راز دو عالم از نقوش دل خود
خوانده است رموزات جام جم از نقوش خاکره دانسته بدان ملتفت نشد و نیز کسے که بتخلیه قلب از
ماسوی الله و تصفیه دل و تجلیه سر حاصل کرد راز دو عالم را در ساغر دل معلوم کرد و اسرار باطنی مکشوف شد
رموز پیاله که جمشید ساخته بود که از چهار رکن ان پیاله رموز چار طرف عالم معلوم میشد آنرا خاکره دانست
چون از عاشق بجز از اعمال که مبرا از ریا باشد و رندی کنایه ازوست چون طریقه ملامتیه صورت نه بندد
بنابران گوید **قوله**

که شیخ مذهب ما عاقلی گنه دانست	ورای طاعت دیوانگان ز ما مطلب

طاعت دیوانگان مراد اعمال بے ریا که آغشته غرض ثواب و دخول جنت نباشد محض لله باشند
عاقلی هشیارے مراد اعمال که آلوده غرض ثواب بود معنی آنست که اے منکر جز از اعمال
بے ریائی که منزه از غرض ثواب و درجات باشد و از همه فرار و با معشوق قرار نمودن و از ننگ و ناموس
بگذاشتن که شیوه عاشقانست از ما مطلب چرا که شیخ مذهب ما که مرشد طریقه است اعمال ریائی که آغشته
غرض ثواب و درجات و بیم عقاب بود و در بند ناموس بودن و گرفتار تعلقات دنیوی ماندن از جمله
معاصی شمرده چه عاشق را بغیر التفات نمودن گناهے است بزرگ و چون در عشق طمع سلامتی نشود

بنابران گوید قوله

دلم ز نرگس ساقی امان نخواست بجان — چرا که شیوهٔ آن ترکِ دلسیه دانست

ساقی مراد معشوق نرگس ساقی چشم مراد تجلی ذاتی و یا جذبهٔ عشق ترکِ دلسیه اشارة بهمان چشم باعتبار استغنا معنی آنست که دل من از عشق آن معشوق بجان خود امان نخواسته یعنی امید زندگی نداشته چرا که دانسته که در عشق سوائے جان دادن کارے نیست که اَلعِشقُ اَوَّلُهٗ حُرقٌ وَ اٰخِرُہٗ قَتلٌ پس در عشق چون امید زندگی طمع باید داشت و یا آنکه دل من از ظهور تجلی ذاتی که موجب فنائے عاشق است اما جان خود نخواست و از بیم آن پاے پس نکشید بلکه هر دم در اقبال آن کوشید چه معلوم است که کار تجلی ذاتی جز فناء عاشق نیست و چون در هجران معشوق کار عاشق بجز از ناله و زاری نیست بنابران گوید قوله

ز جور کوکبِ طالع سحرگهان چشمم — چنان گریست که ناهید دید و مه دانست

معنی آنست که بسبب ظلم ستارهٔ طالع خود که بر ما کرده و ما را از معشوق جدا ساخته بامداد چشمهاے ما بحدے گریستند که ناهید و مه که در آسمان اول و سوم اند معلوم کردند اے بعالم علوی اشتهار یافت چون عاشق را باید که عالی همت بود بدنیا و ما فیها نظر نکند و بکلیه گدائی خود خورسند باشد و قانع گردید

قوله بلند مرتبه شاهی که نه رواق سپهر — نمونهٔ خمِ طاقِ بارگه دانست

معنی آنست که از عاشقان عالی مرتبه آنکسے است که نه فلک را نمونه خم طاق خود دانست یعنی بکلیه گدائی خود خورسند بوده بدنیا و ما فیها نظر نکرد بلکه اینهمه را طفیل گدائی خود دانست باید دانست که اقتضاے عشق آنست که در پرده نمیباشد و هر دم بظهور مے آید چون عاشق صادق را از ان بیمے نه بنابران گوید قوله

حدیث حافظ و ساغر که میزند پنهان — چه جای محتسب و شحنه پادشه دانست

معنی آنست که حدیث حافظ دمے نوشی یعنی عشقبازی او چه جاے دانستن محتسب و شحنه بلکه پادشه دانست اے اظهر من الشمس است و نیز محتسب و شحنه منکر و ناصح مراد است پادشه پیر طریقت معنی واضح است

غزل

بلبلے برگِ گلِ خوشرنگ در منقار داشت — و ندران برگ و نوا خوش نالهاے زار داشت

گفتمش در عین وصل این ناله و فریاد چیست — گفت مارا جلوهٔ معشوق درین کار داشت

بلبل کنایه از عاشق واگر نیز همین طیر است درست میشود که اهل الله را مکالمه با طیر میشود وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ **برگ گل** لب معشوق و تجلی الٰهیه **برگ ونوا** توشه و عیش خوش همی ببا باید دانست که عاشق را اگرچه در هنگام هجر کار گریه و زاریست اما آگاه باشد که در حالت وصل هم بود سببش آنست که جلوه معشوق را نهایت نیست و آناً فآناً بجلوه دیگر پیش می آید و عاشق را کار بر فناست پس کسیکه مدار کارش بر فناست نهایت را چگونه دریابد **معنی** آنست که عاشقی را دیدیم که با معشوق خود هم آغوش و لب بلب داشت یعنی در غایت وصل بود و چنان حال زار زار می نالید گفتم مر آن عاشق را که تو در عین وصل هستی موجب این گریه و زاری چیست گفت مرا جلوه معشوق درین حالت آورده یعنی می بینم که جلوه معشوق را انتها نیست و ما را فنا در پے بنابران میگوییم که بمعرفت کماحقه معشوق نمیتوانم رسید و نیز بسبب آنکه محنت قرب از بعد افزونست چنانچه در سبحة الابرار است ؎ والی مصر ولایت ذوالنون ٭ وان باسرار حقیقت مشحون ٭ گفت در کعبه مجاور بودم ٭ در حرم حاضر و ناظر بودم ٭ تاکه آشفته جوانی دیدم ٭ چه جوان سوخته جانی دیدم ٭ لاغر و زرد شده همچو هلال ٭ کردم از روی ترحم سوال ٭ که مگر عاشقی اے شیفته مرد ٭ که بدینگونه شدی لاغر و زرد ٭ گفت آرے بسرم شوریست ٭ کس چو من عاشق و رنجور یست ٭ گفتمش یار بتو نزدیکست ٭ یا چو شب روزت از و تاریکست ٭ گفت در خانهٔ اویم همه عمر ٭ خاک کاشانهٔ اویم همه عمر ٭ گفتمش یکدل و یکروست بتو ٭ یا ستمکاره جفا جوست بتو ٭ گفت هستیم بهر شام و سحر ٭ بهم آمیخته چون شیر و شکر ٭ گفتمش یار تو اے فرزانه ٭ با تو همواره بود در خانه ٭ لاغر و زرد شده بهر چه ٭ سر بسر درد شده بهر چه ٭ گفت رو رو که عجب بیخبری ٭ به کزین گونه سخن درگذری ٭ محنت قرب ز بعد افزونست ٭ جگر از هیبت قربم خونست ٭ هست در قرب همه بیم زوال ٭ نیست در بعد جز امید وصال ٭ و چون کار معشوق مدام استغنا است پس اگر از عاشق متنفر شود جاے اعتراض نیست بنابران گوید **قوله**

پادشاهی کامران بود از گدایان عار داشت	یار اگر ننشست با ما نیست جاے اعتراض

معنی آنست که اگر آن معشوق از غایت استغنا که شیوه اوست نظر لطف بما نکرد و نزد ما ننشست اعتراض را نمی شاید ؎ چه نسبت خاک را با عالم پاک ٭ که او یار باقی و ما فانی. و چون معشوق از غایت بے پروائی که دارد گوش بسخن عاشق نمی آرد خواه سخن در ناز گوید خواه در نیاز بنابران گوید **قوله**

در نمیگیرد نیاز و ناز ما با حسن دوست | خرم آن کز نازنینان بخت برخوردار داشت

در نمیگیرد اثر نمیکند نیاز سخن عاجزی ناز غرور و تکبر نازنینان معشوقان معنے آنست که اگر عاجزی مینمایم وگر غرور و تکبرے ورزم ہیچ در دل سنگین او اثر نمیکند و لطف و شفقت بما ارزانی نمیدارد زیراکہ لطف و فضل او موقوف بعلت نیست محض عطیه ایست که قَبِلَ مَنْ قَبِلَهٗ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّهٗ لَا لِزَلَّةٍ پس خرم کسے که فیض از جناب معشوق حاصل نموده و بهره ور گشته چون مناسب حال سالک آنست که دلبستگی بصور جمیله مصنوعات و تجلیات بحدے نکند که عمر گرانمایه بتمامی صرف او سازد بلکه چندے مشاهده نموده بصانع پردازد که كُلُّ مَصْنُوْعٍ يَدُلُّ عَلَى الصَّانِعِ گوید قوله

خیز تا بر کلک آن نقاش جان افشان کنیم | کین همه نقش عجب در گردش پرگار داشت

معنے آنست که اے سالک تا چند مبتلاے این صور فانی مانی برخیز و ازین غفلت باز آئی تا جان خود را نثار کلک آن نقاش کنیم که اینهمه نقوش مختلفه که مے بینی و مبتلاے آن شده در گردش قلم داشت یعنے از گردش قلم اوست یعنے چون الله تعالے خواست که عالم را از کتم عدم بر منصه ظهور نشاند اول قلم و لوح موجود نمود قلم را گفت اُكْتُبْ فِي صَحِيْفَةٍ پس قلم نوشت هر چه امر شد و الحال بموجب نوشته بظهور مے آید باید دانست که عشق سراسر رسوائی و بدنامی است ازینجهته که هر چه در مذهب عاشقان ست عوام منکر ان اند چون عاشق صادق آنست که از رسوائی و بدنامی نیندیشد و هیچ اندیشه از ننگ و ناموس در دل نیارد گوید قوله

گر مرید راه عشقے فکر بدنامی مکن | شیخ صنعان خرقه رهن خانه خمار داشت

مرید اراده کننده شیخ صنعان نام علمے کامل و شیخے واصل که بر ترسابچه عاشق شد و قصه اش اظهر من الشمس هست معنے آنست که اے سالک اگر اراده عاشقی داری و میخواهی که سیر دار الملک عشق نمائی اول باید که فکر بدنامی را از دل دور اندازی نشنیده که شیخ صنعان با آن کمال که چار صد مرید صاحب کمال داشت و پنجه حج کرده بود چون بعشق ترسابچه گرفتار شد آن زهد و پارسائی را بر باد داد و خمر نوشید و مصحف را بسوخت و بت را سجده کرد و خوک چرانید و هیچ ازین رسوائی نیندیشید که ؎ بارد گر پیر ما خرقه بزنار داد ✤ نقد نود ساله را بر دبکفار داد ✤ قبله بدل کرد زود معتکف دیر شد ✤ روے بمحبوب کرد دوش بزنار داد ✤ چون آن عاشق را باید که بطاعت معشوق بنوعے باشد که کسے بر آن

وقوف نیابد تا قاعده اخلاص خلل نپذیرد و بریا منسوب نگردد بنا بران گوید قوله

وقت آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر ⁂ ذکر تسبیح و ملک در حلقهٔ زنار داشت

قلندر در نفحات الانس آورده فرقه قلندریه که تشبه محق بملامتیه طائفه باشند که تعمیر و تخریب نظر خلق مبالاتی زیاده نه نمایند و اکثر سعی ایشان در تخریب رسوم و عادات و اطلاق از قیود و اداب مخالطت بود و سرمایه ایشان جز فراغ خاطر و طیب القلب نباشد و ترسیم بمراسم زهاد و عباد و صورت نه بندند و اکثر نوافل و طاعات از ایشان بر نیاید و جز بر اداے فرائض مواظبت ننمایند و بجمع استکثار اسباب دنیوی نپاشند و بطیبة القلب قانع باشند و طلب مزید احوال نکنند و ایشانرا قلندریه خوانند و این طائفه از جهت عدم ریا با ملامتیه مشابهت تمام دارند و فرق میان ایشان و ملامتی آنست که ملامتی بجمیع نوافل و فضائل تمسک جویند لیکن از نظر خلق الله پنهان دارد اما قلندریه از حد فرائض در نگذرند و باخفا و اظهار از نظر خلق مقید نبود و معنی آنست که خوش آن عاشقے که در راه عشق تعمیر باطن در خرابی ظاهر حاصل گردد یعنی طاعت و عبادت معشوق بنوعے بجا آرد که کسے بر آن وقوف یابد و چون جامه وجود عاشق تا که بصباغ خانه فنا غوطه نخورد مصبغ برنگ بقا نگردد بنا بران گوید قوله

عارفے کو سیر کرد اندر مقامِ نیستی ⁂ هست شد چون هستی از عالم اسرار داشت

مقام نیستی فنا هست بقا و صحو معنے آنست که هر عاشقے که سیر مقام نیستی کرد و در عالم فنا فی الله در آمد عاقبت بمقام صحو تمکن نگردید اے ببقا بالله معزز گردید چون مستی عشق دامنگیر او ماند و از وے زائل نگشت چرا که بعضے رهروان اثناء راه بمشاهدات تجلیات بسبب کم حوصلگی سیرابی روے میدهد و گرفتار آن مقام میمانند و از عروج باز میمانند و ره بمطلب نمے برند و عشق را خاصه آنست تا که بفنا نرساند ببقا معزز نگرداند چون چشم عاشق را مدام کار با اشک جاری است از انجهت که الله تعالی فرموده که من چشم گریانرا دوست دارم و نیز موجب حصول مراد آنست که البکاء تحصیل المرادات بنا بران گوید قوله

چشمِ حافظ زیر بام قصر آن حورا سرشت ⁂ شیوهٔ جنات تجری تحتها الانهار داشت

معنے آنست که چشم حافظ از غایت هجران که از آنجناب جدا شده بعالم تقید گرفتار شده شیوهٔ بوستانها که روان میکردند در زیر آن نهرها جاری حاصل نموده اے مدام بگریه و زاری است والله اعلم

غزل

بیمهر رخت روز مرا نور نمانده است ⁂ وز عمر مرا جز شب دیجور نمانده است

معنی آنست که از آن روزے که از مشاهدهٔ دیدار روح افزای تو جدا مانده ام و از عالم اطلاق رو بعالم تقیید آورده ام روز بر من تاریک گردیده و از عمر خود جز شبِ دیجور غموم هموم حصولے ندیده چون در هجران معشوق کار عاشق بگریه وزاری است گوید **قوله**

هنگام وداع تو ز بس گریه که کردم　　دور از رخ تو چشم مرا نور نمانده است

معنی آنست که هنگام وداع تو بسبب دوری و مفارقت از بس گریه وزاری که نمودم نور از خانهٔ چشم ما گم شده اے روشنی در چشم نمانده و این سخن که گفتم روشنی در چشم ما نمانده دور از رخ تو که بمنزلهٔ روشنی چشم منی چون هجران معشوق موجب قتل عاشقانست بنابران گوید **قوله**

وصل تو اجل را ز سرم دور همیداشت　　از دولتِ هجرِ تو کنون دور نمانده است

معنی آنست وقتے که در عالم اطلاق بمشاهدهٔ دیدار روح افزاے تو معزز بودم که آن وصل تو اجل را از سر ما دور میداشت یعنی بیم و اندیشهٔ اجل را بسوے ما راه نبود اکنون چون بعالم تقیید آمده ام و پابند قالب عنصری گشته ایم بسبب هجر تو اجل دامنگیر وقت ما گردیده و هر دم در پے ما می پوید که الرحیل الرحیل پس بدین حیات دو روزه که داریم مشاهدهٔ خود را که کنایه از شهودِ تجلیات است دریغ مدار و در پے قتل ما مباش که خود ما را اجل در پے است و چون هجران سخت ترین عذابیست و عاشق دمبدم به مرگ قریب است بنابران گوید **قوله**

نزدیک شد آن دم که رقیبانِ تو گویند　　دور از درت آن خسته و رنجور نمانده است

معنی آنست در مفارقت مرا نزدیک است که آن وقت در آید که رقیب بحضرت در آمده عرض نماید که از دوری درت و از درد مهاجرت فلان خسته و مهجور بمرد **معنی** آنست که آن وقت نزدیک رسید که در هجران تو بمیرم و رقیب تو که شیطان است از کمال بهجت باعونه خود گوید و ندا بعالم در دهد که فلان در هجران تو مرد چون آتش جدائی موجب سوختگی عاشقانست و نهفتن آن نوعے از محالاتست گوید **قوله**

از تلخیِ هجرانِ تو زین گردشِ سپهر　　سوزم من ازین غصه که مستور نمانده است

معنی آنست که از آتش هجران تو بسبب گردش این فلک رو بمن آورده اگر بسوزم من ازین غصه جاے آنست که مستور نمانده است اے طاقت ضبط آن نمانده باید دانست که خیال معشوق مدام در چشم عاشق متمکن است اما گاه حالتے روے میدهد که هم از پیش نظر مرتفع میشود چون ارتفاع خیال

معشوق موجب پریشانی عاشق است گوید **قوله**

میرفت خیال تو زچشم من و میگفت	هیهات ازین بقعه که معمور نمانده است

معنی آنست که خیالِ تو از چشمِ من میرفت و در هنگام رفتن میگفت که افسوس ازین چنین بقعه شریف که ویرانی درو رو بداد و پریشانی برانداخت چون تمنّاے عاشق مدام همین است که درین حیات چند روزه که دامنگیر وقت اوست معشوق برو گذر کند بنابران گوید **قوله**

من بعد چه سود ار قدمے رنجه کند دوست	کز جان رمقے در تن رنجور نمانده است

معنی آنست که بدین چند روز که حیات مستعار دامنگیر وقت ماست معشوق بر ما توجه کند عین لطف و احسان است و من بعد وقتے که طائر روح از قفس قالب پرواز نماید اگر محبوب قدم رنجه فرماید چه نفع چون آن مناسب حال عاشق آنست که تا نسیم حیات در گلشن وجود او جاریست و ساغر دل از خون مے جگر مالا مال و مے از گریه بنا ساید بنابران گوید **قوله**

در هجر تو گر چشم مرا آب نمانده	گو خون جگر ریز که معذور نمانده است

معنی آنست که در هجر تو اگر چشم من که بسبب گریه و اشکباری خشک گردیده و آبش ناپدید گشته عذرے در پیش آرد قبول مکن و بگو که بجاے اشک خون جگر ریز که معذور نه چراکه اگر آن چشم رفت خون جگر مهیا داری بدان که اگر چه علاج رنج و محنت بجز صبر نیست امّا چون صبر از عاشق صورت پذیر نیست بنابران گوید **قوله**

صبر است مرا چاره زهجران تو لیکن	چون صبر توان کرد که مقدور نمانده است

معنی آنست که اے محبوب من اگر چه درین جدائی و هجران تو بجز صبر و شکیبائی چاره نیست لیکن صبر چون توان کرد که مقدور نمانده یعنی از حیطه اقتدار بیرون شد و مقدور نمانده است چون کار عاشق در هجران معشوق مدام بغیر از غم گذرانیدن و بگریه و اندوه بسر بردن نیست بنابران گوید **قوله**

حافظ زغم از گریه نپرداخت بخنده	ماتم زده را داعیه سور نمانده است

معنی آنست که حافظ بسبب غم و گریه بخنده رجوع ننمود که بسبب هجران آن یار سنگین دل یکے از ماتم زدگان است و ماتم زده را داعیه شادی کجا **غزل**

بدامِ زلف تو دل مبتلاے خویشتن است	بکش بغمزه که اینش سزاے خویشتن است

زلف مراد جذبہ عشق **مبتلا** گرفتار **غمزہ** تجلی ذاتی جلالی ضمیر شین **اینکش** بر دل **معنی** آنست کہ دل اگرچہ بقید عشق تست اما ہنوز گرفتار خود است کہ ترا از بہر خود دوست دارد واین نقصان عاشق است چہ عاشق کامل آنست کہ معشوق را از بہر معشوق دوست دارد واین نمی شود مگر بفنا و فنا حاصل نمیشود جز بورود تجلی ذاتیہ جلالیہ بنا بران گوید مران دل را بشمشیر تجلی ذاتیہ جلالیہ بکش لیے فانی ساز کہ ہر کہ در عشق درآید وطالب مراد خود باشد واجب القتل است **قولہ**

اگرت زدست برآید مراد خاطر ما		بہوش باش کہ خیری برای خویشتن است	

یعنے اے محبوب من اگر مراد خاطر ما از دستت برآید پس برآر و تغافل روا مدار و بیقین بدان اگرچہ بظاہر چیز نیست در حق ما اما فی الحقیقۃ چیزے برائے خود کردن است کہ موجب اشتہار احسان وفضل تست چنانچہ گویند کریمی روزی میگفت کہ من در ہمہ عمر خود بکسے نیکی نکردہ ام گفتند چندین کرم کہ میکنی این چیست گفت چون اجر این بما باز گردندہ است پس ہر چہ نیکی میکنم با خود میکنم چون فیض معشوق بہمہ عام است بنا بران بزبانی محبوب گوید **قولہ**

چو راز عشق ز دل با تو گفتم ای بلبل		مگو کہ آن گل خندان برای خویشتن است	

راز عشق سخنان محبت ویگانگت **بلبل** کنایہ از عاشق **گل خندان** معشوق یعنی ای عاشق مسکین چون سخنان محبت ویگانگت با تو درمیان نہادم بدین غرہ مباش و مگو کہ آن محبوب خاص برائے منست بلکہ فیض او بہمہ شامل است چنانچہ مذکور ست ؎ فیض معشوق بود عام نہ خاص تو و بس ٭ تشنہ شربت دیدار دلارا ہمہ کس ٭ بہرہ مند از کرم بحر زگوہر تا خس ٭ تشنہ شربت ساقی سقایا ہمہ کس ٭ چون مراد عاشق فنای خود است بنا بران گوید **قولہ**

بجانت ای بت شیرین من کہ ہمچون شمع		شبان تیرہ مرادم فنای خویشتن است	

با قسمیہ **شبان تیرہ** زمان جدائی یعنے اے محبوب من قسم بجان تو کہ درین زمان جدائی شمع وار طالب فنائے خودم کہ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِیْنَ **قولہ**

بمشک چین و چگل نیست بوی گل محتاج		کہ نافہاش زبند قبای خویشتن است	

گل کہ عبارت از روے معشوق است حسن او محتاج بہ چیز دیگر نیست بلکہ حسن ذاتی دارد و مصرع دوم بدین اشارت دارد کہ ؎ آن چشمہ کز خضر آب زلال یافت ٭ در منزل تست لیکن

انپا شستہ اند چون کار عاشق ترک طمع از ماسوی الله و قانع شدن بهرچه از معشوق بدو رسد بنابران گوید قوله

مرو بخانهٔ ارباب بے مروت دہر ... کہ کنج عافیت اندر سرای خویشتن است

یعنی ایدل بر در ہیچکس از ابناے زمان مرو و بخانہ خود بنشین کہ حصول کنج عافیت مشتمل بر خانہ نشینی است و قناعت گزینی قوله

بسوخت حافظ و در راہ عشق و جانبازی ... ہنوز بر سر عهد و وفای خویشتن است

یعنی حافظ در راہ عشق بسوخت باوجود این از راہ برنمیگردد و طریق وفا نمیگذارد غزل

بجان خواجہ و حق قدیم و عهد درست ... کہ مونس دم صبحم دعاے دولت تست

باقسمیہ خواجہ محمد ۴ حق قدیم صحبت عالم اطلاق عهد درست قالوا بلی و یا آنکہ روز ازل الله تعالی بارواح گفت کہ بروید در گلشن جهان صفات تفرج ذات بدست آرید و از جدائی ما اندوہگین مشوید کہ ما باشما ایم هر وقت کہ طلب کنید کہ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ دم صبح وقت صبح الدعا خواندن مراد یاد و ذکر معنے آنست کہ قسم بروح پر فتوح رسول مقبول و قسم بحق صحبت قدیم کہ در عالم اطلاق با تو داشتیم و قسم بعهد درست کہ با تو کردہ ایم و تا حال بران محکم هستیم و یا آنکہ تو با ما نمودہ از ان روزے کہ جدا ماندہ ایم هر صبحت مونس ما یاد دولت تو اے ذکر عظمت و بزرگی تو چون محبت از دل عاشق رفتنی نیست بنابران گوید قوله

سرشک من کہ ز طوفان نوح دست ببرد ... ز لوح سینہ نیارست نقش مهر تو شست

معنے آنست کہ بسبب دوری از مشاہدہ روے عالم آرائے تو اشکباری من بمنزلہ رسید کہ از طوفان نوح غلبہ برد و با اینهمہ اشکباری حرف مهر و محبت ترا از لوح سینہ نتوانست محو کرد یعنے عشق ما بمنزلہ رسید کہ ہیچ نوع خلل پذیر نیست و چون دل شکستہ عاشق گوہریست نہ بہانہ لایق تحقیر بنابران گوید قوله

بکن معاملۂ وین دل شکستہ بخر ... کہ این شکستگی ارزد بصد ہزار درست

معاملہ اظہار عیب درست تنکہ زر معنے آنست کہ اے محبوب من در تفقد این دل شکستہ ساعی باش و نقص و عیب در پیش میاور کہ این دل شکستہ ما با اینهمہ شکستگی قیمت صد ہزار دل درست دارد باید دانست کہ قیمت دل شکستگی است ؎ این گوہر بو العجب کہ دل نام ویست ؛ ہرچند

شکسته تر بقیمت بهتر ۞ واگر درست بمعنی تنکه زر بود معنے ظاهر وچون اکثر زبان طاعنان ولائمان درحق مشتاقان درباره عشاقان درازگردد بنابران گوید **قوله**

ملامتم بخرابی مکن که مرشد عشق ۞ حوالتم بخرابات کرد روز الست

مرشد عشق الله تعالے **خرابات** کنایه از عشق وطریق ملامتیه **روز نخست** روز ازل **معنی** آنست اے منکر واسے ناصح من باین خرابی ظاهری که دارم وآن کنایه از طریقه ملامتیه است ملامت روامدار چراکه از روز ازل الله تعالی نصیبه ما بخرابات افگنده وچون از هر کس جز بموت نوشته بظهور نه پیوندد پس ملامت تو روا نباشد چون عاشق را در هر حال که باشد اعراض نباید کرد وطعنه نباید زد گوید **قوله روا مدار که با علم آصفی گویند** ۞ آصف نام وزیر سلیمان ع ونیز مراد ناصح ویا همان عاشق خواجه اشاره بهمان آصف خاتم حضور معشوق باید دانست که اگرچه در مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار همه عاشقان شریک اند اما بانهمه عاشق بدو نوع است یکے آنکه چون از مشاهده می افتند جزع وفزع بنیاد می نهند وسرگردان میشوند وزبان شان درازے گردد واین حالت جذبه است که مَنْ عَرَفَ اللّٰهَ طَالَ لِسَانُهٗ درحق اینست دوم آنکه چون از حضور بغیبت مے افتند خموش مے مانند وسر درگریبان میشوند وزبان بند میکردند واینحال سالک است که مَنْ عَرَفَ اللّٰهَ كَلَّ لِسَانُهٗ درحق اوست واین باعتبار کشف وعلم اول اولیست معنے آنست که روامدار که درحق عاشقی که علم او در کشف بمغیبات چون علم سلیمان باشد گفتن این سخن که ان عاشق از دور افتادن حالت وصل ومبتلا بودن بهجر چون جزع وفزع بنیاد ننهاد وسرگردان نشد که عاشق کامل الست میداند که عاشق را بهتر ازین نیست که باراده معشوق راضی بود خواه لطف از دوست بیند خواه قهر ویا آنکه سید انست که بحالت وصل خواهم رسید ومدام درینحالهٔ نخواهد ماند واگر آصف مراد ناصح بود معنے آنست که روا مدار از کسے که علم او چون علم آصف باشد گفتن چنین سخن که در مصرع ثانی است وچون معشوق هردم عاشق را ببلا وغم والم مبتلا میگرداند وے فروگذاشت نمی نماید **قوله**

شدم زدست تو شیدای کوه ودشت هنوز ۞ نمیکنی بترحم نطاق سلسله سست

نطاق کمربند وگهنڈی **سلسله** زنجیر مراد غم والم **معنے** آنست که اے محبوب من از دست عشق تو شیدا وار کوه ودشت وصحرا میگردم وهزاران جام زهر وبلا ودرد می نوشم وتو هنوز کمربند سلسله را از روے رحم سست نمیکنی یعنے ازین کمربندے که برجان ما کرده وهر دم ببلا می سازی هیچ تخفیف نمیدهی

چون بهترین صفت عاشق صدقست و هر سخنے که از روے صدق بر آید مقبول دلها و فیض بخش جانها بود گوید **قوله**

بصدق کوش که خورشید زاید از نفست — که از دروغ سیه روے گشت صبح نخست

صبح نخست صبح کاذب **معنے** آنست که اے عاشق مسکین اگر میخواهی که بمعرفت و وصل ما رسی و کلام توفیض بخش عالمیان مانند صبح صادق گردد پس باید که بصدق کوشی اے اعمال بے ریا خالصاً لله بجا آری نمے بینی که صبح صادق بصدق خود چون فیض بخش عالم شد و از کذب یعنی اعمال ریا متنفر باش که موجب سیه روی است نمی بینی که سیه روئی صبح کاذب بسبب کذب خود است چون عاشق را باید که از لطف معشوق امید منقطع نکند گوید **قوله**

دلا طمع مبر از لطف بے نهایت دوست — چو لاف عشق زدی سر بباز چابک و چست

معنے آنست که اے دل از لطف معشوق امید منقطع مکن که لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ بلکه چون خواهان لطف معشوق هستی و دعوی عشق مینمائی پس سر را مردانه فداے معشوق کن باید دانست که کار معشوق مدام استغنا نمودن و جور و جفا و ترک وفاست و کار عاشق آنست که بهیچ نوع از و رنجیده نشود گوید **قوله**

مرنج حافظ و از دلبران حفاظ مجوے — گناه باغ چه باشد چو این گیاه نرست

معنے آنست اے حافظ اگر دعوی عشق میکنی پس از رنج و جفاے دلبران رنجیده مباش و از ایشان نگهداشت پیمان مجوے و چون سرشت محبوبان بیوفائی است پس عیب ایشان چه و گناه بر ایشان چون باید داشت **غزل**

برو اے واعظ و دعوت مکنم سوی بهشت — که خدا در ازل از بهر بهشتم نسرشت

معنے آنست که اے واعظ برو و ما را بسوے بهشت که کنایه از زهد و تقوی است دعوة مکن چرا که خدا ما را روز ازل از بهر بهشت که مقام حظ نفس ست که فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ نه پیدا کرده بلکه محض براے عشق ذات خود بوجود آورده که خَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لَكَ وَخَلَقْتُكَ لِي و چون از هر کسے خلاف نوشته بوجود آمدنی نیست گوید **قوله**

منعم از می مکن اے صوفی صافی که حکیم — در ازل طینت ما را بمی ناب سرشت

صوفی صافی مراد واعظ باعتبار استهزا و نیز صوفی که مبرا از آراستگی باطن باشد **معنے** آنست که

اسے واعظ ازین مینوشی کہ کنایۂ از طریقۂ عشقبازیست یا اختیار طریقہ ملامتیہ است عیب ما مکن کہ حق تع در ازل خمیر ما از آب مے نمودہ یعنے برائے ہمین پیدا کردہ وچون غیر از نوشتۂ ازلی از ما بظہور نمی پیوند پس اعتراض توجہ سود وچون ہر کسے بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ بدانچیزے کہ نزد اوست فرحت کنندہ است دستیحکم بنابران گوید **قوله**

تو و تسبیح و مصلا و رہ زہد و صلاح
من و میخانہ و زنار و رہ دیر و کنشت

میخانہ عالم عشق معنے آنست کہ از تو ہمہ آثار و علامات زہد و ورع کہ تسبیح و مصلاست و از ما ہمہ علامات و اسباب عشق کہ زنار علامت یکرنگی و بے نامی و بے ننگی است ورہ دیر کہ مقام معشوقانست و کنشت کہ عالم جبروتست و جائے ظہور بتان تجلیاتست کہ ع عالم جبروت را بتخانہ دان ؛ کاندرو بتہا ہمیگردد عیان ؛ چیست بت یعنی تجلی لطیف ؛ مینماید رو بانواع لطیف ؛ **سوال** مشاہدات در عالم ملکوت نیز رو میدہد تخصیص بہ جبروت چہ **جواب** مشاہدات اگرچہ در ملکوت نیز ہست اما آن تجلیات بے اعتبار است کہ سرسر آزمایش و ابتلا نہ ہادی و رہنما است وچون حصول بقا بی فنا ممکن نیست گوید **قوله**

یک جو از خرمن ہستی نتواند بر داشت
ہر کہ از راہ فنا در رہ حق دانہ نکشت

خرمن ہستی بقا باللہ راہ فنا فنا فے اللہ معنے آنست کہ ہرگز بمقام بقا باللہ نتواند رسید و با معشوق خود ہم آغوش نتواند گردید ہر کہ اول خود را در راہ معشوق فانی نساخت و فنا فے اللہ نشد وچون بہشتے کہ مقام وصل معشوق است کہ اِنَّ لِلّٰہِ جَنَّۃً لَیْسَ فِیْھَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا کسے نمیتواند شد مگر بعشق بنابران گوید **قوله**

صوفی صاف بہشتی نبود زانکہ چو من
خرقہ در میکدہا در گرو بادہ ہشت

باید دانست کہ صوفی بدو نوع است مقلد و محقق صوفی کہ در محل ذم واقع شدہ مراد صوفی مقلد کہ ظاہرش آراستہ و باطنش خراب **خرقہ** مراد وجود و اعمال **بادہ** عشق و محبت یعنی ہرگز بہشتے کہ وصل معشوق است صوفی صاف کہ ظاہرش آراستہ و باطن خراب نرسد چرا کہ ہمچو من خرقۂ وجود را یا خرقہ اعمال را در صباغخانہ عشق ببادہ محبت رنگین نکردہ اسے اعمال بیریا بجا نیاوردہ و باطن خود را نیاراستہ و اوصاف بشری در خرابی نیاوردہ ع ہر کو بخرابات نشد بیدینیست ؛ زیرا کہ خرابات اصول دینست ؛ چون آن عیش و راحت عاشق وابستہ بمشاہدہ معشوقست بنابران گوید **قوله**

راحت از عیش بهشت ولب حورش نبود	هر که او دامن دلدار خود از دست بهشت

معنے آنست کہ ہر کہ او دامن دلدار خود از دست دادہ یعنی از روش اخلاص انحراف نمودہ اعمال بامید دخول جنت و مزید درجات و حصول بہشت نمودہ ہرگز مراو را راحت از عیش بہشت ولب حور نباشد چون لطف معشوق دامنگیر وقت عاشق گردد مراو را نہ بیم از دوزخ و نہ شادی از بہشت گوید قولہ

حافظا لطف حق ار با تو عنایت دارد	باش فارغ زغم دوزخ و شادیٔ بہشت

معنے آنست کہ اے حافظ اگر لطف حق شامل حال تست پس از غم دوزخ و شادی بہشت فارغ باش ۔

غزل

تا سر زلف تو در دست نسیم افتادہ است	دل سودازدہ از غصہ دو نیم افتادہ است

زلف کنایہ از عالم صفات نسیم مراد ارادہ ازلی و قضا و قدر و زلف در دست نسیم افتادن کنایہ از پریشان شدن زلف است معنے آنست کہ از ان وقتے کہ قضا و قدر یعنے ارادہ ازلی تو زلف را کہ عالم اسما و صفات است بر روے عالم آراے تو کہ کنایہ از ان وحدت مطلق است پریشان ساختہ و وحدت را در زیر کثرت نہان کردہ و مارا از مشاہدہ ذات مطلق مہجور نمودہ بعالم کثرت کہ ہجران ست مبتلا گردانیدہ دل دیوانہ ما ازین غصہ کہ کنایہ از باز داشتن مشاہدہ ذات مطلق است دو نیم لے خستہ و مجروح افتادہ است و این عالم کثرت اگرچہ بظاہر حجاب ذات مطلق است اما ہم موجب زیبائی و افزونی جمال است چنانچہ گوید قولہ

زلف مشکین تو در گلشن فردوس عذار	چیست طاؤس کہ در باغ نعیم افتادہ است

زلف عالم کثرت گلشن فردوس عذار مراد ذات مطلق معنے آنست کہ ظہور عالم کثرت کہ اسما و صفاتست بران عالم وحدت کہ ذات مطلق است ہیچ میدانی چگونہ است طاؤسی است کہ در باغ بہشت خرامانست یعنے موجب افزایش حسن و جمال است چنانچہ فرو ہشتن زلف اگرچہ حجاب عارض و رخسارہ است اما موجب افزایش حسن ہم ہست و چون موجب ظہور عالم کثرت و قیام آن جز بنقطۂ وحدت بنا بران گوید قولہ

در خم زلف تو آن خال سیہ دانی چیست	نقطۂ دودہ کہ در حلقہ جیم افتادہ است

زلف عالم کثرت و خم عبارت از کجی مراد از ان تضاد چون اسلام و کفر و امر و نہی و خال سیہ

نقطهٔ وحدة یعنی آنست که در عالم کثره که اسماء و صفات است آن خال سمیه که نقطهٔ وحدت مطلق است دور و متمکن است چیست چون نقطهٔ سیاهی است که در حلقهٔ جیم است که موجب قوام وجود او و باعث ظهور اوست یعنی موجب ظهور و قوام عالم کثرت همان نقطهٔ وحدة است که درمیان آنهاست چون نمود ذات مطلق موجب فریفتگی عالم است و او از غایت استغنا بکسے ملتفت نیست بنابران گوید قوله

چشم جادوے تو خود عین سواد سحر است　　لیکن اینست که این نسخه سقیم افتاده است

مراد از چشم ذات مطلق ست هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات ❊ گو عیان ببیند وجود کائنات ❊ این نسخه اشارة بچشم سقیم بیمار را گویند و چون چشم معشوق از غایت استغنا که دارد به کسے التفات نمینماید بنابران به سقیم تشبیه یافته چه خاصه بیمار است که بهر سو التفات نمیکند معنی آنست که اے محبوب من آن ذات مطلقهٔ تو بالذات شهریست پر از سحر و بهمه وجه موجه و خوش که هر که بدان نگاه کرد از خود رفت اما همین است که از غایهٔ استغنا که دارد بکسے التفات نمیکند و چون هیچ نوع عاشق از در معشوق جنبش پذیر نیست بنابران گوید قوله

همچو گرد این تن خاکی نتواند برخاست　　از سر کوی تو زان رو که عظیم افتاده است

گرد عاشق ناقص که باندک آسیب باد حوادث بگردد یعنی از محبوب من مانند عاشقان ناقص که باندک آسیب جور و جفا برخیزد برخاستنی نه ام که عظیم افتاده ام یعنی بنوعے در عشق تو گرفتارم که هرگز از جناب تو جدائی نخواهم کرد معنی آنست که چنانکه گرد نخیزد تن من از آن رو که عظیم بر سر کوی تو افتاده است نخواهد برخاست حاصل آنست بنوعے در سجود گاه تو مقید شده ام که هرگز از آن خاک جدا نخواهم شد بلکه دران خاک جان خواهیم داد ست در سجدهٔ که سر نه زنن میشود جدا ❊ در ملت وفا گنهش نام کرده اند ❊ و چون عشق موجب ارتفاع زهد و ورع است بنابران گوید قوله

آنکه جز کعبه مقامش نبد از یاد لبت　　بر در میکده دیدم که مقیم افتاده است

لب مراد لطف ست لب که شیرین جوے شد لطف خد هست ❊ باغ جان از آب او نشو و نما ست معنی آنست که آن کسے از غایت زهد و ورع بامید لطف تو بجز از کعبه که مقام زهد است جائی نداشت ذالحال چون بعشق اندر آمد بجائے رسید که دیدم بر در میخانه مقیم افتاده میماند شیخ درین بیت احوال خود بکنایهٔ ظهور نموده یعنی پیش ازین مرا از غایت زهد و پرهیزگاری سوائے کعبه مقام نداشت

والحال بسبب عشق افتاده در میخانه شده ام ونیز درین بیت تلمیح است بقصهٔ شیخ صنعان و چون مشاهده ذات مطلق موجب بقاء عاشق است بنابران گوید **قوله**

سایهٔ سرو تو بر قالبم اے عیسےٰ دم | عکس روحست که در عظم رمیم افتاده است

سرو کنایه از قد مراد امتداد ظهور تجلیات ونیز ذات مطلق یعنے اے محبوب من این سرو قامت تو که سایه بر قالب ما انداخته یعنے این امتداد ظهور تجلیات ویا مشاهدهٔ ذات مطلق که برما کرده و آنا فانا جلوه بنوعے دیگر مینماید عکس روحست که بر استخوانهاے بوسیده افتاده یعنے موجب حیات وزندگی ما گردیده اے الحال ببقاء باقی خواهم رسید وچون زاد راه عشق تذلل وانکسار عجز است بنابران گوید **قوله**

دل من در هوس روی تو اے مونس جان | خاک راهست که در پاے نسیم افتاده است

معنے آنست که اے محبوب من در هوس بوے تو مانند خاک راهے هست که در پاے نسیم که مرشد طریقه است افتاده است وچون عاشق را عشق نصیبه ازلی است بنابران گوید **قوله**

حافظ گم شده را با غمت اے مونس جان | اتحادیست که در عهد قدیم افتاده است

غم عشق اتحاد یگانگی عهد قدیم قالوا بلیٰ معنے آنست که اے محبوب من حافظ بیخویش را که در عشق تو از خود گم شده است با عشق تو اتحادیست ازلی نه امروزے **غزل**

باد سحر از نافهٔ تاتار وزیده است | نے نے غلطم بر سر کوئ تو وزیده است

باد سحر همین باد معروف یا کنایه از واردات معنے آنست که باد سحر یا وارد یے که بر قلب ما ورود نمود ومشام جان ما را معطر کرده گوئیا که بر نافه تاتار گذار کنان آمده که اینچنین بوے خوش دارد نه غلط کردم که نافه تاتار را این بوے کجا بلکه بر سر کوے آن محبوب سیر کنان آمده است چون بموجب من ضحک ضحک بر کسے خنده نمودن موجب خنده بر خود است گوید **قوله**

گر باد هنت غنچه نے کرد تبسم | باد سحرش بهر چه این پرده دریده است

دهن مظهر کلام است اینجا کنایه از عاشق کامل که مصدر کلام حق گردیده که بی ینطق غنچه کنایه از خود است یعنے اگر من که غنچه وار قبل از حصول دولت عشق بستگی وافسردگی داشتم اگر با عاشق تو بخنده معترض نمی شدم جذبه علیه که عشق است چرا مانند گل پریشان ورسوا مینمود حاصل آنکه پریشانی ورسوائی من محض از انست که با عاشقان بخنده متعرض میشدم لاجرم بموجب من ضحک ضحک

ثمره اش حاصل نمودم چو آن عشق اگرچه بظاهر سراسر نیش است اما بباطن همگی نوش بنابران گوید قوله

چون می بید سر زلف چو زنجیر دلم گفت		دیوانه ندانم که دران زهر چه دیده است	

معنی چون دل من سر زلف زنجیر وش تو که کنایت از عشق است نگاه کرد و خوبیهاے آن را دریافت نموده طلب آن کرد ؛ مے گوید که این دیوانه که کنایة از خود است درین زنجیر که عشق است چه دیده است که چنین بیباکانه در طلب او میرود و چون حال عاشق پریشان از تقریر مبر است گوید قوله

پرسی تو چه حال دل بدروز که بهرت		در زلف تو و رنج شب تار کشیده است	

دل بدروز دل پریشان یعنے حال این دل پریشان و سرگردان که او از براے تو در زلف تو که عشق است رنج بدرجه کمال کشیده چه می پرسی یعنے حال پریشانی او در عشق بیرون از تحریر و تقریر ست چو آن عاشق مدام از معشوق طالب ترحم است گوید قوله

بخشای بر اشکم که چو باد از پی بویت		سرگشته بدنبال تو بسیار دویده است	

یعنے اے محبوب من برین اشکهاے من که از پے حصول تو در پس تو مانند باد سرگشته دوندگی نموده رحمے نما یعنے نظر برین گریه من کن و تلطفے فرما چون راه عشق سراسر بلاست گوید قوله

گفتم سر گیسوے چو مار تو کشم گفت		بگذر که بلا جانب خود کس نکشیده است	

یعنے روزے بآن محبوب خود عرض نمودم سر گیسوے چون مار تو بدست آرم یعنے در عشق تو در آویزم آن محبوب گفت ازین سوال محال بگذر که راه عشق ما سراسر بلاست و کسے اقبال بلا نموده چون حال عاشق بجز عاشق در نیابد گوید قوله

از خال دل و زلف سیاه تو چه آگاه		آنکس که گهے مار سیاهش نگزیده است	

یعنے حال دل پریشان من و زلف سیاه تو که عشق است با او چه معاملتے در میان آورده یعنی کسیکه تمام عمر زخم مار عشق نچشیده چگونه درد عاشق را دریابد چون نهفتن عشق نوعی از محالاتست بنابران گوید قوله

تا کے غم پنهان تو در سینه بدارم		چون از غمت آهم بهم چرخ رسیده است	

یعنے اے محبوب من غم پنهان ترا که عشق تست چگونه در سینه خود پنهان دارم چون از غم عشق تو حالت من بجاے رسیده که آه من جانسوز سر بهم فلک کشیده است چون چشم عاشق از گریه بمحل النعم است گوید قوله

گفتی که چه حالست فلان چشم پر آبت		زانخانه چه پرسی که دو سال چکیده است	

غزل

پریرویی که رخسارش چو ماه است / هزارش عاشق شیدا چو ما هست
زنخدانش مرا چاه است دایم / درین چاه خدا ما را گواه است
چه باک ار میزند شمشیر ما را / چو لعل دلپذیرش عذرخواه است
کمال قربدان دارد شب قدر / که چون زلف پریشانش سیاه است
مرا چون اشک می اندازد از چشم / نگارینی که عالم را پناه است
نگفتی خواهمت کشتن درین راه / ز شادی روز و شب چشمم براه است
دل و دین چون فدا کردم حافظ / لب خشک و رخ زردم گواه است

یعنی اے محبوب من از روے نوازش وتفقد پرسیدی که چندین گریه میکنی حال چشم پرآب تو چیست
جانمن چه پرسی حال خانه را که شب و روز در تراوش است یعنی قریب است که منهدم گردد چون کار
معشوقان اکثر وعده وہی است گوید قوله

تاچند وہی وعده که نزدیک رسم بازه   رس تا که کسے بخت سیه رو نشنیده است

یعنی اے محبوب من تاچند وعده کنی که بازه نزدیک تو میرسم رس وعده خود وفاکن وقدم رنجه فرماکه تاحال
کسے سیه روی بخت ماگوش نکرده مباداکه کسے بشنود زہر خندگی ایشان علاوه غم ما باشد چون
شب جدائی عاشق بے مشاہده معشوق بسر رسد گوید قوله

گفتی که شب حافظ بدروز خرابست   عمریست که بی روی تو صبحش ندمیده است

بدروز پریشان حال خراب درازی وتاریکی وبے رونقی وخرابی شب در درازی وتاریکی است
یعنی اے محبوب من گفتی که شب حافظ پریشان حال خرابست اے تاریک ولاانقطاع آری چرا
چنین نشود که عمریست بسبب عدم مشاہده روی تو صبح او ندمیده غزل

جز آستان توام در جهان پناہے نیست   مرا بجز سر این در حواله گاہے نیست

معنی آنست که اے محبوب من ملجا ومعاذ من در جہان بجز از آستانه تو نیست وسر مرا بجز این در حواله
گاہے نیست وچون حال برین است پس رو بکه آرم وبآستانه که روم وحصول مراد از که جویم چون عاشق را
باید که مشغول محبوب باشد وبغیر نپردازد بنابران گوید قوله

عدو چو تیغ کشد من سپر نیندازم   که کار ما بجز از ناله و آہے نیست

عدو مراد ابلیس ونیز معترض ومنکر معنی آنست که چون ابلیس فرا راه من آید وبمن مخاصمت نماید من
سپر نیندازم وخود را در آزادی مستحکم سازم وہرچه مطالبه کند در بازم وعیسے وار راه بمقصود پیش گیرم تا
آن مطلوب درکنار خویش گیرم که مرا بر آشنائی اشیا مداری نیست وکار وبار او نزد من اعتباری نیست
وبجز گریه وآه مرا کارے نیست واگر بیندازم مثبت باشد معنی آنست که چون عدو که ابلیس است درپے
آزار ما باشد ویا ناصح در آزار ما که نصیحت است باشد من سپر بیندازم یعنی بمخاصمت پیش نیایم بلکه دست تضرع
وعجز بدرگاه معشوق بر آرم که کار ما ہمین است چراکه مشغول غیر شدن عاشق را جرمیست بزرگ ونیز چون
معشوق مهربان باشد رقیب چه تواند کرد ؎ دشمن چه کند چو مهربان باشد دوست ؛ وچون عاشق را

بهتر از خرابات مقامے نیست بنابران گوید قوله

چرا زراه خرابات روے برتابم | گزین بهم بجهان هیچ رسم وراهے نیست

معنے آنست که از راه خرابات که مراد از مقام عشق است ویا خرابی اوصاف بشری است ویا اختیار طریقه ملامتیه باشد چرا اعراض نمایم چون مارا بهتر ازین هیچ راهے نیست وطریقه خوشتر ازین شایان ما نیست که بدان گرایم چون در عالم عشق سراسر نزول بلا وحوادثاتست خصوصًا بر عاشق که العشق تمام المحنة والبلاء بنابران گوید قوله

عقاب جور کشیده است بال در همه شهر | کمان گوشه نشینی وتیر آهے نیست

عقاب باز بال بازو شهر وجود معنی آنست که نزول بلا وحوادثات یا شدائد هجران تمام وجود مارا احاطه نموده ومغلوب ساخته هیچ صاحب دردے واهل دلے نیست که بتوجه آنها رفع این غموم وهموم توان نمود وبوصل توان رسید وچون آن وجود نزد عاشق قدرے وقیمتے ندارد بنابران گوید قوله

زمانه گر بزند آتشم بخرمن عمر | بگو بسوز که بر من ببرگ کاهے نیست

معنے آنست که اگر زمانه بسبب نزول حوادثات آتش در خرمن عمر ما افگند ومارا بمعرض هلاکت آرد بگو مرا بخرمن عمر را یا وجود را که بسوز وهلاک شو که تر انزد ما قدرے نیست اگر سوخت سوخت من از عتاب معرض شدنی ام ودرین بیت مخاطب دلست وباید دانست که وجود عاشق مر عاشق را حجابیست بس بزرگ که وجود تقاضاے دوئی وخودی میخواهد ازین جهة است که وُجُودُكَ ذَنْبٌ لَا يُقَاسُ بِهَا ذَنْبٌ وناظم نیز فرموده ؎ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؎ وچون اکثر شیوه معشوقان استغنا وبے التفاتیست وعاشق صادق را از آن گزیر نه گوید قوله

غلام نرگس جماش آن سهی سروم | که از شراب غرورش بکس نگاهے نیست

جماش مست ودلیر نرگس کنایه از چشم ومراد از آن ذات سهی سرو معشوق نگاه التفات معنے آنست که من غلام وبنده چشم مست آن محبوبم که از بسیار شراب غرور که نوشیده بهیچکس نگاه نمیکند وملتفت نمیگردد وچون ظهور تجلیات را ثباتے وقرارے نمی باشد گاه ظهور وگاهے خفا گوید قوله

عنان کشیده رواے پادشاه کشور حسن | که نیست بر سر راهے که دادخواهی نیست

عنان کشیده آهسته بادشاه کشور حسن محبوب حقیقی ونیز مراد تجلی که بر عاشق ظهور نموده باید دانست

که عاشقان و عارفان هر تجلی را مقر بالوهیة میشوند تا آنکه ظهور تجلی ذات شود آنگاه از گفتهٔ خود مستغفر میشوند و در کلمه که نفی آلهان میکنند مراد از آن آلهان همین تجلی آثاری و اسمائی و صفاتی و افعالی است وگرنه جز آله یکے بیش نیست معنے آنست که اے محبوب من هر گاه که بما گذر کنی اے ظهور تجلیات و مشاهده خود بما ارزانی داری پس باید که آهسته روی یعنی تا دیرے توقف کنی و بچندین زودی مائل خفا نباشی که از دست عشق تو خلقے دادخواهان اند و راهها گرفته اند و از کثرت آنها راه بے نتوانی یافت که دران داد خواهی نباشد پس باید که آهسته روی و هر یکے را امداد برسانی. باید دانست که الحال تقاضاے زمان چنین افتاده که تمامی مقلدان رو نموده اند و کاملان از میان گم شده اند و چون روا نیست که دست بهر مقلدے دهند که اندرین ره صد هزار ابلیس آدم روے هست ؎ پس بهر دستے نشاید داد دست ؛ بهتر آنست که کار و بار خود بتوجه لطف دوست گذاشته به عشق او گمارند بنابران گوید قوله

چنین که از همه سو دام راه می بینم	به از حمایت زلفت مرا پناهی نیست

دام درویشان مقلد و اعمال ریائی یعنے چون حال زمانه چنین است که مے بینم که هر سو مقلدان براے قید کردن خلق الله دام ریاضت برپا کرده اند و نام سخی بر خود نهاده اند و عاشقان کامل از میان گم شده اند پس درین زمانه بهتر از حمایت زلف تو که مراد از و جذبه و لطف است مرا پناهے نیست یعنے بهتر همین است که کار خود را بجذبه عشق تو واگذاریم و نظر بلطف تو واگماریم و دست بیعت بکسے مقلد ندهیم و چون راه عاشقی همین است که نه از کسے رنجیدن و نه کسے را رنجانیدن گوید قوله

مباش در پے آزار و هر چه خواهی کن	که در شریعت ما غیر ازین گناهی نیست

معنے ظاهر است و اعراض از آزار مردمان بدینجهت فرموده که خمر خوردن و زنا و غیره گناه خدا است و رنجانیدن مر کسے را گناه بنده است و گناه بنده اشد است از گناه خدا و اگر معانی این بیت را تطبیق بمعنے شرع دهند آنوقت مضمون ظاهر بیت مراد نیست والا نه حکم بجمیع معاصی و مناهی وارد میشود و این ضد قرآن است و اکثر ابیات حافظ همچنین است معنے آنست که کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و در افعال ناشایسته و خمر خوردن و مثال این خاطر صلحا و عابدان آزرده میگردد پس میگوید که ازین قسم کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و سواے آن از افعالے که در انها رنجش کسے نباشد هر چه خواهی بکن که ترا

مباحست باید دانست که سالک را باید که بمعشوقان مجازه دلبستگی بسیار نیاید و مستغرق آن نباید بود که قوله

خزینهٔ دل حافظ بزلف و خال مده
که کارهای چنین حد هر سیاهی نیست

معنے آنست که اے محبوب من خزینه دل حافظ را بمعشوقان مجاز مده اے گرفتار عشق مجاز مدار که سپردن اینچنین خزینها یعنے دل حافظ نه حد هر سیاهی است پس باید که مارا از همه بریده بسلسله عشق خود کشے و گرفتار عشق غیرے نداری ۔

غزل

چه لطف بود که ناگاه رشحهٔ قلمت
حقوق خدمت ما عرض کرد بر کرمت

بنوک خامه رقم کردهٔ سلام مرا
که کارخانهٔ دوران مباد بیرقمت

معنے آنست که چه لطف بود که چکیده گی قلم تو حقوق خدمت ما معروض کرم تو نمود و مرا یاد و ها نید تا بنوک خامه بسلام یاد کردی پس بموجب آنکه س ازدست گدائے بینوا ناید هیچ ٭ جز آنکه بصدق دل دعائے بکند ٭ دعا میکنم و میخواهم که زمانه را بے وجود تو ثبات مباد و این غزل بجواب مرشد هست و بیتهای این احتیاج بشرح ندارد قوله

مرا ذلیل مگردان بشکر این توفیق
که داشت دولت سرمد عزیز و محترمت

ذلیل خوار التوفیق اِعَانَةُ اللّٰهِ لِلعَبدِ عَلیٰ اِتمَامِ الفِعلِ دولت سرمد وصل محترم حرمت داشته شده معنے آنست که بشکر اینکه الله تعالے اعانهٔ خود همراه تو کرده و در حلقهٔ خاصانت در آورده مرا ذلیل مگردان اے محترم مدار اَحسِن کَمَا اَحسَنَ اللّٰهُ اِلَیکَ قوله

نگویم از من بیدل بسهو کردی یاد
که در حساب خرد سهو نیست در قلمت

سهو فراموشی حساب خرد مقتضاے عقل یعنے نمیگویم که من بیدل را از راه فراموشی بنامه و پیام یاد نموده که مقتضاے خرد نیست که فراموشی را بجناب تو بار باشد قوله

دلم مقیم درتست حرمتش میدار
بشکر آنکه خدا داشتست محتشمت

مقیم در تست خاک در تست محتشم بزرگ قوله

بیا که با سر زلفت قرار خواهم کرد
که گر سرم برود برندارم از قدمت

سر زلف اشارهٔ بجذبهٔ محبت معنی مصراع ثانی آنکه ترک سر نمایم اما از قدم تو سر برندارم قوله

ز حالِ ما دلت آگه شود مگر وقتے
که لاله بر دمد از خاکِ کشتگانِ غمت

یعنے از حال پریشان ما دل تو آنگاه واقف گردد که ما بمیریم و خاک گردیم و از خاک ما لالہ بروید قوله

صبا ز زلف تو با هر گلے حدیثے راند	رقیب چون ره غماز داد و در حرمست

صبا کنایه از قاصد زلف اشارت بمحبت و شوق گل کنایه از طالب رقیب حاجب غماز اشاره بصبا ورد بحرم دادن کنایه از بار دادن یعنے چون عاشق را غیرت درکار است گوید قاصد اینجا رسید و سلام و پیام تو بهر طالبے رسانید و شوق تو با تنها بیان نمود حیرانم که پرده دار حرم آن قاصد را چون بحرمت بار داد

قوله

ترا ز حال دل خستگان چه غم که مدام	همی دهند شراب خضر ز جام جمست

خستگان عاشقان که مجروح تیغ عشق اند مدام همیشه شراب خضر کنایه از آب حیات و مراد ازان فیوضات سرمدی جام جم کنایه از دل رسول عم و یا دل خود خطاب بمرشد و در بعضے نسخه این بیت چنین دیده شده

قوله

روان تشنه ما را بجرعۀ دریاب	چو میدهند زلال خضر ز جام جمست

معنے آنست که چون از قلب محمدی فیوضات سرمدی بتو میرسند بجرعه ازان یعنے لشمه ازان دل تشنه ما را تازه و سیراب ساز

قوله

همیشه وقت تو اے عیسی نفس خوش باد	که جان عاشق دلخسته زنده شد بدمست

عیسے نفس کنایه از مرشد که دم او مرده دلان را زندگی مے بخشد و دم کنایه از تلقین و یا پیغام باشد و چون شتابی در همه کارها وخیم است بنابران گوید قوله

کمین گهست و تو خوش تیز میروی حافظ	مکن که گرد بر آید ز شهره عدمست

معنے آنست که اے حافظ راه عشق کمین گاهیست که بسا حوادثات در کمین اند و تو باستعجال تمام میروی چندین استعجال مکن مبادا که از شاهراه عدم تو گرد بر آید اے بمیری و بمطلب نه پیوندی غزل

چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست	سخن شناس نۀ دلبرا خطا اینجاست

اهل دل عاشق دلبرا الف ندائیه و دلبر بمعنے محبوب و نیز مراد ناصح از روے استهزا چنانچه اے نازنین پسر معنے آنست که اے محبوب من وقتے که سخن عاشقان بگوش تو رسد بگوش جان بشنو و مگو که خطاست بلکه خطا اینجاست که تو سخن شناس نۀ یعنے از کمال استغنا که داری گوش بسخن کسے

نمی آری و بغور آن نمیرسی و تحمل که اے ناصح هرگاه کلمات عاشقان را بشنوی بانکارش میا و مگو که خطا است بلکه اے ناصح خطا اینجاست که تو سخن شناس نه و بغور سخنان ما نمیرسی و معنی اولے لفظ خطا نه در مصرع ثانی است اگرچه ترک ادبست اما عاشقانرا جائز است که لَا یُؤخَذُ مَجْنُونٌ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ و چه ان آنست که بکونین التفات نماید و بجز معشوق سر فرو نیارد چنانچه گفته اند اے عزیز اگر همتے داری دنیا را بدنیا طلبان گذار و عقبیٰ را بعقبیٰ جویان تواضع کن و خود را از دنیا و عقبیٰ طلبی کوتاه ساز که طَالِبُ الدُّنْیَا مُؤَنَّثٌ وَطَالِبُ الْعُقْبٰی مُخَنَّثٌ اگر مردی طالب مولیٰ باش قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ بنابران گوید قوله

سرِ ما با دنیا و عقبیٰ فرو نمی آید — تبارک الله ازین فتنه‌ها که در سر ماست

تبارک الله کلمه ایست که چون کسے و یا چیزے را ببزرگی یاد میکنند این لفظ باستعمال آرند چنانچه تبارک الله فتنه‌ها ترک کونین مراد است معنے آنست سرِ من هرگز مائل بدنیا و عقبیٰ نیست بجز جناب تو بزرگ است خدا ازین فتنه‌ها چه حالی فتنه‌ها در سر ماست باید دانست که عاشق را حالتے است که مدام دل او دریاد معشوق است و هر دم آواز آن بگوش او میرسد بنابران گوید قوله

در اندرون منِ خسته دل ندانم کیست — که من خموشم و او در خروش و غوغاست

معنے بیت ظاهر است اما این حالتے است که در شغل حبس نفس و اشتغال نمودن بسلطان الاذکار وارد میشود و آن آنست که از درون سالک آوازے بر می آید چنانچه مولانا روم فرماید بیت لب بیند و غفلت بر دل را ز ما ٭ لب خموش و دل پر از آوازها ٭ واین آواز گاهے چون جوش دیگ و گاهے چون آواز زنبور چنانچه مذکور ست بیت سخنها بانگ زنبوران نماید ٭ چو اندر گوش ما گوید کلام او ٭ و گاهے چون جرس نام بیت اینقدر هست که بانگ جرسے می آید ٭ جامی بیت در قافله که اوست دانم نرسم ٭ این بس که رسد ز دور بانگ جرسم ٭ باید دانست عاشق تا که از تعلقات جهان و از اندیشه ننگ و نام معرض نگردد کار او سر انجام نه پذیرد بنابران گوید قوله

دلم ز پرده برون شد کجائی ای مطرب — بنال هان که ازین پرده کار ما بنواست

پرده ننگ و نام و نیز صفات بشری که عالم ناسوت است مطرب مرشد بنال بیان اسرار عشق نما ازین پرده اشارت به بیان اسرار نو اسامان معنے آنست که اے مرشد سخنان عشق که از ما پوشیده میداشتی و میگفتی که هنوز شایان آن نشده کجائی دل من تا حال بسته ننگ و ناموس بود الحال

ترک ناموس نموده ویا آنکه تا حال پای بند صفات بشری بود ومبتلای زهد وورع الحال از صفات بشریت برآمده واز لباس زهد وپارسائی معرا شده بیا واسرار عشق بیان نما که از بیان اسرار عشق کار ما سامان پذیر است وعاشق را تا که گرفتار زهد وورع است کارش پیش نمیرود بنابران گوید **قوله**

چنین که صومعه آلوده شد بخون دلم	**اگر بباده بشوئید حق بدست شماست**

خون دل مجاهده تمام معنی آنست که ریاضت ومجاهده بحدی رسیده که صومعه وجود ویا دل من بخون آلوده گشته یعنی متصبغ گردیده وبا اینهمه کشودی میسر نگشت الحال ای عاشقان کامل اگر این وجود ویا دل را بباده عشق بشوئید حق بدست شماست یعنی اگر توجه کنید وباده عشق عطا نمائید سزاوار شماست وچون کار عاشق دوام اشتغال بیاد محبوب است بنابران گوید **قوله**

نخفته‌ام ز خیالی که می‌پزم شب و روز	**خمار صد شبه دارم شرابخانه کجاست**

صد شبه از نیبه شرابخانه عالم عشق معنی آنست که بسبب سختیهای عشق ومحبت که شب وروز در سودای آنم هیچگاه آرامی نگرفته‌ام واین خمار شدائد عشق از ازل حاصل نموده‌ام بهیچ نوع رفتنی نیست مگر بنوشیدن می چنانچه علاج سوخته آتش بجز از آتش نیست ویا مشاهده شدائد تجلیات که در عالم ملکوت وجبروت پس نشان دهید که آن شرابخانه که عالم عشق است ویا عالم ملکوت وجبروت کجا وبچه نوع بدانجا توان رسید تا باشد که ره بدانجا برم واز این غم والم رهائی یابم چون عاشق را بسبب عشق همه جا عزتست بنابران گوید **قوله**

از آن بدیر مغانم عزیز میدارند	**که آتشی که نمیرد همیشه در دل ماست**

از آن از آن واسطه دیر مغان مقام عاشقان آتشی که نمیرد مراد عشق معنی بیت ظاهر است حاجت تحریر ندارد وچون عشق هر عاشق را نصیبه ازلی است بنابران گوید **قوله**

ندای عشق تو دوشم در اندرون دادند	**کجاست وقت عبادت چه جای وقت دعاست**

ندای عشق انا عرضنا الامانة دوش ازل واوان ماضیه معنی آنست که از ازل در گوش من ندای عشق تو دادند ومارا گرفتار شوق تو گردانید ندپس خود بدان که کجاست وقت عبادت که زهد وپارسائی است چه جای وقت دعا که ورد ووظائف است یعنی مبتلای زهد وپارسائی چون باشم وچون عاشقان مدام در یاد معشوق مستغرقند بنابران گوید **قوله**

چه ساز بود که بنواخت دوش آن مطرب
که رفت عمر و دماغم هنوز در سوداست

ساز کنایت از سخن دوش ازل مطرب مراد مرشد و محبوب حقیقی یعنی آنست که چه سخن بود
که آن محبوب حقیقی در ازل گفته که عمر بآخر آمد و تا هنوز دماغ پر از شوق آن سخن است و چون عشق بکمال رسد
و بهر شے و در و دیوار مشاهده معشوق نماید پس آنگاه عاشق محتاج کل کائنات گردد ازینجاست که
اَلْفَقِیْرُ یَحْتَاجُ اِلٰی کُلِّ شَیْئٍ بنابران گوید قوله

مرا بکار جهان هرگز التفات نبود
رخ تو در نظر من چنین خوشش آراست

معنی آنست که اے محبوب من قبل ازین بسبب عشق تو هرگز مرا بجهان التفات نبود اما الحال
بسبب مشاهده تو در کل اشیا محتاج الیه همه شده ام و همه جهان بسبب مشاهده تو در نظر من زیبا و مرغوب
مینماید سوال چرا اول خواجه را بکار جهان التفات نبود و آخر شد و رخ معشوق جهان را چگونه خوش کرد
جواب آنکه هرگاه خواجه در ابتدائے طلب دانسته که التفات بجهان موجب انسداد طریق وصول است
التفات بجهان ترک نموده و چون رخساره معشوق در مرایائے ذرات جهان مشاهده او شد جهان در
نظر او خوش آمد و یا گفته شود مراد آنست که خاطر جهان تعلق خاطر بدان میخواهد چون مانع راه حق میشد
بزبان التفات نے نمود و چون بکمال رسید دید که اکنون التفات بکار جهان مضرتے نتواند رسانید
بلکه موجب ازدیاد کمال خواهد شد چون در مثنویست ٥ آب در کشتی هلاک کشتی است : آب اندر
زیر کشتی پشتی است : یعنی چون میل مال در دل شد هلاک کرد و چون صاحب مال مر مال را زیر پا
آرد و مانند آب زیر کشتی سازد یعنے خود بر آن غالب گردد و همان مال مددگار او شود مثلا اگر عاشقے
جزو و قلم و مهره دوست دارد نتوان گفت که عاشق علم نیست زیرا که اینها سبب وصول آن علم است
و همچنین هر چیز را که بواسطه وصول محبوب باشد دوست دارد باک نیست و چون عشق مر عاشق را
نصیبه ازلست بنابران گوید قوله

ازان زمان که بحافظ رسید صوت حبیب
فضای سینه ز شوقم هنوز پر ز صداست

معنی آنست که ازان زمان که حافظ آواز حبیب شنیده که اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ تا هنوز میدان
سینه من از غایت شوق پر از صدائے قالوا بلی است

غزل

حاصل کارگه کون و مکان اینهمه نیست
باده پیش آر که اسباب جهان اینهمه نیست

کارگه کون و مکان دنیا معنی آنست که ای گرفتار دنیای فانی حاصل این دنیا که زن و فرزند و مال
و منال و اسپ و اشتر اینهمه نیستند یعنی هیچ و هیچ یکی ازینها لایق آن نیست که دل بستگی بدان توان نمود
پس بحصول عشق و محبت سعی نما و بر اسباب این جهان فانی که مذکور شد دل مبند که این همه نیستند
قایم ماندنی نه که کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ و چون حصول آمدن این دنیای فانی محض معرفت ربّ است
بنابران گوید قوله

از دل و جان شرف صحبت جانان غرض است	همه آنست وگرنه دل و جان اینهمه نیست

معنی آنست که از نزول این دنیای فانی و حیات دو روزه غرض آنست که شرف صحبت جانان حاصل
نمایم و معرفت او برسم چرا که هرچه هست همین است والا نه دل و جان اینهمه بکار نیاید که زندگانی
هیچ است و چون که در عالم وجود آمد آخرش فنا در پی است بنابران گوید قوله

بر لب بحر فنا منتظرم ای ساقی	فرصتی دان که ز لب تا بدهان اینهمه نیست

معنی آنست که ای محبوب من من بیچاره مسکین بر لب بحر فنا منتظر وقت خود ایستاده ام و این
مهلت عمر را فرصتی دان از لب تا دهن ای اندک و عاقبت الامر اینهمه نیست است ای همه هست
در فنا و چون عاشق را باید که درین مهلت پنجروزه غره نشود بلکه هرچه تواند دران ساعی باشد که محبوب
آسوده گی یابد بنابران گوید قوله

پنجروزی که درین مرحله مهلت داری	خوش بیاسای زمانی که زمان اینهمه نیست

معنی آنست که ای طالب بدین مهلت پنجروزه حیات مستعار که درین مرحلهٔ دنیا دامنگیر وقت تست
زمانی خوش بیاسای ای از وسوسات بیهوده که سبب تفرقه دلیست ساحت دل را پاک گردان
و بمحبوب مستغرق دار و بر زمانه نظر مدار که زمانه آخر فانی است و فانی محل اعتبار نه و چون عاشق را
باید که عبادت معشوق بنوعی بجا آرد که آغشته غرض نشود و بر هیچ نام غیری افتد بیت شعر دگر گوید قوله

منت سدره و طوبی ز پی سایه مکش	که چو خوش بنگری ای سرو روان اینهمه نیست

معنی [illegible] سدره درختیست بر آسمان هفتم مقام جبرئیل و طوبی درختیست در بهشت سایه
[illegible] از راحت حظ نفس سرو روان سالک باید دانست که کوری عوام را با بهشت خواص
[illegible] مشابهت کوری عوام از انست که با رنگ و بو به لاله و گل ملتفت گردند [illegible]

بصیرت است که بسدره و طوبی هم التفات ندارند پس میگوید که از برای حظ نفس طالب بهشت که
فِیْهَا مَا تَشْتَهِی الْاَنْفُسُ مباش و طاعت بامید ثواب و حصول درجات مکن که چون بنظر غور و تفحص
بنگری اینهمه یعنی سدره و طوبی هیچ نیست چراکه عاشق را کار بمعشوق است نه بهشت و طوبی چنانچه رابعه
در مناجات بگفتی که الهی دوزخ بدشمنان خود و بهشت بطالبان او ده و خود را بما ده و چون دولت دنیا که
فی الحقیقت دولت نیست چه آلوده هزار رنجست بنابران گوید قوله

دولت آنست که بی خون دل آید بکنار
ورنه با سعی و عمل باغ جنان اینهمه نیست

معنی آنست که ای گرفتار دنیای فانی بدین دولت دو روزه مغرور مباش و این دولت را دولت
مپندار چراکه بهزار شداید حاصل نموده و باز بهزاران حسرت وا میگذارد پس چون ابتدا و انتها
او غم و رنجست دولت از کجا باشد دولت آنست که بی بلا و رنج دانده باشد و الا نه باغ جنان
با غم و اندوه چیزی ندارد آری و الست که عشق سراسر رسوائی است و چون عاشق صادق را
ازان غمی نه بنابران گوید قوله

از تهتک مکن اندیشه و چون گل خوش باش
زانکه تمکین جهان گذران اینهمه نیست

تهتک پرده دری معنی آنست که ای عاشق صادق از پرده دری که موجب رسوائی است و
باعث خرابیست و تحقر عالمیان است و با اینهمه اندیشه مدار و چون گل خندان باش و بزینت
تمکین جهان فانی نظر مدار که اینهمه هیچ است و بی بقا و آن سوز و درد عاشق احتیاج بیان
ندارد و خود ظاهر است بنابران گوید قوله

دردمندی من سوخته زار و نزار
ظاهرا حاجت تقریر و بیان اینهمه نیست

معنی بیت خود ظاهر است باید دانست که اکثر زبان طاعنان در حق عاشقان دراز میگردد و چون
غرور شر الخصال من النساء و الرجال است بنابران گوید جائیکه مسلمانان عبادت میکنند علامت
کفر نیز بحسب امکان موجود است پس باید که این عابدان بعبادت خود مغرور نشوند بلکه ترسان باید بود که مبادا
اسلام بکفر مبدل نشود قوله

زاهد ایمن مشو از بازی غیرت زنهار
که ره صومعه تا دیر مغان اینهمه نیست

معنی آنست که ای زاهد از بازی غیرت که قال الله انا غیور ایمن مباش و عجب و غرور را

بخود راه مده که ره صومعه تا دیر مغان اینهمه نیست اے بیست شاید ترا انجا برند که کار او موقوف بعلت
نیست که در دمے از مشرک موحد و از موحد مشرک میسازد نقل ست شبے حضرت غوث الثقلین در حجره
خود نشسته بودند چون نیمشب گذشت که ناگاه حضرت یکایک از جاے برجستند و بسوے صحرا روان
شدند یکے از اصحاب شیخ نیز همراه شد رفته رفته بمکانے رسید که شخصے مرده است و اسباب تجهیز و تکفین
همه مهیا اند و شیخ آن شخص را غسل داده تجهیز و تکفین نموده فارغ شدند بعد فراغ تا دیرے ماندند همدرانوقت
یکایک روے حضرت سرخ شده و فربه چنان نمودند که از غایت شادی میشود و بعد از زمانے رنگ روے
حضرت زرد شده و لاغر چنانکه از غایت اندوه میگردد باز بعد از زمانے رنگ روے حضرت بحالت اصلی رجوع
نمود بعده از انجا حضرت باز گشتند و بحجره خود آمدند بامداد آن اصحاب که همراه شیخ بود سوال کرد که حضرت،
واقعه شب چه بود و آن شخص مرده که بود و سرخ شدن رنگ حضرت باز زرد شدن باز بهیأت اصلی شدن
اینهمه سبب چه داشت حضرت فرمود که آن مکان از ینجا چند صد کروه بود و آن شخص یکے از ابدال بود
چون او ازین دار فنا رحلت کرد ما را براے تجهیز و تکفین او حکم شد بموجب امر رفتیم و بجا آوردیم همدرین
امر غیبی بملائکه رسید که شخصے را تجویز کنید و تسبیح این را بدست او دهید من از غایت شادی سرخ و فربه
شدم که شاید آن من باشم ملائکه بهر که عرض میکردند حکم بدرجه اجابت نمیرسید چون ملائکه عاجز شدند
و دم بخود شدند حکم شد که فلان کافرے درینوقت بفلان بتخانه پیش بت سر بخواب رفته این تسبیح
بدست وے دهند و مرتبه این مراد را عطا نمایند همچنان کردند باز حکم رسید که شخصے را تجویز کنند
و زنار این بگردن او افگنند من از غایت اندوه زرد و لاغر شدم که مبادا من باشم باز ملائکه بهر که
عرض نمودندے بدرجه اجابت فائز نمیشد تا که حکم شد که فلان زاهد و عابد که مدتیست در زهد و عبادت
است درینوقت در حجره فلان مسجد نشسته الله الله میکند این زنار بگردن او افگنند همچنان کردند
چون اینمعامله دیدم باز بهیات اصلی رسیدم و شکر حق نمودم و بیقین دانستم که کار او موقوف بعلت نیست
پس چون آن عاشق از اندیشه بهشت و دنیا و ما فیها آزاد ست گوید **قوله**

نام حافظ رقم نیک پذیرفت ولے	پیش رندان رقم سود و زیان اینهمه نیست

معنے آنست که نام حافظ برندی و عشق مشهور جهان شده و پیش رندان اندیشه نیک و بد
و بهشت و دوزخ یکسان است یعنے دنیا و ما فیها را پشت پا زده اند و از غم و اندیشه اعراض

واقف حال غم ندارند **غزل**

**حال دل با تو گفتنم هوس است	خبر دل شنفتنم هوس است**
شنیدنم ۱۲

معنے آنست که هوسے دارم که از حال سودائے خود بیار لاابالی گویم و خبرے ازان کرسی نشین مکان عالی شنوم قوله

**اے صبا امشبم مدد فرما	که سحرگه شگفتنم هوس است**

صبا مراد مرشد امشب مراد دنیا و حالت هستی سحرگه روز قیامت و نیستی و فنا شگفتن خندان و خوش بودن معنے آنست که اے مرشد در حالت این هستی مستعار بیان حقائق و معارف فرما از کشاکش حوادث بدانجا راه نما که چون بحالت هستی معارف حقائق فراشده باشم هنگام مودت بعالم نیستی شگفته روم بدانکه انسان در باغ جهان بمنزله گل است و میوه او معرفت الله است پس و سائر موجودات بمنزله برگ و شاخ قوله

**طمع خام بین که قصه فاش	از رقیبان نهفتنم هوس است**

قصه فاش کنایه از محبت و عشق که اشتهار یافته و نیز وصال از روے مشاهده نه از رویه چرا که در دنیا رویه نیست رقیبان مدعیان و زاهدان و ملائکه بهر نوع معنے اظهر است قوله

**شب قدرے چنین عزیز و شریف	با تو تا روز خفتنم هوس است**

شب قدر مراد عمر یا شب وصال تا روز یعنے تا مرگ که هنگام بیداری است که قال علی رض النَّاسُ نِیَامٌ اِذَا مَاتُوا فَانْتَبَهُوْ و چون وصال از راه رویت در دنیا نیست بنابران در بیت آینده گوید قوله

**وه که دُر دانه چنین نازک	در شب تار سفتنم هوس است**

دُردانه مراد وصال از رویت یا بے اندیشهٔ هجران شب تار دنیا قوله

**از برائے شرف بنوک مژه	خاک راه تو رفتنم هوس است**

از برائے شرف از برائے حصول بزرگی وصال رُفتن بضم روئیدن قوله

**همچو حافظ بر غم مدعیان	شعر رندانه گفتنم هوس است**

همچو حافظ خطاب خود بخود است یا درین بیت خطاب معشوق است بعاشق یا خطاب عت بدل یا مرشد بمسترشد **غزل**

حسنت باتفاق ملاحت جهان گرفت | آری باتفاق جهان میتوان گرفت

باید دانست که حسن بر دو نوع است صوری و معنوی صوری تناسب اعضا و معنوی ملاحت و قیل کیفیتی است در محبوب مصرا و مبرا که عاشق بمجرد دیدن آن بیخود میگردد و عشق ازان پیدا میشود و آن فی الحقیقت لمعه نور وحدة حقیقی است معنے آنست که حسن تو تعدیل و تسویه اجزاست و ارکان تناسب و نسبت مساوات که کنایت ازان تجلی آثاری و اسمائی و صفاتیست باتفاق ملاحت که آن لمعه نور وحدت حقیقی و دران مخفی گشته جهانرا فرا گرفته یعنے جهانرا از عشاقان واله و فریفته خود گردانیده آری چرا چنین باشد که گرفتگی جهان و البته اتفاقی است و محتمل که این بیت در نعت باشد و چون اظهار اسرار عشاقان دلریش کسے نتواند کرد بنابران گوید قوله

افشای راز خلوتیان خواست کرد شمع | شکر خدا که سوز دلش بر زبان گرفت

الافشا ظاهر کردن خلوتیان عاشقان راز خلوتیان سوختگی و بیقراری و رنج و الم شمع عاشق گرفته گرفته شد معنے آنست که عاشقے که خود باشد یا کنایه از دیگرے میخواست که اسرار عشاقان دلریش که سوختگی و بیقراریست در معرض بیان آرد اما شکر خدا که سوز دل او بر زبان گرفته شد گفتن نداد و زبان را بند کرد چه اظهار آن نوعے از شکایت محبوب میشد حاصل آنست که سوختگی و بیقراری عاشق مصرا و مبرا از بیان است همون داند که باو می گذرد چون هر چند که عاشق در مقام تلوین بصفنا [illegible] معشوق موصوف گردد اما نه بجائے که عین معشوق گردد بنابران گوید قوله

میخواست گل که دم زند از رنگ و بوی تو | از غیرت صبا نفسش در دهان گرفت

گل کنایه از سالک صبا مرشد و عشق معنے ظاهری آنست [illegible] گل [illegible] گفتن [illegible] بکمال رنگ و بوے خویش را در یافت میخواست که از رنگ و بوے [illegible] سخن گوید کما نطق عیسے عـ فی المهد صبیا از غیرت در [illegible] نفس آن گل [illegible] دهان [illegible] گفتنش نداد معنے حقیقی آنست که عاشق چون در مقام تلوین [illegible] معشوق موصوف گردید و یا آنکه تجلی ذات در خود دید و خود را عین او دانست خواست [illegible] رنگ و بوے او بگرد از کمال غیرت او را نگذاشت که مرشد باشد [illegible] و رخصت نداد که تو بیچاره مشت خاک [illegible] چه نسبت خاک را با عالم پاک [illegible] فی الحقیقت موجب

راحت کونین است و عاشق را بجز از عشق بکسے التفاتے نه بنابران گوید قوله

چون لاله کژ نهاده کلاه طرب ز کبر ‌ ‌ ‌ ‌ هر دل که داغ بادهٔ چون ارغوان گرفت

بادهٔ چون ارغوان ے انگوری که سرخ میباشد مراد ازان عشق حقیقی یعنے هر دلے که داغ بادهٔ چون ارغوان گرفت آخر الامر چون لاله از غایت کبر کلاه طرب بر سر نهاده یعنے هر دلے که عشق آن ذات حقیقی حاصل کرد مدام در عیش و عشرت مشاهده و معاینه است و فارغ از رنجهاے این جهان فانی و چون عشق آتشے است که بجنب او هیچ آتش نمیتوان رسید گوید قوله

زین آتش نهفته که در سینهٔ من است ‌ ‌ ‌ ‌ خورشید شعله الیست که در آسمان گرفت

معنے این بیت ظاهر است حاجت تحریر ندارد و چون عاشق بحسب الصورت مبتلاے رنج و محنت است بنابران گوید قوله

آسوده بر کنار چو پرگار میشدم ‌ ‌ ‌ ‌ دوران چو نقطه عاقبتم در میان گرفت

معنے آنست که قبل ازین بر کنار عالم بے کار وار می گشتم و بهیچ محنت مبتلا نمی شدم گردش زمانه مرا بکشش عشق و جذبهٔ محبت پیش از پیش نقطه وار در دائرهٔ محنت انداخت بعشق تو مبتلا ساخت چون معشوقان مجاز فی الحقیقة مظهر جمال حقیقة اند و عاشقان بالعه مشاهدهٔ انوار حقیقی در و مینمایند بنابران گوید قوله

ز ان روی شوق ساغر مے خرمنم بسوخت ‌ ‌ ‌ ‌ کاتش ز عکس عارض ساقی در ان گرفت

ساغر مے محبوب مجازه که مے تجلی محبوب حقیقی در وست عارض ساقی ذات محبوب حقیقی معنے آنست که عشق محبوبان مجاز ازان واسطه خرمن هستی مارا بر باد داده که مظهر جمال حقیقی شده اند چه خوبان مجاز نزد اهل حقیقت مظهر جمال حقیقی اند که پرتو جمال الهی در ایشان نمایان است چنانچه گوید ؎ منکه در صورت خوبان همه او مے بینم ٭ تو مپندار که من روے نکو می بینم ٭ مغربی آنچه تواش میطلبی در خلوة ٭ من عیان بر سر هر کوچه و کوے می بینم ٭ الحال چون تقاضاے زمان این است که عاشقان کامل از نظر مخفی گشته و مقلدان کوچه گرد کو بکو رو نموده بنابران گوید. قوله

خواهم شدن بمیکده گریان و داد خواه ‌ ‌ ‌ ‌ زین فتنها که دامن آخر زمان گرفت

معنے آنست که بسبب این فتنها که در آخر زمان روے نموده و آن اینست که عاشقان بالعه از نظر مخفی شده و مقلدان هر سو رو نموده کسے نیست که دستگیری عاشقان دلریش نماید آخر الامر گریان و نالان رجوع بعشق

او خواهم نمود که همون علاج بیچارگان نماید و چون در دنیا بهتر از عشق کارے نیست که وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے یعرفون و عرفان بے عشق ممکن نیست بنابران میگوید قوله

میخور که هر که آخر کار جهان بدید	از غم سبک برآمد و رطل گران گرفت

رطل پیمانه معنے آنست که در حصول مے عشق الٰهی ساعی باش چراکه هر که آخر کار جهانرا دریافت و معلوم نمود که این جهانرا باهیچکس پایندگی نیست و طالب آنرا بجز رنج و محنت حصولے نه از غم و تعلقات دنیا سبک برآمد اے فی الحال ترک اینها نمود و دست در دامن رطل گران که عشق است درزد و چون تقاضاے دانش کامل آنست که ترک این دنیا و ما فیها نماید و حصول عشق کند بنابران گوید قوله

بر برگ گل بخون شقائق نوشته اند	کانکس که پخته شد می خون ارغوان گرفت

معنے آنست که بر برگ گل بخون آن گل نوشته یعنے گل سرخ که لاله است و در سرخی خود بلون خون است تاویل همین مینماید که هر که دانا و عاقل است و دانش آورد و بکمال آورد و در شرب شراب سرخ که کنایه از عشق حقیقی است میل نمود و چون عشق باعث فیروزی مطلب است بنابران گوید قوله

مے ده بجام زر بصباح صبوحیان	چون بادشه به تیغ زر افشان جهان گرفت

مخاطب محذوف و آن ساقی است معنے آنست که اے ساقی عنایت ازلی مے عشق خود بموجب وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا بجام زر که دل مصفاے منست بهنگام صباح صبوحیان که وقت فیض است بریز که آن جام زر در صفا چون بادشاهی که به تیغ زر افشان جهان گرفت شده اے در روشنی بمنزله آفتاب گردیده و چون عشق موجب فراغت از تعلقات دنیویست بنابران گوید قوله

فرصت نگر که فتنه چو در عالم اوفتاد	زاهد بجام می زد و از غم گران گرفت

بجام مے زد یعنے مے در جام انداخت معنی آنست که زاهد را که دل من است و قبل ازین زاهد ترین زمانه بود ببین که چون عالم پر از حوادثات یافت فرصت وقت یافته در عشق معشوق مستغرق گردید و از غم و تعلقات دنیوی یکسو شد چون سخن حافظ از آن معرا است و مبرا است که کسے در ان نکته تواند گرفت بنابران گوید قوله

حافظ جواب لطف ز نظم تو مے چکد	حاسد چگونه نکته تواند در ان گرفت

معنے آنست که اے حافظ چون کلام تو بنوعے لطیف است که لطف از و میچکد پس حاسد را چه یارا

که نکته دران گیرد و معیوب سازد غزل

خدا چو صورت ابروے دلکشای تو بست — گشاد کار من اندر کرشمهاے تو بست

باید دانست که این غزل در نعت حضرت رسول مقبول است معنے آنست که خالق الخلائق ازان روزے که شکل ابروے دلکشای تو تصویر کرد یعنے ذات مجمع اللطف والعنایت ترا بر منصۂ ظهور جلوه گر ساخت کشایش بستگیهاے کار مرا وابسته کرشمهاے تو که لطف و عنایت تست گردانید پس اگر تو ظل عاطفت کریمانه بر سر ما اندازی ازین دریاے مهلکه که دنیا است یا عالم بشریت و یا جدائی محبوب حقیقی است رهائی یافته بساحل جمعیت که مقام وصل است جاے یابم و چون بے مدد نسیم روح افزاے الطاف و عنایت حضرت گل مراد عاشق روبشگفتگی نتواند آورد بنابران میگوید قوله

هم از نسیم تو روزے کشایشے یابد — چو غنچه هر که دل اندر پے هواے تو بست

معنے آنست که اے نتیجه ذات پاک خدا هر عاشقے که دل خود در خیال عشق تو چون غنچه وابسته گردانید و بانواع شدت و بلا مبتلا ساخته موجب شگفتگی آن بستگی و رهائی ازان گرفتگی غیر از مدد نسیم الطاف تو نمیتواند و چون هر چه که در تحت کن آمده داغ غلامی و بندگی آنحضرت بر جبین دارد بنابران گوید قوله

مرا و سرو چمن را بخاک راه نشاند — زمانه تا قصب نرگسین قباے تو بست

سرو چمن مرشد زمانه صاحب زمانه ذکر سبب و اراده مسبب یعنی الله تعالے و زمانه را دهر گفته اند و دهر نام خدا است که لَاتَسُبُّوا الدَّهْرَ فَاِنَّ الدَّهْرَ اَنَا نرگسین قبا نوعے از قبا که گلهاے نرگس برو منقش بود مراد از قصب نرگسین قبا صفات معلومیه مبارک علیه السلام یعنی ازان روزے که الله تعالے ذات مبارک ترا در معرض ظهور آورده مراد مرشد طریقه مرا بخاک راه تو نشانداے از کمترین خادمان و امیدواران اینجناب گردانیده و جبین مرا بداغ غلامی مزین ساخته چون مژده و نوید امتی امتی موجب فرحت و شادی غمزدگان گردیده بنابران گوید قوله

زکار ما و دل غنچه لبس گره بکشود — نسیم صبح چو دل در پے هواے تو بست

هوا محبت و آرزو معنے آنست که مرشد طریقه ما چون دل در محبت تو لبسته و یکے از محبان این جناب گردیده از کار ما و دل چون غنچه بسته شده ما بس گره بکشود یعنی بس غمها و المها از خوف خاتمه و حشر و نشر که بر دل ما بود و ازان ترسان و لرزان بودیم رفع آنها نموده بمقام رجا آورده

که ۵ مخمور غم است پس از هیچ راهی ؛ که دارم چون محمد عذرخواهی ؛ چون بی رضای محمدی
هیچکس کاری پیش نمی برد بنابران گوید قوله

مرا به بند تو دوران چرخ راضی کرد ‏ ‏ ‏ ولی چه سود که سررشته در رضای تو بست

یعنی آنست که گردش چرخ مرا به تعلق حبل المتین تو که ملت نبویست راضی گردانیده ای دل مرا باین مکتفی ساخته که از امت توام اما باین نکته چه سود که سررشته یعنی اصل کار در رضای تو بسته تا آنکه حصول رضای تو نموده شود هیچ پیش نمیرود ۵ آنکه او روی به بهبود نداشت ؛ دیدن روی نبی سود نداشت مراد از بهبود حصول رضای حضرت چون عاشق مدام خواهان لطف معشوق بنابران التجا بجناب حضرت میکند قوله

چو نافه بر دل مسکین من گره مفکن ‏ ‏ ‏ که عهد با سر زلف گره گشای تو بست

سر زلف کشش و جذبه معشوق معنی آنست که ای نتیجه ذات پاک خدا مانند نافه بر دل مسکین من گره مزن و در پیچ و تاب کشمکش هجران مدار که این دل بیچاره عهد دوستی با جذبه عشق تو بسته است باید که فضل خود بدو ارزانی داری و بحال او پردازی و چون عشق موجب بیقراریست بنابران گوید قوله

مرا و مرغ چمن را ز دل ببرد آرام ‏ ‏ ‏ سحرگه آن که دل هر دو در نوای تو بست

تمهید آن که وقت سحر چون صبا بغالیه سائی و گل بجلوه گری بود عاشقان درماندگان بادیه هجران را سوزشی و بیقراری روی میدهد شیخ بیقراری خود بیان میکند یعنی مرا و مرغ چمن را که مرشد طریقه است در هنگام سحر بیقرار و بی آرام ساخت آن کسی که دل ما هر دو را وابسته رطب اللسانی و عذب البیانی که امتی امتی است کرده و آن عشق است یعنی عشق تو مایان را در بیقراری آورده و چون طریقه معشوقان بی التفاتی است و آن موجب خرابی عاشقان است بنابران گوید قوله

تو خود حیات دگر بودی ای زمان وصال ‏ ‏ ‏ خطا نگر که دل امید در هوای تو بست

زمان وصال محبوب معنی آنست که ای محبوب من مدتی در عشق تو بسر بردم و احتمال بلاها نمودم اما چون نیک نگاه کردم زندگی بخش دیگران بودی پس خطای دل ما بین که امید وفا از تو داشت چون معشوقان از کمال استغنا که دارند گوش بسخن کسی نمیدارند و بحال کسی نمی پردازند بنابران مصراع ثانی بزبانی معشوق گوید قوله

ز دست جور تو گفتم ز شهر خواهم رفت ‏ ‏ ‏ بخنده گفت که حافظ برو که پای تو بست

جور محرومی از وصال که بر عاشق بمنزله جور است نه که فی الواقع معاذ الله که جور از آنحضرت
صدور یابد معنے بیت اظہر است **غزل**

خلوة گزیده را بتماشا چه حاجتست　　چون کوی دوست هست بصحرا چه حاجتست

معنے آنست که آن کسے را که تارک دنیا شده اختیار گوشه عزلت نموده بتماشا جہان چه کار
و چون از همه بریده مانند پای شکستگان مجاور کوی محبوب گردیده و مسکن و ماوای خود
ساخته بصحرا چه حاجتست و چون کار مسترشد بے مدد مرشد بجاے نمیرسد بنابران گوید قوله

جانان بحاجتے که ترا هست با خدا　　آخر دمے بپرس که ما را چه حاجتست

معنے آنست که اے مرشد طریقه سوگند ترا بحاجتے که با خداے خود داری آخر دمے باستفسار
احوال ما بکوش که ما چه حاجت داریم و چون عاشق را که مسترشد است بسا مقامے روے میدہد که
دران مقام ملاح را که مرشد است گنجایش نمیباشد بنابران بحصول مدارج اعلے می شتابد قوله

آن شد که بار منت ملاح بردمے　　گوہر چو دست داد بدریا چه حاجتست

ملاح مرشد گوہر وصل و عرفان دریا عشق یعنے آن وقت گذشت که منت مرشد بردمے و توسل
بعشق جستمے اکنون وقتے دست داده و حالتے روے نموده که بملاح که مرشد است و دریا که عشق است
کارے ندارم زیرا که آنها سبب عرفان اند و چون بمسبب عرفان رسید بدریا و ملاح که سبب اند
چه کار سوال هیچکس را از سلف و خلف مرشد این قسم سخنے التفاتی روندا و پس از خواجه که تبع تابعین
است این نوع گستاخی چه باشد جواب باید دانست که آداب مرشد را مقامات است که در حضور گنجایش
نباشد جبرئیل ع را که مرشد وقت رسول ع بود گنجایش نبود که لِی مَعَ اللهِ وَقْتٌ لَا یَسَعُنِیْ فِیْهِ مَلَکٌ
مُقَرَّبٌ وَّلَا نَبِیٌّ مُرْسَلٌ و یا آنکه گوییم که این کلام بمرشد نیست که سوے ادب را دران مدخل باشد
بلکه بمحبوب حقیقی عرض میکند چون خواجه بمقصود اصلی پیوست بنابران بشکر نعمت بموجب اَمَّا
بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ برزبان میراند که آن وقت گذشت که میان ما و تو واسطه بود که
عرض حال بدو میکردم و بار منتش بسر می بردم اکنون که از عنایت تو غنچه مرادم بشگفتاد و مقام
حضور دست داد بعرض حال خود می پوییم و جواب آنرا خود میجوییم باید دانست که اگرچه احتیاج
لازمه عاشق است اما چون شایان عاشق و مناسب طالب آنست که باراده معشوق راضی بود

وبفعل محبوب خورسند بود و دم نه زند که اَلْاِرَادَةُ من لا ارادة بنابران گوید قوله

ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست ۔ در حضرت کریم تقاضا چه حاجتست

معنے آنست که اے محبوب من اگرچه ما از ارباب احتیاج هستیم لیکن سوال کردن نمیتوانیم چراکه تو کریم هستی و در جناب کریم تقاضا احتیاج ندارد چه کریم آنست که ناخواسته عطا کند و چون احوال عاشق دمبدم هرچه نکه هست بر معشوق اظهر من الشمس است بنابران گوید قوله

جام جهان نماست ضمیر منیر دوست ۔ اظهار احتیاج خود آنجا چه حاجتست

دوست عبارت از محبوب حقیقی شد و معنی بیت اظهر است حاجت تحریر ندارد و چون حال عاشق مختلف است گاه قبض گاه بسط که مُشَاهَدَةُ الْاَبْرَارِ بَیْنَ التَّجَلِّیْ وَالْاِسْتِتَارِ بنابران از مقام قبض که اخفاء تجلی است و آن موجب اضطراب عاشق است می گوید قوله

اے بادشاه حسن خدا را بسوختیم ۔ آخر سوال کن که گدا را چه حاجتست

معنے آنست که اے بادشاه حسن از آتش هجران تو خرمن هستی ما سوخته شده بواسطه خدا رحمے نما و بحال ما پرداز و یکمرتبه بپرس که آن گدا را چه حاجت است و چون معشوق هر دم توقفے و تاخیرے در وصل می آرد و حجتے درمیان مے افگند و آن موجب قتل عاشق میگردد بنابران گوید قوله

محتاج قصه نیست گرت قصد جان ماست ۔ چون رخت از آن تست بیغما چه حاجتست

قصه گفتگو و تاویل رخت جان معنے آنست که اے محبوب من اگر قصد جان ما داری بگیر احتیاج گفتگو و تاویل چیست که دریغ جان خود نمیکنم اما التماس ما اینست که چون این جان از حیطه تصرف تو بیرون نیست و یکے از اسیران تست چه حاجتست که چنین بیباکانه در تاراج آن سعی مینمائی و چون تقاضا شایان عاشق نیست بنابران بدل حزین خود تسلی میدهد و یا زبانی معشوق است قوله

اے عاشق گدا چو لب روح بخش یار ۔ میداندت وظیفه تمنا چه حاجتست

معنے آنست که اے عاشق فقیر چون لب روح بخش یار که عبارت از لطف محبوب است وظیفه ترا میداند و بحال تو بینا است پس تمناء تو چه حاجت و ازین بیقراری ترا چه نفع و یا آنکه خطاب بدل برائے تسلی است و چون مشغول شدن عاشق بگفتگو سد راه است بنابران گوید قوله

اے مدعی بروکہ مرا با تو کار نیست | احباب حاضر اند با عدا چہ حاجتست

مراد از احباب معشوق و اعدا منکر اگرچہ اینہا لفظ جمعند مراد ازان مفرد است چنانچہ اگر نزد شخصے دوستے و دشمنے نشستہ باشد و گوید کہ مرا بدوستان کارست نہ بادشمنان مراد ہمان دوست و دشمن است معنے آنست اے منکر بروکہ مرا بتو کار نیست چراکہ معشوق ما حاضر و ناظر است ادراگذاشتہ با عداکہ توئی کارے نداریم چون ہنر و عیب ہر کس از سخنانش ظاہر است حاجت تقریر ندارد بنابران گوید قولہ

حافظ تو ختم کن کہ ہنر خود عیان شود | با مدعی نزاع و محاکا چہ حاجتست

نزاع جنگ محاکا حکایت بایکدیگر کردن مراد گفتگو غزل

خوشتر زعیش صحبت باغ و بہار چیست | ساقی کجاست گو سبب انتظار چیست

باغ کنایہ از دلست بہار بمعنے گل چنانچہ در مخزن است ؎ رسم ترنجست کہ در نوبہار * پیش دہد میوہ پس آرد بہار * مراد ازان مشاہدات ساقی مراد مرشد و نیز وعدہ الہی و جذبہ عشق بہر نوع صورت می بندد معنے آنست کہ خوشتر ازین عیش کہ بصحبت باغ کہ کنایہ از مراقبہ دلست و تماشاے بہار کہ مشاہدات تجلیات است چیست کہ در پے آن باشم و چون این آوان میخواری و آن موقوف بمدد ساقیست بنابران گوید کہ ساقی مرشدست کجا بگوئید باو کہ سبب چندین انتظار چیست میباید کہ توجہ کریمانہ بحال مانمائی یعنے ساغرمے کہ کنایت از محبت ذاتیست بما عطا نمائی تا بنوشیدن آن بعیش مذکورہ اشتغال نمایم سوال چون حصول عشق ننمودہ بود مشاہدات تجلیات از کجا بود جواب مشاہدات بسبب صفائی دل کہ از زہد و تقوی میشود نیز روے میدہد و چون سالک را میباید کہ بہر وقت کہ فراغ خاطر روے دہد در میخواری کہ عشقبازیست بکوشد بنابران گوید قولہ

ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار | کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست

معنے آنست کہ چون کسے را بانجام کار خود آگاہی نیست کہ چونست پس باید کہ نظر بر لطف معشوق داشتہ ہر وقت خوش کہ کنایہ ازان فراغ دل است میسر آید مغتنم شمارد و بمیخواری اشتغال نماید و در خوف و رجا این و آن نشود و چون این عمر دو روزہ محل ثبات و اعتماد نیست بنابران گوید قولہ

پیوند عمر بستہ بموئیست ہوش دار | غمخوار خویش باش و غم روزگار چیست

معنے آنست کہ پیوند عمر بستہ بموئیست یعنے زندگی محل اعتماد نیست پس باید کہ ہوش را کار

کار فرمائی وغم خود خوری ودر حصول عشق سعی نمائی وغم زمانه چیست که بدان مشتغل شوی وچون
کاری بهتر از عشق نیست بنابران گوید قوله

معنئ آب زندگی وروضهٔ ارم   جز طرف جوئبار ومئ خوشگوار چیست

آب زندگی آبحیات مراد ازان عشق که موجب حیات سرمدیست روضهٔ ارم باغ بهشت کنایه
از دل مصفا ودرین بیت لف ونشر غیر مرتب چه طرف جوئبار بروضهٔ ارم درخور است ومئ خوشگوار
باآب زندگی معنے آنست که معنے آبحیات وروضهٔ ارم جز مئ خوشگوار وجوئبار چیست یعنے طرف
جوئبار که کنایه از دل مصفا است بمنزله روضهٔ ارم است ومئ خوشگوار که کنایت از محبت ذاتیست
بجای آب حیات است می باید که بحصول تصفیه دل وحصول عشق ساعی باشم که بهتر ازین هیچ نیست
وچون عابد وزاهد وعاشق همه کس طالب آن ذات اند بنابران گوید قوله

مستور ومست هردو چو از یک قبیله اند   ما دل بعشوهٔ که دهیم اختیار چیست

مستور عابد وزاهد وصوفی معنے آنست چون عابد وزاهد وصوفی ومست وعاشق ورند از یک
قبیله اند یعنے همه طالب آن ذات اند وجویای او ما طالب که باشیم وکرا اختیار نمائیم وچون دانست
که موقوف بنصیب است فرمود اختیار چیست یعنے اختیار اوست وچون عاشق را می باید که بسبب
تقصیری که ازو واقع شود نومیدی را بخود راه ندهد که لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ بنابران گوید قوله

سهو وخطای بنده گرش اعتبار نیست   معنی عفو ورحمت آمرزگار چیست

معنے آنست که اگر خطا وفراموشی عاشق را نزد معشوق اعتباری نیست پس معنی عفو ورحمت
آمرزگاری چیست واین تلمیحست بحدیث اِنَّ اللّٰهَ تَجَاوَزَ عَنْ اُمَّتِی الْخَطَأُ وَالنِّسْيَانَ واین رد
کسانیکه اینمعنی را قبول ندارند از سهو وخطای خویش بغضب خدا گرفتار اند باید دانست که عاشق را
هردم غمی والمی روی میدهد چراکه العشق تمام المحنة والبلاء وعاشق ناقص اینهمه اندوه وبلا را
از گردش فلک دانسته زبان بملامت ومذمت چرخ میکشاید وچون هست فی الحقیقت اینهمه باراده
وامر الهی است بنابران گوید قوله

راز درون پرده چه داند فلک خموش   ای مدعی نزاع تو با پرده دار چیست

معنے آنست که اینهمه اندوه وبلا ورنج که بر عاشق نزول میکنند خالی از حکمی نیست باراده

الہی است فلک را باین اختیارے و وقوفے نیست پس اے مدعی خموش باش وزبان از ملامت فلک کوتاہ کن کہ این بیچارہ بمنزلہ پردہ دار است ومحکوم حکم او و نزاع تو با پردہ دار چیست یعنی بیہودہ است واین بیت رد فلاسفہ است کہ خیر وشر ونیک وبد را از فلک والبتہ وموثر حقیقی ایشان را دانند وبیان آن بواضح ترین در بیت سیر سپہر ودور قمر را چہ اعتبار مرقوم شدہ چون انجام کار ہر یکے امریست مبہم از انجہت کہ موقوف بعلۃ نیست کہ قَبِلَ مَنْ قَبِلَہٗ لَا لِعِلَّۃٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّہٗ لَا لِزَلَّۃٍ بنابران گوید قولہ

زاہد شراب کوثر و حافظ پیالہ خواست ۔۔۔ تا در میانہ خواستہ کردگار چیست

شراب کوثر کنایہ از زہد وتقوے وصلاح پیالہ مراد عشق مجاز چہ بنوشیدن شراب مجاز پیالہ در کار است ہمچنین بحصول عشق حقیقی عشق مجازی میباید کہ اَلْمَجَازُ قَنْطَرَۃُ الْحَقِیْقَۃِ ونیز کنایہ از میخواری از ذکر سبب وارادہ مسبب ومراد ازان طریقہ ملامتیہ معنے آنست کہ زاہد بزہد وصلاح وتقوے خود مغرور وحافظ بہ عشقبازی وطریق ملامتیہ مسرور را ما باید دید کہ درمیان من واو خواستہ کردگار چیست یعنے کدام کس بوصل ادرسد۔

غزل

خیال روی تو در ہر طریق ہمرہ ماست ۔۔۔ نسیم موی تو پیوند جان آگہ ماست

خیال درینمقام بفتح خا کہ بمعنے صور خیالیہ کہ در دل میگذرد نہ بکسر خا کہ بمعنے قوت است از قواے انسانیہ معنے آنست کہ اے محبوب من اگرچہ بصورت از مشاہدہ روح افزای تو مہجوریم اما در ہر جاے وہر جائے کہ ہستم بخیال تو مسرورم و از تو غافل نیم ونفسے از خیال تو عاطل نہ ونسیم کوئے تو کہ کنایہ از محبت ویا ذوق مشاہدہ تست مونس وزندگی بخش جان آگہ ماست آرے اگر خیال محبوب درپیش چشم عاشق اینچنین موجود نباشد مرغ جان عاشق قفس اجسام را بشکند وپرواز بسوے گلزار بی نشان کند وچون مر عاشق را براے رد مدعیان ومنکران دلیلے شافی وبرہانے کافی بہتر از جمال محبوب نیست بنابران گوید قولہ

برغم مدعیانے کہ منع عشق کنند ۔۔۔ جمال چہرۂ تو حجت موجہ ماست

معنے آنست کہ اے محبوب من علے رغم مدعیانے کہ مارا مانع عشق تو میشوند وزبان طعنہ بر ما دراز مے کنند براے رد شان نیکوترین حجت ما جمال چہرۂ تست کہ ترک عشق اینچنین صورتے زیبا وشکلے رعنا چگونہ باید نمود نقلست کہ چون زلیخا بر یوسف علیہ السلام عاشق شد وعنان

طاقتش از دست رفت زبان خلق برو دراز شد تا آنکه جماعتے از زنان خویش واقرباء او جمع شده
برو آمدند و ملامت کردن گرفتند که هیچ شرم ترا نمی آید که بر غلام زرخریدهٔ خود عاشق شدهٔ زلیخا جواب
داد که زبان تعرض کوتاه کنید کسے را که من دیده ام اگر شما به بینید یکے همچو ما شوید همه ابا نمودند گفتند
ما همچو تو نیم زلیخا همه را روزے ضیافت کرد واز هر اقسام وانواع واطعمه واشربه موجود ساخته پیش
هر یک آورد وکارد یے وترنجے نیز پیش هر یک علاحده نهاد وگفت ساعتے توقف کنید تا من نیایم
دست بطعام نبرند زلیخا پیش یوسف ع رفت وگفت اے محبوب من زبان تعرض خلق بر ما دراز شده
بیرون آئی وجمال جهان آرائے خود را بنما وزبان تعرض ایشان از ما کوتاه کن یوسف ع اول ابا آورد
وآخر الامر چون عجز وزاری زلیخا بیشتر دید قبول کرد وجامهائے فاخر در بر گرفته وآراسته وپیراسته
با صد هزار ناز بمجلس این طاعنان در آمد بمجرد دیدن همه را نظر بر یوسف ع دوخته شد وعنان طاقت
از دست رفت وبحدے شیفته جمال وے شد که هر یک بجائے ترنج دستهائے خود را قلم ساختند
چون یوسف علیه السلام بمحل خود رفت آن طاعنان بهوش آمدند چه بینند که دستها قلم شده زلیخا گفت
فَذٰلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ همه سر ندامت در پیش افگندند زلیخا گفت اے طاعنان بگویدن
حالت شما چنین شد پس ملامت شما بر ما روا نیست باید دانست که معشوق برائے امتحان عاشق وفریب
دادن او لطف قهر آمیز در کار میکند بعضے مشغوف آن شده از کار در مے افتند وبعضے همچنان بحصول
مدعا که وصل ست سرگرم میباشند وفریفتهٔ آن نمیشوند بنا بران گوید قوله

ببین که سیب زنخدان تو چه میگوید		هزار یوسف مصری فتاده در چه ماست	

سیب زنخدان عبارت از لطف قهر آمیز محبوب ست چیست میدانی زنخدان در صفات لطف
کروے قهر میماند بذات ٭ یوسف مصری کنایه از عاشقان بالله ومشتاقان ٭ چه اشارت
بر کوک که زیر زنخدان باشد معنے آنست که اے محبوب من من واله این لطف قهر آمیز تو نخواهم شد
ودست از حصول مدعا که وصل ست باز نخواهم داشت چرا که ببین که لطف قهر آمیز تو چه میگوید که هزاران
هزار عاشق افتاده اینجاه فریب ما اند ویا آنکه اے محبوب من تنها نه من مفتون وفریب خورده لطف
قهر آمیز توام بلکه ببین که لطف قهر آمیز تو چه میگوید که هزاران هزار عاشق افتاده اینجاه فریب ما اند
باید دانست که بے جذبه ذاتیه جلبیه کار عاشق پیش نمیرود که الجذبة من جذبات الحق توازی عمل الثقلين

وحصول آن بهمه عاشقان میسر است لیکن موقوف بر استعداد بنا بران گوید قوله

اگر بزلف دراز تو دست ما نرسد	گناه بخت پریشان ودست کوته ماست

زلف مراد جذبه که ؎ زلف نام جذبهٔ ذات حق است ❊ دل گرفتارش گشت جان مطلق است ❊ و درازی زلف اشارة باحاطه جذبه ذاتیه مر جمیع عاشقان را وباهمگی مخلوقات که در عشق اوست معنی آنست که ای محبوب من اگر دست ما بجذبه ذاتیه جلیه علیه تو نرسد وحصول آن میسر نیاید هیچ نکوهش وملامت بجناب تو عاید نمیگردد بلکه این گناه بخت پریشان ودست کوته من است که مرا اینچنین بخت کجا واستعداد کو وگرنه از جانب مبدا هیچ تجلی نیست هرچه هست از بی استعدادی ماست کما قال الله فَلَاتَلُومُونِی وَلُومُوااَنْفُسَکُم وناظم نیز جای دیگر گفته است ؎ هرچه هست از قامت ناساز بی اندام ماست ❊ ورنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست ❊ سوال ازین بیت معلوم میشود که حصول عشق میسرش نیست وابیات بالا مقتضی حصول عشق است چراکه همراهی خیال معشوق در هر حال وهر جا خاصه عشق است جواب آنست که ازین بیت معلوم میشود که تقاضاء جذبهٔ ذاتیه مینماید چراکه عشق چیزی دیگر وجذبه ذاتیه چیزی دیگر عشق افراط محبت را گویند که اَلْعِشْقُ اِفْرَاطُ الْمَحَبَّۃ که دمی بی یاد او نمیتواند ماند که ؎ به بیداریش فتنه بر خد وخال ❊ بخواب اندرش پای بند خیال ❊ تو گوئی بچشم اندرش منزلست ❊ وگر چشم بر هم نهی در دلست ❊ وجذبه ذاتیه کششی را گویند که معشوق بدان عاشق را بخود منجذب سازد ومدار کار برین است ؎ تا که از جانب معشوق نباشد کششی ❊ کوشش عاشق بیچاره بجائی نرسد ❊ وباید دانست که بساکس از عاشقان هستند وجذبه الهی را در نیافته اند چنانچه در جوامع الکلم ملفوظ نصیر الدین چراغ دهلی مرقوم است که روزی جماعتی از ابدالان در طواف وسیر بودند یکی از ایشان گم شد دیگران چون چنین دیدند که شخصی ازمیان ما کم شد که خداوندا در باب آن شخص چه حکم میشود بجای او دیگری آریم یا همونرا استقامت میشود فرمان شد که هم ازوی بپرسید بجستند دیدند در خانه مبهوت نشسته گفتند ترا چه افتاد گفت در اثنای طواف بودم عورتی را برین در دیدم مبتلای او شدم گفتند اکنون بخیز گفت چون خیزم دل کجا میرود پای کرا یاری میکند آن ابدالان مناجات کردند چه فرمان شود بجای او دیگری آریم یا همون را استقامت میشود فرمان شد که او را بپرسید عورتی را که مبتلای از چه آرزو داری گفت یک کناری فرمان شد تو دستها بکشا ما او را بتو میفرستم او دستها

فراز کرد صورتے بروے ظاہر گشت این مرد اورا در کنار گرفت ندا آمد که اِنّی اَنَا اللّٰه لَا اِلٰهَ اِلّا اَنَا چون
نظر کرد ہیچ در میان ندید مرد ابدال را جذبه رسید سوزی وطلبی خواست سبحان الله ابدال بود وطالب
نبود ویحتمل که از زلف دراز مراد عالم کثرت وتفرقه که حاجب روے تست معنے آنست که ای محبوب من
اگر دست من بدین تعینات که حاجب روے ذات تو شده اند نمیرسد ورفع اینها نموده رہ بمشاہده
روے تو که وحدت حقیقی است نمیتوانم گناه بخت منست ونلے استعدادی ما وتقصیرے از جانب تو نیست
باید دانست که حاجب در خلوت سرا ے که وحدۀ حقیقی است ابلیس ہست که مانع است سالکانرا مگر
کسانیرا که مامور بدخل آن شده اند بنابران گوید قوله

بحاجب در خلوتسرا ے خاص بگو　　فلان زگوشه نشینان خاص درگه ماست

حاجب دربان اینجا مراد ابلیس که نگاهبان در وحدانیت است ومانع سالکان احدیت -
خلوتسرا ے خاص وحدت حقیقی معنے آنست که اے محبوب من بابلیس که نگاهبان در وحدانیت
است ومانع سالکان احدیت بفرما که فلان یعنے حافظ اگرچه کاه است اما از گوشه نشینان خاص
این درگاه است و قوله

بصورت از نظر ما اگرچه محجوب است　　همیشه در نظر خاطر مرفۀ ماست

اگرچه بسبب عالم جسمانی از ما دور افتاده اما مدام در نظر خاطر مرفه ماست که نگاهداشت آن بر ہمگنان
لازم ومعنے مصرع را اگر این معنے مرقومه مراد نباشد پس خلل در معنی می افتد چه از نظر الله تعالیٰ
ذره پوشیده نیست وبگویان باحجب قوله

اگر بسائلی حافظ درے زند بگشاے　　که سالهاست که مشتاق روے چو مه ماست

اگر حافظ بسائلے فتح باب درے که تو حاجب اوئی نماید بگشا ومانعش مباش که سالہاست که متوجه
درگاه ماست ومشتاق روے چون ماه ماست غزل

خمے که ابروے شوخ تو در کمان انداخت　　بقصد جان من زار وناتوان انداخت

خم کجی ابرو مراد وجود بشریت از انرو که ابرو حاجب چشم است ووجود سالک نیز حجابیست مر سالک را
از وصل ذات حق کمان تصویر صورت اوست وکمال جمال ابرو در کجی است معنے آنست که اے
محبوب من ابروے شوخ تو که وجود ماست کمان وار برآمده محض بقصد جان زار ناتوان ہست از براے

قتل من است یعنی اے جانمن این جسم ماکہ از عدم بوجود آوردہ وحاجب وار درمیان انداختہ وحالت قرب رابعد مبدل ساختہ محض ازبرائے قتلِ منست کہ موجبِ خونخواری من شدہ وچون عشق نصیبہ ازلی است نہ امروزی بنابران گوید قولہ

نبود رنگ دو عالم کہ رنگ الفت بود　　زمانہ طرح محبت نہ این زمان انداخت

معنے آنست کہ اے محبوب من در زمانہ رسم محبت وطریق عشق نہ الحال وضع شدہ بلکہ ازین ہر دو عالم رنگے وبوے یعنے اثرے ونشانے نبود کہ محبت بود کہ خود فرمودہ کُنتُ کَنزاً مَخفِیّاً فَاَحبَبتُ الخ بلکہ ہمین محبت واسطہ ایجاد کونین گردیدہ وچون موجب عشق وسوختگی وبیقراری عاشق غیر از مشاہدہ محبوب نمیباشد گوید قولہ

شراب خوردہ وخوکردہ کے شدی بہ چمن　　کہ آب روئے تو آتش در ارغوان انداخت

شراب خوردہ مست خوکردہ باکمال جمال چہ عرق برروے موجب ازدیاد حسنست چمن دل ووجود عاشق ارغوان کنایہ از عاشق معنے آنست کہ اے محبوب من باکمال جمال واز شراب ناز سرمست کے درچمن دل ما ظہور کردی کہ اینہمہ آتش در خرمن دل ما افتادہ واین استفسار برطریق تجاہل وانکار محبوب است یعنی تو خود میدانی کہ این سوختگی وبیقراری ما محض بنمایش جمالِ باکمالِ تست وچون جمال محبوب موجب فتنہ وشہرۂ عالم ہست گوید قولہ

بیک کرشمہ کہ نرگس بخود فروشی کرد　　فریب چشم تو صد فتنہ در جہان انداخت

معنے آنست کہ اے محبوب من نرگس بیک کرشمہ کہ مناسبت وتشبیہ بچشم محبوبان دارد خود فروشی کرد وتو بخوبی شہرہ عالم گردیدہ ونگاہ چشم تو فتنہا در عالم انداختہ وعالمے را مفتون خود ساختہ اگر بخوبی شہرۂ آفاق گردد چہ عجب باشد وچون در چشم عاشق عزیزتر از ظہور محبوب نہ گوید قولہ

خراب وخستۂ قد توام تعالے اللہ　　چہ کلک بود کہ این خط دل نشان انداخت

تعالی اللہ لفظے است کہ در محل بزرگی استعمال میکنند معنے آنست کہ اے محبوب من مفتون وعاشق قد توکہ کنایہ از استداد ظہور است در اشباح کائنات ہستم چہ کلک بود اے چہ نیکو ارادہ بود کہ بدان امتداد ظہور کردی یعنے خود را بتجلیات متنوعہ وظہورات متلونہ درمیان اشباہ کائنات واجسام موجودات در نمایش آوردہ وظاہر ساختہ قولہ

بنفشہ طرۂ مفتول را گرہ میزد　　صبا حکایت زلفِ تو درمیان انداخت

یعنی عاشق بنفشہ کردار طرہ مقبول کہ ذات اوست گرہ میزد یعنی آراستگی میداد یعنی دم از خوبی و کمال میزد صبا کہ کنایہ از مرشد است حدیث زلف کہ عشق است درمیان آورد یعنی محض سبب عشق اوست کہ ترا بدین پایہ رسانیدہ دگرنہ تو کجا و این کمال کجا قولہ

زشرم آنکہ بروی تو نسبتش کردند ‖ سمن بدست صبا خاک در دہان انداخت

معنی یعنی سمن کہ از صبا خاک بر و افتادہ گویا کہ بسبب شرم اینکہ مرا ورا نسبت بروی تو کردند خاک در دہن خود انداختہ کہ من کجا و آن رو کجا و چون عشق موجب شغل مے و مطرب است گوید قولہ

من از ورع مے و مطرب ندیدمے زین پیش ‖ ہوای مغبچگانم در این و آن انداخت

هرگز

معنی آنست کہ من از غایت ورع و تقوے ہرگز بے و مطرب نگاہے نمیکردم لیکن عشق محبوبان مارا در مے و مطرب انداختہ قولہ

بنفشہ گاہ چمن دوش مست بگذشتم ‖ چو از دہان توام غنچہ در گمان انداخت

معنی آنست کہ دوش در عالم مستی جوشان بسیر چمن رفتم برای آنکہ غنچہ را کہ نسبت بدہن تو میدہند مرا در گمان انداخت کہ فی الواقع ہمچنانست یا نہ معائنہ باید کرد قولہ

کنون بآب مئے لعل خرقہ مے شویم ‖ نصیبۂ ازل از خود نمیتوان انداخت

معنی آنست کہ الحال عشق محبوبان مرا در مینوشی بجای رسانیدہ کہ شست و شوی خرقہ نمے ہیکنم و این کنایہ از استغراق بمینوشی است و چون این نصیبہ ازلیست ترک این نتوان کرد بلکہ بجان قبول باید نمود قولہ

جہان بکار من اکنون شود کہ دور زمان ‖ مرا بہ بندگی خواجۂ جہان انداخت

زمان

خواجہ جہان محبوب بکار شدن جہان مراد از حصول مدعا است معنی آنست کہ گردش فلکی مرا در عشق آن معشوق انداختہ معلوم من گردیدہ کہ البتہ جہان اکنون بکام من شود یعنی بر مدعا و مقصد خود فیروز گردم و چون کار حکیم محض صوابدید مریض است لہذا گوید قولہ

مگر گشایش حافظ درین خرابی بود ‖ کہ قسمت ازلش در مے مغان انداخت

معنی آنست کہ قسام ازلی کہ محبوبست قسمت حافظ را در مے مغان انداخت یعنی عشقبازی نصیب وے ساخت تحقیق گشایش کار حافظ و برآمد مقاصد و مطالب وے درین است چہ کار حکیم جز

صوابدید مریض نمیشاید پس کار حکیم حقیقی چگونه خالی از مصلحت عاشق باشد **غزل**

خوابِ آن نرگسِ فتّانِ تو بے چیزے نیست　　تابِ آن زلفِ پریشانِ تو بے چیزے نیست

خواب کنایت از اخفا و بطون و تغافل **نرگس** نام گلے ست مشهور کنایت از چشم **فتان** فتنه انگیز مراد از نرگس فتان چشم و مراد ازان ذات که ے هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ﴾ کو عیان بیند وجودِ کائنات ﴾ **تاب** پیچ و مراد ازان آراستگی چه آراستگی زلف در تاب است **زلف پریشان** عالم کثرات و تعینات **معنے** آنست که اے محبوب من اخفاے آن مشاهده ذاتیه که در عالم اطلاق داشتم و آراستن این زلف پریشان را که کنایه از ظهور عالم کثر است بیچیزے نیست یعنے خالی از علتے نیست محض خرابی و پریشانی ماست و چون موجب گرفتاری عاشق بغیر از لطف معشوق نتواند بود بنابران گوید **قوله**

از لبت شیر روان بود که من میگفتم　　کاین شکرِ گردِ نمکدان تو بے چیزے نیست

لب صفت متکلمی **شیر** کنایه از سخن اخلاص و محبت **این شکر** مراد فضل و لطف **نمکدان** کنایه از دهن **معنے** آنست که اے محبوب من وقتے که در عالم اطلاق بودم و مقید بقید جسمانی نمی شدم آنوقت از کمال لطف که بر ما میداشتی سخنان اخلاص و محبت از تو بظهور میرسید که يَا عَبْدِيْ اَنْتَ عَشِيْقِيْ وَمُحِبَّتِيْ وَاَنَا عَاشِقٌ وَمُحِبٌّ لَكَ وَخَلَقْتُ الْاَشْيَاءَ لَكَ وَخَلَقْتُكَ لِيْ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ من همان وقت میگفتم که چندین لطف و فضل از مصلحتے نیست محض براے گرفتاری ماست آخر همچنان شد که واله آن سخنان گردیده مبتلاے قید جسمانی شدیم و اختیار این بار گران که شدائد عشق است نمودم ے مهربانیهاے لیلے کرد مجنون را خراب ﴾ ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود ﴾ و یا آنکه از لبت شیر روان یعنے تو در عالم طفلی بودی چه بر کرا الطفلی نسبت میدهند گویند که هنوز شیر از دهن تو میچکد و بوے شیر از دهن تو نرفته و مراد از طفلی روز ازل که الله تعالے ظهور خود بکمال نکرده و بچندین تجلیات متنوعه و انوار متلونه نموده حاصل آنست که از روز ازل میگفتم که چندین لطف و فضل بر ما خالی از علتے نیست باید دانست که چون الله تعالے بصفات نامتناهیه ظهور نمود صفات لطفیه او همه را در خور و زیبا نمود و از صفات قهریه چون موافق خواهش انسان نیست ملولے در خاطر روے داد و چون صفات قهریه او خالی از حکمتے نیست گوید **قوله**

جان من باد فدای تو یقین میدانم ... در کمان ناوک مژگان تو بی چیزی نیست

کمان کنایه از ابرو و مراد ازان صفات ازان رو که ابرو حاجب چشم است صفات نیز حاجب ذاتست ناوک مژگان صفات قهریه معنی آنست که ای محبوب من جان فدای تو باد که بیقین میدانم که درمیان صفات اگر ظهور صفت قهریه ننمودی همه بگستاخی آمدندی و اطاعت امر او نکردندی چون محبوب حقیقی روی خود را که وحدت حقیقی است زیر پرده زلف که عالم کثرات و تعینات است مخفی ساخت ابلیس را که مظهر اسم المضل است حاجب آن در که وحدتست گردانید تا هر بوالهوسی را راه ندهد چون خالی از حکمتی نیست گوید قوله

چشمهٔ آب حیات است دهانت امّا ... بر لبش چاه زنخدان تو بی چیزی نیست

در رساله حق الیقین نوشته که چون وحدت متعین گشت نقطه از سرعت انقضا و تجدد تعینات متباینه مانند خط صورت بست ازینجا میرسد که دهان اشارت بران نقطه وحدت باشد و چاه زنخ عبارت از مظهر اسم المضل که مانع وصول است معنی آنست که ای محبوب من دهان تو که نقطه وحدت است چشمه آب حیات است ای زندگی بخش عاشقانست اما بر لب او ای بر در او چاه زنخدان یعنی مظهر اسم المضل که شیطان است خالی از مصلحتی نیست که ؎ وجود لیشه دارد حکمت انجام ؛ فکیف شیطان و چون ظهور این تعینات متنوعه و کثرات متکثره محض برای معرفت خود است بنابران گوید قوله

دوش باد از سر کویت بگلستان بگذشت ... ای گل این چاک گریبان تو بی چیزی نیست

دوش ازل باد اراده کوی اشارة بکوی محبت گلستان وجود حقیقی باعتبار جامعیت اسماء الهیه بحکم وَلِلّٰهِ جَنَّةٌ لَیْسَ فِیهَا حُورٌ وَلَا قُصُورٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا گل ذات حق باعتبار شهود شیونات اظهار معنی آنست که روز ازل باد اراده از سر کوی محبت به گلستان وجود تو وزید یعنی خواهشی بتو روی داد که کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ بنابران شهود چندین شیونات نمود پس ای گل یعنی ای محبوب من این چاک گریبان تو یعنی این شهود شیونات تو بی چیزی نیست بلکه محض برای معرفت خود است فَخَلَقْتُ لِاُعْرَفَ و محتمل که دوش باد فیض که کنایه از عشق است از سر کوی آن محبوب بگلستان وجود عاشق وزیده و او را چون گل گریبان چاک گردانیده پس ای گل یعنی ای عاشق این گریبان چاکی تو که کنایه از رسوائی و

وپریشانی هست بیچیزے نیست اے بسبب عشق است وچون اندوه لازمه عاشق است وآن بسبب عشق هست گوید قوله

مبتلاے بغم محنت اندوه فراق
ایدل این ناله وافغان تو بیچیزے نیست

معنے اے دل من مبتلاے غم واندوه فراق هستی ودمبدم در ناله وافغان میکوشی این ناله وافغان بیچیزے نیست اے بسببے است یعنی بسبب هجر یا بطلب وصال وچون عشق نهفتنی نیست بنابران گوید قوله

درد عشق ازچه دل از خلق نهان میدارد
حافظ این دیده گریان تو بیچیزے نیست

معنے اگرچه دل تو درد عشق را خلق نهان میدارد وبکسے سخن نمیراند اما این دیده گریان تو بیچیزے نیست اے موجب ظهور ورسوائی تست۔

غزل

خم زلف تو دام کفر ودین است
زکارستان تو یکشمه اینست

زلف مراد جذبه ومراد از خم کشش از ذکر سبب واراده مسبب کارستان بوالعجبیها شمه اندک معنے آنست که اے محبوب سحر ساز واے معشوق فسون پرداز کشش جذبه عشق تو دام کفر ودین است که از امور متضاده اند یعنے چه مومن وکافر وصادق وفاسق ومطیع وعاصی وعالم وجاهل وعاقل ومجنون وخوب وزشت مدام عشق تو گرفتار اند ومدام در تسبیح تو اند وتراجویان که يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ازینجاست که سعدی گفت ؎ نه بلبل بر گلش تسبیح خوانیست ✽ که هر خارے به تسبیحش زبانیست ✽ بلبل انبیا واولیا ومومنین گل مراد ذات ایزد بیچون خار کفار وعاصی وطاغی اندکے از بوالعجبیهاے امر اینست که امور متضاده راکه اَلضِّدَّانِ لَا يَجْتَمِعَانِ است فراهم آورده باید دانست که مُشَاهَدَةُ الْاَبْرَارِ بَيْنَ التَّجَلِّيْ وَالْاِسْتِتَارِ چون اخفاء معشوق موجب قتل عاشقان است گوید قوله

جمالت معجز عیسے ست لیکن
حدیث غمزه ات سحر مبین است

معنے آنست که اے محبوب من مشاهده جمال روح افزاے تو اگرچه معجزه عیسویست که مردگان بادۀ خونخوار عشق را جان بخشی مینماید اما حدیث غمزه تو یعنے غمزه ات که استغناء وعدم التفات واخفاست بقتل عاشق سحریست آشکارا که بقتل عاشق موے فرو گذاشت نمیکند وچون مدام محبوب درپے قتل عاشق هست از انکه تا عاشق بفناء نرسد لقا نیابد بنابران گوید قوله

چگویم وصل آن چشمے که اورا
بخون من کمان اندر کمین ست

چشم مراد ذات ست هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ؎ گو عیان بیند وجود کائنات ؎ معنی انست
که از وصل ذات محبوبے که مدام بخونریزی من مستعد هست چگونه سخن رانم و چشمداشت آن نمایم
و چون عاشق هم مدام خواهان فنا است ازانکه تا خودرا فانی نسازد ببقاے معشوق باقی نگردد بنابران گوید قوله

بران چشم سیه صد آفرین باد
که در عاشق کشی سحر آفرین است

سیه چشم کنایه از ذات محبوب و سیه بجهت عدم ادراک که لَا تُدْرِکُهُ الْاَبْصَارُ ویا باعتبار انکه رنگ
ذات سیه تصور نموده ست سیاهی چون به بینی عین ذاتست ؎ در و چاهے پُر از آب حیاتست ؎
سحر آفرین ساحر کامل معنے آنست که بران محبوب من یا بران تجلی ذاتی جلالی او صد آفرین باد
که در کشتن عاشقان ساحریست کافی و جادوئیست وافی و چون جناب عشق ازبس که بلند است و از
تحریر و تقریر مبرا و معرا از توصیف و تعریف است گوید قوله

عجب علمیست علم عشق هیهات
که چرخ هفتمش هفتم زمین است

معنے آنست که علم عشق عجب علمیست رفیع الشان که چرخ هفتم با این شان و رفعت او بمنزله هفتم
زمین است هیهات باو چون توان رسید و چون مستی عاشقان بسبب عشق است بنابران گوید قوله

ز زخم عشق نوشیدیم جامے
مدامم مستی و رندی ازین ست

معنے آنست که موجب رندی و مستی من همین عشق است و چون عشق معرا از کثافت و کدورة
و مبرا از توصیف و تعریف است گوید قوله

لبت را آب حیوان گفت واعظ
چه جاے آب کان ماء معین ست

لب مراد لطف ست لب که شیر ینجوے شد لطف خدا ست ؎ باغ جانرا از ابد او نشو و نماست
معنے آنست که اے محبوب من لطف تو کنایه از عشق است واعظ آنرا نسبت بآبحیات داده
اما چه جاے دادن نسبت بآبحیاتست که منبع او ظلماتست بلکه ماء معین باید گفت که چشمه ایست
در بهشت معرا از توصیف و مبرا از تعریف باید دانست که اکثرے با عاشقان لعناد پیش می آیند
آخر الامر بموجب ست بادردکشان هر که در افتاد بر افتاد ؎ بعضے بفور بسزا میرسند و بعضے بدیر
و بعضے موقوف بآخرت بنابران گوید قوله

نه پنداری که بدگو رفت و جان برد	حسابش با کراماً کاتبین است

کراماً کاتبین دو فرشته اند که بنوشتن اعمال بندگان موکلند که کِراماً کاتِبِینَ یَعلَمُونَ مَا تَفعَلُونَ مخاطب درین بیت دل و یا دوست یعنے اے دل من نه پنداری که بدگوئی تو از میان رفت و جان خود بسلامت برد و هیچ بسزاے خود نرسید بلکه خاطر خود جمع دار و حساب ایذاے او که در حق ما کرده اند نزد کراماً کاتبین مرقوم آخر الامر بسزاے خود خواهند رسید و یا آنکه خطاب بعاشق است از جهت دلداری او و چون اعمال و افعال عاشقان نزد ارباب ظواهر مخالف شرع مینمایند امانزد عاشقان عین شرع عند بنا بران گوید **قوله**

حدیث حافظ و پیمانهٔ مے	بنزد عاشقان آیات دین است

معنے آنست که حدیث حافظ و میخواری او نزد ظاهر پرستان عصیان و طغیان است امانزد عاشقان آیات دینیست و محض اطاعت امر آلهی و دینداری **غزل**

در دیر مغان آمد یارم قدحے در دست	مست از مے و میخواران از نرگس مستش مست

دیر مغان تجلی اسم الواسع و محیط که متضمن بر فنا است یار محبوب حقیقی قدح در دست اشارت است بآن که در گلشن زار است که حق تعالے خود ساقی گشته شراب بعاشقان مینوشاند مے کبریائی نرگس مست چشم مراد ذات باعتبار استغنا معنے آنست که محبوب من که عاشقان درخیال دیدن او واله و شیدا اند بر ما در حالت محویت و فنا درحالے که از غایت کبریا و ناز و استغنا قدح در دست داشت درآمد چون محبوبے که **قوله**

از نعل سمند او شکل مه نو پیدا	وز قد بلند او بالاے صنوبر پست

مه نو و صنوبر کنایه از محبوب صوری معنے آنست که مه نو با این حسن و جمال نعل سمند اوست و سرو با اینهمه بالاے خاک راه او یعنے محبوب صوری پیش او قدر نعلے ندارد و معشوق مجازی مقابل او بخاک نمے ارزد آرے محبوبان مجازی را در چشم عاشق تا آنزمان جلوه است که آفتاب جمال حقیقت تابان نشده و چون او تابان گردید اینهمه از پیش نظر او مرتفع میشوند چون نجم در شعاع شمس که ناظم خود گفته است ؎ چندان بود کرشمه و ناز سهی قدان * کاید بجلوه سرو صنوبر خرام ما + باید دانست که وجود عاشقی که از خود گذشته حکمے علے الاطلاق نمیتوان نمود یعنے نه هست توان گفت چراکه هست او را

گویند کہ زوالے وعدمے درپے ندارد واین را باعتبار خلقت بشری وصور انسانی عدم وزوال دہست ونیست مطلق ہم نتوان گفت باعتبار صفات الوہیت وقوام وجود او بذات حق اگرچہ این وجود ظاہری فانی شدن است چراکہ وجود لباسی بیش نیست ولباس اعتبار را نشاید بلکہ من وجہے نیست ومن وجہے ہست بنابران گوید قولہ

آخر بچہ گویم ہست از خود خبرم چون نیست		وز بہر چہ گویم نیست با او نظرم چون ہست

از خود خبرم چون نیست یعنے ازان جہت کہ مارا بانیستی وابستگی ہست یا در زمانے کہ از خود خبر ندارم با او نظرم چون ہست یعنے ازانجہت کہ باہستی او مرا تعلق است یا در زمانے کہ با او نظر دارم معنی بیت آنست کہ این وجود را در معرض ہستی چون نشانم وہست مطلق چون توانم خواند چون از وجود خود خبرے ندارم ومحو ومعدوم وزوالے وعدمے درپے دارم ونیز از برائے چہ نیست گویم چون عاشق ادیم ومتصف بصفات او گردیدہ ام وبموجب لَا مُؤَثِّرَ فِي الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰہ قوام وجود ما بذات اوست بلکہ من وجہ ہست توان خواند وبوجہے نیست توانگفت یعنے باعتبار باطن کہ کنایہ از متصف شدن بصفات معشوق وقوام او بذات محبوب ہاہست توان خواند وباعتبار ظاہر کہ مراد ازان خلقیت بشری وصور انسانیست نیست توان گفت چون منتہاے کار عاشق بر فناء خود است ووصول ببقاء او بنابران گوید قولہ

چون شمع وجود من شب تا بہ سحر خود را		مے سوخت چو پروانہ تا روز زپا ننشست

معنے آنست کہ اے محبوب من وجود ما کہ مانند شمع محفل افروز عشاقان است در شب محویت و فنا تاہنگام طلوع سحر بقا مانند پروانہ تمام شب میسوخت واز پا ننشست ودر جانفشانی تغافل وتکاسل روا نداشت ودقیقہ از دقائق فنا در نگذاشت چون عاشقی کہ از خود گذشتہ بر منصہ وحدت حقیقی جلوس فرمود در نظرش کفر واسلام یکسان است کہ ہر دو صفتے از صفات اویند بنابران گوید قولہ

در غالیہ خوشبو شد در گیسوے او پیچید		در وسمہ کمانکش شد در ابروی او پیوست

معنے آنست کہ اگر غالیہ اسلام خوشبو شدہ ودماغ طالبان را معطر میسازد نسبت بگیسوے او دارد واگر وسمہ کفر کہ رنگ نیلی بر جبین کافران کشیدہ ازانست کہ نسبت با بروے او دارد یعنی ہر دو نسبت بوے دارند ومظہر جمال وجلال گردیدہ چون مشاہدۃ الابرار بین التجلی والاستتار است ودرین ہر دو حال بر جان عاشق خرابیست گوید قولہ

شمع دل مشتاقان بنشست چو او برخاست ❊ افغان ز نظربازان برخاست چو او بنشست

معنے آنست کہ چون او در انجمن مشتاقان برخاست اے ظہور کرد و در آمد شمع دل عاشقان
فرو خوابید اے بہ نیستی در آمد و چون بنشست یعنی بغیبت در آمد از جہت محرومی ازان حلاوت دید
شور و شغب از عاشقان برخاست آرے در ہر دو حال بر جان عاشق خرابیست کہ ع سوزم گرت
نہ بینم میرم چو رخ نمائی ❊ و چون ظہور محبوب زندگی عاشق است بنابران گوید قولہ

بازآئی کہ باز آید عمر شدہ حافظ را ❊ ہر چند کہ ناید باز تیرے کہ برفت از دست

معنے آنست کہ اے محبوب من باز آ و خود را از خلوتخانہ خفا بر منصہ ظہور در آر کہ بسبب ظہور تو مر حافظ را
عمر از دست رفتہ باز بدست مے آید یعنے از سر نو زندگی مے یابد ہر چند کہ عمر رفتہ مرا بمنزلہ تیر از کمان جستہ
و وقت از دست رفتہ را قابلیت عود نیست غزل

دل سراپردۂ محبت اوست ❊ دیدہ آئینہ دار طلعت اوست

معنے آنست کہ از دل من محبت غیرے را گنجایش نیست کہ سراپردہ محبت اوست و در چشم من
خیال غیرے را نمایش نہ کہ آئینہ دار طلعت اوست یعنے دل و دیدہ ہر دو را وقف راہ دوست بنوعی
کردہ ام کہ بجز عشق و محبت او را در دل راہ نیست و جز خیال او را در چشم بار نہ و چون عاشق را
بماسوائے محبوب التفاتے و توجہے نمیباشد بنابران گوید قولہ

من کہ سر بر نیاورم بدو کون ❊ گردنم زیر بار منت اوست

معنے آنست کہ من بماسوائے محبوب التفاتے ندارم و بکونین توجہے نے آرم ازین از منت
کہ گردن من زیر بار منت کہ مارا از کتم عدم بوجود آورد و باران نعمائے لا احصا بر کشت زار وجودم
ریخت و بعشق خود آشنا ساخت باید دانست کہ جملگی انسان سہ نوع اند اول عوام کہ کار برخصت
شرعی کردہ و بحظوظ نفسانیہ و لذت جسمانیہ بر وجہ مرخص و مشروع گشت و گفت کہ مسلمانی
ہمین است دوم زاہد کہ از حظوظ مرخصہ و لذات اینجہانی بگذاشت و از نے حصول و لذات
آن جہانی شتافت و گفت کہ حاصل اینست و عاشق ازین ہر دو گذشت و ببال ہمت پرید
بنابران گوید قولہ

تو و طوبے و ما و قامت یار ❊ فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

معنے آنست که اے زاہد تو و طوبے که طلب بہشت و امید حصول درجات و ما و طلب معشوق که فکر هر کس بقدر استعداد اوست که تو صوابدید خود بہشت دیده و ما معشوق خود چون جناب معشوق بس بلند ہست که ہیچکس را در انجا بار نیست که لَا یُدْرِکُهٗ اَحَدٌ مِنَ الْعَالَمِیْنَ بنابران گوید قوله

من که باشم دران حرم که صبا　　　پرده دارِ حریمِ حرمت اوست

معنے آنست که من کیستم که بکنه معرفت تو رسم جائیکه صبا که کنایه ازان حضرت ست پرده دار حریم حرمت اوست یعنی بیرون درمانده و بکنه معرفت تو نرسیده که اِنَّکَ مَیِّتٌ وَّاِنَّهُمْ مَّیِّتُوْنَ یعنے اے محمد تو مرده بکنه معرفت ما نمیرسی و خلق مرده اند بکنه معرفت تو نمیرسد چون تغیر و تبدیل فنا لازمه عاشق است گوید قوله

من و دل گر فدا شدیم چه باک　　　غرض اندر میان سلامت اوست

یعنے اگر من و دل ما در راه عشق او فانی شدیم باکے نیست که کار عاشق ہمین است اما مقصد اینست که عوارضے و آفتے دامنگیر وقت تو نگردد چنانچه جاے دیگر خود گفته ؎ تو می باید که باشی ورنه سہلست زیان مایه جانی و مالی چون آن خیال معشوق ہردم و ہر لحظه در پیش چشم عاشق میباشد اما گاہی آن خیال مرتفع میشود و آن موجب سرگشتگی عاشق میگردد بنابران گوید قوله

بے خیالش مباد منظر چشم　　　زانکه این گوشه خاص خلوت اوست

یعنے اراده من ہمگی متعلق ہمین است که خیال او را از ما جدائی مباد و مدام ہمدرین جا لگیر باد ازانکه این گوشه منظر خاص خلوت اوست که غیرے را در و گنجایش نه و چون درین دار دنیا ہر عاشقے که علم سرفرازی می افرازد ہمه از اثر تفضل اوست گوید قوله

ہر گلے نو که شد چمن آرائے　　　اثر رنگ و بوے صحبت اوست

ہر گل نو که کنایه از عاشق است آراینده چمن دنیا گردید و بعشق بازی معروف شد ہیچ میدانی از حیثیت اینہمه از اثر رنگ و بوے فیض مقدس و لطف اقدس محبوب است و محتمل که در چمن دنیا ہر گلرخے که روے مینماید اینہمه ظہور جمال اوست و چون بہر دوری نام آوری بظہور آید که ؎ حقیقت را بہر دورے ظہوریست ؛ ز اسمے بر جہان افتاده نوریست گوید قوله

دور مجنون گذشت و نوبت ماست　　　ہر کسے پنج روز نوبت اوست

معنے آنست کہ تا قیام قیامت اینجہان از وجود عاشقان خالی نخواہد بود و قبل ازین مجنون در عالم عشق علم سرافرازی می افراشت والحال نوبت بما افتادہ ما کوس نام آوری بمیدان عشق میزنم و چون ما خواہیم رفت دیگرے خواہد آمد ہ نخواہد این چمن از سرو لالہ خالی ماند ٭ یکے ہمیرود و دیگرے ہمی آید ٭ کہ پنجروز نوبت اوست و چون ہرچہ بعاشقان میرسد از عشق و طرب ہمہ از دوست است بنابران گوید قولہ

بلکت عاشقے و گنج طرب		ہرچہ دارم زیمن ہمت اوست	

معنے آنست کہ اینہمہ سلطنت کشور عشق حاصل نمودہ ام و گنج طرب کہ کنایۃ الآزادی کونین است بدست آوردہ ام از برکت ہمت و توجہ اوست وگرنہ من کیستم و از دست ما چہ خیزد و چون عجز و تذلل و تواضع و انکسار لازمہ عاشق است گوید قولہ

اگر من آلودہ دامنم چہ عجب		ہمہ عالم گواہ عصمت اوست	

اشکال این بیت آنست کہ ثابت شدن عصمت بگواہی ہمہ عالم چگونہ موجب عدم زیان آلودہ دامنان باشد حل این اشکال آنکہ چون عصمت او ثابت شود او بمنزلہ فرشتہ باشد کہ مشہور الصحۃ است پس مضمون این بیت متحد بمضمون این بیت است ہ دانم کہ بگذرد زسر جرم من کہ او ٭ گرچہ پری وشست ولیکن فرشتہ خوست ٭ برین تقدیر لفظ عصمت بمعنی معصومے و اگر لفظ مذکور بمعنے عاصمے باشد معنی آن باشد کہ عاصمی او مرا از ہر زیان خواہد رہانید و مینواند بود کہ مراد آن باشد کہ مقصود عاشق ہمیشہ آن باشد کہ ہر نیکی کہ ہست بمعشوق رسد و ہر بدی کہ ہست بمن رسد پس میگوید کہ چون عصمت او کہ مقصود اصل است ثابت شد آلودہ دامنی من کہ مقصود من است زیانے ندارد و چون سینہ عاشق از بارقات جلال محبوب سوختہ شد بحدیکہ از خودی خود ہم گذشتہ و نہ از شخص خود خبر و نہ از باطن خود اثر ہر حالے کہ باشد اسیر کمند دلدار است گوید قولہ

فقر ظاہر مبین تو حافظ را		سینہ گنجینۂ محبت اوست	

معنے آنست کہ اے طالب صادق برین بیرگی و بے سروسامانی ظاہر من نگاہ مکن اگرچہ از خود و از دو عالم مفلسم و ہیچ نے ارزم فاما از گنجینۂ محبت دخزینہ اسرار تہیدست نیم غزل

دارم امید عاطفتے از جناب دوست | کردم جنایتے و امیدم بعفو اوست

عاطفت مهربانی جنایت گناه معنی آنست که مدام چشمداشت مهربانی از جناب دوست دارم که بنده عاصی ام که تو مارا برائے معرفت عبادت آفریده که وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون اے لیعرفون نه برائے عبث اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنَاکُمْ عَبَثاً وما از راه غفلت وکوردلی گرفتار نفس اماره گشتیم وبلهو ولعب میگذاریم وباوجود این امیدم بعفو اوست که خود فرموده که ان الله یغفر الذنوب جمیعا وچون نومیدی از ان جناب وبال ست که ناامید از رحمتش شیطان بود بنابران گوید قوله

دانم که بگذرد ز سر جرم من که او | گرچه پریوشست ولیکن فرشته خوست

پری در حسن معروف اما هر کرا رو نماید موجب خرابی او شود پس کنایت از صفات قهریه فرشته خو کنایت از صفات غفاریه و گذشتن بموجب عفو کردن وبخشیدن است معنی آنست که مارا یقین است که البته از سر جرم من درگذرد و جرمهاء مارا عفو فرماید که آن محبوب من اگرچه موصوف بصفت قهاریست اما بیشتر کار او بصفت غفاریست که سَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ وچون عاشق را باید که در خدمت معشوق بنوعے اشتغال نماید که غیر برا بران اطلاع نباشد چون طریقه ملامتیه بنابران گوید قوله

سر را چو گوے بر سر کوئے تو باختم | واقف نشد کسے که چه گوئیست وانچه کوست

گوئے بکاف فارسی مشهور وبکاف عربی بمعنے کوچه باختن فدا کردن ونثار کردن واقف خبردار معنے آنست که اے محبوب من طاعت وخدمت ترا بجائے رسانیدم که سر را فدائے کوی تو کردم یعنی سر هم دریغ نداشتم وبا اینهم کسے مطلع نشد که اینچه کوچه است واین کدام گوئیست ویا آنکه سر را گوے وار وقف میدان عشق ساخته ام وکسے را بران واقف نساخته وچون کار عاشق موقوف بجذبه الٰهیه است وآن معلول بعلة نیست بنابران گوید قوله

نے گفتگوے زلف تو دل را همیکشد | با زلف سرکش تو کرا روے گفتگو است

معنے آنست که بے گفت وشنید زلف تو که کنایه از جذبه عشق است دل را همی کشد با زلف سرکش تو که همان جذبه عشق است که طاقت گفت وشنید دارد هر کرا در باید بخاصانش در آرد که لا مانع لما اعطیت شاهد حال است چون کار عاشق مدام بگریه وزاریست بجهت استغناء معشوق بنابران گوید قوله

چندان گریستیم که هر کس که بر گذشت ‏‏ در اشکِ ما چو دید روان گفت اینچه جوست

معنے آنست که اے محبوب من بسبب استغناء تو که در حق ما رو امیداری و بهیچ نوع باحوال ما نظر نیکنی گریه و اشکباری من بجاے رسید که هر کس را نظر بر ما افتاد و گریه ما را مشاهده نمود فی الحال گفت اینچه جولیست یعنی گریه من بمنزله رسیده که از اشک ما جوے روان شده و چون بکنه معرفت محبوب و سر مخفی او هیچکس نتواند رسید بنابران گوید قوله

هیچست آن دهان که نه بینم ازو نشان ‏‏ موئیست آن میان و ندانم که اینچه موست

دهان کنایه از اسم متکلم و چون مسئله کلام و تحقیق و کیفیت او ادق و صعب است از صفات دیگر لهذا در وے نزاع بسیارست مخفی نماند که صفات حق متقابله در میان اسم جلال و جمال یک اسمست جامع بینهما متولد از اینها که میان عبارت از انست و چون مکشوف کسے بغیر از اقطاب نمیشود بنابران بموے نسبت داد و شیخ عبدالواحد قدس که دهان محبوب را که نقطه و هیچ و جوهر فرد گفته اند و میان محبوب را باریک تر از موے و طول نے عرض داشته سه نشان موے میانت که دل دران بستم ‏‏ ز من مپرس که خود در میان نمے بینم ‏‏ اے آنکه جزو لایتجزی دهانِ تست ‏‏ طولے که هیچ عرض ندارد میانِ تست ‏‏ اشاره از دهان نقطه احدیت که بواسطه بے نشانی و غیب هویه بهیچ موسوم کرده و اشارت از میان بمرتبه وحدت و طولش عبارت از جامعیت اوست احدیت و واحدیت اما در رساله حق الیقین نوشته که چون وحدت متعین نقطه نمود و از سرعت انقضا تجدد تعینات متبائنه مانند خط صورت بست ازینجا میرسد که دهان اشاره بران تعین نقطه وحدت کنیم و میان اشاره بران خط است که میان احدیت و واحدیت است که بواسطه بے نشانی و غیب بهیچ موسوم است که بالا مذکور شد و ازین بیت واضح میشود سه کردی بخنده نقطهٔ موهوم را دو نیم ‏‏ پس مبطلِ کلامِ حکیمان دهانِ تست ‏‏ یعنے وحدت که جامع احدیت و واحدیت است و باعتبار جامعیت بوحدة موسوم و در حقیقت نقطه موهوم است باعتبار خنده که عبارت از تجلی که ظهور اوست دو نیم گشت یعنی احدیت و واحدیت را اعتبار و امتیاز پیدا شد و از میان دو نیم گشت سه آن دهان پر نمک بر هیچکس پیدا نبود ‏‏ خندهٔ کردی و شورے در جهان انداختی ‏‏ معنے آنست که ازان دهان که کنایه از نقطه وحدة است چندان که مے بینم نشانے نمے یابم و آن میان که کنایه ازان خط که میان احدیت و واحدیت است در عدم ادراک موئیست اما نمیدانم که آن چه موست که بهیچ نوع بادراک نمے آید

وچون عشق را در دل عاشق تغیر وتبدل وتحول وانتقال نمیباشد بنابران گوید قوله

عمریست تا ز زلف تو بوے شمیده ایم | زان بوی در مشام دل ما هنوز بوست

معنے آنست که اے محبوب من عمریست که از زلف عنبر بوئے تو که کنایت از جذبه عشق است بوے بما رسیده اما در مشام دل ما ازان بوے همچنان بواست وهیچ تغیر وتبدل وافزایش وکاهش راه نیافته

وچون خیال معشوق از عاشق رفتنی نیست بنابران گوید قوله

دارم عجب که نقش خیال تو چون نرفت | از دیده ام که دمبدمش کار شست وشوست

معنے آنست که اے محبوب من ازین دیدهٔ گریان من که دمبدم کار ایشان بگریه وزاریست عجبے دارم که باوجود اینهمه گریه واشکباری نقش خیال تو چطور اضمحلال نه پذیرفت چون پریشانی عاشق موجب جمعیت اوست بنابران گوید قوله

حافظ بدست حال پریشانیت ولی | بر بوے زلف دوست پریشانیت نکوست

معنے آنست که اے حافظ این حال پریشانی وسرگردانی تو اگرچه بدست که ترا چنین خوار ومحقر گردانیده ولیکن بسبب عشق معشوق این پریشانی تو نیک است که مایه جمعیت است وباعث وصل غزل

درین زمانه رفیقی که خالی از خلل ست | صراحی مے ناب وسفینهٔ غزل است

صراحی مے ناب دل مالامال از عشق ویا عشق از ذکر سبب واراده مسبب ونیز قرآن مجید سفینه غزل کتب مخبر احوال سلف یعنی درین زمانه پر فساد یاری که در وغل وغش نبود واز صحبت او خلل نباشد پس آن دل مملو از عشق ویا عشق ویا قرآن مجید است که مَنْ اَرَادَ مُونِسًا فَالْقُرْاٰنُ یَکْفِیْهِ که از صحبت اینها ذوق توان نمود وسفینه غزل که کنایه از کتبها که مخبر احوال سلف است یعنی درین زمانه بهتر ازین کار نیست که بحصول عشق ساعی باشد واز ماسواے محبوب آزاد باشد بنابران گوید قوله

جریده رو که گذرگاه عافیت تنگست | پیاله گیر که عمر عزیز بے بدل است

معنے آنست که اے عاشق میباید ترا که اختیار تجرید وتفرید کنی وبماسواے دلبستگی نداری که راه عشق بس تنگست وماسواے محبوب را در وگنجایش نه وبه علائق وعوائق در آن راه رفتن بس دشوار است پس جذبهٔ عشق را وترک بدست آر که عمر عزیز عوضے ندارد که عاشق دران قضا ومافات کند

وچون نفی عمل موجب سستی اوست بنابران گوید قوله

نه من ز بیعملی در جهان ملولم و بس	ملالت علما هم ز علم بیعمل است

معنی آنست که بسبب بی عملی تنها نه من بی معرفت مانده ام بلکه ملالت علماء یعنی محرومی ایشان
بسبب علم بیعمل است که این چنین علم نفعی نمی بخشند کما قال عم اَعُوذُ بِاللهِ مِنْ عِلْمٍ بِلَا عَمَلٍ و بیعمل که
بیعملی کنایت از کثرت علم است چه بتمامی علم عمل کردن دشوار معنی آنست که تنها نه من از کثرت علم
بی معرفت مانده ام بلکه این علماء و فضلا که از معرفت محروم مانده اند بسبب کثرت علم است که اَلْعِلْمُ
حِجَابُ اللهِ الْاَکْبَرُ سوال چون علم موجب معرفت حق است ع که بی علم نتوان خدا را شناخت * پس
حجاب راه چون توان گفت جواب آنست که علم اگرچه موجب هدایت باشد اما چون مشعر غرور و خودبینی
و تکبر است لاجرم جز قیل و قال بیش نیست لاجرم حجاب اکبر باشد ع در رفع حجب کوش نه در جمع کتب *
مقصود ز علم نیست جز رفع حجب * در جمع کتب حجاب افزون گردد * دانسته مبغت فی سبیل من حب *
در علم چو قیل و قال آرند سبب * حیرت زده منشین وله خذ اللب * نی بینی ابلیس که معلم ملکوت بود و در علم
لا نظیر آخر الامر غرور علمش بجای رسانید که طوق لعنت بگردنش کشید و نیز چون موسی بکوه طور رفت
حق تعالی پرسید که یا موسی بدین عصا چه میکنی موسی عم چون بصفت علم موصوف بود یک سوال
حق تعالی را چهار جواب داد که هِیَ عَصَایَ اَتَوَکَّؤُا عَلَیْهَا وَاَهُشُّ بِهَا عَلٰی غَنَمِیْ وَلِیَ فِیْهَا مَاٰرِبُ اُخْرٰی
لاجرم بخطاب لن ترانی مخاطب گردید دوم آنکه کثرت علم باعث جمع کتب میشود و آن باعث مشغولی
و استغراق اوست و باز بودن از حق پس بموجب مَا شَغَلَکَ عَنِ اللهِ فَهُوَ صَنَمُکَ و امام محمد باقر در
تفسیر کریمه فَمَنْ یَّکْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ میفرماید کُلُّ مَا شَغَلَکَ عَنْ مُطَالَعَةِ الْحَقِّ فَهُوَ طَاغُوْتُکَ حجاب اکبر
باشد یا نه سوم کثرت علم نظر بر علم و خودی تمکن دارد و دلائل و براهین در پیش می آرد و در کوی معرفت
دلائل و براهین را راه نیست ع رخش علل در رهش افگنده سم * علت و معلول در و هر دو گم * پس
حجاب اکبر باشد یا نه همین جهت ناظم جای دیگر گفته ع تا علم و فضل بینی بی معرفت نشینی * یک نکته
ات بگویم خود را مبین که رستی * و بعضی گفته اند که علم دو نوع است ظاهری و باطنی و از حجاب اکبر علم
ظاهری و بعضی گفته اند که علمی که موجب هدایت است علم فقه و سلوک و علم تصوف و علمی که حجاب اکبر باشد
چون صرف و نحو و منطق و اصول که موجب قیل و قال ست و بعضی گفته اند که علم هم حجاب است و هادی
یعنی اصحاب قیل و قال را حجاب است و ارباب معنی را هادی مولوی جامی گوید ع علم کز وی هر دو عالم ادرست

طرفه کان هم رهزن و هم رهبر است ٭ همچو مشتِ خاک در دستِ رسول ٭ دوستان و دشمنان را در خور است ٭ کحل بینائی شد اندر چشم دوست ٭ خاک اعمائی بچشم اعور است ٭ رمز این اسرار و سر این نکات ٭ داند آنمردے که عقلش در سر است ٭ و چون عاشق را باید که بعشق مستغرق گردد و بهیچ نوع بجهان و کار او ملتفت نشود بنابران گوید قوله

بچشمِ عقل ببین درجهانِ پر آشوب ٭ جهان و کارِ جهان نے ثبات و بے محل است

معنے آنست که اے عاشق صادق بعشق معشوق مستغرق باش و از روے عقل درینجهان پر شور و فساد نگاه کن که اینجهان و کار آن جهان همه نے بقا و بے محل است پس دلبستگی را نمیشاید و چون در عالم هر نسبتے و بناے که هست خالی نیست از خللے الا نسبت عشق بنابران گوید قوله

خلل پذیر بود هر بنا که مے بینی ٭ مگر بناے محبت که خالی از خلل است

معنے آنست که اے عاشق صادق هر نسبتے و اسلے که از زهد و ورع و تقوے که مے بینی خلل را درو گنجایشے است الا که نسبت عشق که بهیچ نوع خلل را در و راه نیست و چون عشق از مواهب عظمی است و نصیبه ازلی است گوید قوله

ز قسمتِ ازلی چهرهٔ سیه بختان ٭ بشست و شوے نگردد سفید این مثل است

معنے آنست که چهرهٔ بدبختان که محرومانِ عشق اند چون بقسمت ازلی از عشق بے بهره مانده اند پس الحال بشست و شوے جد و جهد سفید نگردد یعنی حصول عشق نتوانند نمود چراکه عشق ازلی وهبی است نه عارضی است و کسے چون ابوطالب که هر چند رسول ؑ خواست که ایمان آرد اما چون سیه بخت ازلی بود میسر نشد و چون اینحیات دو روزه محل اعتماد نیست بنابران گوید قوله

دلم امید فراوان بوصل روئے تو داشت ٭ ولے اجل بره عمر رهزن امل است

معنے آنست که اے محبوب من بوصل و بمشاهده روے تو امید بسیار داشتم که البته روے جانان درینجا خواهم دید اما این اجل براه عمر رهزن امید ما شده چراکه چون نظر برین حیات دو روزه میکنم بهیچ نوع مراد او را مداری نمی بینم پس امید ما منقطع میگردد که آه همچنان محروم ماندم در روے جانان دیدن نیافتم و چون عاشق را باید که بعشق معشوق مستغرق گردد و از کفر و دین خبر ندارد بنابران گوید قوله

بگیر طرهٔ مه چهرهٔ و قصه مخوان ٭ که سعد و نحس ز تأثیر زهره و زحل است

معنی آنست که ای طالب طره مه چهره که کنایه از عشق معشوق است بدست ما آر و قصه مخوان یعنی اندوه مخور و خوف و رجا را بخود راه مده که سعد و نحس یعنی خوف و رجا که این هر دو نتیجه کفر و اسلام است و عاشق را باینها چه کار ❀ عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چه کار ❀ چون عشق از عاشق رفتنی نیست گوید قوله

بهیچ دور نخواهید یافت هشیارش | چنین که حافظ ما مست بادهٔ ازلست

خطاب بمنکران است و حافظ کنایت از دل یعنی ای منکران حافظ ما ای دل ما که چنین مست بادهٔ ازل که کنایه از عشق حقیقی است پس او را بهیچ دور از عشق هشیار ای معرض نخواهید یافت غزل

دیدی که یار جز سر جور و ستم نداشت | بشکست عهد و ز غم ما هیچ غم نداشت

جور و ستم ناز و تغافل و استغنای معشوق که بمنزله جور است بر عاشق معنی آنست که ای دل من دیدی که آن محبوب ورای خیال جور و ستم نداشت آخر الامر همچنان ناز و استغنا را کار فرمود عهد وفا را که با ما بسته بود که از تو جدائی نخواهم کرد آن عهد را بشکست و بدان وفا نمود و هیچ اندیشه از سرگردانی و پریشانی ما نمود چون از عاشق بجز از وفا و دعاگوئی بظهور نمی آید اگرچه از معشوق جفا می بیند بنابران گوید قوله

یارب مگیرش ارچه دل چون کبوترم | افگند و کشت و عزت صید حرم نداشت

معنی آنست که ای پروردگار من مر آن محبوب مرا هیچ مواخذه مکناد اگرچه آن محبوب ما بر ما جور و ستم نمود و از ما جدای گزید و این دل مسکین ما را چون کبوتر بیفگند و بکشت و هیچ عزت صید حرم نداشت یعنی اندیشه این نکرد که این صید حرم عشق است و کشتن صید حرم را لائق نیست قوله

بر ما ستم ز بخت من آمد و گرنه یار | حاشا که رسم جور و نشان ستم نداشت

معنی آنست که اینهمگی جور و ستم مذکوره را که بر ما نمود از دست برگشتگی بخت ما بود یعنی بخت من تقاضای وقت همین پیش آورد و گرنه حاشا جور و ستم را نزد محبوب من گنجایش نیست و چون احتمال جور و جفا لازمه عاشق صادق است بنابران گوید قوله

با اینهمه هر آنکه نخواری کشید ز دو | هر جا که رفت هیچکسش محترم نداشت

اینهمه اشارت بدعوی عاشقی خواری جور و جفا نمود اشارة بمحبوب یعنی با اینهمه دعوی عشق نمودن و احتمال جور و جفا نمودن دا زو اعراض کردن آخر الامر ثمره اش ما همین است هر جا که رفت و بهر که رو آورد

هیچکس عزتش نداشت و بجز ندامت حصولے نشد که وَمَنْ یُّهِنِ اللّٰهُ فَمَالَهٗ مِنْ مُّکْرِمٍ چون از عاشق غیر از طلب عشق نمی پیوند د بنا بران گوید قوله

ساقی بیار باده و با مدعی بگو
انکار ما مکن که چنین جام جم نداشت

ساقی مرشد باده عشق مدعی حاسد معنی آنست که اے مرشد من باده عشق و محبت الہی بیار و بما حواله کن و اگر حاسدے از راه حسد سخنے درباره ما گوید اعتبار مکن بلکه از طرف مایان بآن مدعی بگو که انکار مایان مکن و با ما بحسد پیش میا که چنین جام که کنایه از دل مصفا است جم هم نداشت چه جمشید از جام خود رموز چهار طرف عالم معلوم مینمود و در پیاله دل عاشق رموز عالم ملک و ملکوت مشاهده میشود پس کسے که اینچنین جام بدست آورد باده عشق و محبت و معرفت حواله او نمودن اولے و انسب است چون کار عاشق تجرید و تفرید از دنیا و دین و عدم التفات ما بینهما بنا بران گوید قوله

خوش وقت آنکسے است که دنیا و آخرت
از دست داد هیچ غم از پیش و پس نداشت

معنی آنست که خوش وقت آن عاشقی که بعشق معشوق بنوعے مستغرق گردید که دین و دنیا هر دو را از دست داد و هیچ ملتفت باینها نگردید و هیچ غم اینها نداشت که ملتفت بودن باینها عقبه راه سالک ست چون از حصول عشق مراد حصول معرفة است بنا بران گوید قوله

هر رهروے که ره بحریم درش نبرد
مسکین برید وادی و ره در حرم نداشت

معنی آنست هر سالکے که ره بمعرفت او نبرد مانند مسکینے که وادی راه کعبه را قطع نمود و بکعبه نرسید اے بیحاصل و لاینفع و چون عاشق را بهتر از عشق کارے نیست و دل نا نهادن بقول منکران گوید قوله

حافظ ببر تو گوے سعادت که مدعی
هیچش خبر نبود و هنر نیز هم نداشت

معنی آنست که اے حافظ تو در عشق ثابت قدم باش و گوے سعادت از میان بردار و بانکار مدعیان از ره باز مایست و همچو ایشان مباش که مدعی که زاهد ظاهر پرست محروم میش از عشق جهت آنست که مر او را هیچ از و خبر نبود و عشقے هم نداشت و گرنه محروم نماندی و یا آنکه حافظ تو اطاعت امر محبوب را کما ینبغی بجا آر و مخالفت میار و غرور مکن مبادا که رانده گردی که مدعی که کنایت از شیطانست ترک امر محبوب کرد و دعوی خود بینی نمود و زبان بتکبر برکشاد که اَنَا خَیْرٌ مِّنْهُ پس بحضیض مذلة افتاد مراد را هیچ خبر نبود که ترک امر محبوب کمال عصیانست و عشقے هم نداشت و گرنه اینچنین بوقوع نیامدی و مردود نشدی والله اعلم غزل

دل و دینم شد و دلبر بملامت برخاست گفت با ما منشین کز تو سلامت برخاست

معنی آنست که ای محرمان همدم و ای همدمان محرم محرومی و مسکینی این بیچاره را نگاه کنید که در عشق آن محبوب هرچه که داشتم همه بر باد دادم تا حدی که دل و دین از دست رفت و با اینهمه استغنا محبوب نگرید که بملامت این بیچاره برخاست و گفت با ما منشین ای از بر ما دور شو و دعوی عشق ما منما که از تو سلامت برخاست ای شایان ما نیستی و یا آنکه امید سلامت میداری و عاشق مراد خود هستی و هر که طالب مراد خود بود عاشق نیست و شایان وصل نه و چون راه عشق سراسر عجز و ندامت است گوید قوله

که شنیدی که درین بزمگهی خوش بنشست که نه در آخر صحبت بندامت برخاست

معنی آنست که ای بیچاره مسکین این راه عجز و انکسار است تکبر و خود بینی را راه نه کدام کس را شنیدی که درین بزمگه خوش که حلقه عاشقانست بنشست که نه آخر کار بعجز و ندامت برخاست که وَمَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ و چون اظهار تکبر و خود بینی موجب خسرانست بنابران گوید قوله

شمع گر زان رخ خندان بزبان لافی زد پیش عشاق تو شبها بغرامت برخاست

باید دانست که عاشقان دو نوع اند یکی طال اللسان دوم کل اللسان و کل اللسان از طال اللسان بمرتبه برترست اینجا از شمع عاشق طال اللسان مراد است رخ خندان روی محبوب عشاق عاشقان کل اللسان معنی آنست که هر عاشقی که بسبب ورود شدن تجلی که کنایه از رخ خندانست لاف زد یعنی دعوی کنه معرفت نمود و اظهار تکبر و خود بینی نموده دم انا الحق زد آخر الامر ثمره اش بجز این چه دست داد که پیش عاشقان کامل که کل اللسانست شبها بغرامت برخاست و سر خود بباد داد و چون در چمن هرچه هست همه ظهور جمال اوست و طالب و خواهان اویند بنابران گوید قوله

در چمن باد بهاری ز کنار گل و سرو بهواداری آن عارض و قامت برخاست

معنی آنست که تنها نه من عاشق و ثنا خوان او هستم و اظهار حسن و جمال او میکنم بلکه در چمن هنگام بهار باد بهاری که بر سرو و گل وزیده و گل را تازه و خندان و سرو را سبز و ریّان گردانیده بهواداری آن عارض و قامت مستعد گردیده یعنی اظهار حسن و جمال او میکند و بیان کمال و صنائع او می نماید و چون مشتاق لقا و عشاق او نه همین انسان اند بلکه ملائکه نیز بنابران گوید قوله

مست بگذشتی و از خلوتیان ملکوت بتماشای تو آشوب قیامت برخاست

معنی آنست که در بادیهٔ عشق و محبت و معرفت چنان مست بگذشتی که انسان چه بلکه از گروه ملائکه تماشای
تو آشوب قیامت برخاست یعنی همگی گروه ملائکه مشتاق لقای تو شده در برای دیدن تو هجوم نموده
و محتمل این بیت بمعنی بمعراج است آنگاه این را صنعت التفات گویند که متکلم از کلامی و یا از قصه
بمدح کسی رجوع نماید باید دانست که عاشق را دو حالتست گاه صحو گاه محو در محو دم انا الحق میزنند و در صحو
به عذر آن میگرایند و نیز عاشق تا که بمعرفت ذات نرسیده و بمشاهدات تجلیات گرفتار است بموجب مغلوبی
دم انا الحق میزند و چون ازین گذشته بمقام معرفت رسید بعجز و الحاح میگراید بنا بران گوید قوله؟

سرو سرکش که بناز قد و قامت برخاست	پیش بالای تو پایش بگرفت از خجلت

سرو سرکش عاشق طال اللسان معنی آنست که عاشق طال اللسان که بناز قد و قامت برخاست
و قدم در صحن افتخار نهاده در مقام لَیْسَ فِی جُبَّتِی سِوَی اللّٰه خرامیدن گرفت پیش بالای تو یعنی در وقت
مشاهدهٔ ذات یا حصول معرفت تو از معائنه کمال و عظمت تو خجالت پا بر داشتن نتوانست یعنی بعجز و تضرع
گرائید چون بایزید که در حالت محو بود بانگ سبحانی میزد و چون بمقام صحو و معرفت ذات رسید بزبان عجز
گفتن گرفت کُنْتُ الیومَ کافراً مجوسیاً اقطع زُنّاری و اقولُ اشهدُ ان لا اله الا الله چون
عاشقان را خود نمائی و خود فروشی سد راه است بنا بران گوید قوله

کآتش از خرقهٔ سالوس کرامت برخاست	حافظ این خرقه بینداز مگر جان ببری

معنی آنست که ای حافظ این خرقه خود بینی و خود فروشی دور کن شاید که ازین ورطهٔ هلاک که محرومی است
جان بسلامت بری چرا که آتش از خرقهٔ سالوس و کرامت برخاست یعنی قریب است که این خرقهٔ سالوس
و کرامت ترا در آتش هجران بسوزد قوله غزل

مایهٔ محتشمی خدمت درویشان است	روضهٔ خلد برین همت درویشان است

معنی آنست که روضهٔ خلد برین که کنایت از وحدت و معرفت است حصول آن بتوجه درویشان است
که عاشقان کامل اند مایهٔ سعادت دارین و مقبولی نظر حق خدمت درویشان است قوله

فتح آن در نظر رحمت درویشان است	گنج عزلت که طلسمات عجائب دارد

گنج عزلت کنایت از مشاهدات که حصولش در عزلتست ای مشاهده ذات حقیقی که مشتمل بر عجائب
و غرائب است و کشادن آن گنج بی نظیر رحمت درویشان معلوم قوله

قصر فردوس که رضوانش بدربانی رفت
منظرے از چمن نزہت درویشان است

یعنی قصر فردوس که رضوان خازن اوست از نزہتگاہ درویشان که مشتمل بر مشاہدات تجلیات است ا نظر گاہے است وچون ملک ومال دنیارا اعتبارے نیست که فانی است الاملک ومالے که درویشان راست بنابران گوید قوله

از کران تا بکران لشکر ظلمست ولے
از ازل تا ابد فرصت درویشان است

یعنی سلطنت عالم از شرق تا غرب سراسر ظلم وموجب وبال اما از ازل تا ابد سلطنت درویشان است قوله

ایدل آنجا بادب باش که سلطانی ملک
ہمه از بندگی خدمت درویشان است

آنجا یعنی درخدمت درویشان قوله

دولتے راکه نباشد غم از آسیب زوال
بے تکلف بشنو دولت درویشان است

دولتے که پاینده وباقی است وزوالے وفناے ندارد دولت درویشان ست بے تکلف یعنی درین سخن تکلفے نیست قوله

بنده آصف عہدم که درین سلطنتش
صورت خواجگی وسیرت درویشان است

آصف عہد کنایه از مرشد که درین سلطنتش درین سلطنت باطنی که مراو را حصول است مر آن مرشد را ظاہر او موصوف بصفت خواجگی وسیرت درویشان است قوله

آنچه زر میشود از پرتو آن قلب سیاہ
کیمیائیست که در صحبت درویشان است

چیزے راکه از عکس وروشنائی آن وجود ناقصه را زر خالص گرداے کامل کیمیاء صحبت درویشان است ویحتمل چیزے که از طفیل آن وجود ناقص بکمال رسد کیمیاء عشق است که حصول آن صحبت درویشان است قوله

گنج قارون که فرو میرود از قہر ہنوز
خوانده باشی که ہم از غیرت درویشان است

گنج قارون که بقدر قامت در قعر زمین میرود در کتبہا خوانده باشی که بسبب غیرت درویشانست و قصه اش بر سبیل اجمال چنین است که قارون ابن عم موسے بود وبحسن صوت نظیرے نداشت وخزائن وے بمرتبه بود که کلید خزائن او شصت اشتر می کشید وہر شتر شصت من باربردار بود وہیچ کلید بوزن از مثقال زیاده نبود وبہر کلید چہل گنج کشاده میشد وسببش آن بود که چون تورات بموسے ع نازل شد حکم شد که این را

باآب زر نویس موسے ؑ گفت که این کتابے است بزرگ و مرا چندان استعدادے نیست که باآب زر نویسم حق تعالےٰ صنعت کیمیا بموسے ؑ عطا نمود موسے ؑ ثلثی ازان بهارون آموخت و ثلثے ازان بیوشع و ثلثے بقارون آموخت
بخواهر خود که در نکاح قارون بود قارون از عیال خود در آموخت واز هارون و یوشع نیز بدست آورد تا بجهت شد که از مس طلاے ساخت تا روزے بزینت تمام که باید و شاید مع گنجها بر قوم خود نمودار کرد تا همه را تمنائے حصول رو نمود کما قال الله قال الذین یریدون الحیوۃ الدنیا یالیت لنا مثل ما اوتی قارون انه لذو حظ عظیم باوجود این جاه و مال در حکومت و خلافت مدخلے نبود روزے بموسے گفت که رسالت ازان تست و خلافت و حکومت بهارون مرا خود منصبے نیست و حال آنکه توریت از شما بهتر میخوانم موسے گفت که خلافت بهارون من از خود نداده ام بلکه بفرموده حق قارون گفت من این سخن بے دلیل بصدق نمی شناسم موسے ؑ گفت هر یکے از شما عصائے در زمین نشانید هر همه چنان کردند علی الصباح عصاء هارون سبز گردید و آن قدر بار آورد که بر تمام بنی اسرائیل قسمت کرد گویند که عصاء موسے از شاخ بادام بود قارون گفت از همچو تو ساحر اینچنین بعید نیست قارون مبغوض شده در خانه نشست چون معاملات موسے همه بطبق فرمان الهی بود هیچ امرے از امور بقارون تفویض ننمود قارون از راه تمرد بنی اسرائیل را از موسے متنفر ساخت موسے بسبب قرابت که با قارون داشت صبر می نمود تا حق تعالےٰ امر زکوٰۃ فرستاد تا در ایجاب زکوٰۃ او از هر چیزے هزار یکے صلح کرد قارون با وجود این تخفیف چون اندیشید مال بسیار شد گفت انما اوتیته علی علم عندی یعنے این مال را بسعی و کسب حاصل نموده ام نه از مال قبطیان چون سائر بنی اسرائیل من دادنی نه ام بلکه کینه موسے ع در دل کرد تا روزے بنی اسرائیل را بمهمانی طلب کرد بعد از فراغ طعام گفت که موسے ؑ شما را مطیع خود ساخته اکنون طمع در مال شما کرده همه گفتند که تو سید و بزرگترین مائی هرچه فرمائی آن کنیم گفت مرا فکرے بخاطر آورده میخواهم که آنرا بتقدیم رسانم و شما را از تکلیفات موسے وارهانم بنی اسرائیل همه تحسین کردند و معاون او شدند گفت فلان زن که در میان بنی اسرائیل بزناکاری مشهور است باید طلبید همچنان کردند و او را بدراهم و دنانیر مفتون ساختند قارون طشتے پر از زر وعده کرد بشرطیکه موسے را بزنا متهم سازد او قبول کرد علی الصباح قارون مجلسے برآورد و همه را طلب نمود موسے علیه السلام نیز بمکر و فریب طلبید موسی قبول کرد

که سنت است اجابت دعوت چون موسے عم حاضر شد بموجب داب خود ابلاغ احکام نمودن گرفت
که فرمود مجرد سے که زنا کند صد تازیانه اش زنند و اگر متاہل باشد سنگسارش کنند قارون گفت
اگرچه تو باشی گفت اگرچه من ہستم قارون گفت بنی اسرائیل را گمان است که تو بفلان زن زنا
کرده گفت بنی اسرائیل را بر من این گمان نیست قارون گفت که آن زن را بخوانید حاضر کردند
موسے عم روئے بآن زن کرد گفت اے زن انچه این مردمان بر من و تو گمان مے برند آنچنان است
ترا سوگند بخدا است گو از برکت موسے عم در توفیق بران بجشاد گفت حاشا و کلا ای نبی خدا که کسے
بر تو این گمان برد لیکن قارون مرا بمال فریفته گردانید تا بتو این افترا کنم قارون از کمال خجالت سر
فرو آورد موسے عم بغایت آشفته شد سر بر زمین نهاد و گفت خداوندا دشمنان تو قصد فضیحت دوستان
تو نموده از برائے دوست بر دشمن غضب فرست حکم شد که ما زمین را در حکم تو کردیم موسیٰ رو بقوم کرد گفت
حق تعالی مرا بر قارون مسلط کرده چنانچه بر فرعون ہر که از تابعان من است از زین مقام خود را
برون آرد و ہمه برون رفتند مگر دو نفر که به قارون موافقت کرد موسے زمین را خطاب کرد که يَا اَرْضُ
خُذِيْهِمْ وَابْتَلِعِيْهِمْ قارون استهزا میکرد و ناسزا میگفت چگونه زمین خواهد گرفتن ناگاه پاے وی تا کعب
زمین فرو برد قارون دریافت و باستغاثه در آمد باز موسے فرمود يَا اَرْضُ خُذِيْهِمْ وَابْتَلِعِيْهِمْ ناگاه تا بسینه فرو شد
ہمچنین تا آنکه غرق شد قارون ہر چند که بعجز و زاری کوشید موسیٰ عم از کمال غضب رحم نفرموده و موکلان
زمین بحکم خدا ہر روز بقدر قامت فرو می برند روز دیگر بنی اسرائیل گفتند که مقصود موسے از ہلاک قارون
مال اوست موسیٰ دعا کرد تا باغ و سرائے و کوشک و گنجہا ہمه زمین فرو برد و ہیچ نگذاشت فَخَسَفْنَا بِهٖ
وَبِدَارِهِ الْاَرْضَ حق تعالے وحی کرد که اے موسے دیگر زمین را الفرمان کسے بر نیارم این خاصه است ترا الخ

روے مقصود که شاهان بدعا می طلبند	مظهرش آئینه طلعت درویشان است

مقصود کنایت از مرادات دینی و دنیاوی شاهان کنایت از شاهان صوری و باطنی که سالکان
اند معنے مصراع ثانی آنکه جاے بر آمدن او دیدن روے درویشان است که بیک نظر ایشان
بمطلب مے رسند قوله

اے توانگر مفروش اینهمه نخوت که ترا ست	سیم و زر در کنف همت درویشان است

نخوت فروختن کنایه از اظهار عظمت و فخر است کنف پناه قوله

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید ‌｜ کبریائیست که در حشمت درویشان است

یعنی درویشانرا حشمت وکبریائیست که خورشید با این سربلندی پیش او پست - قوله

خسروان قبلهٔ حاجات و دعااند ولی ‌｜ سببش بندگی حضرت درویشان است

یعنی خسروان که جاے پیش آمد و مرجع حاجات و دعاہاے خلق اند اما سبب آن بندگی درویشان است که بسبب بندگی درویشان مرجع خلائق شده اند قوله

حافظ از آبحیات ابدی میطلبی ‌｜ منبعش خاک در خلوت درویشان است

آبحیات ابدی عشق ومعرفت الٰہی منبع جاے برآمدن وضمیر شین برآبحیات غزل

روزگاریست که سوداے بتان دین منست ‌｜ غم این کار نشاط دل غمگین منست

معنی آنست که مدتیست که عشق معشوقان ورزیدن دین من است وغم این عشقبازی مایهٔ فرحت دل حزین من گشته یا ازین بتان عارفان کامل مراد باشد یعنی مدتیست که طلب عاشقان کامل دین من گشته و در طلب این کار غمی که روے میدہد مایهٔ سرور دل غمین من گردیده چون براے دیدن محبوبان چشمے باید که از لوث ہواے نفسانی وآرزوہاے جسمانی خلاص گشته باشد تا مشاہده جمال محبوبان نماید بنابران گوید قوله

دیدن روی بتان دیدهٔ جان بین باید ‌｜ وین کجا مرتبهٔ چشم جہان بین منست

یعنی براے دیدن روے محبوبان چشم حقیقت بین که بوحدة رسیده باشد وخود را درین راه سوخته و دیده از ہمه کثرت بردوخته وچشم جہان بین مرا که نظر برکثرت وہمے وخیالے میدارد این مرتبه کجا وتحمل که چون بمعرفت ولی کامل نمیتواند رسید مگر کسے که بمقامات ولی رسیده باشد که اَلْوَلِیُّ یَعْرِفُ الْوَلِیَّ بنابران گوید که براے دیدن روے عارفان چشمے باید که از لباس ناسوتیه برآمده بمشاہده عالم ارواح رسیده باشد واین مرتبه مر چشم جہان بین را که بکثرت ملوثست کجا وچون موجب قوام عالم حسن محبوبان وجود عاشقان است بنابران گوید قوله

یار من باش که زیب فلک وزینت دہر ‌｜ از مه روی تو و از اشک چو پروین منست

معنی آنست که اے محبوب من با ما موافقت نما و مونس ما باش که آرایش فلک وزیبایش دہر یا آنکه قوام فلک وعالم از ظہور حسن رخ تو واز اشکباری ما که کنایت از عشق است روے داده از ذکر

رفت وگفت اے برادر میان ما وشما خویشیی است پیر لیلی را بزنی بمجنون بدہی گفت ما مجنون را نمیدہیم ما اورا دوست داریم بواسطه غلبهٔ شوق نمیدہیم اگر باور نداری امتحان کن پدر لیلی لیلی را گفت بیا و در خود را ببین چون خواست که بدر آید ہنوز از خانه بدر نیامده بود که باد دامن لیلی نزد مجنون برد مجنون بمجرد دیدن دامن بیہوش شده بیفتاد ...

سبب واراده مسبب پس باید که یار من باشی گویند تا گوینده الله بر زمین خواهد بود قیامت نخواهد آمد و گوینده الله تا آنوقت است که ظهور نور محبوب حقیقی در عالم است و آن نور الحال روز بروز در کاهش است تا بحدی که در محاق افتد و بکلی پوشیده شود آنوقت قیامت قائم گردد کل یوم بتر ازین معنی است و چون سخن که از روی عشق از دل پیدا می شود فرحت افزای خاطر خلق میگردد و آن موجب تحسین میگردد بنابران گوید قوله

تا مرا عشق تو تعلیم سخندانی داد	خلق را ورد زبان مدحت تحسین منست

معنی آنست که ازان روزی که عشق تو مرا تعلیم سخندانی داد مدحت و تحسین من خلق را ورد زبان گردیده چون مشاهده عاشقان را بین التجلی والاستتار است بنابران ازان حالت استتار خود خبر میدهد که موجب تحیر است قوله

یارب آن کعبه مقصود تماشاگه کیست	که تماشاگه سلطان دل و دین منست

یارب کلمه ایست در هنگام تحیر گویند یعنی ای پروردگار آن کعبه مقصود که کنایه از محبوب و مراد از مشاهدات تجلیات است که تماشاگه سلطان دل و دین من گردیده والحال که از ما در نقاب گردیده معلوم نیست که تماشاگه کیست و کدام کس بتماشای اوست و در بعضی نسخه مصرع ثانی چنین دیده شده ؎ که مغیلان طریقش گل نسرین منست مغیلان طریق کنایت از شدائد و بلیات عشق است چون غنا و استغنا لازمه محبوب و فقر و عجز لازمه عشق است بنابران گوید قوله

دولت فقر خدایا بمن ارزانی دار	کین کرامت سبب حشمت و تمکین منست

معنی آنست که ای بار خدایا دولت فقر و بیکسی را بمن ارزانی دار چراکه این کرامت یعنی فقر و بیکسی موجب حشمت و مرتبه منست چراکه عاشق آنست که فقیر و بیکس باشد و چون آن عاشق را آن باید که بکارها مخالف نفس باشد بنابران گوید قوله

واعظ شحنه شناس این عظمت گو مفروش	زانکه منزلگه سلطان دل مسکین منست

واعظ نصیحت گو کنایه از نفس ؎ وَخَالِفِ النَّفْسَ وَالشَّيْطَانَ وَاعْصِهِمَا ÷ وَإِنْ هُمَا مَحَضَاكَ النُّصْحَ فَاتَّهِمِ ÷ برخلاف نفس و شیطان باش فرمان شان مبر ÷ ور نصیحت میکنندت قول شان ان متهم ÷ شحنه کنایه از عقل معاش سلطان کنایه از حق معنی آنست که ای نفس نصیحت گو ترا عقل میشناسد

و منزلت میدہد و میگوید کہ نفس را خود حق است کہ مرکب اوست از پرورش او غافل مباش و لشناخت خود غرہ مشو و بدین گفتگوے او از رہ مرو و عظمت خویش بر من مفروش و از راہ سرزنش برین مخروش کہ دل مسکین من منزلگاہ سبحان ہست اگر تر البشحہ شناسی مر السلطان غلبہ تر ابرین چہ جا و نصیحت تو مرا چہ زیبا۔ قولہ

از کہ دریاگری آموخت خیال تو مرا ۔۔۔ رہنمائیش شدہ این اشک چو پروین منست

دریاگری خاصہ دریا معنے آنست کہ اے محبوب من خیال تو این خاصہ دریا کہ گوہر فشانی است از کہ آموخت محض از انست کہ اشک پروین مثال من ممد و معاون او گردیدہ و چون مدار کار عاشقی بر فنا است تا کہ فانی نشود بمراد نرسد و آن موقوف بتجلی ذاتی قہاریست و نیز کار معشوق مدام عاشق کشی است بنابران گوید قولہ

رسم عاشق کشی و شیوۂ شہر آشوبی ۔۔۔ کار آن شوخ سیہ چردۂ شیرین منست

سیہ چردہ سبز رنگ مراد ازان معشوق و نیز تجلی ذاتی کہ سیاہ است یعنے رسم عاشق کشی و دار الملک وجود عاشق را زیر و زبر ساختن کار آنشوخ سیہ چردہ شیرین منست کہ تجلی ذاتی قولہ

حافظا از حشمت پرویز دگر قصہ مخوان ۔۔۔ کہ لبش جرعہ کش خسرو شیرین منست

پرویز نام پسر ہرمز بن نوشیروان و خسرو نیز می گفتندش و او تاجے داشت بوزن شصت من مرصع بجواہر نفیس و تختش از عاج و ساج مکلل و مرصع بود و شکل اقالیم زمین و فلک البروج در و ثبت کردہ و آثر الطلاقی در آوردہ و بروے طلسمے بود از شیر و گوزن سر بر طاسی و غلولہ کم از گوے چون یکساعت گذشتی آن گوے از دہان شیر در طاس افتادی و او را چہار دست فرش بود کہ بہر دستے فصلے از فصول نگاشتہ و شطرنجش یکطرف از یاقوت و طرفے از زمرد تراشیدہ بودند و نردے داشت کہ داشت یکجانبش از بسد و دوم از فیروزہ و او را دو بیست مثقال زر افشار بود و چون بار دادی ازان زر بدست صورتہاے خوب ساختی و شکستی و خوانش مرصع بجواہر نفیس و کاسہلے زر و سبز از زمرد را گنج باد آوردہ و گنج عروس و گنج دیبہ خسروی و گنج افراسیاب و گنج سوختہ و گنج خضرا و گنج شاد آوردہ و نیز پیلی سفید داشت و بزرگ تر از ہمہ پیلان از غایت سفیدی بدر خشیدے و باربد و نکیسا مطربان او بودند و شیرین زن و معشوقہ او بود۔

غزل

روشن از پرتو رویت نظرے نیست کہ نیست ｜ منت خاک درت بر بصرے نیست کہ نیست

درین غزل نفی در نفی اثبات است معنے آنست ہر نظرے کہ او شناسی کمال حاصل نمودہ و در ہر جا جلوہ تو مینماید روشن از مشاہدہ روے تو است و ہر بصرے کہ بمعرفت تو رسیدہ و آثار شہود معاینہ مینماید منت خاکدرت بروست اے بطفیل آنکہ چشم بر خاکدرت سائیدہ تا باین مرتبہ رسیدہ و یحتمل ہر ذاتے را فروغے و ہر صفتے پرتوے از ذات اَللّٰہُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ است ۔ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ ÷ وَھُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ و یحتمل کہ مرتبہ ولایت و نبوت در حضرت بروجہ اتم و اکمل است و ہر نبی و ولی از پرتو مشکوٰۃ نبوت و ولایت او صلعم بقدر استعداد خود مستفیض و مسترشد فکل نبی و ولی نبوتہ و ولایتہ حسنۃ من حسناتہ قولہ

آب چشمم کہ بر و منت خاک درتست ｜ زیر صد منت این خاکدرت نیست کہ نیست

معنے آنست کہ آن چشم من کہ بر و خاک درتست چہ بسبب اشتیاق خاک در تو روان گردیدہ عزیز دارد و بواسطہ آن مارا ممنون احسان خود کن کسے نیست کہ ممنون صد منت اینجاب نیست قولہ

ناظر روئے تو صاحب نظرانند آرے ｜ سر گیسوئے تو در ہیچ سرے نیست کہ نیست

معنے آنست کہ صاحب نظران کہ عاشقان کامل اند ہر چیزے و ہر شے کہ مے بینند دران مشاہدہ جمال تو مینمایند کہ مَارَأَیْتُ شَیْئًا اِلَّا وَرَأَیْتُ اللّٰہَ فِیْہِ آرے سر گیسوے تو اے تجلی ذاتی تو در ہر سر نیست و ازین فیض عام تو کسے محروم نیست اَلَا اِنَّہٗ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ و چون کار عاشق خونبار نیست بنا بران گوید قولہ

اشک غماز من از سرخ بر آمد چہ عجب ｜ خجل از کردۂ خود پردہ درے نیست کہ نیست

غماز چغلخور از کردہ خود بسبب عمل خود معنے آنست کہ اشک غماز من اگر بخونباری بر آمد جای عجب نیست زیرا کہ او پردہ در نیست و ہر پردہ در آخر الامر بسبب عمل خود خجل و خونبار گردد چون گریہ موجب رفع ندامت و عفو تقصیر میباشد بنا بران گوید قولہ

تا بدامن ننشیند ز غبارت گردے ｜ سیل خیز از نظرم رہگذرے نیست کہ نیست

معنے آنست کہ این گریہ من براے آنست کہ شاید در راہ عشق از ما تقصیرے بوقوع آمدہ باشد مبادا از ان غبار اندوہ بدامن حال تو رسد این گریہ من بجاے رسید کہ ہر رہگذرے کہ ہست

دران سیلے از چشم من جاریست و چون راه عشق محض اختیار رشد اندہ است و آن کار هر کسے نیست بنابران گوید قوله

نازکانرا سفرِ عشق حرامست حرام
که بهر کام درین ره خطری نیست که نیست

معنے آنست که نازپروردان خانه خودی و تن آرای راشایان نیست که راه عشق بس سخت است که اَلعِشقُ تَمامُ المِحنَةِ وَالبَلاءِ درین ره بهر قدم خطرے هست و چون راه عشق اعظمترین نعما است که مدعیان بدین نعمت عظمے نرسند بنابران گوید قوله

تا دم از شام سر زلف تو هر جا نه زند
با صبا گفت و شنودم سحرے نیست که نیست

شنیدیم

معنے آنست که چون بشاهراه عشق درآمدم و خوبی آنرا دریافتم بنابران هر سحرے که هست مرا با صبا که مرشد وقتست گفتگوے و بحثے است بدین جهته تا دم از وصف شام سر زلف تو که کنایه از جذبهٔ عشق است نزند اے خوبی او فاش نکند تا مدعیان بحال خود مانند و چون راه عشق سراسر مسکینی و بیکسی است بنابران گوید قوله

شیر در بادیهٔ عشق تو روباه شود
آه زین راه که دروی خطری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من راه عشق تو راهے است که شیران یعنی عارفان کامل بمنزله روباه میگردند و عجز و تضرع مینمایند ؎ در هر سپیرزن میزد پیمبر ؛ که اے زن در دعایت یاد م آور ؛ مشو غره که شیران شکاری ؛ درین ره خواستند از مور یاری ؛ افسوس ازین راه که سراسر خطرات و آفات هست و چون عشق مرعاشق را در معرض نیستی میکشد۔ قوله

از وجودم اینقدرم نام و نشان هست که هست
ورنه از ضعف درینجا اثرے نیست که نیست

معنے آنست که در عشق بجاے رسیده ام و محو گردیده ام که از وجود همین قدر نام و نشان است که هست گویند نام هستی دارم والا نه هر چه که اثر و نشان کمال ضعف است در وجود من موجود است اے ضعف بحد کمال و چیزے باقی نمانده چون سامع محجوبست و باکثافت بادی چون وے سخن تو انگفت تَکَلَّمُوا النَّاسَ عَلیٰ قَدرِ عُقُولِهِم ازینجهة سخن را که چون آفتاب جهانتاب است در پس غمام حرف و صوت کرده موافق دیده نادیده این خفاش طبعان برون باید آورد و گرنه باعیسے منشان آفتاب مسندان نه چنین دم زدن و نه اینچنین سخن گفتن در مجلس روحان سخن بے حجابست و بے پوست چون باآنان که باحجاب و باپوست اند

اگر سخن بحجاب گوئی پوست شان از شان کنده شود و پردهٔ غفلت دریده لیکن ایشان ازین خره شان و پریشان میشوند پس با ایشان سخن گفتن مصلحت نیست بنابران گوید قوله

مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز ‎ ‎ ‎ ورنه در مجلس رندان خبری نیست که نیست

معنے آنست که هرچه از اسرارهاے نهانی و رازهاے پنهانی بر تو مکشوف شده مصلحت همین است که در اظهار آن نکوشی واز عوام نهان داری که ایشان طاقت فهم آن ندارند مباداکه به انکار پیش آیند والا نه در مجلس عاشقان هر چیزے که هست آنجاست وایشان خود واقف اسرار اند و نیز معنے آنست که هیچ نمیدانم که موجب اخفاے راز چیست مگر ایشان قوت افشاے آن راز یا مصلحت در افشاے آن راز نمی بینند که افشاے سر الوهیت کفر دیگر اَلْقَدْرُ سِرُّ اللّٰهِ فَلَا تُفْشُوْهُ همچنین در افشاے همه اسرار قوله

از خیال لب شیرین تو ای چشمهٔ نوش ‎ ‎ ‎ غرق آب عرق اکنون شکری نیست که نیست

چشمهٔ نوش شکر کنایت از محبوب معنے آنست که اے محبوب من هر محبوبے که هست از خیال لب شیرین تو که لطف تست غرق آب عرق است یعنی هیچ یکے نیست که توجه بلطف تو نداشته باشد و این نهال در مزرعه جان نکاشته باشد و محتمل اے محبوب من هر محبوبے که هست از خیال لب شیرین تو یعنے از دیدن کمال لطافت و ملاحت تو عرق آب انفعال است و چون در رسیدن فیض الٰهی از انجانب نقصے و بخلے نیست لیکن مدار او بر استعداد است بنابران گوید قوله

من ازین طالع شوریده برنجم ورنه ‎ ‎ ‎ بهره مند از سر کویت دگری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من هر کسے که هست فیض از جناب تو شامل حال اوست الاکه من و این محض شوریدگی طالع من است که استعدادے ندارم وگرنه از جانب تو بخلی نیست و چون کار معشوق مدام استغنا و خفا و کار عاشق محبت و وفا بنابران گوید قوله

کمر کین بمن خسته چه بندی که بهم ‎ ‎ ‎ در میان دل و جانم کمرے نیست که نیست

اے محبوب من از براے من خسته دردمند بهرچه کمر کین مے بندی و هیچ بمداواے من نمی پردازی که مراد از دل و جان هرچه طریق درویشی است مهیا است و چون کار معشوق مدام ناز و استغنا گوید قوله

تو خود ای شعلهٔ رخشنده چه در سر داری ‎ ‎ ‎ که کباب از حرکات جگری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من بعالم هر جگرے که هست از آتش غمزه و ناز که کنایت از ظهور و خفا و غنا

واستغنا کباب گشته معلوم نیست که تو ازین که دل عالمی را سوخته چه در سر داری و خیال تو چیست
و چون کار معشوقان اکثر بیوفائی است بنابران گوید قوله

غیر ازین نکته که حافظ ز تو ناخشنود است		در سراپای وجودت هنری نیست که نیست	

معنی آنست که ای محبوب من ذات تو مجمع صفات حمیده است و هر هنری که هست درو هست الا همین که
حافظ از تو خشنود نیست که با وی وفا نمیکنی چنانچه جای دیگر خود گفته که ؎ جز اینقدر نتوان گفت در جمال تو
عیب ٭ که خال مهر و وفا نیست روی زیبا را ٭ و این سخن اگرچه بی ادبی است لیکن لا یؤخذ مجنون
بما صدر عنه

غزل ۔ ۵

روی تو کس ندید و هزارت رقیب هست		در غنچه هنوز و صدت عندلیب هست	

اشکال این بیت آنست که منظر یعنی باطن حق سبحانه را با وجود اینهمه گلها شگفتن غنچه گفتن و با وجود
این ظهور مفصل مجمل قرار دادن نمی زیبد جواب آنست که چون شیونات الهیه نامتناهیه اند و هر چه بوجود آمد
تناهی دارد پس آن ذات مجمع شیونات را نظر بشیونات نامتناهیه باقیه غنچه گفته و اگر باعتبار شهود
شیونات موجوده گل گوید نیز شاید ؎ شگفته شد گل حمرا و گشت بلبل مست ٭ معنی آنست که ای
محبوب من بکنه ذات تو هیچکس نرسید که هزاران هزار موانع اند از تجلیات و شیون ذاتیه و اعیان ثابته
و عجب تر آنست که در غنچه یعنی در چندین پرده نور و ظلمت نهانی چگونه روی تو کسی بیند چند انکه ظهور کردی
مستور گشتی و هنوز در آرزوی بوی آن گل خوش بو صد هزار عاشق بیقرار اند و در عشقیه قاضی حمید الدین
معنی این بیت چنین دیده شده که روی تو جز تو کسی ندید که عرفت ربی بربی و مراد از رقیب دین و دنیا
و کفر و اسلام و امر و نهی و طاعت و معاصی و احکامهای شرع و هزاران تکلیفات عقل که در پیش است
اینهمه رقیبان آن روی اند ازین معنی است ؎ ره عقل جز پیچ در پیچ نیست ٭ بر عاشقان جز خدا هیچ
نیست ٭ و نیز رقیب فکر و عقل و هوش دیگر مراد از رقیب چشم و رخ و خال و زبان و گوش و دست و پا
و سائر اعضا اینهمه رقیبان آن روی اند اما اینها رقیب هم و حبیب زیرا که ظهور هم اینست و حجاب هم این
و همین حجاب ظهور شد و همین ظهور حجاب پس چون حجاب برخیزد ظهور برخیزد و چون ظهور برخیزد چندین
ذوق و شوق با که انگیزد و مراد از غنچه دل است و طالبان عندلیب وار گرد بر گرد آن طوفها دارد چون
ناگاه باد عنایت بوزد و آن غنچه دهان بسته یکایک بشگفد و از بوی آن عاشق عندلیب وار مست

وبیخود گردد و در ظهور حبیب رقیب فانی گردد و عبارت رقیب و عندلیب تاآن زمان است که او
در پرده است وچون از پرده برون آید: کس درمیان یابد آنگاه در ذوق ملک چنان دیوانه گردد
که هیچ بیگانه ویگانه را مدخل نماند درین میانه اگر بگوش جان بشنوی هردم بانگ انا الحق از هر شے
خیز انست وجز این بانگ بانگ دگر در عالم نیست اما این زمان حال در منصور بقال آمد تا وے را
پاره پاره کردند بسوختند وخاکسترش بباد دادند اما این بانگ را نتوانست برداشت پس معلوم شد که
آن بانگ از منصور نبود اِنِّیٓ اَنَا اللّٰہُ از درخت برآید و درخت درمیان نه عجب که از منصور برآید
ومنصور درمیان نه وچون عاشق را باعتبار باطن دمے از معشوق جدائی نیست گوید قوله

	هرچند دورم از تو که دور از تو کس مباد		لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست	

معنے آنست که اے محبوب من هرچند که بصورت از جناب گردون مآب تو دور افتاده ام که هیچکس از تو
دور مباد لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست که باعتبار معنی با توام دیحتمل اگرچه باعتبار صورت جسمانیه از راه وفور
هوائے نفسانیه از تو دورم که هیچکس از تو دور مباد لیکن هنوز باوجود این وصل تو عنقریب است که خود فرموده
نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ وچون همه کس عاشق اوست بنابران گوید قوله

	گر آمدم بکوے تو چندان عجیب نیست		چون من درین دیار فراوان غریب هست	

معنے آنست که اے محبوب من اگر خسته غریب بکوے عشق تو درآمدم ودعوی عشق نمودم عجب مدان
چراکه چون من در کشور عشق تو هزاران هزار داله وگشته اند یعنے تنها نه من عاشق توام بلکه هلیلے آغشته
میدان محبت تست وچون در کوے عشق محرومی نیست گوید قوله

	عاشق که شد که یار بحالش نظر نکرد		ایخواجه درد نیست وگرنه طبیب هست	

معنے آنست که درین زمانه بسیار بوالهوسان دعوی عشق مینمایند ومیگویند که محبوب هیچ بما ملتفت
نشد بنابران گوید که عاشق که شد که یار بحال او نگاه نکرد یعنے هرکه در راه عشق مردانه درآمد البته محبوب
بغمخواری او کوشید وآن کسانے که محروم اند از انجهت است که درد عشق ندارند بزور خود را عاشق نام
نهاده اند والا نه طبیب موجود است وهیچ بخلی از جانب طبیب نیست اما چون طبیب درد نه بیند کرا دوا دهد
وچون لازم عاشق است که آثار بکسے نرساند وبقدر وسعت بغمخواری او کوشد گوید قوله

	اے دل مجو بے خاطر آزار کائنات		گز بکار خوشدلی که چو مار النصیبها هستنا	

معنے آنست که اے دل من چون ما را از کار خوشدلی که محض عطاے عشق یا مشاہدات تجلیات و معرفت رب الارباب است بہرہ است پس میباید که آزار خاطر کائنات روا نداری یعنے اگر ایشان بجنگ برخیزند و با نکار پیش مے آیند مر ایشان را نرنجانی و یا آنکه چون الله تعالے بتو عطا نموده و ایشان از تو طلب دارند تو ہم بر ایشان عطا نما اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَیْكَ و چون در نظر عاشق ہمه جا ظہور محبوب حقیقی است گوید قوله

در عشق خانقاه و خرابات فرق نیست		ہر جا که ہست پرتو روے حبیب ہست	

معنے آنست که در عشق خانقاه و خرابات نظر نباید کرد چرا که ہر جا ظہور روے محبوب است پس در طلب رضاے او باید بود و در پے این و آن نباید شد و نیز از خانقاه عزت و خرابات رسوائی یعنے در عشق عزت و رسوای برابر ست نه عزت بخدا میرساند و نه خواری از و میراند پس عاشق را باید که بعشق ساعی باشد و به این و آن نپردازد و محتمل که عشق مراد ظہور ذات حق است یعنے در ظہور ذات حق که در خانقاه و خرابات ست فرقے نیست و این ظہورات متنوعات و تجلیات متکثرات در وحدت ذات جلال و جمال صفت قادح و ما الوجه الا واحد غیر انه اذا انت تعدد و المراد ما تعدد پرتو آفتاب که بر زمین می افتد در حدذات متعدد و متکثر مے نماید و اگر بر شیشہاے متلون تابد ہر جا بہر رنگے نماید و در نفس از الوان مبراست و اگر بر قاذورات افتد ہیچ نقصان در وے پید النشود چنانکه بر لعل افتد ہیچ شرف زیاده نگردد جمیع صور مظاہر نور حق اند خواه ذہنی خواه خارجی خواه ناقص خواه کامل قال اِنَّ اللّٰهَ یَتَجَلّٰی یَوْمَ الْقِیٰمَةِ لِلْخَلْقِ فِیْ صُوْرَةٍ مُنْکَرَةٍ فَیَقُوْلُ اَنَا رَبُّکُمُ الْاَعْلٰی فَیَقُوْلُ نَعُوْذُ بِاللّٰهِ فَیَتَجَلّٰی فِیْ صُوْرَةِ عَقَائِدِهِمْ فَیَسْجُدُوْنَ فقال ۴ اِنَّ الْحَقَّ یَتَجَلّٰی یَوْمَ الْقِیَامَةِ بِصُوْرَةِ النُّقْصَانِ فَیُنْکِرُوْنَهَا ثُمَّ یَتَحَوَّلُ بِصُوْرَةِ الْکَمَالِ یَعْتَقِدُهَا النَّاسُ چون غرور و تکبر شر الخصال من النساء و الرجال است بنا بر ان گوید قوله

آنجا که کار صومعه را جلوه مے دہند		ناقوس و دیر و راہب و نام صلیب ہست	

ناقوس چوبیست که بجاے بانگ نماز زنند راہب زاہد ترسایان صلیب خط سه گوشه از زر و نقره و مس و چوب و امثال آن برہمن در زنار بندند معنے آنست که جاے که مسلمانان حق پرست عبادت میکنند علامت کفر نیز بحسب امکان موجود است پس باید که عابدان بعبادت خود مغرور نگردند مبادا که کفر باسلام مبدل گردد و نیز الفاظے که در مصرع ثانیست عشق مراد است معنے آنست که در ہر دلے که اسلام تمکن گرفته عشق را البته مدخلے است و چون این کلام سراسر عشق است گوید قوله

فریاد حافظ اینهمه آخر بهرزه نیست　　هم قصهٔ غریب و حدیث عجیب نیست

هرزه بیهوده معنے بیت واضح است حاجت تقریر ندارد غزل

رواقِ منظرِ چشمِ من آشیانهٔ تست　　کرم نما و فرود آ که خانه خانهٔ تست

این غزل در جدائی مرشد فرموده رواق منظر چشم مردمک دیده کذا فی اصطلاح الشعراء معنی آنست که اے محبوبِ من مردمک دیدهٔ من جاے نزولِ تست یعنی براے تو مردمکِ دیده را مهیا کرده ام پس کرمے نما و برین خانه فرود آهی که اینخانه محض خانهٔ تست دگر را گنجایش نه و چون بیشتر کارِ معشوقان استغنا است گوید قوله

بزلف و خال و خط از عاشقان ربودی دل　　لطیفهای عجب زیرِ دام و دانهٔ تست

زلف جذبهٔ عشق خال نقطهٔ ذات کنایه از وحدت خط کنایت از صفات و نیز زلف و خال و خط کنایت از جذبات عشق و نیز مشاهدات که ۵ خال و خط و ناز و غمزه چین پیشانی او، اینهمه نقش تجلیها است بر دل نقشبند، معنے آنست که اے محبوب من اول بسلسلهٔ محبتِ خود مارا گرفتار کردی و بجذبهٔ عشق تاراجِ دلِ ما نمودی و باز الحال بے نیازی را کار میفرمائی و هیچ پرواے ما نمے پردازی اینچنین لطیفهاے عجب که اول بخود فرلفیتن و باز استغنا را کار فرمودن خاصهٔ تست چون توجه دل عاشق مدام بجناب معشوق است گوید قوله

دلت بوصل گل ای بلبل سحر خوش بادِ　　که در چمن همه گلبانگِ عاشقانهٔ تست

بلبل سحر کنایه از مرشد است دل تو بوصل که محبوبِ حقیقی است خوش باد که همواره بارشاد طالبانے و در دنیا حقائق و معارف ترانهٔ تست چراکه در چمن مجلسِ مسترشدان همه گلبانگِ عاشقانهٔ تست اے منتظر قدومِ فیض لزومِ تواند و بدعاگوئی تو چون علاجِ دردِ عاشق که مسترشد هست بغیر توجه ولطفِ معشوق که مرشد است نتواند شد بنابران گوید قوله

علاجِ ضعفِ دلِ ما بلب حوالت کن　　که این مفرحِ یاقوت در خزانهٔ تست

لب مراد لطف ۵ لب که شیرین جوے شد لطفِ خدا است، مفرح دوائی آمیخته معدنیات بجهة دفع خفقان و سوزاک دهند و مقوی دفرحت دهنده و اینجا اشاره بلب معنی آنست که علاجِ ضعفِ دل و عللِ امراضِ قلبِ مرا که بتوجه ولطفِ تست حواله نما چراکه این مفرح یاقوت یعنے فضل ولطف که

که شفاء بیماران عشق است در خزانهٔ تست پس درباره ما کن تا بکام دل رسم اگر چه قوله

بتن مقصرم از دولت ملازمتت — ولی خلاصهٔ جان خاک آستانهٔ تست

معنی آنست که اگر چه باعتبار جسم گرفتار بعد هم لیکن خلاصه جان که دل و روح است مدام متعلق بآنجناب ست
و چون عاشق کامل آنست که بهیچ وجه و بهیچکس و بهیچ چیز ملتفت نگردد بنابران گوید قوله

من آن نیم که دهم نقد دل بهر شوخی — در خزانه بمهر تو و نشانهٔ تست

معنی آنست که ای محبوب من من آن نیم که ملتفت بهر ساده روئی گردم و در دل من تا حال همچنان
سربسته بمهر و نشان تست و محبت غیر درو راه نیافته و چون در عالم هر چه هست مطیع امر معشوقست بنابران گوید قوله

تو خود چه لعبتی ای شهسوار شیرین کار — که توسنی چو فلک رام تازیانهٔ تست

رام تازیانه یعنی مطیع امر معنی بیت اظهر من الشمس است و چون کار معشوق مدام عشوه دهی و فریب بخشی
است بنابران گوید قوله

چه جای من که بلغزد سپهر شعبده باز — ازین حیل که در انبانهٔ بهانهٔ تست

معنی آنست که ازین عشوه ها و فریبها که در ذات تو مضمر ست اگر من مسکین فریب خورم جای عجب نیست
چه جای من بلکه سپهر شعبده باز که فریب دهندهٔ عالم است بدست عشوها و فریبهای تو گرفتار ست و چون
کلام حافظ موزون و مشتمل بر فصاحت و بلاغت است و آن موجب فرحت دل غمگین ست بنابران گوید قوله

سرود مجلست اکنون فلک برقص آرد — که شعر حافظ شیرین سخن ترانهٔ تست

خطاب بمعشوق است فلک مفعول ترانه معنی بیت اظهر ست حاجت تحریر ندارد غزل

رهیست راه عشق که هیچش کناره نیست — آنجا جز آن که جان بسپارند چاره نیست

معنی آنست که غواصان دریای محبت و ملاحان بحار مودت از حقیقت عشق چنین خبر داده اند که
عشق راهیست لا انتهاء له که انقطاع آن بهیچ نوع صورت پذیر نیست بلکه درین راه جز جان
سپردن چاره نیست که اَلْعِشْقُ اَوَّلُهٗ حَرْقٌ وَّاٰخِرُهٗ قَتْلٌ و چون از عشق بهتر و از محبت کاری
نیست بنابران گوید قوله

هر دم که دل بعشق دهی خوش دمی بود — در کار خیر حاجت هیچ استخاره نیست

معنی آنست که هر دمی که در عشق گذرد خوش دمیست که دمی با عشق بهتر از چهل سال [illegible] عشق

پس باید که خود را در دریاء عشق اندازی تا گوہر مراد بدست آری و درین کار تا خیر مورزی و اندیشه منما که کاریست نیکو و در کار خیر حاجت ہیچ استخاره ندارد و باید دانست که عقل شحنه ایست در شہرستان بدن که کار او ہمه جاسوسی و چاپلوسی نمیخواہد که عاشق در کوے معشوق یک قدم نہد و ہر قدم تنبیہے دبیمے روے مے آرد بنابران بمنکر گوید قوله

ما را بمنع عقل مترسان و مے بیار ... کان شحنه در ولایت ما ہیچکاره نیست

معنے آنست که اے منکر ما را ازین مترسان که عقل تو مانع خواہد گشت زیرا که شحنه که در ولایت ما است اے عقلے که در بدن ماست ہیچکاره نیست اے سرکش نیست بلکه تابع نفست و یا آنکه عقل معاش ندارم که ہیچکاره ایست بلکه عقل معاد دارم که ممد عشق است و چون عاشق را ہر چه میرسد از مرگ و حیات و رنج و گنج بدوست نسبت کنند چرا که نسبت بغیر نمودن شرکست بنابران گوید قوله

از چشم خود بپرس که ما را که مے کشد ... جانان گناه طالع و جرم ستاره نیست

از چشم مراد غمزه از ذکر سبب و اراده سبب معنے آنست که اے محبوب من این غمزهٔ تو که ظہور و خفا است ما را در معرض ہلاکت آورده تہمت گناه بر طالع و ستاره نیست که این ہیچکاران خود وجودے ندارند در وجود محتاج اند عدم و وجود غیرے از ایشان چون آید و چون مشاہده کمال محبوب غیر از چشم پاک از تیرگی اغراض نفسانی و علل ہوا جسمانی نتواند شد گوید قوله

او را بچشم پاک توان دید چون ہلال ... ہر دیده جاے جلوهٔ آن ماه پاره نیست

معنے آنست که عاشق مادام که مبرا از علل صفات بشری نگردد و متصف بصفات قدسیه نشود نظاره محبوب را قابل نشود چنانچه ہلال را ہمان چشم تواند دید که خالی از امراض باشد و چون طریقهٔ رندی از بس عزیز القدر ہست گوید قوله

فرصت شمر طریقهٔ رندی که این نشان ... چون راه گنج بر ہمه کس آشکاره نیست

معنے آنست که اے عاشق اگرچه طریقه رندی که کنایه از عشق و آزادی کونین و عدم ریاست بدست آمد غنیمت دان که این طریقه مانند راه گنج از نظر مردمان مخفی ہست که کسے بدین ره نمیرود و چون کار معشوق مدام استغنا است گوید قوله

نگرفت در تو گریهٔ حافظ بہیچ روے ... حیران آن دلم که کم از سنگخاره نیست

معنے آنست که اے محبوب من در حیرتم آیا طینت تو بکدام شده که اینہمه گریه و زاری که در عشق تو

نموده ام ذره در دل بیرحم تو که در سختی کم از سنگ خاره نیست تاثیر نکرده غزل

روزه یکسو شد و عید آمد و دلها برخاست | مے ز میخانه بجوش آمد و می باید خواست

روزه کنایه از ابتداء حال که ایام زهد و پارسائیست عید آدان مشاهدات مے عشق و محبت میخانه دل می باید خواست طلب باید کرد قوله

نوبت زهد فروشان ریائی بگذشت | وقت شادی و طرب کردن رندان برخاست

زهد فروشان ریائی مرائی رندان کنایت از عاشقان معنے آنست که ایام زهد و پارسائی که جهت تصفیه بکار بود بسر آمد و آوان مشاهدات تجلیات از در درآمد و دلها نرم گشت و فواره عشق و محبت از دلم جوش زد مرشدے میباید صحبت و طالبش میباید شد چرا که ایام زهد فروشان ریائی رفت و وقت شادی رندان درآمد چون هر کسے بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ شادان است بنابران گوید قوله

چه ملامت کند آنکس که چو ما باده خورد | این نه عیبست بر خورده دلان وین نه خطاست

معنے آنست که کسے همچو ما باده خورد اے بعشق ورزی اشتغال نماید چه ملامت کند که او نیز هم پیشه ما گردید و یا آنکه برلے چه بملامت پیش آید که عشق ورزیدن نزد دانایان عیبے و خطاے نیست و چون میخواری که کنایه از عشقبازیست و اختیار طریقه ملامتیه است عیبے چنان نیست که موجب خلل باشد بنابران گوید قوله

این نه عیبست کزان عیب خلل خواهد بود | ور بود عیب چه شد مردم بے عیب کجاست

معنی آنست که این میخواری که کنایه از عشقبازیست یا میخواری ظاهرست عیبے نیست و گناهے نه که حق عبد بدو تعلق داشته باشد و راه عفوش انباشته و از و خللے پدید آید که عفو ر انشاید بلکه حق الله است که امید عفو دران بیشتر لانه ارحم الراحمین و اکرم الاکرمین پس عیب نباشد و هیچکس خاطر خود ازین اندیشه نخراشد کما قال الله يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللهِ إِنَّ اللهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا در بود عیب چه شد دانی که بے عیب خداوند پاک است و بنده پر تقصیر که خلقتش از خاک است چون ریا بدتر از میخواری است بنابران گوید قوله

ما نه مردان ریائیم و حریفان نفاق | آنکه او محرم سرّ است بر این حال گواست

معنے آنست که ما مردان ریائی و حریفان نفاق همچو دیگران نیستیم که کوس صلاح و ورع بر در زنیم

وانکه او محرم سر است یعنی خدا تعالی بر ینحال برین سخن گواه است که دروغی نمیگوییم چون عدم ریا لازمہ عاشق است بنابران گوید قوله

فرض ایزد بگذاریم وبکس بد نه کنیم	وانچه گویند روا نیست بگوئیم رواست

انچه گویند روا نیست اشاره بطریق ملامتیه وجهد در عدم ریا یعنی مارا باید که حلال خدا را حلال دانم وحرام را حرام وسائر فرض وواجبات بجا آرم وکسی را نرنجانم ونیز در حصول اخلاص وعدم ریا ساعی باشم وجد وجهد کما ینبغی بجا آرم واگر گویند که درپی عدم ریا نباید شد که مشروط لازم نیست جواب دهم که عوام را بموجب حسنات الابرار کافیست اما خواص را لازم است که بموجب سیّآتُ المُقرّبِین این طاعت لبس نمیکنند تاکه عدم ریائی کنند وچون درعالم عجب حالی روئیداده که بروی ریا خود نظر نمیکنند بلکه آنرا از اعمال صالح پندارند ومیخواری عاشقانرا از معاصی می شمرند چنانچه جای دیگر خود گفته ۔ ریا حلال شمارند وباده را حرام ؛ زہی طریقه وملت زہی مذاهب کیش ؛ وچون فی الحقیقت زشت ترین اعمال است که چشم از عیوب خود پوشیدن وعیب جوئی دگران کردن بنابران گوید قوله

چه شود گر من وتو یکدو قدح نوش کنیم	باده از خون رزانست نه از خون شماست

معنی آنست که ای معرض ومنکر چه شود اگر من وتو یک قدح باده مجازی بخوریم ومرتکب این امر عظیم شویم که نزدیک شما بد ترین اعمال است تا دمی از غیبت وعیب جوی خلاص یابیم ۔ زباده هیچت اگر نیست این نه بس که ترا ؛ دمی ز وسوسه عقل بیخبر دارد ؛ چراکه این باده نوشی ما بر اعمال شما که روی ریاست فوقیت دارد چراکه باده نبود مگر از خون رزان که انگورست نه که از خون شما که غیبت اخوان کرام ہست کما قال الله اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْهِ مَیْتًا فَکَرِهْتُمُوْهُ پس قوله

باده نوشی که درو روی ریائی نبود	بهتر از زهد فروشی که درو روی ریاست

معنی آنست که باده نوشی خواه ظاهری خواه طریقه ملامتیه که عشقبازیست که درو روی ریا راه دخل نباشد بهتر از زهد وصلاح ریائی وچون عاشق را باید که بدو چیز ثابت قدم باشد یکی اشتغال بعشق دوم ترک آزار خلائق بنابران گوید قوله

باده مینوش ومیازار تو کس را حافظ	زانکه آزردن هر دم همگی عین خطاست

معنی بیت واضح است ؛ ۔

غزل

سجده را [illegible] مقامی که لامکان آنجاست
ز نام [illegible] زمین [illegible] به آسمان آنجاست
و دو دیده یار [illegible] بمن [illegible] و دلبر آنجاست
[illegible] و بدل [illegible] لطافت بیان آنجاست
[illegible] جای [illegible] چون و چیاست
[illegible] صورت [illegible] جسم و جان آنجاست
[illegible] عاشق [illegible] بلبل
[illegible] خزان آنجاست
[illegible] زانست
[illegible] عشق [illegible] امتحان آنجاست
[illegible] منصور [illegible] دار [illegible]
[illegible] زبان آنجاست
[illegible] محبوب [illegible] وفا
[illegible] آنجاست

غزل

زگریه مردم چشمم نشسته در خونست　　ببین که در طلبت حالِ مردمان چونست

معنے آنست اے محبوبِ من در فراق روئے تو از غایتِ گریه و اشکباری مردمانِ چشم من غرقِ خون گردیده پس بارے یکره نظر نما که در طلبِ حالِ مردمان بچه انجامیده که از اشکباری بخونباری مبدل شده چون در هجران محبوب محب را بجز خون خوردن کارے نیست بنابران گوید قوله

بیادِ لعلِ تو و چشمِ مستِ میگونت　　زجامِ غم مے لعلے که میخورم خونست

لعل کنایه از لب و مراد ازان لطف و فضل ۵ لب که شیرین جوے شد لطفِ خداست ؛ مراد از چشمِ مست میگون تجلی ذاتی مست باعتبار استغنا میگون باعتبار خونریزی و خونریز از انجهت که موجبِ فناء عاشقانست

معنے آنست که اے محبوبِ من در جدائی تو بامیدِ حصولِ لعلِ تو که نامتناهی است و چشمِ مستِ میگونِ تو که تجلی ذاتی قهاریست از جامِ غم بجز خون خوردن کارے نیست یعنی در هجرِ تو این عمرِ گرامیِ خود بخونخواری بسر می برم چون مشاهدهٔ معشوق درحقِ عاشق دولت است عظمی بنابران گوید قوله

ز مشرقِ سرِ کوے آفتابِ طلعتِ تو　　اگر طلوع کند طالعم همایونست

معنے آنست که زہے سعادت و نیک بختی طالع من اگر آفتابِ طلعتِ تو که کنایت از تجلی ذاتیست از مشرقِ سرِ کوے قلبِ حزینِ ما طلوع نماید و یا از مشاهدهٔ خود فرحان و شادان سازد چون کارِ عاشق بجز از ثنائے محبوب و مقامش سوائے کوے عشق نمیباشد بنابران گوید قوله

حکایتِ لبِ شیرین کلامِ فرهادست　　شکنجِ طرهٔ لیلی مقامِ مجنون است

معنے آنست که کلامِ فرهاد که کنایه از عاشق است بجز از بیانِ لبِ شیرین که لطفِ محبوبست نخواهد بود و مقامِ مجنون که عاشق است بجز از شکنجِ طرهٔ لیلی که کنایه از جذبهٔ عشق و محبت است نخواهد بود چون عاشق مدام خواهان است که محبوب بغمخواریِ او کوشد گوید قوله

دلم بجو کہ قدت ہمچو سرو دلجو یست	سخن بگو کہ کلامت لطیف و موزونست

معنے آنست کہ اے محبوب من قدتو کہ مراد ازان طول ظہور وجود حق است در مظاہر کہ اَلَمۡ تَرَ اِلٰی رَبِّکَ کَیۡفَ مَدَّ الظِّلَّ چون دیدن سرو موجب فرحت خاطر غمزدگان است و مے بدلداری ما کوش و مونس ما باش اے بوصل خود رسان واگر این نیکنی بارے سخن بگو یعنی وحی خفی کہ شامل حال دوستانست بما ارزانی فرما کہ زندگی بخش دل عاشقان گردیدہ چون رفع درد و غم عاشق بجز مشاہدہ محبوب نمیتوان نمود بنابران گوید قولہ

ز دور بادہ بجان راحتم رسان ساقی	کہ رنج خاطرم از جور دور گردون ست

دور بادہ مشاہدات تجلیات و فیض بخشی ساقی محبوب و مرشد معنے آنست کہ ای محبوب من بجان حزین ما کہ بسبب جفاکاری سپہر بمہر مبتلاے غم و اندوہ ہجران است از ظہورات تجلیات و مشاہدات انوار خود راحتے بخش و نیز اے مرشد من ازین فیض بخشی کہ شامل حال تست نظرے دربارہ ما کن کہ بسبب جفاکاری سپہر بیمہر مبتلاے غم و الم ہجرانم چون ہجران موجب گریہ و زاریست بنابران گوید قولہ

ازان زمان کہ ز چنگم برفت یار عزیز	کنار دامن من ہمچو رود جیحون است

یار عزیز تجلی معنے آنست کہ اے محبوب من ازان روزے کہ تجلی و مشاہدہ تو از ما در نقاب شدہ از غایت گریہ و اشکباری کنار دامن من بمنزلہ رود جیحون گردیدہ چون راحت خاطر عاشق بہجران محبوب ممکن نیست بنابران گوید قولہ

چگونہ شاد شود اندرون غمگینم	باختیار کہ از اختیار بیرون است

معنے آنست کہ اے محبوب من اندرون غمگین من کہ بسبب ہجران تو حصول غم نمودہ چگونہ باختیار یعنے بحیلہ و فریب شاد توان نمود کہ بحدے عنان اختیارش از دست رفتہ دلے اختیار ساختہ چون کار معشوق مدام استغنا است و عاشق با اینہمہ استغنا از طلب باز نمیتوان ماند گوید قولہ

ز بیخودی طلب یار میکند حافظ	چو مفلسے کہ طلبگار گنج قارون ست

معنے حافظ با اینہمہ استغناے معشوق کہ در طلب او مسر گردانست محض از بیخودیست کہ کنایہ از غایت شوق است و کمال اشتیاق مانند مفلسے کہ طلبگار گنج قارون گردد دلالانہ اد کجا و ما کجا کہ ما للتراب و رب الارباب ٭ چہ نسبت خاک را با عالم پاک ٭ ۔ غزل

زلف آشفتہ و خوکردہ و خندان لب و مست	پیرہن چاک و غزلخوان و صراحی در دست
نرگسش عربدہ جو و لبش افسوس کنان	نیمشب دوش ببالین من آمد بنشست
سر فرا گوش من آورد بآواز حزین	گفت کای عاشقِ دیرینہ من خوابت ہست

آشفتہ پریشان خوکردہ عرقناک پیرہن چاک بیباک افسوس کنان سحر کنان معنی آنست کہ آن محبوب باز لفے پریشان و روے عرقناک و لب خندان و مست و پیرہن دریدہ و غزلخوان و صراحی بدست و چشم مخمور و مکحول و لب سحر ساز بوقت نیمشب کہ اوان مشاہدات عارفانست ؎ روبرو در دلِ بنشین کان دلبر خرگاہی ٭ وقتِ سحری آید یا نیمشبے باشد ٭ آمدہ نشستہ سر نزدیک گوش من آوردہ باواز حزین کہ آوازِ معشوقانست فرمود کہ اے عاشقِ دیرینہ تو کہ از مدتے دعوی عشق ما می نمائی ولاف محبت ما میزنی خواب تراہست یعنی چگونہ مرترا خواب روے دادہ شدہ ؎ عَجَباً لِلْمُحِبِّ کَیْفَ یَنَامُ ٭ کُلُّ نَوْمٍ عَلَی الْمُحِبِّ حَرَامٌ واین حالت عرفا را گاہ در بیداری باشد چون سول المعراج قال ع رَاَیْتُ رَبِّیْ لَیْلَۃَ الْمِعْرَاجِ فِیْ صُوْرَۃِ اَمْرَدَ شَابٍ مُقَطَّط وگاہ در واقعہ چنانچہ در شرح گلشن راز ہست کہ اکابر مے بینند کہ حق تعالے خود ساقی شدہ بدپریشان شراب مینوشانند و گاہ بخواب چون کار عاشق مدام طریقۂ اخلاص و استقبال است بعشق بنابران گوید قولہ

عارفے را کہ چنین بادۂ شبگیر دہند	کافر عشق بود گر نبود بادہ پرست

عارف کنایۃ از عاشق بادہ شبگیر مشاہدات نیمشبی و سحری کافر عشق عاشق کہ در جلال مستور گردیدہ ؎ کفر در معنے جلالِ کبریاست ٭ کاندر انجا سالک راہِ فناست ٭ معنے آنست عاشقے را کہ اینچنین مشاہدات مذکورہ بادہ دہند او اگر در عشق ساعی نباشد و در عدم ریا نکوشد و از جان و دل برنخیزد و از زہد و تقوی نگذرد باید دانست کہ منکر و ساتر عشق است اے محروم عشق و چون آن سعادت از لیست گوید قولہ

برو اے زاہد و بر دُردکشان خوردہ مگیر	کہ نداوند جز این تحفہ بما روز الست

معنے آنست کہ اے واعظ و اے ناصح برو بکار خود باش و لغیبت دردکشان یعنے عاشقان مباش کہ از ازل جز این تحفہ بادہ پرستی کہ عشق و رندی و عدم ریاست بما عطا نمودہ اند و چون از ہیچکس بجز فعل مقدر بظہور نمے پیوند بنابران گوید قولہ

آنچه او ریخت به پیمانهٔ ما نوشیدیم ‖ اگر از خمر بهشت است وگر از بادهٔ مست

پیمانه اعیان ثابته و استعداد خمر بهشت عشق حقیقی و زہد و ورع بادہ مست عشق مجاز و بادہ ظاہری معنی آنست کہ آنچہ قابلیت مرا اعیان ثابتہ و یا استعدادات مارا داد قبول کردیم اگر عشق حقیقی وگر عشق مجازی واگر زہد و ورع است و یا بادہ ظاہری و چون نگاہداشت توبہ از عاشقان محال ست بنابران گوید قولہ

خندهٔ جام مئی و زلفِ گره گیر نگار ‖ اے بسا توبہ کہ چون توبۂ حافظ بشکست

خندہ تجلی جام مئے روے محبوب زلف گرہ گیر جذبہ عشق معنی آنست اے حافظ نہ تنہا توبہ تو روبشکست آوردہ بلکہ آن تجلی محبوب و جذبہ او توبہ بسا کس شکستہ و از دائرہ عصمت بیرون بردہ و رسوائے عالم ساختہ

غزل

زلفت ہزار دل بیکے تار مو ببست ‖ راہِ ہزار چارہ گر از چار سو ببست

زلف جذبۂ عشق و نیز دنیا بیکے تارِ مو بجذبۂ از جذبات و نعمتے از نعمات دنیا چارہ گر عاقل معنی آنست کہ اے محبوبِ من تنہا من برشتہ زلف تو کہ جذباتِ عشق است گرفتارم بجذبہ از جذبات خود ہزار دل را بخود کشیدہ و والہ ساختہ و ہزاران ہزار عاقلان را چنان گرفتار خود کردہ کہ بہیچ نوع رہائی نمے بیند و راہ بیرون شدن نمی شناسد و نیز آنکہ دنیا ہزار صاحبدل را بنعمتے از نعمتہاے خود بستہ و شیفتہ گردانیدہ و ہمان شیفتگی سدّ راہ شدہ و راہ ہزار عاقل بآن از ہر چار طرف بستہ و از خود گذشتن نمیدہد یعنی ابناے عالم را دیدہ از روے شفقت و تاسف میگوید کہ افسوس ہزار افسوس کہ ہزار عالم و عاقل و فاضل کہ شیفتہ دنیاے دنی گشتہ اند و از مجاز بحقیقت پے نمی برند و چون مشاہدہ معشوق بین التجلی و الاستتار ست و آن موجب ازدیادِ محبت عاشق است بنابران گوید قولہ

تا ہر کسے ببوے نسیمے دہند جان ‖ بکشود نافہ را و در آرزو ببست

نافہ تجلی اجمالی کہ اول بر دل سالک نازل مے شود معنی آنست کہ اے محبوب من اول ظہور تجلی بر دل ما عطا نمودی بعد از ان مخفی ساختہ چنان استغنا را کار فرمودی کہ درِ آرزو ببست یعنی امید منقطع شد و این ظہور و خفا محض براے آنست کہ ہر کسے کہ طالب صادق باشد ببوے نسیم کہ کنایہ از ذوق و مشاہدہ است جان شیرینِ خود را فداے او سازند و از سر جان برخاستہ بطلب آیند چنانکہ قاضی حمید الدین ناگوری در عشقیہ می نگارد کہ آرے نمودگی براے ربودگی بود و بستگی براے کشادگی از ان ربودگی نابودگی

حاصل شد چگونه نابودگی که بیہودگی رسانید وازین بستگی خستگی دست داد که شکستگی بار آورد و شکستگی کلید بستگی است وا اینهمه از برای از دیاد محبت است ؎ دیدار مینمائی و پرہیز میکنی ؛ بازار خویش آتش ما تیز میکنی ؛ چون اخفاء معشوق موجب سرگشتگی عاشق است بنابران گوید قوله

ابرو نمود و جلوه گری کرد و رو ببست	شیدا ازان شدم که نگارم چو ماهِ نو

معنی آنست که باعث اینهمه شیفتگی من آنست که آن محبوب پری پیکر من مانند ماه نو تجلی خود نمود و اظهار خود کرده باز رو در نقاب گردید و درین ظهور و خفا امرے بکار برد که ما را از ما ربود و اینحال را عاشق دریابد نه هر بوالهوس چنانچه قاضی حمید الدین ناگوری گفته اے عاشق معشوق را با غمزدگان عشق کرشمه الیست که اگر شمه ازان بر اهل عالم متجلی گردد حقا که همه را روان از تن برآید شک نیست که زلف لیلی را شکنیست که جز دل مجنون تاب آن ندارد و بر عذاره عذرا خطے است که جز جان وامق عذرا نکاهد و در لب شیرین نمکے است که سینهٔ فرهاد خستهٔ اوست و در جعد ایاز حلقه الیست که دل محمود بستهٔ اوست و میان عاشق و معشوق ماجرا ے است که جز بگوشهٔ چشم نتوان دانست و جان و جانان را ماجرائیست که جز بشیوه ابرو نتوان نمود و چون معشوق را بر عاشق ظهور بتجلیات متنوعه میباشد بنابران گوید قوله

وین نقشها نگر که چه خوش بر کدو ببست	ساقی بچند رنگ می اندر پیاله ریخت

ساقی محبوب حقیقی بحکم وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا مے کنایت از تجلی که موجب بیخودی سالک است پیاله کنایه از دل وین اشارت بتجلیات کدو اشارت بدل و وجود سالک معنے آنست که محبوب من بتجلیات متنوعه و انوار متلونه بر دل عاشق شهود نمود واین نقشها که تجلیات متنوعات است بنگر که چه خوش بر کدوے دل و یا وجود سالک نقش بسته و موجب زیبائی و رعنائی او گردیده و نیز مصرعه اول برین نوعست که ساقی بخنده رنگ مے اندر پیاله ریخت + ساقی کنایه از ساقی حقیقی و خنده عبارت از تجلی رنگ مے عبارت از پرتو وجود که منبسط شده بر اعیان ممکنات پیاله عبارت از اعیان ثابته یعنے ساقی پرتو وجود خود بفیض مقدس بر ماهیاتِ ممکنات منبسط گردانیده واین نقشها و شکلها با حسن و جمال در غایه لطافت و کمال فریبندهٔ دلها و ربایندهٔ جانها و جالبِ عاشقان و سالب عارفان در عالم ظاهر گشته در پیاله کدو که اعیان ثابته است باید دانست که در ظهور تجلیات دو حالت روے دهد چنانچه شیخ فرید الدین عطار می فرمایند ؎ در صفت سر زند این مستی ؛ بطراز م ... ظهار ؛

یا بکل اللسان شود خاموش ٭ یا بطال اللسان کند گفتار ٭ او خروشان چو بلبلان بہار ٭ او خموشان چو طبلۂ عطار ٭ لیکہ طال اللسان ہلاک شود ٭ سر دہد یا وکم کند دستار ٭ آنکہ کل اللسان بود چہ شود ٭ بسلامت بایستد بکنار ٭ کم نگردد ز گلشنش بکبوی ٭ کم نگردد ز خرقہ اش یکتار ٭ بنابران از حال کل اللسان خبر میدہد۔ قوله

یارب چہ سحر کرد صراحی کہ خون چشم	با نغمہای قلقلش اندر گلو ببست

یارب کلمہ تعجب کرد مفعول کرد صراحی و فاعل ہمان ساقی کہ در بیت بالا گذشت صراحی وجود سالک خون چشم شراب انگوری کنایت از عشق و محبت نغمہ آواز قلقل آواز ریختن شراب از صراحی مراد از نغمہ قلقل فصاحت و بلاغت معنے آنست کہ نمیدانم کہ آن محبوب حقیقی و یا عشق آن محبوب مر وجود عاشق را چہ نوع سحر کرد کہ باوجود چنین فصاحت و بلاغت و انواع زبان آوری چون بمرتبہ عرفان رسید گنگ گشت و مجال گفتن اسرارش نماند باز ہمین مضمون را بعبارتے دیگر بیان آوردہ قوله

مطرب چہ نغمہ ساخت کہ در زمرۂ سماع	بر اہل وجد و حال در ہای ہو ببست

مطرب کنایۃ از محبوب حقیقی و مرشد نغمہ ساخت تلقین کرد و بیان نمود اہل وجد عاشقان ہای ہو اظہار اسرار عشق معنے آنست کہ آن محبوب من و یا مرشد من چہ تلقین نمودہ و ارشاد فرمود کہ در حلقہ عشاقان بر عشاقان در ہای ہو بستہ شد کہ سرے از اسرار وانمے نمایند و چون در اظہار اسرار الہی خوف و خطر بسیار است بنابران گوید قوله

دانا چو دید بازی این چرخ حقہ باز	ہنگامہ در نوشت و در ہای ہو ببست

معنے آنست کہ دانا کہ سالک کل اللسانست چون تماشاے سپہر شعبدہ باز دریافت کہ ہر یکے را بایکدگر عناد و عداوتے در میانست و کمر بخون یکدگر بستہ لاجار بمضمون مَنْ سَکَتَ سَلِمَ وَمَنْ سَلِمَ نَجَا ہنگامہ قیل و قال ہم در پیچید و در بیان اسرار الہی ببست و مہر سکوت بر درج دہن نہاد مباداکہ سخنے سر زند کہ عقل تاریک گرفتاران عالم ناسوت بگرد او نرسد بجنگ برخیزند و حکم بتکفیر نمایند چون سالک از ینہا برگذشت و حصول معرفت کہ مشاہدۂ ذاتی ہست نمود و آن مقام عجز نمودنست کما لا احصی ثَنَاءً عَلَیْكَ اَنْتَ کَمَا اَثْنَیْتَ عَلٰی نَفْسِكَ بنابران گوید قوله

گفتم کہ حسن چہرۂ او را صفت کنیم	او رہی خود نمود دہ گفتگو ببست

معنی آنست که قبل ازین ارادهٔ من متعلق نه این بود که خوبی چهرهٔ آنمحبوب را در معرض بیان آرم و بمدح وثنای او پردازم امّا آنمحبوب شیرین کار بمشاهدات خود ما را از ما در ربود و در حیرت انداخت و در حلق سکت دهن را مقفل ساخت که دمی نتوانم زد چنانچه در گلستانست نقلست که یکی از صاحبدلان سر بجیب مراقبه فرو برده و در بحر مکاشفه مستغرق شده چون ازان حالت باز آمد یکی از اصحاب بطریق انبساط گفت درین بوستان که تو بودی ما را چه تحفه کرامت آوردی گفت بخاطر داشتم که چون بدرخت گل برسم دامنی پر از گل کنم و هدیه اصحاب را برم چون بدرخت گل رسیدم بوی گلم چنان مست کرد که دامنم از دست برفت ؎ گفتم که گلی بچینم از باغ ٭ گل دیدم و مست شد بوئی ٭ و چون حصول این دولت عظمی که مذکور شد بی عشق نمیشود بنابران گوید قوله

احرام طوف کعبهٔ دل بی وضو ببست	حافظ هر آنکه عشق نورزید و وصل خواست

معنی آنست که ای حافظ هر طالبی که حصول عشق نمود و درد عشق پیدا نکرد و با اینهمه امید وصل که حصول معرفت است داشت مانند کسی است که از برای طواف کعبه احرام بی وضو بست ای کار لا ینفع کرد و طمع خام پیش آورد غزل

گر نکته دان عشقی خوش بشنو این حکایت	زان یار دلنوازم شکریست باشکایت

معنی آنست که مرا ازان آن یار دلنواز خود که از ما اعراض نمود شکریست باشکایت و چون شکر و شکایت از امور متضاده اند و اجتماع اینها محال که اَلضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ بنابران گوید که اگر در دبستان عشق نکته دانی حاصل نموده این سخن را خوش بشنو یعنی بغور او رس که شکایت ازین جهت که اعراض نمود و شکر ازآن رو که ما را از عاشقان شمرده آنگاه این مواقعات در پیش آورده چنانچه عاشق بمعشوق خود گفته ؎ از زبان تو حدیثی نشنودم هرگز ٭ از تو شرمندهٔ یکحرف نبودم هرگز ٭ معشوق بجواب او گفت ؎ تو نظر باز نهٔ ورنه تغافل نگهیست ٭ تو سخن فهم نهٔ ورنه خموشی سخن است ٭ و چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران اظهار استغناء محبوب و محرومی خود گوید قوله

یارب مباد کس را مخدوم بی عنایت	بی مزد بود و منت هر خدمتی که کردم

معنی آنست یعنی هر خدمتی و طاعتی که بدانجناب نموده ام آن محبوب از جهة استغناء ذاتی که دارد که اِنَّ اللهَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ هیچ ملتفت بآن نشد و اعجبا اینچنین مخدوم بعنایت کسی را مباد

مضمون مصرعهٔ ثانی اگرچه ترک ادب است لیکن ازان مراد اظهار محرومی خود واستغناء محبوب است ونیز گاهی گویند
مجنون بما صدد عشق چون درین زمانه قحط الرجال افتاده واز عاشقان کامل کسی بنظر نمی آید بنابران گوید قوله

رندان تشنه لب را جامی نمیدهد کس — گویا ولی شناسان رفتند زین ولایت

رندان تشنه لب عاشقان جام فیض وتوجه از قبیل ذکر سبب وارادهٔ مسبب ولی شناسان
ولی بموجب اَلوَلِیُّ یَعرِفُ الوَلِیَّ یعنی تقاضاے جهان چنین روداده که هیچکس توجهے درحق عاشقان
نمی نماید وبمراد ایشان نمیرساند گویا عاشقان کامل ازینجهان ناپدید شدند وعاشق صادق را باید که هرچه از
معشوق بدو رسد از جور وعدل ورحمت ولعنت احتمال نماید ودم نزند وبغیر رجوع نکند بنابران گوید قوله

هرچند بردی آبم رو از درت نتابم — جور از حبیب خوشتر کز مدعی حمایت

معنی آنست که اے محبوب من هرچند که مرا رسواے جهان ساختی وبتشنیع خلق گرفتار کردی ازینجهت
که مرا العشق خود آشنا ساختی وهیچ بحال ما نپرداختی باینهمه تن برضا دادم ورجوع هیچکس از زاهد وشیخ
نمے آرم ومدد از ایشان نمیخواهم که جور محبوب خوشتر از حمایت مدعیان چراکه چون تو درحق ما اینچنین ستم
روا داشتی ما راهم بدان راضی باید بود که اَلاِرَادَةُ تَرکُ الاِرَادَةِ. بجز تو روبکه آرم ؎ هم پیش تو از دست
تو میخواهم داد ؛ وچون راه عشق پر از محن وبلیات است بنابران گوید قوله

در زلف چون کمندش ای دل مپیچ کانجا — سرها بریده بینی بیجرم وبے خیانت

معنی آنست که در زلف سلسل که راه عشق است ای دل در میا که این راهے است هرکه درین در آمد
بی تقصیری وبے گناهی لے بسهل تقصیر وبسهل گناه سرش بباد میدهند وچون دنیا هردم خود را بزینتے
وزیبے وگز بچشم عاشقان مے نماید بنابران گوید قوله

چشمت بغمزه ما را خون ریخت می پسندی — جانان روا نباشد خونریز را حمایت

چشم مراد عالم شهادت که دنیا است غمزه رونق وزیبائی معنی آنست که اے محبوب من این دنیاۓ
فانی هردم بزیبائشے وآرائشے درچشم مے آید وموجب سدّ راه ما میگردد وبدینجهت خون ما ریخته ودر غم واندوه
افگنده پس تو روا دار این هستی جان من خونریز سزاوار حمایت نیست می باید که زیبائی او در نظر ما خوار وپریشان
ومحقر داری تا بدان ملتفت نگردیم وچون مراد عاشقان رسیدن بمعرفت الٰهی است وحصول آن
جز بعنایت الٰهی معلوم بنابران گوید قوله

اندر شب سیاہم گم گشت راہ مقصود	از گوشۂ برون آئی ای کوکب ہدایت

شب سیاہ عالم کثرت و تفرقہ و خودی و خود بینی است کوکب ہدایت محبوب معنے آنست کہ ای محبوب من از راہ مقصود کہ حصول وحدت است بسبب استیلاء عالم کثرت و تفرقہ ماندہ ام پس از گوشہ اختفا بدیوانگاہ ظہور بر آے و از کثرت بوحدت و از تفرقہ بجمعیت رہنمای کن کہ بے این رہ بحصول مدعا محال و نیز از کوکب ہدایت مراد مرشد پس انخطاب بمرشد باشد معنی ظاہر و چون راہ عشق کہ کنایت از معرفت است سراسر حیرت است گوید **قولہ**۔

در ہر طرف کہ رفتم جز حیرتم نیفزود	فریاد ازین بیابان وز راہ بے نہایت

معنے آنست کہ در راہ عشق کہ معرفت الٰہی است ہر چند تگ و دو نمودم و جد و جہد بکار بردم آخر الامر جز حیرتے حصول نشد فریاد ازین بیابان خونخوار کہ عشق است کہ جز خونخواری حصولے ندارد و فریاد ازین راہ بے نہایت کہ معرفت است کہ انقطاعش ناممکن چنانچہ در بیت آیندہ میگوید **قولہ**

این راہ را نہایت مشکل توان بریدن	کش صد ہزار منزل بیشست در بدایت

معنے آنست کہ این راہے است مشکل الانقطاع چرا کہ صد ہزار منزل وقتے کہ طے نمایند گویند ہنوز اول قدم است ازینجہت ہم گویند کہ ہیچکس بمقام معرفت او نرسد کسے بقدم اول جان داد و کسے بدوم و کسے بسیوم و کسے بدر چون رفع درد عاشق بجز از مشاہدہ معشوق نمیتوان شد بنا بران گوید **قولہ**

اے آفتاب خوبان میسوزد اندرونم	یکساعتم بگنجان در سایۂ سرایت

معنے آنست کہ اے محبوب من بسبب ہجران تو اندرونہ من شعلہ وار میسوزد اگر بوصل مدام میتوانی رسانید کہ از محالاتست کہ من ہرگز طمع مدار وصال دوام را پس بار سے یکساعت در سرائے وصل خود بارده تا رفع این غم و این اندوہ نمایم چون زہد و ورع پیش نمیرود و لغیر از عشق دستگیری سالکان میتواند کرد بنا بران گوید **قولہ**

عشقت رسد بفریاد گر خود بسان حافظ	قرآن ز بر بخوانی یا چاردہ روایت

معنے آنست کہ اے طالب صادق اگر بالفرض مانند حافظ قرآن را یا چاردہ روایت یاد بخوانی اے حافظ مرتب باشی و در زہد و ورع کمال کردی این زہد و ورع ہیچ بفریاد نخواہد رسید الا عشق می باید کہ بحصول او ساعی باشی و ازین زہد و ورع یکسو گردی **غزل**

زاہدِ ظاہر پرست از حالِ ما آگاہ نیست	درحقِ ما ہرچہ گوید جای ہیچ اکراہ نیست

زاہد طائفہ ایست کہ بنور ایمان والیقان جمالِ آخرت مشاہدہ نمایند و دنیا را در صورتِ قبیح بنابران از دنیا روگردانند وطالب آخرت شوند وتخلفِ این طائفہ از صوفیہ آنست کہ زاہد بحظ نفس خود محجوب از حق چہ بہشت مقامِ حظ نفس ہست فِیْهَا مَا تَشْتَهِی الْاَنْفُسُ وصوفی بمشاہدہ جمالِ ازلی ومحبتِ لم یزلی از ہردو کون آزاد واین را دو متشبہ اند طائفہ باشند کہ ہنوز رغبتِ ایشان بکلی از دنیا مصروف نشدہ باشد وخواہد کہ بیکبارگی از رغبت گردانند ایشان را متزہد گویند واین طائفہ را متشبہ محق بزاہد گویند پس صوفی از زاہد بمرتبہ اعلی باشد ویا آنکہ از زاہد ظاہر پرست متشبہ مبطل بزاہد باشد کہ طائفہ متشبہ دومی زاہد ہست وآن طائفہ ایست کہ از برای قبول خلق ترک زینت دنیا کنند وخاطر از جمیع اسباب دنیوی بازگیرند وبدان طلب تحصیل جاہ کنند در میانِ مردم وممکن بود کہ بر بعضے حال ایشان متشبہ شود وپندارند کہ از دنیا اعراض کلی کردہ اند وایشان خود بر ملک ومال وجاہ خریدہ اند کہ ترکُ الدُّنْیَا لِلدُّنْیَا این طائفہ را مرائیہ خوانند معنے آنست کہ زاہد ظاہر پرست کہ جبہ و دستار را شعار خود ساختہ وبعصا وتسبیح پرداختہ وبزہد ریائی کہ دام مشیخت ہست مشتغل واز عدم ریا کہ عشق وبے باکیست ورندی مشتغل ہرچہ از راہِ حسد وانکار گوید وبہ تشنیع وملامت پیش آید جای ملول خاطر شدن نیست کہ او بیچارہ گرفتارِ دام بلا ہست از حالِ ما آگاہ نیست پس قول نابینای وناواقفی اعتماد را نشاید وہم ابن زید روایت کردہ کہ امام غزالی را در خواب دیدم کہ زنجیرے در گردن خوکے کردہ بود واو را میکشید گفتم این خوک چیست گفت این احمد قاضی ہست کہ خدا مرا بر و مسلط کردہ تا بہ بینم کہ بچہ سبب نزد او مستحق لعنت شدہ بودم پس چون عشق راہے ہست کہ سالک آن بر دوست ودشمن یکسان باشد وبر ردّ وقبول کسے دل ننہد واز جفای کسے مغموم نگردد بنابران گوید قولہ

ہرکہ خواہد گو بیا وہرچہ گوید گو بگو	گیر ودار وحاجب ودربان درین درگاہ نیست

معنے آنست کہ ہرکہ از دوست ودشمن ومعرض ومنکر ارادہ آمدن دارد گو بیا وہر کسے از رد وقبول ومدح وذم ومنع وعطا ودشنام وسلام میتواند گفتن گو بگو چرا کہ امر ونہی وحاجب ودربان بدینجا نیست اینجا رد وقبول ومدح وذم ودوست ودشمن یکسانست نہ از کسے رنجیدن

ونہ کسے را رنجانیدن بلکہ احتمال جفا کردن و وفا نمودن چنانچہ ؎ وفا کنیم و جفا ها کشیم و خوش باشیم
کہ در طریقت ما کافریست رنجیدن ؛ و چون احوال عاشق مدام بنوعے دگر است گاہ قبض گاہ بسط
گاہ تغیر گاہ تبدیل و جمیع اینجملہ را بگردش چرخ نسبت دارد و چون فی الحقیقت مر او را اختیاری
نیست کہ بیچارہ خود محکوم اوست و اختیار بدست ندارد گوید **قولہ**

چیست این سقف بلند سادۂ بسیار نقش	زین معما هیچ دانا در جهان آگاہ نیست

سقف بلند آسمان سادہ باعتبار آنکہ جملہ ستارگان در آسمان ہفتم و این خود نقشے ندارد و بسیار نقش
باعتبار نجوم و ستارگان کہ درین ہست و یا باعتبار حوادثات یعنی این چرخ بیدار چیست کہ جملہ خیر و شر و نیک و بد
و رنج و گنج منسوب باوست و چون بنظر حقیقت دیدہ میشود این بیچارہ محکوم امر اوست شب و روز در
گردش است اگر اختیارش بدست او بودی از چہ سرگردان شدی و چون بمعرفت آن ہر کسے را راہ نیست
کہ اینچہ و نسبت باو چہ پس میگوید کہ ازین بگذر کہ این معمائے است کہ ہیچکس را الفہم او راہ نیست
و چون این خیر و شر در نظر سالک تا آن زمان ست کہ گرفتار عالم ناسوت است و پردہ کثرت از نظر او
بر نخاستہ و چون عالم وحدۃ رو نمود جملہ خیر و شر یکسانست بنابران گوید **قولہ**

در طریقت ہرچہ پیش سالک آید خیر اوست	بر صراط مستقیم ای دل کسے گمراہ نیست

معنی آنست کہ چون سالک از عالم ناسوت رسیدہ بعالم وحدت و معرفت رسید و حقیقت اشیاء بر و مکشوف شد در الوقت
ہرچہ کہ مکشوف شود بدان عمل نماید خیر اوست و گمراہ او را نمیتوان گفت چراکہ رہ بہ صراط مستقیم کہ عالم وحدت
و معرفت است رسید انجا کسے گمراہ نیست چہ خیر و شر در انجا گذر ندارد چہ خدا تعالی فرمودہ و قتے کہ در
عالم البطون بودم کہ کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا پس خواستم کہ بعرض ظہور آرم کہ فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ پس
بظاہر تجلی کرد بر جمیع اشیاء موجودہ و در علم ہم بوجود خارجی موجود گشتند و از علم بیقین پیوستند
فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ پس ہرچہ اضافت اطلاق اسم وجود برو توان کرد چون موجود نیست
در حقیقت وجود اوست لَیْسَ فِی الدَّارِ غَیْرُنَا دَیَّارٌ و جملہ وجودات موجودات مجازیہ و بحکم ربوبیۃ
جملہ در تحت و تصرف اسم رب جملہ بر صراط مستقیم وَمَا مِنْ دَابَّۃٍ اِلَّا ھُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِیَتِھَا میخوان و
این سر شریفہ میدان اگر در ہر ذرہ بتخانہ و دہر مومنے حاجی و کعبہ و عاقل و دیوانہ جملہ موجود مربوب
من باشند و در راہ تربیت مربوب من باشند یکے اسم الہادی دیگرے مظہر اسم المضل

واین اسماء متقابل در قضاء اسماء متعالیه جمله در تحت حیطه الله والله دال بر وجود واحدیه یگانه در ذات ویکتا در صفات در هر گاہے که از حضرت واحدیت خود متجلی گردد از اسم الهادی ظاهر شود هر چه مظهر او باشد صورت او نماید مومنے ومصلحے وعارفے واگر تجلی بر مظهر اسم المضل ظاهر شود چه صورت نماید صورت کبری وفاسقی وهر گاه که قطع نظر کنی از مظهر و بنظر عارفان دران مظهر ناظر گردی در نظرت هیچ ضلالت نماند چراکه رب صراط المستقیم است وجمله در تربیت اوست وتحمل اے سالک طریقت فیوضات الهیه را طرق مختلف است ومتعدد گاہے فتح الباب از محنت میشود وگاہے از راحت در محنت ودلتنگی نباید عَسٰی اَنْ تَکْرَهُوا شَیْئًا وَّهُوَ خَیْرٌ لَّکُمْ **قوله** **در طریقت هر چه پیش سالک آید** ساز در پختگی وسوز در خامی تا خامی دارد در جوش است به پختگی که رسد خاموش است بلائے که در و مشاهده هیلے کند عطا است واینچنین بلا سراسر عطا نصیب اولیا اوائل سلوک سالک را باید که از قبض وبسط ورنج وراحت مذبذب نشود وبر جاده صراط مستقیم فَاسْتَقِمْ کَمَا اُمِرْتَ مستقیم باش وقبض راسبب بسط داند وبر بسط مغرور نگردد که منازل نامنتهی بی منتهی است وغولان بیابان گمراهی در راه افزون از حد احصا وذریات شیطان لاتعد ولاتحصی وَلَا تَتَّبِعُوْا خُطُوَاتِ الشَّیْطَانِ اِنَّهٗ لَکُمْ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ ویَوْمَ تُبْلَی السَّرَائِرُ را پیش نظر دارد وذخیره حسنات از مزرع دنیا برائے عقبا بردارد وفرصت را غنیمت شمارد وَاتَّقُوْا یَوْمًا لَّا تَجْزِیْ نَفْسٌ عَنْ نَّفْسٍ شَیْئًا وَّلَا یُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَّلَا یُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَّلَا هُمْ یُنْصَرُوْنَ وچون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گوید **قوله**

صاحب دیوان ما گویا نمیداند حساب		**کاندرین طغرا نشان حسبة لله نیست**	

صاحب دیوان محبوب **اندرین طغرا** اشارة بعشقبازی **حسبة لله** شفقت ومهربانی. **معنے** آنست که محبوب ما گویا حساب نمیداند که در دیوان عشق ومعشوقی بعاشقان التفات نمیکند ومهربانی نمینماید وحال آنکه اهل حساب وصاحب دیوان را رسمے است که برعایت خاطر رعایا وبرایا چیزے از حساب غور گذاشت نمایند وحسبة لله واستمالة لقلوبهم چنین کنند وچون در بحر عشق احتمال جور وجفا ودم بچون وچرا نزدن است بنابران گوید **قوله**

اینچه استغناست یارب وینچه نادر حکمت است		**کاینهمه زخم نهانست ومجال آه نیست**	

معنی آنست که و اعجبا نمیدانم که چندین استغنا که هیچ نوع التفات بحال عاشقان نیست چیست
و اینچه نادر حکمت است که با اینهمه زخم پیاپی و درد دمبدم مجال دم زدن نداده چون در دو بیت ما تقدم
شکایت محبوب و بیان جور و جفاے او نمود چون زشت ترین عاشقان آنست که از معشوق شکوه و شکایت
کند بنابران گوید قوله

هر چه هست از قامت ناسازی اندام ماست	ورنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست

بی اندام بے زیب و موزون چه اندام در لغت بمعنے زیبائی و آراستگی است شیخ سعدی گفته ؎ سر و را
با قامت زیبا که هست ٭ پیش اندام تو هیچ اندام نیست ٭ معنے آنست که از جانب مبدا هیچ بخلی نیست
چه لطف او عام ست ؎ برین خوان یغما چه دشمن چه دوست ٭ و این تفاوت زیادتی نقصان و معموری
و محرومی و کفر و اسلام و خیر و شر که مابین رو بداده است بنابر استعداد است چنانچه شپرک را از دیدن آفتاب
پس اضافه نقصان و ملامت بخود عائد میگردد نه بدوست کما قال الله وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُوْا أَنْفُسَهُمْ
يَظْلِمُوْنَ فَلَا تَلُوْمُوْنِيْ وَلُوْمُوْا أَنْفُسَكُمْ چون توجه مرشد مدام شامل حال مسترشد هست بنابران گوید قوله

بندهٔ پیر خراباتم که لطفش دائم است	ورنه لطف شیخ و زاهد گاه هست و گاه نیست

معنے آنست که من از جان و دل غلام و بندهٔ پیر خرابات که مرشد کامل است هستم چراکه لطف او
مدام شامل حال مسترشد انست و الا نه لطف شیخ و زاهد که کنایت از نصیحت و ترغیب ایشانست گاه هست
گاه نیست گاه موثر گاه نه و چون عاشق کامل آنست که از ترسانیدن و بیم دادن معرضان و منکران
باز نماند و نظر بر لطف و رحمهٔ معشوق داشته بکار خود سرگرم و ساعی باشد بنابران گوید قوله

تا چه بازی رخ نماید بیدقی خواهیم راند	عرصهٔ شطرنج رندان را مجال شاه نیست

معنے آنست که بیدق وجود خود را در جولانگاه عشق خواهیم دوانید به بنیم تا چه معامله رو دهد و از منع
و ترسانیدن کسے باز نخواهیم شد که عرصهٔ شطرنج رندان را یعنے عشق عاشقان صادق را مجال
آن نیست که کسے شه دهد و چون براه عاشقی در آمدن کار یکرنگانست بنابران گوید قوله

بر در میخانه رفتن کار یکرنگان بود	خود فروشانرا بکوی میفروشان راه نیست

معنے آنست که بر در میخانهٔ عشق رفتن و طلب او نمودن کار یکرنگانست یعنی از خودی و خود بینی گذشته
و از نفاق و ریا مبرا شده و بعالم نیستی و عدم یکرنگ گردیده و خود پرستان و خود بینان ریائی را بکوی

مے فروشان که عشق است راه نیست وچون اظهار کرامات ودعوئ غیبینی نمودن لازمهٔ عاشق کامل نیست
که ؎ هر که او از کشف خود گوید سخن ؛ کشف او را کفش کن بر سر بزن ؛ بنابران گوید قوله

حافظ ار بر صدر ننشیند ز عالی همتیست ✻ عاشق دردکش اندر بند مال و جاه نیست

معنے آنست که حافظ اگر بر صدر مشیخت نمی نشیند واظهار تلقین ودعوی کشف وکرامت نمیکند دلیل
نقصان او نیست بلکه محض عالی همتی اوست که عاشق دردکش است وعاشق دردکش در پے حصول مال
وجاه که مشیخت است نیست غزل

سر ارادت ما و آستان حضرت دوست ✻ که هر چه بر سر ما میرود ارادت اوست

معنے بیت ظاهر است اما مشتمل بر مضمون سُبْحَانَ مَنْ لَا یَجْرِیْ فِیْ مُلْکِهٖ اِلَّا مَنْ یَّشَاءُ پس عاشق را
باید که هر چه از دوست رسد از رد وقبول ومدح وذم وعطا وقبض وبسط رضا دهد ودم نزند که کمال عاشقی
در تفویض وتسلیم است اگر صاحب تسلیم را مثل ابلیس طوق لعنت در گردن افگنند وکوچه بکوچه بگردانند
باید که چنان از معشوق خود راضی بود که مومن از ایمان خود باید دانست که محبوب حقیقی را تشبیه بماه ومهر
داده اند اما چون او ازینها منزه است میگوید قوله

نظیر دوست ندیدیم گرچه از مه ومهر ✻ نهادم آئینها در مقابل رخ دوست

معنے آنست که بیان آن محبوب از تشبیه وتمثیل مبرا ومعرا اما کسے را که تشنگی عقل غالب آمده واز غایت
فرط طلب چشم عقل او را تیره کرده اینچنین کس چه کند که دوست را به تشبیه وتمثیل ذکر نکند چون پریشانی
عاشق از تحریر وتقریر مبرا است بنابران گوید قوله

صبا ز حال دل ریش ما چه شرح دهد ✻ که چون شکنج ورق غنچهاے تو بر توست

معنے آنست صبا که کنایت از واعظ ولائم است پریشان کنندهٔ دل عاشقان است از حال
دل ریش ما گرفتار هجران چه در معرض بیان توان آورد که حال دل ما بدین غایت رسیده که مانند شکنج
برگ غنچه ته بته است یعنی بیرون از احاطهٔ تقریر وچون عاشقی راهیست هر که درین درآمد گرفتار بلیات
شد بنابران گوید قوله

نه من سبوکش این دیر رند سوزم وبس ✻ بسا سرے که درین کارخانه سنگ سبوست

سبوکش محنت کشنده دیر رند سوز عشق که سوزندهٔ عاشقان است سنگ سبو سنگے که سبو بران

دارند معنے آنست کہ تنہا من گرفتار بلیات عشق واسیر حوادثات مجسم وبس بلکہ ہزاران ہزار درین کارخانہ عشق سنگ سبو شدہ اند اے گرفتار غموم وہموم وچون ہرچہ عاشقان راست بلطف اوست بنا بران گوید قولہ

اگر تو شانہ زدی زلف عنبر افشان را | کہ باد غالیہ سالیست وخاک عنبر بوست

معنے آنست کہ اے محبوب من آن زلف عنبر افشان را کہ کنایت از وجود ماست باعتبار ساتر روی حقیقت چنانچہ جاے دگر گفتہ ع تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز تحقیق تو بشانہ لطف وفضل خود آراستہ گردانیدہ وانہمہ نتیجہ اوست کہ باد انفاس ما بوے غالیہ عشق حاصل نمودہ وخاک وجود ما بوے عنبر معرفت بدست آوردہ وچون جملگی محبوبان ومشکویان خاک راہ محبوب حقیقی اند بنا بران گوید قولہ

نثار روی تو ہر برگ گل کہ در چمن است | فدای قد تو ہر سروبن کہ بر لب جوست

برگ گل محبوب چمن دنیا سروبن محبوب لب جو دنیا و تو در ہر دو مصرع ضمیر بمحبوب است معنی آنست کہ ہر گلروے کہ در چمن دنیا رو بشگفتگی آوردہ نثار روے تو است وہر سرو قدے کہ در سرو ستان جہانست فداے قامت تست کہ فے الحقیقت معدوم اند وحسن وجمال شان عارضی است وچون کار عاشق مدام تفاول نیک بحصول مراد است بنا بران گوید قولہ

رخ تو در دلم آمد مراد خواہم یافت | چرا کہ حال نکو در قفای فال نکوست

معنی آنست کہ اے محبوب من در عالم تصور وتفکر کہ در حصول مرادات می نمودم کہ خیال رخ تو در آئینہ دل من روے نمود پس بنا بالیقین معلوم گردید کہ بمراد خود کہ وصال تست فرو خواہم گردید بجہت آنکہ فال نیک در نیست وچون وصف معشوق لا یتناہی است بنا بران گوید قولہ

زبان ناطقہ در وصف شوق تو لالست | چہ جای کلک بریدہ زبان بیہدہ گوست

معنی آنست کہ زبان ناطقہ کہ کنایہ از رسول علیہ السلام ست در احصاے وصف شوق تو گنگ گردید کہ لا اُحصِی ثَنَاءً علَیکَ اَنتَ کَمَا اَثنَیتَ عَلٰی نَفسِکَ پس چہ یاراے کلک بریدہ زبان بیہدہ گوے ماست کہ دم بمدح وثناے تو زند وچون عشق از نصیبہ ازلی است گوید قولہ

نہ این زمان دل حافظ بر آتش ہوست | کہ داغدار ازل ہمچو لالہ خود روست

آتش ہوس عشق مراد بجہت تحسر معنے آنست کہ دل حافظ کہ سوختہ آتش عشق است نہ این زمانیہ

الیست بلکه موسوم بداغ عشق همچو لاله خودرو از ازل است والله اعلم غزل

ساقی بیا که یار ز رخ پرده برگرفت
کار چراغ خلوتیان باز درگرفت

ساقی کنایه از مرشد است پرده برگرفتن دور نقاب و ظهور نمودن است قوله

آن شمع سرگرفته دگر چهره برفروخت
وان پیر سالخورده جوانی ز سر گرفت

شمع سرگرفته تجلی رو در نقاب پیر سالخورده دل افسرده معنے آنست که اے مرشد بیا که باز یار ما از پرده حجاب بر منصه ظهور برآمد و کار چراغ خلوتیان که کنایه از تجلی است باز بر اوج و رونق گری روشن گردید و آن مشاهدات تجلیات که چند روز رو در نقاب شده بود باز خود را آشکارا ساخت و این پیر سالخورده که کنایه از دل بریان و افسرده است که بسبب هجران فسردگی حاصل نموده بود از سر نوزادگی و جوانی یافت و باز پیر سالخورده عشق که در حالت فیض نامش مسدود یعنی عشق از سر جوان گردیده چون در عشق و محبت تقوی و ورع را دخلے و گنجایشے نیست بنابران گوید قوله

آن عشوه داد عشق که تقوی ز ره گرفت
وان لطف کرد دوست که دشمن حذر گرفت

معنے آنست که عشق بنوعے واله و فریفته خود گردانیده و غالب شد که تقوے از میان رخت یکسو نهاد و لطف دوست بنوعے دامنگیر وقت ما گردید که دشمن ما که منکر ست حذر گرفت و زبان از تشنیع و ملامت بربستند و چون رفع غم و هجران بجز وصل محبوب نمیتوان کرد بنابران گوید قوله

بار غمے که خاطر ما خسته کرده بود
عیسے دمے خدا بفرستاد و برگرفت

معنے آنست که بار غم هجران آن یار پری پیکر که خاطر ما خسته کرده بود باز آن محبوب از روے لطف و مرحمت عیسے دمے که کنایت از مرشد است و نیز مشاهدات تجلیات برما رو نمود تا بسبب آن این محنت براحت مبدل گردید و چون غرور و تکبر شر الخصال من النساء و الرجال است بنابران گوید قوله

زنهار زین عبارت شیرین و دلفریب
گوئی که پسته تو سخن در شکر گرفت

معنے آنست که خطاب از محبوب است یعنے اے طالب صادق بسبب این شیرین زبانی و فصیح گوئی و بلاغت عبارت زنهار گوئی که پسته دهن با سخن در شکر گرفت یعنی بدین شیرین زبانی غره نگردی و نگوی که شیرین سخنم و سخنان شیرین بمعرض بیان آرم که اینهمه از لطف اینجانب ست چون در چشم عاشق ظهور محبوبان مجاز تا آن زمان است که آفتاب حقیقت طالع نشده بنابران گوید قوله

هر حوروش که بر مه و خور حسن میفروخت
چون تو در آمدی پی کار دگر گرفت

معنے آنست که اے محبوب من هر حوروش که عبارت از محبوب مجاز و یا تجلیات آثاری و اسمائی و صفاتی که بر مه و خور تفاخر میکرد و مارا بدان جهت بخود ملتفت میساخت اینهمه تا آن وقت بود که ظهورِ ذات خود نکرده بودی و چون تجلی ذاتی خود کردی آنها پی کار دگر گرفت از پیش چشم چون انجم از پرتو شعاع ناپدید شدند ؎ چو سلطان عزت علم در کشد ٭ جهان سر بجیبِ عدم در کشد ٭ و چون هیچ جا از غلغلۂ عشق خالی نخواهی دید بنابران گوید قوله

زین قصه هفت گنبدِ افلاک پر صداست
کوته نظر نگر که سخن مختصر گرفت

معنے آنست که از قصه عشق هفت گنبد افلاک پر غلغله است کوته نظری ما نگر که سخن مختصر کردم و منحصر بر هفت گنبد داشتم هفت گنبد چه بلکه هر چه در تحت کن آمده است چه از انس و جن و ملائکه و پری و کوه و شجر و سما و ارض و کرسی و عرش و لوح و قلم و غیره از غلغله عشق خالی نیست چون کلام حافظ مقبول درگاه ایزدی و جناب الهی است و اینهمه از لطف اوست بنابران از راهِ تعجب خطاب بخود کند و گوید قوله

حافظ تو این دعا ز که آموختی که یار
تعویذ کرد شعرِ ترا و بزر گرفت

دعا سخن معنے آنست که اے حافظ تو چنین سخن دلپذیر و بینظیر از که آموختی بجاے که یار شعر ترا بزر گرفته چون تعویذ بر خود معزز داشت یعنے مقبول لطف الٰهی گردید غزل

ساقیا آمدنِ عید مبارکباد ت
وان مواعید که کردی مرواد از یادت

ساقی محبوب حقیقی و نیز مرشد یعنے اے محبوب من و اے مرشد من آمدن عید که آوان مشاهدات تجلیات است مبارکباد ترا و آن وعده ها که بما نمودی فراموش مباد بلکه باید که بموجب اَلْکَرِیْمُ اِذَا وَعَدَ وَفَا بوفاے آن کوش چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گوید قوله

در شگفتم که درین مدت ایام فراق
بر گرفتم ز حریفان دل و دل میدادت

معنے آنست که اے محبوب من و اے مرشد من درین عجبم که درین ایام هجران و جدائی که از عاشقان دل بر گرفتی و بداغ سوختی و هیچ بمداواے آن نه پرداختی دلت بدین رضا میداد چون مراد عاشق مشاهده معشوق است گوید قوله

برسان بندگی دختر رز گو بدر اے
که دم همت ما کرد ز بند آزادت

برسان مخاطب مرشد است دان در بیت بالاست ومفعول محذوف وآن معشوق و گو خطاب معشوق دختر رز شراب انگوری مراد عشق ومحبت یعنی اے مرشد بندگی عشق ومحبت ما بآن محبوب برسان وبگو که چندین ناز واعراض تا کے از کاشانه اختفا بر منصه اظهار جلوه نما که دم همت ترا از اختفا آزاده کرده یعنی کمال عشق ومحبت ما اقتضا همین نمود که خود را ازمکان اختفا بیرون آری وچون بمشاهده محبوب شادی عاشقان معلوم بنابران گوید قوله

شادی مجلسیان درقدم ومقدم تست | جای غم باد هر آن دل که نخواهد شادت

مخاطب محبوب که در بیت بالا گذشت ونیز مرشد آنگاه این بیت به بیت بالا قطعه پیداست یعنی آن چه به بیت بالا مذکور شد بگو بعده اینهم بگو معنے آنست که اے محبوب من شادی عاشقان وفرحت دلدادگان موقوف بقدوم وپیش آمدن تست وبس وهر دل که طالب وخواهان جلوه تو نباشد پس هر آئینه آن دل بغم هجران وجدائی گرفتار وچون در عشق عاشق کامل نقصانے وتغیرے راه نمی یابد بنابران گوید قوله

شکر ایزد که ازین باد خزان رخنه نیافت | بوستان سمن وسرو وگل وشمشادت

سرو وگل وشمشاد کنایه از عاشقان که بعضے ازان در عشق درمقام محبوبیت اند وبعضے درمقام محبت اند یعنی شکر مر خدائے را که ازین باد خزان هجران وجدائی در بوستان دل طالبان وعاشقان رخنه روندا دو تغیر وتبدل وکاهشے وزوالے در عشق شان ونقصے رونمود وچون بوصل رسیدن دولت عظمے است بنابران از چشم زخم پناه می جوید ومی گوید قوله

چشم بد دور کزان تفرقه خوش باز آورد | طالع نامور ودولت مادر زادت

تاء خطاب بخود است معنے آنست که اے سالک عاشق طالع سعید ودولت مادر زاد تو ترا ازان تفرقه هجران وجدائی خوش باز آورده وبجمعیت وصل رسانید پس چشم حاسدان ازین دور باد وچون عشق بهترین شغلها وباعث وصول حق است بنابران گوید قوله

حافظا از دست مده صحبت این کشتی نوح | ورنه طوفان حوادث ببرد بنیادت

کشتی نوح کنایه از پیاله معنے آنست که اے حافظ تا بتوانی صحبت این کشتی نوح که عشق است از دست مده یعنی بے عشق مباش ودر پے حصول او شو وگرنه طوفان حوادثات روزبے بنیاد ترا برباد دهنده است پس مبادا که ازین سعادت عظمی محروم مانی غزل

ساقی بیار بادہ کہ ماہِ صیامؔ رفت　　دردہ قدح کہ موسمِ ناموس و نام رفت

یعنے آنست کہ اے مرشد و پائے وعدہ ایزدی بادہ عشق و محبت بما ارزانی فرما کہ ماہ صیام کہ کنایۂ از زمان زہد و پارسائی است رفت و ایام بہار کہ اوان ظہور عشقست رسیدہ پس قدح بادہ محبت عطا فرما و ہیچ اندیشہ مدار کہ موسم نام و ننگ کہ ایام عظمت و دفا و خود بینی است مرتفع شدہ و چون از عشق بہترین شغلے نیست بنابران گوید قولہ

وقت عزیز رفت بیا تا قضا کنیم　　عمرے کہ در حضور صراحی و جام رفت

صراحی و جام شراب ذکر سبب و ارادہ مسبب مراد عشق یعنے اے وعدہ ایزدی بیا و ہمدم ما باش و مونس شو تا وقت عزیز کہ کنایہ از جوانی است ببطالت رفتہ و عمرے کہ بیحصول عشق و محبت از دست دادہ قضائے آن کنیم و تلافی آن نمائیم و چون از توبہ کہ لوازم زہد است کشودی نمیشود بنابران گوید قولہ

در تاب توبہ چند توان سوخت ہمچو عود　　مے دہ کہ عمر در سرِ سودای خام رفت

یعنے آنست کہ اے وعدہ ایزدی تا کے در آتش توبہ کہ لوازم زہد است ہمچو عود بسوزم کہ ازین کارے پیش نمیرود مے محبت بموجب وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا عطا نما کہ عمر عزیز خود را در خیال سودائے خام کہ حصول وصال بزہد و پارسائی است از دست دادم و ہیچ بکوئے مقصود رہ نبردم و چون رہ بکوئے وصال میسر نیست تا کہ محو مطلق نگردد بنابران گوید قولہ

مستم کن آنچنان کہ ندانم ز بیخودی　　در عرصۂ خیال کہ آمد کدام رفت

یعنے آنست کہ اے وعدۂ ایزدی بادہ محبت عطا نما و ازان مرا چنان سرمست کن کہ از غایت بیخودی چندان خبر ندارم کہ در خیال کدام کس آمد و کدام کس رفت یعنے محو مطلق گردان و چون عاشق مدام طالب فیض دوست است بنابران گوید قولہ

بر بوے آنکہ جرعۂ جامے بما رسد　　در مصطبہ دعای تو ہر صبح و شام رفت

یعنے آنست کہ اے وعدۂ ایزدی مدام در مصطبہ کہ کنایہ از مقام خلوتست و یا عشقست بدعا گوئے تو اشتغال داشتہ ام بہمین امید کہ جرعۂ فیض و کرامت از تو رسد و چون عشق بمعشوق باعث حیات عاشق است بنابران گوید قولہ

دل را کہ مردہ بود حیاتے بجان رسید　　تا بوے از نسیم میش در مشام رفت

لہ ماہ صیام مدت انقطاع وحی و اولیا را وحی خفی بود انبیا را وحی جلی ۱۲

معنے آنست کہ دل راکہ بسبب زہد وتقوے افسردہ وپژمردہ بود حیاتے حصول شد ازان وقتے کہ بوے از نسیم میش کہ کنایہ از محبت اوست در مشام ما راہ یافتہ وچون زاد راہ عاشق عجز ومسکینی است نہ غرور وخود بینی بنابران گوید **قولہ**

زاہد غرور داشت سلامت نبرد راہ ‖ رند از رہِ نیاز بدار السلام رفت

معنے آنست کہ زاہد بسبب غرور کہ شر الخصال من النساء والرجال است رہ بسلامت بدوست نبرد وبداغ ہجران مبتلا ماند وعاشق از راہ عجز ومسکینی بدار السلام وصال کہ اِنَّ لِلّٰہِ جَنَّۃً لَیْسَ فِیْھَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا رسید ونیز زاہد کہ کنایہ از شیطان کہ ریاضات شاقہ کردہ بسبب غرور کہ اَنَا خَیْرٌ مِّنْہُ خَلَقْتَنِیْ مِنْ نَّارٍ وَّخَلَقْتَہٗ مِنْ طِیْنٍ راہ بسلامت نبرد آخر الامر بداغ لعنتی الی یوم الدین موسوم شد ورند کہ کنایہ از آدم ؑ است از راہ نیاز کہ رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا نمودرہ بدار السلام اصطفا برد کہ ثُمَّ اصْطَفَاہُ وچون عاشق مدام بعشق مستغرق است بنابران گوید **قولہ**

زاہد تو وان وخلوۃ وتنہائی وبلا ‖ عشاق راحوالہ بعیش مدام رفت

نیاز

معنے آنست کہ اے زاہد تو وتنہای ورنج والم وزہد ورع کہ نصیبہ تو ہمین است وما راحوالہ بعشق کہ عیش مدام است رفت یعنی نصیبہ ما ہمین گردیدہ وچون ہر دلے کہ قلب وناسرہ بود بجز از کوے عشق رواجے نیابد بنابران گوید **قولہ**

نقد دلی کہ بود مرا صرف بادہ شد ‖ قلب سیاہ بود ازان بر حرام رفت

نقد دل اضافہ بیانیہ بادہ عشق مجاز **قلب سیاہ** نقد ناسرہ حرام کنایہ از عشق ومحبت است معنے آنست کہ دل من در بازار شریعت رواجے نمییافت آخر الامر ببازار عشق شتافت آنجا رواج یافت آرے چرا رواجے نیابد کہ نقد قلب بود خود در حرام رفت چون فخر الدین عراقی رحمہ بطواف کعبہ رفتم بحرم رہم ندادند کہ درون در چہ کردی کہ درون خانہ آئی ؛ در دیر میزدم من ز درون ندا برآمد ؛ کہ درآ درآ عراقی کہ ز خاصگانِ مائی ؛ **سوال** اگر از شراب محبت مراد داشتہ پس حرام بچہ معنی **جواب** آنکہ تا محبت حق آمیختہ بمحبت غیر است در نظر صاف خواران حرام کہ قَلْبُ الْمُؤْمِنِ حَرَامُ اللّٰہِ وَحَرَامٌ عَلٰی حَرَمِ اللّٰہِ اَنْ یَّلِجَ فِیْہِ غَیْرُ اللّٰہِ ونیز مراد عشق مجاز حرام ازان روکہ پردہ حقیقت است وحلال ازان روکہ قنطرہ حقیقۃ است وچون نصیحت بعاشق سودے نمے بخشد بنابران گوید **قولہ**

دیگر مگو نصیحتِ حافظ که ره نیافت
گم گشته را که بادهٔ لعلش بکام رفت

گم گشته عاشق که از خود گذشته بادهٔ لعل شراب و کنایت ازان عشق است معنے آنست که اے زاهد بار دیگر بحافظ بنصیحت پیش میا که عاشقے که بخلعت عشق سزاوار شد بسوے نصیحت راه نیافت پند پذیر مانع نشد رسواے مادر زاد را والله اعلم **غزل**

سینه ام ز آتش دل از غم جانانه بسوخت
آتشے بود درین خانه که کاشانه بسوخت

معنے آنست که سینه من از آتش دل که از غم آن یار سنگین دل روئداده بود بسوخت پس درین خانه دل ما آتشے بود اما عجب آتشے که هم کاشانه را بسوخت و نیز آرے چرا نسوزد که آتش اندوه هجران در کاشانه دل ما بمنزلهٔ آتش بود آخرالامر بتقاضاے خود رو داد و چون جدائی محبوب موجب سوختگی آتش عاشق است بنابران گوید **قوله**

تنم از واسطه دوری دلبر بگداخت
جانم از آتشِ مهرِ رخ جانانه بسوخت

معنے بیت اظهر است چون راه عشق همگی شدائد و بلیاتست گوید **قوله**

هر که زنجیرِ سرِ زلفِ پریرویم دید
دل سودازده اش برمنِ دیوانه بسوخت

معنے آنست هر عاشقے که زنجیر سر زلف پریروے من که کنایت از شدائد و بلیات است معلوم نمود دل دیوانه او بر منِ سودازده بسوخت که احوال آن بیچاره بچه طور خواهد بود چون احوال عاشق موجب رحم مے باشد بنابران گوید **قوله**

سوزِ دل بین که ز بس آتش و اشکم دل شمع
دوش بر من ز سر مهر چو پروانه بسوخت

آتش مراد ازان سوختگی از ذکر سبب و اراده مسبب اشک مراد گریه شمع مراد عاشقی که شمع وار مے سوزد و یا معاندے که در آتش حسد میسوزد معنے آنست که سوز دل ما را معائنه کن که دل شمع از بسیاری سوختگی و گریه ما از روے شفقت مانند پروانه بسوخت چون شمع **قوله**

آشناے نه غریبست که دلسوز منست
چون من از خویش برفتم دل بیگانه بسوخت

یعنی الشمع که دلش از روے شفقت بر ما بسوخت نه آشنای منست بلکه او هم غریبست که بموجب مَالِلغَرِیبِ سِوَی الغَرِیبِ اَنِیسٌ دلسوز منست و این شمع اگرچه بیگانه است اما چون من از خویش برفتم یعنی سرگردان بادیه حیرانی و پریشانی شدم دل بیگانه هم بسوخت و چون زهد و عشق باهم صورت نه بندد که الضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ

بنابران گوید **قوله**

خرقه زهد مرا آب خرابات ببرد | خانهٔ عقل مرا آتش خمخانه بسوخت

خرقه زهد پارسائی وزہد آب خرابات شراب مراد عشق خانه عقل اضافه بیانیه آتش خمخانه
شراب کنایه از عشق معنے بیت اظهرست وچون آن توبه را در عشق گنجایشے نیست گوید **قوله**

چون پیاله دلم از توبه که کردم بشکست | همچو لاله جگرم بے مے وپیمانه بسوخت

معنے آنست که دل من لسبب از توبه که از عشق کرده بودم آخر الامر چون پیاله بشکست وریزه ریزه شد
وآن توبه هیچ سودمند نگردید چراکه جگرم همچو لاله بے مے وپیمانه بسوخت اے داغدار ازلی که انجا نه مے بود
ونه پیمانه وچون در راه عشق خودی وخودبینی راگذر نیست گوید **قوله**

ماجرا کم کن وبازآ که مرا مردم چشم | خرقه از سر بدر آورد وبشکرانه بسوخت

ماجرا گفت گو مراد نصائح ازبدی به نیکی واعظ است مردم چشم را دانایان بحیا تعبیر نموده اند معنے
آنست که گفتگو کم نما واز نصیحت گوئی بازآ ومرا در سلوک عشق حاجب ومانع مباش وخاطر خود را ازین
اندیشه مخراش که مردم چشم من خرقه خویش را که عبارت از حیا است در شکرانه حصول محبت سوخته
وباقبال مطلوب دیده بردوخته وجه ونیز اگر مخاطب درینجا معشوق بود تصویر معنی چنین باید نمود که
معشوق از تیز نگریستن عاشق بجانب خود رنجیده باشد وچون طریق مصالحت درمیان آمده شکوه
حالة گذشته که موجب رنجش بود درپیش آورد بنابران گوید که ذکر حالة گذشته کم نما وباز درین خانه
بیا ذکران که مرا مردم چشم من تیز بینی از سر بدر آورد وبشکرانه که تو سر مصالح داری آن خرقه را سوخته
برین تقدیر این بیت قریب بیت بمضمون امیر خسرو است ؎ نگرم ترا ز نیم چشم تر دشوار می آید نظر
بیرون کنم دیده زسر آسان کنم دشوار تو ٭ ونیز میگویند که شخصے باخواجه ومعشوق ایشان هم صحبت
بوده وازین که خواجه خرقه از سر برآورده آئین خرقه پوشان گرفته آنشخص از صحبت خواجه دوری گزیده
وچون گفتگوے صلح درمیان آمد آنشخص در بیان دوری خود از صحبت ذکر خرقه درمیان آورد لاجرم
میفرماید که انچه گذشته ذکر آن درمیان میار وباز درینجا بیا وذکر آن مکن که مرا مردم چشم من یعنی معشوق
من خرقه از سر من بدر آورده وبشکرانه آنکه تو میل آمدن اینجانب داری آنخرقه را بسوخت وجه ونیز
مردم چشم کنایه از مرشد کامل که آدم از عالم بمنزله مردمک چشم از چشم است ومراد از آدم فرزندان کاملند

وخرقه کنایه ازخودی وخودبینی وخودپرستی یعنے انچه گذشت آنرا کم کن وازذکرآن بازآئی یعنی آن حالات که درخودی وخودپرستی که داشتی یادآن مکن زیراکه آن مرشد کامل من خرقه خودی وخودپرستی ازسرحقیقت من بیرون کردهمان مردم چشم یعنے روح من بتربیت مرشد کامل خرقه خودی وخودپرستی بشکرانه آنکه حقیقت من این قابلیت داشت سوخت وجه دیگر معنی آنست که ای محبوب من قیل وقال رابگذار وبازآکه مردم چشم ما خرقه خودبینی وخودپرستی ازسربدرآورد وبشکرانه محبت تو بسوخت وجه دیگر معنے آنست که اینجا عارف بعدازکشف وحدت خطاب بانفس خود میکند یعنے اکنون تولباسے دربرگرفته که درمنزل مائی ومنی مے گنجد وماجراے که درعالم ناسوت داشتی آن رابگذار وازان بازآئی که مرامردم چشم مالباس اول که عبارت ازمن وماست ازسربدرآورد ودرپے شکرانه عرفان محبوب بسوخت سوال سوختن بشکرانه چه مناسبت دارد جواب مناسبت دارد چون عزیزے بخانه عزیزے نزول کند وصاحب منزل براے عزیس مفرش فاخربگسترد وعطریات بسوزد ومشعلها افروزد وهنگام ملاقات بجهته دفع چشم زخم اسپند بسوزد وچون ازین قیل وقال هیچ حصولے نیست گوید **قوله**

ترک افسانه بگو حافظ ومی نوش دمے　　که نخوردیم می وشمع بافسانه بسوخت

معنے آنست که ترک قیل وقال کن ودمے نمے نوشی اشتغال نماواے صدولے که تاهنوز حصول محبت نکردم وشمع زندگی مابقیل وقال برباد رفت

غزل

ساقیم خضرست ومی آب حیات　　توبه ازمے چون کنم هیهات هات

ساقی نوشاننده می خضر کنایه ازمحبوب حقیقی ومرشد هات مختصر هیهات معنی آنست که هادی ورهبرمن مرشدمن ست یاالله تعالی وآبحیات می که عشق است بمنزله مے است هرگاه معامله چنین است که مصاحب خضرم وهمدم عشقم پس هیهات هیهات درچنین هنگامے توبه ازعشق چگونه بوقوع آید وچون سخنان تلخ که زجروعتاب ودشنام است اززبان معشوق بسیارشیرین ودلرباست بناءبران گوید **قوله**

بادهٔ تلخ ازلب شیرین دهان　　خوش لطافت میبرد ازآبحیات

باده تلخ سخنان تلخ که دشنام ویازجروعتاب باشد ومراد ازان خطاب ظلوما جهولا باشد اززبان محبوب که برآمده درروح افزائی عاشقان ازآبحیات که مرادازان لطف ورحمة است گوی لطافت برده وچون لطف محبوبان زندگی بخشِ عاشقانست بناءبران گوید **قوله**

چون دم عیسی نسیم لطفِ او | مردهٔ صد ساله را بخشد نجات

دم عیسی معجزهٔ عیسی که قم باذن الله مردهٔ صد ساله کنایه از عاشقی که از مدتی گرفتار داغ هجران گردیده و نجات بخشیدن از سر نو زندگی بخشیدن معنی بیت ظاهر است و چون حل مشاکیل عشق جز بعشق نمیتوان نمود بنابران گوید قوله

جز بآب آتشین یعنی شراب | حل نمیگردد مرا این مشکلات

آب آتشین شراب که بصورت آب و بصفت آتش است مراد از ان عشق که سوزنده از خودی و باقی کننده بمعشوق است این مشکلات اشارت به مشاکیل عشق معنی ظاهر است و چون عشق نصیبهٔ ازلی است بنابران گوید قوله

روزیِ ما بین که در دیوانِ عشق | جز مئ حمرا نشد ما را برات

روزی رزق دیوان عشق روز ازل مے حمرا عشق و محبت برات نصیب و قسمت معنی ظاهر و چون مردن بعشق سعادت عاشق است بنابران گوید قوله

شاد باد اروح آن رندے که او | بر سر کوے مغان یابد وفات

رند عاشق کوئے مغان مقام عشق و چون بجز عشق و سخنان عشق در جهان قیمتے ندارد بنابران گوید قوله

حاصلِ عمرِ تو حافظ در جهان | بادهٔ صاف است و باقی ترهات

یعنی اے حافظ حاصلِ عمر تو در جهان همین بس است که بادهٔ صاف که محبت حق است بے آمیزش غیر بنوشی و ورائے هر چه هست لایعنی است و جز قیل و قال هیچ نه قوله

شگفته شد گلِ حمرا و گشت بلبل مست | صلای سرخوشی ای صوفیان باده پرست

گل حمرا ظهورِ مصنوعات و مشاهدات تجلیات معنی آنست که در بهار دین محمدی هم گل حمرا که عشق و محبت است رو بشگفتگی آورده پس اے صوفیان باده پرست که کنایت از عاشقان و طالبانست صلائے سرخوشی است بیائید و حصول مے محبت نمائید باز این وقت کو و نیز گل حمرا کنایه از جوانی و بلبل کنایه از دل معنی ظاهر و چون توبه در عشق صورت نه بندد بنابران گوید ۔ قوله

اساس توبه که در محکمی چو سنگ نمود | ببین که جام زجاجی چه طرفه اش بشکست

جام صراحی شراب از ذکر سبب و اراده مسبب مراد عشق معنی آنست که توبه من که در محکمی کم از سنگ

بنود هیچ نوع او بشکست نمی آورد ببین که جام زجاجی که کنایت از عشق است چه طرفه اش بشکست اے بسهلترین انواع بشکست وچون پیش محبوب آنچه هے از کمال استغنا که دارد بکسے ملتفت نہست ہمہ یکسان است بنابران گوید قوله

بیار باده که در بارگاهِ استغنا
چه پاسبان و چه سلطان چه هوشیار و چه مست

معنے آنست که اے حافظ در نوشیدنِ مے که کنایت از عشقبازیست ساعی باش و آن خود اگرچه مجازی باشد و هیچ غم مدار که در پیش استغناء محبوب چه مومن و کافر و مطیع و عاصی و خیر و شر یکسانست یعنے محتاج بکس نیست اِنَّ اللّٰهَ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ و هر کرا می نوازد من غیر علة می نوازد که قَبِلَ مَنْ قَبِلَهٗ لَا لِعِلَّةٍ چون عاشق را باید که بنوعے در عشق اشتغال نماید که هیچ اندیشه ما سوائے محبوب در دلش راه نیابد بنابران گوید قوله

بہ هست و نیست مرنجان ضمیر و خوشدل باش
که نیستی ست سرانجام هر کمال که هست

هست و نیست غنا و فقر و حیات و مرگ ضمیر دل و مصراع ثانی بموجب لِکُلِّ صُعُوْدٍ هُبُوْطٌ و چون وقت مرگ ازین فقر و غنا حصولے نیست گوید قوله

ازین رباطِ دودر چون ضرورتست رحیل
رواقِ طاقِ معیشت چه سربلند و چه پست

رباطِ دودر دنیا باعتبار آمد و شد رواق محل طاق ایوان معنے ظاهر چون حصولِ گنج وصال بے رنج شدائد و بلیات نمی شود گوید قوله

مقامِ عیش میسر نمیشود بے رنج
بلا بحکم بلے بسته اند روز الست

معنے آنست که مقام عیش که وصلست بے رنج غموم و هموم دیا عشق که العشق تمام المحنة والبلا حصول نمیشود و آن رنج و بلائے مذکوره باقرار قالوا بلےٰ بروز ازل اختیار کرده چون ازین زندگی دو روزه و قیل و قال حصولے نیست بنابران گوید قوله

شکوه آصفی و اسپ باد و منطق طیر
بباد رفت از و خواجه هیچ طرف نبست

آصف نام وزیر سلیمان اما اینجا سلیمان ع یعنے شکوه سلیمانی که اسپ باد و گویائی طیر که مراد را بود آخر الامر اینهمه برباد رفت و خواجه را که سلیمان ع است ازان هیچ حصولے نشد ابن ای سالک قوله

بہ بال و پر مرو از ره که تیر پرتابی
هوا گرفت زمانے ولے بخاک نشست

معنے آنست کہ باسباب دنیوی کہ طالب راسد راہست از دست مردو شجیب مباش و تولیش را چیزے
متراش کہ تیر پرتابی ہر چند کہ در ہوا رفت باز بخاک افتاد حاصل آنکہ ہر گرا بخاک نشستن است باسباب
مستعارش از چہ راہ چہ رفتن است و چون فضل و لطف معشوق از احاطہ تقریر مبرا است گوید قولہ

زبان کلک تو حافظ چہ شکر آن گوید | کہ گفتہ سخنت می برند دست بدست

خطاب از جانب محبوب است یعنے اے حافظ زبان کلک تو چہ شکر آن میتواند گفتن کہ ترا قبولے
دادہ ایم کہ سخن ترا از غایت اعزاز دست بدست مے برند واللہ اعلم **غزل**

شنیدہ ام سخنے خوش کہ پیر کنعان گفت | فراق یار نہ آن میکند کہ بتوان گفت

پیر کنعان یعقوب ع و کنایہ از عاشق نیز یار یوسف ع کنایہ از محبوب معنی مصرعہ ثانی آنست کہ حدیث
افتراق و جدائی از احاطہ تحریر و تقریر بیرون است قولہ

حدیث ہول قیامت کہ گفت واعظ شہر | کنایتی ست کہ از روزگار ہجران گفت

معنے آنست کہ حدیث روزگار ہجران بمنزلہ ایست کہ حدیث قیامت از وے کنایتے است و چون
ہیچکس را بجرم معشوق گذر نباشد بنابران گوید قولہ

نشان یار سفر کردہ از کہ پرسم باز | کہ ہر چہ گفت برید صبا پریشان گفت

یار سفر کردہ تجلی حق کہ از نظر ما رو باخفا آوردہ و نیز رسول ع کہ ازین عالم رحلت نمودہ برید صبا
علماء و فضلاء معنے آنست کہ نشان محبوب حقیقی از کہ پرسم و تفحص احوال او از کہ نمایم کہ ہر چہ علماء و فضلا
گفتہ مختلف الاحوال بعبارت از آنکہ رہ بسوے او ندارند و محض قال و قیل را بکار بردہ اند و نیز برید صبا
اضافت بیانیہ کہ پیغامبر عاشقانست در شرح نزہۃ الارواح آوردہ کہ عجائب قومے اند کہ باد صبح را
ہمدم خود ساختہ و ہر دم باو سخن پردازند یعنے این طرفہ قومے کہ فیض قدسی را ہمدم خود ساختہ تا ہر چہ
گویند ہم از ان فیض بآن فیض گویند و خلق پندارند کہ با ایشان میگویند و باد بحکم طبیعت بر خاک میگذرد
پندارند کہ سخن ایشان می آرد و می برد یعنے فیض حق سبحانہ بحکم طبیعت کہ طبعش تواتر ورود دست
بر خاک وجود ایشان متواتر میرسد و ایشان ہر دمے متوجہ باو میشوند کہ ورودش بجہت آوردن
حالات شوریدگی ایشان مخصص است و آنخود خاصیت اوست کہ در آید و نپاید آخر سخن باد آوردہ را
چہ اعتبار است کہ چون باد خود پایندہ نیست حالے کہ ازو زاید اعتبار پایندگی را نشاید چون از عاشق

ترک معشوق صورت نه بندد بنابران گوید قوله

فغان که آن مهٔ نامهربان دشمن دوست	بترک صحبت یاران خود چه آسان گفت

آن مهٔ نامهربان حق تعالے باعتبار استغنا دشمن دوست باعتبار مَن اَحَبَّنِی قَتَلتُہٗ یاران خود کنایه از خود چنانچه در محاوره الیشان میگویند و مراد خود را دارند و مضمون مصرعه ثانی موافق مَن لَم یَشکُر عَلیٰ نَعمَائِی وَلَم یَصبِر عَلیٰ بَلَائِی وَلَم یَرضَ بِقَضَائِی فَلیَخرُج مِن تَحتِ سَمَائِی وَلیَطلُب رَبًّا سِوَائِی

چون رضا لازمهٔ عاشق است گوید قوله

من و مقام رضا بعد ازین و شکر رقیب	که دل بدرد تو خو کرد و ترک درمان گفت

معنے آنست که الحال من و مقام رضا که هرچه از دست محبوب رسد بآن راضی باشم تا بجدے که شکرگزاری رقیب هم نمایم زیرا که هرچه از دست رقیب آید هم باراده اوست ازینجهت ؎ جور دشمن چه کند گر نه کشد طالب دوست ؛ و اینهمه از انست که دل بدرد تو که عشق است خوگرشده بود و ترک درمان که سلامتی و عافیت است نمود چون لازم است که حکم محبوب را اطاعت نماید و دم چون و چرا نزند بنابران گوید قوله

مزن ز چون و چرا دم که بندهٔ مقبل	قبول کرد بجان هر سخن که جانان گفت

بندهٔ مقبل عاشق صادق معنے بیت خود ظاهر است چون عاشق را باید که بدین زندگی دو روزه غره نشود و در حصول عشق تکاهل نورزد بنابران گوید قوله

گره بباد مزن گرچه بر مراد وزد	که این سخن بمثل باد با سلیمان گفت

معنے آنست که نفس که ودیعت حق است بران اعتماد نباید کرد اگرچه بصحت و عافیت میرود و دم واپسین را نگاه باید داشت که این سخن بروجه مثل باد که بردارنده وجود تست از و تیز همچنان باید شنفت و چون رفع غم بغیر از عشق نمیتواند شد گوید قوله

غم کهن بمی سالخورده دفع کنید	که تخم خوشدلی اینست که پیر دهقان گفت

معنے آنست که مرا ازان غم عمر به بطالت رفته بنوشیدن مے سالخورده که کنایه از عشق و محبت حق است دفع نمائید که تخم خوشدلی همین است که پیر دهقان که کنایت از عاشق کامل است گفت و آن مضمون مصرع اولیست و چون بعشوه این دنیاے مکار و مغرور نباید شد گوید قوله

بعشوهٔ که سپهرت دهد زراه مرو　　ترا که گفت که این زال ترک دستان گفت

معنی آنست که بعشوهٔ سپهر که روزے چند برمراد تو رفته و بمشاهدهٔ معشوق مغرور ساخته ازره مرو و مغرور مباش ترا که گفت که این زال ترک مکر و فریب نمود آخر الامر ترا بدام مکر خود خواهد کشید چون فضل محبوب شامل حال عاشقانست گوید قوله

بیار باده بخور زانکه پیر میکدہ دوش　　بسے حدیث غفور و رحیم رحمان گفت

معنی آنست که اے طالب بیاد عشق مستغرق باش اگر خود مجازی باشد ازان که پیر میکده که کنایه از رسول ع است و نیز مرشد است بسے فضل الہی را در معرض بیان آورده که اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَّحِیم اِنَّ اللهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ اِنَّ اللهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَّحِیم چون بازگشت عاشق از عشق نوعے از محالاتست بنابران گوید قوله

که گفت حافظ از اندیشهٔ تو باز آید　　من این نگفتم و آنکس که گفت بهتان گفت

معنی آنست که اے محبوب من بتو کدام کس گفت که حافظ از عشق تو معرض شده باشد من هرگز این نگفته ام و آن کسے که گفته است محض بهتان بکار برده غزل

شربتے از لب لعلش نچشیدیم و برفت　　روے مه پیکر او سیر ندیدیم و برفت

این غزل هنگام جدائی مرشد و یاد در حالت فیض فرموده که هنوز شربت فیض از لب لعل او که کنایت از فضل و لطف اوست حصول ننموده بودم و فیض حصول کردن چه که روے مه پیکر او نیز بسیری ندیدیم و برفت و باقی معنے غزل واضح است قوله

گوئی از صحبت او نیک بتنگ آمده بود　　بار بربست و بگردش نرسیدیم و برفت

یعنے بجدے گریزان رفت که به نشان او هم نرسیدیم قوله

صورت او بلطافت اثر صنع خداست　　باز بر ویش نظرے سیر ندیدیم و برفت

لطافت پاکیزگی صنع قدرت قوله

گلے از باغ وصالش که مرا روزی بود　　آه درد او دریغا نشمیدیم و برفت

روزی بود میسر شده بود نشمیدیم بهره حصول ننمودیم قوله

بسکه ما فاتحه و حرز یمانی خواندیم　　وز پیش سورهٔ اخلاص دمیدیم و برفت

فاتحہ الحمد حرز یمانی نام دعائے سورۂ اخلاص قل ہو اللہ و ایںہار ابرائے حصول مطلب میخوانند مطلبش اینست کہ خواندن این ہم نفعے نبخشید قولہ

عشوہ میداد کہ از کوے ارادت نروم | دیدی آخر کہ چنان عشوہ خریدیم و برفت

عشوہ فریب از کوے ارادت نروم یعنے از محبت تو معرض نگردم چنان عشوہ خریدیم مفتون آن عشوہ شدیم و اعتبار آن نمودیم قولہ

شد چمان در چمن حسن و لطافت لیکن | در گلستان وصالش نچمیدیم و برفت

چمان رقصان نچمیدیم نرقصیدیم قولہ

گفت از خود برود ہر کہ وصالم طلبد | ما بامید وے از خویش بریدیم و برفت

از خود برود سرگشتہ و پریشان و در کوے فنا جا یابد از خویش بریدیم بفنا رسیدیم و از خود گذشتیم قولہ

ہمچو حافظ ہمہ شب نالہ و زاری کردیم | کاے دریغا بوصالش نرسیدیم و برفت

این بیت خطاب بروست حافظ مراد دل یا سخن — غزل

صبا اگر گذرے افتدت بکشور دوست | بیار نفحہ از گیسوئے معنبر دوست

صبا کنایت از مرشد — معنے آنست کہ اے مرشد ما اگر ترا بکشور دوست کہ عالم وحدتست و مشاہدات تجلیات گذر افتد و بوصل او رسی پس باید کہ نفحہ از گیسوے معنبر دوست کہ بیان حقائق و معارف است بما رسانی و اگر پیام آن محبوب بما رسانی قولہ

بجان او کہ بشکرانہ جان بر افشانیم | اگر بسوے من آری پیامی از بر دوست

سوگند بجان محبوب کہ بشکرانہ این آوردن پیام جان شیرین خود را نثار تو سازم چنانچہ در بیت آیندہ گوید قولہ

و گر چنان کہ در آن حضرتت نباشد بار | برای دیدہ بیاور غبارے از در دوست

معنے آنست و اگر چنان نباشد کہ در آن حضرتت باریابی پس غبارے از در دوست کہ کنایت از نشان در دوست بیار تا آنرا در نظر داشتہ رہ بکوے مقصود برم و چون در شکستگی و پستی خود و عظمت و جلال حق نظر میکند میداند کہ این بیچارہ را با آن حضرت چہ نسبت وقتے کہ سیر الی اللہ تمام میشود سیر فی اللہ پیش مے آید باعتبار بے نہایتی مطلوب خود را بیشتر مے بیند می داند کہ در اول ہمنزل

پانهاده ایم تشنه این دریا هرگز سیر نمی شود و چون ادراک کنه امکان ندارد گوید **قوله**

من گدا و تمنای وصل او هیهات
مگر بخواب ببینم جمال منظر دوست

خواب کنایت از واقعه و حالت محویت یعنی ظاهر اما اشکال این بیت آنست که ازین بیت مفهوم میشود که وصال میسر نیست چنانچه جای دیگر نیز فرموده ع وصل او جز بخواب نتوان دید ✤ پس ازین هر دو بیت و امثال آن بوضوح می یابد که رویت حق سبحانه در دنیا نیست مگر بخواب و جای دیگر فرموده که ع مردم دیده با خر برخت ناظر نیست ✤ و نیز گفته اند که ع امروز چون جمال تو بی پرده ظاهر است ✤ ازینجا معلوم میشود که رویت در دنیا میسر است جواب آنست که رویت دیگر و شهود دیگر که آنرا مشاهده گویند رویت بآنجهان موعود است و مشاهده قلبی درینجهان هم بعارفان حاصل میشود و در تعرف آورده وَاَجْمَعُوْا اَنَّهٗ لَا یُرٰی فِی الدُّنْیَا بِالْاَبْصَارِ وَلَا بِالْقُلُوْبِ اِلَّا مِنْ جِهَتِهِ الْاِیْقَانِ و در شرح تعرف اگرچه در معنی این کلمات تفصیل داده و اجماعست که خدای عز و جل را بدنیا نشاید دیدن به بصر و نه بچشم و نه بدل و این از بهر آن گفت که گروهی روا داشته اند که بنده مر خدای خویش را بیند معائنه بچشم یا بدل و نمه اهل سنت و جماعت را اجماعست که آن گروه ضالند بانمعنی که بیقین بدل بدانند که هست و چون یقین بنده مر بنده را درست گردد همچنان گردد چون دیدار و این دلیلی است که دیدار اندر دنیا نباشد زیرا که دیدار فاضلترین نعمتها است و روا نباشد که آن بود مگر در فاضلترین مکانها و اگر درینجا دیدار یافتندی پس فرق در میان دنیای فانی و عقبی باقی نبودی و اگر گویند که ایمان هم فاضلترین نعمتها است پس چرا در دنیا باشد گوییم که ایمان جزو است و جز بغیب درست آید و نیز چرا چیزی که پیغمبران در دنیا نیافته دیگری چگونه یابند و نیز دنیا دار فنا است روا نباشد که باقی را در سرای فانی ببینند و اگر گویند چون باقی را در سرای فانی می پرستند گوییم پرستیدن امید دیدن است و چون دیدار آمد پرستیدن چه کار وغیره بسیار دلائل اما مجملا جواب آنست که خدا تعالی خبر کرد که دیدار اندر آنجهان باشد و خبر نداد که درین جهان باشد و در رساله **روضة الارواح** آورده که اهم مطالب دانستن تفرقه است که میان دیدن خدا تعالی در آخرة و دنیا است و آن آنست که در آخرت دیده سر و دیده سر یکی شود لقاء الله همچو ماه می بینند مومنان برفع حجاب در حالتی که بیچون و بیچگون بود و بخلاف دنیا که بعینه نموده نمی شود بلکه تجلی به حجاب

می بینند عارفان نه حجابے که مانع دیدن باشد بلکه مثل عینک پردہ لطیف پس در آخرت رویت است بے پردہ و در دنیا تجلی است در پردہ خواہ بدیدہ سر خواہ بدیدہ سر وانچه که در دنیا باشد ہمه مشاہدہ گویند و در رساله شیخ محمد صادق گنگوہی چنین مذکور ست که روزے سخن در صفاے حجاب و رفع حجاب مذکور شد فقیر از راہ صوفیه بعضے الفاظ ظاہر کردہ که بعضے بفهم آن نرسید و بعض جا مذکور کردند که فلانی در دنیا رویت میکند و خیال نکردند اگرچه رویت الله تعالے بآنجهان موعود است اما خواص را مشاہدہ قلبی جمال الله ہم درینجهان منقود بود و موعود را منقود خواہد و ہر که امروز کار خود نساخت فردا چه خواہد یافت مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖۤ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی اما ہر کسے را برین سر اطلاع نبود بناءً بران در خلل گذشت و چون درویش را سیر در مقامات بود و در ہر مرتبه نظرے دیگر و بصارتے دیگر کشاید که مَا رَاَیْتُ شَیْئًا اِلَّا وَ رَاَیْتُ اللّٰهَ اما رویت نگویند و رویت نبود که رویت موقوف است بموت صوری و موعود است بجنت فاعرف والضف ولا تجرم و چون بیقراری نصیبه عاشق است بناءً بران گوید قوله

	دل صنوبریم ہمچو بید لرزانست		ز عشق آن قد و بالای چون صنوبر دوست	

معنے آنست که از عشق آن رخ که مشاہدہ وحدتست و قد چون صنوبر یعنے امتداد ظهورات او که بر ہمگی موجودات سایه انداخته که اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ دل پارہ پارہ من مانند بید لرزانست چگونه رہ بدان برم و چون عاشق بما سواے معشوق ملتفت نمیشود بناءً بران گوید قوله

	اگرچه دوست بچیزے نمیخرد ما را		بعالمے نفروشیم موے از سر دوست	

معنے بیت ظاہر است و چون زبان از احصاے لطف معشوق لال است ہیچ قدرے نمی نہد بناءً بران گوید قوله

	چه عذرہا ز سگ کوے تو توانم خاست		اگر شبے بتوانیم بود بر در دوست	

معنے آنست که اے محبوب من اگر شبے بر در تو جا یابم تا قیامت از عہدہ شکر رقیب تو بیرون آمدن نتوانم چه جاے تو قوله

	چه باشد ار شود از بند غم دلش آزاد		چو ہست حافظ کمتر غلام چاکر دوست	

معنے آنست که حافظ چون کمترین غلامان و چاکران دوست است اگر از بند غم ہجران خلاص یابد و بجمعیت وصل سرفراز گردد چه باشد اے جاے تعجب نیست غزل

	صبحدم مرغ چمن با گل نوخاسته گفت		ناز کم کن که درین باغ بسے چو تو شگفت	

باید دانست که اللہ تعالے بعضے از سالکان را اول بمقام محبوبیت در آورده بعده بمقام محبت مے اندازد و بعضے را بر عکس این بنابران از حالت سالک اول خبر میدهد یعنے وقت صبح که ابتداء احوال است مرغ چمن لاهوتی که کنایت از ذات واجب الوجود است بموجب یَا عَبْدِی اَنْتَ فِی عِشْقِی وَمُحَبَّتِی وَاَنَا عَاشِقٌ وَمُحِبٌّ لَکَ با گل نو خاسته که سالک نو آموز ست گفت ناز کم کن و بر خودی خود غره مباش که درین باغ دنیا همچو تو بسے گل شگفته و آخر الامر بباد خزانے مرگ همه بخاک عدم یکسان شده اند و چون سخن سخت گفتن بمعشوق شایان عاشق نیست بنابران گوید قوله

گل بخندید که از راست نه رنجیم ولے	هیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفت

معنی آنست گل کنایه از سالک است بخندید و گفت که ازین سخن راست که گفتی رنجیده نمیشود که فی الواقع همچنین ست اما وقتے که مارا بمحبوبیت خود سرفراز ساختی پس هیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفته چون سالک از محبوبیت بر آمده بمقام محبت رسید کار محبت بگریه و زاریست گوید قوله

اگر طمع داری از انجام مرصع می لعل	دُر و یاقوت بنوک مژه ات باید سفت

از جام مرصع معشوق مے خوردن عبارت از قرب حاصل نمودن است چه نوشیدن شراب از جام دوستان کار مقربان است یعنی اے دل من اگر طمع وصال محبوب داری در و یاقوت بنوک مژه ات مر ترا باید سفت یعنے گریه بے یار باید کرد بحدیکه آخون باید گریست که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ و نیز از جام مرصع روے معشوق مے از خوردن مشاهده جمال محبوب نمودن معنی ظاهر چون در مقام عشق در آمده به گونا گون آلام در رنج مبتلا شده حالت جملیه ابتدائیه خود یعنی حالت معشوقیه خود یاد میکند قوله

در گلستان ارم دوش چو از لطف هوا	زلف سنبل بنسیم سحری می آشفت

معنی آنست که دوش در زمانه گذشته در گلستان ارم که مقام محبوبیت مرجود است چون زلف سنبل که از لطف هوای آشوبد نسیم سحری مے آشفت یعنی می رنجید و احتمال آن نمینمود و چون عاشق ما سر و جم با دل خود در سخن میباشد بنابران گوید قوله

گفتم ای مسند جم جام جهان بینت کو	گفت افسوس که آن دولت بیدار بخفت

معنی آنست که با دل خود گفتم که اے مسند جم بموجب لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ جام جهان بین تو کو یعنی آن مقام محبوبیت تو کجا رفت گفت افسوس که آن دولت بیدار

از کنایه از مقام محبوبیت است از دست رفت و بمقام محبیت که سراسر رنج والم است افتادم باز تسلی دل خود مے نماید قوله

هرکه خاک در میخانه برخساره نرفت	تا ابد بوے محبت بمشامش نرسد

معنے آنست یعنی تا قیامت هرگز بوے محبت و معرفت بمشام او نرسد وحصول او نگردد هرکه خاک در میخانه که کنایه از عشقست برخساره نرفت یعنے حصول نمود وچون سخن عشق از تحریر وتقریر بیرونست گوید قوله

ساقیا مے دہ وکوتاه کن این گفت وشنفت	سخن عشق نه آنست که گوید بزبان

معنے آنست که سخن عشق از بیان مبرا است زیرا که حدیث عشق نه بر سبیل استاد نقل کرده اند تا بطریق تعلیم فرا گیرند و بطریق تعلیم بیان کنند بلکه استادش از دل بدلست وتعلیمش از موهب الهی پس اے ساقی که کنایت از عطائے ایزدی است و مرشدے محبت بنوشان تا بدان ره بمقصد اصلی برم وکوتاه کن این گفت وشنفت یعنے ازین قال وقیل بازآئی وچون اضطرابی لازمه عاشقست گوید قوله

چکند سوز غم عشق نیارست نهفت	اشک حافظ خرد وصبر بدریا انداخت

معنے آنست که اشکباری حافظ خرد وصبر حافظ را بدریا انداخت اے بیخرد و بے صبر گردانید و بعشق بازی مشهور و بے پرستی رسوائے عالم ساخت آرے حافظ چه کند که سوز عشق نتوانست نهفته ماندن آخر الامر بتقاضا مجبور آورد ندغزل

وقت گل خوش باد کزوے وقت میخواران خوش است	صحن بستان ذوق بخش وصحبت یاران خوش است

صحن بستان دنیا میخواران عاشقان وقت گل ایام بهار که در فصل بهار معرفت ومحبت که در چمن جهان از ظهور آدم وآدمیان دمیده است ودر عهد رسول ما صلعم بکمال طراوت رسیده وموسم شگفتن از هار مکاشفات ومشاهدات شده درچنین موسم عجب هیچ کارے وشیوه نیکوتر از ولوله عشق نیست ونیز دنیا مقامی است که طالب از طفیل آن به مشاهدات عشق رسیده وذوق وصال مطلوب چشیده یعنی اگرچه روح در ملک عدم بوصل حق مستغرق بود اما قدرش نمییافت وذوق نمی نمود بحکم اَلْاَشْیَاءُ تَتَبَیَّنُ بِاَضْدَادِهَا وَالنِّعْمَةُ اِذَا فُقِدَتْ عُرِفَتْ پس بدانکه دنیا مزرعه است برائے حصول مراتب اولے واخرے پس دنیا ذوق بخش بطفیل مرشد وقت ووقت مرشد خوش باد که از طفیل وے مسترشدان خوش وقت وچون سخن صحبت مرشد موجب فرحت دل طالبان است

بنابران گوید قوله

از صبا هر دم مشام جانِ ما خوش می شود	آری آری طیبِ انفاسِ هواداران خوش است

صبا مرشد طیبِ خوشبی هواداران عاشقان اے بسبب حصول دولت صحبت مرشد و به بیان حقائق و معارف و دلجوی نمودن او هر دم فرحتے و خوشی رو دهد که صحبت عاشقان فرحت انگیز و غمزدا میباشد و چون کار عاشق مدام گریه و زاریست و آن موجب تحصیل مراد است بنابران گوید قوله

مرغ شبخوان را بشارت باد کاندر راهِ عشق	دوست را با نالهٔ شبهای بیداران خوش است

مرغ شبخوان عاشق شبخیز بیداران عاشقان معنی مصرع ثانی بموجب آنکه چشم گریان با دوست دارد و نیز چون گریه و زاری موجب قبول دعاست بنابران گوید قوله

ناگشوده گل نقاب آهنگِ رحلت میکند	ناله کن بلبل که فریادِ دل افگاران خوش است

ناگشوده هنوز نقاب نگشوده گل کنایت از مرشد آهنگ قصد اراده معنے آنست که هنوزان محبوب نقاب ناگشوده و کما حقه مشاهده نموده قصد رحلت می نماید اے عاشق مسکین بنال که فریاد دل افگاران خوش است اے گریه و زاری عاشقان قبول مینماید شاید که رفتن او در توقف افتد و نیز چنان مسموع است که این بیت در هنگام مرض سخت پیر فرمود قوله

نیست در بازار عالم خوشدلی ور زانکه هست	شیوهٔ رندی و خوش باشی عیاران خوش است

معنے بیت ظاهر است قوله

از زبانِ سوسن آزاده ام آمد بگوش	کاندرین دیرِ کهن کارِ سبکباران خوش است

معنے آنست که از زبان سوسن آزاده که کنایت از عارف کامل است آوازے بگوش من رسید که اندرین دیر کهن که دنیا است جان سبکساران که رندان بے تعلق اند خوش است و چون بهترین کار ترک جهان است بنابران گوید قوله

حافظا ترکِ جهان گفتن طریق خوشدلیست	تا نه پنداری که احوالِ جهانداران خوش است

دلیل

غزل

صبح دولت طلوعِ طلعتِ اوست	شام ظلمت نشان ظلمت اوست

طلوع طلعت کنایت از مشاهدات تجلیات او اشارة بمحبوب شام ظلمت شام تاریک

نشانِ ظلمت نشانِ اختفاء او اشارة بمحبوب چون همه مخلوقات فیض از آنجناب اند بنابران گوید قوله

مهر از خوانِ او نواله رسان　　ماهِ نو خم ز مهرِ خدمتِ اوست

مهر آفتاب خوانِ فیض نواله رسان روشنی بخش او اشارة بمحبوب حقیقی یعنی آنست که از معانی قدِ او که امتدادِ ظهورات تمامی موجودات را احاطه نموده قوله

از قدش پای سرو مانده بگل　　لاله را داغِ دل ز فرقتِ اوست

پای سرو که کنایه از سالک بگل حیرت فرو رفته و عاشقان دل سوخته را داغ بسبب هجرانِ او رو نموده و چون در عالم هر چه از محبوب و محب است اثرِ ظهورِ حسن و محبت اوست بنابران گوید قوله

رنگ و بوی گل از رخش بچمن　　نالهٔ بلبل از محبت اوست

گل محبوب چمن دنیا بلبل عاشق یعنی هر محبوبی که در عالم کون بخوبی و حسن مغرور گشته از انست که ظهور رخ یعنی ذات خود در و نموده و هر عاشقی که گریان و نعره زنان است از انست که بسلسلهٔ محبتِ خود پا در دام نموده و چون وصف آن محبوب از احاطهٔ تقریر بیرون است بنابران گوید قوله

سوسنِ ده زبان خموش بباغ　　لال مانده ز صنعِ قدرتِ اوست

سوسن ده زبان کنایه از عارف کامل و رسول مقبول باعتبار کمال معرفت باغ دنیا یا معرفت ذات که مقام تحیر و عجز است لال گنگ مضمون مصراع ثانی مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ سوال گل سوسن را نه زبان میشود ده چرا گفت جواب باعتبار کثرت چون فقر بموجب اَلْفَقْرُ فَخْرِیْ موجب عزت است بنابران گوید قوله

فقر گر رنجِ محنت است اما　　گنجِ عزت بکنجِ عزلت اوست

فقر مقام محو و نیستی یعنی فنا گنج عزت کنایه از وصل او ضمیر بر فقر است معنی ظاهر است و چون همگی کار محبوب و نیز مرشد خالی از حکمت نیست بنابران گوید قوله

بدوا جانبِ طبیب مرو　　صحتِ عاطل از طبابتِ اوست

برو / عاجل

بدوا یعنی بطلب عشق و محبت از راه پیش طلبی نزد طبیب مرو و طلب آن منما که او خود مراقب احوال است و صحت بیکار داشتن او مر ترا از عشق و محبت محض از دانائی اوست که ترا استعدادی چنان ندیده باشد و نیز این بیت چنین دیده شده بدوا جانبِ طبیب برو ٭ صحتِ عاجل از طبابتِ اوست

طبیب کنایت از مرشد عاجل فی الفور معنے بیت ظاہر وچون در عشق عاشق را ہر چہ از دوست رسد از رنج و گنج از قبول چارہ نیست بنابران گوید قوله

در طریق سلوک سالک را	ہر چہ پیش آید از ارادۂ اوست

وچون بموجب وَاِنْ مِنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ ہمہ بمدح و ذکر اوست بنابران گوید قوله

قمری و عندلیب و حافظ نیز	ہمہ گویا بذکر مدحت اوست

معنے بیت واضح است

غزل

عارف از پرتو می راز نہانی دانست	گوہر ہر کس ازین لعل توانی دانست

معنے آنست عارف کہ باطن خود را از ماسوائے حق صاف نمودہ از پرتو شراب محبت راز نہانی کہ معرفت نفس خود است حاصل نمودہ بمقتضائے مَنْ عَرَفَ نَفْسَہٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّہٗ معرفت حق حاصل گردد وچون بے شراب عشق این دولت حصول نمیشود بنابران گوید آرے گوہر ہر کس ازین لعل کہ کنایت از عشق است توان دانست و معلوم میتوان کرد و نیز صوفی کنایت از منصور است بتجلی عشق اسرار عشق را کماہی دانست و حوصلہ او کتمان کہ موجب رضاء حق است نتوانست چون ازان عارف عدم رضاء حق بوجود آمد مقام تعجب رو نمود از جہت دفع تعجب گوید انچہ در مصرع ثانی است وچون بمعرفت محبوب رسیدن کار ہر کسے نیست گوید قوله

قدر مجموعۂ گل مرغ سحر داند و بس	نہ کہ ہر کو ورقے خواند و معانی دانست

معنی قدر معرفت مجموعہ گل ذات حق مرغ سحر کنایہ از عاشق ہر کو ورقے خواند اشارہ بعلماء و فضلا معانی دانست بمعرفت رسید معنی آنست کہ بمعرفت ذات محبوب حقیقی رسیدن کار عاشقانست نہ علماء و فضلا چہ حصول معرفت او موہبی است نہ کسبی و وجدانی است نہ کتبی چرا کہ از اجتماع کتب جز دلائل و براہین حصولے نیست و آنہا را در کوے معرفت راہ نیست چنانچہ در بیت آیندہ گوید قوله

ایکہ از دفتر عشق آیۂ عقل آموزی	ترسم این نکتہ کہ تحقیق ندانی دانست

معنے آنست کہ اے کسے کہ گرفتار تدریس و اجتماع کتب ماندہ و ازین قیل و قال کہ بمقتضائے وفور عقلست تحصیل عشق نمائی و بمعرفت حق رسی می ترسم کہ این نکتہ عشق را نخواہی دانست و کنہ او

نخواهی رسید تا که از نیها اعراض ننمائی که میان عقل و عشق تضاد است عقل مصلحت آموز عشق سلطنت سوز عقل نشاند عشق بیفزود عقل بسازد عشق بسوزد پس حصول عشق از دفتر عقل معاش میسر نمیشود نقلست چون شمس الدین را گذر بر مدرسه مولانا روم افتاد دید که مولانا از چهار طرف توده کتب دارد شمس الدین پرسید مولانا این چیست گفت این قیل و قال است ترا با این چه کار شمس الدین آنهمه کتبها را در حوض که پیش مولانا بود در انداخت مولانا از تحسر دست بر دست زدن گرفت شمس الدین چون اضطراب مولانا بغایت دید دست در آب انداخته یکیک را همه را از آب بر آورد که هیچ ورقش تر نشده بود مولانا گفت اینچه حاصلیست گفت این ذوق و حالست ترا با این چه گذر مولانا را جذبه رسید و همه کتبها را سوخت و بصحبت شمس الدین پیوست و حصول مطلب نمود بنا بر آنست ؎ عقل در کوی عشق نابیناست ٭ عاقلی کار بوعلی سیناست ٭ و چون عاشق را بغیر از عشق معشوق بکس التفاتی نمیباشد گوید قوله

عرض کردم دو جهان بر دل کار افتاده	بجز از عشق تو باقی همه فانی دانست

معنی آنست ای محبوب من بر دل کار افتاده خود کونین عرض نمودم که کرا اختیار مینمائی دل کار افتاده در واقعه آزموده از راه تیز بینی بجز از عشق که یافت همه را فانی پنداشته بهیچکس ملتفت نگردید و بجز عشق تو قبول نکرد چون نظر کیمیائیست بنا بران گوید قوله

سنگ و گل را کند از یمن نظر لعل و عقیق	هر که قدر نفس باد یمانی دانست

نفس باد یمانی اِنّی لَاَجِدُ نَفَسَ الرَّحْمٰنِ مِنْ جَانِبِ الْیَمَنِ مراد مقبولان درگاه حق است معنی یعنی هر که قدر مقبولان درگاه حق بداند و خود را بدیشان رساند و با هر که انفاس خویش را قدر و قیمت دانسته رائگان و ضائع نکرد و هیچ نفس از یاد معشوق غافل نگشته بغیر نپرداخت او را آن کرامت حاصل آید که بیک نظر انسان ناقص را که بمنزله سنگ و گل اند بمرتبه لعل و عقیق که کنایه از عاشقان کامل است رساند و چون عشق بکمال را اندیشه از انبار جهان نمیباشد گوید قوله

آن شد اکنون که ز انبار عموم اندیشم	محتسب نیز ازین عیش نهانی دانست

معنی آنست که آنوقت از دست رفت که از انبار عموم اندیشه می نمودم و اخفای این راز میکردم الحال این کار بجای رسید و شهرت بحدی رسید که ازین عیش نهانی که میخوارگیست و یا طریقه رندیست محتسب نیز که کنایه از مرشد است واقف گردید اکنون اندیشه را چه گذر و چون هر چه از دست پیش آید

از منع و عطا عین حکمت است بنابران گوید **قوله**

دلبر آسایش ما مصلحت وقت ندید — ورنه از جانب ما دل نگرانی دانست

معنی آنست که آن محبوب حقیقی من که در دنیا وصال خود بجا کرامت ننمود و یا آن که بمشاهدات تجلیات ما را سرافراز نساخته و تا حال همچنان سرگردان تیه هجران گردانیده مصلحت وقت همدرین دیده و گرنه نگرانی دل و اشتیاق تمام و توجه ما لا کلام از ما معلوم نمود و هیچ نقصانی ندیده و چون موجب حسرت و ندامت دلبستگی این جهان است بنابران گوید **قوله**

می بیاور که ننازد بگل باغ جهان — هر که غارتگری باد خزانی دانست

معنی آنکه می بنوش و در یاد الهی ساعی باش که هر که عاقلست و در دانش بهره دارد و غارتگری باد خزانی که پیری و مرگیست دریافته که هیچکس را نخواهد گذاشت هرگز بگل باغ جهان که کنایه از محبوبان مجازی است فخر نکند و دلبستگی ننماید و چون هر چه که حصول متمر شد است همه از توجه مرشد است بنابران میگوید **قوله**

حافظا از گوهر منظوم که از طبع انگیخت — اثر تربیت آصف ثانی دانست

گوهر منظوم سخن آصف ثانی مرشد که نائب رسالت مآب است **غزل**

عیب رندان مکن ای زاهد پاکیزه سرشت — که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت

پاکیزه سرشت باعتبار زهد یا به تسخر چون شیخ پاکدامن **معنی** آنست که ای زاهد پاکیزه سرشت بعیب رندان که کنایت از عاشقانست نظر مکن و از اعتراض این بکارخانهٔ الهی زبان بر بند که گناه دیگران بر تو نخواهند نوشت و ترا مواخذه نخواهد شد قال الله و لا تزر وازرة وزر اخرى یعنی بر نمیدارد هیچ بردارنده گناه دیگری را یعنی مواخذه بگناه دیگری نمیشود بلکه بگناه خود پس چون هر کسی مواخذ بگناه خود میشود گوید **قوله**

من اگر نیکم و گر بد تو برو خود را باش — هر کسی آن درود عاقبت کار که کشت

معنی آنست که ای زاهد من اگر صالح هستم و گر طالح و اگر صادقم و ر فاسق ترا از ما چه که عوض ما تو مواخذ نخواهی شد و چون فضل الهی همه کس را شامل حال ست و نومیدی از ان وبالست بنابران گوید **قوله**

ناامیدم مکن از سابقهٔ روز ازل — تو چه دانی که پس پرده که خوبست و که زشت

معنی آنست که از سابقهٔ روز ازل که کنایه از قول نبی امتی مذنبة و رب غفور است نومید مکن زیرا که تو از باطن کسی چه خبر داری که کدام خوبست و کدام زشت است و چون تکیه بر اعمال نمودن زشت ترین

اعمال است بنابران گوید قوله

بر عمل تکیه مکن زان که دران لطف ازل	تو چه دانی قلم صنع بنامت چه نوشت

معنی آنست که ای زاهد برین طاعت و عبادت خود مغرور مشو چون از خاتمه خود خبری نداری که بنام تو چه رقم زده اند و نیز ناجی و ناری شدن موقوف بعمل نیست کما قال علیه السلام لا یُدخِلُ احداً منکم عملُه الجنةَ ولا یُجیرُه من النار ولا انا الا برحمة الله یعنی در نخواهد آورد هیچ یکی را از شما عمل شما در بهشت و نه نجات خواهد داد هیچ یکی را از شما عمل شما از دوزخ چه من که نبی برحقم در نخواهم آمد بهشت بعمل خود مگر برحمت او و چون حصول عشق از جمله مغتنمات است بنابران گوید قوله

باغ فردوس لطیف است ولیکن زنهار	تو غنیمت شمر این سایه بید و لب کشت

معنی آنست که ای زاهد اگرچه باغ فردوس که تو در طلب آنی و هر دم در زهد میکوشی لطیف است ولیکن این سایه بید و لب کشت که مقام عشق که مایه سرور و فرحت است اگر بدست تو آید غنیمت پندار و تمتعی از و بردار یعنی حصول معرفت بما که من کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی و نیز از سایه بید و لب کشت دنیا باشد معنی آن باشد که حیات دنیا را غنیمت شمار و ازان تمتعی بردار چون دانی حصول عشق بودن موجب سعادت اخرویست بنابران گوید قوله

گر نهادت همه اینست زهی نیک نهاد	ور سرشتت همه اینست زهی نیک سرشت

معنی آنست که اگر نهاد تو اینست که در پی حصول عشق و محبت میکوشی که موجب حصول ایزد منان است یا آنکه حیات دنیا را ازان میخواهی که سبب قرب من لایزال است زهی نیک ذات و اگر سرشت تو همه اینست که مذکور شد زهی نیک سرشت و چون عشق موجب اعراض از زهد و باعث رسوائی است شاید که زاهد بطعنه پیش آمده باشد بنابران بجوابش می پردازد قوله

نه من از خلوت تقوی بدر افتادم و بس	پدرم نیز بهشت ابد از دست بهشت

معنی آنست که ای زاهد من تنها از زهد اعراض ننموده ام و ترک طلب بهشت نکرده ام بلکه پدر ما که آدم علیه السلام است او نیز بهشت را از دست داده چون نصیحت در دل زاهد راه نیافت گوید قوله

سر تسلیم من و خشت در میکدها	مدعی گر نکند فهم سخن گو سر و خشت

معنی آنست که سر من و در میکده که عشق است هرگز این اعراض کردنی نه ام و اگر مدعی که زاهد ظاهر

ظاهر پرست است فہم این سخن ننماید گو سر وحشت وسر وحشت لفظے است که در محلی که یکسے از روے مہربانی نصیحت
کنند و او نشنود استعمال کنند و چون فی الحقیقت دیگه همه کس چه از مطیع و عاصی و مومن و کافر همه طالب اوست
چراکه در نظر عاشق در ہر فعل فاعل اوست و ہمہ جا ظہور اوست بنا بران تسلی خود میکند **قوله**

همه کس طالب یارند چه ہشیار و چه مست	همه جا خانهٔ عشقست چه مسجد چه کنشت

عشق ذات مطلقه یعنے اگر زاہد سخن ما قبول ننمود و از طریقهٔ خود بر نگردید چرا با او بجنگ و جدل پیش آیم و تحمل
این مقام اشارة بمرتبه ایست از منازل محبت که چون سالک بدانجا رسد فناء مطلقش حاصل آید در همه
ظهور محبوب حقیقی بیند و در ہر فعل فاعل حقیقیش رونماید و چون فی الحقیقة مقدمه برین نوعست که در وجه
اولے گذشت این همگی نصیحت ما با او از روے شفقت بود نه از روے عناد چون مدار کار و خاتمه بخیر است
بنا بران گوید **قوله**

حافظا روز ازل گر بکف آری جامے	مست از کوے خرابات برندت بہشت

معنے آنست که اے حافظ تو ہم برین عشقبازی خود نازان و غره مباش اگر دم واپسین جام عشق را از
دست ندہی و قایم باشی مست ازین عالم بسراے باقی برند و داخل بہشت اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَيْسَ فِيهَا
حُورٌ وَّلَا قُصُورٌ يَتَجَلّٰى رَبُّنَا ضَاحِكًا سازند و الا ہیچ نفعے نمی بخشد مر ترا این عشق تو **غزل**

غمش تا در دلم ماوا گرفتست	سرم چون زلف او سودا گرفتست

معنے آنست که از آن روزے که غم عشق او در دل ما متمکن گردید مانند زلف او سرگردان و پریشان
بادیه محن و بلا شده ام و چون عاشق مدام خواہان فناست بنا بران گوید **قوله**

لبش چون آتش و آب حیاتست	ز آتش آتشے در ما گرفتست

لب کنایت از اسم متکلم و آتش باعتبار خون ریز چون اسم متکلم که بر منصور تجلی کرد قائل به انا الحق شد
کشته گردید و آبحیات باعتبار آن که موجب بقاء جاوید است و آتش که در مصرعه ثانی است اشارة باسم
یعنے تجلی اسم متکلم که چون آتش و آب حیات است یعنے موجب فنا و بقاء سالکست شعله در سینه ما
رونموده و ما را بحالت فنا رسانیده و چون عشق از نصیبه ازلی است گوید **قوله**

ہماے ہمتم عمریست کز جان	ہواے آن قد رعنا گرفتست

معنے آنست که ہماے ہمت ما از جان و دل عشق و محبت آن محبوب حقیقی که قد رعنا را او

ت یعنی امتداد ظہور او بر ہمگی مخلوقات سایہ انداختہ حصول کردہ عمر لیست یعنی ازلیہ است و چون ہیچکس
بمرتبہ عاشقان نمیرسد بنابران گوید **قولہ**

شدم عاشق ببالاے بلندش — کہ کارِ عاشقان بالا گرفتست

بالا مراد ذاتِ محبوب و بلند باعتبار امتداد ظہور کہ ہمہ مخلوقات را محیط است یعنی از کونین اعراض
نمودہ و گرفتارِ آن ذات کہ شدہ ام از انست کہ دیدم کہ ہیچکس را بمرتبہ عاشقان دسترسی نیست و چون
کارِ معشوقان مدام استغناء است گوید **قولہ**

چو ما در سایۂ الطاف اوئیم — چرا او سایہ از ما وا گرفتست

معنے آنست کہ ما چون در سایۂ الطاف عشق اوئیم و یکے از عاشقان پس نمیدانیم کہ چرا سایہ
از ما باز گرفتہ و التفاتے نمے نماید شاید کہ مصلحتے ہمدرین باشد چون اعراضِ معشوق موجبِ
گریۂ عاشق است گوید **قولہ**

ز دریاے دو چشم گوہر اشک — جہان در لولوے لالا گرفتست

معنے آنست کہ در ہجران و اعراض آنمحبوب دو چشم من چندان گہر ریزی کردند کہ کنایت از
اشکباریست کہ جہان پر از گہرہا درخشان شدہ و چون سخن عاشق از سر معرفت میباشد بنابران گوید **قولہ**

نسیم صبح عنبر بوست امروز — مگر یارم رہِ صحرا گرفتست

نسیم صبح کنایہ از انفاس و مراد سخن عنبر مراد معرفت صحرا کنایہ از دل یعنی امروز کہ سخنان من
پر از حقائق و معارف اند تحقیق سببش آنست کہ ظہور محبوب حقیقی بر دل ما شدہ وگرنہ ما کجا و این
سخن کجا و چون رفع غم بغیر از عشق صورت نہ بندد بنابران گوید **قولہ**

دواے غم بجز مے نیست عاشق — ازان رو ساغر صہبا گرفتست

عاشق کنایہ از خود صہبا شراب کنایہ از عشق یعنی ما کہ در عشقبازی از جان و دل مقیدیم سببش
آنست کہ رفع غموم و ہموم دنیوی بجز از عشق نمیتوان کرد و چون سخن حافظ مقبول دلہا گردیدہ
بنابران گوید **قولہ**

حدیث حافظ اے سرو سمن بر — بوصف قدِ تو بالا گرفتست

سرو سمن بر محبوب بالا اشتہار و رونق یعنی ای محبوب من سخن حافظ کہ رواجے یافتہ و اشتہارے

حاصل نموده سببش وصف قد تو یعنی ذکر تو که دران درج کرده **غزل**

کنون که میدمد از بوستان نسیم بهشت | من و شراب فرح بخش و یار حور سرشت

معنی آنست که الحال که از بوستان وجود نسیم بهشت که کنایت از انفاس ست در وجاری و ساریست یعنی در عالم حیاتم پس درین هنگام من و شراب فرح بخش که کنایت از عشق و محبت است و یار حور سرشت که کنایت از محبوب و مرشد است و چون عاشق را بهتر از سعادت حصول دولت ملازمت مرشد نیست گوید قوله

گدا چرا نزند لاف سلطنت امروز | که خیمه سایهٔ ابرست و بزمگه لب کشت

معنی آنست گدا که عاشق است امروز چرا لاف سلطنت نزند و دعوی شاهی ننماید که سایهٔ ابر که ملازمت دوست یا مرشد بجای چتر است و لب کشت که دنیا است بزمگه او چون عاشق را باید که بموجب مَنْ كَانَ فِي هٰذِهٖ أَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ أَعْمٰى کار امروز بفردا نفگند بنابران گوید قوله

چمن حکایت اردی بهشت میگوید | نه عاقلست که نسیه خرید و نقد بهشت

چمن دنیا اردی بهشت نام ماهی از ماههای بهار هشتن گذاشتن یعنی دنیا بسبب ظهور محمد ع بمعرفت رو نموده پس عاقل نیست کسی که وعده زاهد را که نسیه است باور نموده و نقد که مشاهدات تجلیاتست از دست داد و کار امروز بفردا افگند چون عاشق را محبت ارباب دنیا زهر قاتلست گوید قوله

وفا مجوی ز دشمن که پرتوی ندهد | چو شمع صومعه افروزی از چراغ کنشت

دشمن کنایه از نفس و شیطان و اهل دنیا صومعه عبادتگاه اهل اسلام بسبب مقابله اهل کنشت والا بمعنی عبادتگاه زهاد نصاری ست و کنشت عبادتگاه اهل کفر معنی آنست که از دنیا و اهل آن وفا مجوی و اسپ توجه بسوی آن مدو خاطر از محبت او مخراش که در حالت عرفان توجه باو نمودن و از دوست گذشته باو بودن شمع صومعه بچراغ کنشت افروختن است و هم و غم اندوختن یعنی دلی که شایسته ذکر و فکر حضرت مولی بود و درخور درجات عالیات سزد چون او را بحظوظ دنیوی بیهوده بدان ماند که شمع صومعه بچراغ کنشت افروزی بر ضمیر منیر اصحاب ذکا پوشیده نماند که این بیت بجوامع الکلم میماند که از سرور عالم ورود یافته و آفتاب وار از آن مطلع هدی بر تافته و هو اِیَّاکُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ یعنی بپرهیزید از سبزیهای گلخن و این حدیث را در بعضی کتب هزار وجه موجه ساخته اند از ان ده وجه اختیار نموده شد و صاحب ادراک چون برین وجوه عشره مطلع گردد بر وجوه دیگر قادر شود وجه اول آنکه از خضراء دمن

زن صاحب جمال از اصل ناشایسته چون سبزه خاکدان بوجود آمده باشد اگرچه در منظر خوب نماید عاقبت
باصل خود گراید ع چو خوی نگارے خوش و اصل زشت ٭ مبین نقش ما رو نگر در سرشت وجه دوم آنکه
مراد از خضراء دمن دنیا بود ازان که در آرایش اگرچه زیبا می نماید از انجا که بے مدار است از سستی هیچ دیر
نپاید ع حاصل دنیا ز کهن تا بنو ٭ چون گذرنده است نیرزد بجو وجه سیوم آنکه مراد از خضراء دمن کلمهٔ نفاق باشد که
از خباثت نفس برخاسته اگرچه در ظاهر چون سبزه خاکدان زیبا می نماید اما فی الحقیقت از و سم قاتل زاید ع
گفت دشمن را مبین شیرین و چرب ٭ زهر باشد نیز در حلوای خوش ٭ وجه چهارم آنکه مراد از و مال حرام
بود که از مظلومان و یتیمان حاصل شود که آن نیز چون سبزه خاکدان خوش نماید اما چون از منشأ خبث است
اهل معنی را منفوض آید ع لوث مال حرام در شکمت ٭ همه اعمال را بباد دهد ٭ وجه پنجم پند احمق و نصیحت
نادان که آن نیز چون سبزه خاکدان خوش نماید اما چون از غیر موقع آید عاقبت بزشتی گراید ع دشمن
دانا که پئے جان بود ٭ بهتر ازان دوست که نادان بود ٭ وجه ششم عطاء لئیم و احسان ناکس که آن
نیز چون سبزهٔ خاکدان از غیر موقع زاید در ظاهر خوش و زیبا نماید آخر بمن و اذی گراید ع کن زناجا
خدا امید دهد ٭ نا امیدی ازان بود بهتر ٭ وجه هفتم پارسائی ریا که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان اگرچه زیبا
می نماید اما چون منشأ بد نیست لاجرم نتائج اخروی را نمی شاید ع صلاحے ریائی فلاحے ندارد ٭
که خضراء دمن را قرارے نباشد وجه هشتم صنعت کیمیا که بظاهر چون سبزه خاکدان خوش نماید آخر
جز قلب کاری نتیجه نے بخشد ع هرکجا در جهان فلکزده ایست ٭ یا فرو مانده ایست از تدبیر فن او
فلسفه ست یا تنجیم ٭ کار او شعبده است یا اکسیر ٭ وجه نهم آنکه آرایش سیمیا باشد که چون سبزه
خاکدان خوش مینماید اما چون اصلے ندارد دیر نپاید دلبستگی را نشاید ع اگر سیمیای بجائے رسد او ٭
چنان دان که سفیان بازیگر است ٭ وجه دهم آنکه مراد خوارق و کرامات که بر سبیل استدراج باشد
چون سبزه خاکدان خوش نماید اما چون از منشأ حقانی نیست نزد اهل دل ناپسندیده است ع
عزامت برآنکس که از بے تمیزی ٭ طلسم نمایش کرامت شمارد ٭ و چون درین جهان فانی به از معنوی
شغلے نیست بنابران گوید قوله

بهی عمارت دل کن که اینجهان خراب	بر آنسر است که از خاک ما بسازد خشت

معنے آنست که این جهان فانی در پے آنست که ما را خاک سازد و در عالم نیستی اندازد پس بهتر آنست

کما از خوردن مے عمارت محبت ایزدی آبادان کن و بحیات ابدی رسان و چون آخر هر کسے امر لیست موهوم بنابران گوید قوله

مکن بنامه سیاهی ملامت من مست	که آگهست که تقدیر بر سرم چه نوشت

معنے آنست که اے منکر من مست بگنهگاری ملامت منما چون از تقدیر با واقف نهٔ چون خاتمه عاشق اکثر بخیر و خوبی ست بنابران گوید قوله

قدم دریغ مدار از جنازهٔ حافظ	اگرچه غرق گناهست میرود بهشت

قدم مراد تجلی ذاتی جنازه وجود بحکم آنکه مَن لَا یَعرِفُ اللّٰهَ فَهُوَ مَیِّتٌ گناه انانیت وجودک ذنبٌ لَا یُقَاسُ بِهَا ذَنبٌ معنے آنست که تجلی ذاتی ازین وجود فانی باز مدار هر چند که غرق بحر معصیت انا الحق و سبحانی ست لیکن بسبب این تجلی میرود به بهشت که وَلِلّٰهِ جَنَّةٌ لَیسَ فِیهَا حُورٌ وَلَا قُصُورٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا و صوفی که مقید را مطلق بنداشته دم انا الحق میزند مثل درختیست که ازو آواز اِنِّی اَنَا اللّٰهُ برآید ۵ عکس روئے تو چو در آئینهٔ جام افتاد ؛ عارف از خندهٔ مے در طمع خام افتاد ؛ یا خطاب بمرشد یا خطاب بهر سالک یا خطاب بمعشوق حقیقی مراد از قدم اقدام یا در فخریه خود غزل

کس نیست که افتادهٔ آن زلف دوتا نیست	در رهگذر کیست که دامی ز بلا نیست

زلف دوتا کنایت از صفات متقابله الٰهیه چون کفر و اسلام و هدایة و ضلالة معنے آنست که تنها نه من بدام زلف تو که جذبهٔ عشق است گرفتار و مقیدم بلکه در عالم وجودے نیست که گرفتار تو نباشد کافران بکفر و مومنان باسلام همه کس طالب یارند چه هشیار و چه مست و هیچ طریقه و راهے نیست که عشق را در و دخلے نیست همه جا خانه عشق است چه مسجد چه کنشت و این ضد و انکار از مقتضیات قوت وهمیه است که بحقائق امور اطلاع ندارند و الا نه حضرت حق را با هر موجودے از موجودات و در هر تعینے از تعینات نسبتے خاص است و هر یک مظهر صفتے خاص اند و ذات را باعتبار صفتے اسمے مے نامند پس هر یک اسمے از اسماء الٰهیه باشد و حظ و قسمة هر یکے از آن حق یافته آن صفت خاصیت که ازان اسم ظهور یافته و باز معاد هر یکے آن اسم خواهد بود کما بدأکم تعودون و ذات حق هر چیز را بصفتِ خاص تربیت میفرماید پس هر یکے از صور موجودات انفسی و آفاقی در تسبیح

آن اسم اندکہ مظہر و مربوب انند ازان رو ہمیشہ در تسبیح حق اند کہ وَاِنْ مِنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ و ہر یکے عارفِ حق بہمان اسم اند کہ مظہر آن اسم واقع شدہ اند لاجرم ہر یکے از و شانے دگر یافت و ہر کسے را باو مربیت مخصوص چون عاشق کامل بسبب ورود تجلی صوری کہ آن شہودِ حق است در مظاہر حسینہ حق را من حیث الصفات معشوق می بیند بنابران گوید قولہ

رخ تو مگر آئینہ صنع الٰہی است ‖ حقا کہ چنین است درین روی ریا نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من روی تو مگر آئینہ الٰہی است از برای شہودِ ذاتِ حق کہ حق را بجمیع صفات در تو مشاہدہ می نمایم و چون فی الحقیقت انسان کہ آئینہ حق است گفت ہمچنین است و درین سخن ہیچ شکّے و شبہے نیست و نیز چون سالک حق را در خود بیند بنابران خطاب بخود میکند معنے ظاہر است باید دانست کہ درینجا احوال سالک بدو نوع گردد بعضے بخود قایم میمانند و عبودیت و الوہیت را مرعی دارند و بعضے مغلوب تجلی گشتہ عبودیت را یکسو نہادہ دعوی ہمسری مینمایند گوید قولہ

نرگس طلبد شیوہ چشم تو زہے چشم ‖ مسکین خبرش از سر و در دیدہ حیا نیست

نرگس گلیست معروف کہ بچشم نسبت کنند و فی الحقیقت مراد از بینائی است مراد آن عاشقی کہ بکمال معرفت نرسیدہ بود و عاشق را بچشم ازان نسبت دادہ کہ ہمہ عالم بمنزلہ جسم است و وجود عاشق بمنزلہ چشم و چشم مراد ذات حق ہست چشم اینجا بمعنی نقد ذات ؎ کو عیان بیند وجودِ کائنات ؎ و چشم ثانی بمعنے بینائی از ذکر سبب و ارادہ مسبب و زہے بمعنی مذمت معنے آنست کہ سالکے کہ مغلوب تجلی گشتہ شیوہ چشم تو طلب میکند اے خود را متشبہ بذاتِ تو مینماید و دم انا الحق میزند زہے بینائی و کمال او کجا تو و کجا او کہ ما للتراب و رب الارباب و چون عنان اختیارش از دست رفتہ گفتہ او اعتماد را نشاید میگوید کہ ان بیچارہ مسکینے است کہ نہ از سر خود خبر دارد و نہ در دیدہ حیا اے مست ولا یعقل چہ از سر خبر داشتن و حیا بکار آوردن از تقاضای عقل است و یا آنکہ مسکین از سر خود خبر ندارد یعنے نمیداند کہ سر بباد خواہد رفت و نہ در دیدہ حیا چہ نسبت خاک را با عالم پاک و چون این سخن گفتن مناسب حال سالک نیست بنابران گوید قولہ

گفتن بر خورشید کہ من چشمۂ نورم ‖ دانند بزرگان کہ سزاوارِ سہا نیست

خورشید ذات حق سہا کنایت از سالک یعنی اے سالک دعوی ہمسری بذاتِ حق نمودن و انا الحق و سبحانی گفتن بر عارفان کامل روشن و مبرہن است کہ این سخن سزاوارِ سالک نیست چہ سالک بمنزلہ سہا

وذات حق چون خورشید کجا سہا و کجا خورشید چون عاشق بود و تجلی صوری گرفتار مظاہر حسینہ میشود و آن موجب اعراض معرضان میشود و چون توبہ از عاشقان صورت پذیر نیست بنابران گوید **قوله**

زاہد دہدم توبہ ز روی تو زہی روی		ہیچش ز خدا شرم وز روی تو حیا نیست

زہی روی بایں طریقہ و دانشش معنی ظاہر و چون ظہور و کثرت و تعینات بر چشم عاشق موجب خرابی اوست گوید **قوله**

از بہر خدا زلف میارای کہ مارا		شب نیست کہ صد عربدہ با باد صبا نیست

معنی آنست کہ ای محبوب من بر ینحال سرگشتہ ما رحم نما و از برای خدا زلف خود را کہ عالم کثرات و تعینات است میارا یعنی در چشم جلوہ منما و ما را گرفتار کثرت و تعینات مدار چراکہ ما را ہر شب با باد صبا کہ دم زندگی است صد عربدہ در پیش است کہ چرا رفع این حجاب نمینمائی و بمقصد اصلی نمیرسانی سوال چون آراستن زلف کہ فروہشتن زلف است موجب افزونی حسن است و آن مطلوب عاشق است پس منع چرا میکند جواب بدو نوع است یکی آنکہ فروہشتن زلف اگرچہ افزونی حسن است لیکن حجاب ہم باعث قتل عاشق است دوم آنکہ ازین منع نہ کہ حکم کلی بمنع کردہ شود بلکہ اظہار درد و بیقراری خود است باید دانست کہ مشاہدہ محبوب حقیقی بین الظہور والاخفا چون عاشقان را بے مشاہدہ محبوب راحتے و آرامے نہ بنابران گوید **قوله**

باز آئی کہ بی روی تو ای شمع دل افروز		در بزم حریفان اثر نور و صفا نیست

روی کنایت از تجلی **شمع دل افروز** کنایت از محبوب حقیقی **حریفان** عاشقان یعنی ای محبوب من از روی لطف و مرحمت باز بر ما گذری کن و دل غمزدہ ما را بمشاہدہ تجلی خود منور ساز کہ در بزم عاشقان کہ کنایت از حواس خمس است ہیچ از نور و صفا فرحت و بہجت نیست و چون مدام کار معشوق استغنا است میگوید **قوله**

دی می شد و گفتم صنما عہد بجا آر		گفتا غلطی خواجہ درین عہد وفا نیست

دی روز گذشتہ صنما الف ندائیہ و صنم بمعنی محبوب **عہد** کنایت از ان کہ گفتہ لما تطلبنی تجدنی گفتا یعنی آنمحبوب گفت **غلطی** غلط کردی کہ برین عہد ما اعتماد نمودی درین **عہد** یعنی درین زمانہ و یا درین قول و عہد محبوبان **وفا** بجا آوردن معنی ظاہر است **قوله**

غلط اکر

چون چشم تو دل میبرد از گوشه نشینان	دنبال تو بودن گنه از جانب ما نیست

چشم کنایت از شهود ذات محبوب حقیقی گوشه نشینان عاشقان معنی ظاهر آید دانست که خاصه معشوق است که تهمت حرام بر عاشق نهادن وخود را ازین معرض ساختن گوید که اے محبوب من جز امن التفات نمیکنی گناه چیست که سوے سنت نگاه تو نیست مگر که دل بتو دادم همین گناه منست وگر بالتحقیق همین گناه است پس دران هم تقصیرے نیست چراکه موجب دلدهی مامشاهده تست وچون هر کسے بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ بچیزے که نزد اوست فرحت کننده است بنابران گوید قوله

گر پیر مغان مرشد ما شد چه تفاوت	در هیچ سرے نیست که سرّے ز خدا نیست

معنے آنست که اگر ما از زهد وورع اعراض نمودیم ودست بیعت به پیر مغان که عاشق کامل است دادیم چه نقصان چون هر سرے خالی از سرے نیست که حق را با هر شے نسبتے خاص است ویک طریق مخصوص در عالم نیست که اَلطُّرُقُ اِلَی اللهِ بِعَدَدِ اَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ چنانچه میگوید قوله

ن عابد	در صومعهٔ زاهد ودر خلوة صوفی	جز گوشهٔ ابروے تو محراب دعا نیست

یعنے زاهد را بصومعه وصوفی را بخلوة بجز گوشهٔ ابروے تو محراب دعا نیست یعنے متوجه الیه همه توی وچون کار عاشق مدام عاشق کشی است بنابران گوید قوله

تیمار غریبان سبب ذکر جمیل است	جانان مگر این قاعده در شهر شما نیست

تیمار غمخواری ودلداری غریبان عاشقان سبب ذکر جمیل موجب اشتهار نام نیک این قاعده اشارة بغمخواری عاشقان ودلداری مشتاقان در شهر مشهور ونیز کنایت از شهر وجود معنے آنست که اے محبوب من دلداری غریبان نمودن باعث اشتهار نیکست وتو که در دلداری غریبان نمیکوشی مگر ذات تو متصف باین صفت نیست سوال مضمون مصراع ثانی عدم صفات میکند واین درحقیقت روا نیست جواب بسه جهت یکے آنکه عدم صفات بتعیین نمیکند لفظ مگر که بمعنی تردید است دال است براین دوم آنکه مراد ازین اظهار محرومی خود است نه عدم صفات سیوم آنکه لَا يُؤْخَذُ الْمَجْنُونُ بِمَا صَدَرَ مِنْهُ وچون حال عاشق محل رحم باشد بنابران گوید قوله

اے شمع سحر گریه بحال من وخود کن	کاین سوز نهانی که مراهست ترا نیست

معنے آنست که اے عاشق همدرد من میباید ترا که بحال ما وخود گریه کنی که در سوختن ما وتو

شریکیم بلکه ما از تو در سوختن بیشی گرفته ایم که این سوزی که ما داریم ترا نیست چون کار عاشق اختیار ملامت است بنابران گوید **قوله**

عاشق چه کند گر نکشد جورِ ملامت
با هیچ دلاور سپر تیر قضا نیست

بلے عاشق بیچاره چه کند اگر بار ملامت نکشد و تن برضا ندهد چراکه اینهمه از قضاء ازلیست و هیچ دلاور رد قضا نتوان نمود چون کار عاشق احتمال نمودن و بجاے جفا وفا نمودنست گوید **قوله**

اے چنگ فرو برده بخون دلِ حافظ
فکرت مگر از عزت قرآن خدا نیست

معنے آنست که اے ملامت گرِ من که زبان بملامت کشاده و در هلاکِ ما سعی نموده مگر هیچ فکر از عزت قرآن هم نداری که حافظ کلام الله ام و در بعضے نسخه بجاے عزت غیرت دیده شده معنی آن باشد هیچ فکر مگر از غیرت قرآن خدا که در حق قاتلان فرموده که مَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مُؤمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا نداری **غزل**

اکنون که بر کفِ گل جامِ بادهٔ صافست
بصد هزار زبان بلبلش در اوصافست

گل کنایه از سالک جام باده کنایه از هستی مستعار بلبل کنایه از دوستان معنی آنست که اکنون که در بدن سالک حیاتست از هر طرف خوشامد گویان بصد زبان می ستایند چون مناسب این حال آنست که اشتغال بعشق نماید بنابران گوید **قوله**

بخواه دفتر اشعار و راهِ صحرا گیر
چه وقت مدرسه و بحث کشف کشافست

دفتر اشعار کتبهاء بیان معارف و نسخه احوال عرفا کشف نام شرح کشاف است معنے آنست که درینحال قدم بصحراء عشق نهی و کتبهاے که دران بیان حقائق و معارف و احوال عارفان ست اشتغال نمائی و دوری از ابناء خلایق گرفتی نه وقت درس و بحث کشف کشافست چراکه طالب اعلے باید بود نه اسفل که متوجه بودن باسفل مایهٔ دونِ همتیست و چون بتوجه ایزدی بمقام عشق رسد زبان بربندد و درونِ خود باظهار نیک و بد بجز اشد که حکم باظهار آن نیست بنابران گوید **قوله**

بدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
که هر چه ساقی ما داد عین الطافست

درد و صاف بد و نیک ساقی قضا و قدر معنی آنست که هیچ باظهار نیک و بد مکوش و خموش باش

که هرچه قضاو قدر وارد وقت ما ساخت عین لطف وکرم است چه قیل وقال کار علمانه کار عشاق است
که خموشی لازمۂ ایشان است وچون عاشق را باید که مجرد ومنفرد باشد گوید قوله

ببر ز خلق وز عنقا قیاس کار بکن	که صیت گوشه نشینان ز قاف تا قاف است

معنی آنست که از خلق مجرد ومنفرد باش بطور عنقا که چگونه از خلق بریده وبکوہے خزیده وہمه عالم پُر از
شهرت اوست وانیہمه ازانست که آوازۂ عزلت گزینان از قاف تا قاف رسیده چون نزد عاشق بهتر
از عشق کارے نیست گوید قوله

فقیه مدرسه دی مست بود وفتوی داد	که مے حرام ولے به ز مال اوقاف است

مراد اوست مستی عشق است که ؎ مستی عشق نیست در سر تو ٭ روکه تو مست آب انگوری ٭ یعنی فقیه
مدرسه عشاق که کنایت از مرشد است دیروز که از شراب عشق سرمست بود از جوش عشق فتوے داد
اے حکم داد که مال وقف بدتر از میست زیراکه میخوار چون میداند که مے حرام است گنجایش دارد که توبه کند
وخورندۂ مال وقف را حلال میداند واز اختلاف علما که درین باب است هرگز توبه نخواهد کرد بلکه خود را بر
میخوارگان تفوق خواهد دا د وہمین قسم گفتگوے درین بیت خواجه ہم راه دارد ؎ بیاکه خرقۂ من گرچه
رہن میکدہاست ٭ ز مال وقف نه بینی بنام من چیزے ٭ ووجه عوام اینجاکه فتوی مست درست
نیست دخلے ندارد چه درحق مستان فتوی مست منظور است نه عاقل ونیز بعض جا مضمون ظاهر
بیت مراد نیست چنانچه درین بیت ؎ مباش در پے آزار ہرچه خواہی کن ٭ که در شریعت ما غیر ازین
گناہے نیست ٭ یعنے کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد ودر افعال ناشایسته از زنا کردن وخمر
خوردن خاطر صلحا وعباد آزرده میگردد پس میگوید که ازین قسم کارے مکن که در آن آزار بخش کسے باشد و
سوائے آن از افعالے که موجب رنجش کسے نباشد ہرچه خواہی کن ترا مباحست وانچه مضمون ظاهر این
بیت است مراد نیست چنانچه جاے دیگر گفته ؎ میخور ومصحف بسوز وآتش اندر کعبه زن ٭ ساکن
بتخانه باش ومردم آزاری مکن ٭ ونیز چنانچه درین بیت من آن نگین سلیمان بهیچ نستانم ٭ که گاه
گاه بر ودست اہرمن باشد ٭ که در ظاہر سراسر ترک ادب ومخالف شرعست مگر به تکلف معنی مراد است
که من آن شے نفیس که گاه بر ودست تصرف خسیسی دراز شود بهیچ نستانم پس در مراد خلل نباشد و
نیز چنانچه خواجه گفته ؎ اگر شراب خوری جرعۂ فشان بر خاک ٭ ازان گناه که نفعے رسد بغیر چه باک ٭

واگر مراد از مے محبت مجاز است حرام ازین رو که پردهٔ حقیقة است وحلال باعتبار قنطرة الحقیقة واگر مراد از مے محبت ومعرفت حرام ازین رو تا که محبت غیر آمیخته است حرام است یعنی فقیه مدرسه وقتیکه مستی عشق ومحبت او را دریافت وبر سر نفس ومحبت اطلاع بخشید لاچار فتوی داد که محبت هرچند مجاز باشد از مال وقف بچند مرتبه بهتر زیرا که آنجا تفرقه واینجا جمعیت آنجا شهرت اینجا خمول آنجا کبر ونخوت اینجا عجز ومسکنت آنجا خودی اینجا بیخودی همچنین بچند مرتبه محبت بر مال وقف فضل دارد س زیاده بحث اگر نیست این نه بس که تراء دمے ز وسوسهٔ عقل بیخبر دارد ؛ **قوله**

حدیث مدعیان وخیال همکاران	همان حکایت زردوز وبوریاباف است

مدعیان زاهدان همکاران عاشقان مجاز یعنی که گفتار زاهدان وخیال عاشقان مجاز که با تو میز مید مینمایند همان حکایت زردوز وبوریاباف است که بایکدیگر دعوی همسری نمودند وقصه زردوز وبوریاباف اینچنین است که هر دو باهم یار بودند زردوز فراخور حصول خود همتے بلند داشت واز وسعت عیشی علم مے افراشت وبوریاباف از تنگ حوصلگی که داشت سقه عیش او را گران می پنداشت واسراف ومبذری می انگاشت واین نصوص در حق او میخواند که اِنَّ الْمُبَذِّرِیْنَ كَانُوْٓا اِخْوَانَ الشَّيٰطِيْنِ غرضکه اصحاب ظواهر با اہل عرفان راهمین معامله در پیش وهر یکے از تعنت دیگرے دلریش وچون مقلدان شایان آن نه اند که اسرار الهی با ایشان درمیان نهاده آید بنابران گوید **قوله**

خموش حافظ واین نکتهای چون زر سرخ	نگاهدار که قلاب شهر صرافست

معنے آنست که اے حافظ خموش واین نکتها چون زر سرخ که سخنان حقائق ومعارف وکلمات عشق ومحبت اند نگاه دار کسیکه از علم الهی ودانش بهره ندارد بر مسند ارشاد ومشیخت نشسته **غزل**

گل در بر ومے بر کف ومعشوق بکام است	سلطان جهانم بچنین روز غلام است

گل در بر کنایت از حصول مشاهدات تجلیات مے بر کف کنایت از حصول عشق ومحبت معشوق بکام محبوب ویا مرشد متوجه بحال هیم جهانم بمعنے مراچه میم ساکن ضمیر مفعول سعدی س چو مولام خوانند صدر وکبیر ؛ معنے بیت ظاهر است وچون مشاهدات عاشقان محتاج بشمع وچراغ نیست چنانچه سعدی گفته س شب مردان خدا روز جهان افروز است ؛ دوستان را بحقیقت شب ظلمانی نیست گوید **قوله**

گو شمع میارید درین بزم که امشب | در مجلس ما ماه رخ دوست تمام است

میارید خطاب بدوستان یعنے بدوستان من گوئید که امشب در مجلس ما شمع میارید که شب ما محتاج بشمع افروزی نیست چراکه رخ دوست که مشاهدات تجلیاتست محفل افروز ما گردیده چون عاشق را بزهد و ورع کارے بیش نمیرود گوید قوله

میانه

در مجلس ما عطر میارید که جان را | هر لحظه ز گیسوئے تو خوشبوی مشام است

معنے آنست که امشب در مجلس ما عطر زهد میارید اے سخن از زهد و ورع مگوئید که دمبدم که مرا از گیسوئے تو که جذبۂ عشق هست روائح عطر آمیز و فوائح عنبر بیز در مشام میرسد یعنی الحال کار ما از زهد گذشته بمقام عشق رسیده بزهد و ورع کارے نمانده چنانچه در بیت آینده میگوید قوله

در مذهب ما باده حلالست ولیکن | بیروئے تو اے سرو گل اندام حرام ست

باده عشق مجاز معنے ایمحبوب من در زمره مذهب ما که عاشقانیم دیدن مظاهر حسینه حلال ست که دران معائنه آثار و اسماء و صفات و ذات او مینمایم ازینجاست که ؎ من که در صورت خوبان همه او می بینم ٭ تو مپندار که من روے نکو می بینم ٭ ولیکن اگر دیدن این مظاهر حسینه بیروے تو اے نیے مشاهده تو باشد محض باغراض نفسانی و هوا جسمانی باشد حرام مطلق و نیز از باده سرود مراد است ؎ از مے همه آب لعل و زر فهم مکن ٭ هر چیز ترا از تو ستاند مے است ٭ و در باب[1] السماع اختلاف بسیار هست، نزد بعضے حرام و نزد بعضے حلال و نزد بعضے مباح اگر کل سامع را دل به مجاز است حرام است و اگر نه بمجاز است و نه بحق مباح و اگر کل بحق دارد حلال و چون دست آویز بجز سخن عشق و منظور او بجز محبوب نمیباشد گوید

از چاشنی قند مگوے هیچ و ز شکر | زان رو که مرا با لب شیرین تو کام است

قند و شکر کنایت از زهد و ورع لب شیرین لطف آلهی مراد عشق یعنے اے محبوب من الحال سخن از فضیلت زهد و ورع در پیش ما میار ازانجهته که مرا کار به عشق تو افتاده و در انجا اینها را گذر نه و نیز از قند و شکر نعمتهاے دنیوی یعنی ظاهر و نیز لب شیرین کلام بیواسطه مراد وحی معنے آنست که از قند و شکر و سائر حظوظ ما حضر مگوئید و توجهم بدان مجوئید مرا کار بکلام قدس و وحی خفی افتاده و آنکه در مصرع اول این هر دو بیت بجمع آورده و در مصرع آخر هر دو بیت بوحدت تحریر کرده جهت اظهار التفات و نمودار توجه بمطلوب از بیگانگی به یگانگی و از کثرت بوحدت و چون مشاهده جمال مظاهر حسینه نمودن بعاشقان کامل درست ست گوید قوله

[1] تحقیق این مسئله بوجه احسن در رساله حق السماع که مصنف مولانا محمد اشرف علی صاحب تھانوی مدظلهم العالی است نوشته فقط کمینه عبدالله ۱۲

گوشم ہمہ بر قول نے و نغمۂ چنگ است		چشم ہمہ بر لعل لب و گردش جام ست	

قول و نغمہ سخن نے و چنگ عاشق کامل لعل لب و گردش جام کنایہ از مشاہدات معنے آنست کہ گوش من ہمہ بر سخنان عاشقان کہ بیان عشق است و چشم من ہمہ بر مشاہدات تجلیات محبوب چنانچہ عارفے گوید ۔ بر سر خار سوے ہر شہرے ؛ کردم امروز ہر طرف نظرے ؛ کافرم گر بجز خدا بینم ؛ کے درآید بچشم من دگرے ؛ و محتمل کہ از مصرع اول سماع سرود و از مصرعہ دوم شاہد بازی و میخواری مراد باشد باید دانست کہ احوال عاشقان موجب رسوائی میگردد چون عاشق کامل را از ان بیمے نہ بلکہ رسوائی را موجب فخر خود می پندارند بنا بران گوید قولہ

از ننگ چہ پرسی کہ مرا نام ز ننگ است		وز نام چہ پرسی کہ مرا ننگ ز نام است	

معنے آنست کہ از عار چہ پرسی کہ مرا بزرگی و اشتہار باوست و از بزرگی و اشتہار چہ پرسی کہ مرا عار ازوست و چون عاشق را بجز از خرابات کہ مقام فناے صفات بشری است مقامی نیست بنا بران گوید قولہ

تا گنج غمت در دل ویرانہ مقیم ست		ہموارہ مرا کنج خرابات مقام است	

گنج غم مراد عشق کنج خرابات مقام محو و فنا معنے ظاہر است و چون ہمہ کس بعیبے عاشق آن محبوب اند بنا بران گوید قولہ

میخوارہ و سرگشتہ و رندیم و نظر باز		آنکس کہ چو ما نیست درین شہر کدام است	

معنی بیت ظاہر است و چون عشق مر عاشق را غائب نے باشد بنا بران گوید قولہ

با محتسبم عیب مگوئید و ز مستی		کو نیز چو ما در طلب شرب مدام است	

محتسب مرشد کہ مانع از طرفہ معصیت است مستی مراد میخواری شرب مدام نوشیدن شراب یعنے با مرشد عیب ما از میخواری کہ کنایہ از عشقبازیست مگوئید کہ او مارا ہیچ نخواہد گفت چرا کہ او ہم مشغول این میخواریست چون عاشق را بہتر از میخواری و مصاحبت محبوب کارے نیست گوید قولہ

حافظ منشین بی می و معشوق زمانے		کایام گل و یاسمن و عید صیام است	

گل مشاہدات تجلیات عید صیام اوان عشق کہ بعد از انقراض ایام زہد رو مینماید یعنی اے حافظ درین اوان عشق و مشاہدات تجلیات کہ بتور و نمودہ می باید کہ دمے بے عشق و محبت الہی و بے ملازمت صحبت مرشد نباشی و این وقت را غنیمت دانی غزل

گر ز دست زلف مشکینت خطائی رفت رفت | ور ز هندوی شما بر من جفائی رفت رفت

زلف مشکین کنایه از جذبهٔ عشق و نیز تجلی قهاری خطاهای رفت اینکه دعاگو را قتل نمود و سرگردان بادیهٔ حیرانی و پریشانی ساخت و بمداوای آن نپرداخت و هندو اشاره همان زلف جفا رنج والم و چون این معامله درمیان عاشق و معشوق باکی ندارد گوید قوله

برق عشق ار خرمن پشمینه پوشی سوخت سوخت | جور شاه کامران گر بر گدائی رفت رفت

برق عشق اضافه بیانیه خرمن وجود هستی استعاره پشمینه پوش عاشق شاه کامران معشوق معنی آنست که اگر آتش عشق وجود عاشق را بباد داد عجبی نیست و جور محبوبی که کنایه از استغناء و بی التفاتی محبوب نسبت بر عاشق رفت باکی ندارد و چون تجلی محبوب بظهور و اخفاست و آن اگرچه موجب خرابی عاشق است اما جای دم زدن نیست بنابران گوید قوله

گر دلی از غمزهٔ دلدار تابی برد برد | درمیان جان و جانان ماجرائی رفت رفت

غمزه کنایت از ظهور و خفا تاب غصه وارد یعنی اگر دل من بسبب ظهور و اخفاء محبوب برنج و درد مبتلا گردید جای اعراض و گفتگو نیست چراکه درمیان عاشق و معشوق اگر ماجرائی رفت رفت و چون ملامت از مدعیان و سخن چینان روی می نماید نه از دوستان بنابران گوید قوله

از سخن چینان ملالتها پدید آید ولی | درمیان همنشینان ناسزائی رفت رفت

همنشینان دوستان ناسزا قول و فعل بیجا معنی بیت ظاهر است چون عاشق را تحمل می باید که باندک آزار ملول نگردد و اعتراض نکند بنابران گوید قوله

عشقبازی را تحمل باید ای دل پایدار | گر ملالی بود بود و ور خطائی رفت رفت

سوال- لفظ خطا درحقیقت از ادب دور است جواب آنست که خطا فی الواقع مراد نیست بلکه از آنجهت که اعراض و بی التفاتی معشوق اگرچه خالی از حکمت نیست اما چون موافق خواهش نیست بنابران در چشم عاشق خطا می نماید و باید دانست که کدورت را در دل سالک تا آن زمان راه است که محبت ره نیافته و چون محبت ره یافت کدورت ازمیان رفت بنابران گوید قوله

در طریقت رنجش خاطر نباشد می بیار | هر کدورت را که بینی چون صفائی رفت رفت

معنی آنست که هر کدورت را که می بینی در خاطر روید چون صفائی دران خاطر رفت آن کدورت

مرتفع شد اشکال آنست که رنجش خاطر امریست طبعی که بغرض مکروہے رسد پس در طریقت بچه معنی رنجش نباشد جواب آنست که در رشحات در فصل دوم نقلست که اکابر طریقت گفته اند ہر دشنام ومذمت که از کسے در حق تو واقع شود باید باو گفت که بحقیقت داتی توانی و چون سگ وخوک و امثال آن گویند بیقین کنی که در تو ازان صفاتست چنانچه صفات ملکی داری و صفات سبعی وبهیمی نیز پس باید که ازین رنجش نیارد وہم در رشحات مذکورست کمال مسلمانی در تفویض وتسلیم است اگر صاحب تسلیم را ابلیس وار طوق لعنت کنند باید که چنان از فعل حق سبحانه راضی بود که مومن از ایمان خود وبنده صادق از قضاء حق راضی است نه از فعل خود وميفرمودند که چون مکروہے بیند اگر تفاوت نکند بنده خدا است واگر تفاوت کند بنده خود است که ؎ مدح وذمت گر تفاوت میکند ؛ بتگرے باشی که او بت میکند ؛ ونیز ہیچکس نیست که او را مدح خوش نیاید وذم بد نیاید اما می تواند که مراد ان باشد که اگر مدح سبب سرور وخوشحالی وذم سبب بغض وعداوت باشد پس باید دانست که مراد ازان قول که بنده خدا است تفاوت نکند آن خواهد بود که بنده خدا جمیع امور را از حق میداند ورضا بقضاء الٰهی پیشهٔ خود سازد ہمین است ہم در رشحات در معنی الکاسب حبیب اللہ مراد از کسب رضا است ومعنی این حدیث آنست باید که کسب کند این معنی را که راضی باشد ہر چه حق سبحانه کند وحصول این معنی بحقیقة وقتے میسر گردد که بنده فانی گردد پس معنی بیت آن باشد که در طریقت رنجش خاطر نمیباشد می بیار تا مست شویم وصفای حاصل کنیم وبقوة آن مستی وصفا ہر مکروه خواه مذمت ودشنام خواه مکروہے دیگر که مخالف مزاج باشد تحمل کنیم ورضا بقضا نهیم چنانچه خود فرموده ؎ وفا کنیم وجفا ہا کشیم وخوش باشیم ؛ که در طریقت ما کافریست رنجیدن ؛ ونیز واقع شده که مراد ازین دو بیت آنست که اہل طریق عاشق حق سبحانه وعاشق جمیع افعال معشوق را دوست میدارد وچون عاشق از زہد اعراض نمود جاے عجب نیست بنا بران گوید قوله

عیب حافظ گو مکن زاہد که رفت از خانقاه	پاے آزادی که بندد گر بجاہی رفت رفت

خانقه مراد زہد وورع از ذکر سبب واراده مسبب گو خطاب بزاہد یعنے زاہد را بگو که حافظ اگر از زہد وورع اعراض نمود عیبش مکن که حافظ آزادے بود از کفر واسلام وخیر وشر یعنے عاشق که مقید باینها نیست پس عاشق را که مانع میتواند شد

غزل

لعل سیراب بخون تشنه لب یار منست	وز پئے دیدن او دادن جان کار منست

لب کنایه از اسم متکلم که انا الحق لعل سیراب باعتبار خونریزی چون اسم متکلم بر منصور تجلی کرد وقاتل به انا الحق شد کشته شد ونیز لب اشارة بفیض شامل رحمانی که بلطف کامل عاشق را از میان سرگشتگی ودوری بکنار قبول می آرد ونمیگذارد و نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی کنایت از وست لعل سیراب باعتبار خونریزی وآن کنایت از مبتلا ساختن بکمال شدائد ومحنت ورنج والم است وز پئے دیدن یعنی در پے حصول کردن وچون اکثر زبان طاعنان بر عاشقان دراز میگردد بنابران گوید قوله

شرم زان چشم سیه بادش ومژگان دراز　　هرکه دل بردن او دید ودر انکار منست

چشم مراد ذات ہے هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات که عیان بیند وجود کائنات ضمیر شین بلفظ هر که راجع واین را اضمار قبل الذکر گویند مژگان صفات از انرو که مژگان حاجب چشم وصفات حاجب ذات معنے آنست که هر کسے که دلربائی المحبوب را دریافته وباوجود این در انکار منست پس شرمے باد هر او را از آن چشم سیه ومژگان دراز آن محبوب یعنی زبان او کوتاه باد که ازین چشم سیه یعنی ازین ذات باکمال حسن ولطافت وملاحت وازین صفات متنوعه چگونه کسے جان خود را بسلامت برده ودر دام نیفتد وچون عشق را از دل عاشق تحولے وتنقلے نمیباشد واین راموجب فخر خود می شمرد بنابران گوید قوله

بنده طالع خویشم که درین عهد وفا　　عشق آن لولی سرمست وفادار منست

لولی کنایه از شاخ نبات که قوم لولی معشوقه حافظ بود مراد معشوق حقیقی ومرشد معنی ظاهر است وچون عاشق بمرتبه تَخَلَّقُوا بِاَخْلَاقِ اللهِ رسید وجود او درین مقام طبله عطر گل ودرج عبیر افشان شود وچون اینهمه از فیض محبوب حقیقی است بنابران گوید قوله

طبله عطر گل ودرج عبیر افشانش　　فیض یکشمه زبوے خوش عطار منست

گل سالک ضمیر شین افشانش بر گل عطار کنایه از ذات رسول ؑ ومرشد حقیقی ومعشوق مجازی طبله عطر گل ودرج عبیر افشان مراد وجود عاشق وضمیر شین بر طبله گل عطار محبوب حقیقی یعنے این نسمات شریفه ونفحات لطیفه که در وجود عاشق رونموده وجود او را معطر ساخته شمه از داستان حقیقه است چه هیچ موجود وجود از خود ندارد بوے از کجا داشته باشد ونیز از طبله عطر گل ودرج عبیر افشان محبوب مجاز است معنی آنکه هر محبوبے با حسن وجمال وکمال که در چمن دنیا رونموده واینهمه انا آثار پرتو آن محبوب حقیقی است چون لازمه عاشق است که خطرات ماسوی محبوب را در دل جا ندهد گوید قوله

ساربان رخت بدروازه مبر کان سرکوی | شاهراهیست که منزلگه دلدار منست

ساربان سالک معنے آنست که اے سالک صادق رخت خطرات وخیالات ماسوی محبوب بدروازه دل مبر که آن شاهراه ہست اماچگونه شاهراهست که منزلگه دلدار منست بموجب لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدِیَ الْمُؤْمِنِ ومحتمل که رخت هستی موہوم یعنے کشنده مهار من هستی موہوم یا نمایش اعمال شوم منظور بصیرتم مساز که آن مقام تجلیات دلدارست ومحتمل که هنگام وصال وستان دیده را از گریه محفوظ دارد اگرچه از شادیست اما سربسته پشیمانی است سوال چون دروازه دل رابشاهراه تعبیر کرد پس منع چراکرد که در شاه راه کسے مانع نمیتواند شد۔ جواب آنست که بسا شاهراه اند که بسبب ورود سلطان آنجا مانع مے آیند واین اکثر درمعائنه می آید ویا آنکه بمعنے استفهام گفته شود یعنی شاهراہے است اے شاهراہے نیست بلکه منزلگه دلدار منست ومحتمل که این درعرف اگرچه لفظ شاهراہے اطلاق میکنند که ازخواص وعوام راهمه آنجا گذر باشد اما اینجا بمعنے اضافی توان گفت یعنی راه شاه است سوال دوم که شاهراه منزلگه نمیباشد جواب آنست که اے ساربان رخت بدروازه دل مبر باین زعم که این سرکوے که پیش دروازه است شاهراہیست تاهرکه خواهد بدان راه رود زیراکه آن سرکوے نزول گاه دلدار منست آنجا بحکم نبایدرفت سوال سوم آنکه منزل بمعنی جاے نزول است پس لفظ گه درمنزلگه چه معنی دارد جواب آنکه منزل مصدر میمی است بمعنی نزول وچون معشوق باعتبار اظهار محتاج عاشق است چراکه بے وجود عاشق ظهور معشوق صورت نه بندد بنابران گوید قوله

باغبان همچو نسیم زدر باغ مران | کآب گلزار تو از اشک چو گلنار منست

باغبان معشوق حقیقی که صانع تمام عالم است یعنی اے محبوب من مرا نسیم وار از باغ وجود خود بے بهره مدار که معشوقیة تو بعشق من پیدا است چه خالقیت بے مخلوق ورازقیة بے مرزوق وربوبیت بے مربوب صورت نه بندد واگرچه از نسبت انیمعنی ذات حق پاکست المصوفیه چون شیخ محی الدین عربی واتباع او بلکه صوفیه باجماع مظهر انیمعنی است کماقال صاحب الفصوص فیحمدنی واحمده ویعبدنی واعبده یعنے حق حمد میگوید مرا ومن حمد میگویم حق را وحق عبادت میکند مرا ومن عبادت میکنم حق را بدانکه چون احکام اسما وصفات جلال وجمال وکمالات حق از من بنابران حمد میگوید حق مرا از ین ره که افاضه وجود من ووجود کمالات من از حق باشد پس حمد میگویم حق را باظهار احکام واسما وبقبول

نمودن سلطنت و تصرف در حق خدمت و عبادت میکنند مراکه رجوع میکند در اظهار حکومت اسما و صفات خود بسوے اعیان او متجلی میشود بوجود من چه اگر بسوے عین عاصی توجه و رجوع نکند و متجلی بوجود او نشود حکومت اسم غفور و منتقم بظهور نیاید در رجوع بچیزے و توجه بسوے آن خدمت و عبادت آن چیز باشد و ازین ره که در وجود هر کارے رجوع میکنم و متوجه میشویم بحق تعالی چه اگر حق متجلی بکار من نشود و افاضه وجود آن نکند مقصود حاصل نشود عبادت میکنم مر حق را و حق را عابد و عبد گفتن اگر چه سوء ادب است اما شورش عشق و حکم کشف بران اراده کند چه ترک ادب عین ادب است دیوانه بدست خویشتن نیست و چون ناظم از زمره ایشان بوده باشد و چون بے لطف محبوب کار محبت سر انجام نمی یابد بنا بران گوید قوله

شربت قند و گلاب از لب یارم فرمود | نرگس او که طبیب دل بیمار منست

لب کنایت از لطف است لب که شیرین جوے شد لطف خدا است * باغ جان ز آب او نشو و نماست * نرگس چشم مراد و مراد از آن مرشد عارف کامل که مرشد باشد که باقی بذات حق گردیده یعنی مرشد طریقه ما که طبیب دل بیمار ماست دفع این بیماری حواله بلطف او نمود یعنی بجز لطف محبوب که نفخت فیه من روحی کنایت از دست کسے نیست که عاشق را از میان سرگشتگی و دربدری بکنار قبول مے آرد و چون سخن خوش دل حبیب بغیر از حصول عشق صورت نه بندد و بنا بران گوید قوله

آنکه در طرز غزل نکته بحافظ آموخت | یار شیرین دهن و نادره گفتار منست

معنی آنست که این نکته سرای و خوش گوئی حافظ محض توجه آن محبوبیست که بسبب عشق او از ما سر میزند۔

غزل

مطلب طاعت و پیمان صلاح از من مست | که به پیمانه کشی شهره شدم روز الست

معنی من که بمیخواری و عشقبازی رسوائے ازلی شده ام امید زهد و صلاح و ورع از ما مدار و چون عاشق را بما سوائے معشوق کارے نباشد بنا بران گوید قوله

من همان دم که وضو ساختم از چشمهٔ عشق | چار تکبیر زدم یکسره بر هر چه که هست

چشمهٔ عشق اضافه بیانیه چار تکبیر زدن ترک کلی کردن یکسره تمام معنی آنست که من همان دم که وضو از چشمهٔ عشق ساختم یعنی اختیار عشق نمودم یعنی از ازل غیر از عشق دوست هر چه که بود از زهد و صلاح از لوح دل الشستم ترک آن نمودم باید دانست که در عالم هر چه هست اگر عاشق

واگر معشوق اوست ما و تو جز بہانه بیش نه و چون بیان این سخن بحصول عشق و محبت و حالهٔ محویت نمیتوان کرد که بسا آفات در پیش دارد بنابران خطاب بمرشد میکند **قوله**

مے بده تا دہمت آگہی از سرّ قضا	که بروے که شدم عاشق واز بوی که مست

یعنی اے مرشد من مے عشق حواله نما تا بنوشیدم و از نوشیدن آن بیخود گردیم آنگاه اسرار قضا پیش تو بیان نمائیم و آن آنست که بروے که عاشق شدم و از عشق که مستم استفهام بمعنے انکاریه یعنی من ہیچ نه ام و بکس عاشق نیستم ہر چه ہست اوست چرا که عاشقی فعلے است و فعل بے وجود فاعل صورت نه بندد پس چون وجود از خود نه دارم و در وجود محتاجم خود را در معرض ہستی چون نشانم و چه النسبت عاشقی بخود نمایم چون ہر چه ہست اوست و این ہستی ما و تو جز پردهٔ پندار و وہم بیش نیست و آنکه در پس آن پرده خیال عاشقی و معشوقی مے بازد ؎ تو در میانه ہیچ نه ہر چه ہست اوست ❊ ہم خود الست گوید و ہم خود کند بلی ❊ بدانکه الله تعالے گنج مخفی بود که کُنتُ کَنزاً مَخفِیّاً چون خواست که تماشاے حسن و جمال خود نماید خود را خود دیدن محال الا بآئینه پس ہستی انسان را بمثل آئینه ساخت و بتجلیات متنوعه و انوار متلونه خود را در و ظاہر کرد پس در ہر انسان چه عاشق و معشوق تجلی اوست و خود بر خود عاشق است ؎ در چشم لیلی بوده مجنون شده نموده ❊ لیلی کجا مجنون کجا خود بوده خود بوده ❊ و اینہم اندکے برمز و ایما بیان نمود بالمشافهه آن را انبساط مے حواله نمود چون عاشق را باید اگرچه خود را غرق دریاے عصیان بیند با اینہمه دست از حبل المتین رحمت او باز ندارد گوید **قوله**

کمر کوه کم است از کمر مور اینجا	ناامید از در رحمت مشو ای باده پرست

کمر بمعنے بلندی اینجا اشاره برحمت باده پرست عاشق معنے آنست که اے عاشق اگرچه غرق عصیانی با اینہمه از رحمت او ناامید مباش که خود فرموده لَاتَقنَطُوا مِن رَّحمَةِ اللّٰهِ یَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً و عصیان خود بنظر مینداز که گناہان تو اگرچه مثل کوه اند اما پیش دریاے رحمت او چون مور اند و چون او دست و زبان خلق رستن و بفرحت و خوشی گذرانیدن در جہان کسے را میسر نیست الا العاشق کامل که رو از ما سواے معشوق برتافته و بکنج عزلت و گوشهٔ خلوت نشسته بنابران گوید **قوله**

بجز آن نرگس مستانه که چشمش مرساد	زیر این طارم فیروزه کسے خوش ننشست

نرگس چشم و مراد عاشق کامل که رو از عالم برتافته و بکنج عزلت خزیده ؎ اگر در جہان از جہان رسته است ❊

دراز خلق بر خویشتن بسته است * چشمش مرصاد حادثه و آفت دامنگیر وقت او مباد ایمطارم فیروزه کنایه از دنیا خوش ننشست آزار از هموم و غموم دنیوی نگردید معنے بیت ظاهر است چون این سخنان خوش و کلمات دلکش از زبان حافظ سرزد بنابران بفخر خود میگراید قوله

جانفدا ے دہنت باد که در باغ نظر　　چمن آرای جهان خوشتر ازین غنچه نبست

باغ نظر وجود چمن آرائے جهان حق تعالے غنچه اشارة بدهن و دهین بیت خطاب بوجود ست معنے آنست که اے وجود من جان من فدائے دهنت باد که حق تعالے در چمن وجود تو لیے در تو خوشتر ازین غنچه بنا فرید و هیچ عضوے به اینچنین خوبی و مرغوبی در معرض ظهور نیاورده که مظهر اینچنین سخنان خوش و کلمات دلکش گردیده و چون اقلیم سخن را بتصرف خود یافت و بسبب لطف محبوب یافت بنابران گوید قوله

حافظ از دولت وصل تو سلیمانی یافت　　یعنی از وصل تواش هست کنون باد بدست

معنے آنست که اے محبوب من بسبب حصول وصل تو بمرتبه سلیمان عم رسید و آن آنست که کار فرمائی اقلیم سخن گردیده و سخن که فی الحقیقه باد است تابع او ست غزل

مارا در آرزوئے تو پرواے خواب نیست　　بے روی دلفریب تو بودن صواب نیست

مضمون مصراع اول عَجَبًا لِلْمُحِبِّ كَيْفَ يَنَامُ * كُلُّ نَوْمٍ عَلَى الْمُحِبِّ حَرَامٌ و مصراع ثانی مشعر است برین که عاشق را باید که بموجب مَنْ كَانَ فِي هٰذِهٖٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى مشاهده محبوب درینجا حاصل نماید و موقوف بفردا ندارد چون ظهور محبوب موجب فناء عاشق ست بنابران گوید قوله

در دور چشم مست تو هشیار کس ندید　　کو دیده کز تصور چشمت بخواب نیست

دور گردش مراد ظهور چشم مراد ذات س ۵ هست چشم اینجا بمعنے لفظ ذات * کو عیان بیند وجود کائنات و مست باعتبار استغنا که اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعٰلَمِيْنَ خواب فنا و محو معنے آنست که اے محبوب من در حین ظهور ذات تو کسے هشیار بنظر نیامده یعنے اینچنین کسے ندیده شده که بخود مانده باشد بلکه بهر که تجلی ذاتی خود کرامت نمودی او را در معرض نیستی و فنا آوردی و اینچنین دیده کو که از خیال چشم تو اے از دیدن ذات تو بفنا نرسیده چه کوه طور با آن سنگدلی که داشت پیش تجلی تو خاک و خاکستر گردید و موسی با آن کمال نبوت بیهوش افتاد کقوله تعالی فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ جَعَلَهٗ دَكًّا وَّخَرَّ مُوْسٰى صَعِقًا چون هرچه مے بینی از مسلم و کافر و عاشق و فاسق و کاذب و صادق و عاصی

ومطیع وعالم وجاہل وخوب وزشت وعاقل ومجنون ونباتات وحیوانات وجمادات ہمہ در عشق اوست وذکر اوست ؎ بذکرش ہرچہ بینی درخروش است ٭ ولے داند درینمعنی کہ گوش است ٭ نہ بلبل برگلش تسبیح خوانست ٭ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانست ٭ بنابران گوید قوله

درسر کہ بنگرم شغلے از تو مبتلاست ۔۔ یکدل ندیدہ ام کہ زعشقت خراب نیست

معنی ظاہرست بموجب وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ وَلٰکِنْ لَّا تَفْقَھُوْنَ تَسْبِیْحَھُمْ وچون ہمہ عشق را روز حشر سوال وجواب نیست بنابران گوید قوله

ہر کو بدستِ عشقِ تو شد کشتہ روزِ حشر ۔۔ او را در انحساب سوال وجواب نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من ہر کہ مقتول تیغِ عشقِ تو گردید او را روز محشر در انحساب کہ ہر روز حشر مرخلائق را خواہد بود پرسشے نیست چون عاشق مدام گرفتار درد واندوہ است واین موجب ازدیاد مرتبت اوست کما قال اِنَّ الْبَلَاءَ عَلٰی کَنْزٍ لَا یُعْطِیْھَا اِلَّا اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ بنابران گوید قوله

حافظ چو زر ببوتہ درافتاد تاب یافت ۔۔ عاشق نباشد آنکہ چو زر او بتاب نیست

تاب در مصرع اول روشنی وقدر ودر مصرع ثانی بمعنے سوزش معنے ظاہر است قال ع اِنَّ اَشَدَّ الْبَلَاءِ عَلَی الْاَنْبِیَاءِ ثُمَّ الْاَوْلِیَاءِ ثُمَّ الْاَمْثَلُ فَالْاَمْثَلُ غزل

مردم دیدۂ ما جز برخت ناظر نیست ۔۔ دل سرگشتۂ ما غیر ترا ذاکر نیست

ناظر بمعنے بینندہ معنی ظاہر است اما مصرع اول مشعر برین کہ مَا رَاَیْتُ شَیْئًا اِلَّا وَرَاَیْتُ اللّٰہَ فِیْہِ ودرین بیت تقاضاء حصول رویت میکند وحصول آن ناممکن است کہ لَا یُدْرِکُہُ الْاَبْصَارُ جواب آن در بیت ؎ من گدا وتمنائے وصلِ او ہیہات الخ مرقوم شد وچون کار عاشق مدام بگریہ است گوید قوله

اشکم احرامِ طوافِ حرمت می بندد ۔۔ گرچہ از خونِ دلِ خویش دمی طاہر نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من اشک را اگرچہ از خون دل خود خون ظاہر نیست یعنی از غایت اشکباری بحد خونریزی رسیدہ باوجود این نیت طواف حریم حرم تو مے بندد یعنے اشکباری من بحدے رسید کہ عنقریب گردِ خانۂ تو برآید واین کنایت از بسیاری گریہ وزاریست چون دلِ عاشق مدام مشغول بخیالِ معشوقست بنابران گوید قوله

عاشق مفلس اگر قلب دلت کرد نثار
مکنش عیب که بر نقد روان قادر نیست

قلب ناسره نقد روان نقد خالص و نیز اضافه معنے آنست که اے محبوب من عاشق مفلس که از خودی خود گذشته این دل ناسره خود نثار تو کرد عیبش مکن که بر نقد رائج که زر و سیم است قادر نیست و تحتمل که قلب دل توجه دل و سراد که قلب القلب عبارت از دست روان بمعنی جان معنے آنست که اگر عاشق مفلس توجه دل را هیچ نپرداخت و همگی همت مصروف تو ساخت عیبش مکن که بر نقد جان قادر نیست که آنرا فدای تو سازد که آن نیست جز قبضه قدرت تو و برانچه قادر بود نثار تو کرد قبولش فرما باید دانست که گاه گاه عاشق بسبب غایت سوزش و بیقراری بتقاضای بشریت آهی و نعره سر میزند و در آن اظهار درد وجفاء معشوق می شود بنا بران گوید قوله

من که در آتش سودای تو آهی نکشم
کی توان گفت که بر داغ دلم صابر نیست

معنے آنست که اے محبوب من اگر بسبب آتش عشق تو که در اندرون ما سر زده آهی و نعره زند این نتوان گفت که بر داغ دلے که من او را داده ام صابر نیست چه کنم که غایت بیقراری و ضعف بشریت برین می آرد و الا حاشا و کلا که از آهی و نعره بظهور آید و نیز داغ دل کنایت از جفا است چون عاشق را باید که در طلب معشوق خود ساعی باشد و همتے بلند دارد که موجب حصول مقصود است که همة الرجال تقلع الجبال سے کارها این گنبد گردان کند هر چه کند همت مردان کند بنا بران گوید قوله

عاقبت دست بدان سرو بلندش برسد
هر که را در طلبش همت او قاصر نیست

معنے آنست که هر سالکے در طلب آنحضرت بخود همت او قاصر نیست که بموجب ان الله یحب المعالی الهمم همت عالی دارد و در طلبش ساعی و جاهد باشد عاقبت الامر بموجب من طلب شیئا وجد وجد مراد او حصول وصل محبوب میسر گردد و هر که قاصر همت بود و ساعی و جاهد نباشد گرفتار هجران باد چنانچه در بیت آینده گوید قوله

بسته دام و قفس باد چو مرغ وحشی
طائر سدره اگر در طلبت طائر نیست

طائر سدره جبرئیل و اینجا کنایه از سالک یعنی اے محبوب من هر سالکے که در طلب تو ساعی و جاهد نیست و همتش قاصر است مانند مرغ وحشی بسته دام و قفص هجران و پای بند قالب ناسوتیه باد و از سفل بعلو عروجش مباد اگر آن سالک خود جبرئیل باشد و چون هیچ محبوب بدان محبوب حقیقی همسری

نمی تواند کرد گوید قوله

از روان بخشی عیسی نزنم پیش تو دم		زانکه در روح فزائی چو لبت ماهر نیست

روان بخشی احیاء اموات که معجزهٔ عیسی ؑ بود لب مراد لطف کنایه از عشق ماهر استاد مصرع ثانی علت مصرع اول است معنی آنست که از احیاء اموات که معجزهٔ عیسی ؑ بود پیش تو دم نزنم و سخن از آن نمیکنم زیرا که در جان بخشی همچو لبت ماهر نیست که عیسی ؑ آنچنان کسی را که زنده ساخت زود بر حلهٔ بیماری در راه عدم گشتند و آنها که بعشق تو زنده شده اند باقی و پاینده خواهند ماند که اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَا یَمُوتُونَ بَلْ یَنْقَلِبُوْنَ مِنَ الدَّارِ اِلَی الدَّارِ و نیز این بیت در نعت حضرت هم زیبد و چون عشق سراسر رنج و پریشانی است که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ بنابران گوید قوله

روز اول که سر زلف تو دیدم گفتم		که پریشانی این سلسله را آخر نیست

روز اول ابتداء عشق و روز ازل سر زلف اشارة بجذبهٔ عشق این سلسله اشارة بسر زلف یعنی ای محبوب من همان روز که جذبهٔ عشق ترا دریافتم و درین راه در آمدم تفهیم نمودم که بلیات و حوادثات این را آخر نیست ای لانهایت است و چون ناظم شدائد و بلیات عشق را به بیان آورد و شاید که محبوب از راه استغنا گفته باشد که چون شدائد این راه دریافته بودی چرا اختیار این نمودی بنابران گوید قوله

سر پیوند تو تنها نه دل حافظ راست		کیست آن کو سر پیوند تو در خاطر نیست

پیوند دوستی مراد محبت و عشق معنی آنکه ای محبوب من تنها من بدام عشق تو مقیدم کیست آنکس که مقید بعشق تو نیست یعنی همه مقید بعشق تو اند غزل

ما را ز خیال تو چه پروای شراب است		خم گو سر خود گیر که خمخانه خراب است

خیال بالفتح نما صورتی که در خواب نمایان شود اینجا کنایه از وصل که در مقام مستی دست دهد و شراب عشق و محبت خم کنایه از مرشد خمخانه کنایت از وجود سالک است یعنی ای محبوب من ما را بسبب وصال دائمی تو پروا بعشق و محبت نمانده و مرشد را بگوئید که راه خود گیرد که وجود ما در معرض نیستی در آمده محتاج تو نیست زیرا که عشق و مرشد بمنزلهٔ دلاله است و چون دلاله طالب را بمطلوب رساند بدلاله حاجت نه و چون عاشقی را هر عملی که در آن مشاهدهٔ محبوب نباشد موجب وبال اوست گوید قوله.

گر خمر بهشت است بریزید که بی دوست		هر شربت عذبم که دهی عین عذاب است

خمر بهشت زهد وورع ونیز عشق معنے آنست که هر عشقے که در حصول مشاهده دوست نبود اگرچه عشق است ازو تجنب باید کرد زیراکه بے مشاهده معشوق هر عشقے که باشد موجب وبال اوست چراکه مراد از عشق حصول مشاهده دوست نه عشق ویا آنکه طاعتے وعبادتے که در ونیت حصول رضاے محبوب نبود همین موجب خسران ووبال است وچون مشاهده عاشق بین التجلی والاستتار است بنابران از حالة استتار خبر میدهد قوله

افسوس که شد دلبر ودر دیدهٔ گریان ‖ تحریر خیال خط او نقش بر آبست

معنے آنست که افسوس مشاهدات غائب شد ودر دیدهٔ گریان آن صورت مشاهدات نقش بسته ودلم را به تیر محبت خود خسته ونقش بر آب سریع الزوال میباشد چون نگاهداشت آن لازم بنابران گوید قوله

بیدار شو اے دیده که ایمن نتوان بود ‖ از سیل دمادم که درین منزل خوابست
اشکباری وحوادثات ۱۲

یعنے اے دیده بیدار باش واین نتوان بود ودر بستر هجران نتوان غنود واز حوادثات ومیدم که در دنیا حادث میشود وجهانیانرا می برد مبادا این نقش از تو زائل شود وترا به ندامت سپارد معنے آنست که بیدار شو اے دیده که ایمن نتوان بود ودر بستر هجر بغفلت نتوان غنود ازان آب جاری که این چشمهاے تو میخیزد مبادا که این نقش در تو نوشته زائل گردد وچون هجران موجب سوختگی عاشق است بنابران گوید قوله

باز آے که بے روے تو اے شمع دل افروز ‖ دل رقص کنان بر سر آتش چو کبابست

شمع دل افروز معشوق معنے بیت ظاهر است چون ظهور محبوب بنظر عاشق کامل ظاهر است اگرچه باعتبار ظاهر در خفاست گوید قوله

معشوق عیان میگذرد بر تو ولیکن ‖ اغیار همی بیند ازان بسته نقابست

معنے آنست که ظهور معشوق حقیقی بنسبت عارفان سرفراز وعاشقان جانباز عیان وآشکار است[۵] مصرع نی انچه تو اش میطلبی در خلوت ٭ من عیان بر سر هر کوچه وکو می بینم ٭ اما بسبب اغیار بسته نقابست تا نیشار النظر بران نیفتند وچون هیچکس بکنه معرفت او نتواند رسید بنابران گوید قوله

در بزم دل از روے تو صد شمع برافروخت ‖ وین طرفه که خود روے تو بر بسته نقابست

بزم دل اضافه بیانیه یعنے در عالم دل از روے تو صد وجه مشاهده ظهور کرد واین طرفه که هنوز روے تو در حجاب است شیخ بایزید گوید سی سال خدا را در معبودیت پرستیدم وسی سال در الوهیت وسی سال در معرفت وچون نیکو نگریستم همه من بودم انچه دیدم قوله

[۵] مترجم گوید [illegible] این مصرع از [illegible] ۱۲

گل بر رخ رنگین تو تا لطف عرق دید | در آتش رشک از غم دل غرق گلابست

گل سالک عرق بر رخ رنگین ذات باجمال وکمال ومصرع ثانی مشعر بمعنی کو قلت سبحانی ما اعظم
شانی فانا مجوسی فاقطع زناری واقول اشهد ان لا اله الا الله قوله

سبز است در ودشت بیا تا بگذاریم | دست از سر آبے که جهان جمله سرابست

در ودشت کنایه از وجود سالک سراب کنایه از مقصود ذات عالم فانی سراب خیالے که محض نمود
بے بود بود یعنے ایدل ما بوزیدن باد فضل وعنایت خس وخاشاک غیریت وانانیت از چمن وجود ما
یکسو شده وببارش ابر ازارے لطف ورحمت گلشن وجود ما تری وتازگی یافته وبسبب ظهور مشاهدات
بهارے دگر پیدا آورده پس بیا وهمدم باش تا بیکدگر متفق گشته در تماشاے آن مشغول باشیم ودست
از مقصودات عالم فانی برهم نهیم که جهان جز خیالے بیش نیست ونیز معنے آنست که ایدل ما سبز است
در ودشت اے ایام بهار است که کنایت از طلوع دین محمدیست اگرچه در عصر هر پیغمبرے بهارے
از دین بود لیکن در زمان پیغمبر ما بهارے دگر آمده بود که در عهد دیگران نبود پس دمے ازین غفلت
بخود آی تا دست ازین مقصودات عالم فانی که هوس وهوا است برهم نهیم وترک آن نمائیم زیرا که
جهان محض خیالے بیش نیست ونیز نگذاریم بنون باشد وآب کنایت از حصول مشاهدات باشد
معنے آنست که ایدل ایام بهار است که کنایت از طلوع دین نبویست ویا حصول عشق ومحبت است
پس بیا تا دست از سراب که کنایت از حصول مشاهدات است برهم نه نهیم بلکه در حصول آن ساعی
باشیم چرا که هر که بموجب مَنْ كَانَ فِىْ هٰذِهٖۤ اَعْمٰى فَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى امروز کار خود نشناخت فردا چه
خواهد یافت واعراض ازینجهان فانی نمائیم که جز خیالے نیست وچون جناب معشوق بس بلند است
بنا بران از راه تعجب گوید قوله

راه تو چه راهیست که در غایت تعظیم | دریاے محیط فلکش عین حبابست

معنے آنست که اے محبوب من راه تو عجب راهے است که از غایت تعظیم او فلک با این علو شان
جز خیالے بیش نیست وچون نصیحت را در گوش عاشق راه نیست بنا بران گوید۔ قوله

در کنج دماغم مطلب جاے نصیحت | کین حجره پر از زمزمه چنگ ورباب است

این حجره اشارة بدماغ زمزمه سخن چنگ ورباب نام سازها مراد عاشقان کامل معنی آنست

که اے منکر نصیحت ترا در دماغ من هیچ راہے نیست چراکه دماغ من پراز سخنان عارفان واصل وعاشقان کامل است واگر از چنگ ورباب ساز متعارف مراد باشد پس معنی مشتمل بر سرود باشد مخفی نماند که علماء اهل سنت وجماعت چار قسم اند متکلمین وفقهاء ومحدثان وصوفیان فقها محدثان را اصحاب ظواهر میگویند ازان که اعتماد شان مجرد بر خبر و تصحیح اسناد است ومحدثان فقها را اصحاب رائے میگویند که عمل برائے میکنند وترک خبر واحد مینمایند وصوفیه اشرف همه فریق اند که توجه ایشان بخدا وترک ماسوی الله وعمل ایشان بنور وکشف وقبول مذهب معین ندارند الصوفی لا مذهب له واختیار طریق بطریق دیگرے ذوقے وکشفے نمی کنند وتمسک ایشان بحدیث اِختِلَافُ اُمَّتِیْ سَعَةٌ فِی الدَّارَیْن پس ازین معلوم شد که روایات فقها که در حق سماع وغیره واقعند بر ایشان حجت نیست بدانکه اهل ظواهر را در سماع اقوال است بعضے مطلق حرام میگویند واکثر ایشان حرمت بنا اهل مقید میکنند زیراکه پیغمبر در زمان نبوت شنیده اند واین مضمون باب صلوة العیدین از مشکوة میتوان یافت اما اگر سماع داعی بحقیقت بود یا تقرب الٰهی مثل ترک وتجرید وفنا وانکسار حلال ومستحسن واگر داعی بمجاز ویا بفجور وفسق حرام ومستقبح واگر ازین هر دو طرف هیچ یک نمیگراید مباح ست ودرین اقوال است السماع سلطان وارد من الله اذا نزل فی القلب ینهزل وجود البشریة وینهدم الرعونات النفسانیة السماع سوط یسوق المحب الی المحبوب السماع ذریعة لوصول القلب الی قرب المحبوب السماع رمز من رموز الرحمن لا ینکشف بالبیان ولا یقدر احد ان یتکلم باللسان السماع سر بین الله وعبده لا یطلع علیه غیره ؎ ز نغمه تا خدا یک کوچه راه است قوله

حافظ چه شد ار عاشق ورندست ونظرباز	بس طور عجب لازم ایام شبابست

شباب جوانی معنی بیت ظاهر

غزل

ما هم این هفته شد از شهر و بچشمم سالیست	حال هجران تو چه دانی که چه مشکل حالیست

این غزل در هنگام فراق تسوید نموده یعنے از غایت شدة هجران هفته بر من بمنزله ماه وماه بمنزله سال اے منکر این خیال حال هجر انرا تو چه دانی که چه مشکل حالت است چون استغنا لازمه معشوق است بنا بران گوید قوله

آنکه انگشت نمائی بکرم در همه شهر	وه که در کار غریبان عجبت اهمالیست

انگشت نما مشهور بکرم یعنی بصفت اکرم الاکرمین همه شهر تمام عالم وه افسوس غریبان عاشقان اهمال فروگذاشت وتاخیر معنی آنست که ای محبوب من در تمام عالم بصفت اکرم الاکرمین معروف ومشهور هستی افسوس که درکار عاشقان عجب تاخیر لیست که هیچ نوع بمداوای آن نمی پردازی باید دانست که ذات حق از احاطه ادراک بیرون ست کما قال الله لَا یُدْرِکُهُ الْاَبْصَارُ نیز لَا یُدْرِکُهُ اَحَدٌ مِنَ الْعَالَمِیْنَ وانچه عارفان را در تجلیات نموده میشود آن عین عکس وجود ایشان است کما قال صاحب شرح الفصوص فَهُوَ مِرْآتُکَ فِیْ رُؤْیَتِکَ نَفْسَکَ یعنی حق آئینه تست برای دیدن تو مر ذات خود را پس ای برادر ذات حق در مقابله بنده چون آئینه باشد در مقابله شاهد چه وقتی که بینی صور اشیاء را در آئینه نه یا صورت خود نمی بینی آئینه را با وجود آن که میدانی که صور اشیا را با صورت خود نمی بینی مگر در آئینه حاصل آنست که انچه دیده میشود در آئینه صور اشیا صورت ما هست نه صورت آئینه که آئینه خود صورتی ندارد همچنین حق تعالی صورتی معین ندارد چه دیدن مطلق محال است در دنیا پس تو ندیده مگر خود را بنابران گوید قوله

مردم دیده ز لطف رخ او در رخ او	عکس خود دید گمان برد که مشکین خالیست

مردم دیده کنایه عارف کامل رخ تجلیات مشکین خال کنایه از ذات حق معنی آنست که عارف کامل در تجلیات از بس صفا و لطف او عکس خود را معاینه نموده آن را ذات حق پنداشت در عدم معرفت او در فی الحقیقت چنین نه که ما للتراب ورب الارباب باید دانست که چون انچه دیده میشود این همه عکس خود است نه ذات حق پس ذات حق در معرض نیست باشد و نیست را هست چون گویند چه هست نیست نما باشد باید دانست که نابود شدن دیگر و نادیدن دیگر نمی بینی که چون آئینه را در پیش کنی و صورت خود را در و بینی و مستغرق جمال او شوی از آئینه خبر نداری نگوی که آئینه نیست بلکه فی الحقیقت هست اما نیست نما پس هست نیست نما می باشد بنابران گوید قوله

بعد از اینم نبود شائبه در جوهر فرد	که دهان تو بران نکته خوش استدلالیست

جوهر فرد که عبارت از جزویست که آن را متکلمین جزء لایتجزی گویند و ترکیب اجسام از اجزای لایتجزی قرار میدهند و بر وجود آن جزء دلائل و براهین می آرند و چون آن جزء نزدیک حکمای مشائین باطل است و ایشان ترکیب اجسام از هیولات و صور مقرر مینمایند و بر بطلان آن قسم جزء دلائل و براهین اقامت میکنند و آنموجب اشتباه در جوهر فرد میشود پس میگوید بعد ازینم نبود الخ و قیل جوهر فرد جزویست که آن را جزء لایتجزی می گویند حکما گویند

اینچنین جزو باطل است چه جزو بحالة عدم رسیده باشد و بهیچ موهوم گشته لایق تقسیم نباشد نه عقلاً نه نظراً
و نه وهماً نه خیالاً و متکلمین قائلند بر وجود آن جزو میگویند که اینچنین جزوے که بحالت عدم رسیده باشد
لایق تقسیم باشد اگرچه از روے نظر تقسیمش نتوان کرد لیکن بتعقل و توهم و به تخیل توانکرد مثلاً موے اگرچه بنظر
تقسیمش محالست لیکن بتعقل توانکرد چنانچه سه میالش موے بلکه از موے سینه ؛ پس این ضد یکدیگر موجب
اشتباه میشود بنابران ناظم میگوید که اے محبوب من چون دهانِ تنگِ تو می بینم مرا در وجود جوهر فرد شائبه آمیزش
و اشتباه نمیشود زیراکه دهان تو که در عدم متجزی بودن مانند جوهر فرد است و در حالت خنده منقسم مے شود
استدلالی خوبست که شائبه عدم صحت ندارد سه کردی بخنده نقطهٔ موهوم را دو نیم ؛ پس مبطل کلام حکیمان
دهانِ تست معنے حقیقی آنست که مطلب حکما از بطلان جوهر فرد نفی ذات حق است چه بر وقتے که بر وجود
جوهر فرد قائل شوند و بر تقسیم او متفرگردند دلیل شود برین که هست نیست نما میباشد چه لائق جزئیے باشد
که وجود دارد پس اثبات ذات حق میگردد و ایشان منکر ذات حق اند که او را بجمیع صفات منکر اند و جز بسلب
صفات او را وصف نمیکنند گویند که ما موجودیم او را موجود نتوان گفت ما عالمیم او را عالم نتوان گفت ما قادریم
او را قادر نتوان گفت همچنین جمله صفت را چون صفات بے موصوف صورت نه بندد لاجرم ذات را نیز منکر
شدند و صوفیه مقر اند او را بجمیع صفات عالم اوست دیگران جاهل قادر اوست دیگران عاجز موجود اوست دیگران
معدوم چون صفت بے موصوف صورت نه بندد لاجرم او را نیز مقر شدند و هر یکے ازینها بر قول خود دلائل
و براهین مے آرد و این ضد یکدگر موجب اشتباه میگردد بنابران گوید بعد ازینم نبود شائبه در جوهر فرد وجه
دیگر جوهر فرد ذات مطلق باطلاق حقیقی که بهیچ قید ندارد چنانکه جوهر فرد جز ندارد و دهان صفات
مجمل انسانیه که بصفات الٰهیه موسوم اند و در ذات انسان مضمر تا که انسان وجود خود را از ظلام بشریت
پاک و مصفا نسازد صفات الٰهیه بظهور نیاید بر آن نکته اشارت بوجود جوهر فرد معنی آنست که اے
محبوب من الجمال چون نور شهود تو بر ما تجلی کرد و بسبب آن جمله صفات الوهیت در خود معائنه نمودم بعد
ازین مرا شکے و شبه در ذات او نماند که آرے هست نیست نما میباشد و طلب دلیل برین قول همین دهان تو
کنایت از صفات الوهیه است خوش دلیلے چراکه چون این صفات که در وجود ما مخفی بودند وقتے که
هستی رسیده گشتند آنگاه بظهور آمدند و الا نه اگر فی الحقیقت معدوم بودندے چگونه در معرض هستی آمدے
که معدوم موجود گردد این محال است وجه دیگر دهان اشارة بنقطه وحدة که جامع احدیة و واحدیة است

باعتبار جامعیت بوحدهٔ موسوم است و در حقیقت لنقطه ایست موہوم و به اعتبار خنده که عبارت از ظہور تجلی اوست دو نیم گشت یعنی احدیه و واحدیه را اعتبار و امتیاز پیدا شد و از میان دو نیم گشت ــ ۵ کردی بخنده نقطهٔ موہوم را دو نیم ٭ پس مطلب کلام حکیمان دہان تست ٭ و معنی آنست که مراد در اثبات ذات شکے و شبہہ نیست که ہست نیست نمامیباشد و طلب تاویل برین نقطه وحدت است که بسبب بے نشانی بہیچ عدم موہوم ست و باعتبار تجلی و ظہور منقسم میشود و بہست موسوم میگردد چه لایق تقسیم ہمان شے باشد که فی الحقیقت وجودے داشته باشد و چون طالب بموجب من طلب شیئا وجد وجد عاقبت بطلب خود مے رسد گوید قوله

مژده دادند که بر ما گذرے خواہی کرد	نیت خیر مگردان که مبارک فالیست

معنے آنست که اے محبوب من مرا بمژده وصل خود خواہی رسانید و بموجب ان الله لا یضیع اجر المومنین مبتلاے ہجران نخواہی گذاشت اما چون استغنا لازمه تست بنابران متیرسم و ملتمس میشایم که نیت خیر که کنایه از التفات بحال غریبانست و رسیدن بفریاد ایشان مگردان اے فسخ مکن که این نیت بہترین نیتہاست و چون ذات محبوب مجمع لطف و رحمت است گوید قوله

میچکد شیر ہنوز از لب ہمچون شکرش	گرچه در شیوه گری ہر مژه اش قتالیست

شیر لطف و رحمت شیوه گری کمال استغنا قتال کشنده معنی آنست که شیر لطف و رحمة از لب ہمچون شکرش میچکد اے بظہور مے آید که ان الله لذو فضل على الناس وان الله لعفو غفور والله غفور رحيم وسبقت رحمتي على غضبي اگرچه در کمال استغنا ہر مژه اش ہر صفت او قتالیست یعنی با آنکه ہر یک از اشارت او دلالت بفناء سالک میکند ان الله شديد العقاب والله شديد العذاب والله غني عن العالمين والله الواحد القهار اینہمه کمال لطف و مہربانی اوست و این بیت در وصف رسول ؑ است نیز میتوان برد مراد از شیر ہدایت که پرورش طفلان نزاده بدانست و آن شیر ہدایت از لب چون شکرش میچکد یعنے از شیرین زبان و شکر ریز لبان شہد و حکمت و موعظة حسنه آمیخته و شربت رحمت و رافت و حسن خلق در روے ریخته میچکد یعنے اگرچه در کمالیت کار ہر یک از اشارت و دلایت بہدایت مفنی و مہلک سالکانست موتوا قبل ان تموتوا لیکن اینہمه شیرین زبانی مہربانی اوست بر امت و چون ہجران سخت ترین عذابیست گوید قوله

کوہ اندوہ فراقت بچہ حیلہ بکشد
حافظ خستہ کہ از نالہ تنش چون نالیست

نالہ چیزے کہ از میان خالی باشد معنے ظاہر است غزل

مدتے شد کاتش سودائے تو در جانِ ماست
زان تمنا ے کہ دارم در دلِ ویرانِ ماست

سودا خیال مراد عشق تمنا مراد آرزوے وصال قولہ

مردمِ چشمم بخونابِ جگر غرقند ازان
چشمۂ مہر رخش در سینۂ نالانِ ماست

مردم چشم مردمک قولہ

آبِ حیوان قطرۂ از لعلِ ہمچون شکرش
قرص خور عکسے زروی آن مہ تابانِ ماست

لعل ہمچون شکر لب معشوق خور آفتاب قولہ

تا نفخت فیہ من روحی شنیدم شد یقین
برمن این معنی کہ ما زانِ وئیم وی زانِ ماست

نفخت فیہ من روحی دمیدم من درو از روح خود قولہ

ہر دلے را اطلاعے نیست بر اسرارِ غیب
مونس این سر معنی دارِ علوی جانِ ماست

اطلاع وقوف مونس الفت دہندہ ۔

چند گوئی اے مذکرِ شرحِ دین خاموش باش
دین ما در ہر دو عالم صحبتِ جانانِ ماست

حافظا تا روز آخر شکرِ این نعمت گزار
کان صنم از روز اول دارو ے و درمانِ ماست

غزل

مدامم مست میدارد نسیم جعد گیسویت
خرابم میکند ہر دم فریبِ چشمِ جادویت

خراب مست و لا یعقل فریب کنایت از ظہور و خفاء دلربائی ۔

پس از چندین شکیبائی شبے یارب توان دیدن
کہ شمع دیدہ افروزیم در محراب ابرویت

شکیبائی صبر شمع دیدہ اضافۃ بیانیہ قولہ

من از لطف صبا دارم سپاسِ نکہتِ جانان
دگرنہ کے گذر بودی سحرگاہان ازین سویت

نکہت خوشبوے قولہ

سوادِ لوحِ بینش را عزیز از بہر آن دارم
کہ جان را نسخہ باشد ز نقش خالِ ہندویت

لوح بینش مردمک چشم ۔

تو گر خواہی کہ جاوید آنجہان یکسر بیارائی
صبا را گو کہ برداردِ زمانے برقع از رویت

و گر رسم فنا خواہی کہ از عالم براندازی
بفشان زلف تا ریزد ہزاران جان ز ہر مویت

من و باد صبا مسکین دو سرگردان بیحاصل — من از افسون چشمت مست و او از بوی گیسویت
سواد دیده هر وقتی بخون دل همی دیدم — عزیزش دارم این ساعت بیاد خال هندویت
زهی همت که حافظ راست از دنیا و از عقبی — نیاید هیچ در چشمش بجز خاک سر کویت

غزل

میر من خوش میروی کاندر سر و پا میرمت — ترک من خوش میخرامی پیش بالا میرمت
گفته بودی کی بمیری پیشم این تعجیل چیست — خوش تقاضا میکنی پیش تقاضا میرمت
عاشق مهجور مخمورم بت ساقی کجاست — گو خرامان شو که پیش قد رعنا میرمت
ایکه عمری شد که تا بیمارم از مژگان تو — تو نگاهی کن که پیش چشم شهلا میرمت
گفته لعل منت هم درد بخشد هم شفا — گاه پیش درد گه پیش مداوا میرمت
خوش خرامان میروی چشم بد از روی تو دور — دارم اندر سر خیال آنکه در پا میرمت
گرچه جای حافظ اندر خلوت وصل تو نیست — ای همه جای تو خوش پیش تو هر جا میرمت

لغات این غزل چندان وقتی ندارند

غزل

منم که گوشهٔ میخانه خانقاه منست — دعای پیر مغان ورد صبحگاه منست

اے رفیق اگر سرمهٔ معرفت اشیائی کماهی در چشم بصیرتت نور افزا شود صومعه و کلیسا عبادتخانه آن یگانه شود بنابران گوید منم که گوشهٔ میخانه الخ میخانه عالم عشق پیر مغان مرشد کامل معنی آنست که منم از زهد و ورع ریائی اعراض نموده و از خانقاه که لوازمه ظاهر است رخت کشیده رو به عالم عشق آورده ام و میخانه را خانقه شمرده در وسکونت ورزیده ام و از وظائف و اوراد او بدینجا پرداخته بدعاگوئی مرشد کامل اشتغال نموده ام که توجه او ره بدینجا برده ام و چون روز محشر عذر خواه عاشق آه سحرگاهی اوست گوید قوله

گرم ترانهٔ چنگ و صبوح نیست چه باک — نوای من بسحر آه عذر خواه منست
ز بادشاه و گدا فارغم بحمد الله — گدای خاک در دوست بادشاه منست

ترانهٔ چنگ آواز چنگ و مراد ازین زهد و ورع معنے آنست که اگر ظاهر من روز محشر عذر خواه من است

؎ چو مجنون شد بخلوتخانهٔ خاک ؛ ندا آمد بر و از حضرت پاک ؛ که اے مجنون چه آوردی بدرگاه ؛ بر آمد از دل مجنون یکے آه ؛ که چندان شور لیلے در سرم بود ؛ کجا پروای کارے دیگرم بود ؛ رخ لیلی مرا بنمود

آسان است چون غرض عاشق بغیر از وصال محبوب نیست گوید قوله

غرض ز مسجد و میخانه ام وصال شماست | جز این خیال ندارم خدا گواه منست

مسجد زہد و عزت میخانه عشق و رسوائی معنی آنست که اگر وابسته بزہد و ورع بوده ایم و اگر مشتغل عشق و محبت ہستیم غیر از وصال شما غرضے نداریم و عمل بریا نمیکنیم چنانچه خود گفته ؎ تو خانقاه و خرابات در میانه مبین ؎ خدا گواست که ہر جا که ہست با اویم ؏ و نیز در عشق عزت و رسوائی برابر است نه عزت بخدا میرساند و نه خواری از درا و میراند پس طالب را باید که در عشق او باشد و کوشش نماید و در عزت و خواری ننگرد چون عاشق صادق است که عالی ہمت باشد یعنی جز شوق در رضا و لقاء معشوق را در دل جا ندہد و لوح ضمیر از غیر خدائے تعالےٰ پاک دارد و مرغ ہمت را از کونین بپراند و بمکون رساند از ینجا است که ان الله یحب المعالی الهمم بنا بران گوید قوله

کلاه دولت خسرو کجا بچشم آید | ز خاک کوئے تو چون عزت کلاه منست

معنی آنست که چون در عشق تو خود را با خاک یکسان کرده ام و خاک کوے ترا افسر خود پنداشته و رقم غیر را از صفحه دل خود تراشیده ام پس کلاه دولت خسروان کے در چشم من در آید و ملتفت بغیر گردم چون عاشق را بما سواے معشوق تعلقے نیست و بجز عاشقان صحبتے نگوید قوله

از ان زمان که بدین آستان نهادم سر | فراز مسند جمشید تکیه گاه منست

یعنی از ان زمان که طوق بندگی آن محبوب در گردن افگنده ام و سر را بر آستان آن نهادم پشت بر مسند جمشید کرده ام و آنرا در چشم نمے آرم چون نزد عاشق گدائی در محبوب بهتر از سلطنت عالم است گوید قوله

مرا گداے تو بودن ز سلطنت بهتر | که ذل جور و جفائے تو عز و جاه منست

معنی آنست که اے محبوب من نزد من گدائی نمودن بر در تو و خواری کشیدن در عشق تو خوشتر از سلطنت عالم و بهتر از عز و جاه دنیاست و چون اعراض از جناب محبوبان مر عاشقانرا صورت نمی بندد بنا بران گوید قوله

مگر به تیغ اجل خیمه بر کنم ورنه | رمیدن از در دولت نه رسم و راه منست

معنی آنست تا وقتے که پاے بند این قالب عنصری ام از ینجناب معرض شدنی نه ام چرا که اعراض نمودن از جناب معشوقان طریقه عاشقان نیست مگر وقتے که تیغ اجل حبائل عناصر مارا از یکدگر منقطع گرداند و خیمه وجود ما را زیر و زبر سازد و مرغ روح ما از قفس قالب پرواز نماید و زمام اختیار ما از دست رود

چراکه آنوقت کار باختیار ما نیست وچون لازمہ عاشق آنست کہ تقصیر برذمہ خود نہد بنابران گوید **قوله**

گناه گرچه نبود اختیار ما حافظ　　تو بر طریق ادب باش گو گناه منست

معنی این بیت در بیت کوے نیکنامی مرقوم شد **غزل**

مرحبا اے پیک مشتاقان بده پیغام دوست　　تا کنم جان از سر رغبت فداے نام دوست

پیک مشتاقان مراد از وارد غیبی و یا مرشد یعنی اے پیک مشتاقان خوش آمدی بده پیغام دوست را کہ در حق ما چه فرموده و کے بر ما گذر خواهد کرد تا جان از رغبت تمام فداے نام دوست کنم اے خود را در عشق او فانی سازم چون آن کار عاشق مدام اضطراب است بنابران گوید **قوله**

واله و شیداست دایم همچو بلبل در قفص　　طوطی طبعم ز عشق شکر و بادام دوست

طوطی طبع اضافہ بیانیہ و نیز روح و دل شکر کنایہ از لب مراد لطف ے لب کہ شیرین جوے شد لطف خداست ؛ باغ جان از آب او نشو و نماست ؛ بادام کنایت از چشم مراد مشاہدات کہ ے ہست چشم ایجاب بمعنے نقد ذات ؛ کو عیان بیند وجود کائنات ؛ معنی آنست کہ این دل من بیاد لطف محبوب و مشاهده ذات کہ در عالم اطلاق داشت چون بلبل در قفص قالب واله و شیدا است کہ کے ازین قفص رهائی یابم و بگلشن اصلی پرواز نمایم وچون گرفتاری دام عشق بسبب حصول وصال است گوید **قوله**

زلف تو دام است و خالش دانه و من ناگهان　　بر امید دانه افتاده ام در دام دوست

زلف مراد جذبہ ے زلف نام جذبہ ذات حق است ؛ دل کہ قیدش گشت جان مطلق است ؛ دانه خال اضافت بیانیہ مراد از آن نور شهود و کنایہ از آن وصال معنے آنست کہ اے محبوب من این جذبہ عشق تو دامے است استوار و نور شهود تو دران دام دانه است آشکار پس چون حصول دانه بی گرفتاری دام میسر نیست بنابران بحصول دانه شهود تو گرفتار دام عشق تو گردیدم و نیز زلف کنایہ از قالب عنصری باشد کہ زلف حجاب روئیست وجود نیز حاجب ذاتست و مانع عاشق از معشوق ے نقاب و پرده ندارد نگار دلکش ما ؛ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ و نیز خال کنایت از ذات باعتبار سیاهی کہ مشابہ بہویۃ غیب است کہ از ادراک و شعور اغیار مخفی است کہ لا یعرف الله غیر الله ے سیاهی چون بہ بینی عین ذاتست ؛ درو چاهے پر از آب حیات است ؛ معنے آنست کہ اے محبوب من این وجود عنصری دامے است روشن و نور شهود تو دران دانه ایست

اشکار من بحصول معرفت و مشاهدهٔ ذات تو گرفتار این دام شدم چنانچه قاضی حمید الدین ناگوری رح گوید آری
مرغ جان در صحرای امکان پرواز بی نشان داشت چنانچه هیچ قید مقید نمی شد و بدانهٔ کونین التفات
نمینمودم ازین جهة از دام اجسام مطلق آزاد بود و از دانهٔ احتیاج محض بی نیاز لیکن نازجنبش میل بر نیاز
خود داشت خواست که محتاج مشتاق جمال خود سازد ناگاه صیاد قضا دانهٔ نور شهود خود در صحن محبت که قالب
عنصریست انداخت و دام معشوقی بران فراز کرد نظرش برین دانه و دام افتاد پخته قدم در خام نهاد اگرچه
از قید دام هشیار اما کرشمهٔ یار بیطاقت نمود یکایک آن آزاد در حلقه شاد در آمد و به بندگی گرفتار گشت
چون عشق عاشق را نصیبهٔ ازلی است و این مستی از وی رفتنی نه بنابران گوید قوله

هر که چون من در ازل یک جرعه خورد از جام دوست
سر ز مستی برنگیرد تا به صبح روز حشر

ازل روز الست جرعه کنایت از ذوق مشاهده جام روی محبوب معنی آنست که هر کسی در ازل مانند
ما مشاهدهٔ روی محبوب حقیقی نمود و ذوق آنرا دریافت تا قیام قیامت ازین مستی که عشق است سر برنگیرد
یعنی ازین اعراض ننماید و بزهد و تقوی از نیجهة که لازمهٔ هستی است نگراید باید دانست که عاشق نیست
که ارادهٔ محبوب را بر ارادهٔ خود مقدم دارد بنابران گوید قوله

ترک کام خود گرفتم تا برآید کام دوست
میل من سوی وصال و قصد او سوی فراق

معنی آنست که میل من همگی بوصل او که در عالم اطلاق داشتیم متعلق بود منجر است که مقید دام شویم و قصد او
بفراق ما که اختیار قالب است متعلق گردید پس چون شرط عاشق ترک ارادهٔ خود که وصلست کردم و اختیار
ارادهٔ او که قبول قالب عنصریست نمودم تا ارادهٔ محبوب فوت نشود چه شرط عاشق آنست که هر چه دوست
دوست دارد یعنی مرضی وی شود او نیز دوست دارد اگر همه بعد و فراق غالباً محبوب بعد و فراق محب خواهد
که مصلحت او درین است و بعضی از شارحین معنی بیت چنین نوشته اند که حاصل این بیت آنست که
چون عاشق در خلوة بمراقبه مشغول باشد و لذتی بمشاهده داشته باشد در آنوقت موذن اذان بگوید
باید که از خلوة بدر آید و شرائط آن اشتغال نماید پس لذت مشاهده و مراقبه که بمنزله وصال است باید لهذا
و بنماز و لوازم آن که بمثابهٔ بعد و فراق است مشغول باید گشت و در شرح لمعات مذکور است که فراق را
بعینه دوست ندارد یعنی موجب شهود دانسته یا که برای مرضی محبوب چنانچه عابدان که عبادت
برای بهشت میکنند اگر محض برای او کنند بهتر بود پس باید که فراق را دوست تر از وصال دارد

وبعدش خوشتر از قرب آید چون مانده که دوست آن دوست دارد خود بعدش مقرب تر از قرب بود و هجرش سودمند تر از وصال زیراکه در وصال و قرب بصفت مراد خود است و در بعد و فراق محبوب بصفته و مراد محبوب ماراست از برای آن آورد که از و مراد خود گیریم بلکه برای آنکه تا او مراد خود از ما بر دارد و قبل بند و فراق عاشق در شهود است یعنی عاشق چون در شهود مستغرق است از طاعت و ریاضت و مجاهده باز ماند و شهود عاشق در بعد و فراق یعنی تا در بعد و فراق است البته در ریاضت است و آن موجب شهود است پس بضرورت ترک وصال که کار ماست باید کرد که مصلحت درین است قوله

می نوشتم نامهٔ از شرح شوق خود ولی
من نمیخواهم نمودن بعد ازین ابرام دوست

معنی آنست که حدیث کثرت شوق و اشتیاق و سوز و درد در معرض بیان می آرم اما چون باعث شکوه و موجب ملال طبع دوست دانستم که ؎ بیهوده گفتگو نه کنی پیش چشم یار ٭ دانی که طبع مردم بیمار نازک است بنابران احراض نمودم نمیخواهم که دوست را بستوه آرم و چون عاشق را باید که صحبت بعاشقان دارد نه بزاهد خود بین ؎ با عاشقان نشین و همه عاشقی گزین ٭ با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین ٭ بنابران گوید قوله

گر دهد دستم کشم در دیده همچون توتیا
خاک راهی کان مشرف گردد از اقدام دوست

خاکراه کنایه از عاشق اقدام مراد فضل یعنی عاشقی که بفضل محبوب سرفراز گشته و بوصل او معزز گشته اگر اینچنین عاشق بنظر آید مانند توتیا در دیده خود جایش دهم و دمی از صحبت او دوری نگزینم و چون عشق درد لیست لادوا بنابران گوید قوله

حافظ اندر درد او می سوز و با درمان مساز
زانکه درمانی ندارد درد بی آرام دوست

معنی آنست که ای حافظ بدرد عشق او بسوز یعنی احتمال شدائد و بلیات و اندوه و غم نما و طلب دوا منما ای امید راحت مدار زیراکه درد بی درمان دوست که عشق است العشق دار لا دواء له ؎ بعالم هر کجا درد و بلا بود ٭ بهم بردند و عشقش نام کردند ٭ درمانی ندارد وای راحت را در و دخلی نیست پس طلب دوا درین درد نمودن یعنی طلب رحمت و آسایش در عشق نمودن بر روی دریا پل بستن است و جوز بر گنبد انداختن است غزل

نمیدانم دل بلبل ز عشق روی گل چون است
ولی در غنچه می بینم به پیکانهاش در خون است

بلبل کنایه از عاشق گل کنایه از محبوب قوله

عجب باشد که بلبل را قرار و صبر کم گردد — ریاحین را چو هر ساعت جمال حسن افزونست

بلبل عاشق ریاحین گلها مراد معشوقان چون هر دم و هر ساعت حسنے و جمالے بهم رسانند عاشقان را امر محالست که بشکیبائی گراید قوله

نظر کن بر گل رعنا که شکل او چه افتاده — چه جرم بلبل شیدا اگر بیچاره مفتونست

یعنے بران گل رعنا که کنایت از محبوبست بدین رعنائی و زیبائی جلوه گر گردیده نظرے کن و انصاف ده اگر بلبل بیچاره که عاشق غریب است مفتون آن روے و مشغوف آن موے گردد گناہے بدو عائد گردد قوله

چو از پرده برون آمد گل انگه بلبل مسکین — اگر در پرده می نالد دلش از پرده بیرونست

معنے آنست وقتے که آن محبوب از اختفا بدیدانگاه ظهور براید عاشق بیچاره اگر در خلوت به بکا و زاری بگذارد باکے ندارد و محل تعجب نیست چه دلش در حیطهٔ اختیار او نیست قوله

اگر مستی کند بلبل درین موسم روا باشد — که بر هر شاخ از گلها هزاران جام میگونست

مستی بیباکی و سخن عاشقانه گفتن درین موسم اشارت بهنگام که آن در مصرع ثانی مذکور است و آن کنایه از ایام بهار است و مراد ازان آوان مشاهدات تجلیات قوله

درین موسم که بوے عیش از عالم نمی آید — تو خود دانی نگارینا که حال عاشقان چونست

درین اوان که صرصر غموم و هموم از هر سو رو نموده و بوے عیش از عالم مفقود گشته اے محبوب من تو خود دانی که حال عاشقان بچه انجا میده باشد قوله

زمان عشرت و شادی که مستحبستی بجان حافظ — غنیمت دان کنون عشرت که وقت عیش اکنونست

کنون اشاره بزمانے که ظهور محبوب رو نموده غزل

هران خجسته نظر کز پے سعادت رفت — بکنج میکده از خانهٔ ارادت رفت

خجسته نظر کنایه از عاشق میکده عشق و محبت خانه ارادت حظوظ نفسانیه و گوشه زهد معنے آنست که هر مبارک نظرے که طالب سعادت گردید از زهد معرض گردید و بمقام عشق درآمد و چون عشق کاشف اسرار نهانی است گوید قوله

برطل نیمشبی کشف کرد سالک راه — رموز غیب که در عالم شهادت رفت

رطل نیمشبی کنایه از مشاهدات تجلی که در نیم شب میباشد و نیز کنایه از عبادات شاقه معنے آنست که

مران خجسته نظر را هرچه در عالم شهادة جاری بود بمشاهدهٔ نیمشبی طاری شد باید دانست که عاشقان را مشاهده گاهی ظهور و گاهی خفا و چون خفا موجب بیقراری عاشق است بنابران گوید قوله

ز بامداد بمستی دگر برآمده آه	وظیفهٔ می دوشین مگر زیادت رفت

درین بیت خطاب بمعشوق میکند مستی بیقراری وظیفهٔ می دوشین مشاهدات تجلیات معنی آنست که ای محبوب من حال عاشق مسکین امروز از بامداد باز به بیقراری کشید افسوس مگر مشاهدات تجلیات که بران عاشق مسکین مینمود از یاد تو رفت و آنرا محروم داشتی و بهجر مبتلا گردانیدی و چون درد هجران بغایت صعب است و علاج او بجز عشق نمیتوان کرد بنابران گوید قوله

مگر بمعجزه کوشد طبیب عیسی دم	چرا که کار من خسته از عیادت رفت

معنی آنست که بسبب هجران آن محبوب کار من از عیادت رفت چرا که بمرگ رسیده ام و از حد علاج تجاوز نموده مگر همان طبیب عیسی دم که محبوب است بمعجزه کوشد یعنی روی خود را بنماید و مارا از سر نو زنده سازد که معجزهٔ عیسی احیاء اموات بود و چون از هر کسی بجز فضل مقدر بظهور نیاید گوید قوله

مجو ز طالع مولود من بجز رندی	که این معامله با کوکب ولادت رفت

معنی آنست که از طالع ولادت من بجز از رندی که کنایه از عشق است مجو چرا که اثر کوکب ولادت من همین است که هر که درین هنگام و درین طالع زاید از و بجز عشق رو ننماید و چون سخن معرفت بغیر از فیض روح القدس نباشد بنابران گوید قوله

بیا و معرفت از ما شنو که در سخنم	ز فیض روح قدس نکتهٔ سعادت رفت

معنی آنست که ای طالب بیا و سخن معرفت از ما شنو اگرچه دیگران در میدان سخنوری اسپ فصاحت را جولان داده اند اما از بوی معرفت مبرا که آلودهٔ اغراض نفسانی و هواهای جسمانی بوده اند و سخنان ما فیض از روح القدس که ارواح مقدسه و یا عشق مراد است و چون در نظر عاشق بهتر از عشق کاری نیست بنابران گوید قوله

هزار شکر که حافظ براه میکده دوش	ز کنج زاویهٔ طاعت و عبادت رفت

معنی آنست که هزاران هزار شکر که دوش حافظ براه میکده که عشق است از کنج زاویهٔ عبادت که عبارت از زهد و ورع است در آمد یعنی از زهد و ورع اعراض نمود و به عشق در آمد و نیز این بیت

چنین دیده شده هزار شکر که حافظ زراه میکده دوش بکنج زاویهٔ طاعت وعبادت رفت معنی آنست
که هزار شکر که حافظ از راه عشق واخلاص دوش بگوشهٔ طاعت وعبادت بنشست که دوگانهٔ عشق بجا آورد که آن
بهتر از عبادت چهل ساله بابریا نقلست که جنید رح چون رحلت نمود شخصے او را بخواب دید پرسید که چه حالت
انجامید فرمود که همگی طاعت من حبط شد مگر دو رکعت که از روے عشق بجا آورده بودم غزل

یارب بسببے سازکه یارم بسلامت	بازآید وبرهاندم از چنگ ملامت

یار کنایه از مشاهدهٔ حق باز آید ظهور کند چنگ دست عاشق حزین از غم هجران یار نازنین لشکایت
بدرگاه رب الارباب که برآرنده کارها است مناجات میکند که یارب بسببے سازکه آن تجلی رودرنقاب
شده بے کم وکاست همچنان باز برما متجلی گردد ومارا از دست ملامت خلق که درجدائی او شده ام خلاصی دهد

خاک ره آن یارسفرکرده بیارید	تاچشم جهان بین کنمش جای اقامت

خاک ره کنایه از خبر ونشان یارسفرکرده تجلی محجوب شده ونیز جناب رسول ع ومرشد ومعنی مصرع
ثانی آنکه تادرچشم جاے آن سازم قوله

فریاد که از شش جهتم راه ببستند	آن خال وخط وزلف ورخ وعارض وقامت

از شش جهتم راه ببستند از همه سو راه من مسدود ساختند خال اشارت بنقطهٔ وحدت من حیث الخفا
که مبدا ومنتهای کثرت آنست که منه بدا والیه یرجع الامر کله ونیز عبارت از ظلمت ومعصیت که درمیان انوار
طاعت بود وچون نیک اندک بود او را خال گویند اگر خوبرو را فرهٔ بدخوی باشد خال گویند وسبب زینت
شمرند ونیز نقطهٔ روح انسانی ــه خال دانی چیست یعنی اصل روح * نور او مرقلب را گردد فتوح *
ونیز خطرات انسانی ونیز نقطهٔ سیاهی که از خطرات دنیاوی ونفسانی در دل بود ونیز فنای ذاتی ونیز
تجلی نور عزازیل که بر رخسارهٔ جمعیت مظاهر صفات است ونیز تجلی جلالی ونیز اسم مضل والبشریة خط سائر
عصیان که برائینهٔ دل سالک بستند ونیز عالم غیب که برزخ گویند ونیز اشارة بظهور آن حقیقة ومظاهر
روحانی ونیز عالم ارواح ونیز عالم شهادت ونیز قالب انسان زلف جذبهٔ ذات ونیز موجودات وتعینات
ونیز تجلی جلالی ونیز اسماء جلالی که تعینات مطلقهٔ علمی وغیبی سائر جمال حقیقی وباعث دلبستگی وسرگشتگی
عاشقان ونیز راه حق وکثرهٔ احکام رخ وعارض ظهور جمالی که بسبب وجود اعیان وسبب بمبدأ واحد
گردد ونیز محض تجلی ونیز ذات ونیز وجه الله ونیز صفات لطف مثل نور ولطیف وهادی درازی قامت

سزاواری پرستش ونیز استیلاے الٰہی وچون عاجزی ونیاز لازمۂ عاشقست ازسر عجز ونیاز بآن ماہ مهرافروز گفته قوله

امروز که در دست توام مرحمتے کن | فرداکه شوم خاک چه سود اشک ندامت

یعنے امروز که بنوازش جمال جهان افروز احیاے این تن مرده میتوانی کرد مرحمتے نما واز سر نو این تن مرده را احیا کن فرداکه ازین منزل فانی سفر کنم وساکن منزل لحد گردم ندامت حصولے ندارد دا خیلے ثانی بعد مرگ درین سراے فانی دوباره معلوم ارباب سلوک گفته که عشق گوهریست از دریاے معرفت الٰہی ومحض از حضرت حق بتکلف راست نمے آید وبزور برخود نمیتوان بست قوله

اے آنکه بتقریر وزبان دم زنی از عشق | ما با تو نداریم سخنے خیر وسلامت

براے دریافت سخنان عشق شنودن لاینفع وبیان سخنان عشق را زبانے دگر باید وراے بیان ناسوتیه قصه سوزش دل پروانه از شمع بپرس که شرح این آتش نداند زبان سوخته چون خوبرویان بادشاهان ولایت جان ودل اند وحاکم مطلق عاشقانرا مجال چون وچرا نیست هرچه خواهند کنند بنابران گویند قوله

درویش مکن ناله زشمشیر احبا | کین طائفه از کشته ستانند غرامت

درویش عاشقان که از دنیا ومافیها مفلس احبا معشوقان کین طائفه اشارة بمعشوقان کشته اشارت بعاشقان که کشتگان معشوق اند غرامت تاوان قوله

در خرقه زن آتش که خم ابروی ساقی | بر می شکند گوشهٔ محراب امامت

خرقه وجود خم کجی مراد زیبائی چه زیبائی ابرو کجی است ابرو کنایت از انوار تجلیات ساقی معشوق حقیقی ونیز خرقه عبارت از لباس هستی است دران آتش زن وبسوز یعنے محو ومتلاشی کن وچون محو شد وبدان مقام که وقت تحریمه بر جمال پاک حق نظر میکند دران زمان نظر بر محراب نمی افتد بضرورت گوشه محراب بلکه تمامی محراب شکسته میشود چون بموجب فِعْلُ الْمُحِبِّ مَحْبُوبٌ وَضَرْبُ الْحَبِیْبِ زَبِیْبٌ است گوید قوله

حاشا که من از جور وجفاے تو بنالم | بیداد لطیفان همه لطف است وکرامت

حاشا دوری باد لطیفان معشوقان معنی ظاهر است عمرے دل سودائی من در تحقیق انتهاے سلسله تبدلات تعینات خود روزے بشبے وشبے بروز می آورد ناگاه نداے بگوشم رسید قوله

کوته نکند بحث سر زلف تو حافظ | پیوسته شد این سلسله تا روز قیامت

زلف اشارت بتعینات ونیز بیان عشق ونیز طاعت وبندگی یعنی حافظ ذکر عشق ترا مختصر نمیکند چه ذکر این تا قیامت گفته نشود بل صد قیامت بگذرد واین ناتمام غزل

یار مه چهرهٔ من با دل گریان میرفت	متنفر شده وز بنده گریزان میرفت

متنفر گریزان قوله

چون همی گفتمش ای مونس دیرینهٔ من	سخت میگفت ول آزرده پریشان میرفت

مونس الفت دهنده دیرینه قدیم قوله

گفتم اکنون بسخن خوش که بگوید با ما	کان شکر لهجه خوش گوی سخندان میرفت

لهجه آواز قوله

نقش خوارزم وخیال لب جیحون می بست	با هزاران گله از ملک سلیمان میرفت

خوارزم نام شهر جیحون نام جوے ملک سلیمان شیراز چاره علاج قوله

میشد آنکس که جو او جان سخن کس نشناخت	من همیدیدم واز کالبدم جان میرفت

کالبد بدن۔ قوله

لابه بسیار نمودم که مرو سود نداشت	زانکه کار از نظر رحمت سلطان میرفت

لابه تملق قوله

بادشاها زکرم از سر جرمش بگذر	چه کند سوخته از غایت حرمان میرفت

جرم گناه قوله

چون بشد آن صنم از دیدهٔ حافظ غائب	اشک همواره زرخسار بدامان میرفت

صنم محبوب غزل

یارب آن شمع شب افروز بکاشانه کیست	جان ما سوخت بپرسید که دیوانه کیست

شمع شب افروز محبوب کنایه از تجلی کاشانه محل جانانه محبوب قوله

آن می لعل که ناخورده مرا کرد خراب	همنشین که وهمکاسه وپیمانه کیست

آن مے لعل اشارت به تجلی۔ قوله

حالیا خانه برانداز دل ودین منست	تا هم آغوش که میباشد وهمخانه کیست

61

حالیا الحال خانہ برانداز غارت گر قولہ

بادۂ لعل لبش کز لب ما دور مباد ‏ ‏ ‏ ‏ راح روح کہ و پیمان دہ پیمانہ کیست

بادۂ لعل لب اضافت بیانیہ یعنی لب و مراد ازان لطف و عشق راح شراب پیمان دہ کنایہ از جاگیرندہ

بیت دولت صحبت آن شمع سعادت پرتو ‏ ‏ ‏ ‏ باز پرسید خدارا کہ بہ پروانہ کیست

شمع سعادت پرتو محبوب و تجلی خدارا بواسطہ خدا بپروانہ بازائدہ و پروانہ مراد عاشق و طالب قولہ

میدہد ہر کسش افسونے و معلوم نشد ‏ ‏ ‏ ‏ کہ دل نازک او مائل افسانہ کیست

ہر کس اشارت بمومن و کافر و صالح و فاسق و عاشق و زاہد افسون کنایت از خدمت و طاعت او ضمیر بمحبوب مائل خواہان افسانہ طاعت و بندگی قولہ

یارب آن شاہ وش ماہ رخ زہرہ جبین ‏ ‏ ‏ ‏ در یکتائے کہ و گوہر یکدانہ کیست

آن شاہ وش محبوب و تجلی قولہ

گفتم آہ از دل دیوانۂ حافظ بے تو ‏ ‏ ‏ ‏ زیر لب خندہ زنان گفت کہ دیوانہ کیست

آہ افسوس نالے تو در جدائی محبوب۔

ردیف الثاء

الغیاث اے مایۂ جان الغیاث ‏ ‏ ‏ ‏ کفر زلفت برد ایمان الغیاث

الغیاث فریاد مایۂ جان محبوب حقیقی کفر زلف کنایت از لذت و تعلقات دنیا و نیز غلبہ جذبہ عشق ایمان مشاہدہ حق و نیز دریافت حق معنے آنست کہ فریاد اے محبوب من فریاد کہ لذات این دنیا فانی و تعلقات نشائے اینجہانی مشاہدہ جمال با کمال ترا از ما رو در نقاب ساخت و محتمل کہ غلبہ جذبہ عشق تو ایمان مرا کہ کنایت از زہد و صلاح و تقوی ہست یکسو ساخت قولہ

ما ہمی لیسیم لب از تشنگی ‏ ‏ ‏ ‏ در لبانت آب حیوان الغیاث

لب تشنگی محرومی و جدائی لب کنایت از لطف و فضل کہ موجب زندگی عاشقانست آب حیوان آبحیات اینجا مراد موجب زندگی قولہ

وہ کجا شد شربت دیدار تو ‏ ‏ ‏ ‏ مے کشد تلخی ہجران الغیاث

وہ کجا شد افسوس کجا رفت کہ بہیچ نوع بنظر نمے آید قولہ

ما ز گریہ غرق در خون گشتہ ایم … لعل تو پیوستہ خندان الغیاث

لعل تو پیوستہ خندان لعل کنایہ از لب یعنی لب تو شادان و خندان و از ما بے پروا - قولہ

چشم بیمارت مرا بیمار کرد … جز لبانت نیست درمان الغیاث

چشم بیمار یعنے چشم بیمار را خاصہ الیست کہ بہیچ سو نمیگراید کنایت از عدم التفات لب کنایت از لطف و کرم و فضل و این مصرع با مضمون آن بیت متحد است ؎ مریض عشق بتان را دوائی باشد اگر دو است نگاہے نہان دلدار است ؎ قولہ

غمزۂ شوخ تو از راہِ اجل … میزند در دیدہ پیکان الغیاث

غمزۂ شوخ کنایہ از ظہور و خفاے محبوب و نیز استغنا و بے نیازی و تجلی قہاری از راہ اجل از برائے کشتن میزند بر سینہ پیکان اے در معرض ہلاکت مے اندازد قولہ

چون دو زلفت کرد سرگردان مرا … گردشِ گردون گردان الغیاث

سرگردان پریشان و زلف را پریشان میگویند گردون گردان فلکِ گردندہ قولہ

از خدنگِ ناوکِ مژگان تو … زخمہا افتادہ در جان الغیاث

ناوک مژگان کنایہ از عشق کہ پردہ الیست بر ذات و مراد از مصرع تمام از تصدیعات و بلیات عشق تو و یل

ہمچو گوے از خم چوگان فلک … ہر طرف گشتیم غلطان الغیاث

از خم چوگان فلک از سبب گردش فلکی قولہ

پیچش زلفِ تو در جانم فتاد … رشتۂ تن گشت پیچان الغیاث

پیچش زلفت جذبہ جبلیہ ذاتیہ علیہ تو قولہ

با طناب زلف حافظ را بکش … ماندہ در چاہِ زنخدان الغیاث

طناب زلف جذبہ محبت چاہ زنخدان اشارہ بطور تقدیر کہ در و نو عمل کردن جائز نیست و نیز مشکلات اسرار مشاہدہ و نیز تجلی واحد القہاری و نیز تعینات کہ مظہر حسن معنویست چون چاہ زنخ کہ زیب دہ حسن صوری است غزل

باز مہ ہواے آن گل رعنا ست الغیاث … دیگر دلم رمیدہ و شیدا ست الغیاث

آن گل رعنا اشارہ بمحبوب دیگر باز رمیدہ گریزان شیدا دیوانہ قولہ

صوفی که جام صاف دمادم همیکشد ‌‌ ‌‌ حیران کوی او شده سور است الغیاث

صوفی کنایت از خود باعتبار بحالت ابتدائیه یا صوفی مقلد جام صاف کنایت از جام عشق قوله

آن دل که کنج عافیتے برگزیده بود ‌‌ ‌‌ اینـدم بعزم درد و بلاهاست الغیاث

آن دل اشارت بدل خود که کنج عافیت برگزیده بود که قبل ازین ابتلاے زہد و ورع بود اینـدم الحال بعزم درد و بلا گرفتار عشق که العشق تمام المحنة والبلا قوله

عارف که غرق بود بناموس ننگ و نام ‌‌ ‌‌ افتاده در ملامت سوداست الغیاث

عارف کنایت از خود که غرق بود بناموس ننگ و نام که غرق بحر نام و ننگ بود افتاده ملامت و سودا گرفتار ملامت وسودا قوله

از جان زارِ حافظ و سرگشتگان شوق ‌‌ ‌‌ فریاد و شور و ولوله برخاست الغیاث

زار ضعیف ولاغر سرگشتگان شوق عاشقان ولوله بیقراری غزل

درد ما را نیست درمان الغیاث ‌‌ ‌‌ ہجر ما را نیست پایان الغیاث

یعنی دردے دارم لادوا که العشق داء لادواء و ہجرے مبتلا شده ام که پایان پذیر نیست قوله

دین و دل بردند و قصدِ جان کنند ‌‌ ‌‌ الغیاث از جور خوبان الغیاث

دین زہد فاعل بردند و کنند خوبان بوسه حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری و معنوی و نیز کلام منزل که اولیا را بوحی خفی میشود و این نمیشود مگر لفنا و نیز بوسه جذبه که موجب تجلیات میباشد قوله

در بہاے بوسۂ جانے طلب ‌‌ ‌‌ میکنند این دلستانان الغیاث

دلستانان محبوبان ذکر جمع و مفرد قوله

خون ما خوردند این کافر دلان ‌‌ ‌‌ ای مسلمانان چه درمان الغیاث

خون ما خوردند گرفتار غم و الم ساختند و بمعرض فنا رسانیدند کافر دلان معشوقان بسبب سخت دلی و بے رحمی که کافر سخت دل میباشد فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً و گفتن این اگرچه سوء ادب است لیکن در مراد داشتن جائز است و نیز لَا يُؤْخَذُ مَجْنُوْنٌ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ و نیز لَا يُؤَاخَذُ الْعُشَّاقُ بِمَا يَقُوْلُوْنَ وَيَفْعَلُوْنَ درمان علاج زلف تجلی جلالی و تعینات خط عالم اسما و صفات خال مظہر اسم المفصل و نقطه وحدت لب تجلی جمالی و فیض رحمانی و از چشم مست ذات سراسر استغنا مژگان صفات قہریه

زین حریفان اشارت بزلف وخال وخط ولب وچشم داد مسکینان بده یعنی عاشقان را بداد ایشان رسان واین اشارت بطلب وصل روز وصل اضافت بیانیه شب یلدای هجران اضافة بیانیه و یلدا شبی است تاریک بغایت دراز که در تمام سال یک میباشد همچو حافظ مقوله جانست و مراد از حافظ تن

ردیف الجیم ـ غزل

این غزل در نعت است

سزد که از همهٔ دلبران ستانی باج	چرا که بر سر خوبان عالمی چون تاج

سزد لایق وبرجاست همه دلبران اشارة همگی انبیا باج خراج وپیشکش وخراج ستدن کنایة از محکوم ومنقاد ساختن است چه خراج دادن خاصه رعایا وزیردستان است خوبان کنایة از رسل چون تاج اشارت بسید المرسلین آشوب پریشان کننده ترکستان ولایتی است که به ترکان بدان منسوب اند وترکان بدو صفت موصوف اند یکی بخوبروی دوم بخونخواری قوله.

دو چشم شوخ تو برهم زده خطا وختن	بچین زلف تو ماچین وهند داده خراج

چین زلف اشاره به شکن زلف ماچین نام ولایت وکذا الهند خراج حاصل وانچه متغلب بر عاجز مقرر کند وانچه از تجار بر سر کالا بستانند خراج دادن زیردست شدن قوله

ازین مرض بحقیقت کجا شفا یابم	که از تو درد دل من نمیرسد بعلاج

ازین مرض کنایة از عشق درد دل من نمیرسد بعلاج علاج درد دل من نمیشود قوله

چرا همی شکنی جان من زسنگدلی	دل ضعیف که هست او بنازکی چو زجاج

سنگدلی بیرحمی زجاج شیشه ـ قوله

بیاض روی تو روشن چو عارض خورشید	سواد زلف تو تاریکتر ز ظلمة داج

بیاض سفیدی رخ روز اضافة بیانیه سواد سیاهی ظلمت تاریکی داج شب تاریک قوله

لب تو خضر ودهان تو آب حیوانست	قد تو سرو ومیان تو موی وگردن عاج

خضر نام پیغمبر آبحیوان آبحیات سرو درختی است مشهور منسوب بقد شاهدان وآن سه نوع آزاد دو شاخه نسا کجی راست و شاخی متمایل ۱۲ یکشاخه راست
سهی وناز عاج دندان فیل قوله

دهان تنگ تو داده بآب خضر بقا	لب چو قند تو برداز نبات مصر رواج

آب خضر آبحیات بقا زندگی مصر نام شهر لعل لب اضافة بیانیه مسیح عیسی علیه السلام لعل کنایت

ازلب ومراد ازان فضل ولطف **قوله**

فتاده در دلِ حافظ هوای چون تو شهی — کمینه بندهٔ خاک درِ تو بودی کاج

چون تو شهی یعنے که همه شاهان خاکراه تو اند بودی یعنے داخل و در شمار بودی کاج کاشکے **غزل**

از منِ دل شده آن یار نمی‌پرسد هیچ — خبرے زین دل بیمار نمی‌پرسد هیچ

دلشده عاشق دلداده بیمار بیم کننده مراد مریض **قوله**

او طبیب من و من خستهٔ و بیمارِ غمش — چه طبیبیست که بیمار نمی‌پرسد هیچ

غم مراد عشق چه طبیبیست عجب طبیبی است۔ **قوله**

دی طبیبی بسرم آمد و احوالم دید — گفت چونست ترا یار نمی‌پرسد هیچ

دی روز گذشته طبیب عاشق کامل چونست عجب است **قوله**

گفتمش بختِ من و طالعِ شوریدهٔ من — خفته می‌بینم و بیدار نمی‌پرسد هیچ

بخت من و طالع شوریدهٔ من اینهمه برگشتگی بخت و شوریدگی طالع ماست که دلدار مارا خسته می‌بیند

ونمی‌پرسد **قوله**

جانم از فرقتِ رویش بلب آمد صدبار — که ازین دل شده آن یار نمی‌پرسد هیچ

فرقت جدائی جان بلب آمدن بهلاک رسیدن ازانجهت که ازین دل شده اشارت بخود که دل

ازدست رفته **قوله**

اے طبیبِ ازلی یک نظرے کن مارا — حافظِ سوخته را یار نمی‌پرسد هیچ

طبیب ازلی کنایه از مرشد و محبوب حقیقی یار کنایه از محبوب حقیقی و مرشد۔ **غزل ردیف الحاء**

اگر بمذهب تو خون عاشقانست مباح — صلاح ما همه آنست کان تراست صلاح

یعنے اے محبوب من اگر نزد تو خون عاشقان ریختن مباح است پس درانچه مرضی تست مانیز بجان و دل راضی ایم **قوله**

سواد موی تو بنموده جاعل الظلمات — بیاض روی تو بگشوده فالق الاصباح

اے موی تو نیست بلکه جاعل الظلمات است ای شبیست که تاریک کننده جهانست و روشنی روے تو فالق الاصباح است

یعنے آفتاب است که پدید آرنده صبح ست و اصباح بکسر الف بمعنی مفرد و بفتح الف جمع صبح **قوله**

زدیده ام شده صد چشمه درکنار روان — که خود شنا نکند در میانِ آن ملاح

چشمہ کنایہ است از کثرت گریہ آشنا شناوری ملاح شناور قولہ

ندادِ لعل لبش بوسہ بصد تلبیس	نیافت کام دل من ازو بصد الحاح

لعل لب اضافہ بیانیہ مراد صفت متکلمی بوسہ کنایت از کلام بصد تلبیس اے ہزاران تملق و عجز نمودم الحاح عاجزی قولہ

بیا کہ خون دل خویشتن بحل کردم	اگر بمذہب تو خون عاشقست مباح

بحل عفو قولہ

پیالہ چیست کہ بر باد تو کشیم مدام	و نحن نشرب شربا کذلک الاقداح

پیالہ جام صغیر عبارت از قلہ محبت نحن نشرب شربا کذلک الاقداح مامی نوشیم نوشیدنی ہمچون قدحہا قولہ

صلاح و توبہ و تقوی ز ما مجو زاہد	ز رند و عاشق و مجنون کسے نجست صلاح

صلاح پارسائی توبہ توبۃ العوام من الذنوب وتوبۃ الخواص من الفضلۃ والتوبۃ النصوح ہو الندم بالقلب والاستغفار باللسان واضمار ان لا یعود الیہ ابدا و فی الاحیاء ینبغی للتائب ان یعقد مع اللہ عقدا موکدا و یعاہد العہد عہدا وثیقا ان لا یعود الی الذنب فیعزم عزما فی الحال وان کان یتصور ان یغلبہ الشہوۃ ثانیا لانہ لا یکون تائبا مالم یتاکد عزمہ فی الحال تقوی پرہیزگاری اعلم ان التقوی کنز عزیز فلئن ظفرت بہ فکم تجد فیہ من جوہر شریف وعلق نفیس وخیر کثیر ورزق کریم وفوز کبیر وغنم جسیم وملک عظیم وحق تعالے جمیع خیرات کونین جمع کرد در تقوی و در قرآن بسیار خیرہا متعلق ساخت و بسا وعدہ کرد باو موعود و بسا سعادت باو اضافہ کرد الاول الحراسۃ من الاعداء فَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا یَضُرُّکُمْ کَیْدُہُمْ شَیْئًا والثانی التائید والنصر اِنَّ اللّٰہَ مَعَ الَّذِیْنَ اتَّقَوْا وَّالَّذِیْنَ ہُمْ مُّحْسِنُوْنَ والثالث النجاۃ من الشدائد والرزق من الحلال وَمَنْ یَّتَّقِ اللّٰہَ یَجْعَلْ لَّہٗ مَخْرَجًا وَّیَرْزُقْہُ مِنْ حَیْثُ لَا یَحْتَسِبُ والرابع المدح والثناء وَاِنْ تَصْبِرُوْا وَتَتَّقُوْا فَاِنَّ ذٰلِکَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُوْرِ والخامس اصلاح العمل یٰٓاَیُّہَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰہَ وَقُوْلُوْا قَوْلًا سَدِیْدًا یُّصْلِحْ لَکُمْ اَعْمَالَکُمْ والسادس غفران الذنوب یغفر لکم ذنوبکم والسابع المحبۃ واللہ یحب المتقین والثامن القبول اِنَّمَا یَتَقَبَّلُ اللّٰہُ مِنَ الْمُتَّقِیْنَ والتاسع الاکرام والاعزاز اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ والعاشر البشارۃ عند الموت وَکَانُوْا یَتَّقُوْنَ لَہُمُ الْبُشْرٰی فِی الْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا وَفِی الْاٰخِرَۃِ والحادی العشر النجاۃ

من النار ثم ننجی الذین اتقوا والثانی عشر الخلود فی الجنة اعدت للمتقین والتقوی
اتقاء کے الشر ثم اتقاء المعاصی والسیآت ثم اتقاء الشبهات ثم تدع الفضلات وقال للتقوی
ظاهر و باطن ظاهره محافظة الحدود و باطنه النیة والاخلاص و در قرآن بسه معنی اطلاق یافته
اول بمعنی ترس و هیبت که اتقوا یوما ترجعون دوم بمعنی طاعة یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله حق تقاته
قال ابن عباس اطیعوا الله حق اطاعته و سیوم بمعنی تنزیه القلب عن الذنوب فهذه حقیقة التقوی
وقال امام محمد غزالی کل ما تخاف منه ضرراً فی ذهنک هو معصیة و حرام و فضول و اسراف من
حلال رند شکر که انکار او از زیرکی و کیاست بود نه از سر جهل و حماقت و در عالم تصوف قطع نظر
از اعمال و طاعات و نیز عالم بیباکی ۵ رندی اینجا عالم بیباکی است ؛ در طریقت چستی و چالاکی
است ؛ و آنکه رندی سازد او را ز جمند ؛ رسم و عادات نسازد بیوند ؛ رند عالم سوز کے باشد
بذات ؛ پاے بند رشته صوم و صلاة ؛ گاه جانش سوے کعبه کرده سیر ؛ گاه عازم گشته بر اقصاے
دیر ؛ کعبه و میخانه او را [illegible] ؛ در ره رندی همی گردد یکے ؛ آنکه در کعبه مناجاتش بود ؛
پیش از ان اندر خراباتش بود ؛ ظاهر و باطن خلا و در ملا ؛ رند باشد غرقهٔ نور خدا ؛ جانش از
رندی بواحد شاهد است ؛ نعمت و رحمت بنزد وش واحد است ؛ نه ز راحت خاطر او را سرور ؛
نه ز لعنت در کمال او قصور ؛ پیش او یکسان بود حلوا و زهر ؛ خواه لطف از دوست بیند خواه قهر ؛
هر چه محبوبش بدست خود دهد ؛ گیرد و بر هر دو چشم خود نهد ؛ و نیز قطع نظر از اعمال و اخلاق
در سوم خلائق فلاح خوبی قوله

ز چنگ زلف کمندت کسے نیافت خلاص	نه از کمانچه ابرو و تیر غمزه نجاح

چنگ دست زلف کمند یعنے زلفے که کمند وش است مراد جذبهٔ عشق کمانچه ابرو یعنے ابروے
کمانچه شکل مراد ازان تجلی صفاتی تیر چشم تجلی قهاری نجاح رهائی و خلاصی قوله

لب چو آب حیات تو هست قوت روح	وجود خاکی ما را از وست قوت راح

لب چو آب حیات لب مراد لطف که چون آبحیات زندگی بخش عاشقانست قوت روح باعث
تقویت جان وجود خاک مراد بدن خاکی ما راح شراب مجمع البحرین جاے جمع دو دریا
دل چو آتشم دل سوزان قوله

دعاے جانِ تو وردِ زبان حافظ باد
مدام تا که بود گردش مسا و صباح

مسا شبانگاه صباح صبح مراد ازین مصراع تا قیام قیامت که ظهور شب و روز الی یوم القیام است غزل[له]

اگرچه دلبر من ہمچو یوسفست صبیح
ولیکن از سر تا پا فتاده است ملیح

این غزل در نعت محمد رسول الله صلعم یوسف نام پیغمبر ع صبیح اشارت بحدیث قال علیه السلام هواخی صبیح وانا ملیح و ملیح سبز رنگ و نمکین احسن طلعت صورت مه پیکر تا گشاده ایم نظر تا بدیده ایم قبیح زشت خیال صورتے که در دل آید و در نظر آید نشسته تا در چشم از انوقتے که در چشم جا گرفته حضور او مستغرق بخیال ابروے خمدار برهم نزدیک من مسیح عیسے علیه السلام که معجزه او احیاے اموات است خضر نام پیغمبر که قدمش سبزی و تازگی بخش زمین مرده است کشتان کشنده گل ریحان مراد روے و وجود ریح باد شهیدان غمزه چشمش اشاره بعاشقان آمد یعنی آن معشوق آن یعنی انحاله نطق گویائی فصیح خوشگو غزل

ببین هلال محرم بخواه ساغر راح
که ماهِ امن و امانست و سال صلح و صلاح

هلال ماه نو ساغر پیاله راح شراب محرم نام ماهے سر سال و اینجا کنایت از ابتداء حالة و ابتداء عمر ساغر راح عشق و کمال شوق ماه امن کنایه از محرم است که دران ماه جنگ و جدل نمیکنند و در ابتدائے سلوک ترک خصومت و عداوت میکنند و بخوشنودی خصمان میکوشند معنے آنست که از بدایت عشق ساغر کمال شوق بدست آر که ظهور عشق با کمال شوق موجب امن و امان ست و سرمایه صلح و صلاح دوستانست قوله

عزیز دار زمان وصال را کاندم
مقابل شب قدرست و روز استفتاح

عزیز بزرگ کاندم اشارة بزمان وصال شب قدر بیست و هفتم رمضان استفتاح پانزدهم رجب قوله

بیار باده که روزش بخیر خواهد بود
هر آنکه جام صبوحش نهد چراغ صباح

روزش روز زندگانی دنیا و یا روز حشر و ضمیر شین بر هر انکه در مصراع آینده است اضمار قبل الذکر جام صبوح کنایت از عشق و محبت نهد چراغ صباح چراغ صبح او گردد و چراغ صبح آفتاب قوله

کدام طاعتِ شایسته آید از من مست
که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح

که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح چنین بیخود و محو شده ام که شام را از صبح نمیدانم قوله

دلا تو فارغی از کار خویش و می ترسم
که کس درت نگشاید چو گم کنی مفتاح

له این غزل در نسخ موجوده دیوان نیست ۱۲

116

از کار خویش اشارة بعرفان که نزول درین دار دنیا از برای آنست مفتاح کلید مراد عمر معنی آنست که
ای دل تو فارغی از کار خود واز اندیشهٔ عاقبت غافل ترسم که عمرت سپری شود واز برای مقصود که آمدهٔ
حاصل نگردد پشیمان شوی وتمنای بازگشت نمائی رَبَّنَا اَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَیْرَ الَّذِیْ کُنَّا نَعْمَلُ و
یَا لَیْتَنَا نُرَدُّ فَنَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰهُ فَاِنَّا مُوْقِنُوْنَ ونگذارند که درین جهان دوباره آئی قوله

زمانِ شاه شجاعست ودورِ حکمتِ شرع ⁂ براحت ای دل وجان کوش در مسا وصباح

زمان شاه شجاع شجاع نام بادشاه اینجا کنایت از محمد ع ویا مرشد دور حکمت وشرع دور شریعت
صباح ورواح صبح وشام قوله

ببوی صبح چو حافظ شبی بروز آور ⁂ که بشکفد گل عیشت زشعلهٔ مصباح

ببوی صبح بامید وصل شبی بروز آور شب هجران بگذران درین مصراع خطاب از تن است
بدل مصباح چراغ آفتاب غزل

مگر زکوی تو آمد نسیم وقتِ صباح ⁂ که زنده گشت ببوی لطیف او ارواح

مگر معنی شاید وتحقیق نسیم باد خنک اینجا کنایه از رائحهٔ فیض صباح صبح که وقت فیض سالکان است
لطیف پاکیزه آشوب شور وآشوبنده ترکستان نام ولایت کشتت کردندگی سیاح مسافر فتاده
کشتی قالب میان خشکی ماند یعنی وجود ما مانند کشتی است که در میان خشکی افتاده باشد وراه رفتن
ندارد سیل آب مراد توجه وفضل ملاح مراد سالک ومرشد خمار از سر ما کی فرود می آرد ای مستی
عشق ومحبت ما قابل الرفع نیست که ازلی است نه امروزی الست روز ازل راح شراب تفاح سیب
صبوح شراب صبحی باده شراب صباح علی الصبوح اسم اعظم حق عشق ومرشد کامل مفتاح
کلید ایشان کنایه از عاشقان زجاجی شیشه وش نازک مصباح چراغ معنی این بیت آنست
که موجب روشنی دل عاشقان نور شمع روی تست کشادِ کار کشایش کار غزل ردیف الخاء

دل من در هوای روی فرخ ⁂ بود آشفته همچون موی فرخ

هوا محبت وآرزو وی نفس وَنَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰی فرخ نام شخصی است که حافظ با او
نظری داشت آشفته پریشان قوله

بجز هندوی زلفش هیچکس نیست ⁂ که برخوردار شد از روی فرخ

ہندو ساکن ہند و بندہ و سیاہ و ہندوے زلف اضافۂ بیانیہ برخوردار فیضیاب قولہ

سیاہی نیک بخت است آنکہ دائم
بود ہمراز و ہمزانوے فرخ

سیاہ اشارہ بزلف ہمراز رفیق و ہمزانو مصاحب قولہ

بدہ ساقی شرابِ ارغوانی
بیادِ نرگس جادوے فرخ

شراب ارغوانی شراب انگوری سرخ رنگ نرگس کنایت از چشم جادو ساحر قولہ

شود چون بید لرزان سروِ آزاد
اگر بیند قدِ دلجوے فرخ

بید نام درخت بے بر و آن ہفدہ نوع اند دلجوے جوئندہ دل اے خوش و موزون قولہ

دوتا شد قامتم ہمچون کمانے
زغم پیوستہ چون ابروے فرخ

دوتا نگون چون ابروے فرخ مثال ابروے پیوستہ فرخ قولہ۔

نسیم مشک تاتاری خجل کرد
شمیم موے عنبر بوے فرخ

نسیم مشک تاتاری اے نسیم مشک تاتاری را۔ قولہ

اگر میلِ دلِ ہر کس بجانیست
بود میل دلِ من سوے فرخ

میل دل محبت و شوق بجاے بطرفے و بشخصے است قولہ

غلامِ خاطرِ آنم کہ باشد
چو حافظ چاکرِ ہندوے فرخ

آنم یعنے آنکسے ام ہندو غلام ۔ ردیف الدال ۔ غزل

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند
آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

آنان اشارہ بعرفاء کامل خاک وجود ناقصان و ناہمواران بنظر یعنے بنگاہے کیمیا زر خالص آیا حرف تمنا ست کہ سلطان ازین روزہ آیا چہ خواست آیا بود آرزو دارم گوشۂ چشم نگاہے بما بر ما و بطرف معنے آنست آنانکہ وجود ناقصان را بیک نظر زر خالص میگردانند آرزو دارم کہ نگاہی بر ما کنند قولہ

دردم نہفتہ بہ ز طبیبان مدعی
باشد کہ از خزانۂ غیبش دوا کنند

درد عشق و شوق طبیبان مدعی شیخان مقلد یعنے بیعت بشیخان کامل باید کرد نہ با مقلدان اگر شیخ کامل بدست نیاید پس بخلوت و عزلت بسر باید برد و نظر بر لطف حق باید گماشت تا حق تعالی بموجب اِنَّ اللّٰہَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ از عالم غیب مرشدے بسرِ وقت او رساند تا او را بمطلب رساند قولہ

چون حسن عاقبت نه برندی وزاہدیست ‖ آن به که کار خود بعنایت رہا کنند

یعنے چون خاتمه بخیر موقوف نه بطاعت ومعصیت است که بسا صالح ومتقی در آخر بکفر مرده اند وبسا گبر وفاسق در وقت آخر باایمان مرده اند پس نظر برلطف او باید داشت وچشم از طاعت ومعصیت باید دوخت وَمَن یَتَوَکَّلْ عَلَی اللّٰہِ فَھُوَ حَسْبُہٗ ہرکه برخود دید او محروم شد **قوله**

معشوق چون نقاب زرخ بر نمیکشد ‖ ہرکس حکایتے بتصور چرا کنند

نقاب از رخ بر نمیکشد ظہور بے پرده نمیکند بتصور از روے خیال یعنے چون معشوق خود را عیان وآشکارا نمیکند بلکه متجلی در پرده پس ہرکسے حکایات مختلف از روے خیال چرا بیان آرند که او ازینہا منزه است حاصل آنکه ہرکسے بفہم وقابلیة خود که فکر ہرکس بقدر ہمت اوست بیان میکند اما ہیچکس بکنه ادراک او نمیرسد که لَایُدْرِکُہٗ اَحَدٌ مِّنَ الْعَالَمِیْنَ **قوله**

بے معرفت مباش که در من یزید عشق ‖ اہل نظر معامله با آشنا کنند

من یزید مراد بازار در عرب رسمی است که چون کالاے قیمت کنند وصاحب کالا ایران قرار نگیرد گویند ہل من یزید ہست کسے که زیاده کند برین چیزے **اہل نظر** عارفان صاحب نظر وعاشقان باخبر معامله خرید وفروخت وداد وستد **آشنا** آشناء خویش ویا آشناء عشق معنی آنست که بمعرفت قدم ہمت از حد امکانیت خویش بیشتر مزن که در عالم معرفت بیگانگان بمعرفت را در صفت آشنایان مجال پیش آمدن نیست **قوله**

گر سنگ این حدیث بنالد عجب مدار ‖ صاحبدلان حکایت دلخوش ادا کنند

زین حدیث اشارت بسخنان عشق ومحبت صاحبدلان گویند نقلست روزے سمنون محب جماعتے را در مسجد وعظ میفرمود در ہر پرده قولے میگفت ودر ہر نعمتہ درے مے سفت تفرقه از غفلت آن جمع بدل او رسید وہیچ یک را از ایشان مستمع ندید رو بسوے قندیلہاے مسجد کرد وگفت که باشما میگویم آتش نفس او در قندیلہا افتاد ہمه برہم زدند واز درشتی سخن آن بزرگ خورد بشکستند حاصل آنست که سبحان الله اگر یک اہل معنی واہل دل دمے از معرفت برون زند در آہن وسنگہا تاثیر کند ودر سنگدلان بے معنی اثر نمیکند فَھِیَ کَالْحِجَارَۃِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَۃً ازینجاست ۵ گر سنگ زین حدیث بنالد الخ **قوله**

پنہان ز حاسدان بخودم خوان که منعمان ۔۔۔ خیر نہان برائے رضاے خدا کنند

پنہان پوشیدہ حاسدان درویشان مقلد و زاہدان ریائی بخودم خوان یعنے نزدیک خودم بخوان منعمان صاحب دولتان خیر نہان صدقہ مخفی براے رضاے خدا اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَاِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ قولہ

بگذر بکوے صومعہ تا زمرۂ حضور ۔۔۔ اوقات خود ز بہر تو صرف دعا کنند

درین بیت خطاب بمعشوق زمرہ حضور عاشقان باخبر اوقات خود ز بہر تو صرف دعا کنند فِي آنَاءِ اللَّيْلِ وَاَطْرَافِ النَّهَارِ بدعاگوئی اشغال نماید قولہ

حالے درون پردہ بسے فتنہ میرود ۔۔۔ تا آنزمان که پردہ برافتد چہا کنند

حالی الحال درون پردہ یعنے محبوب درون پردہ اے مخفی و محتجب بسے فتنہ میرود ہزاران مفتون آن روے اند و یا ردے ریا و تدویر میکنند تا آنزمان آنوقت و یا روز حشر پردہ برافتد عیان و آشکار گردد یا جزاے ہر اعمال ہر یکے عیان شود چہ حیلہ کنند قولہ

مے خور که صد گناہ ز اغیار در حجاب ۔۔۔ بہتر ز طاعتے که بروے و ریا کنند

مے عبادۃ مخفی چنانچہ طریقہ ملامتیہ ز اغیار از خلق در حجاب مخفی و نیز ہر عبادتے که خالصاً للہ نیست نزد اہل اللہ بغایت مستکرہ پس می باید خوردا یعنی خالصاً بجا باید آورد و ازین طاعت ریائی یکسو باید شد که گناہ کردن پنہان بہ از عبادت فاش که مامول العفو ہست قولہ

پیراہنے که آید ازو بوے یوسفم ۔۔۔ ترسم برادران غیورش قبا کنند

پیراہن ایمان و عرفان که لباس عرفان است یوسف حقیقت اسے برادران غیور زمرہ شیاطین و ہواے نفسانی و ضمیر شین بر پیراہن قبا بمعنی چاک معنے آنست که ایمان و عرفان که بمن دست دادہ و دلم از تائید او بیاد حق افتادہ مے ترسم که ہواہاے نفسانی که در الہ بودن بحق شریک اند اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوَاهُ بر من غالب آیند و از پیش سلب نمایند قولہ

حافظ مدام وصل میسر نمیشود ۔۔۔ شاہان کم التفات بحال گدا کنند

وصل کنایت از مشاہدات تجلیات شاہان معشوقان گدا عاشق غزل

اے پستہ تو خندہ زدہ بر حدیث قند ۔۔۔ مشتاقم از براے خدا یک شکر بخند

پستہ نام میوہ معروف واستعارہ بدہن معشوق کند وشکر کنایت از خندہ یعنے اے محبوب من دہن تو
از روے شیرینی ولطافت بر قند خندہ میکند شتاقم کہ ازبراے خدا یک خندہ شکرین بخند قولہ

خواہی کہ بر نخیزدت از دیدہ رود خون   دل در ہواے صحبت رود کسان مبند

بر نخیزد بر نیاید رود خون کنایت از خونباری رود دانا خردمند اینجا مراد فرزند قولہ

طوبے ز قامت تو نیارد کہ دم زند   زین قصہ بگذرم کہ سخن میشود بلند

طوبے درختے است در بہشت اینجا مراد سالک طال اللسان قامت مراد وجود ے چیست
قامت فے المثل یعنے وجود ؛ یعنے سالک راچہ تاب ویارا کہ باذات تو دعوی ہمسری کند ودم انا الحق
زند زین قصہ اشارت بدعوی ہمسری باذات بگذرم یکسو شوم سخن میشود بلند اشارت بآنکہ
ے چہ نسبت خاک را با عالم پاک قولہ

گہ طرہ مینمائی وگہ طنز میزنی   ما نیستیم معتقد مرد خود پسند

طنز افسون وناز قولہ

ز آشفتگی حال من آگاہ کے شود   آنرا کہ دل نگشت گرفتار این کمند

آشفتگی پریشانی آگاہ واقف این کمند بکمند عشق قولہ

بازار شوق گرم شد آن شمع رخ کجاست   تا جان خود بر آتش رویش کنم سپند

بازار شوق گرم شد سلطان عشق غلبہ نمود آن شمع رخ اشارہ بمعشوق سپند کردن فدا نمودن قولہ

جاے کہ یار ما بشکر خندہ دم زند   اے پستہ کیستی تو خدارا دگر مخند

شکر خندہ خندہ شیرین وتبسم وخندہ کہ از خوشی باطن آید ودم زدن بشکر خندہ کنایہ از خندیدن
ومراد ازان متجلی شدن پستہ نام میوہ کہ دہن او کشادہ باشد اینجا مراد سالک دہن دریدہ خدارا
براے خدا بخود مخند اظہار عظمت ولاف خودی مزن قولہ

حافظ چو ترک غمزۂ خوبان نمیکنی   دانی کجاست جاے تو خوارزم یا خجند

چو ترک غمزہ خوبان نمیکنی چون از نظر بازی باز نمے آئی خوارزم نام شہرے خجند نام شہرے
در بلاد ما وراء النہر

غزل

آنرا کہ جام صافی صہباش میدہند   میدان کہ در حریم حرم جاش میدہند

صہبا شراب — معنے آنست کہ آنکسے راکہ جام شراب محبت حقیقی عطا نمایند یعنی بعشق آشنا گردانند البتہ و بالیقین بدان کہ بمقام معرفۃ مراورا بار دہند۔ قولہ

صوفی مباش منکر رندان کہ راہِ عشق ۔۔۔ روز ازل بمردمِ قلاش میدہند

صوفی مقلد و زاہد رندان عاشقان مردم قلاش عاشق بیباک یعنی عارف اسرار عشق غیر از عاشق نمیتواند شد قولہ

از لذتِ حیات ندارد تمتعے ۔۔۔ امروز ہر کہ وعدہ بفرداش میدہند

از لذت حیات معنی این بیت آنست کہ از لذت دنیا ہیچ سودے نیست مراورا کہ بموجب مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖۤ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی امروز مشاہدہ محبوب حقیقی حاصل نمود و بوعدہ فردا راضی شد ساقی مرشد و وعدہ ایزدی ع مرا ساقی از وعدۂ ایزدیست ؛ بادہ گلرنگ مشکبوئی شراب محبت حقیقی زحمت اوباش تصدیع کمال و نے محابا مطرب مراد مرشد کہ کلامش طرب افزاے مسترشد انست پردہ عشاق پردہ سرود و پردہ ازان گویند کہ ماہیت آن از نا اہلان مخفی است کہ السماع سر بین اللہ و عبدہ لا یطلع علیہ غیرہ و اصل ہمہ دوازدہ پردہ یکے راعشاق نامست اینجا سخنان عشق و محبت بینوا فقیر و مفلس نوا توشہ یعنی در احوال عاشقان سازش کن و سخنان عشق از ایشان دریغ مدار و بغمخواری درویشان کوش کہ تیمارداری بینوایان اجریست عظیم و رسمے است قدیم ترک جنت و فردوس میکنند یعنے استفہام است اے ترک جنت و فردوس میکنند اگر بوصل محبوب مقرر سازند غزل

از سر کوے تو ہر کو بملامت برود ۔۔۔ نرود کارش و آخر بخجالت برود

از سر کوئے تو یعنے از سر عشق تو بملامت برود بسبب توقف ملول شدہ باز گردد نرود کارش کار او پیش نرود و بحصول مدعا نرسد آخر بخجالت برود آخر الامر بخجالت باز گردد کہ جز سر کوئے تو جائے نیست یا آنکہ شرمندہ شود قولہ

سالک از نور ہدایت طلبد راہ بدوست ۔۔۔ کہ بجائے نرسد گر بضلالت برود

معنی این بیت آنست کہ سالک باہوش طلب راہ بردن بدوست از نور ہدایت می طلبد کہ مَنْ یُّضْلِلْهُ فَلَا هَادِیَ لَهٗ ع نشاید ترا جز بتو یافتن ؛ وکسے کہ بخودی خود خواہد کہ راہ بدوست برد ہرگز بجائے نرسد بل بضلالت افتد قولہ

کردی آخر عمر از می و معشوق بگیر	حیف اوقات که یکسر به بطالت برود

آخر عمر عمر باقی حیف افسوس یکسر سراسر معنے این بیت آنست که بسیاری از عمر بلهو و لعب بسر برد اکنون عمر باقی را در عشق و محبت الٰہی و مشاہدہ محبوب حقیقی صرف کن و لذت عمر بچش افسوس کلی باشد که ہمگی عمر مصروف بلهو و لعب گردد و لذت عمر که مشاہدہ محبوب است چشیدہ نگردد قوله

اے دلیل دل گم گشته خدا را مددے	که غریب ار نبرد رہ بدلالت برود

دلیل راہبر دلالت رہنمای مراد مرشد و فضل حقیقی غریب سالک که از وطن مالوفه که عالم اطلاقست دور افتاده و دنیا بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابری سبیل معنے این بیت آنست که اے مرشد و اے فضل ازلی حسبة لله توجہے نما و مددے فرما و این گم گشته را راہے نما که غریبے راه گم کرده ام و از گم گشتگی ره بسوے نیاورده و غریب چون راه گم کند بر ہنمائی رہنما بمقصد رسد قوله

حکم مستوری و مستی همه بر خاتمه است	کس ندانست که آخر بچه حالت برود

مستوری کنایت از طاعت مستی معصیت خاتمه عاقبت بخیر کس ندانست معلوم کسے نیست آخر بچه حالت برود سرانجام چون شود بخیر یا بدی قوله

سالکانے که بود بدرقه اش لطف خدا	بتحمل به نشیند بجلالت برود

سالک طالب حق بدرقه راہبر و رفیق. بتحمل بنشیند نشستن او بتحمل باشد بجلالت برود رفتن او بسرعت باشد حاصل آنست اگر عوارضے و توقفے پیش آید سکونت ورزند و تحمل کنند و چون از انجا بر آمدند بیک لمحه راه صد ساله طے نمایند قوله

حافظ از چشمهٔ حکمت بکف آور آبے	بو که از لوح دلت نقش جہالت برود

چشمهٔ حکمت عشق و محبت آبی کنایه از عجز و شکستگی بو باشد جہالت خود بینی و خود پرستی غزل

آنکس که بدست جام دارد	سلطانی جم مدام دارد

آنکس که بدست جام دارد یعنے ہر که در مشاہدہ محبوب حقیقی است سلطانی جم مدام دارد او را مدام سلطانی جم است و اطلاع بر مغیبات جام روے محبوب که ع ساغر از دور عارضش کردیم ٭ باده خوردیم و این ترانه زدیم ٭ و نیز کنایت از صفائی جم جمشید که چون مغلوب دارا شد جام ساخت که دران احوال ملک دارا معلوم شد تا ہر مصلحتے که او کرد این در دفع آن میکوشید و نزد بعضے کتابی ساخت

در علم تنجیم نامش جام جم نهاد چون بعد از جم سکندر رسید جام را شکست آئینه ساخت معنی آنست که هر کس که صفائی دل حاصل نمود بر جم سلطانست زیراکه جم از جام احوال ملک دارا معلوم میکرد سالک از صفائی دل احوال تمام عالم در مے یابد قوله

آبے که خضر حیات زو یافت	در میکده جو که جام دارد

میکده عالم عشق و قلوب انبیا که منشا محبت اند جام دل و دل مرشد معنی آنست که اگر طالب آن آب هستی که خضر علیه السلام زندگی جاوید یافت پس آنرا در عالم عشق بجو و آن خود در دل تست قوله

سر رشته جان بجام بگذار	کین رشته ازو نظام دارد

جام مراد مے عشق از ذکر سبب و اراده سبب اے جان را سرمست باده ازلی سازد این رشته اشارة بجان ازو اشارة بمے نظام جمیعت و آراستگی قوله

ما و مے و زاهدان و تقوے	تا یار سر کدام دارد

یعنی ما و میخواری که کنایت از عشقبازیست یا اختیار طریقه ملامت و زاهدان و صلاح و تقوے یا اختیار طریقه مشیخت باید دید که محبوب ملتفت بکیست و لطف او شامل حال که قوله

بیرون ز لب تو ساقیا نیست	در دور کسے که کام دارد

بیرون سوائے لب مراد لطف ساقی نوشاننده کسے که کام دارد یعنی کسے که مستغرق مے نوشی است اے بنوشیدن شراب مشاهده جمال تو مشغول است ساقیش غیر از لطف تو نیست و نخواهد بود قوله

نرگس همه شیوه هاے مستی	از چشم خوش تو وام دارد

نرگس مراد عاشق و سالک طال اللسان شیوه هاے مستی شوخی و بیباکی و شطحیات از چشم خوش تو وام دارد از مشاهده ذات تو حاصل نموده حاصل بیت آنست عاشق اینهمه جوش و خروش آن از مشاهده ذات سراسر استغناء تو حاصل نموده قوله

ذکر رخ و زلف تو دلم را	وردیست که صبح و شام دارد

رخ ذات و وحدت زلف صفات و کثرت حاصل بیت آنکه یعنی دلم را ورد شبانگاه بیان ذات وصفات و وحدت و کثرت تو اے مدام در یاد تو قوله

بر سینه ریش دردمندان	لعلت نمکے تمام دارد

دردمندان عاشقان لعل کنایت از لب مراد صفت متکلمی نمک کنایت از عتاب اشاره بکرمه

اِنَّہٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَھُوْلًا قولہ

در چاہ زنخ چو حافظ ایجان ‌‌ ‌ ‌ حسن تو دو صد غلام دارد

چاہ زنخ اشارت بتعینات چنانچہ چاہ زنخ زیب دہ حسن صوریست تعین مظہر حسن معنویست مراد از تعین معشوق مجاز ایجان یعنے اے محبوب غلام عاشق غزل

آنکہ از سنبل او غالیہ تابے دارد ‌ ‌ ‌ باز با دلشدگان ناز و عتابے دارد

یعنی آن محبوبے کہ از خوشبوے سنبل زلف او غالیہ تاب میخورد باز با عاشقان دلدادہ نازے و عتابے داردا اے اعراض و استتار قولہ

از سر کشتہ خود میگذرد ہمچون باد ‌ ‌ ‌ چہ توان کرد کہ عمریست و شتابے دارد

از سر کشتہ خود از نزدیک عاشقان خود کہ کشتہ تیغ عشق اند میگذرد ہمچون باد بسرعت تمام میگذرد و متوجہ نمیشود چہ توان کرد با نعش نمیتواند شد و علاج آن چہ توان نمود عمریست شتابی دارد مانند عمر عزیز ست اما وفاے ندارد و بسرعت تمام گذرانست قولہ

ماہ خورشید نمایش ز پس پردۂ زلف ‌ ‌ ‌ آفتابیست کہ در پیش سحابے دارد

ماہ خورشید نمایش ذات خورشید مثال المحبوب ز پس پردہ زلف در اصطلاح تعینات آفتابیست کہ در پیش سحابے دارد بمنزلہ آفتابیست کہ در ابر در آید قولہ

آبحیوان اگر اینست کہ دارد لب یار ‌ ‌ ‌ روشنست اینکہ خضر بہرہ سرابی دارد

آبحیوان آبحیات کہ موجب بقاست سراب دہوکہ حاصل آنکہ اینست آبحیات سرچشمۂ معرفت است نہ چشمہ آبخضر ع کہ چشمہ آبخضر پیش چشمہ آب معرفت ہمچون سرابیست نمود بے بود اے لاینفع و ہیچ اے عزیز حیات از عشق دان و ممات نے عشق می شناس ہر کہ بچشمہ عشق رسید زندہ ابد گشت۔ فَلَنُحْیِیَنَّہٗ حَیٰوۃً طَیِّبَۃً اشارہ بدین حیوۃ است و سائر حیاتہا دیگر مضبوط قبضہ اجل باشد کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَۃُ الْمَوْتِ قولہ

چشم من کرد بہر گوشہ روان سیل سرشک ‌ ‌ ‌ تا سہی سرو ترا تازہ بآبے دارد

سیل سرشک کثرت گریہ سہی سرو کنایت از قامت مراد وجود ے چیست قامت فی المثل یعنی وجود حاصل این بیت بمضمون این مصراع متحد است کہ ے تقاضاے نظر حسن تو افزون نشود قولہ

فکر ن

غمزهٔ شوخ تو خونم بخطا می ریزد — فرصتش باد که خوش رایِ صوابی دارد

غمزهٔ شوخ کنایت از اخفا و نیز تجلی قهاری خونم بخطا می ریزد بغلط خون ما ریزد چراکه دوستدار را کشتن محض خطاست فرصتش باد هیچ مزاحمتے مرا ورا مباد و هیچ متعرض نمیشوم که الارادة ترك الارادة فکر صوابی دارد چه ملک ملک اوست فرمان فرمان او قوله

چشم مخمور تو دارد ز دلم قصد جگر — ترک مستست مگر میل کبابی دارد

چشم مخمور تجلی ذاتی سراسر استغنا قوله

خوش ن

جان بیمار مرا نیست ز تو روی سوال — ای خوش آن خسته که از دوست جوابی دارد

جان بیمار جان فریفته روی طاقت خوشنا بسیار خوش از دوست جوابی دارد با دوست همکلام باشد قوله

کی کند سوی دل خسته حافظ نظری — چشم مستت که بهر گوشه خرابی دارد

چشم مستت ذات سراسر استغنا غزل

۱۲۰

از دیده خون دل همه بر روی ما رود — بر روی ما ز دیده چگویم چها رود

معنے آنست که اندوه غم من بجاے رسید که از دیده همگی خون دل میبارم وانچه ازین کثرت زاری خونباری بر روی من روی میدهد معرا از بیان است قوله

ما در درون سینه هوایی نهفته ایم — بر باد اگر رود سر ما زان هوا رود

هوای نهفته ایم محبتی داریم نهان زان هوا رود یعنے غیر از ان محبت که در سینه داریم نخواهد بود قوله

بر خاک راه یار نهادیم روی خویش — بر روی ما رواست اگر آشنا رود

یعنی روی خود را فرش راه محبوب ساخته ایم اگر آن محبوب بر روی ما قدم نهد عین لطف است قوله

سیلیست آب چشم و بر و هر که بگذرد — اگر خود دلش ز سنگ بود هم ز جا رود

سیلست آب چشم آب چشم من بمنزله سیل است برو هر که بگذرد هر که آنرا معاینه کند گر خود دلش ز سنگ بود اگر دل او خود سنگے ره بود هم ز جا رود جنبش کند ای مهربان شود قوله

ما را بآب دیده شب و روز ماجراست — زان رهگذر که بر سر کویش چرا رود

بآب دیده گریه وزاری ماجرا گفتگو و جنگ. زان رهگذر براے آنکه بر سر کویش چرا رود مباداکه

غبار خاطر دبار دلش شود قوله

خورشید خاوری کند از رشک جامه چاک　　اگر ماه مهر پرور من در قبا رود

خورشید خاوری خورشید که طلوعش از شرق است جامه چاک کند گرفتار غم و الم گردد ماه مهر پرور معشوق در قبا رود اے با آرایش و زیبایش در آید قوله

حافظ بکوے میکده دائم بصدق دل　　چون صوفیان بصومعه دار الصفا رود

میکده عشق صومعه دار الصفا صومعه که دار صفا و خانہ عبادت است رود متعلق بکوے میکده غزل

اگر آن طائر قدسی ز درم باز آید　　عمر بگذشته به پیرانه سرم باز آید

طائر قدسی محبوب حقیقی ز درم باز آید بر ما ظهور کند و جلوه نماید معنے مصرع ثانی آنکه از سر نو جوان گردم قوله

دارم امید بدین اشک چو باران که دگر　　برق دولت که برفت از نظرم باز آمد

یعنے ازین گریه که بمنزله باران شده امید قوی دارم که آن برق دولت که مشاهده محبوب است و از مدتے از نظر ما رفته ای از چشم ما نهان گردیده باز رو نماید چرا که هر جا که باران است البته نمایش برق آنجاست قوله

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید　　پادشاهی بکنم گر بسرم باز آید

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید یعنے آن محبوبے که خورشید پیش او بنده ایست ذلیل بادشاهی بکنم کوس سلطنت زنم اگر بسرم باز آید اگر بر ما کرم کند و متجلی شود قوله

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز　　شخصم ار باز نیاید خبرم باز آید

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز در طلب او خواهم رفت قسم بآن یار عزیز شخصم ار باز نیاید اگر بمطلوب خود فیروز نگردم خبرم باز آید نام من جاری گردد و باقی ماند قوله

گر نثار قدم یار گرامی نکنم　　گوهر جان بچه کار دگرم باز آید

گوهر جان اضافه بیانیه بچه کار دگرم باز آید که بهتر ازین کار کارے نیست قوله

مانعش غلغل چنگ است و شکر خواب صبوح　　ورنه گر بشنود آه سحرم باز آید

چنگ مراد عارف که آوازش راحت افزاے عاشقانست شکر خواب خوابے که بعد صبوح کنند و خواب خوش معنے آنستکه مانع ارتفاع حجب از میان طالب و مطلوب دو چیز است یکے

گفتگوے عارفان دوم غفلتِ غافلان وگرنہ طالب بجاے میرسید وسر از دریچہ برمیکشید یعنے مردم دو طائفہ اند از انام یکے خاص دوم عام خواص را گفتگوے شان مانع گشتہ وعوام را غفلت شان قولہ

کوس نو دولتی از بام سعادت بزنم ۔ اگر ببینم مہ نو از سفرم باز آید

مہ نو محبوب باعتبار حسن روز افزون یعنے از روے سعادت کوس نو دولتی زنم کہ از سر نو بدولت رسیدم اگر آن ماہ نو از اخفا و بظہور آید قولہ

آرزومندِ رخِ شاہ چو ماہم حافظ ۔ ہمتے تا بسلامت ز درم باز آید

حافظ خطاب بدل یعنے اے دل من آرزومند رخ آن شاہ کہ در حسن وجمال چون ماہ است ہستم ہمتے نو جہے خطاب بدل یا بمرشد.

غزل

اگر روم ز پیش فتنہا برانگیزد ۔ ور از طلب بنشینم بکینہ برخیزد

اگر در طلب او در آیم ودم از محبت زنم نزول بلاہا وآفتہا برما نماید اذا احب اللہ عبدا ابتلاہ واگر از طلب باز آیم وملتفت بدیگرے گردم بعداوت برخیزد وبخصومت پیش آید قولہ

وگر برہگذرے یکدم از وفاداری ۔ چو گرد در رہش افتم چو باد بگریزد

هوا

ہواداری دوستداری چو باد بگریزد متنفر شود قولہ

وگر کنم طلبِ نیم بوسہ صد افسوس ۔ ز حقۂ دہنش چون شکر فرو ریزد

بوسہ عبارت از حصول استعداد وقبول کیفیت کلام صوری ومعنوی ونیم بوسہ یکے ازین ہر دو ونیز بوسہ عبارت از وصل کہ از مقتضیات اوست ونیم عبارت از قلّہ بموجب محاورہ چون گویند فلان نیم خرمہرہ نمیدہد ز حقہ دہن اضافہ بیانیہ ومراد از ان کلام وصفت متکلمی صد شکر صد عتاب وصد سخن خشم آلود کہ بر عاشقان بمنزلہ شکر است یا آنکہ مراد او را شیرین است سہ جواب تلخ می زیبد لب لعل شکر خارا قولہ

من آن فریب کہ در نرگس تو مے بینم ۔ بس آبروے کہ بر خاکِ رہ فرو ریزد

فریب مراد غمزہ وحرکات چشم کہ فریبندۂ عاشقان است نرگس چشم مراد ذات چون حرکات چشم تو کہ شیوۂ حسن است بیک چشم زخمے عالمے را برہم میزند ملامت کردن درین باب حاجت نیست بضرورت چون تو چشم ما را بدین ظرافت بگردانی وغلغلہ در ملکوت اندازی چہ جاے توبہ وتقوے وزہد است وسلامت جان مسکین من است قولہ

چنان کند که سر شکم بخون بیامیزد	چه گویمش که چرا با کسان بیامیزی

چندان عتاب و خطاب کند و دوری گزیند که بجاے اشک خون گریم قوله

کجاست شیر دلے کز بلا نپرهیزد	فراز و شیب بیابان عشق دام بلاست

فراز و نشیب بلند و پست مراد تصدیعات و آفات دام بلاست موجب گرفتاری در بخست شیر دلی عاشق لاابالی کز بلا نپرهیزد که ترک اندیشه این بلاها نماید قوله

هزار بازی ازین طرفه تر برانگیزد	تو عمر خواه و صبوری که چرخ شعبده باز

شعبده باز بازیگر طرفه تر نادر ازین اشاره باین که اول هنوید لطف بعشق و آشنا ساختن بعد از روے استغنا به بلاء هجران مبتلا کردن حاصل بیت آنست که تو زندگی خواه و صابر باش که اگر زنده خواهی ماند اینچنین هزار طرفه خواهی دید قوله

که گر ستیزه کنی روزگار بستیزد	بر آستانهٔ تسلیم سر بنه حافظ

آستانهٔ تسلیم اضافهٔ بیانیه یعنے بمقام تسلیم و تسلیم رضا دادن بحکم حق ستیزه کنی دم بچون و چرا زنی روزگار بستیزد زمانه ترا هلاک کند و ترا از محبوب دور اندازد غزل

که بوے خیر ززهد ریا نمے آید	اگر بباده مشکین دلم کشد شاید

بادهٔ مشکین عشق که رائحه او دماغ عاشقانرا معطر دارد دلم کشد مائل شود شاید بر جاست معنی مصراع ثانی آن که هیچ ازین زهد ریائی هیچ حصول بمنتهوان نمود جهانیان خلائق من آن کنم که خداوندگار فرماید که وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ که خلق کریم که خلق حق تعالے گنه بخشندان الله غفور رحیم مقیم ساکن حلقه زلف اشارهٔ بوجود و یا مقام عشق که حلقهٔ سر زلف یار بگشاید بمجاهدات تمام حجاب از روے نگار بگشاید و بے حجاب روے جانان مطالعه نماید ترا خطاب معشوق و نیز بخود حسن خداداد ازلی و نیز اوصاف جمیله و کمالات جلیله مشاطات بیار اید که وصافے بمدح موصوف کند محتاج آرایش وصف وصافے نیستی چمن مراد دنیا و وجود هوا موسم جوانی و زندگی دلکش فرح بخش می بعیش است محبت خالص از آمیختگی غیر کنون بجز دل خوش در نظر نمی آید الحال بهتر همین است که دلرا خوش باید داشت و از غیر معرض ساخته باو مشغول باید ساخت این چمن دنیا از سر و مراد عاشقان آزاد لاله محبوبان گل جمیله عورت صاحب جمال عروس جهان اضافه بیانیه هشدار بهوش باش این خجسته اشارة

بعروس جہان و مخدرہ مکار و غدار و بیوفا لابہ تملق ماہ رخ محبوب کرشمہ ظہور تجلی دلخستہ عاشق
ورے بزن درخالق بزن و در زدن طلب فتح باب کردن کہ بوسہ تو رخ ماہ را بیالاید یعنی وصل
تو و ملاقات تو کہ گرفتار صفات بشریہ ہستی تیرگی برمی آرد و این از جہت کبریائی است چنانچہ در عرف گویند
کہ دست بدامن ما مزن کہ دامن آلودہ گردد والا نہ ذات حق از قبول تیرگی منزہ است غزل

اے دولت گوئے کہ بمیدان تو یابند		فرخندہ سرے آنکہ بچوگان تو یابند	

گوی مراد عاشقی کہ گوے وار سرگردانست میدان اشارت بصحراے محبت چوگان مراد عشق باد
کنایہ از مرشد فضل ازلی تن آتش زدہ سوختہ کو را اشارت بہ باد است گذری بر سر ایوان
تو یابند مراد ورا بایوان خلوت تو بار باشد گم شدہ دلہا دلہاء عاشقان کہ در عشق گم شدہ اند شبستان
جاے شب باشی مراد محل درہم شدہ سرگشتہ و خراب زلف پریشان کہ جذبہ محبت ہر کس یعنی
ہر عاشقے در ایام تو در دور محبوبیت تو خاکش شدہ در وادی ہجران تو یابند علۃ جانسپاری
او غیر از جدائی تو نباشد ہر دل کہ جنون از سر گیسوے تو گیرد۔ گیسو مراد راہ و طریق یعنی ہر دلے کہ
جنون از راہ طلب تو پیدا کردہ در سلسلۂ زلف گرہ سان تو یابند۔ سان مانند یعنی مقید
و گرفتار جذبہ محبت تو یابند آنان اشارۃ بعاشقان طلعت خورشید چہرۂ تو و این خطاب
بمحبوب است طالع شدہ از عطف گریبان تو یابند از گریبان تو یعنی از پردہ حجب ظاہر و نمایان
مشاہدہ کنند کسے یعنی عاشقی اقبال جمالت بتوجہ مشاہدۂ جمال تو افتادہ سحرگہ
بشبستان تو یابند سحرگاہان افتادۂ درگاہ تو یابند اے مستغرق مشاہدۂ جمال تو ہر خون
کہ در ایام ہمایون تو ریزند۔ ہر عاشقے کہ در دور تو کشتہ شود جوشان بدل ساغر و میدان
تو یابند جوشندہ در محبت و خروشندہ در عشق تو میدان خانہ مے چون قلمدان کنایت از خم
و صراحی و از ساغر چیزے کہ در و مشاہدۂ انوار غیبی کنند و نیز روے معشوق و از خم و صراحی وجود معشوق
ہر دل کہ کبابش ز تمناے تو سازند ہر دلے را کہ در عشق تو کباب کنند و غرق خون سازند بریان
چو کبابش بسر خوان تو یابند سر انجام ہمچون کباب بریان و سوزان بر خوان محبت تو یابند فردا بروز حشر
شہیدان تو یعنی عاشقان تو کہ کشتہ تیغ عشق تو اند قال ع من عشق و عف و کتم و مات فمات شہیدا
دربان کنایہ از ابلیس کہ حاجب در خلوتسراے وحدت است یکران اسپ سم یکران جذبہ اسپ عشق

له این غزل در نسخ موجودہ نیست ۱۲

ن ۵ ... ۱۲

غزل ۔ اے پسر دولتِ باقی بادب یافتہ اند ٭ در طلب باش کہ آنہا بہ طلب یافتہ اند
اے برادر تصوف کہ طریقہ درویشی است سراسر ادبست ابو حفص گوید التصوف کلہا ادب
لکل وقت ادب ولکل مقام ادب ولکل حال ادب فمن لزم اٰداب الاوقات بلغ
مبلغ الرجال ومن ضیّع الادب فھو بعید من حیث یظن القبول تصوف جملہ آداب است
کہ ہر وقتے ومقامے وحالے را ادبست ہر کہ ملازمت ادب اوقات کند بدرجہ مرادات رسد وہر کہ ادب
ضائع کند او دور باشد از پندار نزدیکی ومردود باشد از گمان بدبردن بقبول حق تعالےٰ وادب کار
مردان دینست قال اللہ تعالےٰ والحافِظُونَ لِحُدُودِ اللہ وادآب بر دو نوعست ظاہری و باطنی ظاہری ترک معصیت
زیرا کہ اگر کسے در نظر مردمان معصیت میکند وشرم ندارد و چون در نظر مخلوقان مساوی میکند او را
بے ادب گویند پس ہر کہ در نظر خالق کہ آفریدگار ہمہ است معصیت کند بے ادبی بود پس آنکہ ترک معصیت
نمیکند از دو وجہ خالی نیست یا اعتقاد او اینست کہ خدا او را نمے بیند واین اعتقاد کفر است واگر میداند کہ
خدا تعالےٰ مے بیند باوجود این ترک معصیت نمیکند نہایت بے خوفی وبے ادبی بود اکنون بدانکہ ادب دو نوعست
ظاہری و باطنی ظاہری ترک معصیت یعنی جملہ اعضا وجوارح خود را در حفظ شریعت دارد وحواس خود را
مامورِ امور شرعی داند وادب باطنی صفاے باطن از جمیع صفات ذمیمہ ظاہر و باطن وسرّاً وعلانیۃً بحق
مشغول باشد کہ الْاَدَبُ مَعَ اللہِ فِی السِّرِّ وَالْعَلَانِیَۃِ وادب طریقہ نبویست کہ قال ع ادبنی ربی فاحسن
تادیبی پس بتحقیق ہر کہ بے ادب باشد بخدا بار نیابد چنانچہ نقلست کہ روزے بایزید بسطامی گفت ق بعضے
از اصحاب خود را کہ برخیز وبیا کہ برویم بہ بیدن مردے کہ خود را بولایت وزہد شہرت دادہ ومردم قصد زیارت
او مے کنند چون رفتند آن مرد از خانہ برون آمد و بمسجد اندر آمد وآب دہن خود بسوے قبلہ انداخت
سلطان چون آن حال بدید سلام ناکردہ بازگشت وگفت این مرد بر ادبے از ادب رسول ع امین نیست
واین ادب رعایت نکرد پس چگونہ امین باشد بر دعوی زہد وولایت ومعرفت این دعوی او باطلست
ابجد عشق تختہ عشق اب پدر واب وجد اسلاف حسب شرافت کسے چون علم وزہد وتقوی
وعشق ناتوانی در حصول عشق سعی نما واز یاد خدا جدا مباش ہر کہ درین راہ بمراتب رسید دولت عشق
رسید وعجب وخود بینی را ترک دہ کہ این سعادت موقوف بہ خویشی ونسب نیست ازینجاست س
چو کنعان ز اطبیعت بی ہنر بود ٭ پیمبر زادگی قدرش نیفزود ٭ ہنر بنما اگر داری نہ گوہر ٭ گل از خارست

این غزل نیز در نسخ موجودہ از نسخ اشعار ۱۲

ابراهیم ز آذر، دم از خویش فزن خودبینی بگذار مست غفلت مشو اے گرفتار غفلت مباش و اگر مبتلای مرض غفلت مانده که فی قلوبهم مرض باید که بمداوا ے آن کوشی که اِنَّ العلاج باضدادها یعنی ذکر کردن حق بیشمار اُذْكُرُوا اللّٰهَ ذِكْرًا كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ قِيَامًا وَّقُعُودًا وَّعَلٰى جُنُوبِكُمْ قال ابن عباس ای بالذکر باللیل والنهار فی البر والبحر والسفر والحضر والغنا والفقر والمرض والصحة والسر والعلانیة وذکر بر سه نوع است لسانی وقلبی وروحی که ذکر اللسان وسوسة وذکر القلب وسوسة وذکر الروح راحة و برای ذکر وقت مخصوص نیست هر وقت که خواهد کند اما بهترین اوقات شب است بچند نوع اول فراغت دل از مشغولی کارها دوم دوری از ریا سیوم شب بیداری که يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ قُمِ اللَّيْلَ و هر فیضے که دوستان حق را شده است بشب یا بسحر که اید و سیت خطاب بعاشق ارباب حضور عاشقان روشنائی صفا مشاهده معشوق که صفا بخش دلِ عاشقانست دل شب نیمشب منزلت مرتبه وقرب غزل

آن کیست کز روے کرم با ما وفاداری کند ۔ بر جاے بدکارے چو من یکدم نکوکاری کند

معنی آنست که کیست آن کسے که از روے لطف وکرم درین حالت پر ملالت رفاقت ما نماید و بر چو من پر معصیت رحمے نماید و ما را بمراد او رساند که ؎ ما للغریب سوی الغریب انیس قوله

اول بہ بانگِ چنگ و نے آرد بدل پیغام وے ۔ وانگہ بیک پیمانہ مے با من ہواداری کند

اول به بانگ چنگ و نے اول بآیات واخبار واقوال سلف که مشتمله نوید باشد آرد بدل پیغام وے مژده بمار ساند وتسکین دل حزین این مسکین نماید وانگه بیک پیمانه مے بعده بیک جام عشق با ما وفاداری کند ما را مددے نماید قوله

دلبر که جان فرسود ازو کام دلم نکشود ازو ۔ نومید نتوان بود ازو باشد که دلداری کند

دلبر که جان فرسود ازو یعنی محبوبے که جان این بیچاره غمین در شدائد وبلیات عشق او بفرسود کار دلم نکشود ازو وهیچ کشایشے ازان بکار من رو ننمود نومید نتوان بود ازو با اینهمه از جناب محبوب امید منقطع نتوان کرد باشد که دلداری کند شاید که روزے بدلداری این دلداده کوشد و رحمے نماید که لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ قوله

گفتم گره نکشوده ام زان طره تا من بوده ام ۔ گفتا منش فرموده ام تا با تو طراری کند

طره پریشانی وشدائد عشق یعنی روزے بآن محبوب عرض نمودم که اے دلدار غمگسار ازان روزے

گوید بمن

که گرفتار دام عشق تو گردیده ام تا حال بهیچ روے خلاصی ازین شدائد و بلیات نیافته ام گفت بیش فرموده اهم تا با تو طراری کند گفت اے محبوب من این شدائد و محن را بنام تو نامزد کرده ام تا بتو عیاری و چالاکی کند قوله

پشمینه پوش تندخو کز عشق نشنیده است بو ‖ از مستیش رمزے بگو تا ترک هشیاری کند

پشمینه پوش تندخو زاهد مرائی گرفتار بحث و جدال اشاره بمنکر کز عشق نشنیده است بو که از عطر عشق بوے بمشامش نرفته یعنے محروم العشق است از مستیش رمزے بگو از مستی شراب عشق اندکے باد بگو تا ترک هشیاری کند تا ازین زهد ریائی باز آید قوله

چون من گدای بے نشان مشکل بود یار پنهان ‖ سلطان کجا عیش نهان بارند بازاری کند

نسخه بار سلطان

گدائے بے نشان مفلس بے سر و سامان یاری چنان یعنے سرور محبوبان و سراسر استغنا سلطان کجا عیش نهان با رند بازاری کند لے پادشاه کے بارند بازاری عیش نهان کند و او را در خلوت خاصش بار دهد قوله

زان طرهٔ پر پیچ و خم سهلست اگر بینم ستم ‖ از بند و زنجیرش چه غم آنکس که عیاری کند

زان طرهٔ پر پیچ و خم اے جذبهٔ عشق تو که سراسر شدائد و بلیات است سهلست گر بینم ستم اگر جفاها دیدم و ستمها متواتر بما میرسد بر ما آسان است اے ملول نمیگردم و به تنگ نمی آیم چرا که از بند و زنجیرش چه غم آنکس که عیاری کند که مرد عاشق را ازین تحمل شدائد و بلیات غمے نیست که ؎ عاشقی رنجیست مردان را البسینه راحتست ؛ سلسله بند است و شیران را بگردن زیور است ؛ قوله

شد لشکر غم بیعدد از بخت میخواهم مدد ‖ تا فخر دین عبد الصمد باشد که غمخواری کند

بیعدد بے نهایة عبد الصمد کنایة از مرشد که بحق باقی باشد ـ قوله

با چشم پر نیرنگ او حافظ مکن آهنگ او ‖ کان چشم شوخ و شنگ او بسیار مکاری کند

یعنے اے حافظ خیال و عشق آنچشم جادوانه او مکن که آن چشم جادوانه شوخ و بیباک او سراسر مکار است که شیوه او همین است که هر کسے که پیش او آید اول بنگاه آشنا دل او برباید بعده بنظر قهر بخاک یکسان کند ـ غزل

آن یار کزو خانهٔ ما رشک پری بود ‖ سر تا قدمش چون پری از عیب بری بود

ضمیر شین بران یار فروکش کنم این شهر در همین شهر اقامت کنم و شهر کنایه از دنیا و وجود منبویس
لذت مشاهده او بیچاره اشارة بدل یارش سفری بود که آن تجلی نمودار گردید و مخفی شد تنها نه زراز دل ما
پرده برافتاد یعنے تنها نه این راز دل ما که کنایه از عشق است اشتهار یافت و مشهور گردید بلکه شیوه فلک
از ابتدای پرده دریست که عاشقان را رسوا میکند و در معرض اختفا نمی گذارد حسن جمال صوری او بحسن اخلاق
صاحب نظری معرفت نیک و بد و دوست و دشمن و صادق و کاذب معنی بیت آنست یعنی آنماه خردمند که
منظور من است باوجود حسن صوری و حسن اخلاق ممیز نیک و بد و دوست و دشمن و صادق و کاذب هست چنگ
دست منش ضمیر شین بر محبوب اختر بد مهر طالع نامهربان بدر برد جدا ساخت آری چکنم گردش دور قمری بود
اے رنج گردش فلکی نتوانستم کرد قوله عذرش بنه معنی آنست که اے دل من چون تو غریب و بینوا و مفلس
هستی اگر محبوب باحوال تو ملتفت نشد معذورش دار که او سلطان کشور حسن است و تو گدا و بادشاهان را
بگدایان چه کار سے بادشاه سے کامران بود از گدایان عار داشت اوقات خوش آن بود خوش آنوقت بود
و عمر فرخنده آن بود که با دوست بسر رفت در مشاهده دوست گذشت بیحاصلی لاینفع دردسری
تصدیع و رنج لب آب و گل و سبزه مقام دنیا که چون لب آب محل عبرت است که سه بنشین
برلب جوی و گذر عمر ببین ؛ و گلهای مصنوعات در و شگفته و چون سبزه فرحت افزای نظارگیان است
این گنج گهر اشاره بمشاهده محبوب رهگذری بود ثباتی و قرارے نداشت قوله

خود را بکشد بلبل ازین غصه که گل را		با باد صبا وقت سحر جلوه گری بود

بلبل عاشق گل محبوب باد صبا ملک الموت وقت سحر آخر شب مراد دم واپسین یعنے از غیرت آنکه
دم واپسین میان طالب و مطلوب ملک الموت واسطه میشود عاشق خود را میکشد چه باشد بیش ازمن
از جلوه معشوق دیگرے بهره ور گردد سه دهقان نچشنده میوهٔ باغ خواهد که برایگان خورد زاغ گنج
سعادت مشاهده عرفان بمن برکت

غزل

آنکه[1] رخسار ترا رنگ گل نسرین داد		صبر و آرام تواند بمن مسکین داد

نسرین نام گلے خوشبو و سفید گیسو سے قسم هست از موهاے زلف دم مراد عشق تطاول
دست درازی داد من غمگین داد مرا بانصاف توان رسانید فرهاد نام پهلوان کیکاؤس شاه
ایران زمین و نام سنگتراشے که عاشق شیرین معشوقه خسرو شده بود چون آن بمیعاد یافتن شیرین

ه در نسخه دوم نیست ۱۲

[1] این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

درمیان کوه راه بردو کسی را فرستاد که دروغ باو گفت که شیرین بمرد بشنیدن این خود را از کوه انداخته و جان شیرین داده گنج قناعت القناعة کنز لا یفنی القناعة اکتفا بالموجود و ترک طلب المفقود آن اشاره بگنج زر این اشارة بقناعت از ره صورت نظر بظاهر پیوست مستغرق لذات او شد عمر خودش کابین داد عمر خود را مراو را در وجه کابین دادای خود را بگشت بعد ازین الحال آن سرو بلند محبوب حقیقی فرودی نام ماه بهار معنے این مصرع آنست خصوصاً اکنون که بآب پاشی لطف و فضل الهی چمن دل طراوتے و تازگی گرفته و گلهای مشاهدات درو رو نموده قوله در غم و غصه الخ یعنی اے قوام الدین از تو داد می طلبم که فراق روے تو دل مارا در غم و غصه دوران انداخت که از آن خون گردید

غزل

ابر آزاری برآمد باد نوروزی وزید | وجه می میخواهم و مطرب که میگوید رسید

آزار نام ماهے ابر آزاری ابر بهاری وجه خرج مطرب که میگوید امے مطربے که سرود میکند قوله

شاهدان در جلوه ومن شرمسار کیسه ام | اے فلک این شرمساری تا بکے خواهم کشید

شاهدان تجلیات جلوه ظهور من شرمسار کیسه ام چیزے نیست که نثار ایشان کنم قوله

قحط جودست آبروی خود نمے باید فروخت | باده و گل از بهاے خرقه مے باید خرید

جود یعنے بخشش و نیکی معنے بیت آنست که درین زمانه که قحط الرجال است و صاحب کرمے که عارف کامل است در نظر نمی آید بهر کس التجا نباید کرد و خود را بے آبرو و رسوا نباید ساخت مگر همین که خرقه زهد و تقوے را باید فروخت و شراب عشق و مشاهده معشوق باید خرید قوله

غالباً خواهد کشود از دولتم کاری که دوش | من نمیکردم دعا و صبح آمین میدمید

غالباً اکثر و البته دولت ساعدت بخت و کشودن کار کنایت از حصول مطلب چرا که من دست دعا برآورده بودم و صبح که هنگام استجابت دعاست میدمید و این دلیلے است حمیده و فالے است پسندیده بر حصول مطلب قوله

دامنم گر چاک شد در عالم رندی چه باک | جامهٔ در نیکنامی نیز مے باید درید

یعنی اگر در رندی که کنایت از میخواریست رسواے عالم شدم باکے نیست اما باید که الحال در نیکنامی نیز مشهور باید شد قوله با لبے و صد هزاران خنده گل آید بباغ ✤ یعنے محبوب من

بالب خندان گل مثال در مجلس دل نزول نمود علتش غیران رانخواهد شد که گریه مارا استماع نموده باشد قوله

این لطائف کز لب لعل تو من گفتم که گفت — وان تطاول کز سر زلف تو من دیدم که دید

لطائف سخنان لطیف لب لعل تو یعنی عشق تو که گفت یعنی عاشقی هیچ نگفت تطاول دست درازی اشارة بشدائد و بلیات از سر زلفت یعنی در عشق تو که من دیدم که دید انچه من کشیدم هیچ عاشقی نکشید قوله

عدل سلطان گر نپرسد حال مظلومان عشق — گوشه گیران را ز آسایش طمع باید برید

سلطان محبوب گر نپرسد حال مظلومان عشق بفریاد حال عاشقان نرسد گوشه گیران از آسایش طمع باید برید عاشقان را که از ماسوا گوشه گرفته اند امید راحت منقطع باید کرد یحتمل که چون عدل محبوب بفریاد عاشقان نمیرسد زاهدان را چه امید راحت قوله

تیر عاشق کش ندانم بر دل حافظ که زد — اینقدر دانم که از شعر ترش خون میچکید

تیر عاشق کش حربه سخت یعنی تیر عشق که عاشق کش است اینقدر دانم که از شعر ترش خون میچکید سخنان او گواه حال اوست که این چنین سخنان غیر از خسته دل نیاساید غزل

اگر خدای کسی را بیک گناه بگیرد — زمین بناله در آید زمانه آه بگیرد

بگیرد مواخذه کند برابر است که در کوه پیش حضرت موسی که عصیان اندک قلت طاعت گوید طغیانی گناه یا کثرت طاعت بکوه بخشند با کثرت معاصی عفو کنند گهی بکاه بگیرد یعنی با قلت طاعت مواخذه کند یا گناه سهل مواخذه کند که ماه بر فلک از شومی گناه بگیرد گویند علت خوف یکه کثرة معاصی بندگان است برای نمود قهر خود خوف میکنند تا بندگان از قهر الهی بترسند بدانند که این بیچارگان با وجود عدم ترک امر الهی از قهر امین نیستند وای برما که شب و روز در معاصی بسر گذاریم فردا روز حشر که دادخواه بگیرد مظلومی که دامنگیر تو گردد گه وداع هنگام رخصت مشابه صد رود یعنی آن محبوب راه بگیرد مانع راه شود شاه محبوب حقیقی بیدلان عاشقان زهره قدرة یارا طاقت پیش راه بگیرد یعنی مزاحم نشود غزل

اگر نه باده غم دل ز یاد ما ببرد — نهیب حادثه بنیاد ما ز جا ببرد

اگر باده عشق نقوش غم را از لوح دل نتراشد پس قریبست که غارت حوادث بنیاد وجود مارا محو معدوم گرداند قوله

له این غزل در نسخ موجوده یافته نشد

روروا بدیده اشک روان گردد

وگرنہ عقل بمستی فرو کشد لنگر | چگونہ کشتی ازین ورطۂ بلا ببرد

عقل صحو مستی سکر فرو کشد لنگر مدد گار شود ورطہ مقام عشق باید دانست کہ عاشق را ہر دم حالت دگر است گاہ سکر گاہ صحو گاہ نشیب گاہ فراز اگر یک مقام باشد پس ازین ورطہ بلا کہ راہ عشق است چگونہ خود را بسلامت ببرد و بچہ نوع قطع این راہ نماید قولہ

فغان کہ با ہمہ کس غائبانہ باخت فلک | کسے نبود کہ دستے ازین دغا ببرد

غائبانہ باخت غائبانہ باختن چنان باشد کہ پس پشت حریف نطع شطرنج قرار کنند چون حریف دوم مہرہ روان کند او را علم دہند کہ فلان مہرہ فلان خانہ بفلان خانہ روان کرد او بیاد اعلام کند کہ بہمان وہمین خانہ روان کنید ہمبرین نمط حریف را بیاد مات کند این بازی را غائبانہ نامند دستی ازین دغا ببرد برین دغا غالب آید۔ قولہ

دل ضعیفم ازان میکشد بطرف چمن | کہ جان ز مرگ بہ تیماری صبا ببرد

چمن مجلس مرشد مرگ ہجران کہ اشد از مرگ است تیماری صبا اعانت عارف کامل کہ ازین ہجران جان بسلامت برد قولہ

طبیب عشق منم بادہ خور کہ این معجون | فراغت آرد و اندیشۂ بلا ببرد

طبیب عشق معالج مرض عشق بادہ خور ز مینوشی اشتغال نما این معجون اشارۃ بعشق فراغت آرد از ماسوا فراغے بخشد اندیشہ خطا ببرد اندیشہای لا یعنی دور گرداند قولہ

گذار بر ظلمات ست خضر راہے کو | مباد کآتش این خاک و آب ما ببرد

ظلمات راہ عشق کہ تاریک و مخوف و چشمہ معرفت درو مخفی خضر راہ عاشق کامل کہ رہبر عاشقانست کآتش این آتش عشق خاک و آب ما ببرد وجود ما بسوزد قولہ

بسوخت حافظ و کس حال او بیار نگفت | مگر نسیم پیامے خداے را ببرد

نسیم مرشد و لطف ایزدی و عنایت نبوی خداے را بواسطہ خدا ببر در ساند غزل

بیا کہ ترک فلک خوان روزہ غارت کرد | ہلال عید بدور قدح اشارت کرد

ترک فلک مریخ مراد عشق ہر جا کہ در آید زیر و زبر سازد خوان روزہ کنایت ایام زہد و ورع ہلال عید شہود مشاہدات دور قدح گردش پیالہ معنی آنست کہ خود را میگوید کہ بیا و اصل حق باش و چیزے

ن محرومی

دیگر بخاطر آنکه آتش عشق پرهیزگاری را برهم زد و آن ملکت را غارت کرد و اہل خود را مستی اشارت کرد پس مستانه وار در آن راه در آمد قوله

ثواب روزه و حج قبول آن کس برد ❊ که خاکِ میکدهٔ عشق را زیارت کرد

آن کس بہره آنکسے را حاصل شد که خاک میکدهٔ عشق را زیارت کرد کسے که حصولِ عشق نمود قوله

مقام اصلی ما گوشهٔ خرابات است ❊ خداش خیر دہاد آنکه این عمارت کرد

خرابات فنا و صفات بشری هر کو بخرابات نشد بے دین ست و نیز مقام توحید یعنے مقام اصلی ما فناست خداش خیر دہاد و آن کسے که او ما را بمقام فنا رسانید و نیز مقام اصلی ما مقام توحید است که آنجا دوئی را گذر نیست خدا مراد را خیر دہاد که باز ما را بمقام خود رسانید و از وے رہاند قوله

امام شهر که سجاده میکشید بدوش ❊ بخون دختر رز جامه را قصارت کرد

سجاده میکشید بدوش در زہد و پارسائی میکوشید دختر رز شراب انگور مراد عشق قصارت داغ نہادن و نشان کردن چنانچه گاذران بر جامهاے کنند قوله

نماز در خم آن ابروان محرابی ❊ کسے کند که بخون جگر طهارت کرد

یعنی نماز مشاہده که اَلَّذِیْنَ هُمْ فِیْ صَلٰوتِهِمْ دَائِمُوْنَ در حق اوست کسیکه از چشمهٔ عشق وضو سازد و از ماسوا پرہیز د بخون جگر بجاہده تمام و نیز کنایه از کثرت گریه و خونخواری طهارت وضو و پاکی قوله بروے یار نظر کن ز دیده منت دار یعنی بروے محبوب نگاه کن و ممنون دیدها باش که دیده این کار از راه بصیرت کرده که مفتون این چنین روے گردیده ز حلقهٔ زلفش جذبهٔ عشق بجان خرید آشوب بطوع و رغبت و جانفشانی حصول این پریشانی نمود که این تجارت کرد اشاره بجان دادن و اختیار پریشانی نمودن قوله

بهاے باده چون لعل چیست جوهر عقل ❊ بیا که سود کسے برد کاین تجارت کرد

حاصل این بیت آنست یعنے تا وقتیکه جوهر عقل را از دست نه دهی حصول شراب عشق و محبت نخواهی کرد سود کسے برد حصول فائده کسے نمود کاین تجارت کرد عقل داد و عشق خرید قوله

فغان که نرگس جماش شیخ شهر امروز ❊ نظر بدرد کشان از سر حقارت کرد

جماش بالفتح کثیر الجش و جمش بازی است بلغت تازی و نیز بمعنی جادو و دست دد لیر و شوخ مین ابراہیم شاہی شیخ شهر و واعظ شهر دردکشان عاشقان چه هر چه صاف بود سلف خوردند حریفان بادها خوردند نظر از سر حقارت کرد حقیر دانست و سهل پنداشت قوله

حدیث عشق ز حافظ شنو نه از واعظ ❊ اگرچه صنعت بسیار در عبارت کرد

حدیث عشق بیان عشق اگرچه صنعت بسیار در عبارت کرد یعنے اگرچه در بیان بسیار عبارت آرائی کرد اما بلطف سخن یا مغز سخن نرسید غزل

بسر جام جم آنگه نظر توانی کرد ❊ که خاکِ میکده کحل بصر توانی کرد

جام جم یعنے پیاله جمشید که ساخته حکما بود و راز هفت فلاک در و معائنه مے نمود و آنرا جام جهان نما و جام کیخسرو نیز میگفتند و از ینجا مراد از دل و نیز دل عارف میکده خمخانه معنی آنست که اے طالب

گنجینهٔ اسرار آلهی اگر باخبر و آگاهی بدان ما دام که این دیدهٔ ظاهر بین را بخاک در میخانهٔ محبت که سرمهٔ چشم عاشقان بلند پرواز است مکحل نگردانی هر آئینه قلب انسان که جام جهان نمای حق است هیچ نتوان یافت

مباش بے مے و مطرب بزیر چرخ کبود — کزین ترانه غم از دل بدر توانی کرد

ترانه سرود مراد تلقین مرشد معنی آنست یکدم بے حصول مے محبت و مصاحبت مرشد مباش که در دنیا جز بدین دو چیز رفع غموم و هموم و اندیشهاء لایعنی نتواند نمود که ع چاره در دفع خواطر صحبت پیر است و بس ٭ رخنه بر یاجوج بستن خاصهٔ اسکندر است قوله

گل مراد تو آنگه نقاب بگشاید — که خدمتش چو نسیم سحر توانی کرد

یعنے آنوقت بمراد خود که حصول معرفت است فیروز گردی که خدمتش اے خدمت آن مرشد کامل چون نسیم سحر توانی کرد و مسا و صباح بملازمت او باشی و لحظه از و جدائی نتوانی قوله

گدائی در میخانه طرفه اکسیر است — گر این عمل بکنی خاک زر توانی کرد

در میخانه آستانه مرشد و مقام عشق طرفه اکسیر است عجب کیمیا ی است که خاک را زر میگرداند بخلاف کیمیاے معروف چنانچه در مصرعه لاحق گوید این عمل اشارة بگدای در مرشد قوله

جمال یار ندارد نقاب و پرده و لے — غبار ره بنشان تا نظر توانی کرد

معنے آنست که جمال یار حقیقی پرده ندارد و لے غبار هستی تو پرده در پیش می آرد آن غبار را از پیش بنشان یعنے خود را هیچ مدان تا بجمال او نظر کردن توانی و خویش را بمقصود رسانی قوله

تو کز سراے طبیعت نمیروی بیرون — کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

تا وقتیکه از قید خودی و بند بشریت رهائی نیابی و فانی نمیشوی کجا بکوے طریقت گذر توانی کرد در عالم عشق کے گذر یابی قوله

بعزم مرحلهٔ عشق پیش نه قدمے — که سودها بری ار این سفر توانی کرد

اے متوجه منزل عشق باش و حصول آن نما سودها کنی بسیار فائدها بتو رسد این سفر اشاره بسفر عشق قوله

بیا که چارهٔ ذوق حضور و نظم امور — به فیض بخشی اهل نظر توانی کرد

بیا خطاب بدل چاره ذوق و حضور نظم آموز در یافتن حلاوت عشق و بیان کردن کلمات محبت اهل نظر عاشقان کامل قوله

دلا ز نور ریاضت گر آگهی یابی	چو شمع خنده زنان ترک سر توانی کرد

ز نور ریاضت گر آگهی یابی وقتیکه نور ریاضت بر تو تابد چو شمع خنده زنان ترک سر توانی کرد آنوقت خندان و فرحان سر را فدای راه عشق گردانی قوله

ولی تو تا لب معشوق و جام میخواهی	طمع مدار که کار دگر توانی کرد

یعنی تا تو لب معشوق و جام صوری میخواهی طمع مدار که با وجود این بحقیقة توانی رسید و لذتی و حلاوتی توانی چشید قوله اگر چو صبح برآری نفس بصدق و صفا ۞ اگر در عشق صادق باشی رخ مراد بخوبی قمر توانی کرد بمراد خواهی فیروز گردی قوله دوای غصهٔ دوران گرت خیال بود ۞ اگر رفع غموم و هموم دنیوی میخواهی بدور بادهٔ گلگون مگر توانی کرد ۞ جز بحصول عشق و محبت نتوانی نمود قوله

گر این نصیحت شاهانه بشنوی حافظ	بشاهراه حقیقت گذر توانی کرد

این نصیحت شاهانه اشارت بمضمون ابیات این غزل یا تنها به بیت ماسبق شاهراه حقیقت اضافة بیانیه و نیز معرفة سفر گذر غزل

بلبلی خون جگر خورد و گلی حاصل کرد	باد غیرت بصدش خار پریشان دل کرد

بلبل کنایه از خود گل کنایه از فرزند باد غیرت اضافه بیانیه بصدش خار ای بصد تصدیع و رنج او را ای آن بلبل را و این غزل در مرثیه انشا کرده قوله

طوطئی را بهوای شکری دل خوش بود	ناگهش سیل فنا نقش امل باطل کرد

طوطی کنایه از خود شکر کنایه از فرزند خوش گفتار نقش امل اضافه بیانیه مراد فرزند سیل فنا اضافت بیانیه مراد اجل قوله

قرة العین من آن میوهٔ دل یادش باد	که خود آسان بشد و کار مرا مشکل کرد

قرة العین فرزند ضمیر شین یادش بفرزند آسان بشد پاک آمد و پاک رفت کار مرا مشکل کرد مارا گرفتار غم و الم ساخت قوله

ساربان رخت من افتاد خدا را مددی	که امید کرمم همره این محمل کرد

ساربان دارنده شتر چون پیلبان مراد مرشد رخت من افتاد عاجز و متفکرم چون کسی که رخت

اوافتادہ باشد وقتِ مردواست خدارا حسبۃً للہ کہ امید کرمم کہ امید کرم تو مرا ہمراہ این محمل کرد از
تا بعان تو ساختہ اے واہنت گرفتہ ام قولہ

آہ و فریاد کہ از چشمِ حسودِ مہ و مہر	در لحد ماہِ کمان ابروِ من منزل کرد

لحد قبر ماہ کمان ابروے من کنایت از فرزند قولہ

روے خاکی و نم اشک مرا خوار مدار	چرخ فیروزہ طرب خانہ ازین کہگل کرد

معنے آنست کہ روے خاکی و نم اشک مرا خوار مدار کہ چرخ فیروزہ طربخانہ بدین روے خاکی و نم اشک کہگل کردہ و خاکیا نرا در بہجت و سرور کشیدہ پس مارا خوار مدار و بمدارج علیا بردار تا انچہ در قوت ماست بفعل آید و این بیت نیز در مرثیہ است و توجہ باستعانت مرشد قولہ

نزدی شاہ رخ و فوت شد امکان حافظ	چکنم بازی ایام مرا غافل کرد

نزدی شاہ رخ کارے نکردی کہ بدان برمراد ظفریابی امکان قدرت مراد جوانی و وقت فرصت بازی ایام فریب گردش زمانہ غزل

باشد اے دل کہ در میکدہ را بکشایند	گرہ از کار فروبستۂ ما بکشایند

ایدل باشد کہ این قبض بہ بسط مبدل باشد و کار بستۂ ما کشایشے یابد قولہ

اگر از بہرِ دلِ زاہدِ خودبین بستند	دل قوی دار کہ از بہر خدا بکشایند

اگر بسبب شامت زاہد خودبین کہ نفس ہست قبض وارد شدہ دل قوی دار جمع دار کہ از بہر خدا بکشایند حسبۃً للہ بہ بسط مبدل کنند قولہ

بصفائی دل رندان صبوحی زدگان	بس در بستہ بمفتاح دعا بکشایند

بصفائی دل ببرکت و بتوجہ و بطفیل رندان صبوحی زدگان عاشقان بس در بستہ یعنی کار مشکل بمفتاح دعا اضافۃ بیانیہ بکشایند برآیند کہ اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ قولہ

در میخانہ ببستند خدایا مپسند	کہ در خانۂ تزویر و ریا بکشایند

در میخانہ ببستند بستگی در میخانہ مراد حالت قبض انقطاع شہود تجلیات روئیداد مپسند روا مدار کہ در خانہ تزویر و ریا بکشایند گرفتار عبادات ریائی شوم قولہ

گیسوئے چنگ ببرید بمرگ مے ناب	تا ہمہ مغبچگان زلفِ دوتا بکشایند

گفتار مرشد ۱۲ مرشد ۱۲ مقام مشاہدہ تجلیات ۱۲

معنی آنست که اے ہمنشینان من از حالت قبض من بمرشد عرض کنید تا از گفتار باز ماند و در معالجہ من شود و درین ماتمزدگی شریک من باشند تا ہمہ سالکان بمقتضاے پس روش در ماتم آیند و امداد ہمت نمایند تا قبض بہ بسط مبدل شود و نیز اسباب طرب از پیشم دور کنید و حریفان را ازین معنی آگہی دہید تا درین ماتم بمن شریک شوند و امداد ہمت کنید تا بمرادرسم قوله

نامۂ تعزیت دختر رز بنویسید ‖ تا حریفان ہمہ خون از مژہا بکشایند

و واقعہ قبض من چون نامۂ تعزیت بسالکان نویسید تا از حال من آگہی یابند و در گریہ وزاری در آیند و دست دعا بر کشایند و نیز دعاء ایشان بہدف مراد من رسد سوال این گستاخی بپیر چگونہ نمودہ جواب ہنگام استمالت و یگانگی رواست کہ عمر رض با حضرت عم کرات و مرات نمودہ و حضرت ہیچ ناخوشی نفرمودہ قوله

حافظ این خرقۂ پشمینہ بہ بینی فردا ‖ کہ چہ زنار ز زیرش بجفا بکشایند

این خرقہ طاعت و عبادت زنار علامت کفر مراد عدم اخلاص کہ موجب نامقبولیت است بجفا بجبر و قہر بکشایند آشکار و ظاہر سازند غزل

برید باد صبا دوشم آگہی آورد ‖ کہ روز محنت و غم رو بکوتہی آورد

برید قاصد برید باد صبا اضافہ بیانیہ مراد وارد و مرشد آگہی خبر و پیغام معنی مصراع ثانی آنکہ این محنت و غم آخر رسید قوله

بمطربان صبوحی دہیم جامۂ پاک ‖ بدین نوید کہ باد سحرگہی آورد

مطربان صبوحی کنایت از عاشقان سرمست جامہ چاک خرقہ و پیراہن کہ اطراف دامنش چاکدار باشد بدین نوید کہ مصراع ثانی بیت سابق باد سحرگہی ہمون وارد و مرشد شیراز نام شہر کہ او را معمورہ عمرو لیث گویند چہ او بانی است و قبل آباد کردہ سلیمان ع است و حافظ متوطن آن بودہ اینجا مراد از شیراز مقام قرب کہ مقام اصلی است دلیل راہبر دلیل عشق اضافہ بیانیہ قوله

نسیم زلف تو شد خضر راہم اندر عشق ‖ زہے رفیق کہ بختم بہمرہی آورد

خضر پیشوا و رہنما رہے راہی شدم یعنی در سفر قوله

بجبر خاطر ما کوش کین کلاہ نمد ‖ بسے شکست کہ بر افسر شہی آورد

[illegible]

جبر لفظ اضداد اللغة است بمعنی شکستن و شکسته را بستن و اینجا بمعنے اخیر بجبر خاطر ما کوش یعنی بسوی ما بحقارت منگر و بخاطر داری ما کوش معنے مصراع ثانی آنکه افسر شاہان را قدری نمی بند قوله

بیا بیا که تو حور بهشت را رضوان	در این جهان زبرای دل رهی آورد

که تو حور بهشت را که چون تو ئی را که مانند حور بهشت هستی رضوان نشاننده بهشت اینجا حق تعالیٰ رهی بنده کنایت از خود قوله

چه آهها که رسید از دلم بخرگه ماه	چو یاد عارض آن ماه خرگهی آورد

چه آهها چه بمعنے بسیار آن ماه خرگهی معشوق پرده نشین قوله

رساند رایت منصور بر فلک حافظ	چو التجا بجناب شهنشهی آورد

حافظ منصور را بعلو درجه رسانید بسبب آنکه حافظ التجا بجناب منصور نمود غزل

بعد ازین دست من و دامن آن سرو بلند	که ببالای چمان از بن و بیخم برکند

بعد ازین الحال من دامن آن محبوب را گذاشتنی نه ام که بدین قامت خرامان ما را از پا در آورده گویند که حافظ با شاهزاده خجند نظرے داشت و او بهیچ حال حافظ نمیپرداخت حافظ بطریق رقعه این غزل نوشته قوله

حاجت مطرب و مے نیست تو برقع بگشای	که برقص آوردم آتش رویت چو سپند

رقص و فرحت ما موقوف بمطرب و مے صوری نیست تو حجاب از روے خود بردار و جمال خود بما نما که تا آتش جمال روے تو سپند وار ما را برقص آرد قوله

هیچ روے نشود آئینه چهرهٔ بخت	مگر آن روے که مالند بران سم سمند

هیچ روے لایق مشاهده روے تو نشود قوله

گفتمش اسرار غمت هرچه بود گو میباش	صبر ازین بیش ندارم چکنم تا کے و چند

گفتم بیان کردم اسرار غم اسرار عشق گو مباش که متنفر و ملول نشوم چند چه مقدار قوله

گلش آن آهوی مشکین مرا ای صیاد	شرم ازان چشم سیه دار و مبندش بکمند

آهوے مشکین مراد خود که انسان بصورت حق است خلق الانسان علی صورته چنانچه چشم آهو که بچشم لیلی می مانست صیاد کنایه از مرشد و محبوب حقیقی آن چشم سیه مراد ذات که مشبه باوست

از کجا بوسه زنم برلب آن قصر بلند		من خاکی که ازین در نتوانم برخاست

خاکی سست وضعیف نتوانم برخاست طاقت برخاستن ندارم از کجا بوسه زنم برلب آن قصر بلند از کجا بمقام قرب وعلو درجات توانم رسید قوله

زانکه دیوانه همان به که بماند دربند		باز مستان دل ازان گیسوی مشکین حافظ

گیسوئے عشق آن محبوب حقیقی و یا صحبت مرشد غزل

بشنوید ای ساکنان کوی رندی بشنوید		بر سر بازار جانبازان منادی بشنوید

جانبازان عاشقان منادی نداکننده ساکنان کوے رندی عاشقان تایدد النست که ارباب عرفان راگاہے قبض پیش مے آید تا دیرے می باید خواجه این غزل دران هنگام فرموده و نداکننده کنایت از خود دختر رز شراب سرخیال سرخود گرفتن رفتن ومطلق العنان شدن یعنی اے زمره عاشقان دخترے که ازما گم شده علاماتش این دارد جامه دارد زلعل جامه سرخ دارد در بر تاجی از حباب نوعے است از تاج که مخصوص بفرنگیان است حباب برسر آن چون تاجے است برسر عقل و دانش مے برد رہزن عقل و دانش است وطالبان رابخود مے فریبد تا ایمن ازوی نغنوید یعنے این علامتہاے مذکوره براے آن بیان کردم تا ایمن نباشید و جستجوے او کماینبغی نمایند قوله

ور بود پوشیده و پنهان بدوزخ در روید		هر که زان تلخم دهد حلوابها جانش دهم

معنے آنست که هر که ازان تلخ که خمر است مراد عشق مراحلوا شیرین دهد که نزد ما چون حلوا شیرین است یعنے هر مرشدے که بیان معارف کلام فصیح کند بهاے بیان آن نزد جز جان دادن داگران تلخ باشد بدوزخ پوشیده و پنهان اے سالکان کوے رندی در روید و هر جا که باشد اورا جستجو کنید واز طلب آن عافل نمانید وعلامتہاے آن بالا بیان کردم و دیگر علامات مے گویم و آن در بیت آخر است غزل

بهار عارضش خطی بخون ارغوان دارد		بتے دارم که گرد گل ز سنبل سایبان دارد

گل رخساره سنبل زلف سائبان حجاب بهار عارض حسن ارغوان کنایت از عاشق یعنی بتے دارم که ذات خود را در اسماء و صفات پوشیده میدارد و چون همه ظهور ذات اوست و جز تجلی ذات در عالم چیزے دگر نیست بضرورت در وجود مجاز محو و متلاشی شده وافزونی حسن ذات او

ف این غزل تمام و کمال در نسخ موجوده یا نیز [illegible]

بعشق عاشقان است ۵ بے تقاضاء نظر حسن تو افزون نشود ؎ تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

غبار خط بپوشانید خورشید رخش یارب
بقائے جاودانش ده که حسن جاودان دارد

غبار خط پرده اسماء وصفات که تعینات اند خورشید رخ کنایه از ذات بقاے جاودانش ده مدام در نظر بادار حسن جاودان حسن لانهایت قوله

ز چشمت جان نشاید برد کز هر سو نمے بینم
کمین از گوشۂ کردست و تیر اندر کمان دارد

جان نشاید برد جان بسلامت نتوان برد تیر اندر کمان دارد مستعد قتل است قوله

خدارا داد من بستان ازو اے شحنۂ مجلس
که مے با دیگران خوردست و با من سرگران دارد

خدارا براے خدا شحنۂ مجلس کنایت از مرشد می با دیگران خورده است لطف وکرم با دیگران کرده با ما سرگران دارد کنایت از استغناء عدم التفات قوله

چو عاشق می شدم گفتم که بردم گوهر مقصود
ندانستم که این دریا چه موج خونفشان دارد

چو عاشق می شدم وقتے که قدم در طریق عشق نهادم بردم گوهر مقصود بمطلب رسیدم این دریا اشارة بعشق چه موج خون فشان دارد اے حوادث و شدائد دارد قوله

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را
بدین سرچشمه اش بنشان که خوش آب روان دارد

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را مراد از قد وجود ع چیست قامت فی المثل یعنے وجود ؎ یعنی از مشاهده ذات خود چشم مارا محروم مدار سرچشمه کنایه از چشم آب روان اشارت بگریه قوله

چه افتاده است در این ره که هر سلطان معنی را
درین درگاه می بینم که سر بر آستان دارد

چه افتاده است چه واقع شده این ره عاشقی سلطان معنی عاشق و عارف سر بر آستان دارد در عاجزی وزاریست قوله

ز خوف هجر ایمن کن اگر امید آن داری
که از چشم بد اندیشان خدایت در امان دارد

ز خوف هجر ایمن کن بمشاهده حقیقی رسان واین خطاب بمرشد دارد امید آن داری خطاب بمرشد زکوة لعل شیرین کنایت از بوسه گفتا آن محبوب گفت هوا گرمست ایام تیزی عشق است وبکمال نرسیده واعتدالے بهم نرسانیده محروری گرم مزاج هستی شکر کنایه از وصل قوله

بفتراک ار همی بندی خدا را زود صیدم کن | که آفتهاست در تاخیر و طالب را زیان دارد

فتراک شکار بند زود صیدم کن تغافلی روا مدار چرا که طالب را زیان دارد و طالب را از مطلب بازمی دارد قوله

چو دام طره افشاند ز گرد خاطر عاشق | بغماز صبا گوید که راز من نهان دارد

چو دام طره افشاند ز گرد خاطر عاشق چون طره دام مثال را از بس که خاطر عشاقان گرد دار بران نشسته برفشاند قوله

چو در رویت بخندد گل مشو در دامش ای بلبل | که بر گل اعتمادی نیست گو حسن جوان دارد

چو در رویت بخندد گل چون محبوب بمقابل تو بخندد ای مشاهده خود بتو ارزانی دارد بلبل عاشق بر گل اعتمادی نیست مشاهده محبوب را اعتمادی نیست که بقرار نمی شاید که مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار گو حسن جوان دارد بسیار دلرباست قوله

بیفشان جرعه بر خاک و حال اهل شوکت پرس | که از جمشید و کیخسرو هزاران داستان دارد

یعنی بر محتاجان فیضی رسان و بر حشمت خود غره مشو که چون جمشید و کیخسرو مراد اولیاء سلف بخاک عدم رفته اند قوله

چه عذر از بخت خود گویم که آن عیار شهرآشوب | بتلخی کشت حافظ را و شکر در دهان دارد

عیار که هر دو از نشاط رود آشوب پریشان کننده عیار شهرآشوب کنایت ازان محبوب تلخی شدائد و هجران شکر در زبان دارد و بوصل رسانیدن هم قادر است غزل

بوی خوش تو هر که ز باد صبا شنید | از یار آشنا نفس آشنا شنید

بوی مراد ذکر اوصاف و مدح باد صبا مرشد و وارد و شنید بمعنی بوئیدن حاصل گوش کرد یار آشنا کنایه از مرشد نفس آشنا ذکر محبوب قوله

سر خدا که عارف سالک بکس نگفت | در حیرتم که باده فروش از کجا شنید

سر خدا اسرار الهی سالک عارف رسول ع باده فروش کنایه از خود گفته اند که چون رسول ع بمعراج در خلوتسرای خاص رسید حق تعالی نود هزار سخن گفت بعده سی هزار امر مطلق نمود که بهر خاص و عام بگوی و سی هزار مختار ساخت که با اهل آن بگو و از نا اهل مخفی دار و سی هزار نهی مطلق نمود که با هیچکس از خواص و عوام مگوی حافظ ازان سی هزار نهی میگوید من ندانم که بحافظ که میگوید بلکه با فدا خود حیران است که بما که میگوید چنانچه مصرع ثانی مشعر بدانست حاصل آنست که این همه از الهامات است نه بخودی خود است

چنانچہ خود گفتہ ع بارہا گفتہ ام و بار دگر مے گویم ٭ کہ من گم شدہ این رہ نہ بخود می پویم ٭ در پس آئینہ طوطی صفتم داشتہ اند ٭ انچہ اُستاد ازل گفت بگو مے گویم ٭ قولہ

اے بادشاہ حسن سایہ زدرویش وا مگیر ٭ کین گوش بس حکایت شاہ و گدا شنید

بادشاہ محبوب حقیقی سایہ زدرویش وا مگیر از ماکہ درویشیم اعراض مکن حکایت شاہ و گدا شنید کہ شاہان بگدایان ملتفت شدہ اند و مہربانیہا نمودہ اند قولہ

خوش میکنم ببادۂ مشکین مشام جان ٭ از دلق پوش صومعہ بوے ریا شنید

یعنے مشام جان را از عشق فرحتے بہم میرسانم و از صحبت زاہدان مرای بوے ریا معلوم شد قولہ

انیش سزا نبود دل حق گذار من ٭ کز غمگسار خود سخن ناسزا شنید

ضمیر شین بر دل حق گذار بطریق اضمار قبل الذکر یعنے لایق دل حق گذار من نہ آن بود کز یار غمگسار خود کہ ازان یار غمگسار خود سخن ناسزا دشنام و عتاب قولہ محروم گر شدم ز سر کوے او اگر بمطلب خود فائز نہ شدم چہ شد ٭ عجب نیست از گلشن زمانہ کہ بوے وفا شنید ٭ زمانہ باکہ وفا نمود و او را بمطلب رسانید قولہ ہر صبح ماجراے من و او شمال گفت قصہ وفاداری من و بیوفای محبوب ہر صبح باد شمال کہ مرشد است خود بیان میکند احتیاج گفتن ما نیست ہر شام گفتگوے من و او صبا شنید ٭ عجز و نیاز من و خطاب و عتاب آن محبوب مسموع مرشد ہست یعنے او واقف است و احتیاج اظہار نیست نشنید ہر چہ گفتم استماع ننمود و گوش نداشت قول مرا بگذشت رفت و التفات ننمود قولہ ساقی بیا کہ عشق ندا مے کند بلند بآواز بلند مے گوید کانکس کہ گفت قصہ ما ہم ز ما شنید یعنے آن کس کہ سخنان ما گفت اے سخنان عشق در معرض بیان آورد از ما شنید یعنے بسبب ماست قولہ

ما بادہ زیر خرقہ نہ امروز مے کشیم ٭ صد بار پیر میکدہ این ماجرا شنید

بادہ زیر خرقہ طاعت مخفی چون ملامتیہ نہ امروز مے کشیم امروزے نیست پیر میکدہ مرشد این ماجرا قصد اخفاے طاعت قولہ

ما می ببانگ چنگ نہ امروز مے خوریم ٭ بس دیر شد کہ گنبد چرخ این صدا شنید

ما مے ببانگ چنگ نہ امروز میخوریم عشقبازی ما بہ تلقین مرشد امروزی نیست بس دیر شد

از غد تبیت گنبد چرخ این صدا شنید این آوازه بفلاک رسید قوله

یارب کجاست محرم رازے کہ یکزمان	دل شرح آن دہد کہ چہ دید و چہا شنید

محرم راز عاشق دل شرح آن دہد دل بیان او نماید چہ گفت وچہا شنید درمیان محبوب ما چہ سخنہا رفت قوله

پند حکیم عین صواب است و محض خیر	فرخندہ بخت آنکہ بہ سمع رضا شنید

پند حکیم نصیحت مرشد محض سراسر عین خیر خیر کلی بہ سمع رضا شنید قبول کرد بعمل آورد قوله

حافظ وظیفۂ تو دعا گفتن است و بس	در بند آن مباش کہ نشنید یا شنید

دعا گفتن بندگی کردن واظہار احوال نمودن بند خیال نشنید یا شنید قبول نمود یا نہ غزل

بر سر آنم کہ گر ز دست بر آید	دست بکارے زنم کہ غصہ سر آید

سر آید بپایان رسد یعنی ارادہ آن دارم کہ اگر میسر آید بکارے اشتغال نمایم کہ رفع این غموم و ہموم دنیوی نماید و آن نباشد مگر عشق قوله

منظر دل نیست جاے صحبت اغیار	دیو چو بیرون رود فرشتہ در آید

منظر دل اضافۃ بیانیہ صحبت اغیار اندیشہا ماسوی اللہ دیو چو بیرون رود چون اندیشہ غیر از دل بدر رود فرشتہ در آید فرشتہ در اصل فرستہ بمعنے فرستادہ یعنی نزول محبوب روی دہد قوله

صحبت حکام ظلمت شب یلداست	نور ز خورشید خواہ بو کہ بر آید

حکام اہل دنیا و زاہدان و واعظان ظلمت شب[1] یلداست بمنزلہ شب تاریک است کہ روشنی ندارد نور ز خورشید خواہ طلب فیض از عاشق کامل نما بو کہ بر آید البتہ حاصل بر آید قوله

ترک گدائی مکن کہ گنج بیابی	از نظر رہروے کہ از گذر آید

گدائی التجاے حصول فیض گنج بیابی بگنج وصل رسی از نظر رہروے ہمین نظر عارفے وعاشقے قوله

صالح و طالح متاع خویش نمودند	تا کہ قبول افتد و چہ در نظر آید

صالح زاہد باعتبار صحبت طالح عاشق باعتبار حقارت متاع زہد و عشق نمودند عرض کردند اما باید دید تا چہ قبول افتد مقبول کہ شود کہ در نظر آید منظور نظر چہ شود زہد یا عشق توکل الاعتماد علی اللہ والانقطاع عما سوی اللہ تا کہ عمر شان بسر آید مرگ ایشان را دریابد آنوقت خود معلوم نمایند قوله

[1] شب یلدا ... درازترین شبہاء سال ۱۲

بلبل عاشق تو عمر خواه که آخر — باغ شود سبز و سرخ گل بر آید

آخر آخرالامر باغ کنایه از دل سبز تر و تازه گل بر آید مشاهده محبوب حاصل نمائی قوله

غفلت حافظ درین سراچه عجب نیست — هر که به میخانه رفت بی خبر آید

درین سراچه اشاره بدنیا میخانه دنیا که محل معصیت و غفلت است بیخبر آید گرفتار غفلت گردد غزل

بخت از دهان دوست نشانم نمیدهد — دولت خبر ز راز نهانم نمیدهد

دهان صفت حیات تکلمی و سر مخفی ہے میم احمد ہم اشارت بر دهانست زانکه او ذات احد را در میانست و نقطه واحدیة قوله

از بهر بوسهٔ ز لبش جان همیدهم — اینم نمی ستاند و آنم نمی دهد

بوسه حصول آن سر مخفی و حیات جانبخش اینم یعنی جان من آنم نمیدهد بوسه نمیدهد و یحتمل از بهر حصول استعداد قبول کیفیت کلامے که حیوة بخش است جان میدهم و خود را بمقام فنا و نیستی میکشم اما آن دوست من جان نمی ستاند و استعداد قبول آن کلام نمیرساند که حصول آن بر نیستی است و این بر طریق شذوذ در اشیا است تا سالک را آن دست ندهد و این میسر نشود قوله

مردم ز انتظار درین پرده راه نیست — یا هست پرده دار نشانم نمیدهد

درین پرده راه نیست بدریافت سر مخفی احدیة نمیتوان رسید پرده دار حاجب مانع یک بوسه اشارة بیک مرتبه همچنین دو بوسه و سه بوسه بیشتر چه جزویات فنا غیر محصور است روان شتاب و فی الحال روانم نمیدهد جان بخشی نمیکند اے بوسه نمیدهد قوله

زلفش کشید باد صبا چرخ سفله بین — کانجا مجال باد وزانم نمیدهد

زلفش کشیده باد صبا زلف را پریشان کرده و عالم تعینات را جلوه داده و خود زیر آن مخفی شده چرخ سفله بین ببین این چرخ سفله را مجال قدرت قوله

چندانکه بر کنار چو پرگار میروم — دوران چو نقطه ره بمیانم نمیدهد

بر کنار سو چو پرگار میروم سرگردان مے شویم دوران زمانه گردش فلکی قوله

شکر بصبر دست دهد عاقبت ولے — بد عهدی زمانه امانم نمی دهد

شکر وصل دست دهد میسر آید عاقبت آخرالامر امانم نمیدهد بمعرض فنا مے کشد۔ غزل

بکوے میکدہ یارب سحر چہ مشغلہ بود | کہ جوش شاہد و ساقی و شمع و مشعلہ بود

کوے میکدہ گوشۂ دل سحر آخر جوانی و ابتداء روز و اول دریافت مشاہدہ ساقی نقش اللہ کہ ہنگام ذکر آن نظرگاہ است شمع تابش انوار الٰہی و نزول فیض یعنی در گوشۂ دلم ہنگام سحر چہ مشغلہ بود دلم بذکر حق بچہ ذوق مے بود کہ نقش اللہ در دل جوش حضور میزد و مشاہدات تجلیات و نزول فیض نامتناہی بانگ سرور میزد قولہ

حدیث عشق کہ از حرف و صوت مستغنی است | ولولہ بنالۂ دف و نے در خروش و غلغلہ بود

از حرف و صوت مستغنی است از تحریر و تقریر مستبر است دف نام سازے نے نیز نام سازیست خروش و غلغلہ فریاد و شور و کنایہ از ذکر ذاکران و شوریدن بیدلان قولہ

قیاس کردم ازان چشم جادوانہ مست | ہزار ساحر چون سامریش در گلہ بود

قیاس کردم اندازہ کردم و معلوم نمودم جادوانہ انہ لفظ نسبت است یعنی مانند جادو چون فرزانہ منسوب بفرزان کہ حکمت است و دیوانہ منسوب بدیوان سامری نام او موسے بن ظفر قریب قربت موسے بود و اگو سالہ زرین مرصع بجواہر ساختہ و خاک نعل براق جبرئیل ؑ کہ در روز غرق فرعون بدست آوردہ بود در اندرون آن در دمیدہ و ہر چہ بانگے کہ ملایم گاؤ است ازو بر آمدہ پس گفتہ انچہ گفتہ بدین احتیال او نہ و نیم سبط گوسالہ پرست شدہ و در تفسیر زاہدی مرقوم است کہ سامری تا قیامت زندہ خواہد بود چون بنزدیک او آدمی شود در اندامش آتش خیزد لامساس گویان بگریزد و این از دعائے موسے بود سن ابراہیم شاہی در گلہ نالندہ قولہ

مباحثے کہ دران حلقۂ جنون میرفت | ورائے مدرسہ و قیل و قال مسئلہ بود

مباحث بحث حلقہ جنون مجلس عشاق قولہ

دل از کرشمۂ ساقی بشکر بود ولے | ز نامساعدت بختش اندکے گلہ بود

کرشمۂ ساقی تجلیات و مشاہدات معشوق حقیقی و مرشد نامساعدت یعنے دل من از کرشمۂ مشاہدات تجلی در شکر گذاری حضرت باری بود ولیکن از ناموافقی طالع اندکے گلہ بود و ازین ہم قدرے خاطر خراش میشد قولہ

بگفتمش بلبم بوسۂ حوالت کن | بخندہ گفت کیت با من این معاملہ بود

حوالت تا بعنی خود کیست کے ترا اینمعاملہ داد و ستد قولہ

؎ الاوکردن بمعنی دادن نیز مستعملست حوالت کن یعنی بدہ ۱۲ محمد نظام الدین کرانوی عفا عنہ

زاخترم نظر سعد در رہست کہ دوش | میان ماہ و رُخ یار من مقابلہ بود

اختر فال نیک و نام فرشتہ آمین گوے ٥ بتازید کامد بنبرد سپاہ ؛ چو ترکان بدیدند اختر براہ ؛ چنین گفت ماموں کہ این اختر است ؛ کہ نیروے ایران بدان اندر است ؛ نکو اخترانی کہ دخترش نیست ؛ چو دختر بود روشن اخترش نیست ؛ نظر سعد در رہست توقفے نیک در پیش است مقابلہ روے قولہ

دہان یار کہ درمانِ درد حافظ داشت | فغان کہ وقت مروت چہ تنگ حوصلہ بود

فغان فریاد۔

غزل

بحسن خلق و وفا کس بیار ما نرسد | ترا درین سخن انکار کار ما نرسد

یار مظاہر حقیقۃ محمدیست کہ نبی حقیقی و قطب ازلی و ابدیست کہ کُنْتُ نَبِیًّا وَّاٰدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ۔ اٰدَمُ وَمَنْ دُوْنَہٗ تَحْتَ لِوَائِیْ اَنَا سَیِّدُ وُلْدِ اٰدَمَ وَلَا فَخْرَ درین سخن اشارت بمضمون مصراع سابق قولہ

اگرچہ حسن فروشان بجلوہ آمدہ اند | کسے بحسن و لطافت بیار ما نرسد

حسن فروشان محبوبان انبیا و رسل بجلوہ اند حسن صوری بیان تناسب اعضا صاحب شرح گلشن راز می نویسد کہ انچہ تسخیر دلہاے عاشقان شیدا می نماید و انچہ آن فریبندگی و ربایندگی دارد و تصرف مینماید تنہا نہ آن حسن صوری ست چہ حسن صوری کہ آن عبارت از تناسب اعضا ست آن در بسیاری از افراد انسانی یافتہ می شود و حال آنکہ ربایندگی دارد پس معلوم باید کرد کہ در ہر صورت کہ ہست ربایندگی خاصہ ملاحتست و غیر ملاحت مالک دلہا نمی تواند شد و منبع و معدن عشق ہمین ملاحت ست نہ صباحت کہ عشق طالب حسن ملاحت است نہ صباحت زیرا کہ صباحت نقشی بر روے دیوار و ملاحت شیوہ الیست از عین کارند الستہ کہ شور از نمک میخیزد و گرمی از شیرینی صباحت را ملاحت میباید اما ملاحت از صباحت مستغنی است و این ملاحت اکثر در سبز رنگ میباشد ازینجاست کہ قال ؑ ہو اخی صبیح و انا ملیح معنے بیت آنست اگرچہ انبیا و رسل جواہر خویش بجلوہ آوردہ و حسن فروشی کردہ اند ؛ ہیچکس در خوبی با آن سرور نمی زیبد و کسی را درین معنی نزاع با و نمی سزد قولہ

بحق صحبت دیرین کہ ہیچ محرم راز | بیار یک جہت حق گذار ما نرسد

صحبت دیرین کہ در عالم اطلاق بود یار یکجہت حق گذار رسول قولہ

ہزار نقد ببازار کائنات آرند | یکے بسکہ صاحب عیار ما نرسد

هزار نقد کنایه از انبیا و رسل و اولیا بازار کائنات دنیا سکه کنایه از طرح و ترکیب صاحب عیار ما رسول علیه السلام قوله

دریغ قافلهٔ امن آنچنان رفتند | که گرد شان بهوای دیار ما نرسید

قافله امن صحابهٔ کرام و تابعین معنی آنکه افسوس که هنگام امن و امان که وقت صحابه کرام و تابعین بود رفت و صحبت ایشان از ما فتم اثرے و علامتے از ایشان نمانده و در زمانه چندان فتنه و فساد رو نموده و اثرے از افعال آنها دیده نمیشود که کسے تواند خود را با ایشان رساند قوله

دلا ز خبث حسودان مرنج و واثق باش | که بد بخاطر امیدوار ما نرسید

خبث بدگوئی دشمنان و ایذارسانی ایشان واثق استوار بد بخاطر امیدوار ما نرسید بد را بخاطر ما راه نیست قوله

چنان بزی که اگر خاک ره شوی کس را | غبار خاطرے از رهگذار ما نرسید

یعنی در عالم چنان زندگانی نما که از تو بخاطر کسے غبارے نرسد درین بیت نصیحت است هم بخود و هم بهمه که زندگانی چنان کن که اگر بمیری و خاک شوی و باد هر طرف خاک ترا برد هیچکس را بخاطر غبار و بطبع آزار نرسد یعنی بعد از مردن هم تحسین کنند قوله

هزار نقش برآید ز کلک صنع و یکے | بدلپذیری نقش نگار ما نرسید

هزاران وجود از عدم بوجود آیند نقش نگار ما بصورت محبوب ما که رسول ع است قوله

بسوخت حافظ و ترسم که شرح قصهٔ او | بسمع پادشه کامگار ما نرسید

شرح بیان و ذکر سمع گوش کامگار خداوند کام چون خدمتگار و گنهگار غزل

بیا که رایت منصور پادشاه رسید | نوید فتح و بشارت بمهر و ماه رسید

رایت نشان منصور نام پادشاه اینجا مرشد نوید آگاهی ضیافت قوله

کجاست صوفی دجال وضع ملحد شکل | بگو بسوز که مهدی دین پناه رسید

صوفی دجال وضع ملحد شکل آنکه ظاهر خود را آراید کنایه از هوائے نفس مهدی دین پناه امام مهدی و عیسے ع که لا مهدی الا عیسے مراد مرشد معنے آنکست کجا است هواهاے نفس که خود را با غواے شیطان آله می گویانند و بر خود تسلطے دارند گو بحسرت بسوز که مرد دین پناه رسید

دمارا با نابت کشید اکنون خود بدو سپردیم و از گمرهی براه آمدیم قوله

صبا بگو که چها بر سرم درین غم عشق — ز آتش دل سوزان و دود آه رسید

یعنی اے مرشد بجناب آن محبوب عرض دار که درین غم عشق از آتش دل سوزنده و دود آه چه حالها برمن وارد شد قوله

جمال بخت ز روی ظفر نقاب انداخت — کمال عدل بفریاد دادخواه رسید

یعنی علو بخت ظفر را از معرض اختفا بمنصه ظهور جلوه گر گردانید داد خواه کنایه از خود قوله

سپهر دور خوش اکنون زند که ماه آمد — جهان بکام دل اکنون رسد که شاه رسید

سپهر فلک دور زمانه کنون الحال جهان بکام دل اکنون رسد بمراد رسم قوله

ز قاطعان طریق آن زمان شوند ایمن — قوافل دل و دانش که مرد راه رسید

قاطعان طریق نفس و شیاطین و خطرات نفسانی مرد راه مرشد قوله

عزیز مصر برغم برادران غیور — ز قعر چاه برآمد باوج ماه رسید

عزیز مصر محبوب حقیقی مقصود و مراد مرشد رغم برادران غیور زاهدان مرائی و صوفیان مقلد قعر چاه محل اختفا اوج ماه بمنصه اظهار و طلوع قوله

ز شوق روی تو شاها بدین اسیر فراق — همان رسید کز آتش ببرگ کاه رسید

شاها خطاب بمعشوق و الف ندائیه بدین اسیر فراق کنایه از خود ببرگ کاه رسید محو و منعدم گردید قوله

مرو بخواب که حافظ ببارگاه قبول — ز ورد نیمشب و درس صبحگاه رسید

مرو بخواب خواب غفلت بگذار مین برکت ورد و وظیفه درس خواندن صبحگاه سحری غزل

بنفشه دوش بگل گفت خوش نشانی داد — که تاب من بجهان طرهٔ فلانی داد

بنفشه عاشقی بنفشه نام گلی که در آب روید سبز و کبود اند کے بسیاهی زند برکوع و سجود نسبت کنند گل اگر تنها افتد گل لعل مراد بود و اگر باشد البته آنوقت گل دیگر مراد بود گل محبوب نشانی بپای نے تاب روشنی و پیچ و توانائی طره مراد عشق فلانی کنایه از محبوب قوله دلم خزانه اسرار بود دست قضا یعنی پر از اسرارها است اما دست قضا در بش به نسبت کلیدش بد بستانی داد بے امداد دم نتوانم زد قوله

گذشت بر من مسکین و با رقیبان گفت	که	دریغ عاشق مسکین من چه جانی داد

کنایه از لطف و مرحمت نمودن چه این مقتضی رحمت است قوله

شکسته وار بدرگاهت آمدم که طبیب		بمومیائی لطف توام نشانی داد

چون عاجزان ملتجی بجناب تو آمده ام چراکه مرشد ماکه طبیب عاشقانست علاج این زخم با دمرهم جراحت بمومیائی لطف تو نشان داد که غیر از لطف تو علاج این زخم نتوان کرد و مومیای باسیوم موقوف دوامی است چون استخوان کسے بشکنند بخورانند درد ساکن شود والتیام پذیرد و آن بردو نوع است یکے کانی دوم فرنگی که آن عملی مے شود و ترکیب آن چنانست که بچه سرخ روئی و موی حاصل کنند دمی پرورند چون سال عمرش درون سی میشود کند دے سنگین راست میکنند و آن را بشهد پر میکنند وآن مرد را بمیان آن می اندازند وان را بشهد پر میکنند و آن کند را مهر میکنند تا صد و بیست سال سر بمهر میدارند بعده مے کشایند هرچه ازان شهد و آمرد می ماند آنهمه مومیائی میشود و این مومیائی از کانی بغایت مفید تر میشود اما در ولایت کمتر میرسد من ابراهیمشاهی قوله تنش درست و دلش شاد باد و خاطر خوش[1] درست از لغات صحیح و سالم از دولت[2] لطف و رحمت که دستیاری درویش ناتوانی داد یعنی درویش ناتوانی را مدد داد و وبسوے این در رهنمائی کرد قوله

برو معالجهٔ خود کن اے نصیحت گو		شراب و شاهد و ساقی کرا زیانی داد

معالجه علاج میل[3] خواهش بیدلان عاشقان روانی فی الحال قوله

خزینهٔ دل حافظ از گوهر اسرار		بیمن عشق تو سرمایهٔ جهانی داد
غزل ـ بازم مهِ رخسارِ کسے در نظر آمد		مهرے بدل از طلعتِ آن ماه در آمد

کسے معشوق مهرے شوقے و کششے آن ماه محبوب دل سودا زده مجنون هوائی بے اختیار و از قید ما بیرون و ز کار خود و یار خود آن باز بر آمد ترک کار و بار خود کرده گشت نمود خم ابرو مراد حسن تجلی طرفه نادر از دست غم هجر تو بسبب هجران تو از پاے در آمد عاجز و درمانده شد غزل

بآب روشن مے عارفی طهارت کرد		علی الصباح که میخانه را زیارت کرد

آب روشن مے اضافه بیانیه کنایه از عشق و محبت طهارت پاکی میخانه مقام ام الخبائث دنیا ـ معنی آنست که روز ازل که عارفان باللّٰه توجه بدنیا آوردند بچشمه عشق طهارت کردند آنگاه توجه بدنیا انداختند یعنی طالبان حق را عشق نامزد دست داده بلکه ساقیان قضا و قدر ساغرهاے آن شراب دران ریختند در دل شان ریخته و مشک و عنبر و کافور در نهادِ شان بیخته اکنون بر منصهٔ ظهور بجلوه درآمد و عاشق درین مقام بسر آمد قوله

[1] نسخهٔ کرد خوش از دولتی الاصل ۱۲
[2] این شعر باز فرشده ۱۲

همین که ساغر زرین خور نهان کردند
هلال ابروی ساقی نمے اشارت کرد

ساغر زرین خور تجلی ذات که در عالم عدم بر ممکنات مشهود بود چون بوجود آمدند تجلی خورشید ذات را قدرت کامله پوشید هلال ابرو عبارت از مشاهدات تجلیات معنے آنست که عارفان حق را همان لحظه که از عدم بوجود آوردند وساغر زرین خود از ایشان نهان کردند هلال ابروے ساقی نمے یعنی بیهوشی اے عشق ومحبت اشارة نمود یعنی همین که روح از قالب عارف برآمد شوقے که در قالب وتنست وذوقے که در دلش متمکن به وصال جاودانی اشارة نماید وذوق عارف از قوة بفعل آید قوله

بیا بمیکده ووضع دقرب جاهم بین
اگرچه چشم بما واعظ از حقارت کرد

میکده عالم عشق وعالم جبروت که بعد ازان لاهوتست معنی آنست که در عالم عشق ومقام جبروت بیا تا قرب ومنزلت مارا معائنه کنی که این مرز ناسوت است اگرچه زاهد ظاهربین بما چشم حقارت دارد ومارا از جملهٔ عاصیان ومردود مے شمارد قوله

اگر امام جماعت بخواندش امروز
خبر دهید که حافظ بمے طهارت کرد

یعنی در عالم استغراق شد واز تکلیف رفت غزل

بوے مشک ختن از باد صبا مے آید
اینچه باد یست کز و بوے شما مے آید

ختن شهریست مشکخیز منسوب بخوبرویان باد صبا وارد شما اشارت بمحبوب نکهت باد خوشبو نسیم باد خنک - وارد خطا نیز شهریست مشکخیز منسوب بخوبان تیر غم تیر عشق سپر از سینه لبساز یعنے سینه را بجای سپر کن ابروی پیوسته باید دانست که ابرو دو نوعست متصل ومنفصل بعضے بهم پیوسته وبعضے از هم گسسته واز روے لطف پیوسته خوشتر ودرین بیت بین المصرعین لفظ آرے مقدرست پای گل فرو رفتن عبارت از عاجز شدن است درینجا کثرت مراد است یعنی از بسیاری گریه وزاری از باد مهر پیرهن از حادثه وتصدیعات گل مشاهده باغ دل بصد برگ ونوا بصد طراوت وتازگی غزل

پیرانه سرم عشق جوانے بسر افتاد
وان راز که در دل بنهفتم بدر افتاد

پیرانه سرم در وقت پیری مرا جوانے کنایة از ماهروے راز عشق بدر افتاد ظاهر شد قوله

از راه نظر مرغ دلم گشت هواگیر
اے دیده نظر کن که بدام که در افتاد

از راه نظر بسبب نظر گشت هواگیر از دست رفت ودلے اختیار شد که بدام که در افتاد در دام کدام کس افتاد قوله

دردا که ازان آهوے مشکین سیہ چشم   چون نافہ بسے خون دلم در جگر افتاد

دردا که افسوس که ازان آہوے مشکین سیہ چشم سیہ چشم بمروت و بخیل که در عشق آن دلبر سیہ چشم که کنایہ از تجلی ذاتی بسے خون دلم در جگر افتاد سراسر خوان گردید قولہ

از رہگذر خاک سر کوے شما بود   ہر نافہ که در دست نسیم سحر افتاد

از رہگذر خاک سر کوے شما بود بسبب گذر نمودن بر خاک سر کوے شما است نافہ کنایہ از حقائق و معارف نسیم سحر کنایہ از مرشد و بدست افتادن حاصل شدن قولہ

مژگان تو تا تیغ جہانگیر بر آورد   بس کشتۂ دل زندہ که بر یکدگر افتاد

مژگان کنایہ از عشق صوری و نیز تعینات که خار ضمیست و اسم مضل چون دنیا تیغ جہانگیر بر آورد در پے قتل شد و مستعد خونریزی گردید دل زندہ کنایہ از عاشق قولہ

گر جان بدہد سنگ سیہ لعل نگردد   با طینت اصلی چہ کند بدگہر افتاد

سنگ سیہ بد طینت لعل گوہریست قیمتی و درخشان بدبخیدو و نیفتد مگر بسبب اندیپ و آنرا گاؤ می آرد از ظلمات و دہن گیرد و بصحرا نہد بروشنائی آن علف خورد و مردم کمین کنند گل بزیر سرش زنند گاو بانگ و زاری کنان باز بدریا در آید و مردم آنرا بردارند و بمعنی سرخ و لب معشوق طینت اصلی خلقت جبلی چہ کند چہ علاج نماید بدگہر افتاد بدگہر واقع شد حاصل این مصراع آنست که بدگہر ازلی را علاجے نیست آن مرغ سخن سنج کنایت از خود باشد افتادہ باشد از راہ زہد و صلاح معرض گردید بدام خطر افتاد بدام عشق در افتاد ضمیر شین عاقبتش بر محبوب آتش جانسوز کنایت از عشق و محبت خشک و تر نیک و بد قلیل و کثیر و بر و بحر دماحضر و غالب و اینجا ہمین معنے است قولہ

بس تجربہ کردیم درین دیر مکافات   با دردکشان ہر که در افتاد بر افتاد

تجربہ امتحان دیر مکافات دنیا دردکشان عاشقان و اولیا چہ صاف صحابہ نوشیدہ اند ہر که در افتاد بعداوت پیش آمد بر افتاد و ہلاک شد حاصل این بیت آنست که نخست حق صحبت را که از جملہ مکارم اخلاق است بجا آر قال علیہ السلام بعثت لاتمم مکارم الاخلاق زندگانی بخلق با خلق نیکو کن تا بدوستی او بسی یعنی ہیچ دلے را آزردہ جفاے مکن که خستگی دل در ہر دو جہان اثرے کند بلکہ موے را ہم آزردہ یعنی بار غمے داند و ہے ہر کجا آنہی خواہ بر ظاہر خواہ بر باطن کسے مکافات

۵ این ابیات در نسخ مطبوعہ یافتہ نشد ۱۲

ہمانجا بتو رسد و این از جملہ مجربات است خصوصاً با زمرۂ فقرا و غربا معنی آنست کہ ای عزیز کم آزاری
در قواعد طریقت رکنیست اصلی و شرطیست عظیم ہر کہ مردم آزار است خدا ازو بیزار است قولہ

بارِ غمِ او عرض بہر کس کہ نمودم
عاجز شد و این قرعہ بنامم زسر افتاد

بار غم او کنایہ از عشق و این مصراع مشعر است بکریمہ اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ
وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ قولہ

این بادہ کہ پرورد کہ خمارِ خرابات
از بوے بہشتیش زخود بیخبر افتاد

بادہ پرورد کنایہ از خود کہ پروردہ شدہ بادہ است خمار می فروش خرابات عشق خمار خرابات
مرشد بہشت روے روے تو چون بہشت ولبت حوض کوثر است از بوے بہشت از ذوق مشاہدہ
روے محبوب است قولہ

حافظ کہ سر زلف بتان دست کشش بود
بس طرفہ حریفیست کش اکنون بسر افتاد

سر زلف بتان دست کشش بود عاشق گلر دیان بودہ طرفہ حریفیست نادر محبوبست بسر افتاد
بدست آمد ۔

غزل

پیش از ینت بیش ازین اندیشۂ عشاق بود
مہر ورزیِ تو باما شہرۂ آفاق بود

پیش ازین قبل ازین بیش ازین زیادہ ازین اندیشۂ عشاق بود فکر عاشقان مہر ورزی محبت
و دوستی کردن شہرۂ آفاق مشہور عالم قولہ

یاد باد آن صحبتِ شبہا کہ با زلفِ توام
بحث سر عشق و ذکرِ حلقۂ عشاق بود

حلقہ جماعت قولہ

بر درِ شاہم گدائی نکتۂ در کار بود
گفت بر ہر خوان کہ بنشستم خدا رزاق کرد

شاہم میم ساکن بمعنے مرا در کار کرد باما گفت قولہ

پیش ازین کین سقف سبز و طاق برمینا کشید
منظر چشم مرا ابروے جانان طاق بود

سقف سبز و طاق مینا بر کشید آسمان بلند کرد و بنا نمود مراد ازین مصراع از روز ازل
منظر جاے نظر معنے این مصراع آنست کہ جاے نظر چشم من طاقِ ابروے جان کہ مشاہدات
محبوبست بودہ قولہ

ازدم صبح ازل تا آخرِ شام ابد	دوستی و مهر بر یک عهد و یک میثاق بود

ازدم صبح ازل از وقت ازل تا آخر شام ابد تا وقت ابد میثاق بود شب[۵] قدر اگرچه مختلف الاقوال است اما اصح آنست که بست و هفتم رمضان است و نزد عاشقان شب قدر کنایه از شب وصال است که هیچ شب عظیم القدر ازان نیست که آن شب قدرے که گویند اہل خلوت اشب است صبوحی شرابے که بصبح نوشند سرخوش مست جامے بر کنار طاق بود شراب عشق در پیش بود قوله

رشتهٔ تسبیح گر بگسست معذورم بدار	دستم اندر ساعدِ ساقیِ سیمین ساق بود

رشتهٔ تسبیح ظاہر پرستی قوله

سایهٔ معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد	ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

سایهٔ معشوق جلوهٔ معشوق عاشق ممکن الوجود یعنے اگرچه رشتهٔ تسبیح گسسته گردانیدم و از ظاہر پرستے بریدم معذورم دار از تعنت من زبان را باز آر که اتفاق من بصحبت رندی افتاد که رخت ہستیم بر باد داد و مذہب او از تقلید شرائع بالاتر است و اگر تجلی معشوق بر عاشق شد چه باکست که ما باو محتاج بودیم و او بما مشتاق اگرچه فی حد ذاته باکست و نسبت اشتیاقش بما نمی زیبد پس اظہار آن از بہر کرامت ما بود و احتیاج ما بدو ظاہر است و اشتیاق او بما از روے لطف و بنده نوازی نیز باہر است قوله

شعر حافظ در زمانِ آدم اندر باغِ خلد	دولتِ نسرین و گل را زینتِ اوراق بود

نسرین نام گل

غزل

تنت بناز طبیبان نیازمند مباد	وجودِ نازکت آزردهٔ گزند مباد

طبیبان معروف و نیز مرشدان نیازمند محتاج گزند بضم حادثه و آفت قوله

سلامتِ همه آفاق در سلامت تست	بهیچ عارضه شخصِ تو دردمند مباد

دردمند خداوند درد چون ہستمند و ارجمند قوله

جمالِ صورت و معنی ز امن صحت تست	که ظاہرت دژم و باطنت نژند مباد

صورت ظاہر معنے باطن یمن برکت که ظاہرت دژم و باطنت نژند مباد - دژم بیمار و ناتوان نژند مخمور و غمین این مصرعه دعائیه است چون حال برین نوع است که بالا گفته شد پس میخواہم که ظاہرت بیمار و باطنت غمین مباد قوله

[۵] این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

درین چمن چو درآید خزان بیغمائی | رهش بسرو سهی قامت بلند مباد

درین چمن دنیا و نیز وجود خزان پیری و مرگ و حوادثات یغمائی تاراج نمودن رهش ضمیر شین به خزان سرو سهی قامت بلند اضافه بیانیه قوله

دران بساط که حسن تو جلوه اندازد | مجال طعنهٔ بدبین بد پسند مباد

بدبین بداندیش یعنی حاسد بدپسند بدخواه قوله

هرآنکه روی چو ماهت بچشم بد بیند | بر آتش تو بجز جسم او سپند مباد

هرآنکه اشارت بحاسد بچشم بد بیند بانکار و باحقار قوله

شفا ز گفتهٔ شکرفشان حافظ جوی | که حاجتت بعلاج گلاب و قند مباد

شفا فرحت گفته شکرفشان سخن عاشقانه گلاب و قند کنایت از وعظ و نصیحت غزل

تا ز میخانه و می نام و نشان خواهد بود | سر ما خاک ره پیر مغان خواهد بود

میخانه دنیا می زندگی پیر مغان مرشد معنی آنست که تا از دنیا و زندگی نامی و نشانیست سر ما خاک راه مرشد خواهد بود و نیز میخانه وجود می عشق و محبت معنی آنست که تا هنگام این هستی مستعار و عشق آن دلدار را نام و نشان خواهد بود سر ما خاک راه مرشد خواهد بود یعنی تا زنده ام هستی خود را بمرشد درباز نده ام و خاک راهش نمیگذارم و همیشه براه او استوارم قوله

حلقهٔ پیر مغانم ز ازل در گوش است | ما همانیم که بودیم و همان خواهد بود

حلقهٔ پیر مغانم ماحصل این بیت آنست که بیان اعتقاد خود کرده که بر یک قرار است و هیچ خلل نه پذیرفته و نخواهد پذیرفت یا یگه گاو خران اشارت بمقام خواریست قوله

برو ای زاهد خودبین که ز چشم من و تو | راز این پرده نهانست و نهان خواهد بود

برو ای زاهد ماحصل این بیت آنست که همه کس محرم این راز نه اند قابلیتی باید بس بلند که دیدهٔ بصیرتش بآن کحل بینائی روشن شود قوله

ترک عاشق کش من مست برون رفت امروز | تا دگر خون دل از دیده روان خواهد بود

ترک عاشق کش کنایه از معشوق مست بیباک و ناپروا برون رفت برآید و در بین المصرعین لفظ باید دید مقدر است و معنی مصراع ثانی آنست از چشمهای که دام کدام سیل اشک روان خواهد شد قوله

عیب مستان مکن اے خواجه کزین کهنه رباط	کس ندانست که رحلت بچه سان خواهد بود

مستان رندان وعاشقان ایخواجه اشارت بزاهد کهنه رباط دنیا رحلت بچه سان خواهد بود سرانجام بچه روش خواهد بود قوله

بر سر تربت ما چون گذری همت خواه	که زیارت گه رندان جهان خواهد بود

تربت مراد وجود که نفس را از هوا وهوس مرده چو مردگان در گور کرده و نیز قبر گذری ائی ؑ دنمائی رندان جهان عاشقان یعنے اے زاهد و اے طالب چون نزد ما آئی یا بعد از مرگ من بقبر من روی باید که طلب توجه نمائی که زیارتگاه عاشقان کامل خواهد بود قوله

بر زمینے که نشان کف پاے تو بود	سالها سجدهٔ صاحب نظران خواهد بود

بر زمینے که نشانے ـ زمین وجود نشان کف پاے آثار ظهور صاحب نظران عاشقان معنی آنست در هر وجودے که آثار ظهور تو باشد اے محبوب حقیقی آن وجود سالها سجده گاهِ عاشقان آگاه خواهد بود ترک این دختر رز گر بکنم یعنی اگر ترک عشق نمایم عیش خوش با رخ شیرین یعنے عیش خوش که از مشاهده روے محبوب دارم ضمان ضامن یعنی بذیرفتاری قوله

چشمم آن دم که ز شوق تو نهد سر بلحد	تا دم صبح قیامت نگران خواهد بود

چشمم آندم ماحصل این بیت آنست که عشاق را از مشاهدهٔ جمال جانان برطریقه حضور و غیبت قوت روح ایشان است قوله

بخت حافظ گر ازینگونه مدد خواهد کرد	زلف معشوق بدست دگران خواهد بود

گر ازین گونه اشارهٔ بمضمون ایکه دقتے نکشیده است دولت جانب ما زلف معشوق بدست دگران خواهد بود وصل معشوق نصیبهٔ دیگران خواهد بود غزل

ترسم که اشک در غم ما پرده در شود	وین رازِ سر بمهر بعالم سمر شود

غم کنایه از عشق پرده در موجب رسوائی راز سر بمهر راز پوشیده کنایت از عشق سمر افسانه این کثرت گریه مارا رسوا میکند واین عشق مارا افسانهٔ عالم سازد قوله

گویند سنگ لعل شود در مقام صبر	آرے شود ولیک بخون جگر شود

سنگ ناقصان وناهمواران لعل عارف کامل در مقام صبر یعنے بصبر و بمدت مدید ؎

قرنہا باید کہ تا یک سنگ اصلی ز آفتاب * لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن * خون جگر ریاضات شاقہ قولہ

خواہم شدن بمیکدہ گریان و دادخواہ — کز دست غم خلاص دل آنجا مگر شود

میکدہ عالم عشق و مقام پیر یا ہے خیال دوست مباداکہ تر شود مباداکہ مانع آمدن خیال محبوب شود قولہ

مہر تو در درونم و عشق تو در سرم — با شیر در درون شد و با جان بدر شود

با شیر اندرون شد و با جان بدر شود زائل شدنی نیست. قولہ

از ہر کرانہ تیر دعا کردہ ام روان — باشد کزین میانہ یکے کارگر شود

ہر کرانہ ہر طرف تیر دعا اضافہ بیانیہ کارگر شود باجابت رسد قولہ

اے دل حدیثِ ما برِ دلدار عرض دار — لیکن چنان مگو کہ صبا را خبر شود

حدیث کنایت از حقیقت دلدار معشوق عرضہ دار بیان کن لیکن چنان مگو کہ صبا را خبر شود لیکن بطریقے گو کہ غیرے واقف نگردد لے مخفی قولہ

این سرکشی کہ در سر سروِ بلندِ تست — کے با تو دست کوتہ ما در کمر شود

سرکشی تکبر و کبر کہ در سر سرو بلند تست در ذات عالی صفات تست کے با تو دست کوتہ من در کمر شود کہ با تو دعوی ہمسری نمایم قولہ

از کیمیاے مہرِ تو زر گشت روے من — آرے بیمن لطفِ شما خاک زر شود

کیمیا عشق زر گشت روے من زرد گشت کہ علامت عشق است یمن برکت لطف عاشق قولہ

در تنگناے حیرتم از نخوتِ رقیب — یارب مباد آنکہ گدا معتبر شود

تنگناے حیرت اضافہ بیانیہ نخوت غرور و تکبر قولہ

روزے اگر غمے رسدت تنگدل مباش — رو شکر کن مباد کہ از بد بتر شود

لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ قولہ

اے دل صبور باش و مخور غم کہ عاقبت — این صبح روز گردد و این شب سحر شود

اے دل صبور باش فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللهِ این صبح روز گردد و این شب سحر شود آخر الامر بموجب إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا این حالۃ ہجران بحالۃ وصل مبدل گردد قولہ

حافظ چو نافۂ سر زلفش بدست تست	دم درکش ارنه باد صبا را خبر شود

نافہ سر زلف اضافہ بیانیہ بدست تست حصول آن نمودہ دم درکش لے خموش باش و سخن بر زبان میار قوله

حافظ سر از لحد بدر آرد بپائبوس	گر خاک او بپاے شما پے سپر شود

گر خاک او بپاے شما پے سپر شود - او اشارہ بحافظ پے سپر پایمال معنی این مصرع آنکہ وقتے کہ بخاک حافظ گذرم

غزل [1]

تنم ز رنج فراوان همی نیاساید	دلم ز اندوہ بیحد همی نفرساید

ز رنج فراوان از کثرت هجران اندوہ غم فراق بخار حسرت چون پر شود ز دل بسر هم چون غبار حسرت از دل بسر متصاعد میگردد ز دیدگان نم باران غم فرود آید از راہ دیدگان سراسر غم فرو میبارد حاجتمند محتاج تراز میخاید بیهودہ گوی میکند غمان جمع غم و نیز الف زائد چون بهاران از ین پس انچہ نمے پیش همی آید الحال انچہ پیش من آید بمنزلہ قطرہ است غمین غمناک حی جاویدان حق تعالے درے نہ بندد تا دیگرے نہ بکشاید مضمون این بیت است
خداے ار بہ بندد بحکمت درے بکشاید بفضل و کرم دیگرے غزل [2] نتوانستت اے نتوانست دید ازان بواسطہ آن بچشم او رخ من زرد و رنگ ننماید یعنی دیگران چہ بچشم بدخواہ رنگ من زرد نماید قوله

زمانہ خود ببرد و از من انچہ بود مرا	بجز کہ محنت حافظ کز و همے ناید

معنی آنست هرچہ داشتم از دل و دین و تاب و توانائی در رنگ و روشنائی انچہ بود زمانہ از من همہ ببرد الا کہ محنت حافظ کہ از دربودن محنت نمے آید کہ او محنت دہ است نہ محنت بر غزل [3]

ترک مہ پیکر من بین کہ چسان میگذرد	آفتابے ست پس پردہ نهان میگذرد

چسان اعراض کنان جوش جان اضافہ بیانیہ بر ما رسد نزدیک ما آید اشک فشان [4] گریہ کنان

غزل

ترک من بر عارض رنگین چو کاکل بشکند	لالہ را دل خون شود بازار سنبل بشکند

عارض رخسارہ کاکل قسم زلف است در انیس العاشقین آوردہ است آنکہ در کشور حسن سر آمدہ ملک جمالست موے را گرفتہ اند و فرق داخل او ست و منقسم بر سہ نوع است نوع اول معقد بپهلوی گشن خوانند و آنچنان باشد کہ موے اتراک کہ در بندند و آنرا بپارسی کلہ گویند و گردست مین

[1] این غزل تمام وکمال در نسخ موجودہ نیافتہ شد ۱۲ [2] این غزل نیز در نسخ موجودہ نیست ۱۲ [3] اینهم در نسخ موجودہ نیست ۱۲ [4] فشان فشانندہ چون خندان خندہ کنندہ ۱۲

بدان کلهٔ عنبرین رسد ؛ بایم فراز پایهٔ چرخ برین رسد ؛ نوع دوم مجعد وآن موی دلهم باشد بپهلوی ویرا لخوله خوانند وبفارسی کلاله ومراد از کلاله آنست که بسر شکن باشند ؎ بت دلهم بمه مشکین کلاله ؛ بمشک چین گرفته روی لاله ؛ سیوم آنکه چون موی زنگی در یکدیگر رفته باشد وآنرا بپهلوی مرغول خوانند وبفارسی کاکل ؎ کاکل مشکین بر انداز از رخ چون آفتاب ؛ حیف باشد بر مه روشن تو از کاکل نقاب ؛ وهر یکی در کشوری سرفراز ودر مملکتی کارساز اگرچه جمله را موی وطره وگیسو خوانند فاما درمیان این جمع فرقی تمام است وهر یکی را قرارگاهی است وراهی وپناهی انچه در گرد رخسار چون مار در گلزار حلقه زند ویرا زلف گویند ؎ خوبان برای آنکه بغارت برند دل ؛ زلف آورند بر سر رخسار کج نهند ؛ وانچه بر بناگوش سر فرو آرد ودر گردن محبوب بپیچد ویرا گیسو گویند ؎ از بناگوش ارندارد از روی گردنش ؛ بر بناگوشش چرا گردن نهد گیسوی او ؛ وانچه بدوش رسد واز دست درازی ویرا پیوسته باز پس بندند آنرا طره گویند ؎ یا غمزه را بپندی بده تا ترک غمازی کند ؛ یا طره را بندی بنه تا ترک طراری کند ؛ وانچه کمر وار میان معشوق را در کنار گیرد ویرا موی گویند ؎ موی تو تا میان ومیان تو کم ز موی ؛ چون تو که دید موی میان در میان ترک ؛ وانچه مسلسل درخاک افتد ودر پای معشوق سر انداز شود آن موی درازست که ویرا زلف گویند واین زلف مخصوص بنازنینان ؎ ای دل اگر زلف حبش بینی که در خاک افتد ؛ یاران رسن در چه مشوکان از سیه کاری بود ؛

در خرامان سرو گلنارش کند میل چمن	سرو را از پا در اندازد و دل گل بشکند

سرو قد معشوق گلنار باعتبار روی چون گل وضمیر شین بر معشوق از پا انداختن بخاک انداختن وبیقدر ساختن دل بشکند متفکر وپریشان سازد ومراد از سرو وگل معروف ونیز معشوقان مجاز ونیز تجلیات اسمای وصفاتی قوله

تا خیال ابروی جانان ز چشم دور شد	اندرین ره سیلها باشد که صد پل بشکند

ابروی جانان مراد تجلی ز چشم دور شد ای در نقاب شد ومخفی گردید اندرین ره اشارت براه عشق سیلها باشد سیلهای گریه وبکا بمنزله رسید که صد پل بشکند۔ قوله

چون نسیم صبحگاهی پرده گل بر درد	خار غم اندر دل مجروح بلبل بشکند

نسیم صبحگاهی نسیم الطاف لم یزلی پردهٔ گل بر درد مراد از گل مرشد ومحبوب پرده دریدن

خندان و خوشوقت ساختن خار غم اندر دل مجروح بلبل بشکند از نتیجه که بمن پروای ندارد و التفاتے نے کند قوله

تا خیال زهد و تقوی را تو کل بشکند	حافظ این سر وحدت راز دست خود مده

وانکس که این ندارد حقا که آن ندارد	جان بے جمال جانان میل جنان ندارد	غزل

جنان بهشت این اشارت به میل جانان آن اشارت به جان ماحصل این بیت مشیر بر آنست که ارباب ذوق گفته اند که هرچه هست عشق است در عالم زندگانی کسے را که چاشنی از حلاوت عشق حقیقی دست ندید بارے دل و جان را اسیر پری پیکرے گرداند قوله

یا من خبر ندارم یا او نشان ندارد	با هیچکس نشانے زان دلستان ندیدم

هیچ محبوب را نظیر آن محبوب لانظیر خود نیافتم یا من خبر ندارم یا در نظر من نظیرے ندارد یا او نشان ندارد یا فی الحقیقت نظیرے نیست مراورا قوله

دردا که این معما شرح و بیان ندارد	هر شبنمے درین ره صد بحر آتشین هست

موج نسخه

شبنم مشهور و آن اگرچه مانع راه نیست لیکن معنی دارد مراد صغایر و آن اگرچه مانع سلوک نیست لیکن هم نمے شاید درین ره اشارت بعشق معنے آنست که هر گناه صغیره که در راه عشق و عرفان به وقوع آید بمنزله صد گناه کبیره است بموجب ان المخلصین علی خطر عظیم چنانچه نقل است که بایزید بسطامی شبے از شبها شیر بنوشید در شکم خاست بمقتضاے بشریت بر زبانش رفت که این درد بسبب این شیر برخاست پس ازان بخواب دید که قیامت قایم شده و خلق اولین و آخرین حاضر اند خطاب شنید که بایزید مشرک را بیارید گفت خداوندا چه شرک آورده ام فرمود اذکر لیلة اللبن پس بدان و آگاه باش و با استغفار باش و نیز معنے آنست که صد بحر آتشین شبنمے درین راه باشد که عاشق از عبور آن هیچ نه هراسد افسوس که این سخن سربسته شرح و بیان ندارد یعنی لطف حق هر کرا شایان است رفتن این راه برو آسان است من سبقت له العنایة لم یضر به الجنایة قوله

اے ساربان فروکش کین ره کران ندارد	سر منزل فراغت نتوان ز دست دادن

بهترین طریق درین شیوه سر بگریبان خویش فرو بردن و پاے در دامن تسلیم پیچیدن و با فکار فاسده رفتن غیر از گمرهی نیست پس ملک قناعت که سر منزل فراغت است از دست نتوان داد که یوم جدید و رزق جدید اے سالک مهار جست و جو درکش که راه حرص را نهایتے نیست

چون ازینجا گذشتی وبصحراے حرص افتادی فائدہ ندارد اگرچہ درسلوک جان سپارد قوله

ذوقے چنان ندارد بیدوست زندگانی | بیدوست زندگانی ذوقے چنان ندارد

ذوقے چنان ندارد یعنے، ہیچ ذوقے ندارد قوله

گر خود رقیب شمعست احوال زوبپوشان | کان شوخ سر بریدہ بندِ زبان ندارد

شمع مراد از عاشق طال اللسان زوبپوشان باو درمیان منہ کان شوخ سر بریدہ اشارت بشمع بندزبان ندارد اخفاے اسرار ازو نتوان شد روح بخش زندگی بخش از غیر دوست معشوق مجاز وغیر مرشد قوله

اے دل طریقِ رندی از محتسب بیاموز | مستست ودرحق او کس این گمان ندارد

رندی عاشقی محتسب عارف کامل مستست غرق نشہ عشق است این گمان اشارت بگمان مے پرستی قوله

چنگ خمیدہ قامت میخواندت بعشرت | بشنو کہ پندِ پیران ہیچت زیان ندارد

چنگ خمیدہ قامت مرشد کہن سال بعشرت یعنی بعشق وتجرد از دنیا قوله

احوال گنج قارون کایام داد برباد | با غنچہ باز گوئید تا زر نہان ندارد

غنچہ ممسک وبخیل معنے آنست کہ حالات گنج قارون کہ ایامش بباد داد وغنچہ امید دامنش نکشادہ با ممسک وبخیل باز گوئید وازین آگہیش جوئید کہ امساک وبخل این نتیجہ مے بخشد تا زر راجمع نسازد ودر راہ خدا بازد

غزل

جمالش آفتاب ہر نظر باد | زخوبی روے خوبش خوبتر باد

مراد از آفتاب روشن ساز وراحت بخش خوبی حسن وجمال قوله

ہماے زلف شاہین شہپرش را | دلِ شاہانِ عالم زیرِ پر باد

ہماے زلف اضافہ بیانیہ مراد عشق شاہین شہپر اشارہ بجذبہ از جذبات عشق وضمیر شین شہپرش برہماے زلف قوله

دلے کو بستہ زلفش نباشد | ہمیشہ غرقہ خون جگر باد

بستہ زلفش نباشد مقید بدامِ عشقِ او نباشد قوله

عہ اشارت بعشق

بتا چون غمزه ات ناوک کشاید
دل مجروح من پیشش سپر باد

غمزه تجلی ذات خنا و عدم التفات ناوک کشاید تیرزنی کند قوله

چو لعل شکرینش بوسه بخشد
مذاق جان من زو پر شکر باد

لعل شکرین کنایت از لب مراد از لب لطف بوسه بخشد فیضے برساند غزل

جهان بر ابروے عید از هلال وسمه کشید
هلال عید در ابروے یار باید دید

هلال ماه نو وسمه حناء سیاه و سنگیست سبز که بر ابروان کشند چنانچه سرمه در چشم قوله

میپوش روے مشو در هم از تفرج خلق
که خواند خط تو بر روے وان یکاد دمید

یعنی روے خود مپوش واز دیدن خلق درهم مشو که خط تو آیه ان یکاد خوانده بر روے تو دمیده است یعنی این خط بمنزله ان یکاد است قوله

مگر نسیم تنت صبح در چمن بگذشت
که گل ببوے تو در تن چو صبح جامه درید

معنے آنست که مگر نسیم عنبر شمیم تن فیض معدن تو بوقت صبح در چمن وجود سالک وزیده که گل یعنی دل سالک بسبب مشاهده روے تو در تن خود چون صبح جامه دریده لے شگفتگی بهم رسانیده یعنی موجب شگفتگی دل من غیر از نسیم فضل تو نیست قوله

نبود چنگ و رباب و گل و نبیذ که بود
گل[1] وجود من آغشته گلاب و نبید

چنگ و رباب نام سازها آغشته آمیخته نبیذ شراب یعنی هیچ از عالم صوری بعالم صورت نیامده بود که وجود من غرق گلاب مودت و آغشته شراب محبت بود یعنی حصول عشق و محبت من ازلیست نه امروزی قوله

بیا که با تو بگویم غم ملالت دل
چرا که بی تو ندارم مجال گفت و شنید

یعنی اے محبوب من دمے بپیش ما آئی تا غم ملالت که در ایام فراق تو کشیده ام با تو شرح دهم که با غیر تو طاقت گفت و شنود ندارم قوله

بهاے وصل تو گر جان بود خریدارم
که عیش خوب بمصر بهر چه بود خرید

معنے آنست که اگر وصل تو که عظیمے ترین نعمت[2] است بعوض جان بدست آید بجان خریداری کنم که بمصر عیش بے پایان را بهر قیمتے که دریابد بخرد و سر نه پیچد قوله

[1] یعنی بنیاد من عاشق بودم ۱۲

[2] دولت

زانقلاب زمانه عجب مدار که چرخ — چو صبح بررخ عالم ازین صفت خندید

یعنی ازین برگشتگی زمانه که مشیخه بمقلدان افتاده وسروری بجهال روآورده عجب مدار که تقاضای زمان اینچنین است قال ع لاتقوم الساعة حتی یبعث دجالون کذابون دیگر قال ع اذا ضیعت الامانة فانتظر والساعة وخنده چرخ بروی عالم ازینجهت است وظهور ستارگان که شب است بخنده تعبیر نموده که ستارگان بدندان نسبت دارد کما قال فی نشاط المجلس ان کان فی فلک النجوم فللادمی الاسنان قوله

چو ماه روی تو درشام زلف میدیدم — شبم بروی تو روشن چو ماه می گردید

یعنی وقتی که ماه ذات ترا درشام زلف تو که عالم کثرات وصفات است معائنه مینمودم بسبب معائنه تو شبهای من روشن ترازماه بودند ؎ شبهای دوستان ترا انعم الصباح ✲ وان شب که بیتو روز کند اظلم المسا قوله

دلم ززلف تو شوریده بود می دیدم — که پیش زلف تو برخود چو مار می پیچید

یعنی دل من بسبب جذبه عشق تو گرفتار عالم پریشانی بود ومن مرآن دل را میدیدم که پیش جذبه عشق تو چون مار می پیچید ای مضطرب الاحوال بود قوله

بلب رسید مرا جان وبرنیامد کام — بسر رسید امید وطلب بسر نرسید

بلب رسید مرا جان قریب هلاکت رسیدم برنیامد کام مطلب بحصول نه انجامید طلب بسر نرسید چه سیر فی الله نهایت ندارد قوله

زشوق لعل تو حافظ نوشت شعری چند — بخوان بنظمش ودر گوش کش چو مروارید

لعل کنایت ازلب مراد تجلی ونور قدسی وکلام معشوق بخوان بنظمش باحسن وجه مراو را بخوان غزل

چو باد عزم سرکوی یار خواهم کرد — نفس ببوی خوشش مشکبار خواهم کرد

باد معروف ونیز کنایه از مرشد مشکبار معطر قوله

هرآبروی که اندوختم زدانش ودین — نثار خاک ره آن نگار خواهم کرد

اندوختم جمع نمودم وحاصل کردم نگار معشوق قوله

صبا کجاست که این جان خون گرفته چو گل — غذای نکهت گیسوی یار خواهم کرد

صبا مرشد و ملک الموت نکہت باد خوش معنی بیت آنست کہ از کمال شوق میگوید ملک الموت کجاست کہ پیغام دوست بدوست رساند تا اینجان کہ ہمچو نگل خون شدہ و بکمالیت رسیدہ فدائے پیغام دوست کہ گیسوے یار کنایۃ ازوست خواہم کرد و این تمناے ہوست بموجب فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ کُنْتُمْ صَادِقِيْنَ قولہ

چو شمع صبحدمم شد ز مہر او روشن	کہ عمر در سر این کار و بار خواہم کرد

از مہر او از عشق آن محبوب روشن معلوم اگرچہ ہنگام طلوع صبح آفتاب فناء شمعست این کار و بار عشقبازی قولہ

بیاد چشم تو خود را خراب خواہم ساخت	بناے عہد قدیم استوار خواہم کرد

معنے بیت آنست کہ بیاد لقاے تو تن را خراب خواہم ساخت و این ہستی موہوم را بہ نیستی خواہم انداخت و در استواری بناء عہد قدیم کہ قالوا بلی است خواہم پرداخت قولہ

بہرزہ بے می و معشوق عمر مے گذرد	بطالتم پس از امروز کار خواہم کرد

بہرزہ بیہودہ مے عشق بطالتم پس از امروز کار خواہم کرد یعنے اگر این بگویم کہ پس از امروز این کار خواہم کرد پس طالب این کار نیستم چہ کار امروز را بفردا افگندن شایان طالب نیست

نفاق و زرق نہ بخشد صفاے دل حافظ	طریق رندی و عشق اختیار خواہم کرد

نفاق کینہ و عداوت زرق مکر و فریب و ریا رندی بے باکی در عشق و عدم ترس لوم لائمان عشق العشق افراط المحبۃ: و نیز عشق مشتق از عشقہ و عشیقہ لیلاب را گویند و لیلاب رستنی است بے بیخ بالاے درختان در اندک زمانے جملہ شاخ و برگ آن را فرو گیرد ہمچنین عشق را خاصہ الست کہ در ہر دلے کہ در آید در اندک مدت متصرف آن شود و ہیچ باقی نگذارد کہ العشق نار اذا وقع فے القلوب یحرق ماسوی المحبوب غزل

چہ مستی است ندانم کہ رو بما آورد	کہ بود ساقی و این بادہ از کجا آورد

مستی بیخودی رو بما آورد یعنے مارا رویداد حاصل گردید بادہ سخن عشق و محبت قولہ

چہ راہ میزند این مطرب مقام شناس	کہ درمیان غزل قول آشنا آورد

چہ راہ میزند یعنے چہ نوع بیان حقایق و معارف میکند این مطرب مقام شناس مراد مرشد

نسبتے و ہمہ راہ دل را کہ بمجرد استماع ولولہ پیدا کند اکنون معنی شعر لطیف خواہد شد و اینچنین صنائع در کلام حافظ بسیار است ۱۲ محمد نظام الدین کرانوی

غزل را از مغازله گرفته اند و مغازله از عشقبازی بود و در فن شاعری آنست که صفت لطافت معشوق و ظرافت و بی نیازی او و بیچارگی و آوارگی و نیازمندی عاشق بیان کند و آن آنست که چند بیت باشد که در بیت اول هر دو مصرعه موافق القوافی باشد و در ابیات دیگر جز مصرع آخر و این کمتر از پنج بیت و زیاده از پانزده نباشد اینجا مراد از غزل سخنان حقائق و معارف قول گفتار قوله

تو نیز باده بچنگ آر و راه صحرا گیر	که مرغ نغمه سرا ساز خوشنوا آورد

باده بچنگ آر عشق و محبت حاصل نما راه صحرا گیر فارغ از ماسوا باش مرغ نغمه سرا مرشد ساز خوشنوا آورد سخنان عشق و محبت تلقین نمود قوله

رسیدن گل و نسرین بخیر و خوبی باد	بنفشه شاد و خوش آمد سمن صفا آورد

رسیدن گل و نسرین ورود مشاهدات تجلیات صبا وارد غیبی و مرشد قوله

صبا بخوشخبری هدهد سلیمان است	که مژدهٔ طرب از گلشن سبا آورد

بخوشخبری هدهد سلیمان است در مژده رسانیدن بمنزله هدهد سلیمان است گلشن سبا عالم لاهوت که مقام محبوب حقیقی است قوله

دلا چو غنچه شکایت ز بختِ بسته مکن	که بادِ صبح نسیم گره کشا آورد

دلا اے دل باد صبح مرشد و نیز وارد غیبی نسیم گره کشا مژده قوله

علاج ضعفِ دل ما کرشمهٔ ساقیست	بر آر سر که طبیب آمد و دوا آورد

کرشمه ساقیست ظهور تجلی و التفات محبوب است طبیب مرشد و محبوب قوله

مرید پیر مغانم ز من مرنج اے شیخ	چرا که وعده تو کردی و او بجا آورد

اشکال این بیت آنست که شیخ وعده شرابا طهورا در آخرت کرده و پیر مغان که اکنون شراب میدهد شراب آلوده است پس در میان آنها مناسبت نیست و اگر مراد رویت باشد در دنیا واقع نیست چگونه آنرا بجا آرد جواب بر تقدیر اراده اول آنست که در شرح گلشن راز مذکور شده که سالک بمراتب تجلیات افعالی میرسد بحسب آن احوال که دران دم بریشان غالب است حق سبحانه در عالم روح بروح مثالے متمثل بظهور مظاهر محسوسه از انسان و غیره مشاهده مے نماید چنانچه

امام محمد غزالی قدس سرہ فرمودہ کہ حضرت حق را مثل نیست فاما مثال اینست کہ رأیتُ ربّی فی احسنِ صورۃٍ شاہد این معنی ومی بیند کہ حق ساقی گشتہ شراب میدہد وایشان چون آن شراب مینوشند محو وفانی میگردند و بر تقدیر مثالے اگرچہ رویت حق در دنیا واقع نیست لیکن درین جہان شہود قلبی تجویز کردۂ عارفان کامل است وچون آن شہود قلبی فی الجملہ تسلی می بخشد میگوید کہ وعدہ شیخ کہ گفتہ پیر مغان بجا آورد قولہ

	به تنگ چشمی آن ترک لشکری نازم		کہ حملہ بر من مسکین یک قبا آورد	

تنگ چشمی ناز وتکبر وحرص وکم حوصلگی ان ترک لشکری آن معشوق مبارز یکقبا تنہا ومجرد وبیکس

فلک غلامی حافظ کنون بطوع کند کہ التجا بدرِ دولتِ شما آورد

غزل	چو دست در سر زلفش زنم بتاب رود		ور آشتی طلبم بر سر عتاب رود	

چون دست در سر زلف او کہ عشق ومحبت است زنم بتابش در آید واگر ترک عشق ومحبت نمایم عتاب نماید ونیز زلف عبارت رخسارہ مراد محبوب مجاز تاب پیچش اگرچہ پیچش زلف درخور است لیکن اینجا تابش مراد است کہ بمحبوب ملایم تر است آشتی صلح عتاب سرزنش معنی آنست کہ چون توجہ بمجاز میکنم محبوب حقیقی از تابش میرود واز مشاہدہ تجلیات باز مانم وچون از مجاز اعراض کردہ ہمگی ہمت مصروف او گردانم جلوہ محبوبی را کار فرمودہ بسنگ باران حوادث مبتلا میگرداند قولہ

نسخہ نظارگان بیچارہ

	چو ماہ نو رہ بیچارگان نظارہ		زند بگوشۂ ابرو و در نقاب رود	

مانند ماہ نو راہ بینندگان بیچارہ را بگوشہ ابروے زند و در نقاب میرود یعنے گوشہ ابرو نمودہ محتجب میشود کہ مشاہدۃ الابرار بین التجلی والاستتار قولہ

حکایت

	شب شراب خرابم کند زبیداری		وگر بروز شکایت کنم بخواب رود	

شب شراب کنایہ از حالۂ محو روز کنایہ از حالت صحو بخواب رود محتجب شود معنی آنست کہ تجلیات محبوب حقیقی در حالت محو از ہستی بہ نیستی می کشد وحالتے دست میدہد کہ از دریافت شہود وسر وجود بیخبر میمانم واگر در حالت صحو می آیم وخواہم کہ شکایتے ازان حال باز نمایم وبدستان طریقہ از اندیشہ مقال خود بر آیم شاید کہ ازان خرابی باز آیم محتجب میگردد وہیچ ازان مشاہدات تجلیات نمودار نمیشود وگویندے لاف عشق وگلہ از یار زہے لاف دروغ + عشقبازان چنین

مستحق ہجرانند قوله

طریق عشق پر آشوب و فتنه است ایدل — بیفتد آنکه درین راه باشتاب رود

این بیت جواب ابیات بالا است و تشفی دل خود میخواہد که راه عشق پر آشوب و فتنه است درین راه اگر باستقامت پانہی خراب است و اگر شتابی کردی و بے پیری طریقه بیش آوردی از پا افتادی و رخت ہستی بباد دادی پس باتیقظ و بیداری یار شو چون نابینایان درین راه مرد که تاره تحقیق نکند قدم پیش نه نهد و بیفتد اگر بنون بود استفهام انکاری بود قوله

حباب را چو فتد باد نخوت اندر سر — کلاه داریش اندر سر شراب رود

معنے آنست که اے دل شتابی مکن که موجب افتادگی است و باندک مایه مغرور مشو که نمی بینی که حباب را چون باد کبر و بزرگی در سر افتد و خود را چیزے می نگرد و کلاه داری و سر کشیش در خیال غرور مے برد تا منعدم و ناچیز مے گردد قوله

گدائی در جانان بسلطنت مفروش — کسے ز سایهٔ این در بآفتاب رود

بسلطنت عوض سلطنت آفتاب اشارت بسلطنت صوری قوله

مرا تو عہد شکن خوانده و می ترسم — که با تو روز قیامت ہمین خطاب رود

این بیت در جواب ملامت گویان ظاہر پرست است که در بدایت حال خواجه را با ایشان نسبت باشد و چون از عنایت الٰہی بمرتبه عشق رسید عقل را دران جز سرا سیمگی چیزے دیگر در دست ندید پس علاقه عقل عقیله را از خود برید ظاہر بینان که تابع خرد بوده اند زبان ملامت دراز کردند و بعہد شکنش در طعنه درزہی آوردند و عہد شکستن درین مقام عبارت از حلقه انسان است معنی آنست که اے ملامتگر تو عہد شکن خواندی و زبان خویش به طعن من راندی ہمی ترسم که در روز جزا ترا بہمین نعت خطاب کنند و عہد قدمیت بباد دہند و عہد بر سه قسم است عہد عوام و عہد خواص و عہد خواص الخواص. عہد عوام آنکه خدارا به یگانگی پرستند تا در طاعت بثواب و بمعصیت معاقب نشوند و عہد خواص آنکه جز خدا بدیگرے متوجه نشوند و خدارا بخدا پرستند نه از امید بہشت و خوف دوزخ و خواص الخواص با عہد عام و خاص استثنای نیز پذیرفته یعنی قرب حصول نموده ہر چند قرب بیش خطر بیش پس ملامتگر را میگوید که مے ترسم که تو نیز از زمره نابوده عہد خواص

(که ازین نیز عوام برتر است ۱۲)

بجا آورده باشی واکنون از کمال غفلت آن عهد را نشناخته عمل بموجب آن نمی تراشی وازدون همتی بعهد عوام اکتفا نموده و بیش قدمی ننموده بتعهد عهد خاص نمی درائی فردا که از خواب غفلت بدر آئی عهد شکن خطاب کنند وآن عهد را بیادت دهند قوله

دلا چو پیر شدی حسن و نازکی مفروش
که این معامله در عالم شباب رود

معنے آنست که ای دل شتابی و تکبر در جمیع اوقات نامحمود است خصوصاً که پیر شدی حسن و نازکی مفروش که فروختن حسن و نازکی در عالم جوانی میرود قوله

سوادِ نامۂ موے سیاه چون طی شد
بیاض کم نشود ور صد انتخاب رود

یعنی چون نامه موے سیاه پیچیده شد سپیدی کم نگردد و اگر هر باب موے سیاه را برگزینند وسفید را بر چینند یعنے جوانی چون از دست رود بصد حیله باز نگردد و نیز مصرع ثانی چنین دیده میشود که بیاض کم نشود ور صد خضاب رود یعنے جوانی رفته باز نے آید اگر صد بار موے سپید رنگین نماید قوله

حجاب[له] راه توئی حافظ از میان برخیز
خوشا کسیکه درین راه بے حجاب رود

حجاب راه توئی وجودک ذنب لایقاس بها ذنب غزل

چو آفتاب می از مشرق پیاله برآید
ز باغ عارض ساقی هزار لاله برآید

می شراب مراد عشق و بجهة ضیاء و صفا و تجلی او که با آفتاب تشبیه داده پیاله وجود سالک که پیاله وار در گردش حوادث است ساقی مرشد لاله فرخندگی و تازگی مراد است معنی آنست که چون آفتاب عشق بر وجود سالک طلوع کند مرشدش را هزاران هزار فرخندگی و تازگی حاصل شود و نیز چون انتشار او بر دل عارف طلوع کند ساقی و معشوق حقیقی در تجلیات گشاده گرداند قوله

نسیم در سر گل بشکند کلاله سنبل
چو در میان چمن بوے آن کلاله برآید

نسیم باد اینجا مراد باد غیرت در سر گل بشکند اے در گل کند و محو سازد کلاله سنبل اضافه بیانیه وسنبل گیاهے است خوشبو شبیه زلف محبوبان آن کلاله اشارت بزلف محبوب حقیقی معنی آنست که چون بوے زلف آن محبوب حقیقی در چمن دل سالک رو نماید باد غیرت کلاله سنبل را که عشق محبوبان مجاز است در خاک نشاند اے محو و منعدم سازد یا نسیم بادے که از و گل بشگفد اینجا مراد هواے نفس که مزنی مجاز است گل محبوب مجاز کلاله سنبل زیب و زینت چمن وجود سالک باعتبار مشاهدات اشارت هویة محبوب معنی آنست که هواے نفس که مزنی محبت

[له] یعنی ای حافظ تو که در وجود خود مبتلا گشته‌ای تو خود حجاب خویش شده‌ای پس تو از میان برخیز یعنی نفی خود کن تا حجاب مرتفع شود و تنبیه است بر ترک قطع تعلق از عالم اجسام و پرواز بسوی عالم ارواح ۱۲ محمد نظام الدین الگوری ۱۲

مجاز بود چون عشق از نهاد سالک سر زند همان هواے زیب و زینت بر سرش می شکنند و اور انفی میکنند و تابع دل شود فی جسد ابن آدم مضغة اذا صلحت صلح الجسد کله واذا فسدت فسد الجسد کله نیز گل عبارت از معشوق مجازی و کلاله سنبل عبارت از زلف سنبل و کلاله سنبل در سر بشکند یعنے محو سازد چمن مراد باغ این عالم یا دل سالک بوے از کلاله بر آید معنے آنکه نفحه از نفحات صفات حقیقیه و تجلیات لاریبیه چون بمشام جان رسید اینهمه اشکال رعنا و صور و همیه و حالیه که ظاهرا موجود می نمایند و فی الحقیقة وجود ندارند از پیش نظر سالک منطمس و ناپدید شوند نسیم که عبارت از فیض اوست در سر گل کند چه آنجا ماسواے حق از نظر سالک از آثار فیض الهی است قوله

حکایت شب هجران نه آن شکایت حالست　که شمهٔ ز بیانش بصد رساله بر آید

شمه اندک رساله نسخه قوله

ز گرد خوان نگون فلک مدار توقع　که نی ملالت صد غصه یک نواله بر آید

قوله گرت چو نوح نبی صبر هست در طوفان یعنی اگر درین شدائد هجران و سختیهای فلکی صبر چون نوح توانی کرد که هزار ایذاے قوم خود کشید بلا بگردد و کام هزار ساله بر آید این رنج براحت مبدل گردد قوله

بسعی خود نتوان برد گوهر مقصود　خیال بود که این کار بی حواله بر آید

بسعی خود خود بخود گوهر مقصود وصال جانان بیحواله بے وساطت بی وسیله معنی آنست که بکوشش خویش بوصل جانان نمیتوان رسید و ذوق آن حلاوت از خود نمیتوان چشید خیال بود که وصل جانان بیواسطه حاصل شود و این امید بے وسیله دست ده مضمون کریمه فَابْتَغُوا اِلَیْهِ الْوَسِیْلَةَ مانع خیال گشت و دلم ازان جست و جو سست قوله

نسیم وصل تو گر بگذرد بتربت حافظ　ز خاک کالبدش صد هزار ناله بر آید　غزل

چو رویت مهر و مه تابان نباشد　چو قدت سرو در بستان نباشد

مهر و مه معروف و نیز محبوبان مجاز قوله

چو لعل و لولوت در دل فروزی　دُر دریا و لعل کان نباشد

لعل کنایت از لب لولو گوهر اسرار قوله

میان خط سبزت لعل نوشین　عجب گر چشمهٔ حیوان نباشد

خط سبز اے قباله زیبائی بنام تو مسجل چون خانه درد نی من ملک تست و نحن علی ذالک مِنَ الشَّاهِدِیْنَ کشیدن خط چه توجیه دارد تا روے چون چاشت تو دیده ام والضحی از زبان

من یعنی روز تا موے چون شب تو گزیده ام وَاللَّیۡلِ اِذَا سَجٰی از دل من فراموش نمیشود و هر گاه که تو عذار در خط مے آری من تُوۡلِجُ اللَّیۡلَ فِی النَّهَارِ میخوانم و هر گاه که تو خط از عذار بر میداری من تولج النہار فی اللیل میخوانم بدانکه خط بر سہ نوع است اول آنکہ گرد لب بر می آید در روے بسبزی دارد اہل عرب نبات گویند و اہل عجم سبزہ و خط سبز را فستقی خوانند و اینچنین خط را بواسطہ لون و در آسمان گویند و مہر گیاه و زنگار آئینہ کہ آخر رقمے زمشک بر ماه زدند ❊ بر تنگ شکر مور چگان راه زدند ❊ آئینہ روے دوست زنگار گرفت ❊ از بسکہ بر و سوختگان آه زدند ❊ قسم دوم آنچہ از شام سر زلف فراگوش محبوب دارد از اثر سیاہی غبار خیل زنگبار است کہ روے بخطہ خطا دارد و سرحد حبش گرفتہ کہ از نیسان کہ ختن بہم بر آمد ز خطت ❊ گوئی ز حبش سیاہی پیدا شد ❊ این قسم خط را عو و سوختہ و مشک گویند قسم سوم ـ آنچہ صحیفہ عذار دو رویہ فرو گیرد و امتیاز موے بناگوش از و نمیتوان کرد کہ گرد شکست کہ بر گرد سمن بیختہ ❊ یا بنفشہ است کہ بر دامن گل ریختہ ❊ این قسم را عنبر و برگ شمشاد و سنبل تر و طوق عنبرین و لباس عباسی گویند کہ سلطان رخت لباس عباسی را ❊ پوشید مگر سر خلافت دارد ❊ لعل نوشین کنایہ از لبہاے معشوق چشمہ حیوان آب حیات و آن چشمہ ایست در ظلمات ہر کہ آب آن خورد بطول حیات رسید قولہ

سواد کفر زلف او کہ دل را	بروے تو از آن ایمان نباشد

کفرے یعنی کفرے است قولہ

چو فندق پستہ اش خندد بحالم	چرا بادام من گریان نباشد

پستہ میوه مشہور و باستعاره بر دہن معشوق اطلاق کنند بادام کنایت از چشم قولہ

اگرچہ ہست شیرین شعر حافظ	چو لعل خسرو خوبان نباشد

شعر در لغت بمعنے دانستن از ینجاست کہ در قراءة بجاے یعلمون یشعرون اگر خواند نماز رواست و در اصطلاح این فن عبارت ہست از کلامے کہ متکلم بقصد شعر بر وزن بحرے از بحور نوزده گانہ کہ در کتب قافیہ و عروض مشروحا مفصلا مذکور ہست آورده بشرطیکہ قافیہ داشتہ باشد پس اگر کلام مقفا موزون بے قصد متکلم واقع شود شعر نگویند و ہمچنین اگر کلام مقفی را کہ بحرے از بحور نباشد شعر نخوانند و شعر منقسم است بر مثنوی و فرد و بیت و قطعہ و رباعی و مخمس و مثنوی و غزل و

قصیده و ترجیع بند و مسدس و مثمن وغیره غزل

حسب حالے ننوشتی شده ایامے چند　　محرمے کو کہ فرستم بتو پیغامے چند

عرضداشت میکند کہ ایشاہ سریر خوبی من گرفتار محنت جدائی را ہیچ نپرسیدی کہ بآن افتخار کنم اگرچہ داب بندہ خموشی است بااینہمہ میگویم کہ حسب حالے الخ وچون جناب رفیع الشان محبوب بدان مرتبہ است کہ محبان کسے ارادۃً را درانجا بار نباشد بنابران گوید قوله

ما بدان مقصد اعلی نتوانیم رسید　　ہم مگر پیش نہد لطف شما گامے چند

یعنے ما بدان مقصد عالی کہ کنایہ از نوشتن نامہ و یاد نمودن است نمیتوانیم رسید مگر کہ لطف شما شامل حال این شکستہ بال گردد بدان کہ وقتے کہ اسباب شادی مہیا شد طالب را باید کہ قدر وقت بداند و در کامرانی تقصیر نکند بنابران گوید قوله

مے چو از خم بسبو رفت و گل افگند نقاب　　فرصت عیش نگہدار و بزن جامے چند

مے شراب خم آوندے کہ خماران دران خمیر خمر کنند گل افگند نقاب یعنے گل ظہور نمود فرصت نوبت دادن معنے آنست کہ محبت از وحدت بکثرت آمد و معشوق از بطون بظہور آمد و نقاب مرتفع شد وقت را فرصت دان و آنرا ضائع مگذار و پیالہ چند از محبت و معرفت بزن و نیز معنی آنست کہ عشق و محبت از باطن در وجود سالک رسید و دلش کہ غنچہ وار سربستہ بود چون گل شگفتہ گردید اے سالک نوبت عشق خود را نگہدار و انچہ از دست برآید برآر جامے چند بزن و مشاہدات و تجلیات را تفرج نما قوله

قند آمیختہ با گل نہ علاج دل ماست　　بوسۂ چند بیامیز بدشنامے چند

قند آمیختہ با گل کلمات نصیحت و لطف آمیز بوسہ سخنان شوق انگیز بیامیز بدشنام مشتمل عتاب ماحصل این بیت آنست جمعے کہ از فضل الٰہی متصف بحسن و جمال اند باید کہ قدر آن نعمت بدانند و از زکوۃ حسن و جمال خود مستحقان را ازان نعمت محروم نگردانند و بہر طائفہ کہ مستحق چیزے باشد ہمان چیز اورا دہند قوله

زاہد از کوچۂ رندان بسلامت بگذر　　تا خرابت نکند صحبت بدنامے چند

ہر کسے را باید کہ بکار خود مشغول باشد و کارے کہ بایشان نسبت ندارد نکند تا در طریقہ خود باکے در زیدہ

عیب مے جملہ بگفتی ہنرش نیز بگو | نفی حکمت مکن از بہرِ دلِ عامے چند

ارباب حکمت را باید کہ خواص اشیا را کما حقہ بیان فرمایند و بنا بر اغراض فاسدہ حسن پوشی نکنند قولہ

اے گدایانِ خرابات خدا یارِ شماست | چشم انعام ندارید ز انعامے چند

سالکان طریق بغیر از حق سبحانہ باید کہ بہیچ چیز التفات نمایند و از ما سوی اعراض کنند قولہ

پیر میخانہ چہ خوش گفت بدردی کشِ خویش | کہ مگو حالِ دلِ سوختہ باخامے چند

پیر میخانہ کنایہ از مرشد و دردکش مسترشد یعنی مہر سکوت بر دل و زبان نہ و رموز عشق و اسرار الٰہی پیش ہر خس و خارے نکنند قولہ

حافظ از تاب رخ مہر فروز تو بسوخت | کامگارا نظرے کن سوئے ناکامے چند

رخ مہر فروز صفت رخ محبوب است غزل

حسنِ تو ہمیشہ در فزون باد | رویت ہمہ سال لالہ گون باد

حسن بر دو نوع است صوری و معنوی صوری تناسب اعضاء نوزدہ گانہ موئے جبین ابرو چشم مژگان روے بینی خط خال لب دندان دہن زنخدان سینہ ساعد انگشت میان ساق زلف و زلف در ہیئت چون زنجیر و مار و سنبل تر ؎ ساعد یار من و سیم و سحر ہر سہ یکیست ؛ زلف کج مار سیہ سنبلِ تر ہر سہ یکیست ؛ جبین بشکل تختہ عاج و یا زمرد سبز باشد و ابرو چون ہلال و تیغ باشد ؎ چو بینی تو شکلِ سر و روے دوست ؛ ؎ دو تیغِ برہنہ است ابروے دوست ؛ و چشم باید چون نرگس شہلا و بادام باشد ؎ لب لعل تو یاقوتست یاقوتست مرجان را ؛ سیہ چشم تو بادام است بادام است انسان را ؛ مژگان چون تیر ؎ کرد چشم تو بہ تیر مژہ مجروح دلم ؛ روے چون شمس و قمر باشد ؎ روے تو آفتاب و دیدن آن ؛ آفت آب اندرین چشمان ؛ بینی چون الف کشیدہ و انگشت ؎ انگشت بینی است ماہ را کردہ دو نیم ؛ مابین دو عین است از نون میم بینی الفی کشیدہ بر صفحہ سیم نے نے غلطم کہ از کمال اعجاز خط چون ریحان و بنفشہ باشد ؎ گرد شکست کہ بر گرد سمن بیختہ ؛ یا بنفشہ است کہ بر دامنِ گل ریختہ ؛ خال چون نقطہ و دانہ باشد ؎ بہ دانہ الیست خالت اے نور ہر دو چشم ؛ باید کہ ہوش داری زاسیبِ روزگارش ؛ لب چون نار قرمز برگ گل تر باشد ؎ چو برگ گل کہ گردد شکر آلود ؛ دہن چون ذرہ و نقطہ موہوم باشد ؎ الحق نشانِ نقشِ وجود دہانِ تو ؛ موہوم

نقطه الیست نه پنهان نه آشکار دندان چون دانه شبنم ولولو باشد ؎ تا تبسم نکنی عقل نداند هرگز ؛ که تو در آب خضر لولوء لالا داری ؛ زنخدان چون به وسیب باشد ؎ سیب زنخش که هست روح ثانی ؛ بر دست گرفتم از سر نادانی ؛ دلدار بتهدید بمن گفت که هی ؛ جان بر کف دست می نهی نادانی ؛ گردن چون گردن آهو وشمع کافور ؎ نمیدانم که از گردن چگویم ؛ نگر شمعے ز کافورش بجویم ؛ ساعد چون دندان عاج وبلور - انگشتان چون دم قاقم وقلم ؎ بدست آورده زانگشتان قلمها ؛ سینه چون تخته سیمین باشد شکم چون شکم سنجاب ودریاے سیماب ؎ زسینه تا کمر دریاے سیماب ؛ در دپستان حباب وناف گرداب ؛ میان چون موے ؎ میانش موے بلکه از موے نیمے ؛ زباریکی برواز موے بیمے قد چون شاخ بقم ونخل وشاخ گل ؎ نخل قدرت که از چمن جان برآمده ؛ شاخ گلے بصورت انسان برآمده ؛ حسن معنوی ملاحت راگویند ہمہ سال ہمیشہ لالہ سرخ رنگ قولہ

چشمے کہ نہ فتنۂ تو باشد		از گوہر اشک غرق خون باد	

فتنہ عاشق قولہ

چشم تو زبہر دلربائی		در کردن سحر ذوفنون باد	

ذوفنون صاحب ہنر کامل قولہ

ہر جا کہ دلے ست در غم تو		بے صبر و قرار وبے سکون باد	

سکون آرام غزل

خوش آنکسے کہ مدام از پئے نظر نرود		بہر رہے کہ بخوانند بیخبر نرود	

نظر بمعنے مجاز معنے آنست کہ اے خوش آندلے کہ ہمیشہ از پے مجاز نرود وہر چہ بیند طفل وار بدان فریفتہ نشود کہ مجاز سبب حصول در جاتست نہ مقصود بالذات وبہر راہے کہ قضا وقدرش براند بیخبر نرود واز پیش وپس بیخبر نشود ومبداء ومعاد از دست ندہد و نیز معنے آنست کہ کسے پیوستہ از پے نظر میرود وناظر تجلیات میباشد وچون تجلیات را نہایت نیست ناظر تجلیات بمشاہدہ تجلیات مشغول میماند وبذات نمیرسد بلکہ تجلیات مطلقا یکبارگی از نظر مشاہدہ او برطرف میشوند وباز میگویند کہ خواہ از پے نظر میرود ناظر تجلیات باشد خواہ قطع نظر از تجلیات نمودہ واصل ذات گردد

خوش آنکسے کہ بخبر نرود تا پیروی انبیاء و اصحاب[۲] نموده باشد لب[۱] شیرین قول متکلم کہ موجب فناء عاشق است یعنی کسیکہ عاشق و طالب فنا است قوله

ز من چو باد صبا بوی خود دریغ مدار	چرا کہ بے سر زلف توام بسر نرود

بوے کنایہ از فیض معنی چنانچہ باد صبا فیض خود بہمہ نورستگان چمن میرساند و هیچیک را محروم نمیگذارد تو هم توجہ خود را از ما دریغ مدار و از ما حرمان مساز چرا کہ کار ما بے سر زلف تو کہ جذبۂ عشق است هیچ نوع پیش نمیرود الجذبة من جذبات الحق توازی عمل الثقلین از اینجاست بیت

نرود بے مدد لطف تو کار از کم و بیش ✽ هرزه گرد بیهوده[۳] گردند کہ هیچ کار ز پیشت بدین ها نرود ازین هرزه گردی هیچ حصول کارت نشود سیاه نامہ تر از خود کسے نمے بینم ✽ سیاه نامہ گناهگار این بیت مبنی بخوف است و خوف از مقامات بزرگ است إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ قال ع راس الحکمة مخافة الله و خدا خائفان زاهدی و رحمة و علم و رضوان جمع کرد در سہ آیت هدی و رحمة للذین هم لربهم یرهبون انما یخشی الله من عباده العلماء و رضوا عنه ذلک لمن خشی ربه و خشوع و خضوع و مراقبت و محاسبت و شکستگی و نزاری و زردی و عفت و ورع و تقوی اگرچہ اعمال نیک در خود معاینہ نماید باوجود اینهمہ خود را از همہ سیاه نامہ تر داند قوله

مکن بچشم حقارت نگاه در من مست	کہ آبروی شریعت بدینقدر نرود

بدینقدر میخواری و مستی این بیت مبنی بر رجا است یعنی بنظر حقارت در من مست مبین کہ این مستی و گنهکاری ما مبطل شریعت نمیشود علمہ بمعاصینا فی الازل لایمنعه من ایجادنا فمعاصینا کیف تمنعه عن تطهرنا بالعفو والغفران یعنی در ازل بگناه ما عالم بود کہ ما گناه کنیم آن علم مر آفریدن را مانع نشد پس معصیت محدث کہ امروز کرده ایم چگونہ مانع شود او را از عفو کردن بدین نسبت نداء لاتقنطوا من رحمة الله هر دم بگوش جان میدهد چنانکہ در حدیث است لو لم تذنبوا لجاء الله بقوم یذنبون فیغفر لهم یعنی اگر شما گناه نمیکردید حق تعالے قومے دیگر آوردی تا ایشان گناه کردندے پس بیامرزیدی ایشان را پس اگرچہ خود را غرق دریاے عصیان بیند رشتۂ امید منقطع نگرداند کہ[۵] نا امید از رحمتش شیطان بود ✽ سواد و سیاهی خال صاحب شرح گلشن راز میفرماید کہ خال اشارت بنقطہ وحدت من حیث الخفا کہ مبدأ و منتهاء کثرات است کہ منہ بدأ و الیه

ملہ [illegible] این [illegible] در شرح [illegible] مذکور است ۱۲

ملہ این ابیات در نسخ موجوده نیست ۱۲

ملہ ابیات [illegible] در شرح [illegible] موجود نیست [illegible] ۱۲

یرجع الامر کله و مناسبت بنوی ظاهر است چه بواسطه سیاهی مشابهت هویت و غیبت که از ادراک و شعور اغیار محتجب و مختفی است که لا یرهی الله الا الله و لا یعرف الله غیر الله و نیز اشارة بوحدت حقیقت است زیرا که نقطه خال بسبب ظلمة یا نقطه ذات که مقام انتفاء شعور و ظهور و ادراک است مناسبت دارد چه ظلمة شعوری و عدم ظهور و ادراک معبر به ظلمت میگردد چنانچه تجلی ظهوری معبر بنور میشود و صاحب طارقه گفته که خال عبارت از ظلمت معصیت که میان انوار طاعات بود چون نیک اندک بود خال گویند و بسبب زینت شمرند و شیخ جمالی گفته که خال عبارت از نقطه روح انسانیست مکارم اخلاق بزرگ خلقها عالم دگر سے سراسر فضل و احسان هستی که ان الله لذو فضل علی الناس وفا ے عهد عهد ے که حق تعالے در ازل کرده که الحال شمار الیقان مے سفر ستم آنجا بروید و غم مدارید هر وقت مرا طلب کنید باشما ایم نحن اقرب الیه من حبل الورید از خاطرت بدر نرود فراموش نکنی و این نه مقتضی فراموشی آنجنابست بلکه اظهار یاد دهی و شیفتگی خود است صاحب الغرض مجنون سر و قامتی المجنونی سیم و زر اخلاص و صدق قوله

بتاج هدهدم از ره مبر که باز سفید	ز کبر از پئے هر صید مختصر نرود

این خطاب بمقلد النست تاج هدهد ظاهر آرائی از ره مبر گمراه مساز باز سفید طالب کامل ز کبر از عظم شان و بزرگی که دارد صید مختصر درویشان مقلد و ظاهر آرایان ز مجلس سخن بدر نرود و غیر برین اطلاع نیابد غزل

خستگانرا چو طلب باشد و قوت نبود	گر تو بیداد کنی شرط مروت نبود

یعنی اگر خستگان تیر محبت که درد طلب دامنگیر وقت شان گردیده و سراسیمه وار در بادیه طلب میگردند و هیچ قوتے ندارند که بدان در خلوت خاصش بار یابند بیداد کنی اے بوصل خود نرسانی و بداغ هجران بسوزی از مقتضاے مروت بسے بعید است که آنها بطلب تو از خانمان مهجور و نفور ند قوله ما جفا از تو نه بینیم ما روا دار نسبت جفا بتو هستم تو هم خود بلپسندی ؛ تو روا میداری آنچه در مذهب پیران طریقت نبود ؛ یعنی جفا قوله

خیره آن دیده که آبش نبرد گریه عشق	تیره آن دل که در و نور مروت نبود

خیره آن دیده یعنی تاریک باد آن چشم که آبش نبرد و نابینا نکند تیره آن دل آن دل تیره باد قوله

تا که افسون نکند جادوی چشم تو مدام	نور در سوختن شمع محبت نبود

افسون معروف اینجا کنایه از نگاه جادو چشم اضافه بیانیه چشم ساحر مراد از چشم ذات ۵ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ؛ کو عیان بمیند وجود کائنات شمع مودت اضافه بیانیه معنی آنست که تا لطف و تفضل تو شامل الحال عاشقان نمیگردد عشق عاشقان و محبت محبان اثرے نمیدهد و نورے نے بخشد قوله

هر که آئینهٔ صافی نشد از زنگ هوا	دیده اش قابل رخسارهٔ حکمت نبود

آئینه کنایه از دل زنگ هوا هوائے نفسانی و ظلام بشری حکمت معرفت قوله

چون چنین نیک زسر رشته خود باخبرم	آن مبادا که مددگاری فرصت نبود

بیخبر

چو چنین نیک یعنے با حسن وجه سر رشته معامله کار باخبرم هشیارم ان مبادا که مددگاری فرصت نبود آن مبادا که فرصت وقت دست ندهد و حصول مطلب نانموده رخت رحلت ازین جهان فانی بربندم قوله

دولت از مرغ همایون طلب و سایهٔ او	زانکه با زاغ و زغن شهپر همت نبود

دولت

مرغ همایون کنایه از هما و مراد ازان عارف کامل سایه او طفیل و توجه او زاغ و زغن درویشان مقلد و ظاهر آرایان شهپر همت اضافه بیانیه قوله

چون طهارت نبود کعبه و بتخانه یکیست	نبود خیر دران خانه که عصمت نبود

طهارت عشق کعبه مراد اسلام بتخانه مراد کفر عصمت پاکی از ماسوی الله قوله

گر مدد خواستم از پیر مغان عیب مکن	شیخ ما گفت که در صومعه همت نبود

عیب مکن خطاب بزاهدان مرائیست در صومعه همت نبود درویشان مقلد و زاهدان مرائی لایق همت و استعانت نیستند قوله

حافظا علم و ادب ورز که در مجلس شاه	هر کرا نیست ادب لایق صحبت نبود

علم اینجا مراد عشق است ۵ علم نبود غیر علم عاشقی ادب عجز و انکسار شاه کنایه از محبوب صحبت قرب و وصل غزل

خوش است خلوت اگر یار یار من باشد	که من بسوزم و او شمع انجمن باشد

خلوت بدانکه بناء سلوک راہ دین بر خلوت است وہمگی انبیاء و اولیاء در بدایت حال خلوت گزیدہ اند قالت عائشۃ رض کان رسول اللہ صلعم فی جبل حرا اسبوعا واسبوعا وموسے را چون استحقاق کلام بیواسطہ کرامت میکردند برائے خلوت فرمود کہ اذ واعدنا موسےٰ اربعین لیلۃ و عدد اربعین را خاصیتے است در استکمال چیزہا کہ ہیچ عدد را نیست ان خلق احدکم یجمع فی بطن امہ اربعین یوما نطفۃ ثم یکون علقۃ مثل ذلک ثم یکون مضغۃ مثل ذلک ودیگر خمرت طینۃ آدم بیدی اربعین صباحا دیگر من اخلص للہ اربعین صباحا ظہرت لہ ینابیع الحکمۃ من قلبہ علی لسانہ واربعینات را شرائط بسیار ست اما انچہ ضرور ست ہشت است اول تنہائی دویم پیوستہ بر وضو بودن سیوم مداومت ذکر بلا الہ الا اللہ چہارم مداومت بر نفی پنجم صوم دائم ششم دوام سکوت ہفتم مراقبہ دوام ہشتم ترک اعتراض ہم بر خدا وہم بر شیخ ہر چہ از غیب بدو رسد از قبض وبسط ورنج وراحت وکشادگی وبستگی راضی شود و بر قول وفعل وحال شیخ اعتراض نکند وچون در خلوت شدائد بسیار است گوید خلوت بسیار خوش است اما بشرطیکہ یار یار ما باشد اے مشاہدۂ او مونس ورفیق ما باشد ومن پروانہ وار بر شمع جمال او خود را فدا سازم واو شمع آسا راحت افزائے این دل غمدیدہ وروشن ساز کلبہ محنت ما باشد قولہ

من آن نگین سلیمان بہیچ نستانم	که گاه گاه بر و دستِ اہرمن باشد

نگین سلیمان کنایہ از دنیا کہ موجب مطیع نمودن خلق است گویند کہ چون دنانیر ودراہم در عالم موجود شد ابلیس مراو را بوسہ داد وشاد شد کہ مرا عمدہ وسائل فریب شد معنے آنست کہ من دنیا را ہیچ خریدار نیم وچیزاو را بچیزے نستانم ازان کہ وسیلہ فریب شیطان است وسرمایہ غرور وحرمان وقصہ گم شدن انگشتری سلیمان ونشستن اہرمن بر کرسی بجائے سلیمان ع وباز یافتن آن نگین سلیمان وبر تخت سلطنت نشستن بطور قدیم نزد مفسران بمضمون این آیہ مستفاد میگردد ولقد فتنا سلیمان والقینا علی کرسیہ جسدا ثم اناب اما صاحب مدارک التنزیل گوید از جملۂ اباطیل یہود است ورسول اللہ ہیچ حدیثے درین باب نفرمودہ قولہ

روا مدار خدایا کہ در حریم وصال	رقیب محرم وحرمان نصیب من باشد

حریم وصال ہنگام موت رقیب محرم شیطان کہ حاجب در خلوتسر است یعنے اے بار خدایا

روا دار این مباش که در مقام عشق و محبت رقیب که شیطان است محرم ما گردد و ما بفریب او از دولت
وصال او محروم مانیم و نیز از رقیب که مدعی را گویند مراد زاهد است که منکر عاشقان است یعنی اے
بار خدایا روا مدار که زاهد بسبب زہد در حریم وصال رسد و محرم گردد و ما بسبب فتور و قصور که رود بد
محروم مانیم که جاے دیگر گفته ؎ ترسم که صرفهٔ نبرد روز بازخواست ÷ نان حلال شیخ ز آب حرام ما قوله

همای گو مفگن سایهٔ شرف هرگز	دران دیار که طوطی کم از زغن باشد

یعنی همای معرفت ایزد نامتناهی هرگز پرواز نکناد بر دلے که پیش او طوطی عشق کم از زغن باشد و یا
آنکه روے بهی مبیناد آن شهر که در آنجا عاشقان و عارفان کمتر از مقلدان و مرائیان باشند و قدر
و قیمت کسے در انجا نباشد قوله

بیان شوق چه حاجت که حال آتش دل	توان شناخت ز سوزے که در سخن باشد

آتش دل عشق یعنے اظهار شوق و اشتیاق و سوز و درد محتاج بیان نیست چرا که سوز دل عاشق
از سوز سخن او معلوم توان نمود قوله

هواے کوے تو از سر نمی رود ما را	غریب را دل آواره در وطن باشد

هواے محبت غریب مسافر عاشق که از شهر اطلاق به تقید افتاده وطن اشارت بکوے قرب
و عالم اطلاق قوله

بسان سوسن اگر ده زبان شود حافظ	چو غنچه پیش تواش مهر بر دهن باشد

بسان مانند مهر بر دهن باشد اے گنگ باشد غزل

این غزل در نعت است

خسروا گوے فلک در خم چوگان تو باد	ساحت روے زمین عرصهٔ میدان تو باد

خسرو نام کیخسرو و نام پرویز و هر بادشاه را گویند گوے فلک اضافه بیانیه خم کجی چوگان
چوبیست کژ که بدان گوے بازند ساحت میدان و کشایش عرصه کشادگی قوله

زلف خاتون ظفر شیفتهٔ پرچم تست	دیدهٔ فتح ابد عاشق جولان تو باد

زلف خاتون ظفر همون ظفر اضافه بیانیه شیفته مشتاق پرچم موے بن ماده گاو کوهی که بر علم
بندند فتح ابد فتح مدام قوله

اے که انشاء عطارد صفت کوکب تست	عقل کل چاکر طغراکش دیوان تو باد

عطارد ستاره ایست بر سپهر فلک منسوب عقل کل جبرئیلؑ قوله

جلوهٔ طائرِ طوبیٰ قدِ چون سروِ تو شد | غیرتِ خلد برین ساحتِ ایوانِ تو باد

طائر طوبے ملائکہ یعنے چون تو منظور سواکنان علوی شده ساحت میدان قوله

نه به تنها حیوانات و نباتات و جماد | هر چه در عالمِ امر ست بفرمانِ تو باد

هر چه در عالم امر ست هر چه در زیر کن آمده است قوله

همه آفاق گرفت و همه اطراف گشاد | صیتِ خلقِ تو که پیوسته نگهبانِ تو باد

صیت آوازه نگهبان رفیق گویند که هر پیغمبرے هنگام ایذا رسانی قوم خود را عذاب خواست چنانچه نوحؑ گفت رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا و محمدؐ هنگام شکستن دندان فرمود اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِي إِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ و خلق وے از تحریر و تقریر بیرون است إِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ نقلست روزے شخصے پیش علی رض آمد گفت که خلق رسولؐ بیان کن فرمود بشرطیکه تو نعمتهای حق بیان کنی آن شخص گفت نعمتهاے حق تعالے لا تعد و لا تحصر است کما قال الله وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا چگونه بیان کنم گفت که حق تعالے نعمت دنیا را قلیل گفته که قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ تو از بیان کردن قلیل عاجزی من عظیم را چگونه بیان کنم کقوله تعالى إِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ قوله

حافظِ خسته با خلاص ثنا خوانِ تو شد | لطفِ عامِ تو شفا بخش ثنا خوانِ تو باد

اخلاص صفتے است نیکو که حق تعالے بدان امر فرموده که وَاعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ و عمل بنده که از اخلاص عاری باشد قدر جوی ندارد ؎ گرت بیخ اخلاص در بوم نیست ÷ ازین در کسے چون تو محروم نیست ÷ اخلاص آنست که عمل صالح کنی و از خدائتعالی ثواب نه طلبی و نه خواهی که ترا بآن یاد کنند و از برائے آن ترا بزرگ دارند من اخلص لله اربعین صباحا ظهرت له ینابیع الحکمة غزل

خوش آمد گل وزان خوشتر نباشد | که در دستت بجز ساغر نباشد

گل کنایه از بهار است که اوان گل ست و نیز ایام جوانی و مشاهده ساغر پیاله شراب قوله

زمانِ خوشدلی دریاب دریاب | که دائم در صدف گوهر نباشد

یعنے زمان خوشدلی که اوان مشاهدات است دریاب اے بمشاهده و تفرج آن مشغول شو که این وقت مدام دست نمیدهد چنانچه خود گفته ؎ در دور باده یک دو قدح درکش و برو ÷ یعنی طمع مدار

وصال دوام را قوله

غنیمت دان و مے خور در گلستان	کہ گل تا ہفتۂ دیگر نباشد

غنیمت دان این ایام بہار ویا ہنگام جوانی ویا آوان مشاہدہ را غنیمت دان و خور در گلستان درین دنیا مے نوشی کہ عشقبازیست مشغول شو کہ گل تا ہفتہ دیگر نباشد این اوان گل وموسم جوانی ومشاہدہ را بقاے نیست قوله

عجب راہیست راہِ عشق کانجا	کسے سر بر کند کش سر نباشد

کانجا براہ عشق سر بر کند سر بر آرد کش سر نباشد کہ از سر گذشتہ باشد قوله

ایا پُر لعل کردہ جام زرین	ببخشا بر کسے کش زر نباشد

ایا اشارہ بمرشد یعنے اے مرشد ما چون جام زرین خود را کہ کنایۃ از دل مصفا است پر از مے معرفت ومحبت داری قطرہ ازان بر لب تشنگانِ بادیہ ہجران کہ مفلس وبینوا اند وآن کنایۃ از خود است بریزان مرشد بموجب لا ترد السائل وان کان کافرا فرمود انچہ در بیت آیندہ است قوله

ز من بشنو دل اندر شاہدے بند	کہ حسنش بستۂ زیور نباشد

یعنے سخن مارا بگوش جان بشنو وخود را بستہ کمند معشوقی دار کہ حسن او موقوف علیہ زیور نباشد یعنی بعشق محبوب حقیقی چون توجہ مرشد بمی محبت لا یتناہی معزز ومکرم گردید بموجب احسن کما احسن الله الیک شیخ را کہ قبل ازین ناصح خواجہ بود ترغیب میدہد وہدایت میکند قوله

بیا اے شیخ در خمخانۂ ما	شرابے خور کہ در کوثر نباشد

شیخ خطاب بزاہد از روے استہزا چنانچہ شیخ پاکدامن یعنے اے شیخ بوعدہ شراب طہور گرفتار این زہد خشک تا کے مانی بیا در خمخانۂ ما کہ مشرب عشق است وشرابے خور کہ در کوثر نباشد قوله

بشو اوراق گر ہمدرس مائی	کہ علمِ عشق در دفتر نباشد

یعنے اے عاشق اگر ہمطریق مائی ترک این علم ظاہری نما کہ بجز قیل وقالے بیش نیست ؎
علم رسمی سر بسر قیل است وقال ✤ نہ ازو کیفیتے حاصل نہ حال ✤ چرا کہ علم عشق معرا از بیان است کہ از مواہب است نہ از کسب ؎ قلم بشکن سیاہی ریز کاغذ سوز دم درکش ✤ حسن این قصۂ عشق است در دفتر نگنجد قوله

شرابی بی خمارم ده خدایا
که با او هیچ دردِ سر نباشد

هر شرابی که هست خواه شراب صوری خواه عشق صوری آخر الامر خمار رنج و اندوه ندامت در پی دارد الاشراب معنوی که محبت لایتناهی است بنابران گوید شراب بیخمار عشق حقیقی خمار غم و الم قوله

بنام ایزد بتی شیرین لبم هست
که در بتخانهٔ آزر نباشد

بنام ایزد قسم بخدا بت شیرین لب معشوق حقیقی یا مرشد کامل تبخانه آزر دنیا که پر از نقش و نگار صور تها است قوله

بتاجِ عالم آرایش که خورشید
چنین زیبندهٔ افسر نباشد

بتاج با قسمیه عالم آرا صفت تاج ست قوله

کسی گیرد خطا در نظمِ حافظ
که هیچش لطف در گوهر نباشد

که هیچش لطف در گوهر نباشد که هیچ هنری و قابلیتی در ذات او نباشد یعنی بی هنرِ اصلی باشد صاحب جواهر الاسرار فرموده که ازان روزی که سخنوران درین عالم فانی نزول نموده اند هیچکس را اینچنین سخن اتفاق نیفتاده و نخواهد افتاد چنانچه حافظ را و الله علی کل شیٔ قدیر غزل

دیدی ایدل که غمِ یار دگر بار چه کرد
چون بشد دلبر و با یارِ وفادار چه کرد

این غزل مبنی بحالت قبض است، چون چگونه بشد برفت مخفی گشت دلبر تجلی یارِ وفادار کنایة از خود قوله

وای ازان نرگسِ جادو که چه بازی انگیخت
وای زان مست که با مردمِ هشیار چه کرد

وای ازان نرگس جادو افسوس که آن چشم جادوانه محبوب چه بازی انگیخت که بیک نگاه آشنا دل ما ربود و باز رو در نقاب کرد و ما را گرفتار انواع غموم و هموم نمود مست تجلی ذاتی و محبوب، مردم هشیار کنایة از خود چکرد کشت و هیچ مداوا نکرد قوله

نرگس تجلی ذاتی ۱۲

اشکِ من رنگِ شفق یافت زبیمهریِ یار
طالعِ بی شفقت بین که درین کار چه کرد

یعنی بسبب بیمهری و بیوفائی و جدائی آن محبوب اشکِ من ملون برنگ خون گردید درین کار درین عشقبازی و جدائی قوله

برقی از پردهٔ لیلی بدرخشید سحر
وه که با خرمنِ مجنونِ دل افگار چه کرد

برق تجلی لیلی معشوق خرمن وجود مجنون دل افگار کنایہ از خود چہ کرد یعنی بسوخت حاصل این بیت آنکہ چون درابتدا تجلی از تجلیات آن محبوب بر ما ظہور کرد واله و فریفتہ آن گردیدہ سرگردان این بادیہ خونخوار گردیدم صوفی خودبین درویش مقلد و منکر طاعن قوله

ساقیا جام سیم دہ کہ نگارندۂ غیب ‌ ‌ نیست معلوم کہ در پردۂ اسرار چہ کرد

نگارندۂ غیب حق تعالیٰ در پردۂ اسرار روز ازل و نصیب قوله

آنکہ پر نقش زد این دائرۂ مینائی ‌ ‌ کس ندانست کہ در گردش پرکار چہ کرد

پر نقش زد پیدا کرد دائرۂ مینائی آسمان و مراد از تمام مصرع حق تعالے گردش پرکار ہنگام نوشتن قلم بر لوح قوله

برق عشق آتش غم در دل حافظ زد و سوخت ‌ ‌ یار دیرینہ بہ بینید کہ با یار چہ کرد

سوخت بفنا رسانید یار دیرینہ کنایہ از حق تعالے باعتبار صحبت عالم اطلاق یا یار کنایہ از خود۔

غزل

دل از من بردو رو از من نہان کرد ‌ ‌ خدا را تا کے این بازی توان کرد

بازی کنایہ از رونمودن و باز اخفا شدن و این طریقہ ہم معشوقان صورتیست آشکارا و معشوق حقیقی کہ مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار قوله

سحر تنہائیم در قصد جان بود ‌ ‌ خیالش لطفہاے بیکران کرد

سحر مراد بدایۂ حال در قصد جان بود باعتبار ریاضت شاقہ و اخفا خیال مراد مشاهدہ و چون مشاہدہ را ثباتے نیست بخیال نسبت داد قوله

چرا چون لالہ خونین دل نباشم ‌ ‌ کہ با من نرگس او سرگران کرد

نرگس کنایہ از چشم و مراد از چشم ذات ہست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ہ گو عیان بیند وجود کائنات + سرگران کرد نازو اعراض و بے نیازی إِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ کجا گویم بلکہ گویم با این درد سوز با این اندوہ و غم و الم طبیعت معشوق و محمد و مرشد قوله

بدان سان سوخت چون شمعم کہ بر من ‌ ‌ صراحی گریہ و بربط فغان کرد

سان مانند صراحی عاشق کہ ملوازمے عشق است بربط مشتاق کہ بربط وار بفغان است

له بیخ گر در دیوان این لفظ باشد یا خوش نشد ۱۲

له والله اعلم این شعر کلام شعر ست ۱۲

یعنی مرا شمع وار بمنزله لسوخت هر عاشقی که مراد دیده هر شعلۀ که نظر بر من انداخت اشکها از چشم جاری کرد و آواز فریاد بر داشت قوله

صبا گر چاره داری وقت وقتست	که درد اشتیاقم قصد جان کرد

صبا کنایه از جذبه صلبیه و مرشد چاره داری علاجے میتوانی وقت وقتست وقت علاج است

میانِ مهربانان کے توان گفت	که یارِ من چنین گفت و چنان کرد

که یار ما چنین گفت و چنان کرد این بیت مقتضی آنست که زشت ترین عاشق آنست که از معشوق شکایت کند زیرا که عاشق را با شکایت چه کار کل فعل من الظریف ظریف و فعل المحبوب محبوب قوله

عدو با جان حافظ آن نه کردے	که تیرِ چشمِ آن ابرو کمان کرد

تیر چشم نگاه تیز و مراد تجلی جلالی و صفات قهری ابرو کمان معشوق غزل

دست در حلقۀ آن زلف دوتا نتوان کرد	تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد

یعنی دست در حلقه آن زلف دوتا که عبارت از جذبه عشق است نمیتوان زد که این نه کاریست آسان تا هر بوالهوسے دست بدان توان زد چنانچه خود گفته ؎ خیالِ زلف تو پختن نه کار خامان است ٭ که زیر سلسله رفتن طریقِ عیاریست ٭ و معشوقان ابتدا لطف و مهربانی و وعده برلے دلربائی عاشق در کار مے آرند تا که واله آن گردیده گرفتار دام محبت گردد ؎ مهربانیهاے لیلی کرد مجنون را خراب ٭ ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود ٭ و چون دیدند که گرفتار دام محبت گردید اعراض و بے نیازی میکنند بنا بران گوید۔ تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد زیرا که در عدم بقا هر دو برابر اند قوله آنچه سعی است من اندر طلبت بنمودم بموجب والذین جاهدوا فینا آنچه از سعی و جهد که بما نسبت داشت همه بجا آوردم قوله این قدر هست که تغییر قضا نتوان کرد لیکن بموجب لا رادّ لقضائه تغییر قضا نمیتوان نمود رضینا بقضاء الله قوله

دامن دوست بصد خون دل افتاد بدست	بفسونیکه کند خصم رها نتوان کرد

دامن دوست کنایه از عشق است که واسطه کشیدن دوست هست بخود خون دل محنت و مشقت افتاد بدست حاصل گردید و بدست آمد فسون دشمنی و زهر خندگی رها نتوان کرد ترک نتوان نمود قوله

عارضش را بمثل ماہ فلک نتوان خواند | نسبت دوست بہر بیسر و پا نتوان کرد

عارض رخسارہ مراد ازان ذات و جمال الٰہی ہر بیسر و پا اشارہ بماہ چون حق تعالےٰ از تشبیہ و تمثیل منزہ و مبرا است و آنانکہ تشبیہ دادہ اند از غلبہ اشتیاق خود خواستند کہ بیان کنند لاجرم تشبیہ دادند پس ایشان معذور اند قولہ

سرو بالای من آندم کہ در آید بسماع | چہ محل جامۂ جانرا کہ قبا نتوان کرد

سرو بالاے معشوق در آید بسماع در شوق و رقص چہ محل یعنے البتہ و بے اختیار جامۂ جان اضافۂ بیانیہ قبا چاک اے فدا

غیرتم کشت کہ محبوب جہانی لیکن | روز و شب عربدہ با خلق خدا نتوان کرد

محبوب جہانے ہمہ کس طالب و عاشق تواند عربدہ جنگ قولہ

نظر پاک تواند رخ جانان دیدن | کہ در آئینہ نظر جز بصفا نتوان کرد

نظر پاک از آلایش بشریہ و ہواے نفسانیہ باید تا تجلی جمال مطلق در مرایاء موجودات ملاحظہ کند قولہ

مشکل خویش نہ در حوصلۂ دانش ماست | حل این نکتہ بدین فکر خطا نتوان کرد

خویش یعنی ما حوصلۂ دانش احاطہ فکر یعنے رفع این مشکلہا و غموم و ہموم کہ دامنگیر وقت ما گردیدہ بتدبیر دانش ما نیست این نکتہ مراد عشق کہ العشق نقطۃ فکر خطا کنایہ از تدابیر باطلہ قولہ

بجز ابروے تو محراب دل حافظ نیست | طاعت غیر تو در مذہب ما نتوان کرد

اے محبوب من دل حافظ را غیر از ابروے تو کہ مشاہدۂ جمال تست محرابے نیست کہ متوجہ او شود بخلاف دیگران کہ متوجہ بمحراب سنگین اند چراکہ قبلۂ عاشقان جمال محبوب است و ملتفت بغیر جمال دوست شدن کفر عاشقان است غزل

دانی کہ چنگ و عود چہ تقریر میکنند | پنہان خورید بادہ کہ تکفیر میکنند

چنگ و عود نام سازہا تقریر بیان معنے آنست کہ ہیچ میدانی کہ عاشقان کامل چہ میفرمایند کہ بادہ سخنان عشق و محبت را علے رؤس الخلائق اظہار میکنند کہ این مشتی جاہلان[لہ] عالم نام از کم حوصلگی طاقت دریافت آن ندارند و خفاش وار شعاع آن بر واز نمیتوانند کرد و بتکفیر عاشقان برمیخیزند و نیز عشق نہان ورزید تا از شعار شرع برہنہ نمانید قولہ

لہ این جاہلان عالم نام گویند کہ عشق کسی مشکل بیند و این مشکل است از کمال شعر است و این نسیان مشکل است کہ از عشق تو جان تن را توان کرد ۱۲

ناموس عشق و رونق عشاق میبرند　　عیب جوان و سرزنش پیر میکنند

این جاهلان عالم نام نکوهش عشق میکنند و در مذمت عاشقان میکوشند و در عشق ورزی عیب جوان و سرزنش پیر میکنند قوله

گویند رمز عشق مگوئید و مشنوید　　مشکل حکایتیست که تقریر میکنند

و آن عاشقان کامل و مشتاقان واصل میفرمایند که اسرار عشق و حقایق محبت نگوئید و مشنوید و این لبسا مشکل است چه لطیفه که در دل است چون سر برکشد چون نهفته ماند قوله

ما از برون در شده مغرور صد فریب　　تا خود درون پرده چه تقریر میکنند

برون در بظاهر آرائی قوله

تشویش وقت پیر مغان میدهند باز　　این سالکان نگر که چه با پیر میکنند

پیر مغان کنایه از خود میدهند ضمیر بر مقلدان قوله

صد ملک دل به نیم نظر میتوان خرید　　خوبان درین معامله تقصیر میکنند

درین معامله اشارة به نیم نگاه کردن و صد ملک برد خریدن تقصیر کوتاهی قوله

فی الجمله اعتبار مکن بر ثبات دهر　　کین کارخانه ایست که تغییر میکنند

ثبات قیام کارخانه خانه که دران کار کنند این کارخانه اشارت بدهر قوله

قومی بجد و جهد نهادند وصل دوست　　قومی دگر حواله بتقدیر میکنند

اشکال این بیت آنست که جد و جهد هم بتقدیر اوست پس مقابل گردانیدن آن بتقدیر چه معنی دارد جواب آنست که روندگان این راه بر دو قسم اند بعضی انواع ریاضات می کشند و نتائج آنرا می طلبند و می یابند و کار میسر میشود و بعضی فضلی اند که جز فضل خدا هیچ نمی بینند و توفیق طاعت هم از فضل او می بینند و عمل را نمی بینند باوجود آنکه عمل را ترک نمیکنند این طائفه زودتر بمقصود میرسند پس در مصراع اول مذکور حالة روندگان اول و در دوم مذکور حالت روندگان دوم قوله

جز سیم قلب هیچ نشد حاصل و هنوز　　باطل درین خیال که اکسیر میکنند

سیم قلب اعمال ریائی اکسیر دوای کیمیا قوله

می خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب　　چون نیک بنگری همه تزویر میکنند

یعنی اے حافظ مے عشق و محبت بنوش چون بغور نگاه کنی شیخ و مفتی و محتسب و حافظ همه دروغ می بافند بظاهر صلاح و تقوی و در باطن غل و غش چنانچه گفته ع واعظان کین جلوه بر محراب و ممبر میکنند

غزل

در نظر بازی من بے بصران حیرانند	من چنینم که نمودم دگر ایشان دانند

نظر بازی عشقبازی و حسن پرستی بے بصران کنایه از علماء و اہل ظواہر که چشم باطنی ایشان نابینا در فواتح میگوید جمعے میگویند که دانش منحصر در علوم رسمیه است کلا انهم عن ربهم یومئذ لمحجوبون و ابن عباس گوید اگر تفسیر آیه هو الذی خلق سبع سموات و من الارض مثلهن بگویم شما مرا سنگسار کنید و جنید گفته که لا یبلغ احد درج الحقیقة حتی یشهد فیه الف صدیق بانه زندیق و امام غزالی در احیا نقل میکند از بعضے عرفا که سبب پنهان شدن ابدال از چشم اکثر مردم آنست که ایشان طاقة علمائے وقت ندارند برائے آنکه این علما نفس الامر جاہلان اند و نزد جاہلان علما اند قوله

عاقلان نقطهٔ پرکار وجود اند ولے	عشق داند که درین دائره سرگردانند

پرکار قلم آہنین که بدان دائره کشند و نقطه که درون دائره میشود اے عاقلان که اہل ظواہر اند نقطه محبوس پرکار وجود اند اے گرفتار بشریت اند چه از نظر بازی ما عاشقان در یابند که درین دائره عشق سرگردانند عهد من بالب شیرین دهنان بست خدا من بمعرضان کوے جهالت و زاہدان خود کار جز این نمیگویم که عشق و محبت ما با شیرین لبان ازلیست نه امروزی و همیشه با خود مے گویم که قوله

ہ مصرع ثانی [illegible] ۱۲

لاف عشق و گله از یار زہے لاف دروغ	عشقبازان چنین مستحق ہجران اند

اے لاف عشق زدن و باز زبان بشکوه و شکایت کشادن لعنت برین لاف دروغ اری اینچنین کذابان لایق آنند که در آتش ہجران باید سوخت قوله

وصف خورشید بشب پره اعمی نرسد	که درین آئینه صاحب نظران حیرانند

وصف رخساره خورشید ز خفاش مپرس

این شب پرگان اعمی که اہل ظواہر اند چون از نور خورشید حقیقی بے بہره اند و طاقت دیدن ندارند چه در یابند و چه سخن در وصف آن رانند بلکه درین آئینه که ذات محبوب حقیقی

عارفان باللہ حیرانند وکما حقہ درنمی یابند کما قال عم ما عرفناک حق معرفتک ولا احصے ثناء علیک انت کما اثنیت علے نفسک **قولہ**

ورنہ مستوری ومستی ہمہ کس نتوانند	مگرم چشم سیاہ تو بیاموزد کار

چشم مراد نور ذات وسیاہ باعتبار ستر یعنے مگرمرا نور ذات رہنمای نماید والتفات تومرا از ماسوا بپرداز دوگرنہ عاشقی ومعشوقی کار ہر کسے نیست **قولہ**

بعد ازین خرقۂ صوفی بگرو نستانند	گرشوند آگہ از اندیشۂ ما مغبچگان

اندیشہ روے ریا چراکہ درین راہ یکرنگی میباید مغبچگان عاشقان معنے این مصرع انست اگر عاشقان از دمائم وقبائح مافے الضمیر ما واقف گردند خرقہ صوفی عشق چنانچہ تقوی لباس متقیان ولباس التقوی وصوفی کنایۃ از خود بگرو نستانند وقعے واعتبارے نگیرند **قولہ**

عقل وجان گوہر ہستی بہ نثار افشانند	گر بنسیم بوزد از سر زلف تو باد

یعنے اگر جذبۂ غلبہ تو بوے ترا با ذوق عشق ومحبت ترا بمشام جان ما رساند عقل وجان گوہر ہستی خود را یا دنیا ومافیہا را نثار او سازند **قولہ**

ماہ وخورشید ہمین آئینہ می گردانند	جلوہ گاہ رخ او دیدہ من تنہا نیست

نہ تنہا منم کہ در وادی طلب افتادہ ام صد ہزاران ہمچو من سرگشتہ اوبیند ماہ وخورشید ہمین آئینہ میگردانند یعنے ماہ وخورشید شب وروز مانند آئینہ داران آئینہ خود میگردانند وخواہند کہ متوجہ بایشان شوی **قولہ**

دیو بگریزد از ان قوم کہ قرآن خوانند	زاہد ار رندی حافظ نکند فہم مراد

یعنے اگر زاہد درنیابد کہ مراد ما ازین عشقبازی چیست واز ما تنفر نماید عجب نیست کہ او دیو است وسراسر مکر وریو من حافظ ودیوان از قرآن خوانان میگریزند **غزل**

شد سوے محتسب وکار بدستوری کرد	دوستان دختر رز توبہ زمستوری کرد

این غزل ہنگام بسط است دختر رز شراب مراد محبت محتسب کنایۃ از عقل دستوری اذن یعنے اے دوستان عشق ومحبت کہ چندروز از من مستور گشتہ بود وتجلیات مشاہدات کہ منقطع شدہ بود اکنون سر از دریچہ ظہور برآورد وسوے عقل رفت وگفت کہ بر دمن از حضرت حق

دستوری گرفتہ آمدہ ام توچکارۂ داری قولہ

آمد از پردہ بمجلس عرقش پاک کنید
تانگویند حریفان کہ چرا دوری کرد

از پردہ اختفا بدیوانگاہ اظہار برآمدہ و عرقے برآوردہ چنانچہ برروے سختی دیدگان و محنت کشیدگان از خجالت و حیا بظہور آید واینجا کنایہ از آثار و علامات سختیہاے فراق باشد کہ ہنگام دوستان از معرض طور مے آید ظاہر باشد عرق اورا پاک کنید اے استمالت او کنید واطاعت نمائید و عاجزی ورزید تا حاسدان نگویند کہ چرا دوری کرد اے بخطاب و عتاب بپیش نیاید و نیز معنے آنست کہ آن دختر رز کہ از پردہ برآمد و بہ مجلس درآمد علامات سختیہاے فراق اورا برطرف سازند و باظہار آن نپردازند تا حاسد از اسقام طعنہ نباشد و خبردار نباشند و از شماتت حاسدان اتباع است توان ویجعل لکم نوراً تمشون بہ ویغفر لکم واللہ غفور رحیم لئلا یعلم اہل الکتاب ان لا یقدرو علے شئی من فضل اللہ

جاے آنست کہ در عقد صلاحش گیرند
دختر مست چنین دعوی زمستوری کرد

عقد گرہ یعنے جاے آنست کہ دختر را در عقد نکاح درآورند و جان بیش بہارا در کابینش دہند و در جلوہ جمال او خود را فانی سازند و ہستی باقی خود برطرازند من بعد مستوری نکنند و محتجب نشود قولہ

مژدگانے بدہ ای دل کہ دگر مطرب عشق
راہ مستانہ زد و چارہ مخموری کرد

مطرب عشق مرشد و اضافہ بیانیہ راہ سرود راہ مستانہ زد سرود عشق بسرائید مخموری غم و اندوہ قولہ

نشگفتہ گل طبعم زنسیمش بشگفت
مرغ خوشخوان طرب از برگ گل سوری کرد

نشگفتہ گل طبعم یعنے گل طبع من کہ نشگفتہ بود و غنچہ کردار منقبض بود زنسیمش بشگفت النسیم توجہ آن مطرب عشق شگفتہ شد مرغ خوشخوان بلبل عبارت از خود برگ گل سوری کنایہ از تجلیات قولہ

نہ بہفت آب کہ رنگش بصد آتش نرود
آنچہ با خرقہ صوفی مے انگوری کرد

رنگش ضمیر شین برمے انگوری کہ در مصرع آیندہ گوید خرقہ صوفی کنایہ از خود مے انگوری عشق و محبت قولہ

حافظ افتادگی از دست مدہ زانکہ حسود
عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد

افتادگی عجز و شکستگی حسود ابلیس [illegible] بکسر اول بمعنا بند و بفتح آنچہ مردم را از دنیا دہی

پیش افتد مغروری تکبر غزل

دوش وقت سحر از غصہ نجاتم دادند ... واندران ظلمت شب آبحیاتم دادند

دوش شب گذشتہ دادان ماضیہ غصہ طعام درگلو ماندن وکنایہ از اندوہ وخون جگر خوردن وہجران لب بر بردن ظلمت تاریکی آبحیات چشمہ آبست در ظلمت ہر کہ آن آب خورد بطول حیات بمیرد قولہ

بیخود از شعشعۂ پرتو ذاتم کردند ... بادہ از جام تجلی بصفاتم دادند

شعشعہ روشنی پرتو روشنی وعکس ہر چیزے مراد فیض بادہ شراب مراد ہستی تجلی روشنائی ودر اصطلاح این طائفہ عبارت از انچہ ظاہر شود بر قلب از انوار وآن چند قسم است تجلی شہودی[۱] وآثاری[۲] وافعالی[۳] وصفاتی[۴] وذاتی[۵] ونوری[۶] ومعنوی[۷] ووجدانی[۸] قہری[۹] اما تجلی صفاتی آنست کہ حق بصفات سبعہ ذاتیہ کہ قدرت وحیوة وعلم وارادہ وسمع وبصر وکلام وگاہ تجلی صفاتی بنور سیاہ نماید یعنے حق را متمثل بنور سیاہ بیند قولہ

چہ مبارک سحرے بود وچہ فرخندہ شبے ... آن شب قدر کہ این تازہ براتم دادند

آن شب قدر شب عزیز ومکرم قولہ

من اگر کامروا گشتم وخوشدل چہ عجب ... مستحق بودم واینہا بزکوتم دادند

کامروا صاحب مقصد زکوة شیخ شرف الدین یحیٰے منیری نوشتہ در مکتوبات خود کہ زکوة بر مذہب فقہا از دوبیست درم بعد گذشتن سال پنجدرم وبر مذہب فقرا در حال بر دوبیست باید داد وجان بشکرانہ بر سر آن باید نہاد عین القضاۃ ہمدانی در تمہیدات آوردہ کہ الزکوة قنطرۃ الاسلام طائفہ کہ مال دارند خود زکوة بر ایشان واجب آمد اما نمیدانم کہ الصدقات للفقراء والمساکین چیست باید دانست کہ ایشانرا علم آخرتی باشد کہ لاکنز انفع من العلم از ان کنز علم ورزق کہ ایشانرا دہند ومن رزقناہ منا رزقا حسنا قرابتیان ومحبان ومریدان را از ان زکوتے ونصیبے دہند کہ العلم لایحل منعہ آن بر قدر حوصلہ خلق نثار کنند واین آیۃ را کار بندند کہ ومما رزقناہم ینفقون خلق را از معرفت کسب کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف نصیبے دہند وہم صحبتان را اما عامہ خلق را از دعا ایشان وبرکت ایشان از بلاہا ورنجہا خلاصی بودہ در روز قیامت نیز زکوة رحمت خدا نثار کنند ہر یک ہفتاد ہزار محجوب ومستحق عقوبت را از اہل بہشت گردانند وکنت کنزا مخفیا

مراد گنج رحمت است کہ کتب ربکم علے نفسہ الرحمۃ قولہ

هاتف آن روز بمن مژده این دولت داد — که بدان جور و جفا صبر و ثباتم دادند

هاتف فرشته جور و جفا رنج و تصدیع قوله

بحیات ابد آن روز رسانید مرا — خط آزادگی از خوف مماتم دادند

حیات ابدی زندگی جاویدان بقا بحق خوف ممات ترس مرگ و موت دو نوع است صوری و معنوی صوری بیرون آمدن جان از جسم و معنوی دوری از محبوب و جدائی از معشوق قوله

بعد ازین روی من و آئینهٔ حسن نگار — که درانجا خبر از جلوهٔ ذاتم دادند

بعد ازین الحال آئینه وصف جمال کنایه از عشق است قوله

کیمیائیست عجب بندگی پیر مغان — خاک او گشتم و چندین درجاتم دادند

پیر مغان عاشق کامل قوله

عاشق آندم که بدام سر زلف تو فتاد — گفت کز بند غم و غصه نجاتم دادند

بند قید سر زلف جذبه عشق قوله

این همه شهد و شکر کز سخنم میریزند — اجر صبریست کزان شاخ نباتم دادند

شهد و شکر لطائف و ظرائف و حقایق و معارف شاخ نبات قلم و نیز نام معشوقه قوله

همت حافظ و انفاس سحرخیزان بود — که ز بند غم ایام نجاتم دادند

معنی این بیت آنست که سبب خلاص من ازین غموم و هموم توجه خاطر عاطر درویشان بود غزل

دوش دیدم که ملائک در میخانه زدند — گل آدم بسرشتند و به پیمانه زدند

دوش عالم غیب میخانه لاهوت نیز عالم عشق ے عالم عشق اے پسر میخانه الست معنے آنست که عارف میگوید که در عالم روحانیت عالم غیب را مشاهده میکردم که ملائکه بواسطه تجرد و نورانیت ذاتی و لطافت اصلی که داشتند خود را افضل دانسته طالب آن شدند که شراب محبت و معرفت از عالم لاهوت که ذاتست در ظرف استعداد ایشان ریزند و ایشانرا مظهر جامعه گویند قَالُوا اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُّفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ و چون فی نفس الامر استعداد آن مظهر نداشتند در طلب بر ایشان مسدود گشت قَالَ اِنِّیْ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ اگرچه شما بواسطه

لطافت ونورانیت گمان برید که مظهر جامع وصاحب اینمعانی مائیم اما میدانیم که در شما این
استعداد نیست که شما جز یکجهت ندارید قابل این مظهری وباشد که جامع لطافت وکثافت بود
او متحمل بار امانت باشد پس آدم را آفرید خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا وشراب محبت
به پیمانه برخاک آدم ریختند واورا مظهر جامع گردانیدند ومتحمل بار امانت گردید قوله

ساکنان حرم سر عفاف ملکوت	با من راه نشین بادهٔ مستانه زدند

کنت کنزا مخفیا ومراد ازین مصراع تمام ذات واجب الوجود راه نشین مسافر کنایه از خود بحکم
کن فی الدنیا کانک غریب اوکعابری سبیل که هیچ چیز دلبستگی ندارد۔ معنے آنست که حق تعالی
من راه نشین را بخصوص عنایت وکرم خود گردو مرا از من نجات داده بمحبوبیت ومحبت پرداخته قوله

آسمان بار امانت نتوانست کشید	قرعهٔ فال بنام من دیوانه زدند

امانت انا عرضنا الامانة قوله

جنگ هفتاد ودو ملت همه را عذر بنه	چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

هفتاد ودو ملت قال ع ستفترق امتی علی ثلث وسبعین فرقة کلهم فی النار الا واحدة
وهی ما انا علیه واصحابی یعنے درین هفتاد ودو ملت بنظر قضا وقدر بنگر تا همه را در زیر حکم قضا
مغلوب دانسته معذور داری از جهت آنکه قضاء ازلی بآن متعلق گشته که اینها حقیقت را نه بینند
وچون حقیقت را ندیدند سرود افسانه که نابینا است سر گردند راه زدن راه گرفتن قوله

شکر ایزد که میان من واو صلح فتاد	حوریان رقص کنان ساغر شکرانه زدند

لله الحمد والمنة که بنوشیدن شراب عشق از اشتغال والتفات بما سواء محبوب بگذشتم وصرف محبت
گردیده ام واو بلطف ومحبت با ما پیش آمد ساکنان سموات ازینحالة در وجد آمدند قوله آتش آن
نیست که بر شعله او خندد شمع یعنے آتش آن نیست که در شمع من بینی آتش آن ست
که در خرمن پروانه زدند آتش آن است که در سینه عاشق افروخته اند قوله

ما بصد خرمن پندار زره چون نرویم	چون ره آدم بیدار بیک دانه زدند

پندار عجب آدم بیدار آدم که خلیفة الرحمان بود واز وساوس شیطانی ونفسانی واقفکار بود قوله

کس چو حافظ نکشید از رخ اندیشه نقاب	تا سر زلف عروسان سخن شانه زدند از آنوقت که بنیاد سخنگوئی شد ۱۲

شانه زدن آراسته کردن این بیت مبشر است بران که صاحب جواہر الاسرار نوشته که ازان روزے که سخنوران درین عالم فانی نزدل نموده ہیچکس را اینچنین سخن اتفاق نیفتاده ونخواہد افتاد در ہیچ دور چنانچه حافظ را واللہ علی کل شئ قدیر **غزل**

دلبر برفت و دلشدگان را خبر نکرد — یاد حریف شہر رفیق سفر نکرد

دلبر معشوق که دلہاء عشاق بحسن وکرشمه می برد دلشدگان عاشقان که دلہاء شان از دست رفته حریف شہر کنایه از خود ہمچنین رفیق سفر **قوله**

یا بخت من طریق مروت فرو گذاشت — یا او بشاہراہ حقیقت گذر نکرد

یا بخت من طریقه بیمروتی را کار فرموده از ما معرض گشت ورو در نقاب گردید شاہراہ راہ فراخ وشاہراہ حقیقت تیمار داری وتفقد غریبان آن جوان دلاور مرشد جوان باعتبار اصحاب الجنة جرد مرد ودلاور باعتبار اختیار طریق که بس مخوف وخطرناک گوشه نشینان عاشقان که از ماسوی محبوب گوشه گرفته اند **قوله**

گفتم مگر بگریه دلش مہربان کنم — در سنگ خارا قطرۂ باران اثر نکرد

مگر بمعنے شک آید وبمعنی تعین وتمنی ہم آید یعنے گفتم که شاید دل او بگریه مہربان شود گریه نمودم لیکن در دل محبوب که سنگخاره است گریه ما که قطره باران است موثر نگردید **قوله**

در حیرتم که ہر چه شد ہمدم رقیب — خرمہره ہیچکس چو قرین گہر نکرد

ہر چه شد اشاره بمحبوب ہمدم محب وموافق قرین مصاحب **قوله**- شوخی نگر که مرغ دلم سودای خام عاشق اضافه بیانیه وخام ازینجہت که انصرام آن از کم کسے میشود معنی بیت آنست که شوخی مرغ دل ما را ببین باآنکه بال وپر او باتش عشق سوخته شد ترک عشق نکرد **قوله**

ہر کس که دید روے تو بوسید چشم من — کارے که کرد دیدۂ من بے بصر نکرد

ہر کس که دید در مابین ہر دو این بیت لفظ برای آنکه مقدر است بی بصر نگردای به نابینائی نکرده بل از روی کمال بینائی **غزل**

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد — عشق پیدا شد وآتش بہمه عالم زد

یعنی روز میثاق روشنی حسن تو از ہویت دم زد عشق که اعلے ترین مرتبه محبت است در وجود آمد ہویت پیدا گشت وآتش بہمه عالم زد یعنے اے محبوب من روز ازل پرتو حسن تو از تجلی جمالی [illegible] ہر گردید

وازان تجلی عشق روبظهور آورد و آتش غیرت در همه عالم زد اے خودرا بهمه عالمیان ظاهر وباهر ساخت **قوله**

جلوهٔ گرد رخت دید ملک عشق نداشت ... عین آتش شده زین غیرت وبرآدم زد

اے محبوب من رخ تو که تجلی عشق است از مکمن خفا بعرصهٔ ظهور درآمد و بر عالمیان ظاهر وباهر ساخت نظر ملائکه چون بینائی عشق نداشتند ازان اعراض کردند وآن تجلی عشق ازین غیرت سراسر آتش گردید وبرآدم زد این بیت تلمیح بآیه انا عرضنا الامانة **قوله**

عقل میخواست کزین شعله چراغ افروزد ... برق غیرت بدرخشید وجهان برهم زد

حق تعالے عشق را بر همه اشیا گزید عقل را ازین رشک آمد ساالک ازینمعنی خبر مید هد برق غیرت عشق جهان یعنے جهان عقل **قوله**

مدعی خواست که آید بتماشاگه راز ... دست غیب آمد وبرسینهٔ نامحرم زد

مدعی ابلیس تماشاگه راز دل آدم که محل اسرار بود نقل است که ابلیس را روزے گذر بشهرستان وجود آدم افتاد خواست تا تفحص حدود جهات شهر وجود کند ابلیس انگشتے بر کالبد آدم زد صداے برآمد همچون کوره مجاهده پخته باشد اهل تحقیق گویند که آن صدا از دست بیگانه بود چون ابلیس آن آواز شنید روسوے اتباع خود کرد وگفت غم مخورید خلق مجوفست مخلوقست میان تهی مستلزم نقصان اے یاران من شما یکساعت توقف کنید تا در باطن او درایم ومنافذ او را ببنیم آنگاه شمارا از حقیقت کار آگاه گردانم این بگفت ودر باطن او درآمد عرصه دید بس آراسته وخزینه بنقود هر دو کون پیراسته هرچه در عالم آفاق بود در حقه قالب آدم یافت ابلیس در شهرستان وجود آدم سیر میکرد تا بقصر دل بسته وحقه سربسته دل رسید هرچند جهد کرد تا در قبه دل آدم درآید راه نیافت بلکه دست قدرت پیدا شد وبرسینه ابلیس زد وبدر ساخت چون ابلیس از جوف آدم بیرون آمد وگفت سیر شهرستان این جوف آسانست اما خزینه الیست استوار مملو از جواهر اسرار هرچند اهتمام نمود گرهی ازین سررشته نکشود **قوله**

دیگران قرعهٔ قسمت همه برعیش زدند ... دل غمدیدهٔ ما بود که هم برغم زد

یعنے همه قرعهای قسمت خودرا بر عیش زده تن آسانی گزیدند واز حمل بار امانت متحرز گردیدند دل غمدیده ما بود که از کمال نادانی وستم این بار امانت را بر داشت، وقرعه قسمت خودرا بر غم زده

وازبرداشت آن هیچ دم نزد کما قال انا عرضنا الخ قوله

جان علوی هوس چاه زنخدان تو داشت — دست در حلقه آن زلف خم اندر خم زد

نزد صوفیه حق تعالے را تعینات ومراتب تنزلات است بعضے را مراتب آلهیه گویند چنانچه لاهوت وجبروت لاهوت عبارت از ذات حق بحیث که معلومیت او بذات خویش نه بعلمے زائد بر ذات و جبروت مراد از صور علمیه باسماء آلهی وبعضے را مراتب کونیه مینامند چنانچه عالم ملکوت وشهادت پس از چاه زنخدان مرتبه الوهیت یا تجلی واحد القهاری مراد باشد از انکه استیلاء هر یک از ان در مهالک وجود سالک است وهر واحد بصفة من المار کل شئ حی موصوف است که سالک را بمرتبه بقا بعد الفنا میرساند ولاهوت را بمعنی حیات سازی در جمیع ممکنات باب نسبت تمام است زلف خم اندر خم یقین عارف که وجود عارف باشد باعتبار جمعیت اسماء جمالیه وجلالیه غزل

در ازل هر کو بفیض دولت ارزانی بود — تا ابد جام مرادش همدم جانی بود

دولت کنایه از عشق ارزانی بود سزاوار بود یعنے هر که حصول عشق از ازل نموده همدم رفیق وهمراه قوله

من همان ساعت که از مے خواستم شد توبه کار — گفتم این شاخ ار دهد بارے پشیمانی بود

توبه کار توبه کننده این شاخ کنایت بتوبه از مے قوله

خود گرفتم کافگنم سجاده چون سوسن بر آب — همچو گل بر خرقه رنگ مسلمانی بود

فرض کردم که همچو سوسن سجاده بر آب افگنم یعنے در زهد بجائے باشم که مدام بر سجاده نشسته باشم یا انکه بسبب زهد بدرجه رسم که بر روے آب روم چه حاصل مسلمانی همانوقت بسر آید که مانند گل وجود غرق رنگ میگردد اے غرق مے عشق گردم قوله

خوش بود خلوت هم ای صوفی و لیکن گر دهد — باده ریحانی و معشوق ریحانی بود

باده ریحان شراب خوشبو معشوق ریحانی معشوق سبز رنگ و فرحت بخش قوله

مجلس انس و بهار و بحث عشق اندر میان — جام مے نگرفتن از جانان گرانجانی بود

انس

مجلس امن صحبت مرشد بهار جوانی بحث عشق حقائق و معارف جام مے نگرفتن از جانان حصول شاهد معشوق ننمودن گران جانی بے نصیبی قوله

خلوت ما را فروغ از عکس جام باده باد | زانکه کنج اهل دل باید که نورانی بود

فروغ روشنی شمع روے یار اضافه بیانیه جام کنایه روے محبوب ونیز عشق از ذکر سبب و اراده مسبب اهل دل عاشق **قوله**

همت عالی طلب جام مرصع گو مباش | رند را آب عنب یاقوت رمانی بود

همتے عالی طلب ان الله یحب المعالی الهمم جام مرصع دل صفا رند کنایت از عاشق آب عنب شراب انگوری رمانی برنگ انار اے سرخ **قوله**

گرچه بے سامان نماید کار ما سهلش مبین | کاندرین کشور گدائی رشک سلطانی بود

سامان ساز و زیب کنایه از جمعیت سهلش مبین بنظر حقارت بسوئ کار ما منگر اندرین کشور اشارت بعشق **قوله**

نیکنامی خواهی ایدل با بدان صحبت مدار | خودپسندی جان من برهان نادانی بود

نیکنامی عاشقی بدان کنایه از محرمان عشق این مصرع موافق این بیت ؎ با عاشقان نشین وهمه عاشقی گزین ٭ با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین خودپرستی زهد ریائی وخودبینی برهان دلیل **قوله**

دی عزیزی گفت حافظ میخورد پنهان شراب | اے عزیز من گناه آن به که پنهانی شود

پنهانی مخفی وپوشیده ؎ گناه کردن پنهان به از عبادت فاش **غزل**

دمے با غم بسر بردن جهان یکسر نمی ارزد | بمے بفروش دلق ما کزین بهتر نمی ارزد

یعنے النست دنیا که جاے عبور ست نه مقام فرح وسرور ومکان محنت والم است نه سراے عیش وحضور اگر صد سال اوقات بعشرت گذرانیده که عاقبت کنگره قصر حیات بسنگ اجل خلل پذیرفته چه خوش گفته دمے با غم بسر بردن الخ کنایه از عشق دلق کنایه از وجود **قوله**

بکوے مے فروشانش بجامی بر نمیگیرند | زهے سجادهٔ تقوی که یک ساغر نمی ارزد

میفروشان عاشقان وضمیر شین بر دلق زهد وسجاده که در مصرع آینده است بجامی در نمیگیرند عوض آن زهد جامے نمیدهند **قوله**

رقیبم سرزنشها کرد کز این باب رخ برتاب | چه افتاد این سر ما را که خاک در نمی ارزد

رقیبم سرزنشها کرد خواجه از ناساعدی بخت تیره شکایت کرده است بدین وتیره که رقیبم سرزنشها کرد این باب اشارت بدر معشوق چه افتاد چه واقع شد وچه حالست که خاک در نمی ارزد

که قیمت این ندارد که بر خاک در گذارند قوله

شکوه تاج سلطانی که بیم جان درو درجست　　کلاهی دلکش ست اما بترک سر نمی ارزد

شکوه تاج سلطانی مناصب دنیا و عز و جاه کلاهی دلکش ست بغایت شیرین و دلفریبست قال ع الدنیا حلو خضر بترک سر نمی ارزد اما نزد عاقل قیمت آن ندارد که در بدل ان ترک سر کنند قوله

بس آسان مینمود اول غم دریا بسود در　　غلط گفتم که یک طوفان بصد گوهر نمی ارزد

دریا کنایه از عشق در کنایه از محبوب یک طوفان یک غمی ازان که بمنزله طوفان است حاصل آنکه سالهای دراز در بحر امل بکشتی عمل نشستم و مهار قطار رخت هوا و هوس مانند تجار سرگردان بامید سود فراوان در بیابان خوف و خطر گشتم و بعد از حصول مشقت بسیار که کشیدم میگویم بس آسان مینمود الخ قوله

بشو این نقش دلبندی که در بازار یکرنگی　　طمعهای گوناگون می احمر نمی ارزد

نقش دلبندی ریا و سالوس بازار یکرنگی مقام عشق و وحدت طمعهای گوناگون لباس زاهدان واشکال صور وهمیه وخیالیه نمایشهای طمعات که می نماید و فی الحقیقة نیستند می احمر مستی مطلق و محبت خالص یعنی این ریا و سالوس دور کن که در بازار وحدت عشاق ان آشکال وهمیه و صور خیالیه محبت خالص و مستی مطلق نمی ارزد قوله برو گنج قناعت جو بگنج عافیت بنشین برداده حق از گنج و رنج راضی باش و تنگ دل مباش که یکدم تنگدل بودن بحر و بر نمی ارزد تنگدلی یک دم بعوض بحر و بر نباید خرید قوله ترا آن به که روی خود ز مشتاقان بپوشانی خطاب بمحبوب است که ای شاه سر لطافت ترا آن بهتر است که از مشتاقان رو در نقاب بپوشی که شادی جهانگیری غم لشکر نمی ارزد که شادی سلطنت را مناسب آن نیست که لشکر را گرفتار غم دارد قوله

دیار[1] و یار هر دم را مقید میکند لیکن　　چه جای پارس کین محنت جهان یکسر نمی ارزد

دیار و یار وجود باعتبار ظهور نور حقیقی قوله

چو حافظ در قناعت کوش و از دنیای دون بگذر　　که یک جو منت دونان بصد من زر نمی ارزد

در قناعت کوش ای بما حصل راضی باش دونان دنیاداران و اهل ظواهر بصد من زر کنایه کرده و صفای ظاهری غزل

دلم نی جمالش صفائی ندارد　　چو بیگانه کاشنای ندارد

یعنی بی مشاهده جمال محبوب دل من چون بیگانه البیت که در شهر در آید و هیچ آشنای نداشته باشد ای خوار و بی دقر قوله

قماش دل پاک عشاق مسکین　　ببازار حسنش بهای ندارد

مراد و لبق لشتگی ... بمعنی طمعهای

[1] دیار و یار پس ولایت شیراز مراد از ان وجود باعتبار نسبت ها ۱۲

قماش بضم متاع خانه اسے رخت قوله

دلا جام و ساقی گلرخ طلب کن | که چون گل زمانه بقاے ندارد

جام کنایه از روے و نیز شراب از ذکر سبب و اراده مسبب مراد عشق ساقی گل رخ معشوق و نیز مرشد که چون گل زمانه بقاے ندارد یعنے زمانه مانند گل بے بقا است که بیش از دو سه روز نپاید قوله

همه چیز دارد دلارام لیکن | دریغا که با ما وفاے ندارد

با ما وفاے ندارد و بتفقد حال ما نمے پردازد قوله

اگرچه دلم رفت لیکن غمش نیست | بجز آن خم زلف جاے ندارد

خم زلف جذبهٔ عشق قوله

چو ماهست روشن که بے مهر رویش | دل و جان حافظ صفاے ندارد

رویش ضمیر بر محبوب درین بیت تقلیب است یعنے دل و جان حافظ اگرچه همچو ماه روشن است اما بے آفتاب روے او هیچ ضیاے ندارد که نور القمر مستفاد من نور الشمس غزل

دلم جز مهر مهرویان طریقے بر نمیگیرد | ز هر در میدهم پندش ولیکن در نمیگیرد

مهر مهرویان عشق محبوبان هر در بهر نوع و هر قسم در نمیگیرد اثر نمیکند قوله

خدارا اے نصیحت گو حدیث از خط ساقی گو | که نقشے در خیال ما ازین خوشتر نمیگیرد

خدارا بواسطه خدا خط ساقی جمال با کمال محبوب چه کمال جمال بخط است ازین کنایه بخط ساقی قوله

صراحی میکشم پنهان و مردم دفتر انگارند | عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد

صراحی میکشم پنهان عشق پنهان مے ورزم مردم دفتر انگارند مردمان زهد و پارسائی خیال میکنند این زرق اشارة بمضمون مصرعه اول عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد اگر آتش مکر و فریب در دفتر پارسائی نمیگیرد و زهد و ریائی سوزد عجب است قوله

سخن در احتیاج ما و استغنای معشوق است | چه سود افسونگری ایدل که در دلبر نمیگیرد

اشارة بمضمون والله الغنی و انتم الفقراء افسونگری تملق کنایه از زهد و ریاضت نمیگیرد اثر نمیکند و مقبول خاطر وے نمیشود قوله

من از پیر مغان دیدم کرامتهاے مردانه | که این دلق ریای را بجامے بر نمیگیرد

این دلق ریائی وجود موہوم وطاعت ریائی پیر میفروشان مرشد وضمیر شین بر دلق ریائی بجامی ورنمیگیرد عوض آن جامے نمیدہد زنگ فائدہ وخوشی درحیات وشیرینی کار ازین اشارۃ بباده پیر مغان مرشد کامل ہمتہاے مردانہ عالی ہمتی دلق گدائی وجود موہوم وزہد وریائی . بیک جو بر نمیگیرد بجوے نمیخرد ازان رو بواسطہ آن یاران عاشقان صفا صدق وخلاص مے لعل کنایت انمے محبت وعشق قوله

نصیحت گم کن وما را بفر یاد رف ونے بخش	که غیر از راستی نقشے درین جوہر نمیگیرد

راستی صدق درین جوہر اشارۃ بے لعل یعنی عاشقانرا در عشق تو صدق واخلاص از انست که غیر از صدق در عشق ہیچ پیش رفت نمیشود قوله

چه خوش صید دلم کردی بنازم چشم مستت را	که کس مرغان وحشی را ازین خوشتر نمیگیرد

(عاشقان را — ازین صید کردن)

معنے آنست که مفاخرت بچشم مست تو که ستادہ جمال تو میکنم که دل مرا بچه وجه نیکو صید کرده اے اے بیک نگاه بدام عشق درآورده که ہیچکس مرغان وحشی را باین طرز دردام نمے آرد قوله

سر وچشمی باین خوبی تو گوئی چشم ازو برگیر	برو کین وعظ بے معنی مرا در سر نمیگیرد

تو گوئی خطاب بواعظ کین وعظ - اشارۃ بترک دیدن محبوب قوله

نصیحتگو ہی رندانرا که با حکم قضا جنگست	دلش بس تنگ می بینم چرا ساغر نمیگیرد

رندان عاشقان با حکم قضا جنگست چرا که غیر از نوشته ازلی از ہیچکس بوجود نمی آید این تنگ کم حوصله قوله

من این آئینه را روزے بدست آرم سکندروار	اگر میگیرد این آتش زمانی ورنمیگیرد

آئینه در اصل بر دو نوعست یکے آہنین مدور که سر تراشان دارند وان وضع سکندر ہست دوم آئینه طلسم چون سکندر سکندریه بنا کرد در حد فرنگ کناره دریا براے دفع شر فرنگیان مناره بنا کرد وآئینه حکمت وطلسم ساخته ارسطو بر آن نهاد ودیدبانان نصب کرد تا خیر وشر استعداد آمدن فرنگیان معلوم شد دیدبانان غفلت را بخود راه دادند سه بار فرنگیان بمعاقصه اہل سکندر را غافل فرو گرفتند وسکندریه را خراب کردند وآن آئینه را درمیان دریا انداختند چون سکندر از گشت جہان مراجعت نمود اسکندریه را باز بنا کرد وارسطو حکمتے ساخت آئینه غریق از قعر دریا بر جہید وبر سر مناره نشست پس فرنگیان

مخفی نماند که این شعر بر طرز مستقل شده از جا معنی دیگر بیان سکندر ۱۲

بازغالب نشدند ۱۲ من ابراہیمشاہی۔ اینجامراد از آئینہ دل مصفا یعنے من سکندروار این آئینہ دل را آن زمان بدست آرم کہ این آتش عشق زمانے درو اثر مے کند مشکل اینست کہ اگر این آتش عشق افروختہ میشود زمانے توقف و استعانت نمیکند قولہ

حدارا رحمے ای منعم کہ درویش سر کویت ... درے دیگر نمیداند رہے دیگر نمی گیرد

خدارا بواسطہ خدا اے منعم اشارۂ بمحبوب درویش سر کویت کنایہ از خود درے دیگر نمیداند رہے دیگر نمے گیرد غیراز درتو درے نمیداند وسواے راہ عشق تو راہے نمے شناسد قولہ

باین شعر تر و شیرین ز شاہنشہ عجب دارم ... کہ سرتاپاے حافظ را چرا در زر نمیگیرد

شعر تر شعرے راگویند کہ درو ہیچ گرفتگی و تقید نباشد ۱۲ من مجمع الصنائع شیرین فصیح و بلیغ غزل

دلے کہ غیب نمالیست جام جم دارد ... ز خاتمے کہ دمے گم شود چہ غم دارد

غیب نمالیست مصفا است و صاحب مشاہدہ است جام جم دارد مطلع بر مغیبات بمنزلہ جام جم و آن پیالہ بود ساختہ جمشید کہ حکما بامراد ساختہ بودند و راز ہفت فلک درو مشاہدہ کردی خاتم کنایہ از یاد محبوب دمے گم شود سہو نماید معنے مصرع ثانی آنکہ از یاد محبوب در وقتے از اوقات کہ باز ماند چہ غم چہ یاد مرغائب راست و صاحب مشاہدہ را مشاہدہ عین یاد است قولہ

بخط و خال گدایان مدہ خزینۂ دل ... بدست شاہ وشے دہ کہ محترم دارد

خط و خال حسن و جمال گدایان محبوبان مجازمدہ خزینۂ دل دلبستگی مناشاہ وشے یعنے محبوبی کہ محترم دارد بحرمت دل تو کوشد قولہ

مراد دل زکہ جویم کہ نیست دلداری ... کہ جلوۂ نظر و شیوۂ کرم دارد

دلداری اینچنین دلداری جلوہ نظر و شیوہ کرم دارد ہم صاحب جمال باشد و ہم صاحب کرم قولہ

دلم کہ لاف تجرد زدی کنون صد شغل ... ببوے زلف تو با باد صبحدم دارد

شغل کار و تعلق باد صبحدم جذبہ و مرشد قولہ

نہ ہر درخت تحمل کند جفاے خزان ... غلام ہمت سروم کہ این قدم دارد

ہر درخت ہر عاشق و سالک خزان[۱] شدائد و بلیات سرو عاشق کامل این قدم اشارہ بتحمل جفاے خزان قولہ

لہ نازنیش عالم انگشتری ۱۲

۱ خزان گرد شدن آفتاب در برج میزان و عقرب است ۱۲

رسید موسم آن کز طرب چو نرگس مست
نهد بپاے قدح هرکه شش درم دارد

موسم آن کنایهٔ از ایام بهار نهد بپاے قدح یعنے قدح بردارد کذا فی مؤید الفضلاء هرکه شش درم دارد اگرچه اندک مال دارد آنهم مصروف مے سازد قوله

زر از بهاے مے اکنون چو گل دریغ مدار
که عقل کل بصدت عیب متهم دارد

یعنے از وسعت و قدرت انچه داری الحال در عشقبازی مصروف دار چنانچه گل در ایام بهاری شگفد و تمامی زر را که زردی میان گل است بیرون می آرد و ظاهر میسازد و پوشیده نمیدارد والا نه عقل کُل که عقل کامل است یا مرشد بصد عیب ترا متهم میسازد قوله

ز سر غیب کس آگاه نیست قصه مخوان
کدام محرم دل ره درین حرم دارد

ز سر غیب عاقبت کار کس آگاه نیست کسے علم ندارد قصه مخوان گفتگو مکن محرم دل صاحب دل ره درین حرم دارد حرم اشارة بوقوف عاقبت کار

ز جیب خرقه حافظ چه طرف بتوان بست
که ما صمد طلبیدیم و او صنم دارد

طرف بتوان بست امید توان داشت صمد اسم حق مراد عشق که اسم ذاتی حق است صنم مراد هواے نفسانیه غزل

دی پیر مے فروش که ذکرش بخیر باد
گفتا شراب نوش و غم دل ببر ز یاد

دی زمانه گذشته پیر مے فروش محمد علیه السلام شراب نوش یعنی بعشق کوش قوله

گفتم بباد میدهدم باده ننگ و نام
گفتا قبول کن سخن و هرچه باد باد

یعنے بادهٔ عشق ننگ و نام من برباد میدهد و رسواے عالم مے سازد قوله

سود و زیان و مایه چه خواهد شدن ز دست
از بهر این معامله غمگین مباش و شاد

سود و زیان و مایه نیکنامی و بدنامی زندگی چه خواهد شدن ز دست آخر الامر رفتنی ست این معامله گفتن نیک و بد قوله

بادت بدست باشد اگر دل نهی به هیچ
در معرضے که تخت سلیمان رود بباد

بادت بدست باشد بیحاصل ولا ینفع گر دل نهی به هیچ بدنیا و تعلقات و اراضی و مائل باشی در معرضے در جاے سلیمان پسر داؤد پیغمبر بادشاه تمام ملک و انس و جن از مشرق تا مغرب و از جنوب تا شمال و بساط سه فرسنگ در سه فرسنگ بگسترانیدی و پرندگان در هوا پر در پر بافتندے که یک ذره شعاع آفتاب برایشان نیفتادی و باد آن بساط را یکماه راه بامداد و مثله شبانگاه بردے کما قال الله غدوها شهر و رواحها شهر قوله

بے خار گل نباشد و بے نیش نوش هم
تدبیر چیست وضع جهان اینچنین فتاد

بے خار گل نباشد نے تصدیع راحت نباشد نے نیش نوش نے الم آرام وضع جهان اینچنین فتاد طریق زمان بدین نهج است

پرکن ز باده جام و مادم بگوش هوش　　بشنو از و حکایت جمشید و کیقباد

جام کنایه از دل جمشید و کیقباد نام بادشاهان عالی قدر مراد از عرفاء کامل قوله

در آرزوے آنکه رسد دل براحتے　　جان در درون سینه غم عشق او نهاد

در آرزوے آنکه بواسطه آنکه رسد دل براحتے دل حصول راحت نماید جان در درون سینه غم عشق را نهاد جان اختیار عشق کرد قوله

حافظ گرت ز پند حکیمان ملالت است　　کوته کنیم قصه که عمرت دراز باد

حکیمان عارفان و ناصحان غزل

دل من بدور رویت ز چمن فراغ دارد　　که سرو پاے بندست و چو لاله داغ دارد

بدور رویت بسبب مشاهده تو چمن معروف و دنیا - ای محبوب من دل من بسبب مشاهده روی تو با عشق تو احتیاج بچمن ندارد و مشتاق لاله و نسترن نیست زیرا که چون سرو مقید بعشق است و چون لاله داغدار محبت است نقلست که رابعه بصری روی از همه برتافته و بکنج عزلت خزیده بود و در مشاهده معشوق مشغول چون ایام بهار شد خادمی بدر آمد که یا رابعه ایام بهار است بدر آئی تا مشاهده صنع صانع نمائی گفت تو درون آئی تا مشاهده صانع نمائی کسے را که بمشاهده صانع کار است بمصنوع چه کار است قوله

سر ما فرو نیارد بکمان ابروے کس　　که درون گوشه گیران ز جهان فراغ دارد

یعنے اے محبوب من بدولت محبت تو دل من بحسن و جمال هیچ محبوب بے متوجه نمیشود عاشقان بجز سوا کارے ندارند که سے خلوت گزیده را بتماشا چه حاجتست قوله

شب تیره چون سر آرم ره پیچ پیچ زلفش　　مگر آنکه شمع رویش برهم چراغ دارد

شب تیره یعنے درین دنیا که بمنزله شبے است تاریک چون سر آرم چگونه بانسرام رسانم ره پیچ پیچ زلفش طریق محبت و عشق او را رویش بمشاهده ذات او برهم چراغ دارد چراغ راه من گردد و هادی من شود قوله

ز بنفشه تاب دارم که ز زلف او زند دم　　تو سیاه کم بها بین که چه در دماغ دارد

بنفشه نام گلے است که بزلف نسبت کنند تاب دارم در تاب هستم که ز زلف او زند دم دعوی همسری زلف آن محبوب کند سیاه کم بها غلام کم بها اشارت به بنفشه که در دماغ دارد بچه حد دماغ دارد قوله

من و شمع صبحگاهی سزد ار بهم بگریم　　که بسوختیم و از ما بت ما فراغ دارد

فراغ فرصت یعنے اگر من و شمع صبحگاهی باهم بگریم مے سزد چرا که لمحه از یاد آن غافل نبوده ام و انچه طریق محبت است بطریق نیاز مرعی داشته ام و آن ماه بیمهر هرگز رحم بمن نکرده قوله

بفروغ چہرہ زلفش رہ دین زند ہمہ شب ۰ فروغ چہرہ شہود ذات زلف عالم کثرت وشہادت یعنی تعینات وچون بعضے از اہل شہود مشاہدہ ذات در ہر تعینات نمودہ متوجہ الیہ او میشوند وہم بدان مقید میشوند واز عروج باز میمانند پس میگوید چہ دلاور است دزدی کہ بکف چراغ دارد ۔ دلاور اشارۃ بزلف چراغ اشارۃ بذات قولہ

سزدار چو ابر بہمن کہ درین چمن بگریم
طرب آشیان بلبل بنگر کہ زاغ دارد

درین چمن یعنے دنیا طرب آشیان بلبل مقام عارفان کامل کہ ارشاد ومشیخۃ است زاغ ناقصان ومقلدان قولہ

بچمن خرام وبنگر بر تخت گل کہ لالہ
بندیم شاہ ماند کہ بکف ایاغ دارد

چمن کنایۃ از مجلس مرشد تخت گل ہمان چمن لالہ کنایۃ از مرشد بندیم شاہ ماند بمنزلہ نائب رسول ع م است الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ بکف ایاغ دارد مستغرق مینوشی است قولہ

سر درس عشق دارد دل دردمند حافظ
کہ نہ خاطر تماشا نہ ہوائے باغ دارد

سر درس عشق دارد غیر از ذکر عشق گفتگوے ندارد کہ سر دبرگ چیز دیگر ندارد غزل

درخت دوستی بنشان کہ کام دل ببار آرد
نہال دشمنی برکن کہ رنج بیشمارہ آرد

درخت دوستی عشق بنشان حاصل کن کام دل ببار آرد بوصل محبوب رسی نہال دشمنی انکار ومخالفت کہ رنج بیشمار آرد مدام بہجران سپارد قولہ

چو مہمان خراباتی بعزت باش با رندان
کہ درد سر کشی جانان گرت مستی خمار آرد

بعزبت یعنے درین دنیا یا بتواضع ومحبت رندان عاشقان درد سرکشی پشیمان شوی گرت مستی خمار آرد عوض مستی دامنگیر وقت تو گردد خمار کدورت وملالت طبع قولہ

شب صحبت غنیمت دان کہ بعد از روزگار ما
بسے گردش کند گردون بسے لیل ونہار آرد

بعد از روزگار ما بعد از مردن ما قولہ

عماری دار لیلی را کہ مہد ماہ در حکم است
خدا را در دل انداز کہ بر مجنون گذر آرد

عماری دار مرشد لیلی محبوب حقیقی مہد ماہ در حکم است مہد آن ماہ کہ محبوب حقیقی است در اختیار اوست مجنون کنایۃ از خود قولہ

بهار عمر خواه ایدل وگرنه این چمن هر سال | چو نسترن صد گل آرد بار و چون بلبل هزار آرد

بهار عمر خواه زندگی باید این چمن یعنے دنیا چو نسترن صد گل آرد بار و چون بلبل هزار آرد هزاران معشوق و هزاران عاشق در دنیا ظهور سے نمایند قوله

خدارا چون دل ریشم قرارے بسته باز لفت | بفرما لعل نوشین را که جان را بقرار آرد

خدارا بواسطه خدا زلف کنایه از جذبه عشق لعل نوشین کنایه از فضل یزدانی جان را با قرار آرد جان را تسلی دهد قوله

ز کار افتادهٔ ایدل که صد من بار غم داری | برو یکجرعه زان نرگس که در حالت بکار آرد

ز کار افتادهٔ ایدل یعنے عاشق هستی یاد ربرداشتن کامل نشدهٔ و تغافل سے ورزی جرعه سخن عشق و محبت که در حالت بکار آرد ترا در عشق چالاک سازد قوله

درین باغ از خدا خواهد درین پیرانه سر حافظ | نشیند بر لب جوے و سروے در کنار آرد

درین باغ اشارة بدنیا باعتبار ظهورات متنوعه سروے محبوبے غزل

دلا بسوز که سوز تو کارها بکند | نیاز نیمشبی دفع صد بلا بکند

سوز تو سوختن تو در عشق و محبت قوله

عتاب یار پریچهره عاشقانه بکش | که یک کرشمه تلافی صد جفا بکند

عتاب سرزنش عاشقانه مانند عاشقان کرشمه ظهور تجلی تلافی بدله قوله

طبیب عشق مسیحا دمست و مشفق لیک | چو درد در تو نه بیند کرا دوا بکند

طبیب عشق مرشد و نیز اضافه بیانیه قوله

ز ملک تا ملکوتش حجاب بردارند | هر آنکه خدمت جام جهان نما بکند

ملک دنیا مراد ناسوت ملکوت عالمے است از عوالم اربعه بالاتر از ناسوت حجاب بردارند مکشوف او سازند جام جهان نما دل عارف کامل یعنے از عرش تا فرش مکشوف او سازند هر که در مراقبت دل خود کوشد که منبع جمع مکاشفات قلب است قال الله فانها لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور قوله

تو با خدائے خود انداز کار و دل خوش دار | که رحم اگر نکند مدعی خدا بکند

تو با خداے خود انداز کہ من یتوکل علے اللہ فھو حسبہ خدا بکند لانہ ارحم الراحمین قولہ

زبخت خفتہ ملولم بود کہ بیداری	بوقت فاتحۂ صبح یک دعا بکند

بیداری اہلدلی فاتحہ کشایش فاتحۂ صبح سحرگاہ دفاتحہ کہ بصبح خوانند قولہ

بسوخت حافظ وبوے ززلف یار نبرد	مگر دلالت این دولتش صبا بکند

دلالت رہنمائی ومشاطگی این دولت اشارۃ ببوے زلف وضمیر شین بحافظ صبا فیض الٰہی ومرشد غزل

دیدم بخواب خوش کہ بدستم پیالہ بود	تعبیر رفت کار بدولت حوالہ بود

بدانکہ دیدن این بخواب تعبیر بعلم کنند وشراب را تعبیر بعشق ومحبت واہیچ دولتے بالاتر ازان نیست کہ در ذات تو عشق ومحبت حاصل شود قولہ

چلسال درد وغصہ کشیدیم وعاقبت	تدبیر ما بدست شراب دوسالہ بود

معنے آنست کہ چلسال سیر سلوک کردم واز سختیہاے محبت درکشاکش بودم آخر الامر آرام جان ناتوان در نوشیدن شراب دوسالہ کہ کنایۂ ازان قرآن ست باعتبار نزول مرتین وشمولہ مرتین یافتم لاجرم بدولت یافتم قال ع من اراد مونسا فالقرآن یکفیہ ودر بعضے نسخہ شراب سہ سالہ مراد محبت حقیقی ازانجہت کہ شراب سہ سالہ بسیار کیف میشود قولہ

آن نافہ مراد کہ میخواستم زغیب	در چین زلف آن بت مشکین کلالہ بود

نافہ تجلی جمالی غیب بمعنے خدا تعالے ۱۲ من ابراہیم شاہی کلالہ قسم زلف معنے آنست کہ تجلی جمالی حقیقی در چین زلف مجازی یافتم عزیز من بکوش ودیدہ دل بدست آر تا عجائبہا بینی نشنیدۂ فی کل شئی وفی کل بیت ؎ رو دیدہ بدست آر کہ ہر ذرہ خاک ؛ جائیست جہان نماے چون درنگری قولہ

نسیم باغ

آتش فگند در دل مرغان صبح خیز	زان داغ سر بمہر کہ در جان لالہ بود

آتش فگند بیقرار گردانید مرغان صبح خیز زاہدان عاشقان سر بمہر پوشیدہ ناداغ سر بمہر کنایۂ از عشق لالہ مراد عاشق کنایۂ ازخود قولہ

نالان وداد خواہ بمیخانہ میروم	کانجا کشاد کار من از آہ ونالہ بود

میخانہ مراد عشق ؎ عالم عشق اے پسر میخانہ ایست ؛ کز شرابش عقل کل دیوانہ ایست

کشاد کار کشایش کار قوله

آن شاه تند حمله که خورشید شیر گیر　　پیشش بروز معرکه کمتر غزاله بود

آن شاه تند حمله محبوب حقیقی و مرشد غزاله آهو بچه قوله

بر طرف گلشنم گذر افتاد وقت صبح　　آن دم که کار مرغ چمن آه و ناله بود

گلشنم گلشن من گذر افتاد اشارة بآن شاه تند حمله مرغ چمن بلبل کنایه از خود آه و ناله بود اے ور گریه بود قوله

هر کو نکاشت مهر وز خوبی گلے نچید　　در رهگذار باد نگهبان لاله بود

هر کو نکاشت مهر یعنے آن محبوب حقیقی گفت هر که حصول عشق ننمود ز خوبی گلے نچید و مشاهده خوبی نکرد در رهگذار باد نگهبان لاله بود اے بیحاصل ولاینفع چنانچه در رهگذر باد کسے نگهبانی لاله کند میکده مقام عشق و مرشد قوله

خون میخورم و لیک نه جای شکایت است　　روزی ما ز خوان کرم این نواله بود

خون میخورم رنج میکشم روزی قسمت و رزق این نواله اشارة بخونخواری قوله

از دست برده بود وجود م خمار عشق　　دولت مساعد آمد و مے در پیاله بود

از دست برده بود بیخود کرده و بهلاک رسانیده بود غم خمار مساعد موافق قوله

دیدم که شعر دلکش حافظ بمدح شاه　　هر بیت از آن سفینه به از صد رساله بود

شاه محبوب حقیقی زین سفینه اشارة بدیوان حافظ غزل

دوش مے آمد و رخساره برافروخته بود　　تا کجا باز دل غمزده سوخته بود

رخساره برافروخته بود با جمال کمال و مصرعه ثانی مشعر بمعنے این بیت ۵ نے تقاضائے نظر حسن تو افزون نشود ٭ تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

رسم عاشق کشی و شیوه شهر آشوبی　　جامهٔ بود که بر قامت او دوخته بود

رسم طریق جامهٔ بود که بر قامت او دوخته بود معنے اینها مناسب و مرتب باد دست قوله

جان عشاق سپند رخ خود میدانست　　و آتش چهره برین کار برافروخته بود

آتش چهره حسن روے برین کار بجا نسوزی عشاق برافروخته زیاده نمود قوله

ہ تغیر دران الفاظ از نسخہ ثانی ۲

کفر زلفش رہ دین میزد و آن سنگین دل　　　　در رہش مشعلہ از چہرہ برافروختہ بود

کفر زلفش تعلقات دنیوی و جذبۂ عشق نیز دین زہد و پارسائی سنگین دل لفظ معہذا مقدر است مشعلہ از چہرہ برافروختہ بود تجلی ہمراہ دارد قولہ

گرچہ میگفت کہ زارت بکشم میدیدم　　　　کہ نہانش نظری با من دل سوختہ بود

زارت بکشم من احبنی قتلتہ نہانش نظرے بموجب من قتلتہ فانا دیتہ روزی خواجہ عالم در کوچہ مدینہ میرفت ضعیفہ دعوت کرد حضرت اجابت کرد بخانہ او رفت درخانہ آتش افروختہ بود اطفال او در حوالی آتش نشستہ بود از حضرت سوال کرد کہ یا رسول اللہ حق تعالے بر بندگان خود رحیم باشد یا من برین فرزندان حضرت فرمود کہ حق تعالے ارحم الراحمین است ضعیفہ گفت من با این رحمت قاصر روا ندارم کہ فرزندان خود را درین آتش اندازم ارحم الراحمین چگونہ روا دارد کہ بندگانرا در آتش اندازد راوی گوید کہ حضرت بگریست و گفت کذا اوحی اللہ الی ازینجہۃ است گرچہ میگفت کہ زارت بکشم میدیدم الخ قولہ ہر کہ یک لحظہ وصالش بدو عالم نخرید یعنی طالب الدنیا اسیر و طالب الدنیا حقیر و طالب المولی امیر ہر دو عالم فدا نکرد و لحظہ وصال محبوب نخرید و در بعضے نسخہ بجاے این مصرع چنین دیدہ شدہ است قولہ

یار مفروش بدنیا کہ بسے سود نکرد　　　　آنکہ یوسف بزر ناسرہ بفروختہ بود

قولہ

گفت و خوش گفت برو خرقہ بسوزان حافظ　　　　یارب این قلب شناسی ز کہ آموختہ بود

گفت خوش گفت سخن خوش گفت خرقہ بسوزان ہستی موہومہ را فنا ساز غزل

دوش در حلقۂ ما قصۂ گیسوی تو بود　　　　تا دل شب سخن از سلسلہ موی تو بود

دوش شب گذشتہ در حلقۂ ما یعنی در مجمع ما کہ گروہ عاشقانیم قصۂ گیسوی تو بود گفتگو حسن و جمال تو بود کہ سنت ما ست تا دل شب تا نیم شب کہ ہنگام مشاہدات است سخن از سلسلۂ موی تو بود سخن اوصاف کمال تو بود کہ جمال متین ما ست قولہ

دل کہ از ناوک مژگان تو در خون میگشت　　　　باز مشتاق کمانخانہ ابروی تو بود

از ناوک مژگان تو بسبب شدائد عشق تو در خون میگشت غرق خون بود باز مشتاق کمانخانۂ ابروے تو بود درین نشاء مشتاقی مشتاق زخمے دیگر بود و دمے از ان اشتیاق

نمی آسود آورده اند که روز ازل روح هر یک از جهانیان دعوی عشق کرد حق تعالی از بهر ابتلای ایشان دنیا را زینتی داده در نظر ایشان آورد و گروهی که بر زینت بهشت مبتلا شد باقیمانده بود نزول بلاهای گوناگون گشت چند احتراز گردید و برخی استقامت آوردند انکه استقامت نموده اند در عاشقی صادق بودند پس خواجه خود را از ان گروه شمرده و استقامت خود را در نشاتین بیان آورده قوله

هم عفا الله ز صبا کز تو پیامی آورد ‖ ورنه در کس نرسیدیم که در کوی تو بود

عفا الله بیامرزد خدا صبا مرشد بیامرزد حق تعالی مرشد را که از تو پیامی میرساند ورنه در کس نرسیدیم که از کوی تو بود بهر که رسیدیم از تو بیگانه یافتیم قوله

عالم از شور و شر عشق خبر هیچ نداشت ‖ فتنه انگیز جهان غمزهٔ جادوی تو بود

شور و شر عشق تصدیعات و بلیات عشق فتنه انگیز جهان غمزهٔ جادوی تو بود که ظهور و خفای یا استغنا و عدم التفات تو یا مشاهده جمال تو عالمی را گرفتار عشق گردانید قوله

من سرگشته هم از اهل سلامت بودم ‖ دام راهم شکن طرهٔ هندوی تو بود

شکن پیچ طره هندوی جذبه عشق قوله

بگشا بند قبا تا بگشاید دل من ‖ که گشادی که مرا بود ز پهلوی تو بود

بگشا بند قبا عالم کثرات و حجاب که در میان ما و تو هست رفع ساز تا بگشاید دل من عیشی و فرحتی بما روی دهد گشادی کشایشی معنی این بیت آنست ای رهنمای گمگشتگان وای روح القدس عالم تا اعانتی از تو بما نشود کاری از ما بر نیاید هر کشایشی که بمن رسید بتوجه تو بود قصه دیده بیدار قصه عاشقی و شب بیداری بستگی خواب عدم خواب کنایه از بیدای غمزه جادو اخفاء مشاهده ذاتی قوله

بوفای تو که بر تربت حافظ بگذر ‖ کز جهان میشد و در آرزوی روی تو بود

با قسمیه تو بمعنی خود تربت جسم که نفس مرده در وی هست میشد اشارت بحافظ معنی آنست که ترا سوگند وفای خود که آخر الامر بعاشقان خود مینمای که حافظ در آرزوی روی تو ازین جهان رحلت می نماید غزل

دوش از جناب آصف پیک بشارت آمد	کز حضرت سلیمان عشرت اشارت آمد

دوش شب گذشتہ مراد عہد رسول ع آصف وزیر سلیمان ع اینجا کنایہ از حضرت محمد ع کہ وزیر حق است سلیمان محبوب حقیقی معنے آنست کہ از جناب رسول ع مقبول بشارتے بما رسیدہ کہ از حق تعالے اشارۃ عشرۃ بما آمدہ کہ قال اللہ تعالے یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسہم لا تقنطوا من رحمۃ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا قولہ

خاک وجود خود را از آب دیدہ گل کن	ویران سرای دل را گاہ عمارت آمد

آب بادہ

خاک وجود خود را اے وجود خود را آب دیدہ گریہ کہ از آثار عشق است ویرانسرای دل اضافۃ بیانیہ ہمان دل کہ از مدتے بسبب عدم حصول عشق بمنزلہ سرای ویران بود گاہ عمارت آمد وقت آن شد کہ از عشق آباد کنی قولہ

عیبم بپوش زنہار لے خرقۂ می آلود	کان پاک دامن اینجا بہر زیارت آمد

عیبم بپوش زنہار البتہ در عیب پوشی ما کوش از خرقہ مے آلود کنایۃ از طریقہ ملامتیہ و نیز وجود بر معصیت پاکدامن اشارت بتجلی محبوب و نیز معنے این بیت آنست کہ عیب من از خرقۂ مے آلود کہ وجود بر معصیت است اے جوارح وارکان وای زبان نکتہ دان عیب من بپوش و در افشای اسرار مکوش کہ آن محبوب حقیقی بزیارتم آمد و ابواب مشاہدات تجلیات بر من مکشوف شد مبادا حرکتے صادر شود کہ بحفظ مراتب درخور نبود و آن یار پاکدامن دانا و فرضی بود ما بہ برار شود قولہ آن شرح بے نہایت کز حسن یار گفتند آن حقائق و معارف کہ عرفا بہ بیان آوردہ اند حرفیست از ہزاران کاندر عبارت آمد از ہزاران حرفے بہ بیان آوردہ اند کہ علم انسان در قسم کہ باشد در جنب علم الہی قلیل کہ وما اوتیتم من العلم الا قلیلا قولہ

دریاست مجلس شاہ دریاب وقت اشناو	ہان ای زیان رسیدہ وقت تجارت آمد

دریا باعتبار فیض رسانی شاہ کنایت از مرشد تجارت سوداگری قولہ

بر تخت جم کہ تاجش معراج آفتاب است	ہمت نگر کہ مورے با این حقارت آمد

جم اینجا سلیمان مراد حق تعالے تخت لفظ مرکب کنایۃ از حقیقت محمدی تاج بلندی معراج آفتاب بلندی آفتاب و آفتاب اگرچہ در فلک چارم است اما تصرفش بر فلک ثامن کہ کرسی است

مور انسان بموجب خلق الانسان ضعیفا جسارت دلیری معنے آنست لے حقیقت محمدی کہ مرتبہ و بلندی او از ہمہ خلق چون مرتبہ و بلندی آفتاب است بر ہمہ ستارگان ہمت انسان ضعیف را نگر کہ با اینحقارت کہ دارد در پے حصول آن شد وحصول آن نمودہ قولہ

از چشم شوخ خش ای دل ایمان خود نگہدار	کان جادوے کمانکش بر عزم غارت آمد

چشم شوخ عالم شہادت کہ دنیا است و تجلی آن محبوب کنایہ از عشق ایمان زہد و پارسائی جادوے کمانکش دنیا عزم قصد قولہ

آلودۂ تو حافظ فیضے زشاہ دریاب	کان عنصر سماحت بہر طہارت آمد

دریاب حاصل کن عنصر سماحت تجلی محبوب طہارت پاک کردن غزل

دوش آگہی زیار سفر کردہ داد باد	من نیز دل بباد دہم ہر چہ باد باد

یار سفر کردہ محمد ۲ باد کنایہ از وارد و مرشد قولہ

در چین طرۂ تو دل بے حفاظ من	ہرگز نگفت مسکن مالوف یاد باد

چین طرۂ تو سختیہاے عشق تو مسکن وجود مالوف الفت گرفتہ شدہ قولہ

امروز قدر پند عزیزان شناختم	یارب روان ناصح ما از تو شاد باد

روان جان قولہ

دل خوش شدم بیاد تو ہر گہ در چمن	بند قباے غنچۂ گل میکشاد باد

چمن مجلس غنچہ بستگی اسرار میکشاد بیان میکرد باد مرشد قولہ

طرف کلاہ شاہیت آمد بخاطرم	آنجا کہ تاج بر سر نرگس نہاد باد

طرف کلاہ کلہ گوشہ اے قدر شاہی سلطنت قولہ

از دست رفتہ بود وجود ضعیف من	صبحم ببوے وصل تو جان باز داد باد

از دست رفتہ بود نیست شدہ بود قولہ

حافظ نہاد نیک تو کامت بر آورد	جانہا فداے مردم نیکو نہاد باد

نہاد بکسر بنیاد رسم و بمعنے وضع کردن تن ۱۲ من ابراہیمشاہی غزل

در نہر ہوا کہ چون برق اندر طلب نباشد	گر خرمنے بسوزد چندین عجب نباشد

آن

هوا محبت یعنے درراہ عشق چہ حقیقی چہ مجازی ہردو یک اند درکارسازی اگر عاشق را درعشق چون
برق طلب نیست اگر خرمن ہستیش بسوزد وبرباد رود عجب نیست قوله

هرغنچه که باغم دل شد الفتیش حاصل　　بر شاخسار عمرش برگ طرب نباشد

غنچه یعنے سالک غم دل عشق الفتیش ضمیر بمرغنچه شاخسار لفظ سارا نہو ہی برگ اسباب
طرب شادی قوله

درکارخانه عشق از کفر ناگزیر است　　آتش کرا بسوزد گر بولهب نباشد

الکفر عند الایمان ونیز بمعنے فراپوشیدن ودرینجا مقام آخر مراد است بولهب نام کافر یعنے در
کارخانه عشق ازپوشیدن عشق واسرار وے ناگزیر است که افشاے اسرار از ادب دور است
وازکتمان آن درونه عاشق می افروزد ودرخت هستی اورا بسوزد اگر نباشد آتش ظهور کجا کند وکرا
سوخته نار وسوز کند پس براے اشتعال بولهبے باید بود وبه سوختن تحمل باید نمود قوله

درکیش جانفروشان فضل وشرف نگنجد　　اینجا نسب نگنجد وآنجا حسب نباشد

کیش مذهب جانفروشان عاشقان فضل وشرف نگنجد فضل وشرف را اعتبارے نیست
اینجا اشارت بمقام عشق وآنجا نیز اشارت بمقام عشق نسب نسبت آبا عن جد حسب شرافت
کسبی یعنے علم قوله

درمحفلے که خورشید اندر شمار ذره است　　خود را بزرگ دیدن شرط ادب نباشد

درمحفلے درمقامے مراد عشق خورشید محمد ﷺ اندر شمار ذره است لا ارید ان اکون ملکا نبیا بل
ارید ان اکون عبدا قوله

می خور که عمر سرمد گر درجهان توان یافت　　جز باده بهشتی هیچش سبب نباشد

مے خور عشق حاصل نما عمر سرمد بقا ولا فنا باده بهشتی محبت وعشق حقیقی قوله

حافظ وصال جانان باچون تو تنگدستے　　روزی بود که باآن پیوند شب نباشد

تنگدست مفلس . روزی میسر آید که باآن روز اتصال شب نباشد یعنے روز حشر غزل

دیر است که دلدار پیامے نفرستاد　　ننوشت سلامے وکلامے نفرستاد

دیراست مدتیست دلدار محبوب حقیقی پیام وسلام وکلام وپیک آهو روش وکبک خرام وارد
ازواردات غیبی که درود آن بردلهاے عارفان الاهی میشود والیشان زاهر آن نے وہر مکانے بعروج
مے کشند واز بهر ابتلا وآزمایش باز نزول می افگنند باید دانست که خواجہ این غزل هنگام قبض فرموده
واحوال خویش باین مقام بیان نموده یعنی آنست که مدتے تشد که قبض بمن مستولی شده وارد ے از
واردات ورود نکرد قوله

صد نامه فرستادم وآن شاه سواران
پیکے نه دوانید وغلامے نه فرستاد

اے صد بار عجز وزاری وشکستگی ونگونساری نمودم آن شاه سواران پیکے ندوانید وغلامے نفرستاد قوله

سوئے من وحشی صفت عقل رمیده
آهو روشے کبک خرامے نفرستاد

اے سوے من وحشی صفت واز عقل رمیده الهامے از الهامات غیبی نفرستاد ازواردات غیبی
بخاطرم رونداد قوله

دانست که خواهد شدنم مرغ دل ازدست
زان طرۀ چون سلسله دامے نفرستاد

خواهد شدنم ضمیر مفعول یعنے مرا طرۀ چون سلسله جذبه محبت قوله

فریاد که آن ساقی شکرلب سرمست
دانست که مخمورم وجامے نفرستاد

ساقی شکرلب وسرمست اشارت بدلدار مخمورم رنجور عشقم جامے نفرستاد مداوا نکرد قوله

چندانکه زدم لاف کرامات ومقامات
هیچم خبر از هیچ مقامے نفرستاد

زدم لاف کرامات ومقامات اظهار عشق ومحبت نمودم مقام کنایه از سلام وکلام وپیام ومشاهده قوله

حافظ بادب باش که واخواست نباشد
گر شاه پیامے بغلامے نفرستاد

واخواست باز خواست وطلب وتقاضا غزل

در نمازم خم ابروے تو ام یاد آمد
حالتے رفت که محراب بفریاد آمد

در نماز در حالت پرستش که کنایه از زهد وپارسائی هست خم ابرو مشاهدات تجلیات است ونیز خیال
جمال باکمال چه ابروے مقوس از کمال جمال است یعنی در حالت زهد وپارسائی مشاهده تجلیات
یا خیال جمال باکمال در مخیله دل ما در آمد واز آن سوزش عشق دامنگیر شد وحالتے روداد که نظر از
محراب برخاست والتفات بمحراب که لازمه زهد است نماند قوله

باده صافی شد و مرغانِ چمن مست شدند	موسمِ عاشقی و کار بہ بنیاد آمد

بادہ صافی شد کنایہ از حصول محبت خالص از ماسوا مرغان چمن حواس خمس موسم عاشقی وکار بہ بنیاد آمد موسم عاشقی بہارے کامل پیدا کرد وکار عاشقی باستحکام رسید قولہ

بوے بہبود ز اوضاع جہان میشنوم	شادی آورد گل و باد صبا شاد آمد

اوضاع جمع وضع یعنے بوے بہبود از وضع جہان مے آید چراکہ گل تجلی بشگفت وشادی بہمرسانید و باد صبا رفیض بشادی بوزید قولہ

اے عروسِ ہنر از دہر شکایت منما	حجلۂ حسن بیارا کہ داماد آمد

عروس ہنر سالک کہ عروس وار در حجلہ سالکست حجلہ حسن مراد وجود یا دل بیارا اے خس وخاشاک بشریت بروب معنے آنست کہ اے سالک تو از بخت شکایت مکن وہمگی ہمت خود مصروف طلب او کن وخویش را بتوجہ غیر میالا وہموارہ قلب خود را بتصفیہ حجلہ بیارا کہ او خود طالب است درویش وار و ترا از تو نزدیکست قولہ

دلفریبان نباتی ہمہ زیور بستند	دلبرِ ماست کہ با حسن خداداد آمد

نبات مصری ورستنی دلفریبان نباتی معشوقان مجازی ہمہ زیور بستند محتاج زیور اند حسن خداداد حسن ازلی قولہ

زیر بارند درختان کہ تعلق دارند	اے خوشا سرو کہ از بار غم آزاد آمد

بار غم کنایہ از غم خزان قولہ

مطرب از گفتۂ حافظ غزلے نغز بخوان	تا بگوید کہ ز عہد طربم یاد آمد

بگویم

از گفتہ حافظ از اشعار حافظ تا بگوید کہ ز عہد طربم یاد آمد از براے آنکہ خلق را از طرف ما خبر دہد کہ از عہد طرب کہ وقت خوردن مے است وآن کنایہ از عشق است یاد آمد اے بر دل ما جوش زد واین سخنہا گفتہ شد غزل

دل شوق لبت مدام دارد	یارب زلبت چہ کام دارد

مدام ہمیشہ یارب کلمہ تعجب است قولہ

جان شربت مہر و بادۂ شوق	در ساغرِ دل مدام دارد

مهر محبت ساغر دل اضافۃ بیانیہ مدام ہمیشہ قولہ

خرم دلِ آن کسیکه صحبت	با یار علی الدوام دارد

ے علی الدوام ہمیشہ قولہ

شوریدهٔ زلف یار دائم	در دامِ بلا مقام دارد

شوریدہ پریشان یعنے عاشق دام بلا اضافۃ بیانیہ قولہ

تا صید کند دلے بشوخی	بر گل ز بنفشه دام دارد

تا صید کند از برائے آنکہ صید کند بر گل ز بنفشہ دام دارد بر گل ذات ز بنفشہ صفات دامی گستردہ قولہ

آخر رسدم که باز پرسم	کان دلبر ما چه نام دارد

رسدم می باید مرا باز پرسم جستجو نمایم قولہ

با یار کجا نشیند آن کو	اندیشهٔ خاص و عام دارد

کے با یار رواصل گردد کہ باندیشۂ خاص و عام یعنے در خیال ما و تو گرفتار است قولہ

حافظ چو دمے خوشست مجلس	اسباب طرب مدام دارد

اے حافظ چون مجلس عاشقان بہم رسیدہ پس مے بنوش بے مے مجلس لاینفع غزل

دست از طلب ندارم تا کام من بر آید	یا تن رسد بجانان یا جان ز تن بر آید

طلب جستجو دست داشتن باز ماندن کام مقصود و معنی مصرع آیندہ اینست درین جست و جو دو چیز است یا بمقصود رسم یا بمیرم تا ازین شدائد رہائی یا بم دردا افسوس قولہ

جان بر لبست و حسرت در دل که از لبانش	نگرفته هیچ کامے جان از بدن بر آید

از لب کام گرفتن بوسہ مراد قرب جان از بدن بر آید بمیرم قولہ

از حسرتِ دهانت جانم به تنگ آمد	خود کام تنگدستان کے زان دهن بر آید

دہان مراد وحدت جانم بتنگ آمد بہیچ نوع مفہوم نمیشود تنگدستان مفلسان کے زان دہن بر آید کہ این مقام عارفان کامل است قولہ

بر خیز تا چمن را از قامت و قیامت	هم سرو در بر آید هم نارون بر آید

چمن کنایۃ از دل قامت کنایت از وجود ہ چیست قامت نے المثل یعنے وجود ہ مے کند

ع این بیت در نسخه صحیح موجود نیست

وصیت

استعارہ ان قامت معود و قیامت صفت قامت است ہم سرو در بر آید ہم ناروں بر آید۔ سرو و ناروں زیبایش چمن است یعنی چمن دل ما زیبی گیرد **قولہ**

بنمائے رخ کہ خلقے والہ شوند و حیران ۔۔۔ بکشائے لب کہ فریاد از مرد و زن بر آید

رخ وجہ اللہ اے جمال خود بکشائے لب بسخن در آ کہ فریاد از مرد و زن بر آید خروشان و مشتاق تو گردد **قولہ**

ہر بوئے آنکہ در باغ یابد گلے چو رویت ۔۔۔ آید نسیم و ہر دم گرد چمن بر آید

ہر بوئے آنکہ بتوقع آنکہ باغ دل و دنیا گل تجلی و محبوب روئے ذات آید نسیم و ہر دم گرد چمن بر آید نسیم انفاس ہر دم کہ بر گرد چمن دل سیر آن مینماید **قولہ**

ہر یک شکن ز زلفش پنجاہ شست دارد ۔۔۔ چون این دل شکستہ با آن شکن بر آید

شکن پیچ و اینجا روز و شب مراد کنایہ تغیر و تبدل سزد زلف مراد دنیا باعتبار ظلمت و سواد شست بمعنے دام اینجا کنایہ از حوادث و آفات عالم سزد معنے آنست کہ ہر روز و شبے و ہر تغیرے و تبدلے پنجاہ حادثہ دارد کہ ہر یکے سد راہ گمارو یعنے دنیا کہ کثیر الحوادثات والآفاتست سالک غریب تنہا پنجاہ حادثہ و آفات را دران بچہ وجہ نجاتست اے ہر روزے و ہر شبے چون بر سالک پنجاہ حادثہ و آفات در آید این سالک تنہا چہ طور بآن افات بر آید و اگر زلف کنایہ از جذبہ عشق یعنی ہر پیچ و تاب جذبہ عشق کہ بسالک رو نماید پنجاہ دام دارد این دل رسیدہ چہ طور ازان سر برآرد و ازان بر آمدہ راہ مقصد گیرد

غزل

داد گر ترا فلک جرعہ کش پیالہ باد ۔۔۔ دشمن دل سیاہ تو غرقہ بخون چو لالہ باد

جرعہ کش محتاج و ملتجی **قولہ**

ذروۂ کاخ رفعتت راست ز فر ارتفاع ۔۔۔ راہروان وہم را راہ ہزار سالہ باد

خرطن

ذروہ بلندی کاخ کشک فر زیبائی و شکوہ راہروان وہم اضافتہ بیانیہ **قولہ**

چون بنوای قامتت زہرہ شود ترانہ ساز ۔۔۔ حاسدت از سماع آن ہمدم آہ و نالہ باد

بہوائے ت

نوا آواز مراد سرود ترانہ ساز سرود گوید سماع شنیدن **قولہ**

نہ طبق سپہر و آن قرصۂ سیم و زر کہ ہست ۔۔۔ از لب خوان حشمتت سہلترین نوالہ باد

قرصه سیم وزر ماه ومهر لب کناره سهلترین کمترین قوله

زلف سیاه پرچمت چشم وچراغ عالمست   جان زنسیم دولتت در شکن کلاله باد

پرچم موے بن ماده گاو کوہی شکن پیچ کلاله قسم زلف قوله

حافظ تو درین غزل حجت بندگی نوشت   لطف عبید پرورت شاہد این قباله باد

عبید پرور بنده پرور قباله خط غزل

رسید مژده که ایام غم نخواهد ماند   چنان نماند چنین نیز هم نخواهد ماند

چنان اشارت بایام وصل چنین اشاره بایام ہجر قوله

غنیمتے شمر اے شمع وصل پروانه   که این معامله تا صبحدم نخواهد ماند

شمع اصحاب دول پروانه خدم وحشم این معامله کارفرمائی یعنی اے اہل دولت رجوع دولت غنیمت شمرده بشکرآن درآئید وحقوق حشم ومتعلقان رارعایت نمائید واز آزار زیر دستان باز آئید وازین دولت وحشمت مغرور نباید شدن که اسرع الزوال وثمر گوناگون وبال که کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته ونیز شمع مرشد وسالک پروانه مسترشدان وحواس خمس اعضا یعنی اے سالک فرصت راغنیمت شمار تاآنکه اختیار در دست است کارے کن که شایسته درگاه باشد که شکر وسلامتی اعضا وحواس برہمگنان لازم ونیز اے مرشد ہنگام ارشاد خود را غنیمت شمار ودر تربیت مسترشدان بکوش که اہمال موجب اخلال وسرمایه حیرت ووبال قوله

من ارچه در نظر یار خاکسار شدم   رقیب نیز چنین محترم نخواهد ماند

خاکسار خوار وبیقدر رقیب کنایه نفس وشیطان وجوارح محترم عزیز قوله

سروش عالم غیبم بشارتے خوش داد   که بر درِ کرمش کس دژم نخواهد ماند

سروش فرشته دژم غمگین ومخمور وتباه قوله

چو پرده دار بشمشیر میزند همه را   کسے مقیم حریم حرم نخواهد ماند

پرده دار شیطان که حاجب درخلوتسراے وحدت است حریم حرم مقام وصل قوله

چه جای شکر وشکایت زنقش نیک وبدست   که کس همیشه گرفتار غم نخواهد ماند

نقش نیک وبد اضافه بیانیه همین نیک وبد چو بر صفحه ہستی رقم نخواهد ماند چون زندگی

ع یحتمل که در بعضی نسخ بجاے مصرع ثانی این مصرع باشد مگر وزن مستقیم نیست ودر نسخ موجوده یافته نمیشود ۱۲

جاوید نیست و آخر الامر فنا است جاے شکایت نیست قوله

سرود مجلس جمشید گفته اند این بود   که جام باده بیاور که جم نخواهد ماند

جمشید نام بادشاه دوران جم زمانه جمشید مژده خوشخبری مخزن[۵] جاے خزینه قوله

برین رواق زبرجد نوشته اند بزر   که جز نکوئی اہل کرم نخواهد ماند

رواق بکسر پیشگاه خانه زبرجد زمرد رواق زبرجد آسمان که جز نکوئی اہل کرم نخواهد ماند که ذکر خیر کریمان تا قیامت است قوله

زمهربانی جانان طمع مبر حافظ   که نقش مهر و نشان ستم نخواهد ماند

اشارة به لاتقنطوا من رحمة الله جور و ستم گردش فلکی که از محبوب دور انگنده غزل

رو بر رهش نهادم و بر من گذر نکرد   صد لطف چشم داشتم و یکنظر نکرد

چشم امید قوله

ماهی و مرغ دوش نخفت از فغان من   آن شوخ دیده که سر از خواب برنکرد

آن شوخ دیده کنایه از محبوب سر از خواب برنکرد سر از خواب برنداشت قوله

سیل سرشک ما ز دلش کین بدر نبرد   در سنگ خارا قطرهٔ باران اثر نکرد

سیل سرشک کنایه از گریه و زاری سنگ خارا اشارت بدل محبوب باران کنایت از گریه

کلک سنے که از ان قلم سازند غزل

راہے بزن که آہے بر ساز او توان زد   شعرے بخوان که با او رطل گران توان زد

راه سرود مراد سخنان عشق راہے بزن سخنان عشق گو رطل جام نیم من قوله

بر آستان جانان گر سر توان نهادن   گلبانگ سربلندی بر آسمان توان زد

گر سر توان نهادن اگر سر نهادن میسر شود گلبانگ آواز شادی و خوشی قوله

قد خمیدهٔ ما سهلت نماید اما   بر چشم دشمنانت تیر از کمان توان زد

خمیده کج سهلت نماید قدرے و وقرے ندارد قوله

در خانقه نگنجد اسرار عشق و مستی   جام مئے مغانه هم با مغان توان زد

سخنان عاشقانه و اسرار حقائق با عاشقان بیان توان کرد کلموا الناس علی قدر عقولهم

[۵] این بیت یافت نشد

از شرم در حجابم ساقی تلطفی کن
باید که بوسهٔ چند بر آن دہان توان زد

از شرم یعنے از شرم بمایگی در حجابم محجوبم و دم از وصل نتوانم زد ساقی تلطفی کن بجام عشق اعانتے نمایا بمایہ عشق بوسهٔ چند بران دہان توان زد بوصل توانم رسید چہ بوسہ نلے وصل معلوم قولہ

بر جوئبار چشمم گر سایه افگند دوست
بر خاک رہگذارش آب روان توان زد

جوئبار چشم یعنے چشمم کہ از گریہ بمنزلہ جوئبار است بر خاک رہگذارش آب روان توان زد برای آنکہ تا گرد راہ بدامن او نرسد فالی بزن بگو انشاء اللہ بمراد خواہم چراکہ حال نکو در قفاسے فال نکوست برگ ساختگی قولہ

درویش را نباشد منزل سرے اسلطان
مائیم و کہنہ دلقے کاتش دران توان زد

کاتش دران توان زد لایق سوختن باشد قولہ

اہل نظر دو عالم در یک نظر ببازند
عشقست و داد اول بر نقد جان توان زد

اہل نظر عشاق داد نوبت باختن قمار وغیرہ معنے بیت آنست عشاق دین و دنیا را در یکنظر ببازند ان انکہ ایشان را مقام عشق است کہ از جمیع مقامات بالا است و در عشقبازی داد اول بر نقد جان توان زد نہ بہ دین و دنیا قولہ

عشق و شباب و رندی مجموعہ مراد است
ساقی بیا کہ جامے درین زمان توان زد

شباب بفتح پردہ سرود و جوانی رندی نزد اہل تصوف قطع نظر از انواع اعمال در طاعت و از رسوم خلایق و عالم بیباکی ست رندی اینجا عالم بیباکی است ؛ در طریقت چستی و چالاکی ہست ؛ و آنکہ رندی سازد او را ارجمند ؛ رسم و عادات نسازد پاے بند ؛ رند عالم سوز کے باشد بذات ؛ پاے بند رشتہ صوم و صلوۃ ؛ گاہ جانش سوے کعبہ کردہ سیر ؛ گاہ عازم گشتہ بر اقصاے دیر ؛ کعبہ و میخانہ او را بیشکے ؛ در رہ رندی ہمیگردد یکے ؛ آنکہ در کعبہ مناجاتش بود ؛ پیش از ان اندر خراباتش بود ؛ ظاہر و باطن خلا و در ملا ؛ رند باشد غرقۂ نور خدا ؛ جانش از رندی بواحد آشنا ست ہدا لعنت و رحمت بنزدش واحد است ؛ نہ ز رحمت خاطر او را سرور ؛ نہ ز لعنت در کمال او قصور ؛ پیش او یکسان بود حلوا و زہر ؛ خواہ لطف از دوست بیند خواہ قہر ؛ ہر چہ محبوبش بدست خود دہد ؛ گیرد و بر ہر دو چشم خود نہد ؛ قولہ

گر دولت وصالش خواہد در کشودن
سرہا برین تخیل بر آستان توان زد

اگر دولت وصال اور وزنے روسے دہد تخیل خیال بستن قولہ

شد رہزن سلامت زلف تو وین عجب نیست
گر راہزن تو باشی صد کاروان توان زد

سلامت عافیت زلف جذبہ عشق صد کاروان توان زد یعنے یک عافیت چہ صد کاروان توان زد قولہ

حافظ بحق قران کز زرق و شید باز آ
باشد کہ گوے عیشے با مخلصان توان زد

بحق سوگند زرق و شید مکر و فریب و بار وے ریا باشد کہ گوے عیشے با مخلصان توان زد یعنی در زمرہ مخلصان در آئی غزل

روز وصل دوستداران یاد باد
یاد باد آن روزگاران یاد باد

درین غزل خطاب بمحمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز بدوستان قولہ

کامم از تلخی غم چون زہر گشت
بانگ نوش بادہ خواران یاد باد

نوش شیرین و نوشیدن زان سر زلف و رخ گلفام او سر زلف عشق و رخ گلفام یعنے ازان عشق و محبت و مشاہدہ کہ در ازل داشتم از گلعذاران یاد باد گلعذاران مراد معشوق و نیز عاشقان کہ از شادی وصل رخ شان چون گل افروختہ و در بعضے نسخہ اے گلعذاران دیدہ شدہ رود جوے زندہ رود نام جوئیست در سپاہان و بر کنار او باغیست باغکاران نام قولہ

گرچہ یاران فارغند از یاد من
از من ایشانرا ہزاران یاد باد

فارغ خالی و پرداختہ نیک بسیار قولہ

من کہ تدبیر غم بیچارہ ام
چارۂ آن غمگساران یاد باد

غمگسار لفظ گسار بضم خورندہ و غمگساران عاشقان قولہ

راز حافظ بعد ازین ناگفتہ بہ
اے دریغ اے رازداران یاد باد

اے رازداران خطاب بہم طریقان و ہم صحبتان غزل

رسید مژدہ کہ آمد بہار و سبزہ دمید
وظیفہ گر برسد مصرفش گلست و نبید

بہار ہنگام مشاہدات سبزہ دمید چمن سرسبز شد وظیفہ مراد انفاس مصرف جاے خرچ

نبید شراب نبیذ در اصل بذال است تبدیل آن بدال نموده و فرق درمیان دال و ذال آنست که اگر پیش از وحرف صحیح ساکن بود مهمله خوانند چون بند و پند و خواهند وغیره و اگر حرف صحیح متحرک یا حرف علت ساکن یا متحرک بود معجمه خوانند مثال صحیح متحرک چون گنبذ و گذشت و گذرد و کاف گذشت و گذر حرف صحیح متحرک است که پیش از دال واقعست و مثال حرف علت ساکن چون اُستاد و اُستاذ و نبید و نبیذ و مثال حرف علت متحرک چون بردو زید و بعضے گفته ؎ در کلام فارسی فرقے میان دال و ذال ؛ بشنوو اسپ فصاحت را بر ینسوال ران ؛ هر کجا ما قبل او ساکن بجز علتے است ؛ همچو باد و بود و بید و دید انرا دال خوان لیکن صحیح آنست که هر دو باید خواند استاد، اُستاذ قوله

صفیر مرغ برآمد بط شراب کجاست ‖ فغان فتاد به بلبل نقاب گل که درید

صفیر آواز مرغ کنایه از بلبل بط شراب صراحی شراب بصورت بط نقاب گل که درید درین عبارت تقدیرست که نقاب گل درید و ایام بهار رسید و گل شگفته گردید قوله زروی ساقی مهوش گلے بچین امروز مشاهده محبوب حقیقی حاصل نما که گرد عارض بستان خط بنفشه دمید این محبوبان مجازی مانند خط برروی آن ذات ازینجاست که المجاز قنطرة الحقیقة عارض بستان که بمنزله بستان ست این تعینات را بمنزله خط بر رخسارهٔ ذات برآورده جامے دیگر نموده قوله

مکن ز غصه شکایت که در طریق ادب ‖ براحتے نرسد آنکه زحمتے نکشید

فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا قوله

خدائے را مددے اے دلیل راه حرم ‖ که نیست بادیهٔ عشق را کرانه پدید

خدائے را بواسطه خدا دلیل رهبر راه حرم راه عشق کرانه کناره یعنی انتها قوله

من این مرقع رنگین چو گل نخواهم سوخت ‖ که پیر باده فروشش بجرعهٔ نخرید

مرقع گدڑی و مراد از مرقع رنگین اعمال ریائی و وجود موهوم پیر باده فروش ضمیر شین بر مرقع و پیر باده فروش مرشد۔ قوله

بکوے عشق منه بے دلیل راه قدم ‖ گم شد آن که درین ره برهبری نرسید

من لا شیخ له فشیخه ابلیس دلیل راهبر قوله

عجائب ره عشق اے رفیق بسیارست ‖ ز پیش آهوے این دشت شیر نره بدرید

آهوے این دشت عاشق که آهوے عشق است

ز میوه هاے بهشتی چه ذوق دریابد ۔۔۔ کسیکه سیب زنخدان شاهدے نگزید

میوه هاے بهشتی عارفان ومحبوبان چه ذوق دریابد اسرار وکمالات ایشان چه دریابد کسیکه سیب زنخدان شاهدے نگزید کسے که معشوقی بدست نیاورده وعشقے حاصل نکرد قوله

چنان کرشمه ساقی دلم زدست ببرد ۔۔۔ که باکسے دگرم نیست برگ گفت وشنید

چنان بنوعے کرشمه ساقی مشاهده محبوب برگ طاقت قوله زروزگار شکایت چرا کند درویش مراد از درویش درین بیت خطاب از دل بوجود جفا کنایه از استغنا وعدم التفات زروزگار که دید از روزگار هیچکس نه دید پس باید که ما شکایت کنم نه تو قوله گلے نچید زبستان آرزو دل من حصول تمنا نمود مگر نسیم مروت درین چمن نه وزید معدوم شد وفا ومروت نیافت قوله

شراب نوش کن وجام زر بصوفی ده ۔۔۔ که پادشه زکرم جرم صوفیان بخشید

جام زر صفائی دل یا خیال عشق یا قطره که جام خالی بمید هند صوفی کنایه از خود پادشه حق تعالی جرم صوفیان بخشید لایواخذ العشاق بما یقولون ویفعلون قوله

بهار میگذرد مهر گسترا دریاب ۔۔۔ که رفت موسم وحافظ هنوز می نچشید

بهار ایام جوانی داد گسترا خطاب بمرشد دریاب توجه بحال ما کن رفت موسم موسم کنایه از جوانی ورفت باعتبار قریب الوقوع هنوز مے نچشید حصول عشق ننمود غزل

روشنی طلعت تو ماه ندارد ۔۔۔ پیش تو گل رونق گیاه ندارد

طلعت دیدار وروے قوله

گوشه ابروے تست منظر چشم ۔۔۔ خوشتر ازین گوشه پادشاه ندارد

گوشه ابرو تیو خیال ابروے تو که مشاهدات تجلیات است ازین گوشه اشارت بگوشه ابرو قوله

دیده ام آن چشم سیه دل که تو داری ۔۔۔ جانب هیچ آشنا نگاه ندارد

آن چشم اشارت بذات وسیه باعتبار استغنا وعدم التفات جانب هیچ آشنا نگاه ندارد بهیچ آشنا مدارا نمے کند قوله

جانب دلها نگاه دار که سلطان ۔۔۔ ملک نگیرد اگر سپاه ندارد

یعنے دلهاے عاشقان بدست آر که سلطان باوجود کوس سلطنت مینوازد اما چون سپاه ندارد ملک گیری چکند واین نظر بشوکت وحشمت ظاهری نموده میگوید یعنی چنانچه غرور وشان شوکت سلطان

روئے

درکثرت سپاه است همچنین شان محبوبان درکثرت عاشقان است ویا برای ترغیب بتفقد احوال وگرنه وی ازینها منزه است قوله

اے شه خوبان بعاشقان نظری کن   هیچ شهی چون شما این سپاه ندارد

هیچ شهی چون شما بادشاه ندارد یعنی چون شما بادشاهی که ما داریم هیچ شاه را میسر نیست حیف است که ما چنین پریشان باشیم وتو متوجه بما نباشی قوله

رطل گرانم ده اے مرید خرابات   شادی شیخی که خانقاه ندارد

رطل گرانم ده یعنی جام مالامال عشق بمن عطا نما ایمرید خرابات اشاره به پیر چه وی عاشق است ومرید خرابات جز عاشق نتواند شد شادی شیخی بشادی شیخی همچو ما یا آنکه شادی باد هر شیخی را که خانقاه ندارد اظهار لاف وکرامات نکند قوله

خون خور وخامش نشین که آن دل نازک   طاقت فریاد دادخواه ندارد

خون خور رنج درکش واین خطابست ازجانب مرشد یا ازخود بخود خامش نشین دم بچون وچرا مزن خاطر نازک خاطر محبوب که نازک است طاقت اے طاقت شنیدن دادخواه عاشق قوله

نے من تنها کشم تطاول زلفت ؛ تطاول دست درازی تطاول زلفش تصدیعات وبلیات عشق او کیست بدل داغ آن سیاه ندارد؛ داغ- اشاره بسوختگی آن سیاه اشارت بزلف موافق مضمون ؎ کس نیست که افتادهٔ آن زلف دوتا نیست ؛

قوله

تا چکند با رخ تو دود دل من   آئینه دانی که تاب آه ندارد

تا چکند الحال باید دید که چکند آئینه اشارة برخ آه اشارت بدود دل قوله

شوخی نرگس نگر که پیش تو بشگفت   چشم دریده ادب نگاه ندارد

نرگس عاشق که پیش تو بشگفت اظهار خود نمود پس مواخذه منما وعیب مکن چشم دریده بیحیا کنایه از عاشق ادب نگاه ندارد چه ادب از تقاضای حیاست واو از حیا بیگانه قوله

حافظ اگر سجده نکرد مکن عیب   کافر عشق اے صنم گناه ندارد

گر سجده نکرد اگر عجز که لازمهٔ عشقست نکرد واین تدارک آن بیت است که تا چه کند کافر عشق

عاشق کہ در عشق محو شدہ غزل

روز ہجران و شب فرقت یار آخر شد — زدم این فال وگذشت اختر و کار آخر شد

زدم اینفال این سخن کہ مضمون مصرع اول بود بجاے تفاؤل گرفتم گذشت اختر ستارہ نحس کہ ثمرہ اش جدائی بود رفت کار آخر شد ہجر بپایان رسید قولہ

آن ہمہ ناز و تنعم کہ خزان مے فرمود — عاقبت در قدم باد بہار آخر شد

ناز و تنعم غرور و غلبہ خزان ایام ہجر قدم بفتح معروف و بضم[عہ] باز آمدن از سفر قولہ اگر آن تبتلی کار من از زلف تو بود اگرچہ بسبب عشق تو گرفتار شدائد و بلیات شدہ بودم حل این عقدہ ہم از روے نگار آخر شد آخر الامر از مشاہدہ روی تو رفع آن غم شد قولہ

شکر ایزد کہ باقبال کلہ گوشہ گل — نخوت باد دی و شوکت خار آخر شد

خار غم اندوہ در سایہ گل بقوت عشق دولت تیزی میزد اظہار تکبر و فخر خود میکرد گل چو بر باد شد گل عشق چون شگفتہ گردید و بکمال رسید بخت دل افروز دل افروز صفت بخت ساقی بخت دل افروز اضافہ بیانیہ یعنی بخت تیمار بکسر غمخوارگی کلہ گوشہ عز و قدر نخوت خود بینی دی ماہ خزان کنایہ از ایام ہجران قولہ

صبح امید کہ بد معتکف پردہ غیب — گو برون آی کہ کار شب تار آخر شد

شب تار ایام ہجران قولہ

آن پریشانی شبہای دراز و غم دل — ہمہ در سایہ گیسوے نگار آخر شد

گیسو طلب و راہ معشوق میکدہ مقام مرشد یاد دف و چنگ نے حجاب و بے محابا کہ مراقوبہ و شیخی و قرار آخر شد توبہ و شیخی و قرار کہ لوازمہ خودیست قولہ

باورم نیست ز بدعہدی ایام ہنوز — قصۂ غصہ کہ در دولت یار آخر شد

از بدعہدی زمانہ ہنوز باورم نمی آید کہ ایام ہجران آخر شد مبادا کہ باز بہجران مبتلا سازد قولہ

ساقیا عمر دراز و قدحت پر مے باد — کہ بسعی تو ام اندوہ خمار آخر شد

خمار اندوہ و غم عشق قولہ

در شمار ارچہ نیاورد کسے حافظ را — شکر کان محنت بیحد و شمار آخر شد

در شمار ارچہ نیاورد نظر بہ بے سر و سامانی قصہ بیحد و شمار اعراض و انکار و بے سر و سامانی و پریشانی غزل

زاہد خلوت نشین دوش بمیخانہ شد — از سر پیمان گذشت بر سر پیمانہ شد

عہ قدم بضم قاف و دال بمعنی باز آمدن از سفر ۱۲ عہ این ابیات در نسخ موجودہ یافتہ نشد ۱۲ عہ این بیت در نسخ مجموعہ نیست ۱۲

میخانه عالم عشق معنے آنست که آن زاہد ظاہر پرست از ظاہر پرستی باز آمد و در راہ عشق درآمده و عہدے که باصحاب ظواہر بسته بود بشکست و به پیمانه شراب که عبارت از عشق است مشغول گردید قوله

شاہد و شمع و شراب آمده بود دش بخواب　باز به پیرانه سر عاشق و دیوانه شد
مغبچه میگذشت راہزن دین و دل　در پے آن آشنا از ہمه بیگانه شد

مغبچه تجلی غیر از تجلی ذات و نیز مرشد یعنے تجلی از تجلیات و مشاہده از مشاہدات گرداگرد زاہد میگشت و در نمودار خشمش مے نشست چون زاہد اور آشناے خود یافت دلش بدو بشتافت و از ہمه بیگانه شد و بدو یگانه قوله

آتش رخسار گل خرمن بلبل بسوخت　چہرۂ خندان شمع آفت پروانه شد

آتش رخسار گل روشنی تجلی آن محبوب خرمن بلبل وجود عاشق چہره خندان شمع روشنی تجلی المحبوب آفت پروانه ہلاکی عاشق معنے آنست که بلبل و پروانه میخواست که بخیال کارے دگر باشد و ترک محبت گوید و از محبوب صبر کند بہیچ وجه میسر نشد دل که عاشق صابر بود مگر بشکست یعنی مدتے پاے صبر و قناعت در دامن تسلیم بتکلف گرد آورد و از ہمه خلق روے برتافت و بگوشۂ نامرادی بنشست آخر الامر بمجرد دیدن روے معشوق آن ہمه زہد و عزلت برباد شد قوله

گریۂ شام و سحر شکر که ضائع نرفت　قطرۂ باران ما گوہر یکدانه شد

ضائع نرفت اے موثر شد قطره باران اشارت بگریه گوہر یکدانه شد دُر بے بہا اے موجب عز و شرف قوله

نرگس ساقی بخواند آیت افسونگری　حلقۂ اوراد ما مجلس افسانه شد

نرگس چشم مراد مشاہده ساقی محبوب و مرشد یعنی مشاہده محبوب آیة افسونگری خواند و ما را از مجلس طریقه باز رہاند و بمرتبه رساند که حلقه اوراد ما مجلس افسانه شد یعنے کار ما از اوراد خواندنی گذشت و بمرتبه بالا که عشق است و مشاہده محبوب متمکن گردید قوله

صوفی مجلس که دی جام و قدح می شکست　دوش بیک جرعه مے عاقل فرزانه شد

مے عشق عاقل و فرزانه شد کمال عقل آنست که از فانی بباقی گراید و از ادنے باعلے

غزل

زہے خجستہ زمانے کہ یار باز آید ۔۔ بکام غمزدگان غمگسار باز آید

زہے بمعنے تحسین وآفرین زمان ساعت ووقت غمزدگان عاشقان غمگسار معشوق خیال چیزے کہ درخواب نمودہ شود ویادردل آید شاہ خیال اضافۂ بیانیہ ابلق چشم اضافۂ بیانیہ ومعنی اینمصرع آنکہ چشم درراہ خیال محبوب وقف کردہ ام شہسوار محبوب در انتظار خدنگش ہمیرود دل من خدنگ جنسیے از تیر چوبین مراد تجلی قہاری کہ موجب فناء عاشق است مقیم مدام اگرنہ درخم چوگان رود سر من یعنے اگر این سر در عشق او فدا نگردد با سر زلفین او قرارے کرد درجذبہ محبت وعشق او گرفتار شد قرار باز آید آرام شود سرشک من نہ زند موج برکنار چو بحر چندین گریہ وزاری رو ننماید اگر میان ویم درکنار باز آید با محبوب خود ہم آغوش شوم بلبلان عاشقان خار مراد رقیب ونفس وشیطان وشدائد وبلیات ببوے آن بدان واسطہ وبآن امید نوبہار باز آید مشاہدات رو نماید نقشبند قضا حق تعالے کہ ہمچو سرو بدستم نگار باز آید کہ نگار کہ مانند سرو است بدستم باز آید غزل

زدل برآمدم وکار برنمے آید ۔۔ زخود بدر شدم ویار در نمی آید

زدل برآمدم از دل برآمدم یعنی ترک دل نمودم اے اضطراب بکمال رسید زخود بدر شدم از خود گذشتم قولہ

درین خیال بسر شد دریغ عمر عزیز ۔۔ بلاے زلف درازت بسر نمی آید

درین خیال اشارہ بحصول وصال بسر شد آخر شد بلای زلف درازت تصدیعات وبلیات عشق ونیز راہ عشق بسر نمی آید منقطع نمیشود قولہ

ہمیشہ تیر سحرگاہ من خطا نشدی ۔۔ کنون چہ شد کہ یکے کارگر نمے آید

تیر سحرگاہ آہ سحری ودعاے سحری خطا نشدی رد نمے شد کنون چہ شد الحال چہ حال است کہ یکے کارگر نمے آید یکے بدرجہ اجابت نمیرسد قولہ

نظر بروے دل آراے یار ماو نہ ۔۔ بہیچ وجہ دگر کار برنمے آید

یعنے ما عاشقانیم بہیچ وجہ من الوجوہ کار دگر کہ زہد وپارسائی وطاعت وعبادت ازما برنمی آید الّا نظر بروے محبوب کہ کار عاشق ہمین استغراق بجمال محبوب است قولہ

چنان بحسرت خاک در تو مے میرم ۔۔ کہ آب زندگیم در نظر نمے آید

آب زندگی اضافة بیانیه وحصول مقصود قوله

فدای دوست نکردیم عمر ومال دریغ	که کار عشق ز ما اینقدر نمی آید

فدای تصدق این قدر اشاره بفدای جان ومال که اول قدم است در عشق قوله

قد بلند ترا تا ببر نمی گیرم	درخت کام ومرادم ببر نمی آید

ای تا عشق ترا بحد کمال نمبرسانم بمقصد خود نمی رسم قوله

مقیم زلف تو شد دل که خوش سوادی دید	وزان غریب بلاکش خبر نمی آید

مقیم زلف تو شد گرفتار جذبهٔ عشق ویا گرفتار علائق دنیوی شد سواد شهر عظیم مراد مکان وزان غریب بلاکش اشاره بدل قوله

ز شصت صدق گشادم هزار تیر دعا	وزان میانه یکی کارگر نمی آید

ز شصت صدق از روی صدق گشادم روان کردم وزانمیانه اشاره بهزار دعا کارگر نمی آید بعرض قبول نمی آید قوله

ز بسکه شد دل حافظ رمیده از همه کس	کنون ز حلقهٔ زلفت بدر نمی آید

رمیده متنفر شده حلقه زلف لذات دنیوی وجذبه عشق غزل

سحر بلبل حکایت با صبا کرد	که عشق روی گل با ما چها کرد

بلبل سالک صبا مرشد گل محبوب حقیقی معنی آنست که در هنگام سحر سالکی بمرشد کامل از روی استمالت شکایت درد دلارام خود گفت که عشق روی آن محبوب با ما چه کرد وچه شعبده پیش آورد بیان آن میکند قوله

از آن رنگین رخم خون در دل انداخت	وزان گلشن بخارم مبتلا کرد

اول بمشاهده رخ رنگین خود خون در دل ما انداخت یعنی گرفتار عشق خود ساخت که عاشق را دل سراسر خون باشد وازان گلشن قرب که مطالب فراوان وحظوظ بیکران دارد بخار هجران وحوادث در ابتلا در آورد وچون از توجه مرشدان رنج ومحنت یکسو شد وبمطلوب رسید میگوید قوله

غلام همت آن نازنینم	که کار خیر بی روی وریا کرد

همت توجه نازنین کنایة از مرشد کار خیر بی روی وریا کرد عند الله ما را بمطلوب رسانید قوله

خوشش باد آن نسیم صبحگاهی	که درد شب نشینان را دوا کرد

خوشش ضمیر شین نسیم صبحگاهی از قبیل اضمار قبل الذکر صبحگاهی مرشد درد هجر شب نشینان کنایة از خود دوا وصل قوله

اگر از سلطان طمع کردم خطا بود … ور از دلبر وفا جستم جفا کرد

یعنی اگر طلب توجهٔ مرشد نمودم خطا کردم چه فیاض حقیقی اوست واین در محلی است که طالب بمطلوب رسید وخود را غرق دریاے فضل او ببیند ازینجاست که ۵ گوهر چو دست داد بدریا چه حاجت است جفا کرد چه در خوبان وفا نیست ونیز او حاکم مطلق است یفعل الله ما یشاء عاشق را با خواست چه کار قوله

من از بیگانگان هرگز ننالم … که با من هرچه کرد آن آشنا کرد

آن آشنا کرد یعنی حق تعالے که همه مراد اوست قوله

بهر سو بلبلے عاشق در افغان … تنعم در میان باد صبا کرد

بلبل عاشق متشرع وزاهد متورع در راه طلب محبوب بشور وغوغا مرد وتنعم از وصال محبوب ودریافت مطلوب عاشق لایزالی رندلا ابالی باد صبا عاشق که صبا کردار سیار گلشن عشق است قوله

نقاب گل کشید از دست سنبل … گره بند قبا چون غنچه وا کرد

گل محبوب زلف سنبل تجلیات انوار معنے آنست که پس از مجاهدات چون بعنایت ازلی دلم شگفته شد وحجاب خودی وپنداری که در من ومحبوب نقابے بود مرفوع گشت ونهفته شد مشاهدات تجلیات محبوب باز حاجب گشت وحجابے دیگر در پیش نشست ومیتواند که سنبل زلف جذبهٔ عشق بود یا علائق دنیا یعنی چون سالک ودین نشا ورسیده دلش بر مثال غنچه بود شگفته گردید وگلهاے مرادش شگفت وحجاب نهفتگی روے خود نهفت جذبهٔ عشق با عوائق دنیا در پیش آمد که دلش باز بصد وجه ازان در ریش آمد وبا حاجب ومانعش نگشت وگرد وغبار از پیش نشست یعنی بالیشان بهر مرتبه که میرساند رساند غزل

سمن بویان غبار غم چو بنشینند بنشانند … پریرویان قرار از دل چو بستیزند بستانند

سمن بضم نام گلے سپید وسمن بویان کنایه از محبوبان غبار گرد برآمده ونیز کدورت طبع غبار غم اضافهٔ بیانیه بنشانند اے رفع گردانند اشاره بغبار غم بستانند اشاره بقرار قوله

بفتراک جفا دلها چو بربندند بربندند … ز زلف عنبرین جانها چو بگشایند بگشایند

فتراک شکاربند فتراک جفا اضافهٔ بیانیه یعنے وقتیکه بر اسپ محبوبیت فتراک جفا بر می بندند دلها را بسته غم واندوه میگردانند واز زلف عنبرین ۵ خود وقتے که بر کشایند جانها را از رشتهٔ غم واندوه رهائی میدهند وشادان وخورم مے سازند قوله بعمرے یکنفس با ما چو بنشینند بنشانند بعمرے

۵ عنبر بوزن قنبر [illegible] دست وقیل چشمه ایست در دریا از قعر بجوش بر آید می آید ۱۲ ابراہیم شاہی -

بعد ازین که تو بنشیند توقفی بفرمایند. نہال شوق در خاطر چو برخیزند بنشانند یعنی چون برخیزند نہال شوق خود را در خاطر عشاقان بنشانند و واله خود سازند قوله ز چشم لعل رمانی چو می خندند مے بارند ؎ وقتیکه آن سمن بویان بسبب استغنا عدم التفات مے خندند و تمسخر میکنند از غایت غم و اندوه از چشمان من اشکہاے سرخ مے بارند ز روی ما راز پنہانی چو می بینند میخوانند وحال آنکه اند مے من وقتے که مے بینند عشق و محبت ما را درمے یابند و آثار اخلاص معائنه نمایند قوله

سر شک گوشه گیران را چو دریابند دُر یابند ‖ رُخ از مہر سحر خیزان نگردانند گر دانند

گوشه گیران عاشقان که از ماسوا گوشه گرفته اند چو دریابند دُر یابند چون غور کنند و معلوم نمایند بمنزله دریابند و موجب عز و فخر خود شمرند سحر خیزان عاشقان نگردانند گر دانند اگر محبت عاشقان بدانند رخ از ایشان نگردانند ز فکر آنانکه در تدبیر درمانند در مانند یعنی کسانیکه دوا در درد عشق سهل شمرند از فکر آنان که در تدبیر درمان اند یعنی عاشقان عاجز گردند قوله

چو منصور از مراد آنانکه بردارند بردارند ‖ چو مجنونان هر آن قومی که حیرانند حیرانند

منصور نام ولی مشہور بردارند بالاے دار ہستند بردارند مقصود خود بردارند و ہر آن قومے که حیران جمال محبوب مجازی اند در بادیه سرگردانی حیران اند یعنی بعشق حقیقی نمے آید

قوله

درین حضرت چو مشتاقان نیاز آرند باز آرند ‖ بدین درگاه حافظ را چو میرانند میخوانند

مشتاقان عاشقان نیاز آرند عاجزی کنند باز آرند اشاره بسمن بویان میرانند میکشند قوله

سالها دل طلب جام جم از ما میکرد ‖ وانچه خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد

جام جم جامے که جمشید ساخته بود و احکام جہان در وے مشاہده میشد مراد لطیفه الٰہی که در دل سالک وارد شود و عشق از و پیدا مے شود و نیز از جام جم مرشد باشد یعنی دل از سالہا از ما طالب جام جم بود تا بکشف تعینات رسد عاقبت الامر چون بدولت عشق یا مرشد صفای دل میسر شد و بسبب آن تجلی محبوب حقیقی در خود یافت گفت آنچه خود داشت آنچه در ذات خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد حصول آن از جام جم مے طلبید قوله

گوهرے کز صدف کون و مکان بیرونست ‖ طلب از گمشدگان لب دریا میکرد

یعنے محبوب حقیقی که از غایة عظمت در کون و مکان نگنجد و میزان هر دو جهانش نسنجد از ظاهر پرستان که گم شدگان لب دریاے عمان اند بلکه تا گردن غریق کما اخبرنا اصدق الصادقین نحن اقرب الیه من حبل الورید و از کمال غفلت یافت خود گم کرده و پے بدان نیاورده وچون[له] یافت خود را نیافته دیگرے بوسیله او چه خواهد قوله

آن همه شعبده ها عقل که میکرد آنجا		سامری پیش عصا و ید بیضا میکرد	

شعبده بازی آن همه شعبده زهد و ورع و قیل و قال که میکرد یعنے قبل ازین مینمود آنجا اشاره بعشق ید بیضا معجزه موسے ؑ و آن در کف دست مبارک بوده هنگامے که او را مینمود هر که میدیدے بهر حالة که بودی طریقه میکشی چون دست را گرد آوردی بعده بنده بحال خود آمدی سامری پیش عصا و ید بیضا میکرد اے لا ینفع قل جاء الحق وزهق الباطل آنکه فکرش گره از کار جهان نگشاد یعنے پیر مغان ورق خاطر یعنے خاطر خود را یا ورق خاطر مرا ازین نکته اشاره بعشق و توحید قوله

مشکل خویش بر پیر مغان بردم دوش		کو بتائید نظر حل معما میکرد	

بتائید مدد کردن معما مشاکیل قوله

دیدمش خرم و خندان قدح باده بدست		واندران جام دو صد گونه تماشا میکرد	

قدح باده مراد عشق و اندران جام اشاره بدل یا بمقام عشق دو صد گونه تماشا مشاهدات تجلیات قوله

گفتم این جام جهان بین بتو کے داد حکیم		گفت آنروز که این گنبد مینا میکرد	

این جام جهان بین دل و نیز عشق حکیم خدا ان الله عزیز حکیم آن روز که این گنبد مینا میکرد یعنے روز ازل قوله

گفت آن یار کزو گشت سر دار بلند		جرمش آن بود که اسرار هویدا میکرد	

اشاره بمنصور جرم گناه اسرار هویدا میکرد موافق آنکه هر کس که سر فاش کند این سزاے اوست قوله

بیدلی در همه احوال خدا با او بود		او نمیدیدش و از دور مدارا میکرد	

بیدلی عاشقی یدو بطرف منصور او ضمیر بمنصور نمیدیدش التفات بقول او نے نمود و از دور مدارا میکرد خود بخود میخواند که بیا قوله

[له] و فتح با بیان مجیح شد و گفتند چندگاه است که با خطاب بتاب میشنویم و میگویند که حیات ما از آب است و ما هرگز آب را ندیده ام یعنے از ایشان شنیده بودند که در فلان دریا ماهیست دانا او آب را دیده پیش او رویم او آن را بما نماید و چون باو رسیدند پرسیدند گفت شما چیزے بغیر از آب مرا نمائید تا من آب را بشما نمایم ۱۲

[ـه] این بیت در نسخ موجوده نیست ۱

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید — دیگران هم بکنند انچه مسیحا میکرد

فیض روح القدس لطف الہی وفضل نامتناہی انچہ مسیحا میکرد اُبرئ الاکمہ والابرص واحی الموتی ارسطو در اثلوحیا گفتہ کہ خلوت گزیدم وریاضت نمودم وخلع بدن نمودہ از ملابس طبیعت مجرد شدم ودر خود حسنے غریب ونورے عجیب میدیدم وخود را جزوے از اجزاے عالم روحانی می یافتم وصاحب تاثیر بودم پس ترقی کردم بحضرت ربوبیت ونورے مشاہدہ کردم کہ نہ بزبان وصف آن توان کرد ونہ بگوش لغت آن توان شنید ناگاہ فکر من میان من و آن نور حجاب شد متعجب ماندم کہ چگونہ ازان عالم تنزل کردم ودر تلویحات این نقل شہود بافلاطون ست وتوہم نکنی کہ این مرتبہ علیہ وصف قومی اند کہ در ازمنہ ماضی بودہ بنا بران گوید فیض روح القدس قولہ

گفتمش زلف چو زنجیر بتان از پے چیست — گفت حافظ گلۂ از دل شیدا میکرد

یعنے مر آنمحبوب را گفتم کہ این زلف مسلسل عشق را از بہر چہ رہا کردۂ گفت براے آنکہ حافظ گلہ از دل شیدا میکرد مبادا کہ بطرف دیگر مائل شود ؎ زانکہ دیوانہ ہمان بہ کہ بود اندر بند غزل

ساقی اندر قدحم باز مے گلگون کرد — در مے کہنۂ دیرینۂ ما افیون کرد

ساقی قضا وقدر می عشق مئ کہنہ محبت قدیم وچون ساقی افیون بحریفان دہد تحمل آن نکنند باینجا مراد از افیون ذوق معنی آنست کہ ساقی قضا وقدر عشق را تازگی نمودہ ودر عشق دیرینہ ما ذوقے وحلاوتے افزودہ مئ دیرینہ مے کہنہ مراد سخنان عشق برابر میداد بقدر استعداد افزون کرد زیادہ ازحد پاک تمام پاک زخود بیرون کرد اشارہ بفناء کلی ساغر پیالہ مراد وجود پیمانہ شخص بت سنگین دل محبوب حقیقی باعتبار بے نیازی معنی بیت آنست تو مپندار کہ محبوب بے نیاز در وجود من نہ اکنون عشق نہاد بلکہ عطیہ الیست کہ از ازل بما عطا شدہ استاد ازل محبوب حقیقی مے آموخت عطا مینمود دیگران عالمان وزاہدان خرد علم دین وعبادت کہ از مقتضیات خرد است مرا مجنون کرد عشق عطا کرد افسون سخنان مہر ولطف چشم جادو سے مشاہدہ ذاتی غزل

سحر چون خسرو خاور علم بر کوہساران زد — بدست مرحمت یارم در امیدواران زد

خسرو خاور مشرق آفتاب عَلَم برزدن طلوع نمودن بدست مرحمت از روے مرحمت در امیدواران بزد نزد امیدواران قدم رنجہ نمود قولہ

چو پیش صبح شد روشن کہ حال مہر گردون چیست — برآمد خندۂ خوش بر غرور کامگاران زد

۵ این غزل در نسخ موجودہ نیست

مهر آفتاب یعنی چون صبح را روشن و واضح گشت که حال سیارات فلک چیست جز طلوعی و غروبی حالتے دیگر نیست و آنکه حال محبت گردون ہیجست صبح بر آمد و بر غرور کامران خنده زد که مغرور شوید قوله

نگارم دوش در مجلس بعزم رقص چون برخاست	گره بکشود از گیسو و بر دلهاے یاران زد

گره بکشود از ابروے لبے در خنده و خوشی شد بر دلهاے یاران زد یاران را در پیچ و تاب انداخت قوله من از رنگ صلاح آنکه بخون دل بشستم دست یعنی من امید از زہد و پارسائی ہمان روز منقطع کردم که چشم باده پیمایش صلا بر ہوشیاران زد * چشم باده پیما چشم مخمور کنایه از تجلی ذاتی صلا آواز دادن و افروختن آتش و آواز براے طعام ہوشیاران عاشقان یعنے تجلی خود بر عاشقان نموده و ایشان را بخود کشید قوله

کدام آہن دلش آموخت این آئین عیاری	کز اول چون برون آمد ره شب زنده داران زد

عیاری دزدی چون برون آمد از اختفا بمنصه ظهور شب زنده داران عاشقان در آب و رنگ[٥] رخسارش چه خون خوردیم و جان دادیم یعنے چه خون خوردیم تا او این حسن و جمال پیدا کرده ٥ بے تقاضاے نظر حسن تو افزون نشود * تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود * و چون بحد دلربائی رسید اول بتاراج عاشقان در آمد قوله

[٥] این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

منش با خرقه پشمین کجا اندر کمند آرم	بهر موے که مژگانش ره خنجر گزاران زد

منش با خرقه پشمین من که لباس فقیری دارم بهر موے که مژگان هر موے مژگان او ره خنجر گزاران زد کار خنجر گزاران میکند خنجر گزاران دلاوران و عاشقان

شهنشاه مظفر فر شجاع ملک و دین منصور	که جود بیدریغش خنده بر ابر بهاران زد

شهنشاه مظفر فر ازینجا در مدح بادشاه آمد منصور نام بادشاه کنایه از مرشد جود بیدریغش بخشش بیشمار آن مرشد خنده بر ابر بهاران زد ابر را در معرض ہیچ مے شمرد قوله

ز شمشیر سرافشانش ظفر آنروز بدرخشید	که چون خورشید انجم سوز تنها بر ہزاران زد

بدرخشید طالع شد که چون خورشید انجم سوز تنها بر ہزاران زد که چون خورشید انجم سوز طلوع نمود تنها بر ہزاران زد قوله

تعالی الله زہے ذاتے که تا نیرنگ ہستی یافت	صفاے جوہر پاکش دم از پرہیزگاران زد

زہے ذاتے اشارۃ بمنصور نیرنگ ہستی یافت در معرض وجود درآمد صفاے جوہر دانش دم از پرہیزگاران زد یعنے طالب قوله

دوام ملک و عمر او بخواه از لطف حق حافظ ‌‌ ‌‌ که چرخ این سکۂ دولت بدور روزگاران زد

چرخ سکۂ دولت او را در دور زمانہا زد یعنے در زمانہا بوجود در آورده قوله از ان ساعت که جام می بدست او مشرف شد ؛ جام مے بدست او مشرف شد یعنے دل ما بدست آورد و در دلداری ما کوشید زمانہ ساغر شادی بیاد غمگساران زد زمانہ از استماع این شاد شد قوله نظر بر قرعۂ توفیق و یمن دولت شاہیست یعنے حافظ طالب و جویان آنست که حق تعالی توفیق رفیق وے گرداناد و دولت سلطنت وے را مبارکباد بده کام دل حافظ که فال بختیاران زد الہا مراد دل حافظ برآر که فال نیکوان درخواست نموده غزل

ساقی حدیث سرو و گل و لاله میرود ‌‌ ‌‌ وین بحث با ثلاثۂ غساله میرود

در جواہر الاسرار آورده که حکماء یونان در ترتیب شراب خوردن اصطلاحے دارند که علی الصباح سه کاسه خورند که غسل معده کند آنرا ثلثۂ غساله گویند و بعد از طعام پنج کاسه میخورند که ہضم طعام کند و آنرا خمسۂ ہاضمه گویند بعد ازان ہفت کاسه دیگر میخورند که ازان خواب بآرام کنند و آنرا سبعۂ نائمه گویند پس حافظ بر اصطلاح حکما نشو و نمائی طبع و صفت بہار میکند که حدیث سرو و گل و لاله در حالتے میرود که طیب النفس شده ام و آن بعد از ثلثۂ غساله می باشد خصوصاً در صباح بہار مراد آن باشد که اے ساقی سرو و گل و لاله که از علامات بہار است درمیان آمده پس چنانچه دیگر مردمان بدیدن سرو و گل و لاله خوش میشوند ما بنوشیدن ثلاثه خورسندی بہم رسانیم و مراد از ثلثۂ غساله تجلیات صوری و افعالی و ذاتی مسموعست که سلطان غیاث الدین ملک ہند در ان آوان که تسخیر بنگاله مے نمود مرض صعبش روے داد که دست از جان شیرین خود شُست پس سه کس را از حرم سراے خود که الفت باینہا بیشتر داشت آزاد ساخت یکے را نام سرو و دیگرے را نام گل و دیگرے را نام لاله بود اتفاقاً ازان بیماری صحتش روے نمود سلطان خدمت اینہا را بمعنے تصور نمود التفاتے که باینہا داشت بیشتر از بیشتر بر صفحۂ دل نگاشت اتباعان دیگر از آتش غیرت سوختند و بجاے خویش ہر یکے را بطعن غسالگی میدوختند در حین انبساط با سلطان اظہار این معنی نمود بخاطر سلطان خطور کرد

که این را خواجه بصدد غزل آرد و خواست که مصرعهٔ دوم را البته بیتے درست کند هر چند جست وجوے نمودند از شعراء زمانه که در خدمتش بودند قفل این صندوق سربسته از هیچکس نکشود عرض نمودند که درین زمان در شیراز شمس الدین نام در شعر گوئی شهرتے نموده و گوے سخنوری بچوگان فصاحت از شعراے وقت در ربوده او را درین معنی باید آزمود سلطان اینمعنی را مرقوم مصحوب رسول بخدمت خواجه فرستاد خواجه بربدیهه این غزل مرقوم نموده بدست رسول داد و در مصرعهٔ ثانی اظهار کرامت خویش نموده که لفظ ثلثه غساله که هیچ احدے بران اطلاع نداشت بیان فرمود و از شیراز تا بنگاله که یکساله راه کاروانیان ست تعین نمود و اینمعنی را خود اظهار فرمود قوله

طے مکان به بین و زمان در سلوک شعر	کاین طفل یکشبه ره یکساله میرود

طفل یکشبه سخن باعتبار فکر شب قوله

شکر شکن شوند همه طوطیان هند	زین قند پارسی که به بنگاله میرود

شکر شکن فیضیاب طوطیان شعرا قند پارسی شعر پارسی قوله

مے ده که نوعروس چمن حد حسن یافت	کار این زمان ز صنعت دلاله میرود

مے ده شعر بگو چمن دل نوعروس چمن اضافة بیانیه و نیز سخن حد حسن کمال فصاحت صنعت تعریف کردن و اصلاح نمودن دلاله شعر از صنعت دلاله میرود محتاج اصلاح کسے نیست قوله

آن چشم جادوانهٔ عابد فریب بین	کش کاروان سحر بدنباله میرود

آن چشم جادوانه اشارت بمحبوب حقیقی و سلطان غیاث الدین کش کاروان سحر بدنباله میرود یعنے پیشواے ساحران است قوله

خوی کرده میخرامد و بر عارض سمین	از شرم روے او عرق از ژاله میرود

خوی کرده باحسن کمال چه عرق بررو موجب ازدیاد حسن است یعنی وقتیکه باکمال حسن در چمن میخرامد قطرهٔ شبنم ژاله کردار که بر عارض یاسمین افتاده گویا که از معائنهٔ روے او از غایت انفعال عرق گردیده

قوله

از ره مرو ز عشوهٔ دنیا که این عجوز	مکاره می نشیند و محتاله میرود

از ره مرو نصیحت بسلطان میکند عشوه فریب این عجوز اشارت بدنیا محتاله حیله ساز قوله

باد بهار مے وزد از بوستان شاه
وز ژاله باده در قدح لاله میرود

باد بهار فیض ربانی ژاله قطرات رحمت باده محبت قدح دل معنے این بیت آنست باد بهار که فیض است از گلستان بادشاه حقیقی می وزد از قطرات رحمت یعنی شراب محبت بدل میرسد قوله

چون سامری مباش که زر دادو از خری
موسے بهشت واز پے گوساله میرود

سامری قصه اش بالا مرقوم شد بهشت فروگذاشت غزل

ساقی ار باده ازین دست بجام اندازد
عارفان را همه در شرب مدام اندازد

ازین دست ازین قسم عارفان کنایه از مقلد شرب نوشیدن مدام شراب قوله

در چنین زیر خم زلف نهد دانه خال
اے بسا مرغ خرد را که بدام اندازد

زیر خم زلف تصدیعات عشق و عالم صفات و تعینات دانه خال وحدت و نور شهود مرغ خرد اضافه بیانیه قوله

اے خوشا حالت آن مست که در پاے حریف
سر و دستار نداند که کدام اندازد

اے مست ولا یعقل قوله

روز در کسب هنر کوش که مے خوردن روز
دل چون آئینه در زنگ ظلام اندازد

هنر معیشت میخوردن کنایه از کثرت نوافل معنے آنست که روز در کسب معیشت کوش و در طاعت غیر از مفروضه بروزان کردن موجب ریاست و باعث صد گونه بلا است قوله

آن زمان وقت مے صبح فروغ است که شب
گرد خرگاه افق پردهٔ شام اندازد

مے صبح فروغ مے که مانند صبح روشنست پرده شام اندازد شب طالع شود قوله

زاهد خام طمع بر سر انکار بماند
پخته گردد چو نظر بر مے و جام اندازد

حاصل آنست یعنے وقت کثرت نوافل و ذکر و فکر و تلاوت قرآن آن وقتست که آفتاب در شفق مغرب مختفی گردد زاهد خام طمع زاهد که بسبب زهد طالب وصال گردیده بر سر انکار بماند در انکار عشق و محبت است پخته گردد شایان وصل محبوب گردد نظر بر مے و جام اندازد در عشق در آید و بمشاهده محبوب باشد قوله

زاهد ار سر ز کله گوشهٔ خورشید برار
بخلت ار قرعه بدان ماه تمام اندازد

اگر وصل آن محبوب حاصل شود قوله

بادہ با محتسب شہر ننوشی حافظ　　که خورد بادہ ات سنگ بجام اندازد

بادہ شراب محتسب عقل زنہار ہرگز سنگ بجام اندازد رسوا سازد معنے آنست که عشقبازی باوجود عقل مکن که عقل در عشقبازی باتو متلذذ گردد اما عاقبت الامر ترا رسوا سازد ونیز در عشق عقل میارہ وبا او مشورت مکن که درین امر یگانگی با او موجب فضیحت ورسوائی است قوله غزل

سر سودائی تو اندر سر ما می گردد　　تو ببین در سر شوریده چها می گردد

سر خیال سودا عشق ومحبت چوگان سر زلف جذبه عشق بسیر وپا حیران وپریشان قوله

از جفاے فلک وغصه دوران صد بار　　بر تنم پیرهن صبر وقبا می گردد

از رنج وتصدیعات که ازین فلک ناہموار ودور دوار که بر ما درو ونموده طاقت شکیبائی نمانده ضعیفی ناتوانی ہلال ماه نو انگشت نما مشہور بلبل طبع اضافه بیانیه فرقت جدائی گلعذار رخ اضافه بیانیه ویر گاہے است مدتے است مدید بے برگ ونوا بے توشه وسامان بہوا داری در عشق ومحبت آن سرو قد لاله عذار میگردد اشاره بہمان طبع آن سنگین دل محبوب ہمچنان یعنی بے تغیر وتبدل در پے آن زلف دوتا در طلب عشق ومحبت آن محبوب غزل

سرو چمان من چرا میل چمن نمیکند　　ہمدم گل نمیشود یاد سمن نمیکند

سرو چمان مرشد ومعشوق وتجلی چمن وطن وکاشانه ودل وسینه بے کینه گل کنایه از خود ونیز محبوب ودل ومثله سمن قوله

تا دل ہرزه گرد من رفت بچین زلف او　　زان سفر دراز خود عزم وطن نمیکند

ہرزه بیہوده چین زلف جذبه عشق یاد وطن نمیکند وطن را فراموش کرده قوله

پیش کمان ابروت لابه ہمیکنم ولے　　گوشه کشیده است ازان گوش بمن نمیکند

کمان ابرو مشاہده تجلیات ونیز محبوب از ذکر خبر اراده کل لابه عجز گوش کشیده است در غایه سرکشی است از ان بدین سبب گوش بمن نمیکند سخن من نمی شنود قوله

ساقی سیم ساق من گر ہمه درد میدہد　　کیست که تن چو جام مے جمله دہن نمیکند

ساقی سیم ساق محبوب درد تصدیعات تن چو جام مے جمله دہن نمیکند متجرع آن نمیشود قوله

دست خوش جفا مکن آب رخم که فیض عطر　　بیمدد سر شک من در عدن نمیکند

ف این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

ف در اکثر این مصرع چنین موجود است ۱۲

دست خوش سنجرہ و دستمال فیض بخشش عطر بکسر بوے خوش قوله

لخلخه سا می‌شد صبا دامن پاکت از چه رو | خاک بنفشه زار را مشک ختن نمیکند

لخلخه گوے عنبرین با چند خوشبوی آمیز چون عود قماری و مشک تتاری و عنبر اشهب دکافور یا بی ختن ولایتے است مشک خیز قوله

چون ز نسیم میشود زلف بنفشه پر شکن | وہ که دلم بیاد آن عهد شکن نمیکند

پر شکن پر پیچ وہ افسوس قوله

دی گله ز طره اش کردم و از سر فسوس | گفت که این سیاه کج گوش بمن نمیکند

طره دنیا و جذبه عشق این سیاه کج اشارة بطره گوش بمن نمیکند بگفته بانیست یا سخن با نمی شنود و التفات بمن نمی کند قوله

کشته غمزه تو شد حافظ ناشنیده پند | تیغ سزا است هر که را درک سخن نمیکند

غمزه حالتیست که از برهم زدن و کشادن چشم محبوبان پیدا میشود مراد ازان تجلی ذاتی و ظهور و اخفاء محبوب درک سخن نمیکند بگفته سخن نمیرسد غزل

ستاره بدرخشید و ماه مجلس شد | دل رمیده ما را رفیق و مونس شد

این غزل در شان حضرت ع ستاره ذات محمد علیه السلام باعتبار بدایت که حقیر و یتیم بود دل رمیده دل عاشق که از ما سوا رمیده یعنی یتیمے درین نشاء رسیده و ستاره وار بدرخشید و باندک فرصت ماه دو جهان و جهانیان را منور ساخت دل مشتاق ما را که رمیده از همه بود مونس و رفیق شد قوله

نگار من که بمکتب نرفت و خط ننوشت | بغمزه مسئله آموز صد مدرس شد

نگار محمد علیه السلام بمکتب نرفت و خط ننوشت امے امی بود غمزه اشاره مسئله آموز استاد و معلم قوله

ببوے او دل بیمار عاشقان چو صبا | فداے عارض نسرین و چشم نرگس شد

ببوے او بامید نسرین عاشقان و اصل نرگس عارفان کامل آن محبے که از بیم منافقان اظهار محبت نمیتوان کرد چون بدولت مشرف شد مباهات کنان میگوید قوله

بصدر مصطبه ام می نشاند اکنون یار | گداے شهر نگه کن که میر مجلس شد

مصطبه میخانه گداے شهر کنایة از خود قوله

خیال آب خضر بست و جام کیخسرو | بجرعه نوشی سلطان ابوالفوارس شد

خیال آب خضر بست وجام کیخسرو یعنے وقتیکه دل من تمنای آب خضر وجام کیخسرو کرد پس بجرعه نوشی سلطان ابوالفوارس شد که اینجا هردو مشاهده اند قوله

طرب سرای محبت کنون شود معمور | که طاق ابروی یار منش مهندس شد

طرب سرای محبت اضافه بیانیه ونیز دل طاق ابرو عبارت از تجلیات منش ضمیر شین بدل مهندس اندازه کننده قوله

لب از ترشح می پاک کن زبهر خدا | که خاطرم بهزاران گنه موسوس شد

لب کلام ترشح می چکیدگی لطف وفضل یعنے سخنان خودرا از آب فضل ورحم که از وے میچکد از بهر خدا پاک کن چه در بعض اوقات عاشق را عتاب خوشتر از لطف آید که لطف بگستاخی آرد وعتاب بعذرخواهی بهزاران گنه خیال بوس وکنار موسوس وسوسه داده شده قوله

کرشمهٔ تو شرابے بعاشقان پیمود | که علم بیخبر افتاد وعقل بیحس شد

کرشمه ظهور مشاهده شرابے بعاشقان درداد عاشقانرا بنوعے مست وبیخبر ساخت که عقل بیخبر افتاد وعلم بیحس شد که از مستی آن هردو از کار رفتند دو چشم مراد همون چشم ومراد ازان صفات بصیرت ونیز مرشد قوله

چو زر عزیز وجودست شعر من آری | قبول دولتیان کیمیای این مس شد

عزیز وجود بے بدل قبول قبولیت دولتیان عاشقان وعارفان اینمس کنایه از شعر قوله

ز راه میکده یاران عنان بگردانید | چرا که حافظ ازین راه رفت ومفلس شد

میکده عشق زین راه اشارة بعاشقی غزل

سالها دفتر ما در گرو صهبا بود | رونق میکده از درس دعای ما بود

دفتر ما کردار واعمال صهبا شراب میکده باطن عارف مرشد کامل وآستان مرشد اگر کسے گوید این چنین سخن از ادب بخدمت مرشد دور است وشعر کذب وزور گوئیم که حق گوئی وبیان واقعی مخل ادب نیست واظهار حقیقت بے ادبی را سبب نه بلکه اتباع حق وتخلق است باخلاق الله مطلق کما قال الله لا یستحیی من الحق شیئا وهنگام استمالت این قسم مقالت بر زبان ابرار

ن پیمود

ابریس ۵ [illegible]

جاری گردد و هیچ ناخوشی ثمرہ نیارد چنانچہ تا ستر مرشد نباشد کرا ارشاد کند و او حامل بار امانت است تا موقع نباشد حمل خود کجا نهد کما فی الحدیث القدسی کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف و این معنی از شیخ محی الدین عربی در فصوص بیان نموده پس مباهات مرشدان و الیش هم چون رسل علیهم السلام باست خویش کما قال رسول ع تناکحوا توالدوا فانی اباهی بکم الامم یوم القیمة ولو بالسقط چه فرمائی اے صاحب که ازین توجیه رونق مرشدان ثبوت پذیرد و این قسم گفتار را بے ادبی دور گردو بانه قوله

	هر چه کردیم بچشم کرمش زیبا بود		نیکی پیر مغان بین که چو ما بدمستان	

پیر مغان مرشد طریقه بدست آنکه در مستی بیهوده گوید و آزار مردم جوید و بدمستان کنایه از افشا کنندگان اسرار عشق معنی آنست که مدتے مدید کسب دانش و اعمال ما در گره عشق و محبت بود خاطر ما بدو توجه ننمود یعنی خویش را در عشق انداختم سالها بکتب نپرداختم و رونق باطن مرشد یا منزل او از ما بدرس و عا ما بود و گرمی هنگامه او از مجمع ما بود پیر مغان را نیکی باد که ما بدمستان و بدکرداران هر چه کردیم بچشم کرم او زیبا بود و بحسن خلق او را تحمل ننمود تا ما را بمقصد رسانند که در طالب و مطلوب حجاب نماند قوله

	که فلک دیدم و در قصد دل دانا بود		دفتر دانش ما جمله بشوئید بمے	

قوله

	که حکیمان جهان ازقره خون پالا بود		مطرب از درد محبت غزلے می پرداخت	

مطرب مرشد غزلے مے پرداخت سخنان میگفت حکیمان ناصحان و واعظان قره خون پالا بود یعنے خون مے گریستند بالاصاف و افزون کننده دافزون کن و صافی کن قوله

	بر سرم سایۂ آن سرو سهی بالا بود		می شگفتم ز طرب زانکه چو گل بر لب جو	

می شگفتم ز طرب از غایت طرب خوش و خندان بودم آن سرو سهی بالا کنایه از مرشد قوله

	رخصت خبث ندادار نه حکایتها بود		یار گلرنگ من اندر حق ازرق پوشان	

یار گلرنگ کنایه از مرشد ازرق پوشان عاشقان و فقیران خبث پلیدی کنایه از افشاے اسرار عشق یعنے مرشد عشق درشان واصلان حقیقت رخصت افشاے اسرار نداد و نحکم من عرف الله کل لسانه مدار ازرق پوشان بر ابکمی نهاد قوله

دل چو پرکار بهر سو دوران میگردید | و اندران دائره سرگشته پا برجا بود

یعنی دل بسبب عشق پرکار وار در بیابان غموم و هموم هر سو میگردید اما در دائره مقام عشق آن دل سرگشته ثابت قدم بود و نیز پرکار قلم آهنین که نقش بدان بکار برند و ازان دائره ها برکشند باید دانست که درین بیت حلقه ذکر سالکان را بیان میکند و تصویر این حلقه باین صورت زیبا می سزد پس بهوش بنیوش اے طالب باهوش که دل سالک دو طرف دارد هر طرفے بقصودے رو آرد بر یکطرف مقام حضور مع الله است و دیگر مقام ماسوی الله که دلم هم چو پرکار میگشت بگفتن لا اله الا الله میگشت و اندران دائره گشت کنان سرگشته میگشت و پایش برجاے بود و ضرب لا اله را بر مقام الا الله بر محل مشاهده مے نمود ماسوی الله را بگفتن لا اله نفی میکرد و ضرب الا الله مے آورد بدین طرز محبوب حقیقی را در مقام مشاهده باثبات می آورد تا دائره مشاهده مع الله تمام شود و سالک در سلوک باین مقام رسد از بتان آن طلب بموجب بنده طلعت آن باش که آنے دارد و آن کیفیتے است در محبوب معرا و مبرا از تحریر و تقریر که عاشق از دیدن آن بیخود میشود و عشق ازان پیدا میشود از حسن شناسی اگر شناسنده حسن هستی بینا باید قوله

قلب اندوده حافظ بر او خرج نشد | که معامل بهمه عیب نهان بینا بود

قلب اندوده دل آلوده معامل صاحب معامله که یار گل رنگ یعنی دل حافظ که اندوده معرفت بود مشحون از اسرار عشق در حضور یار گلرنگ خرج نشد اے بظهور نیامد که صاحب معامله که یار گلرنگ است بهمه عیب نهان بینا بود بنابران ظاهر نگردد نیز قلب اندوده اعمال ناسره مراد بود خرج نشد مقبول نیفتاد و کارے ازان نگشاد حاصل آنست که در بازار عشق سرے آسوده پر غرور دمغز زرید افرد لغزیدن آرایش و نمایش نمیخرد بلکه قلب سلیم و دلی مستقیم که طمع بنمایش و آرایش نباشد در بازار عشق رواجے یابد یعنی عشق صرافست ناقد که عیار هر نقد را نیکو بشناسد و بمعیار لا تبصر خوافان الناقد بصیر صادق را از کاذب و مدعی را از محقق جدا کرده جبه و دستار که مجرد لباس و کسوه است به پیش او بنخیه نمی آرزد و نیز فاعبد ربک حتی یاتیک الیقین عبادت برای قربت و قربت برائے حضور و حضور قلب نیست مگر باخلاص و اخلاص دست ندهد مگر بخالص شدن از دست وجود بیهوده این نشود مگر کسے را که بر جاده مستقیم امر الهی و تابع شرع محمدی استوار باشد پس دل خود را بر جاده مستقیم امر الهی به تبعیت شرع نبوی قائم دار که لا یخفی علیه شئ فاعبد ربک کانک

تراه وان لم تکن تراه فانه یراک اے رفیق طریق جنان ولسان ارکان را در کار و دل را بیار
داران الله لا ینظر الی صورکم ولا الی اعمالکم ولکن ینظر الی قلوبکم ونیاتکم قلب اندوه حافظ براو
خرج شد غزل

سحرم دولت بیدار ببالین آمد گفت برخیز که آن خسرو شیرین آمد

دولت بیدار مرشد وارد بے برخیز ہشیار باش آن خسرو شیرین آمد قریبست که آن معشوق آید قوله

قدحے درکش و سرخوش بتماشا بخرام تا بہ بینی که نگارت بچه آئین آمد

قدحے درکش یعنے بہوش اے عشق حاصل نما سرخوش مست و مخمور بخرام روان بشو آئین رسم قوله

مژدگانے بده اے خلوتی نافه گشای که زصحراے ختن آہوے مشکین آمد

صحراے ختن عالم لاہوت آہوے مشکین تجلی و مشاہده قوله

گریه آبے برخ سوختگان باز آورد ناله فریاد رس عاشق مسکین آمد

فریاد رس مدد دہنده قوله

مرغ دل باز ہوادار کمان ابروئیست که کمین صید گہش جان و دل ودین آمد

ہوادار دوستدار و طالب کمان ابرو محبوب قوله

در ہوا چند معلق زنی و جلوه کنی اے کبوتر نگران باش که شاہین آمد

کبوتر سالک نگران ناظر شاہین طائر شکاری و مراد تجلی ذاتی قوله

ساقیا مے بده و غم مخور از دشمن و دوست که بکام دل ما آن بشد واین آمد

آن اشارة بدشمن واین اشارت بدوست که بکام دل ما آن بشد واین آمد همه موافق باشند و بکار آمدند

رسم بد عہدی ایام چو دید ابر بہار گریه اش بر سمن و سنبل و نسرین آمد

بد عہدی بیوفائی گریه اش بر سمن و سنبل و نسرین آمد ضمیر شین برابر بہار یعنے گریه ابر محض بر بیوفای زمانه است قوله

چون صبا گفتهٔ حافظ بشنید از بلبل عنبر افشان بتماشاے ریاحین آمد

صبا مرشد وارد گفته حافظ سخن حافظ ریاحین گلہا مراد حواس و سخنہا بلبل ہاتف و پیغمبر غزل

سوداے سر زلفش تا در سر ما باشد اگر عاشق سوداییش باشیم روا باشد

سوداخیال سر زلف جذبہ عشق سودائش خیال او زہے ہوسناکی از روے ہوس ہوسناکان صاحب ہوسان ہوا محبت و آرزو لعبت چینی کنایہ از محبوب خط و خال تجلیات متنوعہ کہ۵ خال و خط و ناز و غمزہ جبین پیشانی او۔ این ہمہ نقش تجلیہاست بر دل نقشبند خطا گناہ وفاداران عاشقان عنا مصیبت و آزار۔

غزل

شراب بیغش و ساقی خوش دو دام رہند — کہ زیرکان جہان از کمندشان نرہند

غش بفتح آب تیرہ شراب بیغش محبت بیغش ساقی خوش مرشد و محبوب شان ضمیر شراب و ساقی قولہ

من ارچہ عاشقم و رند و مست و نامہ سیاہ — ہزار شکر کہ یاران شہر بے گنہند

یاران شہر علماء و فضلاء قولہ

قدم منہ بخرابات جز بشرط ادب — کہ ساکنان درش محرمان پادشہند

خرابات مقام عارفان کہ وحدت و عشق است قولہ

جفانہ شیوہ درویشیست و راہروی — بیار بادہ کہ این سالکان نہ مرد رہند

چغانہ سرمندل بیکمر نے کمربند قولہ

بہوش باش کہ ہنگام باد استغنا — ہزار خرمن طاعت بہ نیم جو نخرند

یعنی من بر مغروری تو از حال مے ترسم کہ آبروے کہ از گفتگوے فصاحت و بلاغت و عبارت و اشارت حاصل کردۂ و آنرا وسیلہ نجات و درجات آخرت دانستۂ ناگاہ در بارگاہ استغنا آنرا بر خاک مزلت زنند و ازان جملہ ترا مفلس و بینوا گردانند و دردست تو از حسرت و ندامت نماند قولہ

غلام ہمت دردی کشان یکرنگم — نہ آن گروہ کہ ازرق لباس و دل سیہ اند

دردکشان یکرنگ عاشقان صادق بے ریا آن گروہ کہ ازرق لباس و دل سیہ اند درویشان مرائی و زاہدان مقلد حاصل این بیت آنست کہ در مقام عشق و محبت بصدق و اخلاص باید کوشید بطاعت و عبادت روے ریائی قولہ

مکن کہ کوکبہ دلبری شکستہ شود — چو چاکران بگریزند و بندگان بجہند

کوکبہ دلبری توجہ حضرت جلیل بندگان غلامان و چاکران نعمتہا قولہ

جناب عشق بلندست ہمتے حافظ — کہ عاشقان رہ بے ہمتان بخود ندہند

۵ و از شرح معلوم میشود کہ مصرع اول چنین باشد چغانہ شیوہ درویشی است و بیگمی واللہ اعلم

همتے حافظ ان الله یحب المعانی الهمم رہ بے همتان پست همتی و پست فطرتی غزل

شاهدان گر دلبری زینسان کنند ۔ زاهدان را رخنه در ایمان کنند

زاهد طائفه باشند که بنور ایمان والیقان جمال آخرت مشاهده کنند و دنیا را در صورت قبیح معاینه نمایند و از التفات بزینت مزخرف فانی او رغبت نمایند و تخلف این طائفه از صوفیه آنست که زاهد بحظ نفس خود از حق محجوب چه بهشت مقام حظ نفس است فیها ما تشتهی الانفس وصوفی بمشاهده جمال ازلی ومحبت لم یزلی از هر دو کون محجوب پس صوفی را در زهد مرور ائے مرتبه زاهد که حظ نفس ازان دور شود واین طائفه را دو متشبهه یکے متشبه محق بزاهد که هنوز رغبت ایشان بکلی از دنیا مصروف نشده باشد و خواهند که بیک بارگی از دنیا رغبت گردانند وایشانرا متزهد خوانند دویم متشبه مبطل بزاهد که برائے قبول خلایق ترک زینت دنیا کنند و خاطر از جمع اسباب دنیوی باز گیرند و بدان طلب تحصیل جاه کنند درمیان مردم و ممکن بود که بر بعضے حال ایشان متشبه شود و پندارند که از دنیا اعراض کلی کرده اند وایشان خود بر ملک ومال وجاه خریده اند ترک الدنیا للدنیا ولیکن که بر ایشان نیز حال خود متشبه شود گمان برند که چون خاطر شان بطلب اسباب دنیوی مشغول نیست علت آنست که اعراض کردند واین طائفه را مرائیه خوانند قوله

هر کجا آن شاخ نرگس بشگفد ۔ گلرخانش دیده نرگسدان کنند

شاخ نرگس محبوب گل رخانش ضمیر شین بر شاخ نرگس و گلرخان محبوبان واهل عرفان نرگسدان آوندے که نرگس دران کارند یا بنهند تا دیر ترک بتازگی وطراوت رو آرند وانیجا کنایه از دیده عشق مینماید که همیشه چون نرگسدان هاب اشک مملو لے یا بدمعنی آنست که هر کجا آن محبوب ومرشد من بجلوه درآید وبیان حقایق ومعارف نماید محبوبان معنوی که سائر اهل عرفان اند بدیده اش جا دهند واز دیدنش سیر نشوند قوله

یار ما چون سازد آهنگ سماع ۔ قدسیان در عرش دست افشان کنند

قدسیان ملائک دست افشان رقص قوله

اے جوان سرو قد گوے ببر ۔ پیش ازان کز قامتت چوگان کنند

ایجوان سرو قدا اے سالک گوئے ببر بهره ازین جهان فانی بردار یعنے حصول مشاهده بنما

قامت چوگان کنند بپری در رسد آنوقت نفع نه بخشد قوله

رخ نماید آفتاب دولتت	گر چو صبحت آئینه رخشان کنند

آفتاب دولت معشوق گر چو صبحت آئینه رخشان کنند اگر آئینه دل ترا مانند صبح رخشان کنند قوله

مردم چشمم بخون آغشته شد	از کجا این ظلم بر انسان کنند

آغشته آلوده انسان اشارت بمردم چشم نگاه ظهور دو چشم مراد تجلی ذاتی قوله

کن نگاهے از دو چشمت تا روان	مرگ را بر بیدلان آسان کنند

روان سے فی الحال بیدلان عاشقان قوله

عید رخسار تو گو تا عاشقان	در وفایت جان و دل قربان کنند

عید رخسار اضافه بیانیه و مراد از رخ اینجا مظهر حسن خدائیست یعنے دیدار۔ قوله

خوش برآمی از غصه ای دل کاهل راز	عیش خوش در بوتهٔ هجران کنند

اہل راز عاشقان تکمل در بوته هجران کنند مقام عبدیۃ نگاه میدارند قوله

سرکش حافظ ز آه نیم شب	تا چو شمعت نور دل تابان کنند

تابان روشن غزل

شراب و عیش نهان چیست کار بی بنیاد	زدیم در صف رندان هر آنچه بادا باد

شراب محبت عیش نهان ریاضت مخفی چون طریقه ملامتیه معنے آنست که عشق نهان باختن
شیوه رندان نیست و کاریست بے بنیاد چون نقش بر آب معهذا ما در صف زده ایم خویش را شاد
تا چه پیش آید هر چه بادا باد قوله گره ز دل بگشا غمگین مباش وز سپهر ناله مکن شکایت فلک
منما که فکر هیچ مهندس چنین گره نگشاد حقیقت گردش آسمانی معلوم هیچ حکیمے نگردید قوله

ز انقلاب زمانه عجب مدار که چرخ	ازین فسانه و افسون هزار دارد یاد

انقلاب زمانه برگشتن زمانه و منقلب بودن احوال از وصل ازین فسانه اشارة ببرگشتگی احوال
و نیز ازین نوع قصها قوله

قدح بشرط ادب گیر زانکه ترکیبش	ز کاسهٔ سر جمشید و بهمنست و قباد

بشرط ادب ادب بمعنی دانش کذا فی مهذب اللغات جمشید نام شاه بهمن نام پسر اسفندیار

قباد پدر نوشیروان که چهل سال بادشاهی کرده و بزرجمهر وزیر او بود مراد عرفا چون منصور و عین القضاة و فرید الدین عطار قوله

که آگه است که کاوس و کے کجا رفتند ۔ که واقف است که چون رفت تخت جم بر باد

کاوس نام شاہے گئے جمع کیان که در دور خود اعظم ملوک بودند وآن پنج بودند کیومرث و کیکاوس و کیخسرو و کیقباد و کیلہراسپ معنی آنست که عشقباز را بادب و دانش پیش گیر در سلوک عشق ہشیاری پذیر که درین ره سرہائے بسیار بے ادبان و بیخبران بباد رفت تخت جم تخت سلیمان چه جم اگر با خاتم و نگین و بلقیس و ماہی و امثال آن افتد سلیمان مراد بود و اگر مقابله آئینه و سد و امثال آن بود سکندر مراد بود و آنکه پیاله و شراب بود جمشید بود و چون ازینها چیزے مسطور نبود ہر چه بمقتضای محل بود ہمان مراد بود قوله

ز حسرت لب شیرین ہنوز مے بینم ۔ که لاله میدمد از خاک تربت فرہاد

شیرین نام معشوقۂ فرہاد و خسرو فرہاد نام سنگتراشے که عاشق شیرین بود کشتی مے پیالہ مے که بصورت کشتی سازند بغداد نام شہرے عظیم و مبارک قبة الاسلام در دو شصت ہزار گرمابه بود کذا من ابراہیم شاہی ۔ قوله

ز دست کم ننہم جام مئے مکن عیبم ۔ که پاک تر به ازین حریف دست نداد

ازین اشارت بجام مے قوله

مگر که لاله بدانست بیوفائی دہر ۔ که تا بزاد و بشد جام مے ز کف ننہاد

لاله عاشق کامل جام مے عشق و محبت قوله

بیا بیا که زمانے ز مے خراب شویم ۔ مگر رسیم بگنجے ازین خراب آباد

خراب فانی گنج وصل محبوب ازین خراب آباد فناء ہستی موہومه قوله

نمی دہند اجازت مرا بسیر سفر ۔ نسیم خاک مصلی و آب رکناباد

اجازت رخصت مصلا عید گاہے است در شیراز رکناباد تفرجگاہے است در شیراز که چشمۂ الله اکبر آنجاست و آنرا رکنے نیز گویند قوله

بنوش قدح صافی بناله دف و چنگ ۔ که بسته اند برابریشم طرب دلشاد

قدح کنایه از شراب از ذکر سبب و اراده مسبب از شراب مراد عشق بناله چنگ بتلقین مرشد طرب دلشاد کنایه از حصول مقاصد غزل

شاہد آن نیست کہ موئے میانے دارد
بندۂ طلعت آن باش کہ آنے دارد

موے یعنے موے سیاہ ودراز میانے یعنے موے باریک آن مراد ازان کیفیت است در محبوب کہ در تقریر وتحریر درنیاید وبدون ذوق آنرا نتوان دریافت چنانچہ خواجہ گفتہ ع از بتان آن طلب ار حسن شناسی ای دل ؛ ونیز جاے فرمودہ ع اینکہ میگویند وآن بہتر ز حسن ؛ یار ما این دارد وآن نیز ہم ؛ ونیز فرمودہ ع لطیفہ ایست نہانی کہ عشق ازو خیزد ؛ ومراد از لطیفہ نہان کیفیت است معنے آنست کہ بحسن معشوقان ظاہر فریفتہ مشو بلکہ بندۂ طلعت تجلیات آن محبوب پنہانی باش قولہ

شیوہ حور وپری خوب ولطیف است ولی
خوبی آنست ولطافت کہ فلانے دارد

حور وپری محبوبان مجاز وسالکان کامل فلانے اشارہ بمحبوب حقیقی ونیز مرشد قولہ

چشمۂ چشم مرا اے گل خندان دریاب
کہ بامید تو خوش آب روانے دارد

چشمۂ چشم مرا گریہ وزاری مرا گل خندان معشوق آب روانی گریہ وزاری قولہ

چشم وابروے تو در صنعت تیر اندازی
بستہ از دست ہر آنکس کہ کمانے دارد

چشم وابروے تو کنایہ از تجلی ذاتی وصفاتی ببستہ از دست ہر آنکس کہ کمانے دارد ہر دلاور پیرا ضعیف وعاجز مے گرداند قولہ

گوے از خوبی کہ برد از تو کہ خورشید آنجا
نہ سوار یست کہ در دست عنانے دارد

یعنے بے اختیار ومضطر قولہ

دل نشان شد سخنم تا تو قبولش کردی
آرے آرے سخن عشق نشانے دارد

دل نشان معقول سخن شعر نشانے قبولیت قولہ

در رہ عشق نشد کس بیقین محرم راز
ہر کسے بر حسب فہم گمانے دارد

وان اللہ احتجب عن العقول کما احتجب عن الابصار وعن الملاء الاعلی لیطلبونہ کما تطلبونہ انتم اکمال درین بیت آنست کہ ارباب کمال بعلم الیقین وعین الیقین وحق الیقین محرم راز میشوند ودرینجا مے گوید کہ چنین نیست جوابش آنکہ این مراتب یقین بنظر بارباب این مراتب اند نسبت براز یعنے ارباب مراتب سہ گانہ یقین میدانند کہ مارا نسبت براز علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین حاصل شد

ای کمان کہ امیر و وزیر و ضعیف و عاجز ۱۲

ولہذا این مراتب سہ گانہ ہم بجماعۂ کہ قائلند بہمہ اوست وہم بجماعۂ کہ قائلند ہمہ از وست حاصل میشود یقین است کہ حق بجانب یکے ازین دو طائفہ خواہد بود و مراد از علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین باین تمثیل روشن میشود کہ چون کسے چشم بپوشاند علم بوجود آتش بدلالت حرارت بروے علم الیقین است و چون چشم بکشاید و آتش را معائنہ ببیند عین الیقین و چون در آتش افتد و ناچیز شود و صفات آتش ازو صادر شود احراق و اشراق حق الیقین شد و صاحب علم الیقین طالب آنست کہ معلوم وے مشہود گردد پس بران علم اطمینان قرار ندارد و صاحب عین الیقین طالب آنست کہ در مشہود وجود فانی شود و یقین مرتفع گردد و خود را عین وے داند و ببیند پس بآن مشاہدہ اطمینان و قرار ندارد تا وقتیکہ یقین وے مرتفع شد و مشہود بجاے وے نشست و بحق الیقین متحقق گشت و اطمینان در مرتبہ دیگر نماند در دانش او کہ طالب او باشد و ازینجا معلوم شد کہ این مراتب بر حسب دانش صاحب این مراتب واقع میشوند قولہ

مرغ زیرک نشود در چمنش نغمہ سرای — ہر بہاریکہ ز دنبال خزانی دارد

مرغ زیرک عاشق کامل در چمنش بر حسن و جمال او کہ مصرع آیندہ صنعت اوست بہار گل رسم ترنجست کہ در نو بہار بیش دہد میوہ پس آرد بہار ہر لودات محبوب خزان کنایہ از فنا و عدم معنی آنست کہ ہر محبوبے را کہ بدنبال او فنا روانست مرغ زیرک را در چمن حسن او نغمہ سرائی و بال است ہموارہ خلیل وار لا احب الآفلین مقال قولہ

با خرابات نشینان ز کرامات ملاف — ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکانے دارد

خرابات نشینان عاشقان و عارفان ملاف لاف مزن غزل

صوفی نہاد دام و سر حقہ باز کرد — بنیاد مکر با فلک حقہ باز کرد

صوفی مرائی ظاہر پرست سر حقہ باز کرد شعبدہ دیگر در پیش نہاد حقہ باز شعبدہ باز معنی آنست کہ صوفی مکار مرائی دام شعبدہ بازی و عزم فریبی کشاد و بنیاد مکاری با فلک شعبدہ باز پیش نہاد و نمیداند قولہ

بازی چرخ بشکندش بیضہ در کلاہ — زیرا کہ عرض شعبدہ با اہل راز کرد

بازی چرخ گردش فلکی بیضہ در کلاہ شکستن رسمیست کہ شعبدہ بازان بیضہ مرغ در کلاہ پنہان میکنند و از بغل ظاہر میکنند و در بغل پنہان مے کنند و از دہن بر می آرند اگر شعبدہ بازی

دیگر دران ہنگام پیدا شود برای نموداری خود بازی و یرامے بندند تا او را ہیچ شعبدہ نمودن میسر نشود بیضہ در کلاہش شکستہ گردد یعنی ہر کہ شعبدہ با شعبدہ بازان پیش گیرد بیضہ بازی در کلہ خود شکستہ گردد قولہ

اے دل بیا کہ ما بہ پناہ خدا رویم		زان آستین کوتہ و دست دراز کرد	

کوتہ آستینی و دراز دستی عبارت از کم کرداری و بسیار گوئی و بگفتار بیفروغی و مردم را دلجوئی اے ازین صوفی کم کردار بسیار گوی بہ پناہ رویم قولہ قولہ

اے کبک خوشخرام کجا میروی بناز		غرہ مشو کہ گربہ عابد نماز کرد	

گربہ عابد نفس امارہ و فلک نماز طہارت و وضو یعنے اے سالک خوش رفتار و اے صاحب دولت نامدار کہ برفتار خوش میخرامی و مغرورانہ بتبختر در رفتار می آئی بہ تبعیت نفس و موافقت فلک مغرور مشو و راہ راست گذاشتہ براہ کج مرو کہ تبعیت نفس و موافقت فلک سر بسر دغا و فریب است و چون دغا و فریب عاقلان را عیب است وجہ دیگر معنے آن باشد کہ اے سالک راہ عشق بر ہر کسے بحسب ظاہر بینی موافقت شریعت بینی مغرور مشو بلکہ بران عمل کنی ۵ چون بسے ابلیس آدم روے ہست ٭ پس بہر دستے نشاید داد دست در حبیب السیر آوردہ کہ خواجہ عماد فقیر را گربہ بود ہر گاہ کہ خواجہ عماد نماز کردی با او موافقت بجا آوردی شاہ شجاع این معنی را بر کرامات او حمل نمودہ پیوستہ بر قدم اخلاص خدمت آنجناب کردی خواجہ حافظ کہ ازین معنی در رشک بود این غزل گفتہ فرستاد و قیل راہبی بود گربہ بر درے داشت و آن گربہ بہر دو دست بلعاب خویش دہن مے شست کبک خوشخرام را بدانجا گذر افتاد گربہ را بدین حالت وید دانست کہ گربہ از تاثیر صحبت او پرہیزگار گشتہ کہ مستقبل قبلہ نشستہ وضو میسازد بے وسواس پیش او عبور کرد گربہ او را درگرفت ازان روز این ضرب المثل شد قولہ

این مطرب از کجاست کہ ساز عراق ساخت		واہنگ بازگشت براہ حجاز کرد	

عراق عشق و نیز زہد قولہ

صنعت مکن کہ ہر کہ محبت نہ راست باخت		عشقش بروے دل در محنت فراز کرد	

صنعت مکن تکلف منما محبت نراست باخت ہمین قیل و قال را پیشہ ساخت آخر الامر فراز کرد

فرازکرد استفتاح کرد قوله

فرداکه پیشگاه حقیقت شود پدید ۔ شرمنده رهروی که نظر بر مجاز کرد

فردا قیامت پیشگاه مرتبهٔ حقیقت رهروے عاشقے غزل

صوفی ار باده بر اندازه خورد نوشش باد ۔ ورنه اندیشهٔ این کار فراموشش باد

باده عشق ومحبت اندازه مقدار استعداد نوشش تریاک ونافع یعنے صوفی ظاہر پرست که هنوز بشایان حقیقة نشده ومقام شریعت طے نموده اراده سلوک ومحبت نماید که فراخور استعداد در اسرار ربوبیت خوض کند وقدم پیش نهد که هنوز طفل این راه است واگر از اندازه خود بیش خورد وضبط اسرار نکند باید که این اندیشه را در دل نیارد ودر شریعت راسخ ودر طریق عشق خود را آزرده نسازد دیگے بیت صوفی ار باده الخ دوم بیت صوفیان جمله حریفند الخ شیخ عبدالواحد در حل بعضے ابیات از صوفی وزاهد وشیخ وپاکدامن اهل ملکوت مراد دارند امثال این دو بیت چه معنی باشد جواب آنست که این اشارت بر اینان میرود نه بر وجه حصر بلکه بر وجه غالب یعنی چون غرض امانت نامزد خراباتیان میخانه معرفت شد صوفیان پاک سرشت بسیار کوشیدند وبعوض آن جرعه طلبیدند بوے نشمیدند الا جبرئیل بطفیل مشاطگی این سرمستان ازلی موعود رویهٔ بکرهٔ واحد گشته چون یکبار ببیند از بار دیگر نومید شود تا سیف زیاده خورد وگویند اینکار نه بر اندازهٔ تو بود قوله

وانکه یک جرعه می از دست تواند دادن ۔ دست با شاهد مقصود بهم آغوشش باد

معنے آنست که آنکسے که جذبه از جذبات بدیگرے تواند بخشید ودر حق سالکان بخل نکند در شان وے دعا میفرماید ونیز آنکه حظے از حظوظ النفس از خوف حق ترک دهد شاهد مقصود در آغوش او باد که واما من خاف مقام ربه ونهی النفس عن الهوی فان الجنة هی الماوی قوله

پیر ما گفت خطا در قلم صنع نرفت ۔ آفرین بر نظر پاک خطاپوشش باد

معنے آنست که انچه حق سبحانه در وجود آورد از خیر وشر ونفع وضر همه باقتضاے عدالت بی خطا است واینکه خطا نمود میشود از کوته بینی ماست از انجهة که از ما صدور می یابد ومعنی بیت نیز اینچنین باشد یعنے پیر ما گفت که خطا در قلم صنع ایزدی نرفته همه بر نهج عدالت وصوابست هر چه از قلم رفته آفرین بر نظر پاک او که انچه بمقتضاے بشری خطا در چشم می نشیند آنرا العین ببصیرت غیر از و

در وجود نیست وجز حق دیگرے در چشمش شهود نه مراد را از صد در خطا معذور میدار ع گر نظر در سیر بے نوران کنی ؛ جمله را بیشک ز معذوران کنی ؛ نظر در سیر بے نوران کردن عبارت ازان بود که بدیدۀ غیرت نگرد که بر شخصے بحکم کل اناء یترشح بما فیه هرچه درون دارد بحکم امر ایجادی بے اختیار بظهور مے آید که طبیعت آتش چون محرق است نسوزد وجه یعنی وهم خطا در صنع که بر لوح دل من باقتضاے حکمة بالغه و مصلحت کامله صواب بقلم تقدیر رقم کرده بود بدین سبب در حضیض اولئک کالانعام بل هم اضل سبیلا فرو مانده بودم دست پیر کامل آنرا از کتمان عدم آورده و بر فراز شهود ان الله حکیم علیم نشاند برین سوال آنکه چون خطا نبود خطاپوشی بچه معنی بود وارد نشد وجه دیگر اصل در اشیا حسن و لطافة و خیر و شر و قباحت عارضی است و در عبادت تقلیب دارد یعنی آفرین بر نظر پاک پیر صاحب کمال مظهر لطف و جمال باد که خطاپوش است یعنی شر و قبح که عارضی است از نظر وے پوشیده شده یعنی خطا در نمی آید انچه اصل حقیقة است همان می بیند چه خوش گفته که خطا در قلم صنع نرفته وجه و نیز خطا قلم صنع نرفته تنبیه بران میکند قاصرانی که اثبات خطا می نمایند و نسبت خطا بصانع زیرا که همه فعل اوست و انچه در مصرع ثانی است اشارت بر آنست که نمایش خطا در نظر قاصران که دیدۀ ادراک ایشان از غشاوۀ تقلید و سبیل صورت بینی پاک نشده و از اطلاع بر فاعل حقیقی و احاطه بر مصالح کلیه نظام همه عالم صواب مینماید نظر او پاکست از غبار کدورت اغیار و خطاپوش است که در نظر قاصران مینماید از نظر حقیقة بین او پوشیده و لفظ خطا که در مصرع ثانی است مراد خطا است که در نظر قاصران مینماید نه خطاے فی الواقع وجه دیگر یعنی اے عزیز بیهوده بکار تو کار ما ساخته است و هرچه هست ازانجا به نسبت همه خوبست خالی از مصلحت نخواهد بود ما صنع الله فهو خیر ع زنیکو هرچه صادر گشت نیکوست فعل المحبوب محبوب وجه و نیز جمله معترضه است یعنی پیر ما که آفرین بر نظر پاک خطاپوش او باد چه خوش گفته که خطا در قلم صنع نرفته قوله

شاه ترکان سخن مدعیان میشنود		شرمے از مظلمه خون سیاوشش باد	

شاه ترکان کنایة از افراسیاب که پادشاه توران و ترکستان بود و سیاوش پسر کیکاوس پادشاه ایران و در میان پادشاه ایران و توران همیشه جنگ بود و افراسیاب سیاوش را کشته قوله

چشمم از آئینه داران خط و خالش گشت		لبم از بوسه ربایان لب نوشش باد	

خط تجلی صفاتی خال تجلی ذاتی نوش شیرین قوله

نرگس مست نوازش کن مردم دارش — خون عاشق بخورد گر بقدح نوشش باد

نرگس مرشد کامل و تجلی ذاتی قوله

گرچه از کبر سخن با من درویش نکرد — جان فدای شکرین پستهٔ خاموشش باد

شکرین پسته خاموشش دهن مراد سر مخفی و وحدت غزل

صبا به تهنیت پیر مے فروش آمد — که موسم مے و معشوق و نای و نوش آمد

صبا جبرئیل تهنیت خبر شادی پیر میفروش سرور کائنات مے شراب نای سے نے نوش شراب معنے آنست که جبرئیل عم بخوشخبری پیش آن سرور انام درخرامید که موسم عشق و محبت در رسید و رسم محنت و اندوه بسر آمد و آواز نای و نوش از در آمد قوله

هوا مسیح نفس گشت و باد نافه گشا — درخت سبز شد و مرغ در خروش آمد

مسیح نفس زندگی بخش یعنے هوا مسیح وار احیاء اموات پیش کرد و خاک لونها از بطون خود بر آورد و درخت از غایت لطافت هوا سبز شد بهوا بر آمد و مرغ از کمال شادی در خروش آمد یعنی پیش از وجود آن سرور بر امم سالفه ابواب عشق مسدود بود چون آن سرور بوجود آمد جبرئیل به تهنیتش آمد و این عقده بر کشاد و ازینجاست که رسول ع فرمود رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر قوله

ز مرغ صبح ندانم که سوسن آزاد — چه گوش کرد که باده زبان خموش آمد

مرغ صبح کنایه از سالک و مرشد کامل که برای بیدار شدن خواب زدگان غفلت آواز میکند و آنها را بیدار میکند ندانم که مسترشد او که بمرتبه عرفان رسید چه نکته بگوش کرد که صبح وار دهن بربست و آن در یتیم را خازن گشته در قعر دریای وحدة نشست با وجود فصاحت و بلاغت و گوناگون سخن پروری گنگ گشت و گل سوسن را نه زبان می شود و ده باعتبار کثرة گفته چون خواست که خاموشی سوسن از راه شدن اسرار غامضه از مرغ صبح که بیان آن نتوان کرد بیان نماید او را ده زبان گفت و سوسن آزاد کنایه از طالب قوله

ز فکر تفرقه باز آئی تا شوی مجموع — بحکم آنکه چو شد اهرمن سروش آمد

ز فکر تفرقه باز آئی نظر از کثرت بردار تا شوی مجموع بوحدة رسی چو شد اهرمن چون اندیشهٔ

کثرت رفت سر وش وحدۃ حقیقی قوله

بگو میت سخنے خوش بیا و باده بنوش | که زاهد از بر ما رفت و میفروش آمد

زاهد نفس و نیز مراد صحبت زاهد میفروش عشق قوله

ز خانقاه بمیخانه میرود حافظ | مگر ز مستی زهد و ریا بهوش آمد

خانقاه زهد میخانه عشق غزل

صبا وقت سحر بوے ز زلف یار می آورد | دل دیوانهٔ ما را بنو در کار می آورد

صبا مرشد بوے ز زلف جذبه از عشق بنو از سر نو معنی آنست که مرشد بهنگام سحر قدرے بیان جذبه عشق در کار می آورد و همگی توجه ما را بدریافت آن مشغوف بساخت و اعلام نصرت را می افراخت قوله

فروغ ماه میدیدم ز بام قصر تو روشن | که رو می از شرم رخسار تو در دیوار می آورد

یعنی فروغ ماه که بر بام قصر تو بود آشکارا میدیدم که آن فروغ ماه از غایت شرم رخسار تو رو بدیوار می اورد حاصل بیت آنست که فروغ ماه با جمال برابری نمیتواند کرد قوله

من آن شاخ صنوبر را ز باغ سینه بر کندم | که هر گل کز غمش بشگفت محنت بار می آورد

یعنی چون آن دلم به بیان مرشد التفاتے که میشاید نکرد و بحظوظ نفسانی فانی رو آورد بدل پرداختم از باغ سینه اش بر کنده انداختم که هر گلے که از غمش بشگفت محنت بار آورد عاقبت کار ثمره اش خار آورد قوله

ز رشک و تاب زلف یار بر باد هوا میداد | دلم هر نافهٔ مشکین که از تاتار می آورد

زلف عشق بر باد هوا میداد و قدری و اعتباری نمیداشت نافه مشکین طاعت و عبادت و سخن تاتار نام ولایت مشکخیز مراد زهد و صلاح معنے آنست که دلم هر طاعتے و عباداتے و سخن که از زهد و صلاح می آورد عشق از غایت رشک و تاب آن را قدرے و اعتبارے نمیداشت قوله

ز بیم غارت عشقش دل خونین رها کردم | ولے میریخت خون در ره بدین هنجار می آورد

ضمیر شین عشقش بیار دل خونین گنهگار و بد کردار یعنی دلم که بفرمان برداری مولی مساعدة نکرد و توجه بحظوظ نفسانی آورد از خوف غارت عشقش رها کردم و از همتیش بدر آوردم لیکن همواره خون گریسته در عقبم میرسد و گریه کنان بدنبالم میرود قوله

بقول مطرب و ساقی برون رفتم گه و بیگه | کزین ره گرد ز منزل خبر دشوار می آورد

یعنی تا چین مرشد علی الدوام بدون رفتم اے ترک نمودم این راه که خطوط نفسانیه است که بالا ذکر رفته چرا که این راه خطوط نفسانیه گرو از منزل جانان که قریب است یا عشق خبرے نمے دهد یعنی گروهے از اینهم بنظر نمے آید قوله

سر از بخشش جانان طریق لطف و احسان بود ॥ اگر تسبیح مے فرمود اگر زنارے آورد

تسبیح زهد زنار عشق قوله

عفا الله چین ابرویش اگرچه ناتوانم کرد ॥ برحمت هم پیامے بر سر بیمارے آورد

عفا الله نگهدارد اورا خدا چین ابرو کنایه از عتاب عشوه لطف غزل

صورت آرایت نگار البس بآیین بسته اند ॥ گوئیا نقش لبت از جان شیرین بسته اند

نگار معشوق آیین زیبائی و آراستگی نقش لب صورت لب از جان شیرین بسته اند از جان بوجود آورده اند یعنی چون جان لطیف و نازک مقدم پیش آمدن حرمان یعنی مردمکها اشک رنگین اشک خونین آئین زیور زلف جذبه معشوق مشک افشانی بعطر معرفت معطر ساختن عاشقان عالمان و دانشمندان مصلحت را از برائے مصلحت نافه چین طاعت نقشبندان قضا اضافه بیانیه و نیز الله تعالے نفس مشکین خوشبو و زیبا ماه تابان رخساره عقد پروین کنایه از دُر گرد عنبر خط نسرین نام گلے مراد روے غیر ازین یعنی شعراء دیگر تخمین مقرر غزل

طائر دولت اگر باز گذارے بکند ॥ یار باز آید و با وصل قرارے بکند

طائر دولت اضافه بیانیه مراد بخت گذارے بکند ممد و معاون شود یار محبوب حقیقی یعنی مرا دلارامے بود که رفیق جان حزین بود ناگاه از جور فلک از دولت وصال آن محروم شدم اگر باز بخت معاونت ما نماید محبوب حقیقی باز بر من گذرے کند و وصل میسر آید قوله

دیده را دستگه لعل و گهر گرچه نماند ॥ بخورد خونے و تدبیر نثارے بکند

دستگه کثرت اسباب غنا و سرمایه و قدرت یعنی در آرزوے آن رخ لاله عذار چندان گریستم که قدرت لعل و گهر که اشک سرخ و سفید است نماند یعنی چشم مرا آب نمانده بغیر ازین علاجے نیست که بخورد خونے یعنی فکرے کند و تدبیر نثار نماید قوله

کس نیارد بر او دم زدن از قصه ما ॥ مگرش باد صبا گوش گذارے بکند

این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

نیارد نتواند برا او نزد او دم زدن بیان کردن باد صبا مرشد یعنی دلبر ما از بس کہ غیور است دعائی
است جناب او ہیچکس طاقت ندارد کہ پیش او عرض حال ما نماید غیر از جناب مرشد ما قوله

دلقه ام باز نظر را بہ تدرو ے پر داز	باز خوانش مگرش قصد شکار ے بکند

باز نظر اضافه بیانیه تدرو نام جانور مراد معشوق مجاز و لفظ پرداز متعلق است بہ باز نظر باز خوان
خواننده باز کنایه از میر شکار معنے آنست کہ خود را بعشق معشوق مجازی کہ قنطرۂ حقیقی است آراسته
ام وسر تا بقدم بدان پیراستم تا میر شکاران باز کہ مرشد است قصد شکار آن کند واز مجاز بحقیقه برد چه
مرشد مرید بعشق را خریداری نماید از ینجاست ؎ بگفت ار بائد در عشق بر جاے ؛ برو عاشق شو
انگه پیش ما آئے ؎ مارا نہ مرید ورد خوان میباید ؛ نہ زاهد و حافظ قران مے باید ؛ صاحب
درد ے سوخته جان میباید ؛ آتش زده بخان ومان میباید ؛ قوله

دوش گفتم بکند لعل لبش چارۂ دل	هاتف غیب ندا داد کہ آر ے بکند

لعل لب اضافه بیانیه مراد لب ؎ لب کہ شیرین جو ے شد لطف خدا ست ؛ باغ جان را
زاب او نشو و نما ست ؛ قوله

کو کرتمے کہ زبزم طربش غمزدۂ	جرعۂ در کشد و دفع خمار ے بکند

کرتیم اشارت بسالک کامل غمزده عاشقے وطالبے قوله

شهر خالیست ز عشاق مگر کز طرفے	مرد ی از خویش برون آید و کار ے بکند

شهر خالیست ز عشاق مقتضی زمان چنین است کہ در شهر هیچ جا کاملے نمی نماید بود کز طرفے
شاید کہ از جانبے مردی از خویش برون آید مردی خود بخود پیدا شود کار ے بکند بمدد ما
رسد و مارا بمراد رساند قوله

یا وفا یا خبر وصل تو یا مرگ رقیب	بازی چرخ ازین یکدو سہ کار ے بکند

رقیب نفس وشیطان قوله

حافظا گر نروی از در او هم روز ے	گذر ے بر سرت از گوشہ کنار ے بکند

هم روزے آخر الامر روزے -

غزل

عاشقانرا درد سر بسیار میباید کشید	داغ یار و غصۂ اغیار میباید کشید

ازین غزل در نسخ موجوده نیست

دروست رنج و محنت قال عم البلاء کنز لا یعطیها الا لولی الله غصهٔ اغیار ملامت بیگانگان
دل شب میانه شب تار تاریک داد خواهی فریاد خواهی اے مظلومی بار بر آمدن و وقت ور آمدن
پیش کسے بار میباید کشید تحمل شدائد و بلیات باید نمود زلف دنیا و جذبه آهسته گردان تخفیفے ده
ضعیفان کنایه از عاشقان مراد خود معنے این مصرع آنست که بجنبش آن زلف که درو شدائد
است در قتل میار سالک رنجوران اشارت بزلف برهنجار میباید کشید بطریق آهستگی تا قطع این راه
به نیکوترین وجه وست وهد گل روے معشوق یار عزیز صفت گل است وهقان مزاحمان خار رقیبان
غزل

عشق تو نهال حیرت آمد
وصل تو کمال حیرت آمد

یعنے اے محبوب من عشق تو درختے است از حیرت که هر لحظه و هر دم بهر کار و بارے برگ و بار حیرت
سر میزند و عقل آنجا یکے از سرگشتگان بادیه پریشانی است و کمال حیرت وصل تست العجز عن
درک الادراک ادراک قوله بس غرقهٔ بحر وصل کاخر با کس غرق دریاے وصل شده اند
آخر الامر هم با سر حال حیرت آمد حیرت مرتفع نشد چندانکه قرب بیشتر حیرت بیشتر نزدیکان
را بیش بود حیرانی ؎ نے وصل بماند و نه واصل ؛ آنجا که خیال حیرت آمد یعنے تفرقه وصل
و واصل تا وقتے است که هوس رفیق اوست و چون در دریاے حیرت افتاد آنجا نه وصل است نه
واصل نه وصول ازینجاست ؎ دوش بهر دلبر خود کفر می آموختم ؛ آتشے از جان بر آمد یا بت خود سوختم
بنما یعنی بگو در ره او در طریق عشق و محبت او بر چهره نه خال حیرت آمد بر چهره حال او خال
حیرت نشسست یعنی هر که هست در مقام حیرت تست قوله- از هر طرفے که گوش کردم از هر سو و هر جانب
واز هر کس از عاشقان شنیدم او از سوال حیرت آمد همگی در حیرت اند قوله

سر تا بقدم وجود حافظ
در عشق نهال حیرت آمد

یعنے وجود حافظ مسکین از سر تا بقدم درختے است از حیرت که اگر من منم این شیفتگی از چیست
و اگر من اویم این طلب از براے کیست غزل

عشقت نه سرسریست که از سر بدر شود
مهرت نه عارضیست که جاے دگر شود

سرسری سهل و آسان عارضی عاریتی معنے آنست که العشق لا یزید و لا ینقص یعنی عشق افزایشی

۹ این غزل در نسخ [illegible] مجموعه [illegible]

وکاهشے ندارد نہ بدایتے ونہ نہایتے نہ طلوعے ونہ غروبے ونہ نقلے وتحولے ؎ اری الایام تبلی کل شیٔ
واشواقی الی لیلی کما ھی ؛ ترجمہ می بینم ایام راکہ میکند کہنہ ہر چیز را ولیکن شوقہاء من بسوئے لیلی ہمچنان
است بے نقصان وکاہش کہ بود این شوقہا ثمرات عشق مرعاشقانرا ذاتے است وصلی نہ عارضی وسہ مرمی
ایضا عن الشبلی قال یقولون بل انت باللہ عاشق ؛ فقلت وہل یوما خلوت من العشق ؛ شربت بکاس الحب
فی المہد شربة ؛ حلاوتہا حتی القیمة فی حلقی قوله

عشق تو در وجودم و مہر تو در دلم	با شیر در درون شد با جان بدر شود

با شیر کنایہ از طفلی با جان تا وقت مرگ بر بلند قوله

وزان کہ من سرشک فشانم بزندہ رود	کشت عراق جملہ بیکبار تر شود

زندہ رود نام رودیست یعنی گریین بجای رسیدہ کہ اگر اشکہای خود برزندہ رود اندازم زندہ رود بجدی طغیانی کند تر شود عراق شود قوله

گفتم کہ ابتدا کنم از بوسہ گفت نہ	بگذار تا کہ ماہ ز عقرب بدر شود

بوسہ وصل ماہ کنایہ از روح عقرب صفات بشریہ بدر شود رہائی یابد قوله

دی در میان زلف بدیدم رخ نگار	بر ہیئتے کہ ابر محیط قمر شود

زلف صفات ونقاب رخ نگار ذات معشوق محیط درگیرندہ قوله

حافظ بیاد لعلش اگر بادہ میخوری	مگذار ہان کہ مدعیا نرا خبر شود

اے حافظ اگر بیاد لعل او کہ حصول قرب است عشق می ورزی یا طاعت می کنی ہشیار شو بروجہے
مکن کہ منکران وزاہدان را خبر شود اے مخفی کہ با خلاص نزدیک نہ بظاہر کہ منسوب بریا است غزل

عکس روے تو چو در آئینہ و جام افتاد	عارف از خندۂ مے در طمع خام افتاد

آئینہ وجام اعیان ثابتہ کہ ممکن باشد ومے نیز عبارۃ از وجود عام کہ واجب الوجود است وخندۂ مے جلوہ گر
شدن وجود عام حاصل آن کہ انسان کامل کہ عارف این معائنیست چون در اعیان ثابتہ خود عکس
وجود خاص دید وبذوق جلوہ آن بہرہ ور گردید در طمع شہود وجود خاص افتاد کہ طمع خام است مقید را
مطلق دانست یحتمل آئینہ وجام کنایہ از دل عارف کہ دانا ے حقائق ومعارف است وخندہ مے
کنایہ از تجلی عشق ومعنی این بچند وجہ مسموع شدہ یکے آنکہ بیان واقعہ حضرت موسے میکند وآنرا
میگوید کہ عکس روے تو بر دل موسے ع افتاد رب ارنی انظر الیک زبان برکشاد لاجرم جواب
لن ترانی برکشاد کہ بگوش خود شنید یحتمل بواقعہ حسین منصور حلاج کہ عکس روے تو کہ بر دل

حسین منصور افتاد و آن عارف ازان تجلی در طمع خام افتاد و بقول انا الحق بر کشاد فجری ماجری علیه و قطع ارکانه مالدیه و دیگے آنکه عارف را چون از مشاهدات تجلیات صفاهی روے آورد و از خام طمعی خویش انچه دید آن را عین ذات پنداشت و تصور نموده بهمان اکتفا کرد پس در طمع افتاد و ازان پیشتر گام در پیش نه نهاد که سلوک عشق را نهایتے نیست اے رعنا انچه دیده باشی بدان خورسند مشو بر ان مایست بحتمل روے عبارت از ذات یعنے چون تجلی ذات بر آئینه و جام که دل ست افتاد عارف از خنده مے که عبارت از فیض است و تجلی در طمع خام اُفتاد و دانست که اینکار نهایت رسید و حال آنکه نهایت نیست قوله

حسن روئے تو بیک جلوه که در آئینه کرد — اینهمه نقش در آئینهٔ اوهام افتاد

آئینه کنایه ازان لعل است که روز ازل حضرت واجب الوجود به آن لعل تجلی فرمود و آواز هیبت جلال آن قادر بر کمال بگداخت و عالم ملک و ملکوت پرداخت آئینه اوهام اینجمله مصنوعات معنی آنست که حسن روے تو بیک تجلی که دران لعل فرموده و تجلی ذات بان لعل رو نمود آواز هیبت جلال بگداخت اینهمه صور و اشکال مصنوعات که نقوش وهمی اند در آئینه اوهام پرداخت و در بعضے نسخه مصرعه اول بدین نوعست قوله جلوهٔ کرد رخت روز ازل زیر نقاب معنے آنست یعنے تجلی کرد زیر نقاب یعنی در پرده اسما و صفات محبت اگر ذات بے پرده اسما و صفات متجلی گردد عالم محو و متلاشی شود ان الله تعالی سبعون الف حجاب اینهمه نقش در آئینه اوهام افتاد ذات در بطون تجلیات و شیون ذاتیه در مرایاء اعیان ثابت ظاهر اند همه نقش غریبه در آئینه اوهام افتاد و صور خیالیه و اشکال و نقوش و همه بظهور آمد قوله

اینهمه عکس مئ و نقش مخالف که نمود — یکفروغ رخ ساقیست که در جام افتاد

یعنے چندین ظهور گوناگون مخالف از مسلم و کافر و عاشق و فاسق و صادق و کاذب و مطیع و عاصی و عالم و جاهل و عاقل و مجنون و خوب و زشت که در نظر است اینهمه یکفروغ رخ دوستست که در آئینه کون عکس کون پیدا شد ازینجهته بر وجهها ے خود شیدامی باشد و هر کس بوجهے توجهے دارد و مقصودش در دنیا و آخرت هم در آنست که هم متوجه بر آنست قوله

از رست بین از نظر راست بمقصود رسیم — احول از چشم دو بین در طمع خام افتاد

عجب بے بوئی که چندان بو بها بوے آن بے بوست و عجب بے رنگی که چندین رنگها رنگ آن بیرنگست

عجب بے نشانے کہ چندین بے نشا نہا نشان آن بے نشان است عجب نہانے کہ چندین عیانہا عیان آن بے عیانست عجب بے بیانے کہ چندین بیانہا بیان آن بے بیان است وعجب بیانے کہ بہر زبان داستانے وعجب داستانے کہ بمعنے دیگر پردازد وعجب معنی کہ بہر صورت نشانے دارد اما از تفرقہ صورت گوناگون بجمعیت رسیدن محال یعنے عارفان کامل ہمہ عبارت یکمعنی دیدند ودر ہمہ مظاہر یکیست ظہور دانستند بمراد رسیدند اما ظاہر بین لبسبب تفرقہ صورت کہ مائل بغیر است وطمع شہود وحدت دارد درطمع خامیست قولہ

درخم زلف تو آویخت دل از چاہ ذقن		آہ کز چاہ برون آمد ودر دام افتاد	

مخفی نماند کہ چون سالک بمرتبہ از مراتب الٰہیہ کہ چاہ زنخ عبارت ازان است کہ غوطہ میخورد وفنای کلی حاصل نمودہ مستغرق عین جمع میگردد بعضے در استیلاے این مقام مغلوب ایذا میشوند وایشانرا مجاذیب سالکین گویند وایشانرا کامل غیر مکمل گویند چراکہ تفویض ہدایت بدیشان مفوض نشد وبعضے از استہلاک در عین جمع برساحل صحو لعد المحو فرو می آیند وہدایت بدیشان مفوض میشود وباز در دام ہستی ولوازم او مقید میشوند ایشانرا کامل مکمل میگویند وصوفی نامند میگوید کہ دل من از مرتبہ محو دست در زلف تو کہ عبارت از تعین مرشد است زد تا ازان چاہ برآمدہ لبساحل صحو قرار یابد وکامل مکمل شود اما افسوس کہ باز در دام ہستی مبتلا شد وشیخ عبد الواحد میگوید در حل این دو بیت کہ جان علوی یعنی روح انسانی کہ از عالم علوی نسبت ہم دے داشت کہ بتقاضی اصلی خویش بچاہ زنخدان فرو آید یعنی بمرتبہ طبع بشری ونفس انسانی کہ آخر مراتب است پس دست بزلف خم اندر خم کہ نردبان تنزلات است درزد بمرتبہ کہ نفس وطبع نازل گشت این معنے بیت الغزل کہ بالا بعد از چند ورق مرقوم شد ومعنی بیت این غزل آنست کہ دل لطیفہ ربانی خواست کہ از عنایت حسب طبع نفس خود را بفضاء عالم حقیقت رسانید واز نشیب چاہ تقید بذروہ اطلاق ترقی نماید ودر خم زلف شریعت آویخت بازاید ولی افسوس کہ از قید طبع ونفس نرہیدہ در دام زلف شریعت افتاد این زبان مقید بدام زلف شریعت است وہنوز بمرتبہ اطلاق نمیرسد ودرین مصرعہ اشارۃ است کہ تا کسے از طبع ونفس بکلی خلاص نیابد و مرتبہ اداے شریعت نرسد بہ مقصود نرسد قولہ

چکنند گرد پئے دوران نرسد چون پرکار		ہر کہ در دائرۂ گردش ایام افتاد	

یعنے ہر کہ در دائرہ کل یوم ھو فی شان افتاد بتقلب در افعال در تقلب در احوال بر روے خود کشادہ نہ بیند اگر پے دوران نرود وپریشان نگردد چہ کند چون انشاے اسرار نمود متوہم شد کہ مبادا کسے پندارد

که خواجه خود راازخاصان مے شمارد واظهار این اسرار برخودستائی محمول دارد لاجرم مے نگارد قوله

غیرت عشق زبان همه خاصان ببرید — از کجا سرّ غمش در دهن عام افتاد

یعنے خاصان ازین معنے دم نمیزنند من که ازجمله عوامم نمیدانم که سرغم او ازکجا در دهن من افتاده وهرگاه یکے ازخواص وعوام ازمسجد بخرابات افتاده است عذر این معنی میکند قوله

من زمسجد بخرابات نه خود افتادم — اینم ازعهد ازل حاصل فرجام افتاد

یعنی ازمسجد که محل طاعت است وآن موجب قربت است یعنے عالم اطلاق نه بخرابات که مقام معصیت است وآن موجب بعد است یعنے درعالم تقید من خود نیفتاده ام بلکه مرا این نصیبه ازلیست وبااین که نصیبه ازل ازخود نمے توان انداخت قوله

آن شد اے شیخ که درصومعه بازم بینی — کار ما بارخ ساقی ولب جام افتاد

یعنے اے شیخ آن وقت رفت که مرادرصومعه تقید باز بینی ومن روے بمرتبه اطلاق نهاده‌ام وحجب کشف وشهود ازمشاهده اسرار آن مرتبه نهی برندارم زیراکه کارمن بارخ ساقی ولب جام افتاد وبجد وتجلی آن روے ومعونت مستی انجام درریاضت بروی خود خواهم کشاد ولحظه نخواهم آسود تاکه مشاهده اسرار نخواهم نمود ویامراد آن بود که اے شیخ آن رفت که مرادرصومعه تن باز بینی ومن بزندگانی مستعار قرار گیرم زیراکه کارمن باساقی سقاهم ربهم شراباً طهوراً وجام آن شراب افتاد وجان من بارتحال ازعالم فنا بعالم بقا رضا داد وچرا رضا ندهد بدان وحال آنکه قوله

زیر شمشیر غمش رقص کنان باید رفت — کانکه شد کشته او نیک سرانجام افتاد

پوشیده نماند که ربط این بتقریر دلپذیر اخیر هدایتے دارد اما وجه ربط بتقریر نخستین آنست که چون فرمود که من ریاضت خواهم کشید ولحظه نخواهم آرمید احتمال آن باشد که کسے گوید که چنین ریاضت باید که موجب هلاکت باشد فرمود که زیر شمشیر غمش تا آخر ونیک سرانجامی کنایه ازمضمون این قول است من قتلته فانا دیته پس بشکر این نعمتهاے گوناگون که ازعدم بوجود رسید دروجود بلذات وتجلیات متکثره غیرمتکرره فائز گردید وباز ازجمیع لذات وجود اعراض میدهد بامید نیک سرانجامی طریق هلاک گیرند وحصول اینهمه مراتب ازآثار لطف او وبیان آن میکشاید ومیفرماید قوله

هر دمش بامن دلسوخته لطفے دگر است — این گدا بین که چه شایسته انعام افتاد

معنے این بتقریر سابق بوضوح پیوست قوله برندی علمم بعاشقی مشهور طبل پنهان چه زنم تا کے پنهان دارم طشت من از بام افتاد رسوائے عالم شدم و آشکارا گردیدم قوله

زانمیان حافظ دل سوخته بدنام افتاد	صوفیان جمله حریفند و نظر باز ولے

معنے آنست که جمیع صوفیان این حالت دارند و بامید حصول آن ماول که مشاهده آثار عالم اطلاق است پیوسته درکاراند امامن بسبب کثرت کوشش درحصول آن مطلب ما بسبب خود کامی که استعجال وصال نمودم و لحظه نیاسودم تا همه بحال من پے بردند بدنام گشتم یعنی شهرت یافتم و اینهم خودکامی است که هم خواجه فرمود زخود کامی ببدنامی کشید آخر ومیتواند بود که چون ادعاء اختصاص فرمود بانوام ملایم ندید بجهت آنکه جمله صوفیان را همین حالت فرمود که همه صوفیان را همین حالت است اما بسبب دل سوختگی که باعث کثرت ناله است و کثرت ناله باعث شهرت صاحب آن مقاله بدنام گشتم و مشهور بخراج و نظربازی شدم غزل

خراب بادهٔ لعل تو هوشیارانند	غلام نرگس مست تو تاجدارانند

نرگس مست کنایه از ذات باعتبار استغنا و تجلی خراب مست لایعقل بادهٔ لعل کنایه از بوسه و یا سخن قوله

وگرنه عاشق و معشوق رازدارانند	ترا صبا و مرا آبِ دیده شد غماز

ترا خطاب معشوق صبا مرشد که هردم در اظهار فضائل و کمالات آبدیده گریه غماض ظاهرکننده راز وگرنه عاشق و معشوق رازدارانند بایدما و ترا غیر از ما و تو کسے در نیابد قوله

که از یمین و یسارت چه بیقرارانند	بزیر زلفِ دوتا چون گذر کنی بنگر

زلف دوتا کفر و اسلام که الکفر والایمان مقامان من وراء العرش یمین دست راست یسار دست چپ قوله نقش چهره عشاق صورت خاک آلود عاشقان میتوان دیدن معلوم نمودن قوله

که ساکنان درِ دوست خاکسارانند	رقیب درگذر و بیش ازین مکن نخوت

ساکنان در دوست عاشقان خاکسار خوار و گرد آلود قوله

که از تطاول زلفت چه سوگوارانند	گذار کن چو صبا بر بنفشه زار و ببین

ف این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

ف ازین بیت یا نوزده نسخ شد ۱۲

بنفشه گلےست خمدار سر بر کو ع و بنفشه زار مراد حلقه عشاق تطاول درازدستی زلف جذبه سوگواران ماتمزده قوله

نه من بران گل عارض غزل سرایم و بس ‌‌‌ ‌ که عندلیب تو از هر طرف هزارانند

گل عارض ذات واجب الوجود غزل سرایم ثناگوے ہستم عندلیب عشاق و مدح خوانان قوله

نصیب ماست بهشت ای خداشناس برو ‌ ‌ که مستحق کرامت گناهگارانند

ایخداشناس زاهد ظاهر پرست که خود را خداپرست میداند یا باعتبار تمسخر چون شیخ پاکدامن مستحق کرامةهی امة مذنبة وانا رب غفور گناهگارانند انا المشتاق الی المذنبین اے عاصی پر معاصی از فضل و کرم رب العالمین نومید مشو که انین ناله حزین و حنین قلوب منکسرین مجرمین احب الی من تسبیح المقربین قوله

بیا بمیکده و چهره ارغوانی کن ‌ ‌ مرو بصومعه کانجا سیاه کارانند

میکده مقام عشق و آستانهٔ پیر چهره ارغوانی کن سرخروئی حاصل نما صومعهٔ زهد سیاهکاران ظاهر پریشان و ریاکار قوله

تو دستگیر شوا ے خضر پے خجسته که من ‌ ‌ پیاده میروم و همرهان سوارانند

دستگیر مددگار خضر پے مرشد پیاده یعنی بیمرکب عشق نیز بے استعداد یا بتصدیع تمام قوله

خلاص حافظ ازان زلف تابدار مباد ‌ ‌ که بستگان کمند تو رستگارانند

زلف جذبهٔ عشق بستگان مقیدان عشق کنایة از عاشقان رستگارانند رستگار از ما سوی الله

غزل

قتل این خسته بشمشیر تو تقدیر نبود ‌ ‌ ورنه هیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود

این غزل در جدائی مرشد است خسته مجروح تیر محبت بیرحم بیرحمی صفت محبوب است یعنی مرشد راهنگام جدائی بحکم النعمة اذا فقدت عرفت عرض حال خود میکند بعجز و انکسار میگوید که کشتن این مجروح بکمال رسیدن این خسته بتوجه و قصد تو تقدیر نبود وگرنه از لطف و کرامت تو هیچ تقصیر نبود که انک لا تهدی من احببت ولکن الله یهدی من یشاء قوله

من دیوانه چو زلف تو رها میکردم ‌ ‌ هیچ لایق ترم از حلقهٔ زنجیر نبود

دیوانه مغلوب عشق زلف جذبه مراد وصل زنجیر عشق معنی آنست که این دیوانه ذ از خرد بیگانه چون از صحبت جدامی شدم وجذبه لطف تو رها کردم هیچ لایق ترمرا از حلقه زنجیر نبود که کنایه از عشق وجنون باشد الحمدلله که آن میسر آمد قوله

یارب آئینهٔ حسن تو چه جوهر دارد ✤ که درو آه مرا قوت تاثیر نبود

معنے آنست که آئینهٔ حسن خلق تو چه جوهر دارد که درو تقصیرات ما اثر ندارد هر چند باقتضاے بشریت تقصیرات از ما بوجود مے آید مرشد آن را بخاطر نیاورده باز بهدایت ما میکوشد اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون ونیز معنے آنست که اے بارخدایا آئینهٔ حسن تو که مجموعه صفات حمیده است جوهر دارد که درو تقصیر وعصیان مرا اثرے نے آرد هر چند عصیان ما زیاده شود بحکم سبقت رحمتی علی غضبی مشمول رحمتم می نمود وایراد آئینه وآه از تلازمات شعریست که آئینه از آه تباه میشود وذات پاک ایزد رحمن از معاصی وخطاے عبادت متغیر نے گردد قوله

سر ز حیرت بدر میکدها بر کردم ✤ چون شناساے تو در صومعه یک پیر نبود

یعنی از غایت حیرت در عالم عشق در آمدم چون در صومعه نشینان هیچ پیر را آشنای محبت تو در نیافتم قوله

نازنین تر ز قدت در چمن دهر نخاست ✤ خوشتر از نقش تو در عالم تصویر نبود

عالم تصویر دنیا معنے آنست که سر بسر عالم گردیدم نازنین تر از قد تو در چمن دهر بر نخاست وبعالم وجود ش ایزد تعالے نه پیراسته خوشتر از نقش تو که بعالمیان رونموده وعالم تصویر که دنیاست نبود قوله

تا مگر همچو صبا باز بکوے تو رسم ✤ حاصلم دوش بجز ناله شبگیر نبود

شبگیر سحر وآخر شب این گردیدن من گرد عالم نبود مگر آنکه بدین وسیله باز همچون صبا بکوے تو رسم لیکن هر چند گردیدم غیر از ناله حاصلے نشد قوله

آن کشیدم ز تو اے آتش هجران که چو شمع ✤ جز فناء خودم از دست تو تدبیر نبود

یعنے اے محبوب من از هجران تو آن شدائد وبلیات کشیدم که همچو شمع جز فناے خودم از عشق تو تدبیر نبود بهبود خود دران دیدم قوله

آیتے بود عذاب آمده حافظ بے تو ✤ که بر هیچکسش حاجت تفسیر نبود

یعنے حافظ بے تو آیت عذاب بود نازل شده که هیچکس را حاجت تفسیر آن نبود غزل

کنون که در چمن آمد گل از عدم بوجود	بنفشه در قدم او نهاد سر بسجود

چمن دنیا گل آدم بنفشه ملک معنی آنست که اکنون گلے آسا در چمن دنیا صورت انسانی تو از عدم بوجود آمد و از کمال تعظیم ملایک را مسجود تا کے بشبستان جوانی در خواب غفلت مانی قوله

بنوش جام صبوحی بناله دف و چنگ	ببوس غبغب ساقی بنغمهٔ نے و عود

صبوحی شراب بامداد که برائے دفع خمار نوشند مراد بیقظه و بیداری و هوشیاری از خواب غفلت دف و چنگ کنایه از سلف که ایشان در مصنفات خویش انچه گفتنی است گفته اند هر که آنرا مطالعه کند از خواب غفلت برآید غبغب ساقی حصول جذبه عشق نے و عود هر دو ساز اند کنایه از مرشد یعنی جام صبوحی و هوشیاری از سلف برکف آر و جذبه عشق بارشاد مرشد وقت بدست آر که قادر بر کمال ترا بعین عنایت برگزید و در احسن تقویم آفریده پس در اسفل السافلین ماندن ناخوش و دون همتی است قوله

بباغ تازه کن آئین دین زرتشتی	کنون که لاله برافروخت آتش نمرود

باغ کنایه از وجود سالک زرتشت نام حکیمے که واضع دین آتش پرستی بود دعوی نبوت نمود و زند و استا که کتابهاست و در احکام آتش پرستی تصنیف اوست گفت برمن نازل شده اند و مراد از زرتشت مرشد عشق آئین زرتشتی اعمال موهوم عشق بازی لاله گلے ست سرخ رنگ کنایه از افروزش وجود هنگام طلوع موسم جوانی آتش نمرود کنایه از عشق معنی آنست که در باغ وجود آئین زرتشتی تازه کن و خود را در عشق بلند آوازه کن که اکنون یعنی در بهار جوانیت وجودت لاله وا شگفته معائب تمام در زیر آن نهفته یعنی آتش جوع و مجاهده در وجود بیفروزد و از غیرت غیر را بسوزد که بغیر از آتش آئینه ضمیر صفائی پذیرد و زنگ خودی و بیزاری ازان آئینه دور نمیکنی اے برادر تاتوانی دران هنگام از مجاهده خودرونمائی تا خود را بدان وسیله مدارج علیا رسانی و میتواند که زرتشت مرشد باشد که اعمال عشق باشد و رسوم عشقبازی که با آتش پرستی ماند انگیخته باشد و مسترشد را دران ریخته و لاله کنایه از دل سالک یعنی چون لاله زار عشق از دست سر برزد عروس وار پرده اندرخ برآورد آئین مجاهدات را در باغ وجود تازه کن در ریاضاتے که از ظاهر پرستی کرده آنرا استمر قوله

بدور گل منشین بے شراب و شاهد و چنگ	که همچو دور بقا هفته بود معدود

بدور گل در ایام بهار و جوانی بے شراب عشق و محبت شاهد معشوق چنگ مرشد سخنان عشق قوله

زدست شاهد نازک عذار عیسیٰ دم ‏ ‏ ‏ شراب نوش ورها کن حدیث عاد و ثمود

شاهد نازک عذار مرشد باعتبار جمال ظاهر و زندگی بخش عیسے دم کمال معنوی عاد و ثمود نام دو قبیله حدیث عاد و ثمود قیل وقال و قصه خوانی قوله

جهان چو خلد برین شد بدور سوسن و گل ‏ ‏ ‏ ولے چه سود که در وے نه ممکن ست خلود

جهان چو خلد برین شد بمنزلهٔ بهشت است روح بخش بدور سوسن و گل بسبب شگفتن گلها و مصنوعات و تجلیات ربانی ولے چه سود اما چه فائده که در وے نه ممکنست خلود همیشه جاے ماندگی نیست یعنے دلبستگی نباید نمود قوله

شده بروح ریاحین چو آسمان گلشن ‏ ‏ ‏ زمین اختر میمون و طالع مسعود

بروح ریاحین اضافه بیانیه و ریاحین گلها مراد عارفان بالله میمون مبارک مسعود نیک معنی این بیت آنست که زمین بکمال سعادت خود بسبب ذات بابرکات عارفان و عاشقان مانند آسمان روشن گردیده قوله

چو گل سوار شود بر هوا سلیمان وار ‏ ‏ ‏ سحر که مرغ در آید بنغمهٔ داؤد

گل مراد تجلی سوار شود ظهور کند بهجت مرغ سالک بنغمه داؤد خوش الحانی مراد ذکر و یاد قوله

بیار جام لبالب بیاد آصف عهد ‏ ‏ ‏ وزیر ملک سلیمان عماد دین محمود

آصف بضم جامه ایست معروف و بلفتح نام وزیر سلیمان داو یکے از علماء بنی اسرائیل بود پدر او برخیا نام داشت قوله

بود که مجلس حافظ بیمن تربیتش ‏ ‏ ‏ هر انچه می طلبد جمله باشدش موجود

یمن فرخندگی و خجستگی غزل

کے شعر تر انگیزد خاطر که حزین باشد ‏ ‏ ‏ یک نکته ازین دفتر گفتیم که همین باشد

شعر تر شعرے را گویند که در وهیچ گرفتگی نبود و تعقیدی نباشد مراد سخنان عشق و محبت که مقبول دلها باشد خاطر که حزین باشد خاطرے که گرفتار تعلقات دنیوی باشد ازین دفتر کنایه از دفتر عشق قوله

از لعل تو گر یابم انگشتری زنهار ‏ ‏ ‏ صد ملک سلیمانم در زیر نگین باشد

لعل کنایه از لب انگشتری زنهار رسمے است که چون ملوک و امرا فوج بر موضعے تعین میکنند و شخصے از اهل موضع چون نزد ملوک آید و پناه طلبد ملوک تیرے از ترکش خود و یا انگشتری از دست خود باو دهند

تا از دست برو آن خوج و راماں باشد دانند که با طاعت در آمده معنی آنست که اگر از لعل لب تو که عبارت از بطون کلام اگر انگشتری امان و اسم اعظم نشان یابم که حافظ وقت من باشد از اغیار صد ملک سلیمان در زیر نگین باشد و بصد وجه موجب تمکین شود یعنے در مقام ما رایت شیئاً الا و رایت الله و در حکم من له المولی فله الکل قوله

غمناک نباید بود از طعن حسود ای دل	شاید که چو وابینی خیرے تو درین باشد

غمناک لفظ ناک بمعنی اتصاف و بمعنی خداوند طعن طعنه وابینی باز بینی یعنے بنظر غور بینی قوله

هر کو نکند فہمے زین کلک خیال انگیز	نقشش بحرام ار خود صورتگر چین باشد

زین کلک خیال انگیز مراد کلمات عشق نقشش بحرام طریق ضرب المثل است اگر کسے قدرے و قامتے خوب دارد و کاہل و کند بود از اہانت او را نقش بحرام گویند اے صورت حرام که ہیچ کار نمی آید قوله

جام مے و دل پر خون ہر یک بکسے دادند	در دائرهٔ قسمت اوضاع چنین باشد

جام کنایه از مے نوشی مراد عیش و عشرت دل پر خون عشق مراد رنج و محنت قوله

در کار گلاب و گل حکم ازلی این بود	کان شاهد بازاری وین پرده نشین باشد

گلاب صوفی و مشایخ و ملامتی گل ملامتی و صوفی شاهد بازاری اشارت بگل وین اشارت به گلاب قوله

آن نیست که حافظ را رندی شود از خاطر	کاین سابقهٔ رندی تا روز پسین باشد

سابقه پیشین عهد ازلی تا روز پسین روز قیامت و دم زیست غزل

کسے که حسن رخ دوست در نظر دارد	محقق ست که او حاصل بصر دارد

رخ اشارة از ظهور تجلی جمالیست و سبب بمبدأ واحد گردد و نیز عبارة از وحدانیت است معنی آنست که ہر کسے که در ہمه جا و ہر شے جمال او معائنه کند محققست که کمال بینائی مراد راست قوله

چو خامه بر خط فرمان او سر طاعت	نهاده ام مگر او سر به تیغ بر دارد

یعنے قلم وار سر طاعت و بندگی بر فرمان او نهاده ام و ہیچ نوع بر داشتنی نه ام مگر سر او به تیغ بردارد که در انوقت کار بدست من نیست قوله

بپا ئبوس تو دست کسے رسید که او	چو آستانه برین در ہمیشه سر دارد

بر این عشق

تا با غم خود عمل

یعنے شرف پائیوس تو کسے را دست داد که او مدام سر برین آستان است قوله

نزد رقیب تو هرگز بسینه ام تیرے ‖ ز بس که تیر غمت سینه بے سپر دارد

از بس که تیر عشق تو سینه ما بے سپر ساخته و در پیش نهاده رقیب تو هرگز بران تیر نزد چه ظاهر است هر که سر را پیش کند هر چند عدو باشد رحم نماید قوله

ز زهد خشک ملولم بیار باده صاف ‖ که بوے باده مدامم دماغ تر دارد

خشک طاعت و عبادت نے عشق بیار باده صاف یعنی بعشق مستغرق باش بوے باده لذت عشق مدامم دماغ تر دارد مدام موجب فرحت ماست قوله

ز باده هیچت اگر نیست این نه بس که ترا ‖ دمے ز وسوسهٔ عقل بے خبر دارد

ز باده هیچت اگر نیست یعنی اگر از عشق هیچ فائده تو نیست این نه بس این کفایت نے کند وسوسه عقل جنگ و جدل و قیل و قال بیخبر دارد آزاد سازد قوله

کسے که از ره تقوے قدم برون ننهاد ‖ بعزم میکده اکنون سر سفر دارد

یعنی کسیکه زهد و پارسائی او بکمال بود و قبل ازین مشهور کنایه از خود عزم صبر و ثبات در کار میکده عالم عشق سر خیال قوله کسے بوصل تو چون شمع یافت پروانه پروانه حصول بوصل چون شمع کسے را دست داد که زیر تیغ تو هر دم سر دگر دارد هر دم از تو سر و گر دارد و فدائے تیغ عشق تو سازد پریشانی تصدیعات که هست یعنے در پیش دارم نظر دارد نگاهے نکند قوله

دل شکسته حافظ بخاک خواهد برد ‖ چو لاله داغ هواے که بر جگر دارد

بخاک خواهد بود وقتے که بخاک خواهد بود آنوقت هم هوا محبت غزل

کلک مشکین تو روزے که ز ما یاد کند ‖ ببرد اجر دو صد بنده که آزاد کند

یعنے اے محبوب من روزے که بنامه و پیام این غریب بینوا را یاد نمائی اجر آزادی دو صد برده یابی قوله

قاصد حضرت سلمے که سلامت بادا ‖ چه شود گر بسلامے دل ما شاد کند

سلمی نام معشوقه عرب مراد معشوق بسلامے دل ما شاد کند اے سلامے بما رساند قوله

امتحان کن که بسے گنج مرادت بدهند ‖ گر خرابی چو مرا لطف تو آباد کند

امتحان کن در معرض امتحان در آر بسے گنج مرادت بدهند بموجب مَنْ یَّسَّرَ عَلٰی مُعْسِرٍ یَّسَّرَہُ اللہُ

این بیت یافته نشد ۱۲

تعالیٰ من قضیٰ حاجۃ اخیہ المسلم قضی اللہ لہ الف حاجۃ کز خرابی کہ ازین دوری ومہجوری لطف تو آباد کند بوصل رساند قولہ

شاہ را بہ بود از طاعت صد سالہ زہد	قدر یکساعت عمرے کہ درو داد کند

از طاعت صد سالہ زہد قال عم العدل ساعۃ خیر من عبادۃ الف سنۃ کہ درو داد کند بفریاد غریبان رسد قولہ

یارب اندر دل آن خسرو شیرین انداز	کہ برحمت گذرے بر سر فرہاد کند

خسرو شیرین اضافہ بیانیہ یعنے معشوق فرہاد نام سنگتراشے عاشق شیرین اینجا کنایہ از خود قولہ حالیا عشوہ عشق تو زبنیاد م برد - حالیا الحال تا دگر بارہ جفاے تو چہ بنیاد کند آیندہ را عدم استغناے تو چہ در پیش آرد قولہ گوہر پاک تو از مدحت ما مستغنی است یعنی ذات تو احتیاج مدح کردن ما ندارد فکر مشاطہ چہ با حسن خداداد کند ۵ مشاطہ آرایندہ عروس وشانہ نیز کنائۃ از خود یعنے حسن خداداد از تعریف تقریر مشاطہ فکر منزہ است قولہ

رہ نبردیم بمقصود خود اندر شیراز	خورم آن روز کہ حافظ رہ بغداد کند

مدتے در شیراز توقف نمودیم بمقصود نرسیدیم و او شان توجہ بدان صوب نمودند رہ بغداد کند متوجہ آن صوب شود گویند کہ مرشد حافظ السفر در انجا رفتہ بود غزل

کارم ز دور چرخ بسامان نمیرسد	خون شد دلم ز درد بدرمان نمیرسد

دور چرخ گردش فلکی سامان آسودگی درد مراد ہجر درمان وصل باآنکہ باوجود قولہ

چون خاک راہ پست شدم ہمچو باد باز	تا آب رخ نمیرود م نان نمی رسد

آب رخ کنایہ از عزو قر نان نمیرسد مشاہدہ محبوب کہ قوت عاشقانست قولہ

سیرم ز جان خود بدل راستان و لے	بیچارہ را چہ چارہ چو فرمان نمیرسد

چو فرمان نمیرسد چون حکم مردن نمیرسد از آرزوے ت از آرزوے تو زار لاغر آوخ افسوس و دریغ کہ آرزوے آسان نمیرسد بے جز رنج و محنت حصول آرزو نمیشود قولہ

تا صد ہزار خار نمی روید از زمین	از گلبنے گلے بہ گلستان نمیرسد

خار رنج و اندوہ از زمین از وجود سالک از گلبنے گلے بگلستان نمیرسد تجلی معشوق

حالیا الحال ۔ اساس ۔ عمارت ۱۲
از آرزوے تو آرزوئے تو ۱۲

بر دل عاشق وارد نمیشود قوله

یعقوب را دو دیده ز حسرت سفید شد	آوازهٔ ز مصر بکنعان نمیرسد

یعقوب پدر یوسف ع دو دیده ز حسرت سفید شد اشارة بکریمه وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ آوازه ز مصر خبرے از شهر معشوق بکنعان نمیرسد بملک عاشق نمیرسد حاصل این بیت آنکه عاشق را از غایت غم و اندوه دیدها سفید شد و هنوز مژده معشوق بعاشق نمیرسد قوله

از حشمت اهل جهل بکیوان رسیده اند	جز آه اهل فضل بکیوان نمیرسد

حشمت دبدبه اهل جهل بد کیشان مقلد کیوان زحل که مقامش بهفتم آسمان است اسے بمرتبه بلند اهل فضل عارفان تقاضاے زمان چنین رو داده که درویشان مقلد صاحب حشمت ، عارفان گرفتار غم والم قوله

از دستبرد جور زمان اهل فضل را	این غصه بس که دست سوے جان نمیرسد

دستبرد غلبه و تاراج اهل زمان اهل ظواهر اهل فضل عاشق دست سوے جان نمیرسد بمقصد نمیرسد قوله

حافظ صبور باش که در راه عاشقی	هر کس که جان نداد بجانان نمیرسد

صبور باش صابر بر شدائد و بلیات بدان که عاشقی را سه مقام است اول و اوسط و آخر اول آنست که شیخ نجم الدین کبری در عشقیه می نگارد که عاشق همه روز در یاد معشوق بود شب بخواب روز بآرام شب و روز مجاور کوے معشوق بود و خانه معشوق را قبله خود سازد و همه روز گرد خانه معشوق طواف کند و بهر در و دیوار معشوق نگاه کند تا باشد که جمال معشوق از دور بیند تا از دیدار معشوق راحتے بدل مجروح وے رسد و مرهم جراحت دل وے گردد و اوسط آنست که در عشقیه شیخ نجم الدین است که عاشق تحمل دیدار معشوق نتواند کرد چون معشوق را بیند لرزه بر اعضاے او افتد خوف آن باشد که بیفتد و بیهوش گردد زیرا که آتش عشق بتدریج اندرون عاشق را میسوزاند و پاک و صافی میگرداند تا دل عاشق چنان لطیف و نازک میباشد که تحمل دیدار معشوق نمیتواند کرد از غایت نازکی خوف آن باشد که ازین تجلی معشوق نیست شود این مقام است که عاشق فراق را بر وصال ترجیح می نهد و در فراق راحت و آسایش می یابد همه روز باندرون با معشوق میگوید و از معشوق می شنود و آخر آنست که در عشقیه شیخ نجم الدین است که دل عاشق را از غیر خالی میسازد آنگاه عاشق خود را

نمی بیند همه را معشوق می بیند اگر خورد وگر جنبد وگر می رود و اگر آید پندارد که معشوق است که میخورد و می جنبد و میرود و می آید اندوه فراق نماند از غم هجران خلاص یابد و چنان باشد که اگر معشوق را از بیرون ببیند التفات نکند و بحال خود باشد و متغیر نشود از جهت آنکه در اندرون است و دل باو سه انس گرفته و دل را مستغرق خود گردانیده متاثر نمیشود و متغیر نمیگردد از برون که دور تر است اگر کسی سوال کند که درین مقام اگر از بیرون متغیر نمیشود راست چرا بیرون التفات نمیکند چون بیرون و اندرون یکی اند جواب آنست که عاشق بآتش عشق سوخته و بغایت لطیف و روحانی شده و جمال معشوق را که در دل وطن ساخته و همگی دل را فرو گرفته هم بغایت لطیف و روحانی و التفات روحانی بروحانی باشد و التفات بجسمانی نباشد انا لیلی و مجنون ازینجاست و چون جمال معشوق همگی دل را فرو گرفت چنانکه هیچ چیز دگر را راه نماند عاشق خود را نمی بیند همگی معشوق را می بیند پس تغیر وقتی شود که دو کس باشند و التفات وقتی کنند که دو کس بوند درین مقام است که طلب بر میخیزد و فراق و وصال نمیماند و خوف و امید و قبض و بسط هزیمت میشود و آن هر سه مقام چند اند اگر مشروح میسازم سخن دراز میگردد بنابران بمختصر اکتفا کردم اما آخر عاشقی فنا است که العشق اوله حرق و آخره قتل جان نداد فانی از خود نشد بجانان نمیرسد باقی بحق نمیگردد

غزل

بگیند آن دو که مست و خراب میگردند — نشسته پشت بر آفتاب میگردند
دو ترک زاده و خرگه نشین سرمستند — بسان ساقی و جام شراب میگردند
دو بحریند که در عین آب میباشند — چو آفتاب بجای خراب میگردند
دو صوفیند که در دلق ازرق اند مدام — درون صومعه مست و خراب میگردند
دو دزد و رهزن و دو ترک شوخ عیارند — بگرد نقدگه شیخ و شاب میگردند
دو شیرگیر چو روباه خوش فریبانند — بگاه صبح و گهی ماهتاب میگردند
دو زنگیند که ملاح وار گرد محیط — بسان زورق سیمین بر آب میگردند
دو نازنین بلاجوی فتنه انگیزند — بقصد حافظ مسکین شتاب میگردند

آن دو که مست و خراب میگردند اشارت بدو چشم آفتاب پیشانی دو ترکزاده اشارة بچشم دو بحری اشارة بچشم دو صوفی اشارة بچشم دلق ازرق برنگ دو میخانه چشم مست مخمور

خراب پریشان دو و دزد اشارہ بچشم رہزن از انجہتہ کہ از زہد بعشق آرندہ شوخ بیباک عیار چست و چالاک نقد گہ دل شیخ پیر شاب جوان دو شیر گیر اشارہ بچشم شیر اشارہ بمردان محیط دریا سان مانند زورق کشتی غزل

گفتتا بچشم ہرچہ توگوئی ہمان کنند	گفتم کیم دہان ولبت کامران کنند

بچشم اشارہ بقبول چنانچہ گویند بسر وچشم قولہ

گفتتا درین معاملہ کمتر زیان کنند	گفتم خراج مصر طلب میکند لبت

مصر کنایہ از وجود خراج مصر مراد حیات مستعار لب مراد کلام از ذکر سبب وارادہ مسبب معاملہ کنایہ از دادن شے مستعار و خریدن لب کمتر زیان کنند زیانے ندارد قولہ

گفت این حکایتیست کہ بانکتہ دان کنند	گفتم بنقطۂ دہنت خود کہ برد راہ

نقطہ دہن سر مخفی کنج پنہان مراد کنہ ذات کہ برد راہ ہیچکسے را بدان راہ نہ و ہیچ مردے ازان آگاہ نہ این حکایتیست کہ بانکتہ دان کنند یعنے ہر فردے دانندہ این کار و ہر مردے محرم این اسرار نیست قولہ

گفتتا بکوے عشق ہمین وہمان کنند	گفتم صنم پرست مشو باصمد نشین

صنم مرشد و معشوقہ پرست صمد خدا پرستی و مراد از عشق عشق حقیقی است و در عشق حقیقی فرقے میان صنم و صمد لازم نیست چنانچہ کسے گفتہ ؎ گر شود جامہ بدل شخص مبدل نشود ٭ ہر کجا با صنم آمد بزبان باصمد است ٭ و ہرگاہ دوئی درمیان نیست ہمان یک معشوق از ہر ذرہ جلوہ میگردد نیز دیگرے گفتہ ؎ چشم گہر شناس نداری چگویمت ٭ کاین نہ صدف چگو نہ بیکدانہ پرشدہ ٭ پس خواہ باصنم نشیند خواہ باصمد مشاہدہ ہمان معشوق حقیقی مینماید لیکن این حالت مجذوب مستہلک است اما سالک باوجود مشاہدہ حقیقی ہمہ جا عمل بران میکند کہ در ہرچہ نامشروعست نشان قہر و جلال بیند و در ہرچہ مرضے بود نشان لطف و جمال یابد بہ بیند یعنے از مظاہر قہر بگریزد و در مظاہر لطف آویزد و در تجلی صفاتی گویدا عوذ برضاک من سخطک و در تجلی ذاتی گویدا عوذ بک منک قولہ

گفتتا خوش آن کسان کہ دلے شادمان کنند	گفتم ہواے میکدہ غم میبرد ز دل

ہواے آرزوے میکدہ عشق غم مے برد ز دل رفع غم مے نماید و دلے شادمان کنند بدلے

فرحت رسانند قوله

گفتم شراب و خرقه نه آئینِ مذهب است — گفت این عمل بمذهب پیرِ مغان کنند

شراب عبارت از حیرت است که بیخود میسازد و سرود مست ساز عاشقان است چنانچه شاعری گفته ؎ از مے ہمہ آب لعل ورزھم مکن ٭ ہر چیز ترا از تو ستاندمے تست ٭ پس معنی آنست که گفتم جمع کردن میان خرقه که علامت صلاح است و درمیان سرود که علامت فسق است طریق ہیچ مذهبے از مذاہب اربعه نیست جواب داد که اینعمل در مذهب اولیاء کمل میکنند چنانچه سعدی گفته ؎ بگویم سماع اے برادر الخ قوله

گفتم ز لعلِ نوش لبان پیر را چه سود — گفتا ببوسه شکرینش جوان کنند

لب لطف لعل نوش لبان معشوقان پیر زاہد افسرده ببوسه شکرینش بافاضه جذبه عشق یا بافاضه فیض وجودی غزل

گفتم غمِ تو دارم گفتا غمت سر آید — گفتم که ماهِ من شو گفتا اگر بر آید

سر آید آخر شود اگر بر آید اگر مدعا یت بحصول انجامد قوله

گفتم ز مهرورزان رسمِ وفا بیاموز — گفتا ز ماهرویان این کار کمتر آید

رسم طریقه و روش ماهرویان معشوقان قوله

گفتم که بر خیالت راهِ نظر به بندم — گفتا که شبرو است این از راه دیگر آید

بر خیالت نظر به بندم یعنے چشم بپوشم و در نظر آمدن ندہم شبرو و دزد از راه دیگر بگوش و بدل قوله

گفتم که بوے زلفت گمراه عالمم کرد — گفتا تو بندگی کن هم اوت رهبر آید

بوے زلفت جذبه عشق تو گمراه عالمم کرد آواره از هر کار و بار یا آنکه همچو من گمراهے در عالم نیست هم اوت رهبر آید همون بوے زلف او ترا بمقصود رساند قوله

گفتم خوش آن هوائے کز باغ خلد خیزد — گفتا خنک نسیمے کز بوے دلبر آید

خیزد وزد خنک خوش خنک نسیمے کز بوے دلبر آید چه اینهم وصلست قوله

گفتم که نوش لعلت ما را بآرزو کشت — گفتا تو بندگی کن کان بنده پرور آید

نوش لعل شیرینی لب مراد ذوق عشق ما را بارزو کشت ما را در آرزو بمعرض هلاکت آورده قوله

گفتم دلِ رحیمت کو عزمِ صلح دارد — گفتا بکس مگو این تا وقت آن بر آید

کو اشارت بلطف صلح لطف و رحمت بکس مگو این خموش باش و ہیچ باظهار مپرداز این بشارة

(مقطع) گفتم دعای دولت تو ورد حافظ است — گفتا این دعا ملائک هفت آسمان کنند

بعزم صلح قوله

گفتم زمان عشرت دیدی که چون سر آید	گفتا خموش حافظ کاین غصه هم بر آید

یعنے اے محبوب روزے آن بود که ما و تو در یکجا بودیم و بعیش و عشرت مشتغل دیدی که آن زمان عشرت چون بپایان رسید کین غصه ایام هجران بر آید آخر آید غزل

اگرچه از غمزه بتان زخمی بدل کاری کنند	که گهے از مرهم باشد که دلداری کنند

غمزه ظهور و جفا و مهر و عتاب معنی مصرع ثانی آنکه گاه گاہے اگر دلداری کنند بمنزله مرهم نهادن است بر دل خسته عاشق قوله

گر نباشد از مے لعل تو بوے در شراب	صوفیان از دیده دائم کار خماری کنند

مے وصل شراب عشق خماری بیہوشی کار خماری جرعه ریزی یعنے اگر در عشق امید وصل نباشد و مشاهدات تجلیات زمان زمان دلداری نباشد عاشقان همیشه در گریه وزاری باشند و روے شادی اصلا نشناسند و خویش را در اندوه چنان آرند که هیچگاه بخوشی نپردازند ذوق مے لذت عشق مے عشق هم ستانم داد مے شب و روز بے نوشی بسر برم هم کنم مستانه رقص مستانه وار برقص اندرایم ساقیان عارفان کامل مطربان مرشدان کامل امروز کنون گریاری کنند توجهے درباره ما کنند یک صبوح صبوح بضم صبح تا صبح بیداری کنند عاشق شوند که تمام شب بیداری شیوهٔ عاشقان است ولے مے شد خراب بسبب کم رسیدن مے مشاهده محبوب خراب شد مے جذبه عشق۔ غزل

گر من از باغ تو یک میوه بچینم چه شود	پیش پاے بچراغ تو به بینم چه شود

باغ کنایه از ذات میوه فیضے پیش پاے درحالیکه پاے پیش کذا فی مؤید الفضلا قوله

یارب اندر کنف سایهٔ آن سرو بلند	گر من سوخته یکدم بنشینم چه شود

کنف پناه قوله

آخر اے خاتم جمشید سلیمان آثار	گر فتد عکس تو بر لعل نگینم چه شود

خاتم دهن خاتم جمشید سلیمان آثار دل عارف عکس تجلی لعل نگین دل قوله

زاهد شهر چو مهر ملک و شحنه گزید	من اگر مهر نگاری بگزینم چه شود

ھ این غزل در نسخه موجود نیست ۱۲

مهر نگاری محبت محبوبی قوله

عقلم از خانه بدر رفت و اگر مے اینست　　دیدم از پیش که در خانه دینم چه شود

دیدم از پیش از پیش بینی معلوم کردم از خانه دینم چه شود البته که خراب خواهد شد قوله

صرف شد عمر گرانمایه بمعشوقه و مے　　تا ازانم چه به پیش آید ازینم چه شود

ازان اشارة بمعشوق ازین اشارة بمے قوله

خواجه دانست که من عاشقم و هیچ نگفت　　حافظ ار نیز بداند که چنینم چه شود

خواجه اشارة بمرشد

غزل

گر زلف پریشانت در دست صبا افتد　　هر جا که دلے باشد در دام بلا افتد

زلف جذبهٔ عشق ازین طوفان اشارة بغم این تخته اشارت بوجود بتمناے خال از رخ او گیرد و هر یک امید وصال او دارد و بر تختهٔ فیروزی تا قرعه کرا افتد باید دید کدام کس بمقصد خود فیروز شود در تاب مشو بخشم میا گر گفته خطا افتد بیجا گفته شود آن باده کنایة از عشق بر خون جگر گردد سراسر محنت و درد گردد غزل

گر مے فروش حاجت رندان روا کند　　ایزد گنه ببخشد و دفع بلا کند

مانع وصول ۱۲

میفروش مرشد رندان طالبان معنی مصراع ثانی آنکه از مرتبه علو که دارد بجانب اسفل نزول نمودن اگرچه گناه است لیکن چون نفع غیرے در وست باک ندارد البته هست که الله تعالیٰ باین مواخذه نکند ؎ اگر شراب خوری جرعهٔ فشان بر خاک ٭ ازان گناه که نفعے رسد بغیر چه باک قوله

ساقی بجام عدل بده باده تا گدا　　غیرت نیاورد که جهان بر بلا کند

بجام عدل بده کم و اندک مده قوله

حقا که در زمان برسد مژدهٔ امان　　گر سالکے بعهد امانت وفا کند

در زمان فی الحال بعهد امانت وفا کند اَوْفُوْا بِعَهْدِیْ اُوْفِ بِعَهْدِکُمْ قوله

انا عرضنا الامانة ۱۲

ما را که درد عشق و بلاے خمار هست　　یا وصل دوست یا مے صافی دوا کند

مے صافی محبت بلا غل قوله گر رنج پیشت آید و گر راحت اے حکیم. حکیم صاحب عشق یعنی اگرچه راحت و رنج حکما بگردش چرخ حواله میکنند لیکن نسبت مکن بغیر که اینها خدا کند ؎

چه فاعل حقیقی اوست که لااله الاهو خالق کلشیٔ قوله

درکارخانهٔ که ره علم وعقل نیست — وهم ضعیف ورای فضولی چرا کند

درکارخانه که ره عقل معنے این بیت آنست باید دانست تردید فکر که دراول افتد اگر هردو جانبش برابر باشد شک گویند واگر یکجانبش راجح باشد ودیگر مرجوح راجح راظن ومرجوح راوهم گویند معنے آنست که چون عقل انسانی در دائره معرفت قدم حق سبحانه نتواند رسید شک نیست که شک ووهم کجا تواند رسید قوله

مطرب بساز عود که کس بے اجل نمرد — وانکو نه این ترانه سراید خطا کند

مطرب کنایه از مرشد بساز عود بیان اسرار حقائق نما قوله

جان رفت درسرمیٔ وحافظ زغصه سوخت — عیسے دمے کجاست که احیای ما کند

درسرمیٔ درخیال مے عیسے دمے کامل احیا زنده گردانیدن غزل

گداخت جان که شود کاردل بکام ونشد — بسوختیم درین آرزوے خام ونشد

شود کاردل بکام حصول مقصد میسر آید قوله

فغان که درطلب گنجنامهٔ مقصود — شدم خراب جهانے زغم تمام ونشد

گنجنامهٔ مقصود وصل محبوب شدم خراب جهانے زغم بسبب عشق رسواء عالم شدم تمام نشد بمطلب نرسیدم قوله

دریغ ودرد که در جستجوے گنج حضور — بسے شدم بگدائی برکرام ونشد

گنج حضور کنایه از وصل برکرام نزد اهل کرم نشد حصول نشد لا به اظهار اخلاص بعجز ونیز هزل قوله

بطعنه گفت شبے میر مجلس توشوم — شدم برغبت خویشش کمین غلام ونشد

برغبت خود کمینه غلام او شدم اما او میر مجلس نشد قوله

پیام کرد که خواهم نشست باردندان — بشد برندی ودردکشیم نام ونشد

برندی ودردکشی شهره آفاق شدم اما او باردندان نه نشست قوله

رواست دربراگر مے طپد کبوتر دل — که دیده دره خود پیچ وتاب دام ونشد

دربر در وجود کبوتر دل اضافه بیانیه که دیده درره خود پیچ وتاب دام ونشد ازانجهت که مسائل عشق را

دریافت و بابے بینازی و سنگدلی معشوق راشنید و احتراز نکرده خود را بدام عشق در انداخت و ازین راه بر نگردید قوله

بگوے عشق منہ بے دلیلِ راہ قدم	کہ من بخویش نمودم صد اہتمام و نشد

بیدلیل راه قدم اشارة به الرفیق ثم الطریق بخویش یعنے بخودی خود نمودم صد اہتمام صد جہد و جہد نمودم نشد بیش نرفت قوله

ہزار حیلہ برانگیخت حافظ از سرِ مہر	بدان ہوس کہ شود آن حریف رام و نشد

رام نشد یعنے مطیع نشد غزل

اگرچہ بر واعظِ شہر این سخن آسان نشود	تا ریا ورزد و سالوس مسلمان نشود

معنے آنست تا کہ واعظ پیشہ ریا دارد باسلام نمیرسد ہرچند کہ بمقتضاء الحق مر ازین سخن بوے سخت می آید سالوس نام و دروغ و فریب اگرچہ سالوس از کبائر ہم باشد و آنہا از اسلام بدر نمی کنند جواب این نفی اسلام کامل است نہ نفی نفس اسلام کہ لایومن احدکم حتی یحب لاخیہ مایحب لنفسہ قوله

رندی آموز و کرم کن کہ نہ چندین ہنر است	حیوان آنکہ ننوشد مے و انسان نشود

رندی عاشقی کہ بچندین ہنر است کمال ہنر است حیوان آن کہ ننوشد مے و انسان نشود یعنے حیوان آنکہ مے ننوشد و از شرف مے انسان نگردد و این ہنر نیست لبس البتہ می باید نوشید تا انسان حیوان نگردد و چرب زبان قوله

گوہر پاک بباید کہ شود قابلِ فیض	ورنہ ہر سنگ و گلے لؤلؤ و مرجان نشود

گوہر پاک استعداد کمال و وجود کمال ورنہ ہر قطرہ و سنگے دُر و مرجان نشود دُر اشارت بہ قطرہ و مرجان اشارت بہ سنگ قوله

عشق می ورزم و امید کہ این فنِ شریف	چون ہنرہاے دگر موجب حرمان نشود

این فن شریف عشق ہنرہاے دگر زہد و پارسائی یعنے عشقبازی می ورزم و امید دارم کہ این عشق چون زہد و پارسای دیگران موجب حرمان نشود مبادا کہ تقصیرے در راہ عشق از ما بوقوع آید و بسبب تقصیر چون زاہدان محروم مانم قوله

اسم اعظم بکند کار خود ایدل خوش باش	اگر بہ تلبیس و حیل دیو مسلمان نشود

اسم اعظم مرشد و عشق و توجه بکند کار خود بمراد تو برساند ای دل خوش باش ہیچ اندیشۂ زہد و پارسائی بخاطر میار دیو مسلمان نشود نفس تابع نگردد جز بمدد محبوب حقیقی **قوله**

دوش میگفت که فردا بدہم کام دلت ۔۔۔ سببے ساز خدایا کہ پشیمان نشود

میگفت اشارہ بمرشد کہ پشیمان نشود اے از گفتن خود نادم نشود **قوله**

حسن خلقے ز خدا میطلبم روے ترا ۔۔۔ تا دگر خاطر ما از تو پریشان نشود

ترا خطاب بمرشد **قوله**

ہر کہ بر کیش بتان بر سر جان میلرزد ۔۔۔ نے بتکلف تن او لایق قرآن نشود

ہر کہ در عشق معشوقان از جان دادن میترسد بیشک او لایق عشق نباشد چہ مذہب معشوقان عاشق کشی است **قوله**

ذرہ را تا نبود ہمت عالی حافظ ۔۔۔ طالب چشمۂ خورشید درخشان نشود

ذرہ کنایہ از عاشق ہمت عالی اشارت بان اللہ یحب المعالی الہم چشمۂ خورشید درخشان وصال محبوب۔

غزل

گل بے رخ یار خوش نباشد ۔۔۔ بے بادہ بہار خوش نباشد

بادہ عشق بہار زندگی **قوله**

طرف چمن و ہواے بستان ۔۔۔ بے لالہ عذار خوش نباشد

طرف کنارہ لالہ عذار معشوق **قوله**

رقصیدن سرو و حالت گل ۔۔۔ بے صوت ہزار خوش نباشد

ہزار بلبل جز با قد یار جز با محبوب **قوله**

با یار شکر لب گل اندام ۔۔۔ بے بوس و کنار خوش نباشد

کنار بفتح معروف **قوله**

باغ و گل و مل خوشست لیکن ۔۔۔ بے صحبت یار خوش نباشد

مل شراب۔

غزل

گوہر مخزن اسرار ہمانست کہ بود ۔۔۔ حقۂ مہر بدان مہر و نشانست کہ بود

(مقطع) جان نقد محقر است حافظ از بہر نثار خوش نباشد*

گوہر مخزن اسرار عشق مراد قالوا بلی وانا عرضنا الامانة ہمانست کہ بود خللے در وراہ نیافتہ حقہ مہر دل بدان مہر ونشانست کہ بود محبت غیرے در وراہ نیافتہ قوله

عاشقان زمرۂ ارباب امانة باشند | لاجرم چشم گہر بار ہمانست کہ بود

زمرہ گروہ ارباب امانت صاحب عشق گہر بار گریندہ قوله

زصبا پرس کہ ما را ہمہ شب تا دم صبح | بوے زلف تو ہمان مونس جانست کہ بود

صبا کنایة از مرشد بوے زلف جذبہ عشق قوله

طالب لعل و گہر نیست وگرنہ خورشید | ہمچنان در عمل معدن وکانست کہ بود

طالب لعل و گہر نیست لعل و گہر اعمال وافعال تصفیہ چون زہد و پارسائی نیست فاعل محبوب خورشید مرشد وسالک معدن دل عاشق قوله

کشتۂ غمزۂ خود را بزیارت می آئے | زانکہ بیچارہ ہماندل نگرانست کہ بود

بزیارت براے دیدن نگران بینندہ ومتامل ومشتاق قوله

رنگ خون دل ما را کہ نہان کرد خطت | ہمچنان از لب لعل تو عیانست کہ بود

ہمچنان در لب لعل تو عیانست کنایة از حسن وجمال بموجب آنکہ ۵ نے تقاضلے نظر حسن تو افزون نشود ٭ تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

زلف ہندوے تو گفتم کہ دگر رہ نزند | سالہا رفت وبدان سیرت وشانست کہ بود

زلف ہندوے تو مراد تعلقات دنیا وجذبہ عشق است شان روش قوله

حافظا باز نما قصۂ خونناۂ چشم | کہ درین چشمہ ہمان آب روانست کہ بود

باز نما بیان کن خوننابہ خون کہ آب گردد خوننابہ چشم اشکہاے خون آلود چشمہ مراد چشم ہمان آب کنایة از اشکہاے خون آلود غزل

گفتم کہ خطا کردی و تدبیر نہ این بود | گفتا چہ توان کرد کہ تقدیر چنین بود

تقدیر اندازہ کردن تدبیر اندیشیدن در عاقبت این غزل در وقت رحلت مرشد یا در وقت معاودت مرشد از سفر است تدبیر نہ این بود یعنی کہ از ما رفتی چہ توان کرد کہ تقدیر چنین بودست یعنی کار باختیار نبود قوله

گفتم کہ بسے خط خطا بر تو کشیدند	گفتا ہمہ آن بود کہ بر لوح جبین بود

خط خطا اضافہ بیانیہ خط خطا بر تو کشیدند یعنی بخطا ترانسبت کردند بر لوح جبین بود ست یعنی نبشتہ ازلی بود قولہ

گفتم کہ قرین بدت افگند باین روز	گفتا کہ مرا بخت بدِ خویش قرین بود

قرین ہمنشین باین روز روز ہجران قولہ

گفتم کہ بسے جام طرب خوردی ازین پیش	گفتا کہ شفا در قدحِ بازپسین بود

قدح بازپسین ملاقات آخرین وآن بدست نیامد قولہ

گفتم کہ تواے عمر چرا زود برفتی	گفتا کہ فلانی چکنم عمر ہمین بود

عمر محبوب وعمر ما قولہ

گفتم کہ نہ وقتِ سفرت بود چنین زود	گفتا کہ مگر مصلحتِ وقت چنین بود

مگر تحقیق قولہ

گفتم کہ زحافظ بچہ علت شدہ دور	گفتا کہ ہمہ وقت مرا داعیہ این بود

داعیہ خواہش غزل

غزل

[illegible]

مرا مے دگر بارہ از دست برد	بمن باز بنمود مے دست برد

مے محبت از دست برد بیقرار ساخت دست برد چالاکی وغلبہ وقوت بمانا دہمیشہ باد قولہ

بنازیم دستے کہ انگور چید	مریزاد پائے کہ در ہم فشرد

مریزاد ریختہ مباد قولہ

ہزار آفرین بر مئے سرخ باد	کہ از روئے ما رنگ زردی ببرد

مے سرخ محبت خالص از روے من رنگ زردی ببرد روے مرا سرخروئی بخشید قولہ

ہ کہ در دیوان حافظ باشد ویرہ نیست ۱۲

مرا چون قضا عشق بر سر نوشت یعنے چون عشق ازلیست قضاے نوشتہ نباید ستر د
رد قضا بہیچ نوع نتوان کرد۔ قولہ

بروز اہدا خوردہ برمن مگیر　　کہ کار خداے نہ کاریست خورد

خردہ عیب نہ کاریست خورد نہ کار سہل وسرسری بلکہ کاریست عظیم۔ قولہ

چہ از علم وحکمت کہ در وقت مرگ　　ارسطو دہد جان چو بیچارہ گرد

چہ یعنی چہ شود ارسطو نام حکیمے این علم وحکمت در وقت مرگ ہیچ نفعے نمی بخشد ارسطو چون نادان جان دہد
وعلم وحکمت نفعے نبخشد مے محبت قولہ

چنان زندگانی کن اندر جہان　　کہ چون مردہ باشی نگویند مرد

معنے این بیت آنست کہ اے واعظ ازین قیل وقال باز آئی و زندگانی نئے عشق کن کہ چون
ازین سراے فانی متوجہ بعالم بقا شوی مردہ ات نگویند۔ وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ يُّقْتَلُ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ
اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَاءٌ قولہ

شود مست وحدت زجام الست　　ہر آنکو چو حافظ مئے صاف خورد

معنے آنست کہ ہر کہ چون حافظ مے عشق از جام الست یعنے از ازل نوشید بمقام وحدت وقرب رسید غزل

من وانکار شراب اینچہ حکایت باشد　　غالبا اینقدرم عقل کفایت باشد

غالبا اغلب وبیشتر بطریق محاورہ اینقدر اشارہ بمضمون مصراع سابق قولہ

من کہ شبہا رہ تقوی زدہ ام باد ف وچنگ　　ناگہان سر برہ آرم چہ حکایت باشد

یعنے من کہ شبہا باد ف وچنگ کہ لازمہ عشق است تقوی را راہ زدہ ام واز تقوی اعراض نمودہ ام
باز سر براہ تقوے آرم ورجوع باو کنم این غیر مناسب است قولہ

زاہد ار راہ برندی نبرد معذورست　　عشق کاریست کہ موقوف ہدایت باشد

یعنے پروانہ کہ کنایہ از زاہد ست اگرچہ بالاے آتش چرخ میزند اما ہنوز گرفتار خودی وخودنمائی
است وانہمہ پرواز وچرخ نمایش اوست تا خلق اورا بعشق تحسین کنند واگر از خود رہیدہ بودی
بچندین تکلف مضطر نگشتی وباشمع ہمراز آشتی داشتی ازینجاست زاہد از راہ برندی نبرد ونیز اینمقام
رضا وتسلیم ہست کہ در معرفت ہدایت حال است ہمدرین مقام مقید ماندہ بودم رشدے

وہدایتے سوے فنا ومحو اورا نرسیدہ بود معذورش داشتہ **قولہ**

بندۂ پیر مغانم کہ زجہلم برہاند	پیر ما ہرچہ کند عین ولایت باشد

یعنے زمام اختیار بدست کسے دادہ ام کہ مرا از ظلمت جہل برہاند وبنور یقین رساند ہرچہ کند او میداند مرا ہیچ خواستی وارادتے نیست **قولہ**

تا بغایت رہ میخانہ نمیدانستم	ورنہ مستوری ما تا بچہ غایت باشد

مستوری کنایۃ از زہد **قولہ**

زاہد وعجب ونماز ومن ومستی ونیاز	تا خود او را ازمیان باکہ عنایت باشد

عُجب از جملہ اخلاق مذموم است قال عم ثلثۃ مہلک بخل وہواء وعجب عجب بدتر از معصیت است ومرد بدکردار ہمان وقت میشود کہ چون پندارد نیکوکار است وہلاک آدمی در دو چیز است نومیدی وعجب واز ان آفتہا تولد کند وآنہا اینند کہ خود را از دیگران بہتر داند وگناہان خود را یاد نیارد وآنچہ یاد آرد بتدارک مشغول نشود پندارد کہ خود آمرزیدہ است ودر عبادت راغب نباشد پندارد کہ خود از ان شے بے نیاز است وآفۃ عبادت ند وطلب نکند پندارد کہ خود یافتہ وہراس از دل شود واز مکر حق ایمن شود وخود را نزد حق محلی شناسد بعبادتے کہ آن خود نعمت حق است بروے وبر خود ثنا گوید وتزکیہ کند وچون بعلم موجب بود از کس سوال نکند واگر بخلاف شے چیزے کند نشنود ناقص نماید پس ہر کرا حق تعالے نعمتے چون علم وعزۃ دادہ اگر شاد بود بدانکہ صفت وسیت واز ان غافل ماند کہ نعمت حق است واز ہراس آن خالی باشد این شادی عجب بود واگر باز اینہمہ خود را حقے داند بر حق تعالے واین عبادت خود را خدمتے پسندیدہ داند این را دلال گویند در مذمت عجب احادیث بسیار اند نماز نماز کہ موصل بقرب الٓہی است آنست قال غوث الاعظم یا رب ای صلوۃ اقرب الیک فقال الصلوۃ التی لیس فیہا سوائی والمصلی غائب عنہ چون مصلی نماند صلوۃ کجا ماند چراکہ نماز فعل است وفعل تابع ذات چون ذات نماند افعال کجا ماند اینجاست کہ نماز عاشقان ترک وجود است الذین ہم فی صلوتہم دائمون **غزل**

مژدہ اے دل کہ دگر باد صبا باز آمد	ہدہد خوشخبر از طرف سبا باز آمد

باد صبا کنایۃ از فیض ازلی ومرشد ہدہد خوشخبر واردے از واردات سبا شہرے کہ

(قطعہ) دوش ازین غصہ نخفتم کہ حکیمی میگفت
حافظ ار بادہ خورد وجاے شکایت باشد

کہ بلقیس ملکہ آن بود مراد عالم علوی قولہ

برکش اے مرغ سحر نغمہ داؤدی را	کہ سلیمان گُل از طرفِ ہوا باز آمد

مرغ سحر بلبل کنایۃ از عاشق داؤد نام پیغمبر کہ پدر سلیمان ؑ بود وحق تعالیٰ اورا حسن صوت بخشیدہ بود وقصہ او معلوم است اذا تلا الزبور بحسن الصوت یجتمع الجن والانس والطیر لسماع صوتہ ویحمل من مجلسہ آلاف جنازۃ نغمہ داؤدی آواز خوش یعنی سخنان عشق انگیز سلیمان گل اضافۃ بیانیہ مراد مشاہدات طرف ہوا عالم بالا قولہ

لالہ بوئے مئے نوشین بشنید از دم صبح	داغ دل بود بامید دوا باز آمد

لالہ کنایۃ از سالک مے نوشین محبت قولہ

عارفے کو کہ کند فہم زبان سوسن	تا بگوید کہ چرا رفت وچرا باز آمد

عارف صاحب معرفت بود وآن عبارت از باز شناختن ذات وصفات الٰہی در صور تفاصیل احوال وحوادث ونوازل وبعد ازان کہ بر سبیل اجمال معلوم شدہ باشد کہ موجود حقیقی وفاعل مطلق اوست سبحانہ دصورت توحید مجمل علمی وعینی مفصل عینی نکردہ چنانچہ صاحب علم توحید در صور تفاصیل وقائع احوال متجددہ متضادہ از ضرر نفع وعطا ومنع وقبض وبسط وضار ونافع وقابض وباسط حق را بیند وشناسد بے توقفے وروییتے اورا عارف خوانند واگر باول وہلت ازان غافل بود وعنقریب حاضر گردد وفاعل مطلق را جل ذکرہ در صور وسائط در واسطہ باز شناسد اورا متعرف خوانند واگر بکل غافل بود وتاثیرات افعال را حوالہ بوسائط کند اورا ساہی ومشرک خفی خوانند مثلاً اگر کسے معنی توحید را تقریر میکند وخود را مستغرق بحر توحید مینماید ودیگرے بر سبیل انکار آنرا باد باز گرداند وگویند کہ این سخن نہ از سر حال است بل نتیجہ فکر وروییت است درحال بر نجد وبروے خشم گیرد وندانند کہ این رنجش من مصدق قول منکر است والا فاعل مطلق را در صورت این انکار باز شناختی وبروے خشم نگرفتی زیرا کہ عارف را خشم نباشد مگر لعد ودرین مادہ خشم لعد نیست زیرا کہ متعرض بحق است و معرفت الٰہی را مراتبست اول آنکہ ہر اثرے کہ یابد از فاعل مطلق جل ذکرہ داند چنانچہ گفتہ شد دوم آنکہ ہر اثرے کہ یابد از فاعل مطلق جل ذکرہ بیقین داند کہ نتیجہ کدام صفت است از صفات او سیوم آنکہ مراد حق را در تجلی ہر صفت بشناسد چہارم آنکہ صفت علم الٰہی را در صورت معرفت خود

بازشناسد وخودرا از دائرهٔ علم ومعرفت بل وجود اخراج کند کذا من نفحات الانس سوسن نام گلے آزاد اینجا کنایت از عاشق طال اللسان چرا رفت در عالم محو چرا باز آمد در عالم صحو قوله

چشم من از پے این قافله بس آب کشید	تا بگوش دلم آوازِ درا باز آمد

آن قافله مشاہدات بس آب کشید یعنی گریه کرد درا جرس و آواز واثر قوله

گرچه ما عهد شکستیم وگنه حافظ کرد	لطفِ او بین که بصلح از درِ ما باز آمد

حافظ اشارة بمات یعنی اگرچه ماگنه کردیم وازما عهد شکنی شد غزل

مژده اے دل که مسیحا نفسے می آید	که ز انفاس خوشش بوے کسے می آید

مسیحا کنایة از دارو بے کس اشارة بمحبوب معنی آنست که محب دل حزین خود را که غریق بحر فراق وقرین آتش اشتیاق است میگوید که ایدل بشارتے باد مر ترا که عنقریب است که دارو بے از واردات بتو آید که از بوے خوش او بوے محبوب آید وچون یقینش شد بآمدن محبوب نصیحتے می کند دل آرام را بدینوجه قوله

از غم وهجر مکن نالهٔ وفریاد که دوش	زده ام فالے وفریادرسے می آید

بموجب اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا قوله

ز آتش وادی ایمن نه منم خورم وبس	موسے اینجا بامید قبسے می آید

وادی ایمن نام وادی که دران بر کوه طور موسے را تجلی شده بود قبس ؎ پاره آتش معنی فیضان نور حق مانند آفتاب مخصوص فردی دون فردی نیست ومعنی این بیت در بیت لمع البرق من الطور وآنست به ؎ فلعلی لک آت بشهاب قبسی گذشت قوله

ہیچکس نیست که در کوئے تواش کاری نیست	ہر کس اینجا بطریقِ ہوسے می آید

یعنی جمیع مکونات عالم بحکم آیت کل شی والیه یرجعون قوله

کس ندانست که منزلگه معشوق کجاست	اینقدر ہست که بانگ جرسے می آید

کنه ذات حق سبحانه معلوم انبیا واولیا نیست ومقربان درگاه ازین سر شگرف آگاه نیستند سالکانرا در ہنگام مشغولی آوازها از عالم غیب می آیند ؎ بر لبش قفل است وبر دل رازها ؛ لب خموش ودل پر از آوازها ؛ ایدل بمثل آواز زنبور ؎ سخنها بانگ زنبوران نماید ؛ چو در گوشم کلامے گوید آن ؎ ؛ بعده چون جرس ؎ در قافله که ادست دانم نرسم ؛ این بسکه رسد

زد و رہا نگ جرس ہم ہمچنین قوی تر میگردد قوله

جرعۂ دہ کہ بمیخانۂ ارباب کرم		ہر حریفے ز پئے ملتمسے می آید	

سالک مناجاتے کردہ بدرگاہ بے نیاز گفته اے کریمے کہ ہمہ از سرچشمۂ فیض تو سیراب اند من تشنہ لب را ہم جرعہ دہ کہ بمیخانہ الخ قوله

خبر از بلبل این باغ بپرسید کہ من		نالۂ می شنوم کز قفسے می آید	

بلبل روح باغ وجود نالہ آواز دردناک کہ شیوۂ عاشقانست قفس وجود یعنے قصہ روح و وجود من بپرسید کہ چیست وچہ حقیقت دارد کہ آوازے می شنوم کہ از وجود من برمے آید و بر حقیقتش ہیچ اطلاع ندارم کہ چیست وجستجوے اوکسے را نمی سزد کقوله تعالیٰ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وانچہ بعضے عرفا را حقیقت روح مشاہدہ شدہ است برحسب دانش خود دریافتہ باشند نہ بکنہ کہ وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا عاشق حزین درد خود آن نسیم صبا کہ قاصد کوے جانانست عرضداشتے کردہ بر نہج کہ قوله

دوست را گر سر پرسیدن بیمار غمست		گو برو خوش کہ ہنوزش نفسے می آید	

بیمار غم عاشق کنایہ از خود کہ ہنوزش نفسے می آید زندگی باقیست قوله

یار دارو سر صید دل حافظ یاران		شاہبازے بشکار مگسے می آید	

شاہباز باز سپید کنایہ از یار مگس کنایہ از خود غزل

مطرب عشق عجب ساز و نوائے دارد		نقش ہر زخمہ کہ زد راہ بجائے دارد	

مطرب عشق اضافۂ بیانیہ و نیز مرشد ساز رباب و بربط و مثلہ نوا آواز نقش جنسے از اجناس سرود زخمہ بربط و رباب و مثلہ نقش ہر زخمہ کہ زد ہر اسرارے کہ بیان نمودہ راہ بجائے دارد موثر و برجاست قوله

عالم از نالۂ عشاق مبادا خالی		کہ خوش آہنگ و فرح بخش نوائے دارد	

عالم آنجہان و اینجہان وانچہ آفریدہ اند آہنگ آواز نرم در پردۂ سرود دارد فاعل ہمان نالہ قوله

پیر دردی کش ما گرچہ ندارد زر و زور		خوش عطا بخش و خطا پوش خدائے دارد	

پیر دردکش کنایہ از مرشد زر و زور مراد زہد و پارسائی قوله

محترمم دار دلم کین مگس قند پرست	تا هوا خواه تو شد فر همای دارد

محترم خطاب معشوق مگس قند پرست اشارة بدل که طالب قند لب معشوق است تا هوا خواه تو شد دوست تو شد فر زیبائی وشکوه هما بضم نام جانور که استخوان سوده دبوسیده بخورد وسایه او بر که افتد شاه شود قوله

از عدالت نبود دور گرش پرسد حال	بادشاهی که بهمسایه گدای دارد

گرش پرسد حال اشارة ببادشاه اضمار قبل الذکر است قوله

اشک خونین بطبیبان بنمودم گفتند	درد عشقست وجگر سوز دوای دارد

جگر سوز دوا صبر وتحمل قوله

شوخی وغمزه میاموز که در مذهب عشق	هر عمل اجری وهر کرده جزائی دارد

این بیت اشارة بمضمون انما هی اعمالکم ترد الیکم یوم تجد کل نفس ما عملت من خیر محضرا وما عملت من سوء تود لو ان بینها وبینه امدا بعیدا قوله

نغز گفت آن بت ترسا بچهٔ باده فروش	شادی روی کسی جو که صفای دارد

ترسا طائفه آتش پرست که در دین عیسی ع بتازی نصرانی گویند وجمع این ترسایان که بیای نویسند غلط است بلکه ترساآن باید نوشت بهمزه من ابراهیم شاهی بت ترسا بچه باده فروش مرشد باعتبار پرورده شده مرشد خود شادی روی کسی جو که صفای دارد یعنی مشاهده جمال روی آنکسی نما که صفائی جمال الٰهی بر چهره دارد غزل

معاشران ز حریف شبانه یاد آرید	حقوق بندگی مخلصانه یاد آرید

معاشران عشرت کنندگان حریف شبانه کنایه از خود قوله

بوقت سرخوشی از آه وناله عشاق	بصوت نغمهٔ چنگ وچغانه یاد آرید

سرخوشی هستی بینوائی مفلسی نغمه سرود چنگ نام ساز چغانه نام ساز که بهندی سرمندل گویند قوله

چو لطف باده کند جلوه در رخ ساقی	ز زهد من لب رود وترانه یاد آرید

لطف پاکیزگی محبت جلوه ظهور ساقی مرشد معنی مصراع آنکه یعنی وقتیکه ساقی را خرم وخوشدل وغرق محبت دریابند بسرود وترانه یاد آرید بعرض احوال ما بکوشید قوله

(مقطع) خسروا حافظ درگاه نشین فاتحه خواند
ورزبان تو تمنا سے دعا ے دارد

چو در میان مراد آورید دست امید	زعہد صحبت ما در میانہ یاد آرید

اے بمقصد خود رسید قولہ

نمیخورید زمانے غم وفاداران	زبیوفائی دور زمانہ یاد آرید

وفاداران عاشقان دور زمانہ گردش فلکی قولہ

سمند دولت اگر تند وسر کشست ولے	زہمرہان بسر تازیانہ یاد آرید

سمند اسپ سمند دولت اضافہ بیانیہ سر تازیانہ اشارت بوجہ قولہ

بوقت مرحمت اے ساکنان صدر جلال	زروے حافظ وآن آستانہ یاد آرید

مرحمت ازروے مرحمت صدر پیشگاہ وصاحب منصب صدر جلال آستانہ مرشد زروی حافظ و
این آستانہ یاد آرید ازروے حافظ کہ برین آستانہ نہادہ یاد آرید غزل

مرا برندی وعشق آن فضول عیب کند	کہ اعتراض براسرار علم غیب کند

ارباب ذوق گفتہ اند کہ تقدیر نیکی وبدی از حق است اگرچہ بندہ فاعل مختار است نہ اختیاری کہ
اسناد افعال تماما باو توان کرد بنابران گفت مرا برندی وعشق الخ قولہ

کمال صدق ومحبت ببین نہ نقص گناہ	کہ ہر کہ بے ہنر افتد نظر بعیب کند

نظر بعیب کردن کار بے ہنران است قولہ

زعطر حور بہشت آنزمان بر آید بو	کہ خاک میکدۂ ما عبیر جیب کند

میکدہ عشق قولہ

چنان بزد رہ اسلام غمزۂ ساقی	کہ اجتناب زصہبا مگر صہیب کند

غمزہ ساقی مشاہدہ محبوب اجتناب پرہیز صہبا شراب صہیب بضم نام یکے از صحابۂ قال عمر
فی شانہ نعم العبد صہیب لو لم یخاف اللہ لم یعصہ قولہ

کلید گنج سعادت قبول اہل دلست	مبادکس کہ درین نکتہ شک وریب کند

گفتہ اند مردے کہ قبول اہل نظر واہل دردے نشدہ بمنزلہ درخت بے براست کہ ہیچ لذتے ندارد
ریب شبہہ قولہ

شبان وادی ایمن گہے رسد بمراد	کہ چند سال بجان خدمت شعیب کند

شبان وادی ایمن موسے ع رسیدن موسے در وادی ایمن وملاقات کردن با دختر شعیب ع وبرداشتن سنگے کہ چہل مرد نمیتوانستند برداشت از چاہ ونوشانیدن آب اغنام آن دختران را و بعدازان دہ سال چرانیدن گوسپندان وبعدازان در مصاحبت شعیب ع بودن معروفست چون چندین خدمت کرد آنگاہ شعیب ع بمصر موسے ع را فرستاد ودرینجا از شبان وادی ایمن مراد طالب واز شعیب ع مرشد مراد است قولہ

چو یاد وقت شباب وزمان شیب کند	زدیدہ خون بچکاند فسانۂ حافظ

اشکال این بیت آنست کہ یاد کردن چیزے تقاضاے عدم حضور آن خبر میکند پس اگر در زمان شباب یاد زمان شیب چگونہ میکند واگر در وقت شیب یاد شباب چگونہ مینماید جواب آنست کہ عمر طبعی را چہار قسم نمودہ اند اول حداثت وآن سن نمو وافزایش است وزیادتی در نمو میباشد وآن سی سال است دوم سن شباب است وآن سن وقوفست یعنی زیادتی در نمو میباشد وآن تا سی وپنج سال است یا چہلسال است سوم سن کہولت وآن سن انحطاط با بقاء قوت کہ رطوبت عزیزی در نقصان میباشد وآنرا پیری گویند وآن تا شصت سال چہارم سن شیخوخت وآن سن انحطاط با ضعف کہ آن نقصان وروے ظاہر میباشد وتا تمام عمر امتداد میکند ودرینجا از شیب سن کہولت کہ پیریست مراد باشد وخود در سن شیخوخت باشد کہ این بیت گفتہ ومیتواند کہ درین بیت باعتبار سخن راندہ کہ ہر دم سخت پیراست وآن بعد پیریست پس این بیت در زمان ہرم گفتہ غزل

کہ با او گفتمے گر مشکلے بود	مسلمانان مرا وقتے دلے بود
بتدبیرش امید ساحلے بود	بگردابے چو مے افتادم از چشم

گرداب کنایہ از عشق از چشم بسبب چشم بتدبیرش ضمیر شین اشارت بدل قولہ

کہ استظہار ہر اہل دلے بود	دلے ہمدرد ویارے مصلحت بین

مصلحت بین بینندہ مصلحت استظہار مدد وپشتی آشفتہ پریشان وعاشق قولہ

چہ دامنگیر یارب منزلے بود	زمن ضائع شد اندر کوے جانان

شد اشارت بہان دل قولہ

کہ وقتے کاردان کاملے بود	بابن رند پریشان رحمت آرید

رند پریشان کنایہ از خود قولہ

کہ ما دیدیم محکم غافلے بود	مگو دیگر کہ حافظ نکتہ دانست

لہ یعنی گرد و دوامن یار الفاظ پاشند یا غور نیز

مگو خطاب معشوق محکم بسیار غافلی بود بسیار بیخبر بود چه خودسرائی کار نادانست غزل

مرا مهر سیه چشمان ز سر بیرون نخواهد شد	قضاے آسمان اینست دیگرگون نخواهد شد

سیه چشمان معشوقان قضاء آسمان یعنی ازلی و مقدر دیگرگون نخواهد شد قابل الرفع نیست قوله

رقیب آزارها فرمود و جای آشتی بگذاشت	مگر آه سحرخیزان سوے گردون نخواهد شد

رقیب نفس و شیطان جاے آشتی نگذاشت امید موافقت نمانده سحرخیزان عاشقان سوے گردون نخواهد شد اثرے نخواهد بخشید و این رقیب مخذول نخواهد شد قوله

مرا روز ازل کارے بجز رندی نفرمودند	هران قسمت که رفت اول کم و افزون نخواهد شد

هران قسمت که رفت اول هرچه در ازل نامزد شد قوله

بیا تا در صف رندان ببانگ چنگ مینوشیم	که ساز شرع زین افسانه نے قانون نخواهد شد

صف قطار رندان عاشقان ببانگ چنگ علانیه و آشکارا مینوشیم عشقبازی کنیم زین افسانه اشارة نے نوشی بیقانون نخواهد شد برگشت نخواهد شد قوله

شراب لعل و جاے امن و یار مهربان ساقی	دلا کے به شود کارت اگر اکنون نخواهد شد

شراب لعل محبت خالص جاے امن خلوة و یا طریقه ملامتی ساقی کنایه از مرشد قوله

مجال من همین باشد که پنهان مهر او ورزم	کنار و بوس و آغوشش چگویم چون نخواهد شد

چون نخواهد شد البته خواهد شد فریاد و ف و نے مراد تلقین مرشد قوله

بیا تا در مے صافیت راز دهر بنمائیم	که کار عشق ازین افسانه نے افسون نخواهد شد

ازین افسانه اشارة بنصیحت قوله

مشو اے دیده نقش غم ز لوح سینه حافظ	که زخم تیر دلدار است و رنگ خون نخواهد شد

رنگ خون نخواهد شد قابل الرفع نیست غزل

من و صلاح سلامت کس این گمان نبرد	که کس برند خرابات این نشان نبرد

این گمان اشارت بصلاح و سلامت رند خرابات کنایه از خود این نشان اشارة بصلاح و سلامت قوله

من این مرقع پشمینه بهر آن دارم	که زیر خرقه کشم مے کس این گمان نبرد

مرقع پشمین طریقه ملامتیه زیر خرقه کشم مے بطریق اخفاے نوشم این گمان می نوشی قوله

اے شیخ مخزن الاسرار آنکہ کہ محوے ... بر ... نشود ... تراجا بختی شود ... نخواهد شد

این بیت ... بافزون شد

مباش غره بعلم و عمل فقیه زمان　　که هیچ کس ز قضای خدای جان نبرد

فقیه یعنے اے فقیه - قوله

مشو فریفتهٔ رنگ و بو قدح درکش　　که زنگ غم ز دولت جزء مغان نبرد

رنگ و بو زهد و ورع قدح درکش عشق حاصلما زنگ غم اضافه بیانیه و خطرات و خیالات مے مغان عشق و محبت قوله

اگرچه دیده بود پاسبانِ تو اے گل　　بهوش باش که نقدِ تو پاسبان نبرد

نقد کنایه از ایمان و عشق پاسبان کنایه از شیطان که موکل است بر انسان قوله

سخن بنزد سخندان ادا مکن حافظ　　که تحفه کس در و گوهر بنزد بحر و کان نبرد

سخندان معشوق غزل

معاشران گره از زلف یار باز کنید　　شبے خوش است بدین قصه اش دراز کنید

معاشران عشرت کنندگان اے یاران زلف دنیا شب دنیا که فی الحقیقت تاریکیست و روشنائیش عارضی است معنی آنست که اے یاران و مصاحبان گره غفلت بکشائید و ازان عقده بدر آئید که حاجب تجلیات و پوشنده دولت مشاهدات دنیا شبے خوش است بگفتگوے عشقش دراز کنید و بغفلت و نادانی ضائع مکنید قوله

حضور خلوت انس است و دوستان جمعند　　وَاِنْ یَّکَادُ بخوانید و در فراز کنید

وان یکاد اشارة است بکریمه وان یکاد الذین کفروا لیزلقونك بابصارهم لما سمعوا الذکر ویقولون انه لمجنون وما هو الا ذکر للعالمین در دفع چشم زخم تاثیر بسیار است پس این را بخوانید تا چشم زخم دفع شود و نیز در ببندید تا مطلق راه چشم زخم مسدود گردد و میتواند که چشم زخم بدکاران در جمعیت ظاهری خلل می اندازد همچنین زخم شیاطین در حضور مجلس انسانی خللے می افگند پس فکر دفع آن چشم زخم باید کرد هر گاه چشم زخم از راه مدخل یافتن آن بدگوهران آزار میرساند داخل گردیدن جماعت اوباش در مجلس ارباب طریقت چگونه مجلس جمعیت میشود و ازینجاست که یک مرد بیکار صد مرد کار را باز دارد قوله

میان عاشق و معشوق فرق بسیار است　　چو یار ناز نماید شما نیاز کنید

ناز کنایه از تکبر و گردنکشی نیاز عجز و فروتنی قوله

رباب وچنگ ببانگِ بلند میگویند　　|　　که گوش هوش به پیغام اهل راز کنید

رباب وچنگ نام سازها مراد عارفان وعاشقان هوش ذہن اہل راز عاشقان قوله

بجان دوست که غم پردۂ شما ندرد　　|　　گر اعتماد بر الطافِ کارساز کنید

بجان دوست قسم جان دوست کارساز حق تعالے قوله

نخست موعظۂ پیر صحبت این حرفست　　|　　که از مصاحب ناجنس احتراز کنید

یعنی هر طالبے که فهم کردن سخن عشق را قابل باشد صحبت ابنائے دهر او را مضرتر از زہر مار است
ازینجاست ع با عاشقان نشین وہم عاشقان گزین ؛ با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین ؛ قوله

هر آنکسے که درین حلقه نیست زنده بعشق　　|　　براو نمرده بفتوائے من نماز کنید

حلقه جماعۂ عشاق نمرده پیش از مردن بفتوی من نماز کنید که بمنزله مرده است غزل

هر ابو صل تو گر زانکه دسترس باشد　　|　　دگر ز طالع خویشم چه ملتمس باشد

دسترس قدرت ملتمس التماس قوله

چه حاجت است بشمشیر قتل عاشق را　　|　　که نیم جان مرا یک کرشمه بس باشد

کرشمه تجلی وظهور قوله

بر آستان تو غوغائے عاشقان چه عجب　　|　　که هر کجا شکرستان بود مگس باشد

غوغا فریادهائے بسیار که از مردمان کثیر یکجا خیزد شکرستان مقام شکر قوله

ازین هوس که مرا دست بخت کوتاه است　　|　　کیم بسرو بلندِ تو دسترس باشد

ازین هوس کنایه از آرزوئے وصل کیم کے مراد دسترس قدرت قوله

خوش است بادۂ رنگین وصحبت جانان　　|　　مدام حافظِ بیدل درین هوس باشد

درین هوس آرزو غزل

نقدها را بود آیا که عیارے گیرند　　|　　تا همه صومعه داران پئے کارے گیرند

نقدها اعمال عیاری سرگی وناسرگی پئے کارے در طلب عشق شوند وبملامت ما پیش آیند
معنے آنست از روئے تمنا می فرماید که اعمال بندگان آیا بود که اظهار ناسرگی کنند تا همه طالبان
حق حقیقة اعمال خود دانسته منفعل گردند وکار عشقبازان رواج گیرد ورونق تمام پذیرد قوله

مصلحت دید من آنست که یاران همه کار　　بگذارند و خم طرهٔ یارے گیرند

همه کار کنایة از زهد و صلاح بگذارند ترک کنند خم طرهٔ یاری گیرند در جذبه عشق معشوقی در آیند قوله

خوش گرفتند حریفان سر زلف ساقی　　اگر فلک شان بگذارد که قرارے گیرند

حریفان عاشقان سر زلف ساقی جذبهٔ عشق الٰہی که فلکشان بگذارد که قرارے گیرند برائے آنکه افلاک ایشانرا بگذارد و مہلتے دہد تا قرارے گیرند قوله

تا کنند اہل نظر خاک رہت کحل بصر　　عمرہا شد که سر راہ گذارے گیرند

تا کنند برائے آنکه کنند اہل نظر عاشقان کحل بصر سرمہ چشم که سر راه گذارے گیرند اختیار عشق کرده اند آنکسانے یعنے عاشقان مہ لاله عذارے گیرند معشوقے فرا گرفته اند قوله قوت بازوے پرہیز بخوبان مفروش یعنے از زہد و پرہیز پیش عاشقان و عارفان دم مزن که ہر یکے ازین لشکر حصار سوار لیست که چون عزم کنند بتنہا حصارے گیرند که ازین خیل حصارے بسوارے گیرند مظہر خوارق شده قوله

یارب این بچهٔ ترکان چه دلیرند بخون　　که به تیر مژه ہر لحظه شکارے گیرند

بچهٔ ترکان تجلیات و عرفا که پروردهٔ عارف دیگر انند به تیر مژه به تیر نگاه قوله

رقص بر شعر تر و نالهٔ نے خوش باشد　　خاصه رقصے که در دست نگارے گیرند

نگارے معشوقے وارد ے قوله

حافظ ابنائے جہان را غم مسکینان نیست　　زین میان گر بتوان به که کنارے گیرند

ابنائے جہان عوام الناس و ظاہر پرستان مسکینان عاشقان معنی این بیت آنست یعنی در جہان اینچنین کسے بنظر نمی آید که غم عاشقان خورد و رحمے بدیشان نماید پس ہمان بہتر که از خلق یکسو شوند و بگوشه نشینند غزل

نسبت رویت اگر با ماه و پروین کرده اند　　صورت نادیده را الحق تخمین کرده اند

پروین از منازل قمر که شش ستاره اند در برج ثور و آنرا ثریا گویند الحق مقر یعنے اے محبوب روے تو که کنایت از ذات تست از تشبیه و تمثیل منزه و مبراست و آنانکه تشبیه بماه و مہر داده اند بعلت اشتیاق از روے قیاس و ظن است قوله

شمۂ از داستان عشق شور انگیز ماست
آن حکایتہا کہ از فرہاد و شیرین کردہ اند

داستان قصہ قولہ

ساقیا مے دہ کہ با حکم ازل تدبیر نیست
قابل تغییر نبود انچہ تعیین کردہ اند

کہ با حکم ازل تدبیر نیست در نصیب ما ہمین مینوشی رفتہ تعیین مقرر قولہ

تیر مژگان دراز و غمزۂ جادو نگرد
انچہ آن زلف دراز و خال مشکین کردہ اند

مژگان دراز و غمزۂ جادو تجلیات متنوعہ انچہ آن اشارہ بدلربائی و قتل قولہ

یک شکر انعام ما بود و لبت رخصت نداد
ہم تو انصافش بدہ شیرین لبان این کردہ اند

شکر کنایہ از بوسہ نوشین لبان محبوبان قولہ

در سفالین کاسۂ رندان بخواری منگرید
کاین حریفان خدمت جام جہان بین کردہ اند

سفالین کاسہ لباس و اسباب فقر بخواری یعنے بحقارت حریفان عاشقان کنایہ از خود جام جہان بین عارف کامل دیوانہ چون ما ہیچو ما دیوانہ قولہ

از خرد بیگانہ شو چون جانش اندر بر کش
دختر رز را کہ نقد عقل کابین کردہ اند

دختر رز شراب انگوری کابین مہر قولہ

خاکیان بی بہرہ اند از جرعۂ کاس الکرام
این تطاول بین کہ با عشاق مسکین کردہ اند

خاکیان زاہدان خشک سیرت جرعۂ کاس الکرام عشق تطاول دست درازی قولہ

شہپر زاغ و زغن زیبای صید و قید نیست
کاین کرامت ہمرہ شہباز و شاہین کردہ اند

شہپر بزرگ رخشان مراد توجہ و کر و فر زاغ و زغن زاہدان و پارسایان و عاشقان ناقص زیبائی لایق این کرامت اشارہ بہ صید و قید نمودن شاہباز باز سپید شاہین نام طائر شکاری شہباز و شاہین کنایہ از عارفان و اصل و عاشقان کامل قولہ شعر حافظ را کہ یکسر مدح احسان شماست احسان خوبی و نیکوئی ہر کجا بشنیدہ اند از صد گہ تحسین کردہ اند یعنے اگر صد گان شنیدند صد گان تحسین کردند غزل

نفس باد صبا مشک فشان خواہد شد
عالم پیر دگر بارہ جوان خواہد شد

یعنے تا حال گرفتار خزان زہد و ورع بودم حالا آخر رسید و بہار عشق عنقریب است کہ در میرسد

بادصبا که مرشد است مشک فشان کلمات عشق و محبت خواهد شد و عالمی که بسبب زہد چون پیر افسردہ و پژمردہ شدہ باستماع سخنان عشق ازسرنوجوان خواہد بود اے درعشق چست وچالاک قوله

ارغوان جام عقیقی بسمن خواہد داد — چشم نرگس بشقائق نگران خواہد شد

ارغوان مرشد جام عقیقی مراد فیض سمن گلے است مراد سالک نرگس گلے ست مراد مرشد شقائق لاله مراد سالک نگران مشتاق و بینندہ یعنے مرشد بتوجه بحال ما خواہد شد قوله

این تطاول که کشید از غم ہجران بلبل — تا سراپردہ گل نعرہ زنان خواہد شد

تطاول دست درازی مراد غم و اندوہ بلبل سالک و درمیان این ہر دو مصرعه لفظ قریب محذوف است سراپردہ گل جناب معشوق قوله

گر ز مسجد بخرابات شدم خردہ مگیر — مجلس وعظ دراز است زمان خواہد شد

خرابات طرب آباد و میخانه مراد عشق خردہ عیب یعنی اگر از مسجد بمقام عشق رسیدم عیبم مکن که مجلس وعظ دراز دیدم اے تحصیل علم بیرون از نہایت است حصول عشق از ضروریات ست بنابران علم ضروری حاصل کردہ بدو پرداختم و گام ناکام خود را دران انداختم قوله

اے دل ار عشرت امروز بفردا فگنی — مایۂ نقد بقا را که ضمان خواہد شد

نقد بقا اضافه بیانیه ضمان ضامن قوله

ماہ شعبان مدہ از دست قدح کین خورشید — از نظر تا شب عید رمضان خواہد شد

ماہ شعبان ہنگام بسط کین خورشید اشارہ به پیالۂ مے رمضان ہنگام قبض مراد ازین مصرع آنست ہنوز وقت بسط نشدہ قوله

گل عزیز است غنیمت شمرید صحبت — که بباغ آمد ازین راہ روان خواہد شد

گل زندگی و جوانی و تجلی شمر ندش ضمیر شین بر گل که بباغ آمد ازین راه روان خواهد شد
از عدم بباغ وجود و دنیا آمده و باز بعدم خواهد رفت قوله

مطربا مجلس انس ست غزلخوان و سرود	چند گوئی که چنین ست و چنان خواهد شد

مطرب مرشد غزلخوان بسرود سخنان عشق و محبت بیان فرما قوله

حافظ از بهر تو آمد سوے اقلیم وجود	قدمے نه بوداعش که روان خواهد شد

یعنے ازین مسکین حافظ رمقے بیش نمانده غزل

نفس بر آمد و کام از تو بر نمے آید	فغان که بخت من از خواب بر نمے آید

نفس بر آمد زندگی بسر رسید کام مقصود از خواب بر نمی آید بیدار نمے شود قوله

کمینه شرط وفا ترک سر بود حافظ	برو اگر ز تو این قدر بر نمے آید

این قدر اشارت بترک سر غزل

نه هر که چهره برافروخت دلبری داند	نه هر که آئینه سازد سکندری داند

چهره برافروخت نمایش و آرایش کرد دلبری داند جذب قلوب میتواند نمود آئینه سازد
صفاے دل کند سکندری مشیخت حاصل این بیت آنست که قال را حال باید سخنے که بیحالست
بمنزله جمالے است که از ملاحت عاریست با امام محمد غزالی گفتند که دعوی درویشی داری و چند طویله
اشتر داری گفت من میخ طویله در گِل زده ام نه بر دل اِنَّ اللّٰهَ لَا یَنْظُرُ اِلٰی صُوَرِکُمْ وَلَا اِلٰی
اَعْمَالِکُمْ وَلٰکِنْ یَنْظُرُ اِلٰی قُلُوْبِکُمْ وَنِیَّاتِکُمْ القصہ بطولها یعنی درویشان محض جهالت است اگر
میدانی و کسے را ازین چه نقصان تو از کمال خود باز میمانی چون ملحد بصورت موحد بر می آید میان
این طوائف مشکل است و طالبان صادق را ازین تمیز خون در دل بنابران گفت نه هر که چهره برافروخت

نه هر که طرفِ کله کج نهاد و تند نشست
سیاه داری آئین سروری داند

معنی آنست که سروری موقوف بکج کلهی و تند نشینی نیست و از تشبیه کارے نمیکشاید حاصل آنکه شیوه دلبری پایه الیست اعلے و مرغ دل انسان لبس وحشی بلطف و حیل باید که بدام افتد و عاشق را شیوه باید که اخلاص را بکار برد و بے غرض گوید قوله

تو بندگی چو گدایان بشرط مُزد مکن
که خواجه خود روش بنده پروری داند

بندگی طاعت و عبادت گدایان کنایه از زاهدان بشرط مزد بحصول بهشت و ثواب و درجات خواجه حق تعالی روش عادت و رفتار بنده پروری داند انا للعبد ارحم من اخیه و من ابویه فاطلبنی تجدنی قوله

وفاے عهد نکو باشد ار بیاموزی
وگرنه هر که تو بینی ستمگری داند

وفاء عهد یا ایّها الّذین امنوا اوفوا بالعقود قوله

بباختم دل دیوانهٔ و ندانستم
که آدمی بچهٔ شیوهٔ پری داند

شیوه طریقه قوله

غلام همت آن رند عافیت سوزم
که در گدا صفتی کیمیاگری داند

رند عافیت سوز عاشق که رخت عافیت سوخته در گدا صفتی ظاهر پرستی کیمیاگری عشق حقیقی بموجب المجاز قنطرة الحقیقة مجاز را وسیله حقیقت سازد قوله

سوادِ نقطهٔ بینش ز خال تست مرا
که قدرِ گوهر یکدانه جوهری داند

نقطه بینش مردمک چشم سواد نقطهٔ بینش مراد روشنی که النور فی السواد خال ذات و مشاهده گوهر یکدانه خال جوهری اشاره بمردمک چشم قوله

هزار نکتهٔ باریک تر ز مو اینجاست
نه هر که سر بتراشد قلندری داند

قلندری موقوف بسر تراشی نیست قوله

بقد و چهره هر آنکس که شاه خوبان شد
جهان بگیر داگر دادگستری داند

یعنی هر کرا حق تعالی چهرهٔ خوش و قامتے دلکش که لازمه خوبی است بدرجه کمال و استکمال رسانید اگر دادگستری که تفقد غربا و فریادرسی ضعفا است پیش گیرد عالمے را فرا گیرد که طور شاهی در

حسن خلق و نگاهداشت خاطر و اداے حقوق است قوله بقدر مردم چشم من است غوطه بخون ۰
چشمان من در عشق تو بسبب کثرت خونباری بمقدار قد مردم غرق بخون گردیده درین محیط نه هر کس
شناوری داند این خطاب از محبوبست که شناوری این دریاے محیط که عشق است با کثرت خونباری
نه کار هر کس است این نیست کار دیگران این کار تست

غزل

نیست در شهر نگارے که دل ما ببرد | بختم ار یار شود رختم ازینجا ببرد

نگار کنایه از درویش کامل دل ما ببرد ما را از ما ببرد یا بخود کشد بختم ار یار شود یعنی اگر بخت مدد و معاون شود رختم ازینجا ببرد ما را ازینجا ببرد و بجاے دیگر برد تا صاحب کمال بنظر در آید تا ما را بخود کشد قوله

کو حریفے خوش و سرمست که پیش کرمش | عاشق سوخته دل نام تمنا ببرد

حریف عارف کامل و عاشق واصل سرمست از شراب مشاهده نام تمنا ببرد و بے تمنا برادر رساند قوله

باغبانا ز خزان بیخبرت می بینم | آه ازان روز که بادت گل رعنا ببرد

باغبان کنایه از سالک خزان مرگ و ایام قبض باد یعنی باد خزان مرگ گل رعنا زندگی قوله

رهزن دهر نخفت است مشو ایمن ازو | اگر امروز نبرد است که فردا ببرد

رهزن دهر اضافه بیانیه که فردا ببرد یعنی یکایک و البته فردا برد قوله

راه عشق ارچه کمینگاه کمانداران است | هر که دانسته رود صرفه ز اعدا ببرد

کمانداران رهزنان دانسته باهوش صرفه ز اعدا ببرد فریب دشمنان نخورد و سلامت رود
قوله سحر با معجزه پهلو نزند دل خوشدار سحر زهد و پارسائی معجزه سخنان عاشقانه سحر با معجزه پهلو نزند سخنان زاهدان که بسخن عاشقان ماند مگر فرعون کجا صرفه ز اعدا ببرد این مقلدان که بر عاشقان غالب توانند آمد قوله در خیال اینهمه لعبت بهوس می بازم ۰ لعبت مراد شعر بو که صاحب نظرے نام تماشا ببرد ۰ یعنی شاید که صاحب نظرے بحکم تماشا بنظر گذرے کند قوله

علم و فضلے که بچل سال دلم جمع آورد | ترسم آن نرگس ترکانه بیغما ببرد

نرگس ترکانه تجلی یغما تجلی قوله

بانگ گاوے چه صدا باز دهد عشوه مخر | کے سها عکس ز خورشید مصفا ببرد

بانگ گاؤ نصیحت ناصحان وسخن مقلدان صدا آوازه گنبد وچاه مثله عشوه مخور مفتون آن مشو قوله

سحر با معجزه پهلو نزند دل خوش دار — سامری کیست که دست از ید بیضا ببرد

سامری نام شخصیست که قصه اش بالا مذکور شد ید بیضا معجزه موسے وآن کف دست مبارک بود هنگامے که اورا امین نمود هر که سپیدی بهر حالۃ که بودی برگشتی وچون دست را گرد آوردی بیننده بحال خود گشتی ۱۲ ابراهیم شاهی قوله

جام مینائی مے سدّ رهِ تنگدلیست — منه از دست که سیل غمت از جا ببرد

جام مینا مراد شراب از ذکر سبب واراده مسبب مراد از آن عشق سدّ ره تنگدلیست مانع تنگدلیست منه از دست یعنے جام مے را از دست منه اے ترک عشق منما قوله

حافظ ار جان طلبد غمزه مستانه او — خانه از غیر بپرداز وبهل تا ببرد

خانه از غیر بپرداز خانه دل از ماسوا خالی ساز بهل بگذار ومانع آن مباش تا ببرد فاعل غمزه غزل

نقد صوفی نه همه صافی بیغش باشد — اے بسا خرقه که مستوجب آتش باشد

نقد اعمال ماحصل این بیت آنست درین زمان جماعتے اند در لباس تصوف برآمده خود را نموده اند وتبکلف کرده اند واز حقیقت تصوف خبرے ندارند بنابران گفت نقد صوفی نه همه الخ قوله

صوفی ما که ز ورد سحری مست شدی — شامگاهش نگران باش که سرخوش باشد

شامگاه هنگام ابتداء دخول عشق یعنے صوفی که قبل ازین بخواندن اوراد مشغول می بود اکنون که عشق در دلش گشته نگاهش کن که چه سرخوش باشد وغم وغصه از صفحه خاطر بتراشد قوله

خوش بود گر محک تجربه آید بمیان — تا سیه روے شود هر که درو غش باشد

محک تجربه اضافه بیانیه عشق آب تیره مراد خیانت قوله

خط ساقی گر ازین گونه زند نقش بر آب — اے بسا رخ که بخونابه منقش باشد

خط ساقی اسماء وصفات که حاجب اندینده وسالک را سدّ راه اند ونقش بر آب سریع الزوال است همچنان شهود اسماء وصفات لیکن چون مدتے در رفع اسماء وصفات کوشید وآن حجاب مرتفع نشد میگوید که حجاب اسماء وصفات چنین نقش بر آب زند که بهیچ نوع رفع نمیشود پس بسا عاشقان که گرفتار غم والم هجر مانند وکس بدست رسیدن نتوانند ونیز خط اشارت بظهور آن حقیقة در مظاهر میگوید که ظهور آن حقیقة

در مظاہر روحانی چنین سریع الزوال است که دمے قایم نمی ماند پس بسا عاشقان که گرفتار غم مانند قوله

نازپرورد تنعم نبرد راه بدوست　　عاشقی شیوهٔ رندان بلاکش باشد

حاصل این بیت آنست تصوف امریست بغایت دقیق ادراکے کامل باید تا که گوہر مقصود بدست آید قوله

غم دنیاے دنی چند خوری باده بخور　　حیف باشد دل دانا که مشوش باشد

دنی کمینه مشوش غمگین ومتفکر قوله

دلق وسجادهٔ حافظ ببرد باده فروش　　گر شرابش ز کف آن ساقی مہوش باشد

دلق وسجاده کنایه از زہد وورع باده فروش مرشد آن ساقی مہوش محبوب غزل

واعظان کین جلوه بر محراب ومنبر میکنند　　چون بخلوت میروند آن کار دیگر میکنند

جلوه ناز وغرور وآرایش ونمایش قوله

مشکلے دارم ز دانشمند مجلس باز پرس　　توبه فرمایان چرا خود توبه کمتر میکنند

دانشمند مجلس واعظ که در مجلس اظہار دانشمندی میکند باز پرس سبب آن پرس توبه فرمایان اشارة بواعظان که دیگران را از منہیات توبه میدہند چرا خود توبه کمتر میکنند خود از منہیات چرا باز نمے مانند قوله

گوئیا باور نمیدارند روز داوری　　کاین همه قلب ودغل در کار داور میکنند

باور اعتبار باور نمیدارند بشک اند یا منکر اند روز داوری قیامت قلب ودغل بدے وریا دغل بفتحتین عیب وفساد قوله

بندهٔ پیر خراباتم که درویشان او　　گنج را از بی نیازی خاک بر سر میکنند

پیر خرابات مرشد عشق عارف کامل گنج کنایه از اعمال وافعال که زاد آخرت است خاک بر سر میکنند مخفی میکنند وہیچ نظر بران نمیدارند قوله

یارب این نودولتانرا بر خر خود بر نشان　　کاین همه ناز از غلام ترک واستر میکنند

نودولتان درویشان مقلد وزاہدان مرائی بر خر خود بر نشان بحد خود وبدرجه خود از غلام وترک واشتر کرد فرقوله

بر در میخانهٔ عشق ای ملک تسبیح گوی　　کاندر انجا طینت آدم مخمر میکنند

ملک سالک که بصفت ملکی متصف شده یعنے اے طالب عشق حاصلش کاندر انجا اشارة بمیخانه طینت گل وخمیر

اے گدا ے خانقہ بر درگہ پیر مغان
میدہند آبے و دلہا را توانگر میکنند

یعنے اگر طالب صادقی بر درگہ پیر مغان کہ پیر عشاق است بیا کہ در صحبت این قوم عشق و محبت حاصل میشود
و جرعہ از شراب محبت میدہند و دلہا را از ماسوی اللہ توانگر میکنند کہ من لہ الکل فلہ الکل زیراکہ حصول مطلب
بے عشق و محبت از محالات است قولہ

آہ آہ از دست صرافان گوہر ناشناس
ہر زمان خرمہرہ را با دُر برابر میکنند

صرافان گوہر ناشناس درویشان مقلد قولہ

خانہ خالی کن دلا تا منزل جانان شود
کین ہوسناکان دل و جان جای دیگر میکنند

خانہ خالی کن دلا یعنے اے دل خانہ خود را از خطرات ماسوی اللہ نگاہ دار کین ہوسناکان
اشارت بخطرات جاے دیگر بے عشق قولہ

صبحدم از عرش می آمد خروشے عقل گفت
قدسیان گوئی کہ شعر حافظ از بر میکنند

از بر میکنند یاد میکنند غزل

ہر کہ شد محرم دل در حرم یار بماند
وانکہ این کار ندانست در انکار بماند

محرم دل واقف اسرار دل در حرم یار بماند اصل بمحبوب شد انکار اشارۃ باسرار دل قولہ

اگر از پردہ برون شد دل من عیب مکن
شکر ایزد کہ نہ در پردۂ پندار بماند

اگر از پردہ برون شد در عاشقی در رسوائی در آمد پردہ پندار تکبر خود بینی قولہ

صوفیان واستدند از گرو مے ہمہ رخت
دلق ما بود کہ در خانۂ خمار بماند

صوفیان کنایۃ از فرستگان واستدند از گرو مے ہمہ رخت قبول عشق ننمودند دلق ما بود کہ
در خانۂ خمار بماند وجود ما بود کہ قبول این معنی نمود قولہ

خرقہ پوشان ہمگی مست گذشتند و گذشت
قصۂ ماست کہ بر ہر سر بازار بماند

خرقہ پوشان عاشقان و زاہدان مست گذشتند خبر محذوف و آن اینست کہ ہیچکس ایشان را ہیچ
نمیگوید بر ہر سر بازار بماند مشہور عالم گردید محتسب کنایۃ از واعظ و زاہد از یاد ببرد فراموش
کرد و بن زمان الحال قولہ

داشتم دلقے و صد عیب مرا می پوشید
خرقہ رہن می و مطرب شد و زنار بماند

این بیت در نسخ موجود نیست ۱۱

دلق مراد وجود صد عیب نہان صد عیب باطنی خرقہ اشارۃ بہمان دلق رہن گرو می محبت مطرب شد زنار یک رنگی ویک دلی قولہ

بر جمال تو چنان صورت چین حیران شد	کہ حدیثش ہمہ جا بر در و دیوار بماند

صورت چین محمد عرم وسالک کامل حیران شد لا احصی ثناء علیک دماعرفناک حق معرفتک قولہ

ہر مے لعل کز ان دست بلورین ستدم	آب حسرت شد و در چشم گہر بار بماند

یعنی مے کہ بیش ازین از دست آنمحبوب خوردہ ام آنہمہ آب حسرت شدہ در چشم ماند یعنی اکنون آن مے حاصل نیست ازان گریانم ونیز کار بجاے رسید کہ فیض بیواسطہ از معشوق میگیرد وگہرباری چشم در عین وصالت باعتبار بے نہایت راہ است ہر چند ترقی بیش طلب بیش قولہ

جز دلم کو زازل تا بابد عاشق اوست	جاودان کس نشنیدم کہ در ینکار بماند

اے ہر کسے مدتے عاشق ماند بعدہ اعراض کرد قولہ

از صداے سخن عشق ندیدم خوشتر	یادگاری کہ درین گنبد دوار بماند

صدا آواز چاہ وکوہ وگنبد اینجا مطلق آواز شخص نابود بزبانی منصور است دار الہ عذاب قولہ

گشت بیمار کہ چون چشم تو گردد نرگس	شیوۂ او نشدش حاصل و بیمار بماند

چون چشم تو غضیض الطرف شیوہ دلربائی او ضمیر بچشم نشدش ضمیر شین بنرگس معنی این بیت آنست یعنی نرگس خواست کہ مانند چشم تو گردد لہذا بیمار گردید لیکن شیوۂ او حاصل نشد وبیمار ابد گردید یعنی منسوب بہ بیمار شد قولہ

بتماشاگہ زلفش دل حافظ روزے	شد کہ باز آید و جاوید گرفتار بماند

زلف مراد عشق ودنیا کہ جاے ظہور اوست غزل

ہوس باد بہارم بسوے صحرا برد	باد بوے تو بیاورد قرار از ما برد

ہوس آرزو باد بہار نسیم فصل صحرا مراد صحراے عشق باد مرشد وارد قولہ

آمدہ گرم وببرد آب رخم اشک چو سیم	زر بزر داد کسے کامد واین کالا برد

یعنی اشک چون سیم من کہ بگرمی وتیزی در آمد وآب رخم کہ سرخی وتازگی است ببرد وزرد ساخت نہ موجب تحقیر منست بلکہ کسے کہ آمد یعنی اشک چون سیم واین کالا برد کہ سرخی وتازگیست زر بزر داد

این بیت از نسخہ

یعنی نورٌ علی نور ساخت و زینتے بر زینتے افزود قوله

دل سنگین ترا اشک من آورد براه	سنگ را سیل تواند بره دریا برد

آورد براه مهربان ساخت دوش ذوق طربم سلسلهٔ عشق نجنبانید این مصرع مبنی بر مقام محو و مصراع ثانی مبنی بر صحو قوله

راه ما غمزهٔ آن ترک کمان ابرو زد	رخت ما هندوی آن سرو سهی بالا برد

غمزه ظهور و اخفا ترک کمان ابرو معشوق سرو سهی سروے که از بن دو شاخه بر آمده باشد و شاخی متمایل نشده قوله

جام می دی زلبت دم ز روان بخشی زد	آبرو از لب جان بخش روان بخشا برد

جام مے سخن عشق زلبت که از لبت نسبتے دارد قوله

بحث بلبل بر حافظ مکن از خوش نفسی	پیش طوطے نتوان صوت هزار آوا برد

بلبل عاشقان مقلدان طوطی کنایه از خود هزاران کنایه از مقلدان غزل

هر کرا با خط سبزت سر سودا باشد	پاے زین دائره بیرون ننهد تا باشد

خط سبز صفات و تجلیات سودا عشق زین دائره اشارت بعشق لاله صفت مانند لاله قوله

در قیامت که سر از خاک لحد برگیرم	داغ سوداے توام سر سویدا باشد

سویدا ضمیر اے خال سیاه که در دلست قوله

تا کے اے گوهر یکدانه روا خواهی داشت	کز غمت دیدهٔ مردم همه دریا باشد

گوهر یکدانه معشوق قوله

ظلّ ممدود خم زلف توام بر سر باد	کاندرین سایه قرار دل شیدا باشد

ظل ممدود سایه دراز سر زلف جذبه عشق قرار دل شیدا باشد قرار دل عاشق درانست قوله

چشمت از ناز بحافظ نکند میل آرے	سرگرانی صفت نرگس شهلا باشد

چشم مراد تجلی ذات سرگرانی تکبر و غرور غزل

هرگزم نقش تو از لوح دل و جان نرود	هرگز از یاد من آن سرو خرامان نرود

سرو خرامان کنایه از محبوب قوله

آن چنان مهر توام در دل و جان جای گرفت	که گرم سر برود مهر تو از جان نرود

ہ مصرع ثانی [illegible] ۱۲

نسخه [illegible]

در ازل بست دلم با سر زلفت پیوند / تا ابد سر نکشد وز سر پیمان نرود

سر زلف جذبهٔ عشق واو عطف در میان نکشد و مهر محذوفست سر خیال قوله

انچه از بار غمت در دل مسکین من است / برود دل ز من واز دل من آن نرود

برود بر فع شود　　این اشاره بهر آن اشاره بمحبت قوله

گر رود از پی خوبان دل من معذور است / درد دارد چکند کز پی درمان نرود

درمان علاج غزل

هر آنکه جانب اهل وفا نگهدارد / خداش در همه حال از بلا نگهدارد

جانب اهل وفا نگهدارد غمخواری دلدادگان نماید بلا رنج قوله

دلا معاش چنان کن که گر بلغزد پای / فرشته ات بدو دست دعا نگهدارد

معاش زندگی که گر بلغزد پای اے مرگ ترا دریابد یا حادثهٔ دامنگیر وقت تو گردد قوله

اگرت هواست که معشوق نگسلد پیوند / نگاهدار سر رشته تا نگهدارد

معشوق نگسلد پیوند معشوق بیوفائی نکند نگاهدار سر رشته نقص و مخالفت در عشق او میار قوله

حدیث دوست نگویم مگر بحضرت دوست / که آشنا سخن آشنا نگهدارد

محب حکایت محب بغیر نگوید قوله

نگاهداشت دل ما و جای رنجش نیست / ز دست بنده چه خیزد خدا نگهدارد

نگاهداشت دل ما یادآوری نمود و بدلداری ما کوشید رنجش آزردگی ز دست بنده چه خیزد و بنده معاوضه او چه تواند کرد همین که دست بدعا بر آرد که خدا حافظ او باد قوله

غبار راهگذارش کجاست تا حافظ / بیادگار نسیم صبا نگهدارد

گذارش ضمیر شین بمعشوق غزل

هر که او یکسر مو پند مرا گوش کند[۵] / همچو من حلقهٔ گیسوی تو در گوش کند

گیسو موی بافته هر که مقدار سر مو نصیحت ما را بشنود همچو ما مقید بعشق تو گردد دهن سر مخفی[۵] عارفان کان گوهر جان سفته اند ❊ سر مخفی را دهانش گفته اند ❊ مراد از سر مخفی سریست در عشق که بر هیچکس معلوم نیست الا بعاشقان و همین باعث جذب قلوب ایشان و موجب وصول ایشان

بجانان است معصوم ولے زاہد و پارسا بادہ عشق بر یاد لبت بر امید حصول الطاف ہے لب شیرین جوے شد لطف خداست ہمچو شکر نوش کند برغبت تمام دوش من کتفِ من ذوش بدوش تو رسیدہ فردا بکتف تو رسیدہ و دوش بدوش رسیدن کنایہ از اتصال است و مراد ازان مشاہدہ جانان درسر آن دوش کند از غایت اشتیاق در خیال آن دوش جان را فدا نماید گل مراد سالکے کہ بمقام محبوبیت رسیدہ و سوسن کنایہ از سالک آزاد نرگس کنایہ از عاشق منتظر چشم در راہ گل و سوسن و نرگس مراد عاشقان کہ ہر یک بنوعے سخنے میگویند تا زبان ہمہ را حسن تو خاموش کند ہمہ از مشاہدہ تو گنگ گردند زان سبب براے آن پیچ و خم و تاب دہی آراستہ و پیراستہ کنی غزل

ہماے اوج سعادت بدامِ ما افتد ‌ ‌ ‌ اگر ترا گذرے در مقامِ ما افتد

ہما نام جانور معروف ہماے اوج سعادت اضافہ بیانیہ قولہ

حباب وار براندازم از نشاط کلاہ ‌ ‌ ‌ اگر ز روے تو عکسے بجام ما افتد

حباب بلبلہ براندازم از نشاط کلاہ اے نیست و فانی گردم جام دل قولہ

شبے کہ ماہِ مراد از افق طلوع کند ‌ ‌ ‌ بود کہ پرتو نورے ببام ما افتد

ماہ مراد اضافہ بیانیہ و محبوب پرتو روشنائی قولہ

ملوک را چو رہِ خاکبوس این در نیست ‌ ‌ ‌ کے التفاتِ جواب سلام ما افتد

رہ حصول قولہ

چو جان فداے لبت شد خیال می بستم ‌ ‌ ‌ کہ قطرۂ ز زلالت بکامِ ما افتد

خیال مے بستم امید مید اشتم قولہ

خیال زلف تو گفتا کہ جان وسیلہ مساز ‌ ‌ ‌ کزین شکار فراوان بدام ما افتد

زلف جذبہ جان وسیلہ مساز کہ جان چیزے است محقر کزین شکار اشارہ بجان غزل

ہر آنکو خاطرِ مجموع و یارِ نازنین دارد ‌ ‌ ‌ سعادت ہمدمِ او گشت و دولت ہمقرین دارد

خاطرِ مجموع خاطر خالی از اندیشہ غیر ہمدم محب و موافق قولہ

جناب عشق را درگہ بسے بالاتر از عقل است ‌ ‌ ‌ کسے آن آستان بوسد کہ جان در آستین دارد

یسے بالاتر از عقلست یعنے از احاطہ عقل بالاست آن آستان اشارہ بحریم عشق جان در آستین جان در دست قولہ

دہان تنگ شیرینت مگر مُہر سلیمانست	کہ نقش خاتم لعلش جہان زیر نگین دارد

دہان تنگ شیرین صفت تنکلمی و ضمیرت بمجبوب مگر تحقیق کہ نقش خاتم لعلش جہان زیر نگین دارد سخنان دلپذیر او عالمے راشیفتہ گردانیدہ و منقاد ساختہ قولہ

چو بر روے زمین باشی توانائی غنیمت دان	کہ دوران ناتوانیہا بسے زیر زمین دارد

بسے زیر زمین دارد مخفی دارد قولہ

بخواری منگر ای منعم ضعیفان و فقیران را	کہ صدر مسند عزت فقیر رہ نشین دارد

منعم معشوق ضعیفان عاشقان رہ نشین نشینندہ راہ غزل

ہر کرا خاک سر کوئے تو مسکن باشد	پیش او گلشن فردوس چو گلخن باشد

مسکن جاے سکونت گلشن بضم گلزار گلخن بضم روفتہ قتال قتل کنندہ ہر چہ گذاری ہر چیز کہ گذاشتنی است در رہ او ہمہ گر یکسر سوزن باشد موافق آنست ۵ یکسو بدہ نشستہ دیکسوزن این پردہ بیکسو فگن و یکسوزن ؛ عیسے نتوانست بمعراج رسید ؛ تا داشت ز اسباب جہان یکسوزن خشک و تر نیک و بد قلیل و کثیر در بر و بحر و ماحضر قالب غزل

یاد باد آن کہ ز ما وقت سفر یاد نکرد	بوداعی دل غمدیدہ ما شاد نکرد

میز در قم خیر و قبول در ہنگام شدائد پیش می آمد آزاد نکرد در غم و فراق خود گذاشت قولہ کاغذین جامہ بخوننابہ بشوئیم کہ فلک + کاغذین جامہ پوشیدن دادخواہ و تظلم کردن چہ پوشیدن جامہ از کاغذ در قدیم علامت دادخواہی بود ۲ ابن رشیدی رہنمو نیم بپاے علم داد نکرد بفریاد من نرسید و مرا معشوق نرساند مرغ سحر عارف شکن پیچش طرہ شمشاد صفات کلک مشاطہ صنع اضافۃ بیانیہ و ضمیر شین صنعش بر ہر کہ کہ در مصرعہ آیندہ است ہر کہ اقرار برین حسن خداداد نکرد یعنے معتقد این حسن نشد و عاشق نگردید حسن خداداد حسن دادہ خدائیی حسن ذاتی بخلاف دیگران کہ عارضیست مطرب مرشد پردہ مگردان سخن را مگردان بزن راہ عراق سرود عشق بنواز غزلیات عراقیست سخنان عاشقانہ است این رہ مستانہ سخنان عشق غزل

(مقطع [illegible] حافظ [illegible] سلطان [illegible] زیر نگین دارد)

این غزل [illegible]

این غزل [illegible]

یاد باد آن که سر کوئے توام منزل بود	دیدہ را روشنی از خاک درت حاصل بود
دل چو از پیر خرد نقد معانی میجست	عشق میگفت بشرح انچه بر و مشکل بود

بشرح بہ بیان و تفصیل برو بر دل قوله

در دلم بود کہ بید وست نباشم ہرگز	چه توان گفت که سعی من و دل باطل بود

که سعی من و دل باطل بود بموجب التقدیر یضحک علے التدبیر قوله

دوش بر یاد حریفان بخرابات شدم	خم مے دیدم و خون در دل و پا در گل بود

خم مے کنایه از عارف خون در دل گرفتار غم والم پا در گل حیران و پریشان قوله

پس بگشتم که بپرسم سبب درد فراق	معنے عقل درین مسئله لا یعقل بود

عقل را چه یارا که این مسئله دریابد قوله

راستی خاتم فیروزۂ بو اسحاقے	خوش درخشید ولے دولت مستعجل بود

خاتم بکسر والفتح انگشتری فیروزه جوهریست مبارک قیمتی سبز فام باد اکه چشمش بران آید روشنائی افزاید بو اسحاق طائفه اند که بو سحاق نیز گویند مراد از خاتم فیروزه بو اسحاق تجلی محبوب قوله

آه ازین جور و تظلم که درین دامگه است	ناز / واے زان عیش و تنعم که دران منزل بود

درین دامگه اشارة بدنیا واه ازین رو گفت که بتحریر در نمی آید آه زان ناز باعتبار گذشته که در این محفل بود آخرش فناست قوله

دیدی آن قهقههٔ کبک خرامان حافظ	که ز سر پنجه شاهین قضا غافل بود

کبک خرامان اہل دنیا معنی این بیت آنست یعنے اے حافظ آن خنده و طرب اہل دنیا را دیدی که از سر پنجه قضا غافل بودند و باده طرب بجام غفلت مے پیمودند آخر الامر چون قضا بسر پنجه اش در کشید آنهم بر باد رفت و بجز حسرت بر نداشت غزل

یاد باد آن که نهایت نظرے با ما بود	رقم مهر تو بر چهرهٔ ما پیدا بود

یاد باد خطاب بمحبوب حقیقی و یا بمرشد رقم نبشتن اینجا بمعنے مرقوم قوله

یاد باد آنکه چو چشمت بعتابم می گشت	معجز عیسویت در لب شکر خا بود

چشم تجلی ذاتی عتاب سرزنش معجز عیسوی فیض و لطف ازلی قوله

یاد باد آنکه صبوحی زده در مجلس انس	جز من و یار نبودیم و خدا آنجا بود

صبوحی زده مست و مخمور مجلس انس خلوتخانه جز من و یار نبودیم خدا آنجا بود درمیان ما و تو غیر از خدا دیگرے نبود قوله

یاد باد آنکه رخت شمع طرب می افروخت	وین دل سوخته پروانه ناپروا بود

ناپروا بے نیاز قوله

یاد باد آنکه خرابات نشین بودم و مست	انچه در مجلسم امروز کمست آنجا بود

کمست اشارة بمشاهده محبوب قوله

یاد باد آنکه دران بزمگهِ خلق و ادب	آنکه او خندهٔ مستانه زدی صهبا بود

صهبا شراب قوله

یاد باد آنکه مهِ من چو کله بشکستی	در رکابش مه نو پیک جهان پیما بود

مه من کنایه از معشوق مه نو کنایه از خود قوله

یاد باد آنکه باصلاح شما می شد راست	نظم هر گوهر ناسفته که حافظ را بود

باصلاح شما می شد راست بسبب اصلاح شما زیبے و رونقے حاصل مینمود گوهر ناسفته سخن که سفتهٔ الماس فکر هیچ سخنورے نگردیده غزل

یارم چو قدح بدست گیرد	بازار بتان شکست گیرد

قدح بدست گیرد نے نوشیدن درآید بازار رونق قوله

در پاش فتاده ام بزاری	آیا بود آنکه دست گیرد

آیا لفظ تمنا قوله

در بحر فتاده ام چو ماهی	تا یار مرا بشست گیرد

بحر کنایه از عشق و هجران شست آهن سر بخم که بدان ماهی گیرند قوله

هر کس که بدید چشم او گفت	کو محتسبے که مست گیرد

مست اشارت بچشم قوله

خرم دلِ آنکه همچو حافظ	جامے ز مئ الست گیرد

مے الست محبت محبوب حقیقی و محبت ازلی غزل

یکدو جامم دی سحرگہ اتفاق افتادہ بود | وز لب ساقی شرابم در مذاق افتادہ بود

لب ساقی صفت تکلم مذاق چشیدن یعنی ہنگام سحر یکدو ساغر مشاہدات تجلیات موافق ارادۂ اللہ اتفاق افتادہ بود واز لب ساقی کہ صفت تکلم اوست شرابے در مذاق افتادہ بود قولہ

از سر مستی دگر با شاہد عہد شباب | رجعتے میخواستم لیکن طلاق افتادہ بود

رجعت بمعنے بازگشت و طلاق بمعنی رہائی معنے چنان شود کہ از روے مستی و شوریدگی بار دیگر میخواستم کہ بعہد شباب رجعت نمایم و در عشقبازی جوانانہ در آیم لیکن ازان مقام رہائی افتادہ و مشاہدات تجلیات فرو گذاشت نمی نمود و نیز میتواند بود کہ از سر مستی یعنے بیخودی بار دیگر با معشوقہ ایام جوانی کہ ہواء ہوس باشد میخواستم کہ رجعتے کنم و باز بدو پیوندم لیکن ہستند شدم کہ گذاشتن آن شاہد بمنزلہ آنست کہ کسے زنیرا طلاق دادہ باشد و آن طلاق بسبب گذشتن مدت عدت قابل رجعت نماند پس چون حال بدینمنوال بود بآن شاہد ایام باز نہ پیوستم و نیز آنکہ میخواستم کہ با شاہد عہد شباب رجعت نمایم لیکن طلاق واقع شدہ بود و وقت رجعت نماند یعنے امکان نبود قولہ

در مقامات طریقت ہر کجا کردیم سیر | عاقبت را با نظر بازی فراق افتادہ بود

الضدان لا یجتمعان قولہ

ساقیا جام دمادم دہ کہ در سیر طریق | ہر کہ عاشق وش نباشد در نفاق افتادہ بود

دمادم پے در پے قولہ نقش مے بستم کہ گیرم بوسۂ زان چشم مست ٭ مے بستم خیال می بستم طاقت صبر از خم ابروش طاق افتادہ بود ٭ اے پیش ابروے او صبر را گنجایش نبود قولہ

از معبّر مژدۂ فرما کہ دوشم آفتاب | در شکر خواب صبوحی ہم وثاق افتادہ بود

معبّر تعبیر کنندہ وثاق محل قولہ

گر نبودی شاہ یحیے نصرۃ الدین از کرم | کار ملک و دین ز نظم و انتساق افتادہ بود

شاہ یحیے مراد مرشد انتساق روان شدن غزل

یاری اندر کس نمی بینیم یاران را چہ شد | دوستی کے آخر آمد دوستداران را چہ شد

آب حیوان تیرہ گون شد خضر فرخ پے کجاست | خون چکید از شاخ گل باد بہاران را چہ شد

(مقطع) حافظ آن ساعت کہ این نظم پریشان می‌نوشت طایر فکرش بدام اشتیاق افتادہ بود

آبحیوان عیش وکنایۃ از دین وکیش تیرہ گون ناپدید وخلل یافتہ خضر فرخ پے مراد مرشد شاخ گل سالک باد وبہار فیض ازلی ومرشد قولہ لعل از کان مروت برنیامد سالہاست ؛ کان مروت خراب ست اے کسے باکسے مردمی نکند تابش خورشید وسعی باد وباران راچہ شد ؛ گردش آسمانی راچہ حالت روداد قولہ

	اگوئے توفیق وکرامت درمیان افگندہ اند		کس بمیدان رو نمی آرد سواران راچہ شد	

کس بمیدان رونمی آرد ہیچکس طالب پیدا نمیشود قولہ

	صد ہزاران گل شگفت وبانگ مرغی برنخاست		عندلیبان راچہ پیش آمد ہزاران راچہ شد	

معنے این بیت آنست کہ صد ہزار مصنوعات صنع ایزدی بوجود آمد کہ وجود ہر یکے دال برصانع واجب الوجود اند ہیچ یکے بصانع پے نمے برد عاشقان وطالبان حق راچہ شد کہ از پردہ غفلت بدر نمی آیند واز مصنوعات بشناسائی صانع درنمے آیند قولہ

	زہرہ سازِ خوش نمیسازد مگر عودش بسوخت		کس ندارد شوق مستی میگساران راچہ شد	

زہرہ نام ستارہ مراد مرشد عود بربط مراد زبان معنے آنست کہ مرشد زمان راچہ شد کہ خلق راہدایت نمی شناسد ودلنگ گشتہ میماند مگر زبانش سوختہ یا کاہش ودوختہ ہیچکس ذوق عشق ومحبت ندارد کہ لمحہ از غفلت سر برآرد وعاشقان راچہ وجہ پیش آمد

غزل ردیف الذال

	اے ذوق شہد لعل تو درکام من لذید		حلوائے قند گرسنہ را در دہن لذید	

شہد مراد سخن ونیز شہد لعل اضافہ بیانیہ ولعل کنایہ از لب ومراد از لب عشق یعنے عشق تو با اینہمہ تلخیہاء رنج مرالذیذ چون گرسنہ را حلوائے قند قولہ

	دندان یار در دہن تنگ خوش نمود		درکام حقہ دانۂ دُر عدن لذیذ	

خوش نمود چنان خوش ودلکش کہ بیانش در مصرع لاحق است قولہ

	شہد وشکر ہر انچہ ببازار عالمست		شیرین ازوست ورو ہمہ این سخن لذیذ	

شیرین ازوست ازو اشارت بلب یعنے نسبت بلب شیرین او یافتہ قولہ

	حظے دہد عنبر زلفت دماغ را		باشد بعنبر نفحہ مشک ختن لذیذ	

حظ فرحت عنبر زلفت یعنے زلف معنبر تو نفحہ بوئے ۔ قولہ

مارا بکام دیده زاشک سپید و سرخ	خطیست چون بباغ گل یاسمن لذیذ

کام درون دہن کام دیدہ درون دیدہ لذیذ مراد خوشنما غزل

اے گفتگوے لعل تو در کام جان لذیذ	شکر لبت چو طعم شکر در دہان لذیذ

لعل لب مراد عشق طعم مزہ قولہ

دندان تست قطرۂ شیر و شکر لبت	در کامہاست شیر و شکر بہر آن لذید

لب تو بمنزلہ شکر و دندان تو چون قطرۂ شیر قولہ گفتم حدیث لطف تو آمد سخن لطیف یعنی حدیث سخن عشق تو می نوشتم ازان سخن من لطیف و شہرہ آفاق شدہ کردم بیان وصف لبت شد بیان لذیذ ذکر بیان محبت تو می گفتم ازان کلام من لذیذ گردیدہ کہ چون کاغذ زرمے برند قولہ

دل ناوک تو خواست کہ باشد ہماے را	باشد ز طعمہاے دگر استخوان لذیذ

دل طلبگار ناوک عشق تو گردید تا خستہ وضعیف گردد و محض استخوان ماند چراکہ عشق ہماست بلند پرواز کہ بغیر از استخوان ملتفت نمیباشد قولہ و ازلبس کہ چاشنی حسن دلبریست یعنی دل ازلبس کہ چاشنی گیر مائدہ حسن محبوبست پیوستہ حرف اوگذرد بر زبان لذیذ پیوستہ حرف ذکر وثناے او بر زبان لذیذ می آید قولہ

حافظ لبسے ز شیرۂ جان پخت جلوۂ	در آرزوے آن لب نا مہربان لذیذ

شیرۂ جان تصریح کمال و رنج بیشمار کہ موجب گدازش جان است جلوہ طاعت وعبادت غزل

عشق تو رسید . ست بما ہوش کنان اخذ	تا دیدۂ و دل کند از بیم کنان اخذ

ہوش کنان اخذ ہوش اخذ کنان بیم کنان عاشقان کہ از دست برد عشق اندیشہ مینمایند و دیدہ و دل را از ایشان فراگیرد تا پوشیدہ چشم و دلے اندیشہ خود را بدریاے عشق اندازند قولہ و ستار ستاند ز سر عالم و عابد عشق چیست کہ عالم و عابد را در معرض رسوائی نشاند زنار کند از کتف برہمنان اخذ عشق آنست کہ بیزاری از دین بخشد۔

غزل ردیف الراء

الا اے طوطی گویاے اسرار	مبادا خالیت شکر ز منقار

طوطی مرشد و این مصراع منادی است خالیت شکر ز منقار یعنے منقار تو از شکر خالی مباد کما قالو اعرضت الناقۃ علی الحوض و فی المعنی عرضت الحوض علی الناقۃ فانظر الیہ. بالمنافیۃ یعنی ای طوطی اسرار

از شکر خالی مباد منقار تو واین مصراع دعائیه است قوله

سرت سبز و دولت خوش باد جاوید	که خوش نقشے نمودی از خط یار

سرت سبز این مصرعه نیز دعائیه است خوش نقشے این مصرع منادی له است قوله

سخن سربسته گفتی با حریفان	خدا را زین معما پرده بردار

سربسته مشکل و مخفی حریفان عاشقان خدا را بواسطه خدا زین معما پرده بردار حل بنما این معما را قوله

بروے ما زن از ساغر گلابی	که خواب آلوده ایم ای بخت بیدار

ساغر دل عارف گلاب مار الور د مراد حقائق و معارف که دل مرشد دارد خواب آلوده ایم گرفتار خواب غفلتیم بخت بیدار مرشد یعنی اے مرشد بروے ما از ساغر دل خویش گلابے بزن اے بیان حقائق و معارف بوجه احسن نما که از هوا و هوس خواب آلود غفلتیم باشد که از مددگاری تو ازین خواب غفلت برهیم و از مضجع خویش بجهیم و قدم پیش نهیم قوله

چه ره بود اینکه زد در پرده مطرب	که می رقصند باهم مست و هشیار

ره سرود مراد سخن زد در پرده بطریق اخفا بیان نمود مطرب مرشد قوله

سکندر را نمے بخشند آبے	بزور و زر میسر نیست این کار

سکندر نام بادشاه روم مشهور معنی آنست که مرغان فضاے ملک و ملکوت که طائران آشیانه تقدیس و تسبیح بودند هر چند در طلب معرفت کوشش نمودند و خاک گلستان معرفت را که وجود آدم بود و بنماد و جسد زیر و زبر کردند خود را از زیب و زینت معصومی آراستند قطره ازین خمخانه و جرعه ازین پیمانه آشنایان را نرسید چرا که این کار بزور بازو نیست بلکه این محض فضل ایزدی هست ذلک فضل الله یوتیه من یشاء قوله

ازان افیون که ساقی در مے افگند	حریفانرا نه سر ماند و نه دستار

معنے آنست که پیش ازین دلم مست محبت بود چون مرشد بیان معارف و حقائق نمود مستی بر مستی افزود گوئیا مرشد افیون در مے ایشان کرد که حریفان را شناسائی سر و دستار نماند قوله

خرد هر چند نقد کائنات است	چه سنجد پیش عشق کیمیا کار

نقد زر مضروب کیمیا علمے است که قلب اعیان اسفل با علی بدو خاص شود یعنی اعیان اسفل بوسیله عمل او با علی میتوان رسانید و از صف النعال بصف عرش توان رسانید یعنی عقل هر چند سکه زده

درگاه است و محتاج الیه گدا و شاه است پیش عشق که کیمیا گری باشد که مس وجود سالکانرا زر خالص
می سازد چه وزن و چه قیمت دارد قوله

بمستوران مگو اسرار مستی ؎ حدیث جان مپرس از نقش دیوار

مستوران زاهدان ظاهر پرست اسرار مستی اسرار نامتناهی که از ادراک انسان دور است معنی آنست
که ایشان هنوز از مشیمهٔ امهات عناصر و طبائع نه بر آمده و قابل درک نگشته اند کما قال عیسیٰ عم لن یلج
ملکوت السموات من لم یولد مرتین مرة من بطن امه مرة من بطن الطبائع التی بین
جنبیه که صورت آنها هنوز چون نقش بر دیوار است و حدیث جان از نقش دیوار پرسیدن بس دشوار قوله

بیمن دولت منصور شاهی ؎ علم شد حافظ اندر نظم اشعار

یمن خجستگی علم مشهور شعر یعنی کلام موزون معنی آنست که بخجستگی و مبارکی دولت سلطان منصور
نامدار حافظ نشانمند شد در گفتن اشعار غزل

ای صبا نکهتی از کوی فلانی بمن آر ؎ زار و بیمارِ غمم راحت جانی بمن آر

صبا کنایه از مرشد نکهت باد خوش مراد نشان و نیز نکهت کوی مراد پیغام قوله

قلب بیحاصل ما را بزن اکسیر مراد ؎ یعنی از خاک در دوست نشانی بمن آر

قلب دل اکسیر داروی کیمیا که بدان زر و نقره شود قوله در کمینگاه نظر با دل خویشم جنگست
کمینگاه نظر مراد مقام عشق ز ابرو و غمزهٔ او تیر و کمانی بمن آر ابرو و غمزه تجلیات جلالیه یعنی از
تجلیات جلالیه که بمنزله تیر و کمان باعث قتل اند بما عطا نما تا آن این دل را که با ما بجنگ است مقتول سازم
و از دست او رهائی یابم قوله در غریبی و فراق غم دل پیر شدم ؎ غریبی بیکسی و عاجزی
پیر شدم چون پیر ضعیف و نحیف ساغر می ز کف تازه جوانی بمن آر ؎ شرابی از مشاهده محبوب
بمن آر تا از مشاهده از سر نوجوان گردم و جوانانه جست و چالاک بعشق در آیم قوله

منکران را هم ازین می دو سه ساغر بچشان ؎ و گر ایشان نستانند روانی بمن آر

منکران زاهدان ازین یعنی عشق یکدو سه ساغر بچشان سخنان بگو و گر ایشان نستانند بگوش
جان نشنوند روانی بمن آر فی الحال بما بگو که قدر سخن عشق عاشقان دانند و لذت شراب میخوار شناسد قوله

ساقیا عشرت امروز بفردا مفکن ؎ یا ز دیوان قضا خطِ امانی بمن آر

ساقی مرشد عشرت امروز مشاهده محبوب که درینجا حاصل باید کرد بموجب من کان فی هذه اعمی فهو فی الاخرة اعمی یا ز دیوان قضا از جناب حق خط امانی بمن آر که تا فردا خواهم رسیت قوله

دلم از دست بشد دوش که حافظ میگفت — ای صبا نکهتی از کوی فلانی بمن آر

از دست بشد از اختیار رفت بر خواند بر زائده درین بیت خطاب بخود است چنانچه گویند که بمجرد این سخن گفتم از دست رفتم غزل

ای صبا نکهتی از خاک ره یار بیار — ببر اندوه دل و مژدهٔ دلدار بیار

نکهت ذکر از خاک ره یار بیار معنی آنست عاشق حزین بطریق نیاز بصبا که پیغمبر عاشقانست التماس میکند که ای صبا ذکری از عاشقی که خاک راه معشوق شده و محبوب برو نموده قوله

نکتهٔ روح فزا از لب دلدار بگو — نامهٔ خوش خبر از عالم اسرار بیار

معنی آنست از برای جان حزین مشتاقان سخن جان بخش که از لب آن دلدار بر آمده بگو و پیغام فرحت اثر از جناب آن محبوب بمن بیار قوله

تا معطر کنم از لطف نسیم تو مشام — شمهٔ از نفحات نفس یار بیار

معطر خشبو لطف نسیم مراد توجه و پیغام مشام مغز شمهٔ از نفحات نفس یار بیار اندکی از کلام جان پرور دوست بیان کن قوله

بوفاء تو که خاک ره آن یار عزیز — بی غباری که پدید آید از اغیار بیار

معنی آنست که اگر از عالم دردمندی دردی داری سوگند مر ترا بوفای تو که با عاشقان مینمائی خاک ره علامت و مراد ازان کلام بی غباری که پدید آید از اغیار بی آمیزش و مخالطت از غیر قوله

گردی از رهگذر دوست بکوری رقیب — بهر آسایش این دیدهٔ خونبار بیار

گردی از رهگذر دوست مراد از گرد همین گرد یا انچه در خاک راه بالا گفته شد بکوری رقیب برای کور کردن دشمنان بهر آسایش این دیدهٔ خونبار بهر تسکین این دیده گریان قوله

خامی و ساده دلی شیوهٔ جانبازان نیست — خبری از بر آن دلبر عیار بیار

خامی بد دلی ساده دلی سلیم القلبی جانبازان عاشقان حاصل آنست که بهیچ وجه راسی ندارم خبری از بر آن دلبر عیار بیار تا جان را فدا سازم و خود را باو رسانم قوله

شکر آنرا که تو در عشرتی اے مرغ چمن
با سیران قفس مژده گلزار بیار

مرغ چمن بلبل مراد مرشد قفص بصاد وسین هر دو آمده است قوله

دل دیوانه ز زنجیر نے آید باز
حلقۂ از خم آن طرۂ طرار بیار

حلقۂ از خم آن طرۂ طرار بندی از جذبات عشق آن محبوب قوله

روزگاریست که دل چهرۂ مقصود ندید
ساقیا آن قدح آئینه کردار بیار

شب و روز در وصل آن نگاریم اما هنوز بمقصد نرسیده ایم ساقیا آن قدح آئینه کردار. ساقی مرشد قدح آئینه کردار مراد عشق از ذکر ظرف و اراده مظروف و نیز دل مصفا قابل دیدن روے جانان قوله

کام جان تلخ شد از صبر که کردم بیدوست
عشوۂ زان لب شیرین شکر بار بیار

سخنے از زبان معشوق و نیز تجلی جمالی شامل لطف قوله

دلق حافظ بچه ارزد بمیش رنگین کن
وانگهش مست و خراب از سر بازار بیار

دلق وجود بچه ارزد قدرے ندارد بمیش رنگین کن غرق عشق ساز خراب ویران و مست از ره بازار بیار بر عالمیان جلوه ده غزل

اے خورم از فروغ رخت لاله زار عمر
باز آکه ریخت بے گل رویت بهار عمر

این بیت خطابیست که ناظم در زمان شیب کرده است شاهد رعنائے شباب را وستایش حالة ضعف و پیری نموده و تمنائے محالی کرده است این گفته باز آکه ریخت همچنان که در عرف خوب مثل شده که میگویند لیت الشباب یعود کاشکے جوانی باز گردیدی چه باز گردد که بر لب برفته است که تواند باز گشتن دریغ که لذت حیات در آوان جوانی بوده و حیاتے که در پیریست حیاتے نیست بلکه مقدمه مماتست این قول آن پیر ناتوان است که شاهد رعنای شباب را گم کرده که قوله

از دیده گر سرشک چو باران رود رواست
کاندر غمت چو برق بشد روزگار عمر

اندیشه از محیط فنا نیست هر کرا
بر نقطۂ دهان تو باشد مدار عمر

دهان سر مخفی اے هر که عاشق تست و مدارش بر سر مخفی از فناش باک نیست ؎ کشد زهر جائیکه تریاک نیست ؛ فنائے او بقائے اوست اگرچه در ظاهر فنائے اوست قال ؑ ان اولیاء الله لا یموتون بل ینقلون من الدار الی الدار دیگر لا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء عند ربهم

؎ اگرچه زندگانی وجوانی هر دم میرود اما روح انسانی که مظهر لطف حضرت یزدانی است فانی نمیگردد و معدوم مطلق نمیگردد و من سرگشته را مذهب همین است ۱۲

یرزقون فرحین قوله

سے عمر زندہ ام من واین بس عجب مدار	روز فراق را که نهد در شمار عمر

معنی آنست که حیات وزندگانی درین جهان فانی آنست که عمر گرانمایه در خدمت محبوب صرف شود وحیاتی که دور از خدمت معشوق است حیات نیست بلکه مماتست درصورت حیات قوله

در هر طرف ز خیل حوادث کمین گهست	زان رو عنان گسسته دواند سوار عمر

زان رو بدان واسطه عنان گسسته زود تر ماحصل بیت آنست درین عالم فانی که لحظه وصال جانان دست داد محب باید که آن دم را غنیمت شمرد وقدر وقت را بشناسد زیرا که در هر طرف الخ عاشقان جانباز چنین گفته اند که قوله

این یکدو دم که وعدهٔ دیدار ممکن ست	دریاب کار دل که نه پیداست کار عمر

هان هشیار شو نه پیداست کار عمر حقیقت عمر معلوم نیست وغافلانرا که اسیر شهوت تن ومحبوس نفس وبدان اند خطاب کرده بدین قوله

تا کے مے صبوح وشکر خواب صبحدم	هشدار هان که رفت ز دست اختیار عمر

شکر خواب یعنے خوابے که بعد صبوح کنند وخواب استراحت وخواب خوش دریغ که آن بیهمر قوله

دی در گذار بود ونظر سوے ما نکرد	بیچاره دل که هیچ ندید از گذار عمر

غزل

اے بر امید وصل تو موقوف کار عمر	عمر منی که پیر شوی در کنار عمر

یعنے اے کسے که کار عمر ما اے زندگی ما موقوف بامید وصل تست یعنے وقتیکه بوصل تو رسم عمر از سر نو حاصل کنم وتو بجاے عمر عزیز من هستی میخواهم که در عمر بحالت پیری رسی واین اشارت بازدیاد عمر است عمر عزیز کنایت از محبوب نثار عمر مراد از عمر محبوب چنانچه در صدر بیت غزل

اے برده گوے حسن ز خوبان روزگار	قدت براستی چو سهی سرو جویبار

قد قامت وپوست بزغاله ودنگا فتن وبریدن براز سهی سرو سرو که دو شاخ راست برآمده باشد وشاخ متمایل نشده قوله

الحق وجود نقش ونشان دهان تو	موهوم نقطه الیست نه پنهان نه آشکار

الحق راست دهان تو تعین وحدة موهوم نقطه باعتبار عدم ادراک نه پنهان باعتبار آنکه چون قیام این کثرات

(مقطع) حافظ سخن بگوی که بر صفحهٔ جهان
این نقش ماند از قلمت یادگار عمر

بدوست لبس ظاهر است نه آشکار باعتبار عدم ادراک قوله

دادیم دل بدست خط و خال زلف تو	از دست هر سه تا چه کشد این دل فگار

خط و خال تجلیات متنوعه زلف جذبه عشق بامید حصول تجلیات متنوعه تو گرفتار عشق تو گردیده ام قوله

باد اهزار دشمن اگر یار با من است	دائم مصاف را و نترسم ز کارزار

با من ست یار ماست و ملتفت ماست قوله

عشقت چو در سراچه دل خانه گیر شد	زین در اگر بدر نشوم ایم باضطرار

سراچه سرای خورد و میکنمش ضمیر شین لعشق قوله

گر سرو پیش قد تو سر مے کشد مرنج	عقل طویل را نبود هیچ اعتبار

سرو کنایه از عاشق آزاد بپیش قد تو اے باذات تو سر مے کشد سرکشی کند و دعوی انا الحق مے زند

عقل طویل را نبود هیچ اعتبار قال علی رض اذا تم العقل نقص الکلام قوله

منصوبه هوای تو حافظ کنون چو باخت	در ششدر غمت دلش افتاده مهر وار

منصوبه بازی هفتم نرد و آن هفت اند ۵ گر ستایم ده هزارت بار شاید هم زیار * چون نشینی بر فراز تخت قصر ششدری * چشم دارم هم تو منصوبه کن از لطف طویل * گرچه فارد خانه گیری هشتم اندر ششدری * کعبتین بخت چون در طاس ناید هیچ شش * پس چه سان زین درد و خون چون چرخ ایدل جان بری * اسامی بازیها درین ابیات هستند - فارد - زیاد - ستا - هزاران - خانه گیر - طویل - منصوبه - دو چار هشت درو بار و سے ورو برو دو و چار یعنی شش ۱ غزل

اے باد مشکبو بگذر سوے آن نگار	بگشا گره ز زلفش و بوی بمن بیار

زلف اے زلف بربسته عبارت از جذبه عشق بوے امید و طمع و خوبی بپرس یعنی احوال پرسی عاشقان نما قوله

با او بگو که اے مه نامهربان من	باز آ که عاشقان تو مردند ز انتظار

باز آ یعنے ازین استغنا باز آ قوله

کردی چو روزگار فراموش بنده را	زنهار عهد یار وفادار گوش دار

زنهار البته یار وفادار کنایه از خود گوش دار یاد دار و فراموش مکن غزل

ایدل از شام فراق روز هجران غم مخور	شام هجران هم رسد روزی بپایان غم مخور

ے ۵ این در نسخ موجود نیست ۱۲

پایان آخر هست تاریکی را روشنائی ور عقب بموجب ان مع العسر یسرا البلبل کنایة از خود جمعیت زیبایش
وآرایش اخوان هواهاے نفس وشیطان یوسف کنایة از تجلی محبوب چاه اختفا بیت الحزان سوگخانه
ونیز یعقوب ع خانه ساخته بود که در فراق یوسف ع از همه بریده ودرانخانه خلوت گزیده وآنرا بیت الاحزان نام
نموده یعقوب مراد سالک مهجور یوسف محبوب لبشیر مژده دهنده ونام شخصے که مژده پیراهن یوسف به یعقوب
آورده اینجا کنایة از مرشد یوسف گم گشته تجلی رو در نقاب شده کنعان کنایة از دل عاشق بدست غم بده
غم مخور سمرقند نام شهرے مشهور در اصل سمرکند چه سمر نام پادشاهے بانی آن وکند ترکان وشهر وده راگویند
وقیل جنة الدنیا اربعة السغد والسمرقند والرے وغوطة الدمشق سلطان خراسان سنجر که ملک خراسان بود
وهر که پادشاه خراسان بود غزل

بعد ازین هرگز نه بیند هیچ میخوارے دگر		همچو من میخوارۀ مثل تو خمارے دگر		

خمار باده فروش یعنی مرشد قوله

ساقیا داریم چندانی که ما از دست شد		میخوریم و باز میگوئیم یکبار دگر		

ساقی حضرت حق داریم دار مرا یعنی اے ساقی واے مصور واے نافخ ارواح چندان نگهه دار مرا که دیگر بار
بمحبوب وبمرشد خود پیوندم وجام محبت از دستش بنوشم ولبعرض راز خود بکوشم یعنی بیش ازین یکبار باین دولت
رسیده مرة اخری میخواهد خرقه پشمینه عبای درویشان گیسوے کنایة از اوصاف الٰهی معنی آنست که خرقه
درویشی را ترک دهم ودر زهد وفروتنی بکوشم واز روے ریا دوری گزینم ودر زمین استعداد خود تخم اوصاف کمال
درپاشم وتخلقوا باخلاق الله نموده یکرنگ وحدة باشم کار گر انیست کاین مستی عزیزان میکنند یعنی اگر طاعت
اینست که این ظاهر پرستان از روے ریا میکنند غزل

پروانه نمی شکیبد از دور		ور قصد کند بسوزدش نور		

پروانه کرمیست مشهور عاشق شمع نمی شکیبد صبر نمیکند عاشق را در هر دو حال خرابی است که نه با او میتواند
ماند ونه بے او اگر نه بیند می سوزد وگر بیند میرد ع سوزم گرت نه بینم میرم چو رخ نمائی هر کس بخیال خود
گرفتار هر کسے بموجب کل حزب بما لدیهم فرحون بچیزے که در انند فرحت کنند گانند عالمان بعلم وزاهدان
بزهد ومتقیان بتقوی وقس علی هذا القیاس صاحب نظران عاشقان بردهی منظور مشاهده محبوب قضا حکم
کردن عرض ظاهر کردن مستور پوشیده گیها وانده آنوقت تو در بهشت باشی تو دیدار خود بعاشقان نمائی

هر گز نکنم نگاه در حور این بیت با بیت سابق بمضمون این بیت متحد است ۵ روز قیامت شود پله بمیزان نهند ؛ خلق بجنت روند من نگرم سوے دوست ؛ ناب خالص سلسبیل نام چشمه الیست عینا فیها تسمی سلسبیلا ؛ همچنین کا فوره ومزاجها کافورا غزل

چون صبح کرد عزم جهانگیری آشکار	آفاق راز جمله زر لفبت شد شعار

شعار لباس اسلاق بفتح نشستگاه سلاطین در زمستان ایلاق نشستگاه ملوکان در تابستان طلیعه فوج را گویند که پیش از مقدمه بود کامگار خداوند امر غزل

دیگر بشاخ سرو سهی بلبل صبور	گلبانگ زد که چشم بد از روی تو گل بدور

مراد از شاخ در جه سرو سهی نشستگاه بلبل مراد مقام عشق بلبل عاشق گلبانگ آواز بلبل بد دور باد گره قوله

اے گل بشکر آنکه شگفتی بکام دل	با بلبلان بیدل شیدا مکن غرور

گل کنایه از محبوب شیدا دیوانه غرور تکبر قوله

از دست غیبت تو شکایت نمیکنم	تا نیست غیبتی ندهد لذتے حضور

غیبت جدائی شکایت نمیکنم چه الارادة ترک الارادة تا نیست غیبتی ندهد لذتے حضور تا نیش هجران نکشد نوش وصل را لذت نیابد قوله

گر دیگران بعیش و طرب خرم اند و شاد	ما را غم نگار بود مایه سرور

دیگران کنایه از ظاهر پرستان عیش و طرب کرد فرشاد بغم غم نگار عشق محبوب سرور شادی قوله

زاهد اگر بحور و قصور ست امیدوار	ما را شرابخانه قصور ست و یار حور

قصور جمع قصر قوله

میخور ببانگ چنگ و مخور غصه ور کسے	گوید ترا که باده مخور گو هو الغفور

ببانگ چنگ علانیه و آشکارا ور کسے اشارة بزاهد هو الغفور او ست بخشنده نیز اند دور سازد بوی وصل بامید وصل بانیش نوش باشد با غم بود سرور بموجب ان مع العسر یسرا و مع الطرح فرح نوش چیزے شیرین و آبحیات و تریاک قوله

حافظ شکایت از غم هجران چه میکنی	در هجر وصل باشد و در ظلمتست نور

ظلمت تاریکی نور روشنی غزل

۵ این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

۵ این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

دلا چندم بریزی خون ز دیده شرم دار آخر — تو نیز ای دیده خوابی کن مراد دل برار آخر

یعنی ای دل تا کے مرا در غم و اندوه داری و از دیده که مدام تو نگرانست شرمے دار و اے دیده تو نیز رحمے نما و مراد دل برآر یعنی بمشاہده دوست رسان قوله

شبم یارب که جانانرا ز عارض بوسه می چینم — دعای صبحدم دیدی که چون آمد بکار آخر

دیدی خطاب بدل آمد بکار آخر مستجاب گردید قوله

مراد دنیا و عقبی بمن بخشید روزی بخش — بگوشم قول چنگ اول بدستم زلف یار آخر

روزی بخش خدا چنگ نام ساز قول چنگ تلقین مرشد اول اشارة به نشاة الاولی زلف یار جذبه آخر اشارة بنشاة الآخرة معنے آنست که حق تعالے از روے فضل و کرم مرادات دینی و دنیوی بمن ارزانی داشت که در دنیا قابلیت سماع حقائق و معارف از مرشد عطا فرمود و در آخرت نوید وجوه یومئذ ناضرة الی ربها ناظرة درداد و نیز آن باشد که اول قابلیت سماع حقائق و معارف از مرشد عطا نمود و بآخر زلف یار که کنایه از وصل است میسر ساخت قوله

چو باد از خرمن دونان ربودن خوشه تا چند — ز همت توشه بردار و تخمے خود بکار آخر

دونان کنایه از ظاہر پرستان زہمت اشارة بان الله یحب المعالی الہمم وہمة الرجال تقلع الجبال معنے آنست که ہمچو باد که کام میکشاید و از خرمن فرومایگان خوشه می رباید تا کے بظاہر پرستان تقلید بنمائی و منتظر وقت ایشان آئی تا دست گرفته ترا بجاے رسانند که ایشان از دون ہمتی خویش در نمیعنی تخود وا مانند از ہمت و قصد خویش توشه بردار و جہدے کرده تخمے در زمین استعداد خود بکار قوله

نگارستان چین دانم نخواہد شد خراب آخر — بنوک کلک رنگ آمیز نقشے می نگار آخر

نگارستان نگارخانه چین شہریست که بتازی صین خوانند اطلبوا العلم ولو بالصین نگارستان چین مرتبه عشق حقیقی معنے آنست که مرتبه عشق حقیقی قابل فنا نیست و ہرکه بدان مقام رسد شایان آنست که درانمقام درآمده از کلک رنگ آمیزی شعرے درخور انگیز که بر صفحه روزگار نقشے ماند و پس آینده عکس آن بستاند قوله

دلا در ملک شبخیزی گر از اندوه نگریزی — دم صبحت بشارتها بیارد زان نگار آخر

ملک شبخیزی اضافه بیانیه و نیز راه عاشقی دم صبح وقت القضاء اندوه دم صبحت وقت صحبت معشوق قوله

بتے چون ماه زانو زده مئے چون لعل پیش آورد — تو گوئی تائبم حافظ ز ساقی شرم دار آخر

بت لبضم انچہ پرستش کنند صورت از چوب و سنگ وشلہ پیش آور[1] پیش آرند یعنے در پیش موجود دارند شرم دار آخر یعنے ہوش غزل

روے بنما و وجودِ خودم از یاد ببر
خرمن سوختگان را ہمہ گو باد ببر

روے بنما خطاب بمحبوب حقیقی و مرشد وجود خودم از یاد ببر مرا ازین ہستی مستعار لاالعقل بساز خرمن وجود سوختگان عاشقان ہمہ گو باد ببر نیست ومعدوم باد قولہ

ما کہ دادیم دل و دیدہ بطوفان بلا
گو بیا سیل غم و خانہ ز بنیاد ببر

طوفان بلا عشق کہ العشق تمام المحنۃ والبلا سیل غم کنایۃ از عشق خانہ ز بنیاد ببر وجود منطمس ساز قولہ

دوش میگفت بمژگان سیاہت بکشم
یارب از خاطرش اندیشہ بیداد ببر

مژگان سیاہ شدائد وبلیات عشق از خاطرش ضمیر شین بر معشوق قولہ سینہ گو شعلہ آتشکدہ پارس بکش - پارس نام ولایتے وانجبار شہر شیراز وسپاہان وکرمان ویزد معنے آنست گو سینہ پارہ آتش باش در سوختگی حاصل آن کہ عاشق را غیر از سینہ سوزان حاصلے نہ دیدہ گو بہ رخ دجلہ بغداد ببر یعنے دیدہ را بگو کہ در اشک فشانی غیرت دجلہ شو یعنے محب را غیر از دیدہ گریان کارے نہ قولہ

زلف چون عنبر خامش کہ ببوید ہیہات
اے دل خام طمع این سخن از یاد ببر

زلف عنبر مراد وصل ببوید حاصل نماید خام طمع اشارۃ بالتراب ورب الارباب از یاد ببر فراموش کن قولہ

سعی نابردہ درین راہ بجائے نرسی
مزد اگر مے طلبی طاعتِ استاد ببر

سعی نابردہ بے ریاضت درین راہ اشارۃ بعاشقی بجائے نرسی بمطلب نرسی یعنی بمعرفت ووصل مزد گرمے طلبی وصل حق اگر میخواہی طاعت استاد ببر در طاعت وپیروی محمد ؐ و پیر باش قولہ

دولت پیر مغان باد کہ باقی سہل ست
دیگرے گو ببر و نام من از یاد ببر

کہ باقی سہل ست کہ جان ومال اگر رفت غمے نیست دیگرے گو ببرد نام من از یاد ببر اگر دیگرے نام مرا از یاد ببرد و یاد نیارد گو میار غزل

روے بنما و مرا گو کہ دل از جان برگیر
پیش شمع آتش پروانہ بجان گو در گیر

دل از جان برگرفتن از جان نومید شدن معنے مصراع ثانی آنکہ پروانہ را بگو کہ پیش شمع آتش بجان برگیر یعنے خود را بسوز قولہ

[1] در نسخ شاہ جہانی پیش آورد و پیش آور منقول [illegible]

(مقطع) حافظ از حسرت [illegible] از نازکی خاطر یار
برو از درگہش این نالہ و فریاد ببر

برلب تشنۂ ما بین و مدار آب دریغ | بر سر کشتۂ خود آئی وز خاکش برگیر

ماحصل بیت آنست که ماہی جانم که با آب محبت تو خو گرفته بیرون مکش و عندلیب روحم که برگل رخساره تو واله شده حجاب درمیان میار که طاقت آن ندارد مرغ دلم که در ہوائیتو پروبال میزند بناوک ناامیدی مجروح چون حیاتش بقربت دارد بآتش فرقت مسوزاے درخوبی بے ہمتا برخراب شده خود نظرے انداز واے مایه دار حسن زکوۃ جمال کش و مستحقان دیدار مراده که بہتر ازین مستحق درعالم کم یابی اے دستگیر از پا درآمده را از خاکش برگیر قوله

چنگ بنواز و لہا ساز ار نبود عود چه باک | آتشم عشق و دلم عود و تنم مجمر گیر

عود نام چوبےست خوشبو که مے سوزند و نام سازے ہے۔ قوله

ترک درویش مگیر ار نبود سیم و زرش | در غمت سیم شمار اشک و رخش را زر گیر

درویش عاشق کنایت از خود قوله

در سماع آی و ز سر خرقه برانداز برقص | ورنه در گوشه نشین دلق ریا در بر گیر

ز سر خرقه برانداز ہستی مستعار را محو کن قوله

صوف برکش ز سر و بادۂ صافی درکش | سیم در باز و بر و سیمبرے در بر گیر

صوف برکش ز سر لباس ظاہر آرائی را دور کن بادۂ صافی درکش عشق و محبت حقیقی که مبرا از ماسوا باشد حاصل نما سیم درباز ترک عبادت و زہد ریائی نما سیمبرے در برگیر مرشدے حاصل نما قوله

دوست گر یار شود جمله جہان دشمن باش | بخت گو پشت مکن روی زمین لشکر گیر

دوست گر یار شود یعنے عنایت دوست مددگار ست جمله جہان دشمن باش از دشمنی غیر باکے نیست بخت گو پشت مکن اقبال بخت میباید قوله

میل رفتن مکن ای دوست دمے با ما باش | برلب جوے طرب جوی و بکف ساغر گیر

برلب جوے کنایت از دنیا و وجود و چشمان جو طرب جوے تماشا کن لب ساغر گیر یعنی در مینوشی درآ و یا بگفتن سخنان عشق و محبت مشغول شو قوله

رفته گیر از برم این آتش و آب دل و چشم | گونه ام زرد و لبم خشک و دہانم تر گیر

گونه ام زرد یعنی حالت من برین رسیده که رنگ من کہربا دار زرد گردیده لبم خشک لب من خشکی

پذیرفته کنارم ترگیر از کثرت گریه کنار من بمنزله جوے گردیده قوله

حافظ آراسته کن بزم و بگو واعظ را | که ببین مجلسم و ترک سر منبر گیر

بزم کنایت از وجود باعتبار جامعیت غزل

روز نوروز و مے و مطرب و معشوق و بهار | مستی و عشرت و آغوش و بر یار و نگار

نوروز یعنی آن روز که آفتاب در نقطه حمل آید بتازیش نیروز خوانند من ابراهیم شاهی غزل

ساقیا ساغر شراب بیار | یک دو ساغر شراب ناب بیار

ناب هرچه بے آمیزش و خالص باشد قوله

داروے درد عشق یعنی مے | کوست درمان شیخ و شاب بیار

درمان علاج شیخ پیر شاب جوان درمان شیخ و شاب یعنی پیر را جوان سازد و جوان را چالاک قوله

آفتاب ست و ماه باده و جام باده اشارة بآفتاب و ماه اشارة بجام درمیان مه آفتاب بیار یعنی جام را مالامال از باده ساز قوله

برزن این آتش مرا آبے | یعنی این آتشے چو آب بیار

آب برزدن فرونشاندن آتش مراد عقل که مسبب افروزش عالم است و نیز عشق که موجب سوختگی عاشق است آن آتش چو آب مشاهده روے دلدار و نیز عشق که بظاهر سوزنده و بباطن موجب بقا معنی آنست که اے ساقی بر آتش عقل من که اشتغال تمام دارد آبے برزن و تابش و بر از لبس اشتعال برافگن یعنی عشق که فی الحقیقت سوزنده و غیر خود را ناچیز کننده و چون آبست لطیف در اجزاے وجود درآینده و آتش عقل کشنده بیار و بر آتش عقلم بریز که عقل با عشق کارے ندارد قوله

گل اگر رفت گو بشادی رو | باده ناب چون گلاب بیار

گل اگر رفت مراد از گل عقل و جوانی باده ناب عشق و محبت قوله

غلغل بلبل ار نماند روا است | قلقل شیشه شراب بیار

یعنی قیل و قال علماے ظاهری نماند روا ست بیان حقائق و معارف مرشد طریقه که بالاتر از وست برار که سرآ... قوله

وصل او جز بخواب نتوان دید | داروے کوست اصل خواب بیار

وصل او کنایه از مشاهده محبوب جز بخواب نتوان دید حصول آن جز بفناے صفات بشری نگردد

در بعض نسخ … ۱۲

این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

قمری جانورے عاشق سرو ۱۲

داروی یعنی شغلی ای عشقی اصل خواب اصل فناء صفات بشری قوله

اگرچه مستم بده دو جام دگر	تا بکلی شوم خراب بیار

گرچه مستم اگرچه شمه از عشق حصول نموده بده دو جام دگر یعنی ازدیاد عشق ارزانی دار تا بکلی شوم خراب بکلی نیست گردم در صفات و افعال و ذات قوله

یا صواب است و یا خطا خوردن	گر خطا هست دگر صواب بیار

صواب نیک ثواب مراد باعث اجر قوله

یک دو رطل گران بحافظ ده	گر گناه است دگر ثواب بیار

رطل پیمانه گران بزرگ

غزل

سرو بالا بلند و خوش رفتار	دلبر نازنین و گل رخسار

بالا قد نازنین متصف بناز دل بردۀ لعیاری شوخی و چالاکی از برای خدا کاریکه بیواسطه کنند از برای خدا گویند نگاهش ضمیر شین بر دل جادو ساحر سنبل زلف کنایه از جذبه عشق و حقائق مشک کنایه از پند و نصیحت و عقل غزل

شب قدر است وطی شد نامه هجر	سلام فیه حتی مطلع الفجر

شب قدر کنایه از شب وصل طی شد پیچیده شد ای رفت نامه هجر زمان هجر معنی مصرعه ثانی آنکه سلامتی باد دران شب تا وقتیکه طلوع کند فجر قوله

الا در عاشقی ثابت قدم باش	که در این ره نباشد کار بی اجر

الا دانا و آگاه باش درین ره یعنی در عاشقی کار بی اجر محنت لاینفع ان الله لا یضیع اجر المومنین ثمرها چینی حصول فائده ها کنی شجر مراد درخت محبت قوله

من از رندی نخواهم کرد توبه	ولو آذیتنی بالهجر والحجر

اگر ادب کنی تو مرا بجدایی و سنگ قوله

بر آ ای صبح روشن دل خدا را	که بس تاریک می بینم شب هجر

صبح روشن دل کنایه از محبت و یا صبح وصال خدا را بواسطه خدا قوله

وفا خواهی جفاکش باش حافظ	فان الربح والخسران فی التجر

بدرستیکه سود و زیان در تجارت است باین که تاجران اول محنت میکشند و زر خرچ میکنند بعد ازان سود

۵ این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

می نمایند جفاے معشوق بمنزلہ زیان تجارت است وفاء معشوق بمنزلہ سود تجارت است غزل

صبا ز منزل جانان خبر دریغ مدار
وزو بعاشق مسکین خبر دریغ مدار

بشکر آنکه شکفتی بکام دل اے گل
نسیم وصل ز مرغ سحر دریغ مدار

شکفتی بکام دل بمقصود دل رسیدی وخندان شدی گل محبوب نسیم وصل یعنے نوید وصل مرغ سحر عاشق قوله

حریف بزم تو بودم چو ماه نو بودی
کنون که ماه تمامی نظر دریغ مدار

چو ماه نو بودی یعنے در مبادی احوال ماه تمامی بدرجہ کمال هستی قوله

کنونکه چشمهٔ نوش ست لعل شیرینت
سخن بگوے وز طوطی شکر دریغ مدار

طوطی عاشق شکر کنایت از لب ومراد از لب لطف وبوسه که کنایه از وصل است قوله

جهان وهر چه درو هست سهل ومختصر است
ز اہل معرفت این مختصر دریغ مدار

هر چه درو هست یعنی از مشاهده ومکاشفه سهل آسان مختصر اندک قوله

مکارم تو بآفاق مے برد شاعر
ازو وظیفه و زادِ سفر دریغ مدار

مکارم بزرگیها بآفاق می برد شهره روزگار میسازد شاعر عاشق که مدح پرداز معشوق است زاد سفر توشه مراد لطف وفضل مسافران عاشقان که سالک مسالک عشق اند همت توجه سیر نشاط طے الارض مقدم پیش آمدن مقر جاے قرار مراد محل قوله

چو ذکر خیر طلب میکنی سخن این ست
که در بہاے سخن سیم وزر دریغ مدار

ذکر خیر طلب میکنی طالب ذکر خیر هستی بهای سخن خریدن ذکر خیر سیم وزر کنایه از لطف وفضل قوله

غبار غم برود حال به شود حافظ
تو آب دیده ازین رهگذر دریغ مدار

غبار غم برود رفع غم شود حال به شود حال بسامان پذیرد آب دیده گریه این مصرع برای آنست که البکاء تحصیل المرادات غزل

عید است وموسم گل و یاران در انتظار
ساقی بروی یار ببین ماه و مے بیار

عید کنایه از وقت عشقبازی که میخواری است موسم گل بهار مراد جوانی یاران مراد حواس قوله

گر فوت شد سحور چه نقصان صبوح هست
از مے شوند روزه کشا طالبان یار

سحر طعام سحرگهی مراد بندگی وریاضت در مرتبه زهد صبوح بفتح شرابے که بامداد جهت خمار شکنی دوشینه خورند اینجا کنایه از مرشد عشق است روزه کشا روزه کشاینده معنی آنست که اگر اعمال مرتبه زهد و پرهیزگاری

۵ یعنی [illegible] ۱۲

ازدست رفت نقصانے ندارد که اعمال عشق که ازان بالاترست وخوشتر سالک را عشق عیش می آرد و طالبان صادق وعارفان واثق زہد وصلاح را العشق بدل نمایند وروزه که کنایه ازدست بازداشتن تعلیم اینجہانست بدون وصال دوست نمی کشایند الدنیا یوم ولنا فیہا صوم قوله

دل برگرفته بودم از ایام گل ولے *** کارے نکرد ہمت پاکان روزگار

دل برگرفته بودم یعنے رغبتے نداشتم ایام گل بہار که آوان میخوار یست یعنی عشق قوله

جز نقد جان بدست ندارم شراب کو *** کان نیز بر کرشمهٔ ساقی کنم نثار

شراب مراد عشق ومشاہده کرشمه ساقی تجلی محبوب قوله

دل درجہان مبند وزمستی سوال کن *** از فیض جام وقصه جمشید کامگار

دل درجہان مبند دلبستگی بدنیاے فانی مکن زمستی سوال کن طالب عشق باش وزحال گردش فلک ودور روزگار ازینہا چه می پرسی خود عیان است از فیض جام مراد از جام شراب از ذکر ظرف واراده مظروف مراد از شراب عشق قصه جمشید کامگار که آخر الامر بجز حسرت باخود نبردند وجمشید بادشاہے بود حکیم پیشه که رسیدن وتافتن وخیاطت جامه وتعیین نان بلشکریان وانواع عطر پیدا آورده وشراب انگوری ساخته وشاہدار ونام نہاده ونیز جن وشیاطین مسخر داشت وسیصد سال درعہد او خلق را بیماری ودرد زحمت نبود وتکلیف موت ومعنی سلیمان آید چون بمقابله نگین واسپ ودستور وباد واصف امثال آن واقع شود وسلیمان نیز مراد بود وچون بمقابله سد ومائلقیه واقع شود سکندر مراد بود ۱۲ من ابراہیم شاہی قوله

خوش دولتیست خرم وخوش خسرو کریم *** یارب زچشم زخم زمانش نگاه دار

خوش خسرو کریم کنایه از مرشد چشم زخم زمان حوادث دبلیات وآفات قوله

زانجا که پرده پوشی لطف عمیم تست *** بر نقد ما بپوش که قلبے ست کم عیار

قلب دل ودغل قوله

ترسم که روز حشر عنان بر عنان رود *** تسبیح شیخ وخرقهٔ رند شراب خوار

عنان برعنان برابر وہمسر قوله

حافظ چو رفت روزه وگل نیز میرود *** ناچار باده نوش که ازدست رفت کار

روزه ایام زہد گل ایام محبت معنی آنست که اے حافظ ایام زہد وپرہیزگاری آخر شد ہنگام عشق ومحبت

پایان شده میرود باده عشق حقیقی بدست آر و از ذوق مشاهدات حظے بردار که عنان اختیار و مدار کار از دست رفت

غزل

عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چه کار	تشنهٔ دردم مرا با وصل و با ہجران چه کار

کفر و ایمان در اصطلاح این طائفه لطف و قہرست چنانچه مذکورست ۵ نور و ظلمت بطن و ظہرت آمده ؛ کفر و ایمان لطف و قہرت آمده ؛ و نیز الکفر والاسلام مقامان من وراء العرش حجابان بین الله و عبده وکان الله ولما لم یکن فیه الکفر والاسلام یعنے کفر و اسلام ہر دو از امور نسبی است و حق ورائے نسبت پس ہر دو حجابند ۵ کفر و ایمان چون حجاب راه حق اندا یے پسر ؛ رو بسان مغربی از کفر و ایمان درگذر ؛ قوله

کشتهٔ عشقم مرا از شحنهٔ دوران چه غم	مفلس عورم مرا با زمرهٔ دیوان چه کار

عور برہنه زمره گروه قوله

غلام اش

چونکه اندر ہر دو عالم یار می باید مرا	با بہشت و دوزخ و با حور و با رضوان چه کار

رضوان نام دربان بہشت . قوله

ہر که از خود شد مجرد در طریق عاشقی	از غم و درد ش چه آگاہی و با درمان چه کار

از خود شد مجرد خود پرستی گذاشت و از خود رفت قوله

صورت مردان چه خواہی سیرت مردان گزین	مرد عاشق پیشه را با صورت ایوان چه کار

صورت ایوان صورتے که در ایوان بر در و بام نگارند مراد لباس ظاہری و نقش و نگار محبوبان مجاز قوله

حافظا گر عاشق و مستی دگر ره باز گوے	عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چه کار

دگر ره بار دیگر

غزل

گفتم که حیثیت قدت گفتا که رشک عرعر	گفتم دہان تنگت گفتا که تنگ شکر

عرعر سرو ۱۲ من ابراہیم شاہی تنگ بفتح خروار جام جم پیاله جمشید که حکما ساخته بودند در از ہفت فلک درو معائنه و مشاہده کردی و آنرا جام جہان نما گفتندے آئینه سکندر چون سکندر سکندریه بنا کرد در حد فرنگ کناره دریا برائے دفع شر فرنگیان مناره بنا کرد و آئینه حکمت و طلسم ساخته ارسطو بر سر آن نهاد و دیدبانان نصب کرد تا خیر و شر استعداد آمدن فرنگیان مقہور شود دیدبانان غفلت را بخود راه دادند سه بار فرنگیان بمفاضه اہل سکندر را غافل در گرفتند و اسکندریه را خراب کردند و آن آئینه را در میان دریا انداختند چون سکندر از گشت جہان مراجعت نمود اسکندریه را باز بنا کرد و ارسطو حکمتے ساخت آئینه غریق از دریا جہید

۵ این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

وبر سر مناره نشست پس فرنگیان باز غالب نشدند غزل

اگر بود عمر بمیخانه رسم بار دگر | روم | بجز از خدمت رندان نکنم کار دگر

گر بود عمر اگر عمر وفا کند میخانه آستانه پیر و مقام عشق رندان عاشقان و عارفان قوله

خرم آن روز که با دیدهٔ گریان بروم | | تا زنم آب در میکده یکبار دگر

زنم آب آبپاشی کنم میکده همون مے خانه قوله

معرفت نیست درین قوم خدا یا مددے | | تا برم گوهر خود را بخریدار دگر

معرفت شناسائی کنایه از مروت درین قوم اشارت بزاہدان ظاہر پرستان قوله

یار اگر رفت و حق صحبت دیرین نشناخت | | حاش للہ که روم من زپئے یار دگر

یار کنایه از پیر و محبوب حاش للہ دوری ہیچوہم از درگاہ خدا یعنی معاذ اللہ روم من زپئے یار دگر بلکه البته پس او باید رفت قوله

گر مساعد شودم دائرهٔ چرخ کبود | | هم بدست آورمش باز بپرگار دگر

مساعد یار شده دائرهٔ چرخ کبود فلک پرگار قلم آهنین که نقاشان بدان دائره کشند بپرگار دگر یعنی بتدبیر دگر اے بجستجوے قوله

راز سر بستهٔ ما بین که بدستان گفتند | | هر زمان با دف و نے بر سر بازار دگر

راز سربسته ما عشق پوشیده ما بدستان بسرود اے آشکارا قوله

عافیت می طلبد خاطرم ار بگذارند | | غمزهٔ شوخش و آن طرهٔ طرار دگر

آن طرهٔ طرار اشاره بجذبهٔ عشق قوله

هر دم از درد بنالم که فلک هر ساعت | | کندم قصد دل زار بآزار دگر

بآزار دگر بحادثه و آفتے دیگر قوله

باز گویم نه درین واقعه حافظ تنهاست | | غرقه گشتند درین بادیه بسیار دگر

درین واقعه مراد اندوه تنهاست اے تنها نیست غزل

نصیحتے کنمت بشنو و بهانه مگیر | | هر آنچه ناصح مشفق بگویدت بپذیر

ناصح مشفق کنایه از مرشد قوله

زوصل روے جوانان تمتعے بردار | کہ درکمینگہ عمرست مکر عالم پیر

زوصل روے جوانان از مشاہدہ محبوبان ونیز خدمت عرفاء فقرا تمتعے بردار فیضے حاصل نما قولہ

نعیم ہر دو جہان پیش عاشقان بدوجوی | کہ آن متاع قلیل ست واین بہاے کثیر

بدوجو مقدار دو جو آن متاع قلیل اشارہ بہ نعیم دوجہان وین بہاء کثیر اشارہ بمعشوق قولہ

معاشرے خوش ورودے بساز میخواہم | کہ درد خویش بگویم بنالۂ بم وزیر

معاشر یار وہم صحبت رود نام ساز مراد عاشقی بساز باستعداد اوے بکمال قولہ

بران سرم کہ ننوشم مے وگنہ نکنم | اگر موافق تدبیر من شود تقدیر

سر خیال مے عشقبازی قولہ

چو قسمت ازلی بے حضور ما کردند | گراندکے نہ بوفق رضاست خوردہ مگیر

رضا خواہش قولہ

بعزم توبہ نہادم قدح زکف صد بار | ولے کرشمۂ ساقی نمیکند تقصیر

عزم قصد کرشمۂ ساقی تجلی محبوب تقصیر کوتاہی قولہ

چو لالہ در قدحم ریز ساقیا مے ناب | کہ نقش خال نگارم نمیرود ز ضمیر

قدح کنایہ از دل ساقی مرشد مے ناب عشق وتجلی محبوب قولہ

نگفتمت کہ حذر کن ز زلف اوایدل | کہ میکشند دران حلقہ باد در زنجیر

زلف جذبہ عشق ونیز تعلقات دنیوی قولہ

بیار ساغر یاقوت وفیض در خوشاب | حسود گو کرم آصفی ببین وبمیر

ساغر دل خونین خوشاب تازہ وروشن وآبدار آصف کنایہ از حق تعالے ومرشد قولہ

مۓ دو سالۂ ومحبوب چاردہ سالہ | ہمین بس است مرا صحبت صغیر وکبیر

معنی آنست کہ شاہد نوخیز در بر کشیدن وشراب نوشیدن ہمین بس است مرا صحبت صغیر وکبیر و
معنے حقیقی آنکہ مراد از مے دوسالہ محبتے باشد کہ از مجاز برآمدہ تخم سعادت در مزرعہ حقیقت کشتہ باشد
ومحبوب چاردہ سالہ باعتبار مدت قران کہ در مدینہ نازل شدہ دیگر آنکہ مخفی نماند کہ سالک راگاہے
بقا بوجود خود است کہ وقت انانیت وزمان ظہور کثرت است وگاہے فنا از وجود خود واین ہر دو قسم است

۱ یکے فنا من وجه که عبارت است از رفع شعور من وجه بورود تجلی واحد القهاری واین مستلزم بقا بالله دوان
عبارت است از شعور بوجود حق من بوجه بواسطه سریان تجلی مذکور در قلب سالک ۔ ۲ دوم فناء تام که
عبارت است از تلاشی واضمحلال وجود سالک باستیلاء تجلی مذکور واین مستلزم بقاء تام است که عبارت
است از تحقیق وجود وتلاشی وجود بکلیه پس جمله سه مراتب شدند یکے بقا بوجود خود بالکلیه دوم فنا
من وجه ۳ سیوم فنا بوجود خود بکلیه وبعضے سالکان باندک واردات که در مرتبه فنا من وجه روی میدهد
سیراب میشوند وقلق وبستگی ایشان مبدل میشود وبعضے بعد از هر وارد بے نعرهٔ هل من مزید میزنند
وتعطش بقدر موے متغیر نمیشود واین مقام برائے اہل کمال است مے محبت دو سال کنایه
از زمان مطلق ومعشوق مراد معشوق حقیقی که شهود او ناظم را پس از خونخواری چارده سال حاصل شده
میگوید محبت دوساله که در هر دو زمان هم در زمان بقاء ووجود وهم در زمان فنا من وجه پاینده ماند چنانچه
حالت بایزید بسطامی ومعشوق حقیقی همین است مراد از کونین در مصاحبت وملازمت کامل واکمل وصغیر
کنایه از مے وکبیر معشوق قوله

حدیث توبه درین بزمگه مگو واعظ ۔ که ساقیان کمان ابروت زنند به تیر

ساقیان کمان ابرو معشوقان قوله

چه جاے گفته خاجو وشعر سلمانست ۔ که شعر حافظ شیراز به ز شعر ظهیر

خواجو نام شاعر سلمان نام صحابی که سلمان فارسی میگفتند وقال ع فی حقه السلمان منا ونام شاعرے
که از کلام اوست ؎ چون محمد گفت السلمان منا اهل بیت ٭ شاید از وقت سخن باشی توهم از اهل بیت ٭
وظهیر نام شاعرے که ممدوح او قزل ارسلان است واو ملک الشعراست ؎ دیوان ظهیر فاریابی ٭
در مکه بدزد گر بیابی نظم آراستگی وشعر غزل

نیستی عشق را اگر عاشقی همراه گیر ۔ پای برفرق خداوند سپهر وجاه گیر

مهر آفتاب تر دامنی مجرمی وگنهگاری دمیونی وملوثی خرگاه جنسے از خیمه وقبل مقام خوشی چه بزبان
پهلوی خر بکسر خوشی را گویند ازلا یعنی از مقام فنا فتراک دوالها زین که راستا وچپا آویخته باشد
شاه عشق الا الله مراد مقام هست وبقا غزل

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور ۔ کلبهٔ احزان شود روزی گلستان غم مخور

این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

خواجه درین غزل دل غمدیده را تسکین میدهد اشاره بآن میکند اگر آینده را عسرے پیش آید یقین بداند که بعد از آن یسرے رونماید که فان مع العسر یسرا پس از عسر چند روزه که نسبت یسری است که نسبت الیه چنان ست بستے دگردش دوران برین نهج نشسته که درین نشاءِ غم عالم روے راحت نه بیند و بے زخم خار گل مراد نچیند یوسف گم گشته تجلی روح نقاب گردیده کنعان دل کلبۂ احزان دل غمگین یعنی آن تجلی که رو در نقاب گردیده روزے از فضل نامتناهی باز بکنعان دل تو درود نماید و دل تو که بسبب هجران بمنزله بیت الاحزان است از مقدم آن تجلی گلستان گردد غم مخور قوله

این دل غمدیده حالش به شود دل بد مکن — وین سر شوریده باز آید بسامان غم مخور

غمدیده پریشان حالش به شود جمعیت رونماید دل بد مکن نومید مشو سامان آراستگی قوله

هان مشو نومید چون واقف نهٔ از سرّ غیب — باشد اندر پرده بازیهای پنهان غم مخور

ها (ن) هشیار باش اندر پرده حجاب و مخفی قوله

گر بهار عمر باشد باز بر طرف چمن — چتر گل بر سر کشی اے مرغ خوشخوان غم مخور

چتر گل مشاهده تجلی حاصل کنی مرغ خوشخوان بلبل کنایه از عاشق قوله

دو گردون گر دو روزی بر مراد ما نگشت — دائما یکسان نماند کار دوران غم مخور

یعنے اگر بگردش گردون روزے چند بمراد خود نرسیدیم دائما یکسان نماند کار دوران یعنی مدام همین طور نخواهد ماند کعبه و بتخانه اسلام و کفر گرد کوے یار بگرد اے عشق معشوقی حاصل نما ظلمت کنایه از هجران قوله

اے دل ار سیل فنا بنیاد هستی بر کند — چون ترا نوح ست کشتیبان ز طوفان غم مخور

سیل فنا اجل بنیاد هستی بر کند بعدم کشد نوح مراد رسول م و مرشد و عشق قوله

در بیابان گر بشوق کعبه خواهی زد قدم — سرزنشها گر کند خار مغیلان غم مخور

بیابان سلوک و عشق کعبه ذات حق سرزنشها کند مولم شود خار مغیلان اندوه و غم و شدائد عشق قوله

حال ما در فرقت جانان و ابرام رقیب — جمله میداند خداے حال گردان غم مخور

فرقت جدائی ابرام ستوه آوردن قوله

هر که سرگردان بعالم گشت و غمخواری نیافت — آخر الامر او بغمخواری رسد هان غم مخور

هان هشیار باش ماه عاشق اقبال لفظ اضافت بیانیه مراد حالت وصل بدر ماه شب چهاردهم [illegible] شب غره

ـــ
ه این بیت باز در نسخه ۱۲

ه هر دو بیت باز در نسخه

روشنی کنایہ از وصل ومشاہدہ چشمۂ آبحیات کنایہ از عشق باغبان کنایہ از سالک قولہ

حافظا در کنج فقر وخلوت شبہاے تار	تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

شبہاے تار شبان تاریک

غزل ردیف الزاء

اے سرو ناز حسن چہ خوش میروی بناز	عشاق را بناز تو ہر لحظہ صد نیاز

سرو ناز سروے کہ دو شاخہ است برآمدہ باشد وشاخے ازان متمائل شدہ ومراد بسرو ناز محبوب قولہ

فرخندہ باد طالع نازت کہ در ازل	ببریدہ اند بر قد سروت قباے ناز

فرخندہ باد دعائیہ است قولہ

آنرا کہ بوے عنبر زلف تو آرزوست	چون عود گو بر آتش سوزان بسوز وساز

عود نام چوبے است خوشبو قولہ پروانہ راز شمع بود سوز دل ولے یعنی این عجب است کہ در مصرع ثانی گوید بے شمع عارض تو دلم را بود گداز قولہ

از طعنۂ رقیب نگردد عیار من	چون زر اگر برند مرا در دہان گاز

نگردد عیار من خالصی من گم نگردد ودر محبت من نقصے نیاید گاز مقراض کہ بدان زر ونقرہ ببرند حاصل این مصرع آنست اگر مرا پارہ پارہ کنند قولہ

دل کز طواف کعبۂ کویت وقوف یافت	از شوق آن حریم ندارد سر حجاز

از طواف اے از شرف طواف کعبۂ کوے اضافۃ بیانیہ مراد عشق حجاز مکہ قولہ

ہر دم بخون دیدہ چہ حاصل وضو چو نیست	بے طاق ابروے تو نماز مرا جواز

حاصل بیت آنست سالکان طریق عشق گفتہ اند نماز عاشق نیاز عاشق است وآبے کہ طہارت سازد خون دل است وسرشک دیدہ وبے وجود قبلہ صلوۃ جائز نیست بنا بران گفت ہر دم بخون دیدہ الخ قولہ

صوفی کہ بے تو توبہ ز مے کردہ بود دوش	بشکست عہد چون در میخانہ دید باز

صوفی کنایہ از خود عہد بیمان میخانہ عشق حاصل این بیت آنست عاشقانرا عنان اختیار بدست معشوق را قوت جاذبہ محکم ہر شب با خود قرار میدہد کہ فردا این کنم آن کنم علی الصباح چون روے معشوق را دید ہمہ پیمان ستدگان از فلک خاطر او محو کردند قولہ

غزل

چون بادہ مست بر سر خم رفت کف زنان	حافظ کہ دوش از لب ساغر شنید راز

خم کنایہ از محمد؟ و مرشد کف زنان جوشان لب ساغر از زبان مرشد یا از زبان عاشق کامل راز اسرار عشق

بیا و کشتی ما در شط شراب انداز	غریو و ولولہ در جان شیخ و شاب انداز

کشتی کنایہ از دل و وجود شط دجلہ غریو و ولولہ آشوب و شور قولہ

مرا بکشتی بادہ در افگن اے ساقی	کہ گفتہ اند نکوئی کن و در آب انداز

کشتی بادہ پیالہ شراب کہ بصورت کشتی سازند گفتہ اند یعنے مثلے است قدیم نکوئی کن توجہی نما در آب انداز یعنے در شراب قولہ

ز کوے میکدہ برگشتہ ام ز راہ خطا	مرا دگر ز کرم در رہ صواب انداز

میکدہ عشق برگشتہ ام تکاسلے می ورزم رہ صواب عشق قولہ

بیار از ان مے گلرنگ مشکبو جامے	شرار رشک و حسد در دل گلاب انداز

آن مے گلرنگ مشکبو محبت حقیقی قولہ

اگرچہ مست و خرابم تو نیز لطفے کن	نظر برین دل سرگشتۂ خراب انداز

سرگشتہ شوریدہ قولہ

بہ نیم شب اگرت آفتاب مے باید	ز روے دختر گلرنگ رز نقاب انداز

دختر گلرنگ رز کنایت از شراب رز و نقاب انداز بیرون آر قولہ

مہل کہ روز وفاتم بخاک بسپارند	مرا ز میکدہ بر در خم شراب انداز

یعنے مگذار کہ بعد از مردن من مرا بخاک دفن کنند بلکہ مرا ازین میکدہ دنیا در خم شراب انداز و این از غایت غلبہ شوق است چنانچہ عزیزی گفتہ ع بیا ساقی کہ من مردم کفن از برگ تاکم کن ؛ بآب مے بدہ غسلم در میخانہ خاکم کن ؛ قولہ

گر از انیک سر مو بر کشد دل حافظ	بگیر و در خم زلفش بہ پیچ و تاب انداز

یک سر مو برکشد یک سر مو نقصانے کند وقیل یکسر مو سر کشد سر مو سرکشی نماید دیو محن اضافہ بیانیہ ناوک بمعنی تنہا تیر نیز می آید شہاب ستارہ غزل

بر نیاید از تمنائے لبت کامم ہنوز	بر امید جام لعلت دردی آشامم ہنوز

لعل کنایت از لب مراد لطف در دشنام کشنده رنج و محنتم قوله

روز اول رفت دینم در سر زلفین تو	تا چه خواهد شد درین سودا سر انجامم هنوز

سر زلف خیال عشق سودا خرید و فروخت و خیال سر انجام آخر کار قوله

ساقیا یک جرعهٔ زان آب گلگون[۱] که من	در میان پختگان عشق او خامم هنوز

ساقی مرشد جرعه قطره آب گلگون[۱] مے محبت خام ضد پخته و مرد بے تجربه و ناصادق قوله

از خطا گفتم شبے موے ترا مشک ختن	مے زند هر لحظه تیرے مو بر اندامم هنوز

خطا ضد صواب ختن شهریست مشک خیز قوله

پرتو روے ترا در خلوتم دید آفتاب	میدود چون سایه هر دم بر لب بامم هنوز

پرتو روشنائی قوله

در قلم آورد حافظ قصهٔ لعل لبش	آب حیوان می رود هر دم ز اقلامم هنوز

آب حیوان آب حیات غزل

حال خونین دلان که گوید باز	وز فلک خون خم که جوید باز

خونین دلان عاشقان وز فلک خون خم که جوید باز کسے نیست که قصاص قتل عاشق ازین فلک خونریز کشد قوله

شرمش از چشم مے پرستان باد	نرگس مست اگر بروید باز

شرمش ضمیر شین بر نرگس که در مصرع آینده است بطریق اضمار قبل الذکر قوله

جز فلاطون خم نشین شراب	سر حکمت بما که گوید باز

فلاطون نام حکیمے رئیس علما که خمها را بزمین دفن کرده بود و دران خمها نشسته اسرار عالم معلوم کرده بتلامذه خویش وا می نمود یعنی بجز شراب که مانند فلاطون خم نشین است سر حکمت بما که گوید و قصه نشستن افلاطون در خم آن گفته است روزے در مجلس سکندر ارسطاطالیس خود را می ستود که فلان علم از من صادر شد درین قیاس فلاطون بر آشفته و از آن انجمن بیرون رفت و در پے آن شد که چیزے بدست آرد تا بآن بر ارسطاطالیس غالب آید چون افلاطون در خم نشست و در پے چرخ و انجم شد انجا آهنگے شنید و بمناسبت آن آهنگ آوازے پدید آورد و از کدوے تہی سازے ساخت و آنرا گاهے بنوعے می نواخت هر که از آدمی و دد و دام می شنید بیهوش می شد و گاهے بنوعے می نواخت که آن

[۱] در نسخ صحیحه بجائے گلگون آتشگون آمده و همین صحیح است بشهادت وزن ۱۲ نظام

بیهوشان بهوش می آمدند و این خبر شهرت گرفت ارسطو در اندیشه آنکه حقیقت این حال دریابد بعد از کوشش
بسیار طریق بیهوش ساختن او معلوم گشت اما بهوش باز آوردن نتوانست بنا بران بشاگردی افلاطون میل نمود
و معنی باطنی این بیت آن تواند بود که ازین رباعی مفهوم میشود ۵ با پیر مغان دوش ز بس حیرانی ۰ گفتم
رمزی بمن بگو بپنهانی ۰ گفت آن بود ان حقیقت وحدانی ۰ ای جان پدر تا نچشی کی دانی قوله

بگشاید دلم چو غنچه اگر   ساغر لاله گون بهبوید باز

بگشاید دلم چو غنچه این دل بسته غنچه کردار بشگفد اگر ساغر لاله گون بوید اگر شراب عشق در کشد قوله

هر که چون لاله کاسه گردان شد   زین جفا رخ بخون بشوید باز

کاسه گردان نوشنده می زین جفا اشارت بشدائد و بلیات عشق رخ بخون که روی خون آلوده
شده معنی این بیت آنست هر که لاله وار جام گرفت و شراب عشق چشید از شدائد و بلیات که متعرض وقت
او می شوند در ریش خون آلوده می سازند اعراض نماید ست خدائی ندارد مقصود چنانکه ۰ گر بر سرش
تیر بارند و سنگ ۰ العشق اوله حرق و آخره قتل قوله

بسکه در پرده چنگ گفت سخن   ببرش زلف تا نگوید باز

پرده نوای موسیقی مراد سر حقیقة چنگ عارف که اسرار عشق را فاش میسازد زلف جذبه یعنی بسکه
در پرده وسر حقیقة عارف سالک در حالت جذبه سخن گوید بلند و تخم شوق در مزرعه دل طالبان افگند
جذبه اش را قطع ساز و از حالت محو بصحو آر تا افشای راز نکند که خلاف سلف است قوله

گرد بیت الحرام خم حافظ   اگر نمیرد بسر بپوید باز

بیت الحرام مکه بیت الحرام خم اضافة بیانیه بپوید دود غزل

خیز در کاسه زر آب طربناک انداز   پیشتر از اندم که شود کاسه سر خاک انداز

کاسه زر دل آب طربناک شراب مراد مستی عشق خاک انداز خاک انداخته شده یعنی مملو از خاک
معنی آنست که ای شیدا خیز در کاسه زر که دل است آب طربناک که کنایه از عشق و محبت است بینداز
پیش از انکه این سر مملو از خاک گردد که بعد ازین جز حسرت و ندامت نبری و درین بیت خطاب قلب است
بقالب و نیز بموجب عجلوا بالصلوة قبل الفوت و عجلوا بالتوبة قبل الموت سرعت می نماید خیز در کاسه
زر آب طربناک انداز که حق تعالی شما را برای همین کار آفریده نه برای بازی کقوله تعالی افحسبتم انما خلقناکم

عاقبت منزل ما وادی خاموشان ست | حالیا غلغله در گنبد افلاک انداز

وادی خاموشان گورستان واین مصرعه بمضمون کل نفس ذائقة الموت حالیا الحال قوله

ملک این مزرعه دانی که ثباتے نکند | آتشے از جگر جام در افلاک انداز

این مزرعه اشارة بدنیا الدنیا مزرعة الاخرة ثباتے نکند قوامے ندارد آتشے از جگر جام در افلاک انداز آتش عشق از جام دل برافروز واین املاک را بسوز یا آنکه آتش شراب از جگر جام که مرشد باشد در دل خود برگیر قوله

غسل در اشک زدم کاہل طریقت گویند | پاک شو اول وپس دیده بران پاک انداز

ماحصل این بیت آنست که طالب باید که تنزیه وتقدیس را شعار خود سازد واز آلایش بشری بری گردد بنابران گفت غسل در اشک زدم الخ قوله

بسر سبز تو اے سرو که چون خاک شوم | ناز از سر بنه وسایه بران خاک انداز

بسر سبز با قسمیه اے سرو خطاب بمعشوق قوله

دل ما را که ز مار سر زلف تو بخست | از لب خود بشفا خانهٔ تریاک انداز

سر زلف جذبه محبت از لب خود از لطف وفضل خود تریاک یا زہر قوله

یارب آن زاہد خود بین که بجز عیب ندید | دود آہیش در آئینهٔ ادراک انداز

دود آہیش ضمیر شین بران زاہد خود بین در آئینهٔ ادراک انداز دلش را نابینا ساز تا جوہر او نه بیند قوله

چشم آلوده نظر از رخ جانان دور ست | بر رخ او نظر از آئینهٔ پاک انداز

چشم آلوده نظر نظر ملوث آئینهٔ پاک دل مصفا قوله

چون گل از نکہت او جامه قبا کن حافظ | وان قبا در ره آن قامت چالاک انداز

نکہت بوے خوش جامه وجود قبا چاک غزل

در اگر درد دل خسته توان در آید باز | بیا که در تن مرده روان در آید باز

توان توانائی روان جان فرقت جدائی قوله

غمے که چون سپه زنگ ملک مصر دل بگرفت | ز خیل شادی روم رخت زداید باز

زنگ نام ولایت مصر نام شهر مصر دل اضافه بیانیه خیل لشکر روم رخ اضافه بیانیه قوله بہش آئینهٔ دل ہر انچه مے آرم ہر خیالے که در دل مے آرم بجز خیال جمالت نمے نماید باز غیر از خیال جمال تو دران متمکن نمے گردد

بدان مثل که شب آبستن آمده ست بروز　　ستاره می شمرم تا که شب چه زاید باز

آبستن حامله ستاره می شمرم شب به بیداری من گذرانم چه زاید چه در پیش آرد قوله

زخوف بادیه دل بد مکن به بند احرام　　که مرد راه نیندیشد ار چه ناید باز

زخوف بادیه از شدائد بادیهٔ عشق دل بد مکن ملول مباش به بند احرام درآ در عشق هر رواه عاشق کامل نیندیشد خوف نمیکند

بیا که بلبل مطبوع خاطر حافظ　　ببوی گلشن وصل تو می سراید باز

بلبل مطبوع خاطر حافظ خاطر مطبوع حافظ که بمنزله بلبل ست بوی امید می سراید سرود می کند غزل

دلم ربوده لولی وشیست شور انگیز　　دروغ وعده و قتال وضع و رنگ آمیز

ربوده فریفته قتال قتل بسیار کننده رنگ آمیز حیله گر قوله

فدای پیرهن چاک ماهرویان باد　　هزار جامهٔ تقوی و خرقهٔ پرهیز

چاک شگاف ماهرویان عرفاء قوله

فرشته عشق نداند که چیست قصه مخوان　　بخواه جام گلابی بخاک آدم ریز

فرشته عشق نداند که چیست یعنی عشق ورزیدن کار او نیست گلاب اینجا مراد شراب و معنی این مصرع آنکه عشق ورزیدن خاصه انسان است قوله

پیاله در کفنم بند تا سحرگه حشر　　بمی ز دل ببرم هول روز رستاخیز

حشر برانگیختن و هلاک کردن رستاخیز قیامت قوله

بیا که هاتف میخانه دوش با من گفت　　که در مقام رضا باش و از قضا مگریز

رضا بفتح راضی شدن و بکسر خوشنودی قضا حکم الهی قوله

غلام آن کلماتم که آتش انگیزد　　نه آب سرد زند در سخن بر آتش تیز

معنی آنست که من غلام آن سخنانم که شوق دل بیاد خدا افزاید نه آنکه مانند آب آتش شوق را بنشاند

شعبده مغرور مباز و بسے خود یعنی بجد و جهد خود که طاعت و عبادت است شعبده باز دبازی در پیش آرد سپهر آسمان قوله

فقیر و خسته بدرگاهت آمدم رحمی　　که جز دلای تو ام نیست هیچ دست آویز

دست آویز آنچه مردم بدو تعلق کنند و دلیل و حجت معنے آنست که اے ارحم الراحمین تو چنین دشمن مفلسی بر در نشین هر دم بر آستانه می نالم جنان اے شاه شاهان بلطف سوے گدا ببین و هیچ در میان سیار چنان و چنین که ادعونی استجب لکم اے خواهان من نمی فهمی و هو معکم اینما کنتم اے عندلیب گلزار فاذکرونی بمیدانم که باتو اذکرکم واے عاشق زار من واے جویان یار من واشتیاق دیدار من نه کس واقف از ریش تو و نه کس موافق در کیش تو و نه کس در عالم خویش تو از ینجهت فثم وجه الله در پیش تو که دلفگار و محزونی و در شوق لقا مجنونی تا خود را گم نکنی روح دل افزاء جانان نه بینی قوله میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست در بعضے نسخه این مصرع چنین دیده شده قوله

نقاب و پرده ندارد نگار دلکش ما
تو خود حجاب خودی حافظا از میان برخیز

بموجب وجودك ذنب لا یقاس لها ذنب غزل

روز عیش و طرب و عید صیام ست امروز
کام دل حاصل و ایام بکام ست امروز

عید صیام عید الفطر مراد ازان انقطاع او ان زهد کام مقصود قوله

گر عروس فلکی رخ بنماید ز مشرق
که مرا دیدنت آن ماه تمام است امروز

[margin: دیدمش]

عروس فلک اضافه بیانیه و مهر و ماه مشرق جاے طلوع نمودن آفتاب و ما بین المصرعین لفظ چگونه مقدر است که مرا دیده یعنی مرا بمنزله چشم است آن ماه تمام اشارت بمحبوب قوله

محتسب بیهده گوید مده رندان را
کانکه با شاهد و می نیست کدام است امروز

محتسب واعظ و ناصح رندان عاشقان شاهد معشوق معنے این مصرع آنست هر کرا بینی مشغوف شاهد بازی و مشغول میخواری است زلف عشق قوله

صبحدم بلبل مست از چه سبب می نالد
کار او چون ز بهاران بنظام ست امروز

بلبل مست عاشق بهاران نفلان نماده چون درخت اند بهاران در فشاند نظام آراستگی بهار نظام اضافه بیانیه قوله

گو بگویند خلایق که همین حافظ را
چشم بر روے نگار و لب جام ست امروز

نگار معشوق۔

غزل

زلفین سیه خم بخم اندر زده باز
وقت من شوریده بهم برزده باز

زلفین سیه تعینات کثرات اندر زده پریشان ساخته معنی مصرع ثانی آنانه از گرفتار غمه و الم ساخته قوله

زان روی نکو چشم بدان دور که امروز
بر مه زده طعنه و بر خور زده باز

زان روے نکو روے معشوق زده باز غالب آمده قوله

از غالیه بر بهزده خوش شکر و قند ، امروز همه بر گل و شکر زده باز

از غالیه وسمه زده بر گل وشکر غالیه عطریست بغایت لطیف وسمه مراد سبزه گل رخساره شکر لب زده باز غالب آمده

بر ساغر عیشم زده سنگ ولیکن ، با تو چه توان گفت که ساغر زده باز

بر ساغر عیشم زده سنگ ساغر عیش مرا شکسته ساغر زده مست ومخمور هستی قوله

من سر چو قلم بر سر سوداے تو دارم ، با آنکه من سر زده را سر زده باز

من سر زده را من سرگشته وپریشانرا سر زده پریشان ساخته قوله

از دود دل خسته ام اے دوست حذر کن ، کاتش بمن سوخته اختر زده باز

سوخته اختر پریشان و بے نصیب قوله

نقد سره قلب که پالوده ام از چشم ، بر سکه رویم همه بر زر زده باز

سره بے عیب پالوده ام صاف نموده ام سکه یکسر هیچ درم ولباس والقاب شاه قوله

شهباز غمت راست کبوتر دل حافظ ، هشدار که بر صید کبوتر زده باز

شهباز باز سپید زده باز بازرا بر کبوتر زده غزل

صبا ز مقدم گل راح روح بخشد باز ، کجاست بلبل خوشگوے تا کند آواز

صبا کنایه از مرشد وارد مقدم پیش آمدن گل مراد تجلیات راح راحت وشادی وتازگی روح جان بلبل خوشگوے کنایه از عاشق قوله

چو غنچه سر دهانش نهان کجا ماند ، دل مرا که نسیم صباست محرم راز

سر دهان سر مخفی یعنے همچو غنچه که شگفد وسر وریش از اثر باد صبا ظاهر میشود راز دلم که سر مخفی است کجا نهان ماند که مرشد واقف آن گشته قوله

نه هیچ در نروم بعد ازین زحضرت دوست ، چو کعبه یافتم آیم زبت پرستی باز

کعبه روے محبوب و آستانه مرشد بت پرستی هوا پرستی قوله

تنم زهجر تو چشم از جهان فرو میدوخت ، نوید دولت وصل تو داد جانم باز

چشم از جهان فرو میدوخت یعنے مے مرد نوید آگاهی داد جانم باز زنده ساخت قوله

چه حلقها که زدم بر در دل از سر سوز ، ببوے روز وصال تو در شبان دراز

چه تعجبیه ومعنی بسیار حلقه بر در زدن طلب فتح باب کردن از سر سوز از روے سوزش قوله

دلا منال ز شامے که صبح در پی اوست ، که نیش ونوش بهم باشد ونشیب وفراز

شام کنایه از هجر صبح کنایه از وصل نوش ونیش گنج ورنج قوله

شبے چنین بسحر گه زبخت مے خواهم ، که با تو شرح سر انجام خود کنم آغاز

سرانجام عاقبت کار قوله

امید قد تو میداشتم زبخت بلند ، نسیم زلف تو میخواستم زعمر دراز

امید قد تو میداشتم یعنے که سایه بر من اندازد نسیم زلف جذبه عشق قوله

نه این زمان من شوریده دل نهادم روی ، بر آستان تو کاندر ازل نهادم باز

این زبان الحال کاندر ازل بلکہ در ازل قولہ

غبار خاطر ما چشم خصم کور کند … تو رخ بخاک نہ اے حافظ از مقام نیاز

غبار گرد برآمدہ مراد کدورت و اندوہ تو رخ بخاک نہ تو شفیع ما باش قولہ

ز شوق مجلس آن ماہ خرگہی حافظ … اگرت چو شمع جفاے رسد بسوز و بساز

خرگاہ جیسے از خیمہ و مقام خوشی چہ بہ پہلوی زبان خر بکسر خوشی بود ماہ خرگہی کنایہ از معشوق غزل

عروس گل چو درآید بہ بزم گلشن باز … کجاست بلبل خوشگوے تا کند آواز

عروس گل مشاہدات تجلیات بزم گلشن دل بلبل خوشگوے عاشق قولہ

دوتا شدم چو کمان از غم و نمیگویم … ہنوز ترک کمان ابروان تیر انداز

دوتا خمدار و سرنگون کمان ابروان تیر انداز معشوق قولہ

ز طرۂ تو پریشانی دلم شد فاش … ز مشک نیست غریب ار بود غماز

طرہ موے پیچیدہ کہ محبوبان بر دوش فرو میگذارند غریب در اینجا بمعنے بعید غزل

منم غریب دیار تو اے غریب نواز … دمے بحال غریب دیار خود پرداز

غریب نواز معشوق کہ نوازندہ عاشق است غریب دیار خود کنایہ از عاشق قولہ

بہر کمند کہ خواہی بگیر و بازم بند … بشرط آنکہ ز کارم نظر نگیری باز

بہر کمند اشارۂ بلطف و قہر عشق و نوازش و گذارش قولہ

خیال قد بلند تو میکند دل من … تو دست کوتہ من بین و آستین دراز

دست کوتہ بے استعدادی قولہ

گرم چو خاک زمین خوار میکنی سہلست … خرام میکن و بر خاک سایہ مے انداز

سہلست یعنی غمے ندارم قولہ

ہزار دیدہ بروے تو ناظرند و تو خود … نظر بروے کسے بر نمے کنی از ناز

ناظرند بینندہ نظر نگریستن قولہ

حدیث درد من اے مدعی نہ امروزست … کہ حافظ از ازل او رند بود و شاہد باز

درد کنایہ از عشق غزل

منم کہ دیدہ بدیدار دوست کردم باز … چہ شکر گویمت اے پادشاہ بندہ نواز

دیدہ بدیدار دوست کردم باز بمشاہدہ دوست معزز گردیدم پادشاہ بندہ نواز محبوب قولہ

نیازمند بلا گو رخ از غبار مشوے … کہ کیمیاے مرادست خاک کوئے نیاز

نیازمند بلا یعنی عاشق رخ از غبار مشوے ترک عجز و نیاز مکن قولہ

بیک دو قطرہ کہ ایثار کردی اے خواجہ … بسا کہ در رخ دولت کنی کرشمہ و ناز

بیک دو قطرہ با سببیہ دو قطرہ کنایہ از گریہ قولہ

من از نسیم سحر گہ چہ طرفہ بر بندم … کہ سرو راست درین باغ نیست محرم راز

نسیم سحرگہ دم واپسین طرفہ اعجوبہ سرو راست راستان طریقہ یعنی من از دم واپسین خویش چہ اعجوبہ حاصل کنم کہ موجب رجا بیقین بودم چون از رہ سنت روان طریقہ ہیچ یکے درین باغ دنیا محرم این راز نیست

وهر یکی بین الخوف والرجا است ودر بعضے نسخہ مصرع اول چنین دیده شده که ع من از نسیم سخن چین که طرفه بربندم سخن چین مقلد که حالات سلف بمقال آورده وبه تقلید خود را بدان نام کرده یعنی من از گفتار مقلدان چه اعجوبه حاصل کنم وچه امید بهبود داشته باشم که ایشان محمود العاقبت اند واز حسن خاتمه آگهی ندارند ودر باغ دنیا محروم اسرار نه اند بین الخوف والرجا اند قوله

اگرچه حسن تو از عشق غیر مستغنی است	من آن نیم که ازین عشقبازی آیم باز

یعنے اگرچه حسن تو محتاج عشق احدی نیست قوله

غرض کرشمهٔ حسن است ورنه حاجت نیست	جمال دولت محمود را بزلف ایاز

محمود نام خداوندایا از مراد واجب الوجود به نسبت خداوندی وبندگی والا محمود عاشق ایاز بود ایاز نام غلام سلطان محمود سبکتگین معنی آنست که اظهار اوصاف کمال خود است وداد بازار را رواج وگرنه واجب الوجود را آفرینش ممکن ونوازش انسان چه احتیاج واین تلمیح است بمضمون کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف ونیز چون طاوسان ملاء اعلے بربهار دولت خود مفتون اند که نحن نسبح بحمدک واز عزت این بے برگان تحیر ان اند که ما للتراب ورب الارباب چه نسبت مر این خاک ذلیل را بارب جلیل باید دانست که چون تفرد واستغناء محبوب بتذلل وفقر ایاز درخواست ملامت راجع بر ایاز نبود که آن عنایت محمود است وگرنه ایاز را چه برگ وساز این نکته موافق جواب انی اعلم ما لا تعلمون از غم تو یعنے از عشق تو شبان بفتح جمع شب برخلاف قیاس وبضم چرانندہ گوسپندان ومیشان اہل سعادت عاشقان کزین ره اشارت بملامت ور سعادت در عشق غماز چغلخور قوله

طهارت ارنه بخون جگر کند عاشق	بقول مفتی عشقش درست نیست نماز

طهارت وضو مفتی عشق عاشق کامل قوله

ز مشکلات طریقت عنان متاب ای دل	که مرد راه نیندیشد از نشیب وفراز

مرد راه عاشق قوله

درین مقام مجازی بپیاله بگیر	درین سراچهٔ بازیچه غیر عشق مباز

مقام مجازی دنیا پیاله برگیر حصول عشق نما در سراچه بازیچه دنیا قوله

غزل سرائی ناهید صرفهٔ نبرد	دران مقام که حافظ برآورد آواز

ناهید ستاره زهره نام که مطربه فلک است صرفه نبرد و غلبه نبرد یعنی جائے که حافظ الغزل سرائی برآواز بردارد و زهره که مشکوے جهانبانان است غلبه نیارد **غزل**

مستم از بادهٔ شبانه هنوز | ساقی ما زرفت خانه هنوز

شبانه بفتح خماری و سهر چه بران شب گذشته غمزه مژه چشم بر هم زدن بناز و حرکهٔ چشم مانه هنوز یعنی ما هنوز توبه از عشق نکرده ام جادو ساحر **غزل**

هزار شکر که دیدم بکار خویشت باز | ز روے صدق و صفا گشته با دلم دمساز

بکام خویش موافق مطلب دمساز محب و موافق **قوله**

روندگان طریقت ره بلا سپرند | رفیق عشق چه غم دارد از نشیب و فراز

روندگان طریقت عاشقان ره بلا سپرند اختیار بلاها کنند **قوله**

غم حبیب نهان به ز جستجوے رقیب | که نیست سینهٔ ارباب کینه محرم راز

غم حبیب عشق محبوب ارباب کینه رقیبانها ے گریه زار زار بر داز سازش کن **قوله**

چه فتنه بود که مشاطه قضا انگیخت | که کرد نرگس مستش سیه بسرمهٔ ناز

نرگس معروف و در اصطلاح نتیجه اعمال که موجب وحشت و سرور معنے مجاز آنست که چه غوغا بود که مشاطهٔ قضا و قدر انگیخت که چشم مست محبوبان را بسواد مایهٔ ناز آمیخت و میتواند که نرگس کنایه از دنیا باشد باعتبار شهلائی و آگهی این نسبت بدو لبس زیبا یعنے چه فتنه بود که مشاطهٔ قضا انگیخت و ظاهر ساخت که دنیا را بچشم جهانبانان بدین زینت پرداخت و معنی حقیقی آن که چه آشوب بود که مشاطه قضا ظاهر ساخت که نتائج اعمال عشق را قوتے بخشید که حمل اثقال برو آسان و از ثواب عقاب چشم بردوخته نگاهش جز بجمال جانان نیفتد و جه اه اینچه حکمت بود که مشاطه محبت حکم بر قضا شورے پیدا کرد که نرگس مست وے را بسرمه سیاه کرد ۵ کدام سرمه سیه کرد چشم یار مرا ٭ که چشم یار سیه کرد روزگار مرا ٭ و این فرقهای تجلی اوست و تجلیات او را نهایتے نه هر عاشقے از و عبارتے دیگر گوید هر عارفے از و نشانے دیگر میدهد - و جه مراد از نرگس عدمیت عشق را ست و مراد از سرمه ناز خلقت عشق یعنی شاه عشق که از بے نهایتے خود بیخود چنان که از غایه مستی خبر از هستی خود نداشت ناگاه مشاطه قضا از خواب خلوتخانه کنت کنزا مخفیا سر بر کرد و نغمه فاحببت بگوش هوش فرو خواند و بنداے ان اعرف در هوش آورد و بسرمه حقیقت محمدی

در دیدهٔ مستش عروس حسن چشمش را بصد هزار ساز در آئینهٔ الانسان سری وصفتی جلوه داد و بچشم محبت نگاه کرد
عاشق و شیدای روے خود گشت چون از بے نهایتی جمال بے سکون و بیقرار گشت بزبان زاری وا تمام بیقراری
در عین حضوری در نالش آمد یالیت رب محمد لم یخلق محمدا چه بودی که نبودی در عالم عدم بے دم بودی تا بچندین
درد و غم مبتلا نشدی زیرا که خوبتر خرابتر بودی که نرگس مست وے بسرمهٔ ناز سیاه نگردانیدی تا چنین حالم سیاه
نگشتی یعنے هر چند حسن در نظر خوبتر می آید خراب ترمیگردد و این ناله از ملولی نبود بلکه از غلبهٔ عشق بودی وجه دیگر
مراد از نرگس ذات و مراد از سرمهٔ ناز صفات یعنی ذات را در پردهٔ صفات پنهان ساخت پس حجاب صفات را
حجاب نتوان گفت بلکه سرمهٔ ناز است مراد از نرگس بیخودی و مراد از سرمهٔ ناز خودی زیرا که مستی از هشیاری معلوم
میشود اگر فراق نبودی قدر وصال دانسته نشدی وجه دیگر از نرگس مست غلبهٔ عشق مراد است و مراد از سرمهٔ ناز
اعراض معشوق است لطائف مشکلی که چندین هزار جگر درین سودا او سوخته و عجایب گنجے که بسیار جان
بر امید او خراب گشته و شیرین شکری که صد هزار در آرزوے او تنگ شده آه این چه آتش است که در خرمن
بیچارگان افروخته و این چه نمکے که بر کباب جگر سوختگان ریخته و این چه ناوکے که بر هدف دل بیدلان دوخته
آه نه دستے دارم که بدامنش در آویزم و نه پاے که سویش بگریزم باین سپاس باداے شکر این مجلس منور است
بدوست دوست در مجلس حاضر است قوله

به نیم بوسه دعاے بخر ز اهل دلے	که کید دشمنت از جسم و جان دارد باز

بوسه کنایه از استعداد قبول صوری و معنوی نیم بوسه کنایت از برخے ازان بود که کنایه از استعداد قبول
کلام معنوی است و عبارت از وحی خفی حاستعداد قبول کلام صوری را درخواست نکرده که تحصیل حاصل است
معنی آنست که قدرے و برخے استعداد قبول و کیفیت کلام معنوی که عبارت از وحی خفی است کرامت فرما
و دعاے اهل دلے خرید نما که دعاے اهل دلے مگر دشمنت از تنت باز دارد و این نقش بخاطر مرشد میکارد
یا بر توجه خویش می آرد و اگر خاطرت تشفی ازین نپذیرد بشرح این بیت در آ۔ دو بوسه کز دو لبت الخ

غزل ردیف السین

اے صبا گر بگذری بر ساحل رود ارس	بوسه زن بر خاک آن وادی و مشکین کن نفس

ساحل کنارهٔ ارس نام رودے که بر کنارهٔ تفلیس مے گذرد قوله

منزل سلمی که بادش هر دم از ما صد سلام	پر صدای ساربانان بینی و بانگ جرس

سلمی نام معشوقۀ عرب ساربانان شتربانان بانگ آواز جرس درا قوله

منکه قول ناصحانرا خواندمی بانگ رباب　　گوشمالی خوردم از هجران که اینم پند بس

رباب بضم نام ساز قوله

عشرت شبگیر کن می نوش کاندر راه عشق　　شبروانرا آشنائیهاست با میر عسس

شبگیر شب و آخر شب عسس آنکه بشب گرد احراس را از دزدان قوله

دل برغبت می سپارد جان بچشم مست یار　　گرچه هشیاران ندادند اختیار خود بکس

چشم مست یار تجلی ذاتی قوله

طوطیان در شکرستان کامرانی میکنند　　در تحیر دست بر سر میزند مسکین مگس

طوطیان عاشقان شکرستان عالم عشق و قرب کامرانی حظ و عیش مگس ناصح و زاهد قوله

نام حافظ گر برآید بر زبان کلک دوست　　از جناب حضرت شاهم بس است این ملتمس

برزبان کلک دوست پیش ازین لفظ زہے شرف مقدرست ملتمس التماس　غزل

بوئے بہار آمد بنال ای بلبل شکین نفس　　گر پای بندی همچو من فریاد مسکین در قفس

بہار کنایہ از مشاهدات و تجلیات و نیز معرفت گر پاے بندی همچو من اگر مثل من عاشق هستی روانی فی الفور چون حافظ دل خسته را چرا حافظ دلخسته را غزل

جانان ترا که گفت که احوال ما مپرس　　بیگانه گرد و قصۀ هیچ آشنا مپرس

بیگانه گرد بیگانه باش قوله

هیچ آگهی ز عالم درویشیش نبود　　آن کس که با تو گفت که درویش را مپرس

آگهی آشنائی قوله

زانجا که لطف شامل و خلق کریم تست　　جرم گذشته عفو کن و ماجرا مپرس

یعنے ازانجا که نیکوکاری شامل خوی کریم تست گناہے که کرده ام عفو فرما و انچه از ما بوقوع نیامده باز پرس منما واز کمال احسان مرفوع القلم ساز سوال اگر کسے گوید که بعد از جرمیه عفو می باشد و جرمے که هنوز نکرده آنرا عفو چگونه سزد جواب اگر کریمے به بنده خود فرماید عفوت لک ما تجری منک الذنوب این عفو نیست بلکه غفر انست و بعد از وقوع آن کریمه بایفاے وعده بحکم العدة دین وفاء عهد برو لازم است و درخواست

این تمنا بموجب این کریمه که درشان آن سرور نزول یافته لِیَغْفِرَ لَکَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِکَ وَمَا تَأَخَّرَ بہر بشر لیتے که نامزد آنحضرت است اتباع او را درخواست وتمنائے او کرده ونیز جرم بردو گونه است یکے ارتکاب منہی است دوم ترک امتثال امر مراد اینجا ثانی معنے آنست که گناه امرے که امتثال آن نموده وبفعل آن مامور بوده ام عفو فرما ماجرائے آن مپرس **قوله**

خواہی که روشنت شود احوال سِرِّ عشق — از شمع پرس قصه زباد صبا مپرس

شمع عاشق که شمع وار در آتش عشق سوزان ست ونیز معنے آنست اے جرم ناکرده عفو را اکنون عفو کن واز ماجرا که ہمان معاصی گذشته پرسش مکن وخجل مساز ان الله لطیف بعباده ویغفر الذنوب جمیعا باد صبا مراد زاہدان ومقلدان **قوله**

نقش حقوق صحبت واخلاص بندگی — از لوح سینه پاک کن ونام ما مپرس

یعنی اگر می خواہی که چشم التفات برداری وحقوق صحبتے که با تو داشتیم ونقوش بندگی که بر صفحه خاطرت می نگاشته ایم وخدماتے که از ما بوجود آمده وبر دولت ثبت شده در نمود آید اول آنرا از لوح سینه پاک کن وہرگز بخاطرش میار که چه کرده است بنده را به بندگی کار ہست ورود قبول بدست پروردگار ونام ما را بخاطر بگذران که از فلان بوجود آمد **قوله**

از دلق پوش صومعه نقد وفا مجو — یعنی ز مفلسان سخن کیمیا مپرس

از دلق پوش صومعه یعنی از زاہدان وعابدان نقد وفا اضافه بیانیه مفلسان اشارة بزاہدان وعابدان کیمیا مراد نقد وفا **قوله**

ما قصه سکندر ودارا نخوانده ایم — از ما بجز حکایت مہر ووفا مپرس

این بیت درجواب کسے است که بر خواجه اعتراض نموده بود که خواجه قصه جنگ نظم کردن نمیتواند چنانچه شخصے بر شیخ سعدی اعتراض کرد وشیخ درجواب آن گفته ؎ نداند که ما را سر جنگ نیست ٭ وگرنه مجال سخن تنگ نیست ٭ بعده یک دو حکایت بر جنگ آورده پس مراد خواجه آن بود که قصه سکندر ودارا کنایه از آن است نداریم تا گہرہا قیمتی از کان طبیعت بر آریم ودر صفت تیغ وتیر که آلات جنگ است ورق نگاریم ہر که خواہد که از حکایت ما محظوظ گردد از ما حکایت مہر ووفا پرسد لیکن درمیان گفته شیخ وخواجه این قدر فرق است که شیخ چند حکایت در جنگ آورد اما خواجه مطلق بآن توجه ننمود وحکایت مہر ووفا ہم نه بطرزے در کلام خواجه مذکور است که درد شائبه تکلف یافته شود لہذا گفتار خواجه را لسان الغیب نامیده اند چنانچه مولوی جامی فرمود اگر کسے تکلفها در بیان مہر ووفا که شعار عاشقانست طلب دارد در کلام شیخ خجند نگرد **غزل**

در ضمیر ما نمی گنجد بغیر از دوست کس — ہر دو عالم را بدشمن ده که ما را دوست بس

ضمیر اندرون واندیشه وانچه دردل گیرند قوله

غافلست آنکو بشمشیر از تو می پیچد عنان ‌‌ ‌ قند را لذت مگر نیکو نمیداند مگس

قند کنایه از ضرب معشوق ضرب الحبیب زبیب مگر بمعنی تحقیق مگس کنایه از بوالهوس قوله

مرد ما نرا از عسس شب گر خیالے درسرست ‌ ‌ من چنانم کز خیالم باز بشناسد عسس

عسس معروف اینجا کنایه از ناصح وزاده عسس شب گرد غزل

دارم از زلف سیاهت گله چندانکه مپرس ‌ ‌ که چنان زوشده ام بے سر وسامان که مپرس

زلف سیاه جذبه عشق ودنیا باعتبار حوادث وفتن ومعنی آنست که من از زلف سیاه محبوب حقیقی که دنیا است
چندان گله دارم که در تقریر نیاید چراکه از حرکات او چنان بے سر وسامانم که مپرس یعنی جاے پرسش نه وزبان
راقدرت پرسش نه قوله

کس بامید وفا ترک دل ودین مکناد ‌ ‌ که چنانم من ازین کرده پشیمان که مپرس

یعنی هیچکس برامید وفاء او ترک دل ودین نکند وطالب او نشود که بس بیوفا است وپر دغا که من ازین کرده چندان
پشیمانم که جاے پرسیدن هست وچندین نکوهش میکنم که جاے نکوهیدن نه ومعنی دوم آنست که هیچکس بامید
وفاء آن زلف او که جذبهٔ عشق است ترک دل ودین نکند که من کردم چنان پشیمانم که مپرس یعنی جذبه عشق را
مستحسن پنداشته بدان توسل جستم که شاید بمقصد رسم او خود مرا بخود گرفتار ساخت قوله

به یکے جرعه که آزار کسش درپے نیست ‌ ‌ زحمتے میکشم از مردم نادان که مپرس

یعنی بجرعه عشق تو که نوشیده ام وحال آنکه کسے را آزارے نداده ام زحمت ملامت قوله

گوشه گیری وسلامت هوسم بود ولے ‌ ‌ فتنه میکند آن نرگس فتان که مپرس

هوسم بود یعنی میخواستم نرگس فتان چشم فتنه انگیز قوله

زاهد از ما بسلامت بگذر کاین می لعل ‌ ‌ دل ودین می برد از دست بدان سان که مپرس

کاین می لعل محبت وعشق بدان سان بدان روش درین راه مراد عشق عربده جنگ گوی فلک اضافه بیانیه

گفتمش زلف بخون که شکستی گفتا ‌ ‌ حافظ این قصه درازست بقرآن که مپرس

زلف دنیا زلف شکستن زلف آراستن یعنے از محبوب حقیقی سوال کردم که دنیا را باچندین حوادثات وشیون
وفنون بهر چه پرداختن است وبراے خرابی که مزین ساختی چون خواص را توجه بدو حرام است جوابم داد که

اے حافظ این قصه است دراز سوگند بقران که مپرس که بس غامض راز نهفت غزل

زہر ہجرے چشیدہ ام کہ مپرس	درد عشقے کشیدہ ام کہ مپرس

یعنی درد عشق بموازنہ کشیدہ ام کہ مبرا از تحریر است و زہر ہجرے بقدرے چشیدہ ام کہ مبرا از تقریر ست قوله

دلبرے برگزیدہ ام کہ مپرس	گشتہ ام در جہان و آخر کار

گشتہ ام سیر کردہ ام دلبر آنکہ دلہائے عشاق بحسن و کرشمہ برد برگزیدہ ام اختیار کردہ ام قوله

می رود آب دیدہ ام کہ مپرس	آن چنان در ہوائے خاک درش

ہوائے دوستی و آرزو میرود آب دیدہ ام گریہ می کنم قوله

لب لعلے گزیدہ ام کہ مپرس	سوئے من لب چہ میگزی کہ مگو

لب چہ میگزی حسرت و افسوس چہ میکنی لب لعل لطفے و عنایتے قوله

رنجہائے کشیدہ ام کہ مپرس	بے تو در کلبۂ گدائی خویش

کلبۂ خانہ تنگ قوله

غزل

نسیم روضۂ شیراز پیک راہت بس	دلا رفیق سفر بخت نیک خواہت بس

نسیم روضۂ شیراز کہ مسکن حافظ بود۔ قوله

کہ سیر معنوی و کنج خانقاہت بس	دگر ز منزل جانان گذر مکن درویش

منزل جانان آستانہ مرشد گذر مکن بیرون مرو قوله

کہ این فتور جہان کسب مال و جاہت بس	بصید مصطبہ بنشین و ساغرے نوش

مصطبہ میخانہ و آستانہ مرشد و عالم عشق کسب حاصل کردن قوله

حریم درگہہ پیر مغان پناہت بس	دگر کمین بگشاید غمے بکشور دل

یعنے اگر غمے متوجہ کشور دل گردد قوله

کہ شیشہ مے لعل و بت چو ماہت بس	زیادتی مطلب کار بر خود آسان کن

کار بر خود آسان کن در رنج مشو شیشۂ مے لعل شراب از ذکر ظرف و ارادہ مظروف و مراد از شراب محبت بت چو ماہ کنایہ از مرشد قوله

ز رہروان سفر کردہ عذر خواہت بس	ہوائے مسکن مالوف و عہد یار قدیم

مسکن عالم اطلاق عہد یار قدیم یعنے عہد نشکستہ ام و در ہوائے آن عالم مردہ ام کہ حب الوطن من الایمان قالوا بلی رہروان سفر کردہ سلف عذر پوزش اے بہانہ قوله

فلک زمردم نادان دهد زمام مراد — تو اهل دانش و فضلی همین گناهت بس

مردم نادان مقلد زمام بکسر مهار

غزل

گلعذارے زگلستان جهان مارا بس — زین چمن سایهٔ آن سرو روان مارا بس

تا آخر طالب حق را باید که بطلبگاری آن مطلوب حقیقی از جمیع مطالب اعراض نماید و بمرشد کامل که از خودنیست و برباد هست شده باشد توجه کند که بدیده ارادت او دیگرے نیاید چنانچه گوید گلعذارے زگلستان الخ بعد ازان از صحبت آنان که دوستی ریا ورزان و نسبت بوحدی گزینان گران اند کرانه گرفته برطل گران که پیاله شراب است وازو دل پر محبت مراد است توسل جوید چنانکه گوید قوله

من وهم صحبتی اهل ریا دورم باد — از گرانان جهان رطل گران مارا بس

بعد ازان حسب الوسع والامکان در اعمال رضیه و اخلاق مرضیه کوشد باز اینهمه را بذیل نسیان و فراموشی بپوشد و خود را رند که همه در یافتن مستحسن داند و گدا که هیچ ندارد ببیند واز قصر فردوس که محل دیدار ست قطع طمع کرده که بمناسبت خروج داخل آن از جمیع مال و منال عبارت از مقام طلب کم و کاست نگزیند یعنی همواره خود را ناقص ببیند تا بسبب پندار کمال از ترقی باز نماند چنانچه گوید قوله

قصر فردوس بپاداش عمل می بخشند — ما که رندیم و گدا دیر مغان مارا بس

پس چون از وظیفه اعمال فارغ آید گاه گاه بجهت ازدیاد انتباه تفکر نماید و تفکر بر دو نوع است در آفاق و در الفس در آفاق آنست بدان ابتدا نماید و تامل و تدبیر را کار فرماید چنانکه میسر آید قوله

بنشین برلب جوے و گذر عمر ببین — کین اشارت زجهان گذران مارا بس

و هرگاه در اثنا ے آن تفکر گاہے سود مشهود گردد و گاہے زیان پس باید که آن سود را موازنه کند تا بداند که زیان این جهان زیاده است از سود و اشتغال بکار آن نامحمود چنانچه میفرماید قوله

نقد بازار جهان بنگر و آزار جهان — گر شمارا نه بس این سود و زیان مارا بس

بعد ازان تفکر در الفس کند که شهود مقصود درینجا بغایت وضوح دست میدهد و بیقین میرسد که دوست با او ست و جست وجوے او بهر سو نکو است تا بادراک دولت وصال از طلب زیادتی فارغ البال چنانچه گوید قوله

یار با ماست چه حاجت که زیاده طلبیم — دولت صحبت آن مونس جان مارا بس

این دولت عظمی را که یار باماست غنیمت شمار و همیشه خود را از فوت آن در هراس دار و جان و دل در مقام

تضرع ایستد که او را بغیر خود اگرچه بهشت باشد نفر یبد با علو ہمت او ظاہر گردد و سبب مزید عنایت گردد چنانکہ تضرع کنان این دولت را خواہان گشتہ گیر قولہ

از در خویش خدایا بہ بہشتم مفرست	کہ سر کوے تو از کون و مکان ما را بس

وچون اینہمہ مراتب سلوک طے نمودہ بکمال رسد و مرتبہ تکمیل دریابد کہ باوجود اعتراف بعجز و قصور بار منت بر ذمہ خود نہد و سر رشتہ انصاف از کف ندہد و بر جمیع انچہ نصیب شدہ باشد شکر نماید و بر روے دل خود در زیادت نکشاید کہ لئن شکرتم لازیدنکم خصوصاً طبع چون آب کہ در مجاری کشف حقائق باشد و الہام دقائق کہ کمال بے آن صورت نہ بندد و بسہولت جاری گردد و کلام موزون بلطائف عشق مشحون کہ در اذہان قابلہ مستر شدان سرایت کند و در تکمیل ناقصان بدان حاجت باشد زیرا کہ این دو نعمت فوق جمیع نعمتہا است و منت ان زیادہ از منتہا لیش باوجود این دو نعمت گلہ از مشرب قسمت بے انصافی باشد چنانکہ انصاف دادہ باین زبان نغمہ کشادہ کہ قولہ

حافظ از مشرب قسمت گلہ بے انصافی است	طبع چون آب و غزلہاے روان ما را بس

مشرب جاے نوشیدن -

ردیف الشین

اگر رفیق شفیقی درست پیمان باش	حریف حجرہ و گرمابہ گلستان باش

مصراع اول خطاب بمرشد و معشوق و معنی مصراع ثانی آنکہ در ہر جا مونس و رفیق ما باش قولہ

شکنج زلف پریشان بدست باد مدہ	مگو کہ خاطر عشاق گو پریشان باش

شکنج بیچہا زلف پریشان عالم کثرات بدست باد مدہ پریشان مساز مگو کہ خاطر عشاق گو پریشان باش یعنی این سخن را کہ خاطر عشاق گو پریشان باش مگو کہ موجب پریشانی خاطر عاشقان است قولہ

گرت ہواست کہ با خضر ہمنشین باشی	نہان ز چشم سکندر چو آب حیوان باش

گرت ہواست اگر آرزو داری با خضر ہمنشین باشی کہ وصل محبوب میسر آید نہان ز چشم سکندر اے بعزلت و خلوت قولہ

رموز عشق نوازی نہ کار ہر مرغیست	بیا و نو گل این بلبل خوش الحان باش

رموز عشق نوازی بیان نمودن سخنان عشق و معرفت نہ کار ہر مرغ است نہ کار ہر شاعر و داشتن است

بلبل خوش الحان عاشق کامل قوله

طریق خدمت و آئینِ بندگی کردن	خدا ئرا که رہا کن بیاد سلطانِ باش

خدمت و بندگی زہد و پارسائی خدا سے را بواسطہ خدا قوله

دگر بصید حرم تیغ برمکش زنہار	ازانچه بادلِ ما کردۂ پشیمان باش

حرم کعبہ مراد کوے عاشق صید حرم مراد عاشق وزانچه بر دل ما کرده اشارة بر نج وشدائد پشیمان باش اے تدارک آن نما قوله

تو شمع انجمنی یکزبان و یک دل شو	خیال کوشش پروانه بین وخندان باش

پروانه عاشق قوله

کمال دلبری و حسن در نظر بازیست	بشیوه نظر از ناظران دوران باش

شیوه نظر عاشقی ناظران دوران عاشقان نایاب غزل

ای همه شکل تو مطبوع و همه جای تو خوش	جانم از خندۂ زیبای تو شکر خای تو خوش
همچو گلبرگ تری هست وجود تو لطیف	همچو سرو چمنی هست سراپای تو خوش

گلبرگ تر برگ گل تر　قوله

هم گلستان خیالم ز تو بر نقش و نگار	هم مشام دلم از زلف سمن سای تو خوش

خیال بکسر قوتے از قوائے انسانی گلستان خیال اضافه بیانیه زلف سمن سا جذبه لطف حق ونیز جذبه عشق باید دانست که دل انسان دو مقام دارد یکے برائے خطرات صالحه و دوم برائے خطرات فاسده قال عم ان فی قلب آدم لمتان لمة من الملک و لمة من الشیطان یعنے هم خیال من که گلستان مخیلاتست از تجلی تو بر نقش و نگار شده و هم دل من از جذبه لطف تو خورسند گشته قوله

در رهِ عشق که از سیلِ فنا نیست گذار	میکنم خاطرِ خود را بتمنای تو خوش

رهِ عشق یعنے عشق که العشق اوله حرق و آخره قتل قوله

در بیابان فنا گرچه ز هر سو خطر ست	می رود حافظِ بیدل بتولای تو خوش

تولا دوستی غزل

اے دل غلام شاه جهان باش و شاه باش	پیوسته در حمایت لطفِ اله باش

(مقطع) خموش حافظ و از جور یار ناله مکن * ترا که گفت که بر روی خوب حیران باش *

شاه نجف امیر المومنین علی رضی الله عنه قوله

أگو زاهد زمانه وگو شیخ راه باش	آنرا که دوستی علی نیست کافر است

دوستی آل محمد ص فرض ست ونص قطعی ثابت است قال الله واعتصموا بحبل الله جمیعا ولا تفرقوا مراد از حبل الله قرآن واهل بیت است ان الذین امنوا وعملوا الصالحات اولئک هم خیر البریة مراد اهل بیت قال عم انا واهل بیتی شجرة فی الجنة واغصانها فی الدنیا فمن شاء اتخذ الی ربه سبیلا محبت آنست که موافق کتاب وسنت باشد وهر محبتے که خارج از شرع وسنن هدی باشد آن عداوت کبری باشد وحقیقت محبت طاعت آن محبوب وایثار محابه ومرضاته علی حجاب النفس ومرضاتها والتادب باداب واخلاقه محبت نه آنست که شیعه میدارند که در دوستی اهلبیت غلو کرده اند بحدیکه بتکفیر وتضلیل صحابه کوشیده اند چون هیچ عمل ایشان واخلاق ایشان وفهم ایشان باخلاق وعمل وفهم اهل بیت نمیرسد چگونه محبت باشد این محبت نیست بل بغض کمال است واخرج الدار قطنی عن علی عن النبی ص قال علیه السلام سیاتی من بعدی قوم یقال لهم الروافضة فان ادرکتم فاقتلوهم فانهم مشرکون قال قلت یا رسول الله ما العلامة فیهم قال یفرطون بما لیس فیک ویطعنون علی السلف ویسبون ابابکر وعمر رض قوله

گو کوه تا بکوه منافق بناه باش	از خارجی هزار بیک جو نمی خرند

خارجی اهل الشام کذا فی الصواعق لاسعاویة در نفقته قاف کوه محیط بدنیا از زبرجد پانصد فرسنگ بالاے اوست آفتاب بروے تابد شعاع سبزی برآب آید ومنعکس شود آسمان لاجوردی نماید والا رنگ آسمان کبود بلکه درغایة صفا است قوله

فردا بروح پاک امامان گواه باش	امروز زنده ام بولاے تو یا علی

ولا دوستی قوله

غزل

برجفای خار هجران صبر بلبل بایدش	باغبان گر پنجروزی صحبت گل بایدش

باغ کنایه از وجود باغبان سالک پنجروز کنایه از ایام حیوة گل محبوب معنی آنست که ای سالک اگر درین موسم زندگی طالب وصل محبوبے برین شداید هجران بلبل وش شکیبائی باید کوشید که بلبل در ایام خزان چون در باغ هیچ گلے وبرگے نماند وبر شاخے که می نشیند جز از خار نمی بیند در باامید گل شگفتن تحمل میکند برجفاے خار وسایر محن قوله

(مقطع) حافظ طریق بندگی شاه پیشه کن
وانگاه در طریق چو مردان راه باش

ایدل از پابند زلفش از پریشانی منال — مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدش

زلف دنیا باعتبار حوادث یعنے اے دل در بند دنیا از پریشانی نالش مکن وصابر باش وخاطر خود را بهر آزار مده که مرغ زیرک چون بدام مے افتد تحمل می بایدش که از تحمل کار بستہ میکشاید قوله

تکیه بر تقوی و دانش در طریقت کافریست — راهرو گر صد هنر دارد توکل بایدش

معنے آنست که سالک را باید که از هرچه که دارد خواه حقائق خواه مقامات خواه احوال خواه باقیات خواه صالحات خواه خوارق وکرامات بروجہے که سالک را ذره التفات بدینها نماند نشنیده که صفی الله وکلیم الله را تکیه شد بر صفا وعصا یعنی آدم را بر مقام صفوه نظر افتاد و موسے را بر مکالمه نظر آمنا واین را گفتند عصیٰ آدمُ وآنرا گفتند الق عصاک موسے را گفتند تکیه بر مکالمه کردن بر انگمن چ آدم را گفتند که انکار مقام صفوت وخلافت معصیتے ہست ومپندار که تکیه بر عصا که از چوب بادام وغیره باشد منع می کنیم بلکه میگوئیم بر حسنات وخیرات وطاعات وعبادات واحوال ومقامات تکیه زدن ناخوش و نامحمود است پس باید که تکیه بر اعمال وبر هرچه نظر افتد اژدها ے خود شمرد وارتکاب این از خردمندی نداند قوله

رند عالم سوز را با مصلحت بینی چه کار — کار ملک است آنکه تدبیر وتحمل بایدش

رند عالم سوز عاشق قوله

ساقیا در گردش ساغر تعلل تا بچند — دور چون با عاشقان افتد تسلسل بایدش

ساقی مرشد گردش دادن ساغر پیاله تعلل توقف دَور گردش ساغر قوله

کیست حافظ تا ننوشد باده بے آواز چنگ — عاشق مسکین چرا چندین تحمل بایدش

باده محبت بے آواز چنگ بے تلقین مرشد غزل

بدور لاله قدح گیر وبے ریا می باش — ببوے گل نفسے همدم صبا می باش

لاله معروف مراد مرشد گل معروف واینجا لعل مراد است که از عرق رسول علیه السلام ہست واینجا کنایه از محبوب حقیقی باد صبا که در سحر بوزد وگلها از و بشگفد کنایه از مرشد باید دانست که باعتبار خلاف اوصاف شیے واحد را باسماء متعدده می نامند چنانچه خدا را باعتبار انتقام منتقم وبمغفرت غفور وقس علے هذا القیاس یعنی بدور مرشد قدح محبت برگیر واین نصیحت را بجان ودل بپذیر وخوش وقت می باش وریا را از صفحه خاطر می تراش بامید مکاشفه استار وبوئیدن گل که عبارت از دریافت اسرار است نفسے همدم صبا باش یعنی لزوم صحبت مرشد اختیار کن وهیچ بخاطر متراش وهرچه فرماید اعتبار کن وبحکم او بتقدم باش ابواب مشاهدات وتجلیات نمود اشود ونیز تا آخر بر طالب صادق لازم است که از جهت قلت ثبات بدور لاله مینماید بغفلت نگذارد بلکه قدح ذکر وفکر بدست دل گرود بدین هر دو امر بطرزے اشتغال نماید که جمال او در آئینه که نمودن کار خود به نیک وبد باشد چهره بکشاید وباکسے که مانند وے از صبا رائحه معرفت از وے بمشام جانها رسد قوله

نگویمت که همه سال مے پرستی کن — سه ماه مے خور ونه ماه پارسا می باش

ونمیگوییم که همیشه در ریاضت و مجاهده افتاده باش و بخدمت مرشد سر نهاده باش که این از جنس مستبعد
ومحال است و تکلیف مالایطاق پس قدرے مدت که عبارت از سه ماه در سال است یعنی رجب و شعبان
ورمضان که اکثر از قدما در بدایت حال درین سه ماه اعتکاف کرده اند بحجره که در جوار مسجد باشد و در مجاهده
و ریاضت بخدمت مرشد بسر برو باقی عمر بفراغت دار چنانچه خود گفته ؎ در دور باده یک دو قدح درکش و
برو ؛ یعنے طمع مدار وصال دوام را ؛ وقیل چون دوام اشتغال موجب ملالت ساعات شب و روز
خود را بچهار قسم مقسوم سازد قسمے تحصیل وجه معاش مصروف سازد تا در نظر ها مثل سائر الناس باشد و از
ابناء جنس امتیاز نه پذیرد و بترک دنیا شهرت نگیرد زیرا که امتیاز محل نیاز است و شهرت موجب آفت و مضرت
و قسمے در صحبت انام از خواص و عوام بانجام رساند تا افاده و استفاده روے نماید و تعلیم میسر آید و قسمے
بجهت راحت تن معین کند تا بجمعیت در عبادت قیام تواند نمود و قسمے برائے آن مقرر نماید که از همه آخر
بنوعے مشغولی نماید که اصلا شعور بماسوی نماند و مراد ازین تقسیم شبا روزی بچهار قسم نه آنست که دو دو پاس
متصل صرف اشتغال نماید بلکه مقصود آن است که باین اشغال بنوعے باید پرداخت که اگر اشغال را
که شب و روز ساعات آن جمع کرده شود باین مقدار ویا بدین سمان رسد که در روضة الاحباب
مذکورست که در صحف ابراهیم است که عاقل را مادام که بعقل خویش بود چهار ساعت می باید که دران مناجات
با خدا کند و ساعتے که تفکر در صنع او کند و ساعتے محاسبه نفس و ساعتے بحاجت نفس از مطعم و مشرب قوله

چو پیر سالک عشقت بمی حواله کند
بنوش و منتظر رحمت خدا می باش

و اگر مرشد کامل بعد از مراعات این اقسام ما در اول ابتلا استعداد استیعاب اوقات بیاد حق روی بربندد
دیر اور استغراق حق حصول بیخودی که می عبارت ازان است ؎ از مے همه آب لعل و زر فهم مکن ؛
هر چیز ترا زخود ستاند مے تست ؛ بگزیند آن مے بنوشد و از قوت عمل بآن اقسام که موافق استعداد
دیگر است نخرد شد چنانکه دیگران بآن طریقه از رحمت الهی بهره در خواهند گردید او نیز بدین برحمت خدا
خواهد رسید مگر قوله

گرت هواست که چون جم بسر غیب رسی
بیا و همدم جام جهان نما می باش

هر گاه که طریق طلب پوید باید که از آفات این راه سلامت جوید و اعظم ترین آفات هوس اطلاع بر مغیبات است
پس باید که آن هوس البته از خود دور کند و بر تقدیر که آن هوا در سر وے افتاده بود و نمیتوان ازان در گذشت

بتصفیه قلب که بمنزله جام جهان نما است مشغول باید گشت واینکه گفته شد که ہوس اطلاع بر مغیبات اعظم آفات است بجہة آنست که آفات دیگر در نظر طالب آفت می نماید پس ازان احتراز می نماید و برین آفت که در رنگ منفعت است کم کسے مطلع میتواند شد یا آنکہ طالب خدا لبعضے اوقات بهمان خورسند گشته ازطلب مطلوب اصلی بازمیماند ومی شاید که ازمشاہده غم واندوه جہان لبسته دل گردد وبستگی دل سبب انسداد ابواب فیض میشود پس مناسب حال طالب آنست که عقده آن ہوس ازجان خود بکشاید چنانچه دربیت آینده گوید قوله

چو غنچه گرچه فروبستگی ست کارجہان		تو ہمچو باد بہاری گره کشامی باش	

اگرچه ازجمیع پیران تاہمه مریدان این عہد درمیان می آمده که انچه مانع راه است دورمی باید کرد وروے بمطلب حقیقی باید آورد لیکن کسے که باین عہد وفانماید کم بنظرمی آید چنانچه میگوید قوله

وفامجوی زکس ورسخن نمی شنوی		بہرزه طالب سیمرغ وکیمیامی باش	

سیمرغ نام جانورے است که مقامش بکوه قاف است ؎ زعزلت شاه مرغان گشت سیمرغ ٭ یکے مرغست خوانندش لبسیمرغ ؛ معنے آنست آرے باوجود سوختگی وفائے عہد باین مشکل است وچون آشنائی ویگانگی حاصل گردد دل باین وفا واصل گردد پس ہرکه بیگانه است ازخدا اگرچه طاعت نماید ازوے باید رمید وآنکه آشنا بخدا شد اگرچه معصیت ازوے بظہور آید خدمت او باید گزید که ریاء العارفین خیرمن اخلاص المریدین چنانچه گوید قوله

مرید طاعت بیگانگان مشو حافظ		ولے معاشر رندان پارسامی باش	

مرید طالب بیگانگان خدا وران معاشر ہم صحبت رندان پارسا عاشقان پاک غزل

بازآو دل تنگ مرا مونس جان باش		وین سوخته را محرم اسرار نہان باش	

مونس الفت دہنده قوله

زان باده که درمصطبه عشق فروشند		مارا دوسه ساغر بده وگو رمضان باش	

مصطبه شراب خانه قوله

درخرقه چو آتش زدی ای عارف سالک		جہدے کن وودرحلقه رندان جہان باش	

خرقه کنایه ازوجود سالک آتش کنایه ازشورش عشق یعنی چون دروجود خویش آتش عشق ومحبت درزدی

کوشش کن و یگی ہمت نما و در حلقہ عارفان کامل وعاشقان واصل درا یعنی چون از حضیض ظاہر پرستی بالا ترک جستی واز امیدان رستی جہدے کن وکوشش نما و در حلقہ واصلان درا کہ در حال سلوک مشاہدات وکو گشتن و دون ہمتی است و در مکاشفات کوشیدن لپست فطرتی است قولہ

آن یار کہ گفتا بتوام دل نگران است	گو می رسم اکنون بسلامت نگران باش

بتوام دل نگران است بمضمون انا عاشق و محب لک قولہ

خون شد دلم از حسرت آن لعل روان بخش	اے درج محبت بہمان مہر ونشان باش

درج محبت کنایہ از دل بہمان مہر ونشان باش یعنی بغیر مائل مشو قولہ

حافظ کہ ہوس میکندش جام جہان بین	گو در نظر آصف جمشید مکان باش

جام جہان بین کنایہ از جام شراب و دل مصفا آصف سلیمان ۱۲ جمشید مکان کنایہ از مرشد غزل

ببرد از من قرار و طاقت و ہوش	بت سنگین دل و سیمین بنا گوش

ہوش عقل قولہ

نگارے چابکے شنگے پریوش شوخے	ظریفے مہوشے ترکے قبا پوش

چابک ظریف و چالاک و سختی کش شنگ راہزن و مکار و شوخ و خوب ظریف سبکروح و تیز دل قولہ

ز تاب آتش سودائے عشقش	بسان دیگ دائم میزنم جوش

بسان روش قولہ

چو پیراہن شوم آسودہ خاطر	گرت ہمچون قبا گیرم در آغوش

آغوش کنار قولہ

دل و دینم دل و دینم ببردہ است	بر و دوشش بر و دوشش بر و دوش

بر سینہ دوش کتف قولہ

دوائے تو دوائے تست حافظ	لب نوشش لب نوشش لب نوش

نوش شیرین غزل

بجد و جہد چو کارے نمیرود در پیش	بکردگار رہا کردہ ام مصالح خویش

کردگار بکسر اول بادال موقوف بمعنی ہمہ از دست یعنی حق تعالی و بکسر دال کہ میخوانند خطا است زیرا چہ

بزور وزر از غضب ظالم ... نمیتوان ... (marginal handwritten note, partly illegible)

در مرکبات اظہار اعراب نشاید قوله

زسنگ تفرقه خواہی که منخنی نشوی
مشو بسان ترازو تو در پئے کم و بیش

سان مانند قوله

بپادشاہی عالم فرو نیارد سر
اگر ز سر قناعت خبر شود درویش

خبر آگاه قوله

بدلربائی اگر خود سر آمدی چه عجب
که نور حسن تو بود از اساس عالم بیش

اساس بنیاد قوله

بنوش باده که قسام صنع قسمت کرد
در آفرینش از انواع نوشدارو نیش

قسام قسمت کننده قوله

ریا حلال شمارند و جام باده حرام
زہے طریقت و ملت زہے شریعت و کیش

ریا شرک نہان است که بیشتر خلق آنرا نشناسد از پوشیدگی و معنے ریا آن بود که خواہی ترا بسبب طاعت و زہد و عبادت منزلتے در خلق و جاہے و قبول بود چون دوستی جاه غالب شد کار بدانجا رسد که بپارسی جاه طلب کند و بیشتر خلق کارہا میکنند از علم و عبادت برائے روئے ریا ہمی کنند بخلق و نشان ریا آن بود که چون عبادتے کند گوید که من چنین کردم و اگر نگوید لیکن چون مردمان بدانند وے شاد شود و اگر شاد نشود این سخن سخت غریب بود چنانکه اگر در حق وے تقصیرے کنند و حرمت وے نگاه ندارند و باوے در معامله مسامحت نکنند و وے را بر پائے نخیزند و جائے بوے نذہند در باطن خود خشم بیند که اگر در سر این عبارت کرده بود این عجب نکردی پس گوئی که منتے از عبادت خود بر مردمان میکند و آنرا جزا می جوید و این اخلاص را باطل کند که از دیگران جزائے عمل خود چشم میدارد و این از ریا باشد که در خبر ست که الریاء اخفی من دبیب النمل ریا پوشیده تر است از آواز مورچه که در شب تاریک رود و ریا در طاعت بشرک نزدیک تر است و ہیچ بدتر بیماری ازین نیست که ہر عبادتے که مقصود ازان اعتقاد مردم بود آن عبادت نیست بل عبادت خلق است و اگر اعتقاد مردم بود و پرستیدن حق ہر دو باشند مشترک بود حق تعالے گفت فَوَیْلٌ لِّلْمُصَلِّیْنَ الَّذِیْنَ هُمْ عَنْ صَلٰوتِهِمْ سَاهُوْنَ مرائی را سه نشان است چون تنہا بود کاہل بود و چون مردم را بیند بنشاط بود و چون او را بروئے ثنا گویند در عمل افزاید

شرح آن ریا که از رفتن مور چه پوشیده تراست بدان که ریاء لفظی ظاهر است چنانکه کسے میان مردم نماز
بشب کند و چون تنها باشد نکند و پوشیده تر ازین آنست که هر شب عادت دارد نماز لیکن چون کسے حاضر بود
بنشاط بود و این نیز ریا است و ازین پوشیده تر آنست چنانچه در نشاط بیفزاید و در حال هیچ علامت ظاهر نباشد
لیکن در میان دل پوشیده بود چون آتش در آهن و اثر وے آن بود که چون مردمان بدانند که وی بدین
صفت شاد شود و این شادی دلیل آنست که ریا در باطن پوشیده بوده است و اگر این شادی را بآن کار
مقابله نکند هم آن بود که آن رگ پوشیده بر خود بجنبد و تقاضاء خفی کند یا سببے سازد که مردم آگاه شود
اگر صریح نگوید تعریضی گوید و اگر تعرض نگوید بشمائل خود را فرو شده نماید تا بدانند که شب بیدار بوده است
و باشد که ازین نیز پنهان بود و چنان بود که شاد نشود و باطلاع خلق بر وے هم باطن از ریا خالی نیست
نشان آن بود که اگر کسے فرا رسد ابتداء سلام نکند و بانشاط بحاجت وے قیام نکند یا در خرید و فروخت با وے
مسامحت نکند و در باطن خود تعجبے بیند و انکارے که اگر آن عبارت پوشیده نکرده بودی این تعجب نبودی
و در جمله بودن آن عبارت و نابودن نزدیک برابر نبود هنوز باطن از ریاء خفی خالی نیست چه اگر کسے هزار
دینار فرا کسے دهد تا خیرے از وے بستاند که صد هزار دینار ارزد برین هیچ منت ننهد بر کس و هیچ حرمت
نیوشد چون خدا تعالے را عبادتے کرد تا بدان سعادت ابد رسد و در مقابله آن جزا یابد از کسے حرمت نیوشد
پس ریا خفی تر ازین است و کسانے که از خلق گریخته اند و بعبادت مشغول شده اند میگویند ملامتے ملامت
ازین سبب اختیار کرده اند ریائے که عمل را باطل کند بدان که ریا در اول عبادت بود یا بعد از فراغ یا در میان
اما آن که در اول بود این عبادت را باطل کند که اخلاص در نیت شرط است و اخلاص بدین باطل شود و آنچه
در میان نماز در آید اگر اصل عبادت را مغلوب کند نماز باطل شود چنانچه نظاره فرا رسد اگر مردم ندیدندی
نماز ببریدی از شرم ایشان نماز تمام کند این نماز باطل کند که نیت عبادت هزیمت شد اما اگر اصل نیت
بر جا بود و لیکن از نظر مردم نماز نیکو گذارد درست هست که نماز باطل نشود اما اگر نماز باخلاص کند بعده در خاطر
ریا آید و اظهار کند نماز گذشته باطل نشود لیکن بدین نیت معاتب شود ۱۲ من کیمیاء سعادت کیش مذهب غزل

با یار بہ بیوفا نتوان گفت حال خویش		آن به بود که دم کشم از قیل و قال خویش	

دم کشم خاموش شوم قیل و قال شرح بیان کردن یک ره یک مرتبه آنرا که همت طالع این کار
گو بکوش کسے که اظهار حقیقت پیش محبوب می تواند گو بکن ما را نبود بخت گرفتیم قال خویش یعنی

دریافتیم که ما قابلیت آن نداریم مجو از لبش مراد طلب بوسه از لب او منما از زوال خویش از نومیدی خود ز عشق منت کسے خبر شود از حقیقت عشق ما کے واقف شوی شرمسار شرمنده خصال کنایه از بیوفائی نقش خیال و صورت درود بضم از ایزد رحمة بود و از ملائک استغفار و از مومنان دعا و از بهائم و طیور تسبیح ضلال گمراه شدن و هلاک شدن و متغیر شدن و گم کردن و پنهان شدن و گمراه شدن و گمراهی و بمعنی عشق و محبت نیز مجال قدرت غزل

چو جام لعل تو نوشم کجا بماند هوش | چو چشم مست تو بینم هر اکه دارد گوش

گوش داشتن منتظر شدن و نگه کردن و محافظة کردن و دیدن کذا فی العبارات قوله

منم غلام تو ورزانکه از من آزادی | مرا کوزه فروش شرابخانه فروش

ورزانکه از من آزادی از فکر ما غمے نداری و هیچ غم و اندیشه ما نداری قوله

ببوئے آنکه زمیخانه کوزهٔ یابم | روم سبوئے خراباتیان کشم بردوش

ببوئے آنکه بامید آنکه خراباتیان ساکنان خرابات که عالم فنا است مراد عاشقان الهی قوله

مرا بگوے که خاموش باش و دم درکش | که در چمن نتوان یافت مرغ را خاموش

چمن بفتحتین صحن باغ بار ستینها و راه میان باغ و بستان و درختان چنانکه از هر دو طرف درختان باشند و نشستگاه که گرد برگرد درختان باشد سقائے کوئے میخواران خادم کوی میخواران کنایه از خود آنچه ند آبپاشی کند و خدمت کند باده نوش عاشق کنایه از مرشد قوله

شراب پخته بخامان دل فسرده دهند | که باده آتش تیز ست و پختگان در جوش

یعنے باید که شراب پخته بخامان فسرده دل دهند چرا که قوله

اگر بشان تو جویم کدام صبر و قرار | و گر حدیث تو گویم کدام طاقت و هوش

طاقت توانائی قوله

نعیم روضهٔ جنت بذوق آن نرسد | که یار نوش کند باده و تو گوئی نوش

نعیم نعمت رضوان بکسر خوشنودی و نام خازن بهشت ۹ غزل

خوشا شیراز و وضع بیمثالش | خداوندا نگهدار از زوالش

خوشا بس خوش قوله

ز رکنا باد ما صد لوحش الله | که عمر خضر می بخشد زلالش

رکنا باد بضم تفرجگاہے در شیراز که چشمه الله اکبر آنجا جاری است و آن را رکنے گویند لوحش الله در اصل لاأوحش الله است یعنی از رکنا باد ما اسے انہار ان او که عمر خضری بخشد زلال او و اهل شیراز را این دعا است

که صد بار لا اوحش الله یعنی در وحشت نیندازد خدا ابل اور الیعنی ہر گز ابر کنا باد ما گذر افتد و آب او نوش کند جدائی از و نخواہد بلکہ از جدائیش کاہد قولہ

میان جعفر آباد و مصلی
عبیر آمیز مے آید شمالش[1]

جعفر آباد موضعے است قریب بشیراز مصلی عید گاہے است در شیراز قولہ

صبا زان لولی شنگول سرمست
چہ داری آگہی چونست حالش

لولی طائفہ رقاصان شنگول شوخ و ظریف آگہی خبر قولہ

کہ نام قند مصری بردآنجا
کہ شیرینان ندادند انفعالش

شیرینان معشوقان انفعال شرمندگی قولہ

مکن بیدار ازین خوابم خدارا
کہ دارم عشرتے خوش با خیالش

خدارا بواسطہ خدا لا غزل

دلم رمیدہ شد و غافلم من درویش
کہ آن شکاری دلخستہ را چہ آمد پیش

رمیدہ متنفر شکاری دلخستہ دل قولہ

چو بید بر سر ایمان خویش می لرزم
کہ دل بدست کمان ابرویست کافر کیش

بید نام درختے کمان ابرو معشوق کیش مذہب قولہ

خیال حوصلہ بحر می پزم ہیہات
چہاست بر سر این قطرۂ محال اندیش

این قطرہ محال اندیش کنایہ از دل شاد کامی خوشوقتی و فرحت قولہ

بنازم آن مژۂ شوخ عافیت کش را
کہ موج میزندش آب نوش بر سر نیش

مژہ شوخ عافیت کش عشق صوری کہ حاجب ذات قولہ

ز آستین طبیبان ہزار خون بچکد
گرم بہ تجربہ دستے نہند بر دل خویش

تجربہ ازدے امتحان قولہ

نہ عمر خضر بماند نہ ملک اسکندر
نزاع بر سر دنیاے دون مکن درویش

نزاع کینہ و جنگ قولہ

بدان کمر نرسد دست ہر گدا حافظ
خزینہ بکف آور ز گنج قارون بیش

دست بکمر رسیدن کنایہ از وصل غزل

دوش با من گفت پنہان کاردانی تیز ہوش
کز شما پنہان نشاید داشت راز مے فروش

[1] شمال بادیکہ از طرف قطب وزد ۱۲ نظام

دوش آن آدان گذشته کاروان نیز هوش مرشد مے فروش حقیقة محمدی معنے آنست که شب گذشته مرشد کامل من پنهان فرمود که از شما نهان نباید داشت راز حقیقة محمدی صلعم که مرشد من تلقین نمود گفت قوله

گفت آسان گیر بر خود کارها کز روے طبع
سخت میگیرد جهان بر مردمان سخت کوش

یعنے آسان گیر بر خود کارهاے سخت نگیر و پیش نیارد خدا تعالے دشوار یها که طبع جهانیان چنان اقتضا می کند که سخت گیران را سختی پیش میرسد و بحکم کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیته وجمیع اعضا رعیت اند چه هر ملک که بر رعیت سخت میگیرد خدا نیز بر و سخت میگیرد ولیس اعضا را بحد تنگ نباید داشت ما جعل علیکم فی الدین من حرج ملة ابیکم چنانچه یهود و نصارے بر خود سنگ تنگ گرفتند و در راهی مکونات از اشیاء آخر خود بخود بر وجه بود مختصر پذیرفت از بهر رعایت قافیه باختیار گرفته است حق سبحانه نیز بر ایشان سخت گرفت و لزوم آن لازمات چون بر سر پذیرفت کما اخبرنا عن اصدق الصادقین رهبانیة ان ابتدعوها ما کتبنا علیهم الا ابتغاء رضوان الله فما رعوها حق رعایتها فاتینا الذین آمنوا منهم اجرهم وکثیر منهم فاسقون و نیز معنے آنست بر نفس مجاهده بقدر شرع باید داشت و ازین بیشتر نباید که منع است ولیکن میفزاے بر مصطفے که اعضا را تو حق است قوله

وانگهم در داد جامے کز فروغش بر فلک
زهره در رقص آید و بربط زنان میگفت نوش

فروغ روشنی قوله

تا نگردی آشنا زین پرده رمزے نشنوی
گوش نامحرم نباشد جاے پیغام سروش

تا نگردی آشنا تا آشناے عشق نشوی زین پرده رمزے نشنوی اسرار عشق را واقف نشوی سروش بضم جبرئیل و هر فرشته قوله

در حریم عشق نتوان زد دم از گفت و شنید
زانکه انجا جمله اعضا چشم باید بود و گوش

حریم عشق اضافت بیانیه قوله

ساقیا مے ده که رندیهاے حافظ عفو کرد
خسرو صاحبقران جرم بخش عیب پوش

جرم بضم گناه صاحبقران یعنے آن مولودے که مسقط سعد با مسقط راست او بوقت قران عظمی باشد و برج قران در طالع بود و نیز صاحب شصت سال و در سال ولادت او دو ستاره قرین باشند غزل

در عهد پادشاه خطا بخش و جرم پوش
حافظ قرابه کش شد و مفتی پیاله نوش

قرابه آوند شراب مانند صراحی و مثله قوله

صوفی ز کنج صومعه در پای خم نشست | تا دید محتسب که سبو میکشد بدوش

صوفی مراد خود صومعه کنایه از زہد و پارسائی محتسب کنایه از مرشد قوله

احوال شیخ و قاضی و شرب الیہود شان | کردم سوال صبحدم از پیر مے فروش

یہود قومے است که بشرب الخمر حرص تمام دارند اینجا کنایه از حرص بر حرام که عبارت از قبض الفتوحات بلا استحقاق و اخذ الرشوة عن الظاهر و تعزیه عن المظلوم و ہر دو فعلے است شنیع و مشوم معنے آنست که احوال شیخ و قاضی که بر سجاده مسند شریعت نشست وارد و افعال شنیع بوجود می آرند از مرشد عشق پرسیدم دران ہنگام که او در بیان حقائق بود پس فرمود قوله

گفتا نگفتنی ست سخن گرچه محرمی | درکش زبان و پرده نگهدار و می بنوش

زبان را نگهدار و پرده ہر که و مه را بدار قوله

تا چند ہمچو شمع زبان آوری کنم | پروانه مراد رسید اے محب خموش

زبان آوری کنم اظہار عشق خود کنم قوله

اے پادشاه صورت معنی که مثل تو | نا دیده ہیچ دیده و نشنیده ہیچ گوش

صورت معنی ظاہری و باطنی قوله

چندان بمان که خرقهٔ ازرق کند قبول | بخت جوانت از فلک پیر ژنده پوش

بمان باش ازرق کبود بادشاہان ولایت را رسمے است که خرقه کبود پوشیده بر مسند بادشاہی نشینند و چون بکمال پیری میرسند آن خرقه کبود بخلف رہا کنند و ژنده پوشیده درگوشه شوند این رسم عباسیه بود خواجه از بہر غرضے ایماے این معنی میکند معنے بیت آنست که بادشاه ہر ادعا میکند که چندان بمان که فلک کبود پوش ترا ولی عہد خود سازد و تصرفات خویش را بتو پردازد و چندان که سعادت و نحوست فلک در تحت و تصرف تو دارند.

غزل

سحر شکست صبا زلف عنبر افشانش | بہر شکسته که پیوست تازه شد جانش

سحر آخر شب مراد پایان عدم از روے نیستی نسبت بشب کرد صبا مراد قضا و قدر زلف دنیا باعتبار حوادث و ظلام و نیز زلف حجاب اوست دنیا نیز حجاب ذات ست معنی آنست که در پایان عدم چون می آیدم ملود

هیچک را توجه بوجود ننمود قضا و قدر دنیا را زینتے داده بنظر موجودات نمود که هر یکے از خوبی وے تازگی یافت و بکمال توجه بروشتافت و گروہے بناز و نعمت گروہے بمقامات و عبادات و برخے بفضائل و کمالات و برخے بمشاہدات تجلیات و این همه از نتائج آن وقت است که بر بندگان می تابد و هر یکے فراخور استعداد مقامے می یابد قوله

کجاست هم نفسے تا که شرح قصه دهم
که دل چه می کشد از روزگار هجرانش

یعنے هم نفسی و هم رازی کجاست تا شرح قصه دهم که دل از روزگار دوری محبوب حقیقی چه می کشد از محنت و الم قوله

زمانه از ورق گل مثال روی تو ساخت
ولے ز شرم تو در غنچه کرد پنهانش

گل مراد انسان معنے آنست که زمانه محبوب مجازی را یادگار روے تو ساخت خلق آدم علی صورته و نقشے نیکو پرداخت ولیکن چون نیکو نگاه کرد از ان فعل خجالت و انفعال آورد و در قبرے که بشکل غنچه است در آورد قوله

بدین شکسته بیت الحزن که می آرد
نشان یوسف دل از چه زنخدانش

شکسته بیت الحزن یعقوب ع قوله

جمال کعبه مگر عذر رهروان خواهد
که جان زنده دلان سوخت در بیابانش

جمال کعبه جمال صاحب کعبه که محبوب حقیقی یعنی صاحب کعبه بحکم من قتلته فانا دیته مگر بعذر سالکان راه خود خواهد که حال خسته دلان وران بیابان نگاهد قوله

سحر بطرف چمن مے شنیدم از بلبل
نوائے حافظ خوش لهجه غزلخوانش

لهجه آواز غزل

سحر ز هاتف غیبم رسید مژده بگوش
که دور شاه شجاع ست مے دلیر بنوش

شاه شجاع کنایه از روح ـــ مے مستی عشق یعنی آخر شب که هنگام نزول رب بر آسمان دنیا است ندائے رسید بگوش ـــ دلیر بنوش یعنی مرتبه روح رسیده و ریاضت تمام گردیده پاکی و ناپاکی بتو ضرر نمیکند من ادرکه العنایة لایضره الجنایة پس در عشق درای و هیچ ملاحظه منما داز من و تو در گذشته و در حفظ حق نشسته چنانچه خود در بیت آینده می گوید قوله

شد آنکه ز اهل نظر بر کناره می رفتم
هزار گونه سخن بر دهان و لب خاموش

یعنی آن وقت رفت که گرفتار ما و تو بودم و اخفا لازم و واجب بود لب خاموش هیچ اظهار حق ننمودم قوله شراب خانگی و ترس محتسب کردن آنوقت رفت که شراب از غایت ترس در خانه می نوشیدم و از محتسب بترسیدم بروے یار بنوشیم بانگ نوشا نوش الحال روی بروے محبوب بنوشیم قوله

بصوت چنگ بگوئیم آن حکایتها	که از نهفتن او دیگ سینه میزد جوش

بصوت چنگ با دہل ولفت ارہ قوله

زکوے میکده دوشش بدوش می بُرَدند	امام شهر که سجاده میکشید بدوش

امام شهر کنایه از خود که سجاده میکشید بدوش از غایت زهد و صلاح مصلا از دوش نمی افتاد قوله

دلا دلالت خیرت کنم براه نجات	مکن بفسق مباهات و زهد هم مفروش

دلالت رهنمائی مباهات فخر زهد هم مفروش ترک ریا کن قوله

بجز ثناے جلالش مساز ورد ضمیر	که هست گوش دلش محرم پیام سروش

سروش جبرئیل و هر فرشته قوله رموز مصلحتِ ملک خسروان دانند۔ رموز مصلحتِ ملک اسرار و معارف عشق خسروان عاشقان گداے گوشه نشینی تو حافظا خاموش مفلس بے استعداد ے کجا تو و کجا اسرار عشق غزل

شراب تلخ میخواهم که مرد افگن بود زورش	که تا یکدم برآسایم من از دنیا و از شورش

مراد از شراب باعتبار آنکه هر چیز تر از تو ستاند می نست نصیحت مؤثر داشته و تلخ از ان گفته که دران نصیحت بکلمه الحق که بموجب الحق مر تلخی دارد و مرد افگن شنونده سخت دل را بر افگننده صفات مذکوره اگرچه در نصیحت هر ناصحے مندرج است لیکن ظهور اثر این صفات بران موقوف است که بزبان ناصحے عال بر آید تا مؤثر شود پس میفرماید که ناصحی میخواهم که نصیحتے مؤثر کند که مرا یکبار از دنیا و شر شور راند بنا بران گوید قوله

بیا در می که نتوان شد ز مکر آسمان ایمن	بلعب زهره جنگی و مریخ سلحشورش

مے عشق مکر دغا و فریب لعب بازی زهره ستاره مطربه فلک مریخ ستاره خونریز سلحشور دلاور و ضمیر شین سلحشورش ضمیر بآسمان یعنے اے دل شراب عشق و محبت بدست آر و بنوش که بے او ایمن نتوان شد از مکر آسمان غدار مکرے که میکند بلعب زهره جنگی و مریخ خونخوار طفل و از حلواے آسایش بمردم میدهد پس گریه کنان بظلم و تعدی از دست شان میکشد و همواره کارش اینست و مدارش برین آئین است

بار ن

وازمکر او ایمن نتوان بود مگر بعشق و عشق هر جا که علم خود نشاند مگر آسمان را تسلط نماید قوله

سماط دهر دوان پرور ندارد شهد آسایش　　مذاق حرص و آز ای دل بشو از تلخ و ز شورش

کمند صید بهرامی بیفگن جام جم بردار　　که من پیمودم این صحرا نه بهرامست و نه گورش

سماط سفره یعنی بر سفره دهر دون پرور شهد آسایش نیست و جز تلخی و شوری مشهود نه مذاق حرص و آز و شورش بشوی و توجه بدان مجوے و کمند بهرام که تمنیات بشریت است بیفگن و فریب آن مخور و جام محبت از مرشد گیر که من پیمودم این صحرائے گیتی که نه بهرام مانده نه گور و نه کمند او و نه شور جز عاشقی و معشوق بقا نیافت و هر که درین راه کشته شد بقاے ابدی یافت وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ قوله

نظر کردن بدرویشان منافی بزرگی نیست　　سلیمان با چنان حشمت نظرها بود با مورش

منافی دور کننده حشمت دبدبه قوله

شراب لعل مینوشم من از جام زمرد گون　　که زاهد افعی وقتیست میسازم بدین کورش

افعی مارا ست که بنظر کشف اما چون نظر بر زمرد افتد دیده اش بطرقد ۱۲ من ابراهیم شاهی غزل

صوفی گلے بچین و مرقع بخار بخش　　وین زهد خشک را بمے خوشگوار بخش

گل کنایه از عشق مرقع زهد زهد خشک طاعت و عبادت بے عشق و محبت خوشگوار هاضم و شیرین قوله

طامات و شطح در ره آهنگ چنگ نه　　تسبیح و طیلسان بمی و غمگسار بخش

طامات وعظ و نصیحت و سخنان از چپ و راست شطح سخن بیباکانه چنگ مرشد طیلسان بفتح چادرے که خطیب و اهل عرب بر سر میکشند غمگسار غم شکننده قوله

زهد گران که ساقی و شاهد نمی خرند　　در حلقهٔ چمن به نسیم بهار بخش

زهد گران زهد و ریاے بسیار چمن کنایه از مجلس مرشد قوله

راهم شراب لعل زد ای میر عاشقان　　خون مرا بچاه زنخدان یار بخش

شراب لعل محبت میہ عاشقان مرشد قوله

یارب بوقتِ گل گنہِ بنده عفو کن — وین ماجرا بسروِ لبِ جوئبار بخش

وقت گل روز قیامت که اینهمه گلهاے مصنوعات خواهند شگفت عفو آمرزیدن سروِ لبِ جوئبار کنایه از محمد و مرشد بسرو لب جوئبار بخش که سزاوار اوست غزل

فکر بلبل همه آنست که گل شد یارش — گل در اندیشه که چون عشوه کند در کارش

بلبل معروف اینجا مراد از سالک که در بدایۀ حال از غلبۀ عشق و محبت بحکم من عرف الله طال لسانه چون بلبل درازِ زبانیها میکند و در نهایۀ حال بحکم من عرف الله کل لسانه از گفت و گو گنگ میگردد گل محبوب حقیقی یعنی خواجه از روے ولوله بحضرت صمدیت عرض میکند که همگی همت عاشق شوریده آن بود که چون بجلوۀ جمالِ محبوب واصل گشته ام ساعةً فساعةً آناً فاناً گلهاے مراد خواهند شگفت و محبوب را این خیال که عیار او بچه رنگ باید آشفت تا جوهر حقیقتش ظاهر گردد و سنت الله بران جاری است که طالبان را بامتحان بمحنتهاے گوناگون مسلط میگردانند تا از خویش و بیگانه امتیاز نماید و زبان طاعنان ایشان مقطوع شود از ایشان می شاید این قسم گستاخیها هنگام استمالت بوقوع می آید و از ایشان مے شاید کما قال موسے اِنْ هِیَ اِلَّا فِتْنَتُکَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ اعتراض کس را نمیشاید معهذا این آموزش است از محبوب از بهر حصول مطلوب چنانچه بعد ازین خود گوید قوله بلبل از فیضِ من آموخت خزف پاره سفال مراد عاشق بوالهوس قوله

بلبل از فیض من آموخت سخن ورنه نبود — اینهمه قول و غزل تعبیه در منقارش

معنے آنست که گل در جواب بلبل گوید و تسکین دلش می جوید که بلبل اینهمه درازِ زبانی و خوش الحانی که هنگام ولوله محبت دارد از فیض ما بر زبان می آرد و گرنه بلبل پیش از عشق گنجشکے بود و ازین خوشگوئیها در منقارش هیچ نبود قوله

اگر از وسوسۀ نفس و هوا دور شوی — بیشکے راه بری در حرم دیدارش

نفس شیخ شرف الدین گفته که نفس عبادی است مودع اندر قلب چنانچه روح و اماره و لوامه و ملهمه و مطمئنه صفات وسیت و عن ابن عباس فی جسد ابن آدم نفس و روح بینهما مثل شعاع الشمس فالنفس التی لها الفعل والتمیز والروح التی لها النفس والتحرک فاذا نام العبد قبض الله نفسه ولم یقبض روحه و عن علی رضه

یخرج الروح عند النوم ویبقی شعاعہ فے الجسد وقیل چون آدم صفی را بر تخت نشاندند و ملائکہ را امر اسجدوا لادم در رسید فسجد الملائکۃ کلہم اجمعون الا ابلیس حق سبحانہ تعالےٰ تازیانہ قہر بر ابلیس زد از وے نور آتشے پیدا شد نام او خناس است متعجب ماند گفت کہ درین زیر حکمت است او را توفیق سجدہ نداد مخالف ما خواہد آمد آدم مدہوش شد بجبرئیل عم فرمان رسید کہ در مشام آدم تف زن تا قدرت ما بیند چون تف در دماغ آدم رسید حق تعالےٰ آدم را دو قسم کرد یک قسم در سر جا گرفت دوم قسم در چشم فرود آمد قسم اول را عقل نام کردند و قسم دوم را نفس اکنون بدان کہ لفظ نفس را بر دو معنی اطلاق کنند گاہے نفس الشئ گویند و بدان ذات و حقیقت آن چیز مراد است چنانچہ گویند فلان چیز بنفس خود قائم است و گاہے اطلاق نفس کنند و مراد ازان نفس ناطقہ انسانی باشد کہ عبارت است از مجموع خلاصہ اجزای ترکیب بدن کہ آنرا روح حیوانی طبعی گویند و نورے کہ برو قابض شود از روح علوی انسانی و بدان مورد فجور و تقوی گردد چنانچہ نص کلام مجید است ونفس وما سوّٰیہا فالہمہا فجورہا مراد تعریف این نفس است ہر چند معرفت او بجمیع اوصاف متعذر است چہ او صفت بوقلمون دارد دمبدم برنگے دیگر نماید و ساعت بساعت شکل دیگر آغاز کند و در ارتباط داشتراط معرفت الہی بمعرفت او اشارت است بدانکہ شناختن او بجمیع اوصاف و رسیدن بکنہ معرفتش مقدور ہیچ آفریدہ نیست ہمچنانکہ رسیدن بکنہ معرفت الہی و ہمچنانکہ معرفت او کماہی متعذر ست ضبط احوال او کماینبغی متعسر امارہ و لوامہ و ملہمہ و مطمئنہ اسامی اوست بحسب مراتب مختلفہ و اوصاف متقابلہ در ہر مرتبہ نسبت وصفے دیگر ازینجا است النفس ستۃ الاول النفس الامارۃ ہی عبارۃ عن البخل والحرص والجہل والکبر والشہوۃ والحسد والغضب والثانی النفس اللوامۃ ہی عبارۃ عن القہر والمکر والعجب والثالث النفس الملہمۃ عبارۃ عن السخاوۃ والقناعۃ والعلم والتواضع والتوبۃ والتحمل والرابع النفس المطمئنۃ ہی عبارۃ عن التوکل والتدبر والعبادۃ والشکر والرضا والخامس النفس الراضیۃ ہی عبارۃ عن الکرامۃ والاخلاص والورع والرضا والذکر والوفا والسادس النفس المرضیۃ ھے عبارۃ عن القرب والتفکر حرم کعبہ و خانہ و محل معنی آنست کہ اگر از وسوسۂ نفس و ہوا دور شوی بی شک و بے شبہ در حرم دیدار گل کہ عبارت از محبوب حقیقی است راہ برے یعنے اگر خویشتے را از عقبات بگذرانی از واصلان شوی طرفہ بضم چیزے نو کہ بچشم خویش آید غزل

کنار آب و پای بید و طبع شعر و یارے خوش ۔ معاشر دلبر شیرین و ساقی گلعذارے خوش

کنار یکسر جدائی کنار آب چشمه عشق پاے بید سایه بید که کنایه از سایه مرشد طبع شعر طبع دانا معاشر هم صحبت قوله

الا اے دولت طالع که قدر وقت میدانی	گوارا بادت این عشرت که داری روزگار خویش

گوارا هاضم قوله

شب صحبت غنیمت دان و داد خوشدلی دریاب	که مهتابی دل افروزست و طرف لاله زاری خویش

داد خوشدلی دریاب عیش و عشرت کن مهتاب مشاهده قوله

عروس طبع را زیور ز فکر بکر مے بندم	بود کز نقش ایامم بدست افتد نگاری خویش

عروس زن نوکتخدا و مرد نوکتخدا را نیز نامند فکر بکر یکتا تازه قوله

چه هو در کاسه چشمست ساقی را بنام ایزد	که مستی میکند با عقل و می آرد خمارے خوش

ساقی معشوق مستی می کند با عقل زیر دارد عقل را۔ قوله

بغفلت عمر شد حافظ بیا با ما به میخانه	که شنگولان سرمستت بیاموزند کاری خوش

شنگولان ظریفان و رعنایان و مرشدان معنی بیت آنست که روح بنفس خطاب میکند و یا دل میگوید بعد عشق و محبت که عمر بغفلت رفت و بوے از حقیقت بمشام نرفت از ظاهر پرستی بالا ترک آمده بمقام عشق و محبت با من بیا تا مرشدان کامل کار و بار عشق آموزند غزل

من خرابم زغم یار خراباتی خویش	میزند غمزهٔ او ناوک غم بر دل ریش
گر چلیپاے سر زلف ز هم بکشایند	بس مسلمان که شود فتنهٔ آن کافر کیش

چلیپا زنار مراد طبائع سر زلف دنیا که حجاب مولاهست چلیپاے سر زلف اضافة بیانیه فتنه عاشق ان کافر کیش زلف باعتبار پوشش روے محبوب بکافر کیشے یعنے اگر محبوب حقیقی دنیا را در پیش بچشم طالبان خود افشاند بسا طالب حق که از وے معرض گشته بحق پرداخته اند از حق پرستی باز مانند و بازطلب وجویاے او گردند لیکن حفظ خویش شامل حال ایشان بیساز دو دنیا را بچشم ایشان خوار و حقیر می اندازد

قوله

آخر اے بادشه حسن و ملاحت چه شود	کز لب لعل تو ریزد نمکے بر دل ریش

ملاحت نرمی و صفائی رنگ را گویند اما بشره یکه نمکینی در و بود و مائل بسبزی باشد و نیز ملاحت آنرا گویند

از حسن معنوی در اصل ہمین است در ہر صورت کہ ہست ربایندگی خاصہ ملاحت است و غیر ملاحت مالکٔ لہا نمیتواند شد

غزل

مجمع خوبی و لطف است رخ ہمچو مہش	لیکنش مہر و وفا نیست خدایا بدہش

ضمیر شین در ہر دو مصرعہ بمحبوب قولہ

دلبرم شاہد و طفلست بیاری روزے	بکشد زارم و در شرع نیامد گنہش

نباشد

شاہد و طفل باعتبار اصحاب الجنة جرد مرد بکشد زارم بخواری بکشد مراد در شرع نیامد گنہش کہ بر طفلان قصاص نیست قولہ

چاردہ سالہ بتے چابک و شیرین دارم	کہ بجان حلقہ بگوش ست مہ چاردہش

حلقہ بگوش فرمانبردار قولہ

بوے شیر از لب ہمچون شکرش می آید	گرچہ خون میچکد از شیوۂ چشم سیہش

بوے شیر کنایہ از لطف و رحمة ان اللہ غفور رحیم خون میچکد شدید العقاب شیوۂ چشم سیہش صفت قہاری

در پئے آن گل خندان دل ما در یاب	خود کجا شد کہ ندیدیم درین چند گہش

از پئے آن گل نو رستہ دل ما یارب

گل خندان محبوب دریاب اے مدد و معونت کن و تدارک کن درین چند گہش چند گہ مدت و ضمیر شین بدل قولہ

جان بشکرانہ کنم صرف گر آن دانۂ دُر	صدف دیدۂ حافظ شود آرامگہش

گران دانۂ دُر دانہ دُر قیمتی کنایہ از محبوب حقیقی صدف گوش ماہی غزل

ما آزمودہ ایم درین شہر بخت خویش	بیرون کشیدہ باید ازین ورطہ رخت خویش

درین شہر اشارہ بدنیا ازین ورطہ سختی و دشواری معنے آنست کہ ما در عالم ہستی بخت خویش را بآزمائش پرداختہ ام و طالع خود را نیکو شناختہ ام کہ ما را درین جہان بودن سزاوار نیست و گذشتن ازان بر عاقل دشوار کہ عالم ہستی گرداب حوادثات است پس رخت خود را ازین گرداب باید کشید و بعالم نیستی باید رسانید قولہ

از بسکہ دست میگزم و آہ مے کشم	آتش زدم چو گل بتن لخت لخت خویش

آہ کشیدن لازمہ غم است یعنی غم میخورم و دست می گزم حسرت می خورم و دست گزیدن لازمہ حسرت است آتش زدم مے سوزم لخت لخت پارہ پارہ قولہ

اے دل صبور باش کہ آن یار تندخوی	بسیار تندخوی نشیند ز بخت خویش

بسیار تندخوی یعنے تندخوی بجز تندخوی نہ بیند قولہ

خواہی کہ سخت و سست جہان بر تو نگذرد　　بگذر ز عہد سست و سخنہای سخت خویش

سخت و سست نیک و بد قولہ

اے حافظ از مراد میسر شدے مدام　　جمشید نیز دور نماندی ز رخت خویش

رخت اسباب غزل

ہاتفے از گوشۂ میخانہ دوش　　گفت بخشید گنہ مے بنوش

عفوِ الٰہی بکند کار خویش　　مژدۂ رحمت برساند سروش

عفو الٰہی صفت عفو الٰہی ان اللہ عفو غفور مژدہ بفتح وکسر میم خبر خوش وشادی قولہ

لطفِ خدا بیشتر از جرم ماست　　نکتۂ سربستہ چہ گوئی خموش

جرم بضم گناہ و این مصرع بمضمون آنست کہ سبقت رحمتی علی غضبی سربستہ مخفی و مدقق قولہ

این خردِ خام بمیخانہ بر　　تا مے لعل آوردش خون بجوش

این خرد خام عقل معاش مے خانہ عالم عشق مے لعل عشق اوردش ضمیر شین بخرد اوردش خون بجوش بہ پختگی رساند و بعقل معاد رساند قولہ

گرچہ وصالش نہ بکوشش دہند　　ہر قدر اے دل کہ توانی بکوش

وصالش ضمیر شین بحق کوشش ریاضت بکوش در عبادت بسر بر قولہ

داور دین شاہ شجاع آنکہ کرد　　روح قدس حلقۂ امرش بگوش

شاہ شجاع کنایہ از محمد ؐ و مرشد روح قدس جبرئیل حلقۂ امرش بگوش تابع فرمان او قولہ

اے ملک العرش مرادش بدہ　　وز خطر چشم بدش دار گوش

ملک العرش حق تعالے واللہ ذو العرش المجید مرادش ضمیر شین بشاہ شجاع خطر آسیب چشم بدش ضمیر شین بشاہ شجاع دار گوش یعنی نگاہدار قولہ

رندی حافظ نہ گناہیست صعب　　با کرمِ بادشہِ عیب پوش

رندی عشق قولہ غزل

یارب آن نوگلِ خندان کہ سپردی بمنش　　می سپارم بتو از چشم حسود چمنش

نوگل خندان کنایه از مرشد چمنش ضمیر شین بران نوگل خندان یعنی بتو می سپارم تا صحیح وسالم داری قوله

اگر بمنزل سلمی رسی ای پیک صبا
چشم دارم که سلامی برسانی زمنش

سلمی نام معشوقهٔ عرب مراد محبوب حقیقی و پیک صبا اضافه بیانیه کنایه از قاصد مراد مرشد چشم دارم توقعی دارم قوله

در مقامی که بیاد لب او می نوشند
سفله آن مست که باشد خبر از خویشتنش

سفله کمینه که باشد خبر از خویشتنش یعنی باخود باشد ای فانی نمیگردد قوله

همره اوست دلم باد بهر جا که رود
همتِ اهل کرم بدرقهٔ جان و تنش

همت توجه اهل کرم عرفا بدرقه رهبر قوله

بادب نافه کشائی کن ازان زلف سیاه
جای دلهای عزیزست بهم برمزنش

بادب یعنی بحفظ مراتب نافه کشائی کن بیان اسرار نازان زلف سیاه ازان جذبه عشق عزیزان عاشقان بهم برمزنش بنظر تحقیر مبین قوله

چون دلم حق وفا با خط و خالش دارد
محترم دار دران طرهٔ عنبر شکنش

دران طره عنبر شکن یعنی دران محبت وعشق وضمیر شین شکنش بدل قوله

عرض و مال از دل میخانه نشاید اندوخت
هر که این آب خورد رخت بدریا فگنش

عرض اظهار کردن مال طاعت وعبادت میخانه عشق این آب خورد اظهار کند رخت اسباب خانه قوله

هر که ترسد زملال اندهٔ عشقش نه حلال
سر ما و قدمش یا لب ما و دهنش

اندوه عشقش نه حلال دعوی عشق اورا حرام است زیرا که العشق تمام المحنة والبلاء قوله

شعر حافظ همه بیت الغزل معرفتست
آفرین بر نفس دلکش و لطفِ سخنش

دلکش آنکه دل بسویش مائل بود

غزل ردیف الصاد

از رقیبت دلم نیافت خلاص
مثل القاص لایحب القاص

رقیب کنایه از شیطان و زاهد ظاهر پرست قاص اسم فاعل است از قص یقص قصا که بمعنے چیدن بود مراد آنست که هم پیشه هم پیشه را دوست نمیدارد قوله

من سر او

سن بالسن والجروح قصاص		محتسب خم شکست و بنده سرش	

خم شکست ایذا رسانید و ذم کرد بنده سرش بنده سر او بشکست یعنی من ہم او را لغم انداختم سن بالسن والجروح قصاص مقتبس بکریمہ الانف بالانف والاذن بالاذن والسن بالسن والجروح قصاص ہمچو عیسےٰ است یعنے زندگی بخش کہ یحیی الموتی بخواص معجزہ قولہ

مشتری ہمچو زہرہ شد رقاص		مطرب ما رہے بزد کہ بچرخ	

مطرب مرشد بزد رہے یعنے این چنین سرودے گفت چہ رہ بمعنی سرود است و مراد از سرود کلمات عشق و محبت مشتری ستارہ کہ قاضی فلک است و قاضی از اہل شریعت است اینجا کنایۃ از زاہد کہ متشرع است و زہرہ ستارہ ایست مطربہ فلک و سرود از لوازمہ عاشق است رقاص رقص کنان

تر کہ سر تا نمی کند غواص		لولو از بحر کے برون آرد	

لولو کنایۃ از وصل محبوب بحر دریائے عشق کے برون آرد کے بدست آرد غواص غوطہ خور اینجا مراد عاشق کہ غواص دریاے عشق است خصلت الخصل غلبہ کردن تیر انداختن من تاج المصادر خصلت از عشق جو یعنی غلبہ از عشق حاصل نما یعنی غلبہ عشق پیدا کن عقل از می عقل آنست کہ از می حاصل گردد قولہ

تا کہ خالص شوی چو زر خلاص		نقدے از عشق جوئی نہ از عقل	

خلاص بکسر زرے کہ از آتش آید و غش جملہ از وے رود غزل

بیکسی عاشق مسکین و نترسی ز قصاص		نیست کس را ز کمند سر زلف تو خلاص	

سر زلف جذبہ عشق و تعلقات دنیا قصاص عوض قولہ

نرود در حرم دل نشود خاص الخاص		عاشق سوختہ دل تا بہ بیابان فنا	

تا بہ بیابان فنا نرود تا فانی نگردد در حرم جان نشود بجناب معشوق نشود خاص الخاص برگزیدہ قولہ

تا نسوزی نشوی از خطر عشق خلاص		بہوا داری آن شمع چو پروانہ بسوز	

ہوا داری دوستداری بسوز لے بسوزش تا نسوزی تا فانی نشوی قولہ

حاجب ابروے او بردہ گرو از وقاص		ناوک غمزۂ او دست ببرد از رستم	

دست ببرد غالب آمد رستم بضم نام پہلوان ایران زمین کہ ولایت زابلستان بوجہ داشت

ف این بیت در نسخہ موجودہ نیست ۱۲

(مقطع) حافظا از بعضی نسخ درست شد چونکہ از سورۂ اخلاص +

۵ این بیت با خر شد ۱۲

داو را پیلتن و تهمتن و رستم نیز گفتندے و او زور ہشتاد پیل داشت ؎ خدای جهان تا جهان آفرید؛ چو رستم سوارے نیامد پدید؛ کجا زور دارد بهشتاد پیل؛ چو خواهد که بندد لب رود نیل؛ ششصد و شصت و شش سال عمر داشت چنانچه مادرش در مرثیه او گفته ؎ ایا ششصد و شصت و شش ساله مرد؛ جهانت بخوردی جهانت بخورد؛ عاقبت الامر شغاد برادر خورد او اقطاع کابل را بوجه ازو درخواست وی قبول نکرد شغاد با ضابطه کابل کار بنمطے دیگر ساخته و بر رستم آمد و شکایت خسر باز نمود که مرا بدها میگوید و چون بتو مفاخرت کنم میان جمع زبان باستخفاف تو می کشاید و رستم برسم شکار با سیصد سوار از نیم روز عزیمت کرد و چون قریب کابل رسیده شغاد چنان باز نمود که چون خبر تو خواهد شنید بهمه حال تحاشی خواهد نمود من بمسارعت بروم و بحسن کفایت او را بیارم تا غرض فوت نشود پس باستعجال تمام بر خسر آمد و از قدوم رستم خبر داد پیش ازان در اثناء راه چاهها کافته و در میان سیخها و خنجرها ایستاده داشته و سرهاے آنرا بچوبهاے تنک خس پوش کرده که فراز آن آدمی باهستگی گذارد پس شغاد با خسر خود باستقبال رستم آمده غاشیه رستم پیاده بر دوش نهاده پیش سر اسپ رستم روان شده چون بران چاهها رسید آهسته آهسته درگذشته رستم با رخش در چاه افتاد و با اسپ مجروح شد شغاد و خسر تیغ در سواران رستم نهادند و همه علف تیغ گردانیده رستم بهزار حیله خود را بر لب چاه انداخته شغاد بعد کشتن سواران نزدیک چاه رستم رسیده درختے بود پنهان بزیر آن استاده شده تا حال رستم به بیند چون رستم دیدش گفت اے بدبخت نیک نکردی ترا بعد ازین تمتعے نخواهد بود اکنون هرچه چنین کردی کمان من زه کرده با چند چوبه تیر پیش من بدار تا درین چند دمے که باقی است اگر جانورے قصد کند دفع او توانم کرد شغاد همچنان کرد رستم چون کمان و تیر یافت گفت که اکنون مکافات کردهٔ خویش مهل مگذار شغاد چون چنان دید تنه درخت را پناه خود ساخته رستم تیر دران درخت زده چنانکه ازو گذشته و از سینه شغاد گذشته بر زمین نشسته رستم شکر حق بجا آورد که بارے هم بحیات خود قصاص قاتل خود کردم و جان بحق تسلیم نمود فرامرز بن رستم بکینه آن لشکر و ضابطه کابل را با خیل خانه همه در چاه کشته و خاک کابل را زیر و زبر کرده و رستم را بتابوت نهاده در نیمروز برد امن ابراهیم شاهی و قاصل گردن شکننده و نام شخصے که سعد پسر او از عشر مبشره است و او نیز کمان گران و تیر انداز ان است معنی بیت اظهر است

قوله

جان نهادم بیان شمع صفت از سر شوق	کردم ایثار تن خویش زروی اخلاص

شمع صفت شمع وار ایثار مراد فنا قوله

کیمیای غم عشق تو تن خاکی ما	زر خالص کند ار چند بود همچو رصاص

رصاص ارزیز قوله

قیمت در گرانمایه چه دانند عوام	حافظا گوهر یکدانه مده جز بخواص

قیمت مراد قدر گوهر یکدانه سخن عشق مده بیان مکن خواص عاشقان —

غزل ردیف ضاد معجمہ

بیا که می شنوم بوی جان ازان عارض	که یافتم دل خود را نشان ازان عارض

عارض ابر سایہ افگن و دندان پشک و آفتے کہ پیش آید از دنیاوی و از بیماری و شکستگی کہ مردم را افتد و آنکہ لشکر را عرض کند و دوال لگام بر پیشانی و یکسوی ریش و فارسیان بمعنی رخسارہ استعمال کردہ اند الشراح روان شدن در رفتن برہنہ شدن و کشادہ دل شدن و فراخ شدن ہن تاج المصادر قوله

بگل بماندہ قد سرو ناز ازان قامت	خجل شدہ است گل گلستان ازان عارض

خجل شرمندہ قوله

ز مہر روی تو خورشید گشتہ غرق عرق	نزار ماندہ مہ آسمان ازان عارض

نزار لاغر قوله

بشرم رفتہ تن یاسمن ازان اندام	بخون نشستہ گل ارغوان ازان عارض

ارغوان نام گلے است سرخ ذفیل گیا ہے است سرخ غزل

حسن و جمال تو جہان جملہ گرفت طول و عرض	شمس فلک خجل شدہ از رخ خوب ماہ ارض

عرض پہنا خجل شرمندہ قوله

دیدن حسن روی تو بر ہمہ خلق واجبست	سجدۂ درگہ تو شد بر ہمہ شاہ ارض فرض

فرض فرمودہ حق و ہبہ ما اعطانی فرضا و لا فرضا قوله

از رخ تست مقتبس خور ز چہارم آسمان	ہمچو زمین ہفتمین ماندہ بزیر بار قرض

مقتبس بفتح بکم ضم تح سوم روشنی گیرنده واخذ کننده از چیزے خور آفتاب قرض وام قوله

اگر به روح پرورت گل شکرے بخشدم ... کے تن دردمند من رسته شود ازین مرض

مرض بیماری۔ قوله

بوسه بخاک پاے او دست کجا دہد ترا ... قصه شوق حافظا خود که رساندش بعرض

دست کجا دہد کجا میسر آید غزل

سواد دیده من شد تر آب چشم بیاض ... ہنوز چند نگارا ز من کنی اعراض

سواد سیاہی بیاض سفیدی اعراض روے گردانیدن معنی ما مضی گذشت انچه گذشت فیاض فیض رسان

غزل ردیف الطاء

زگرد چشمه نوشت دمیده سبزه خط ... که کرد خضر بر آب حیات راه غلط

چشمه نوش دہن معشوق خضر کنایه از سبزه آبحیات اشارة بچشمه نوش حیات تازگی آب رونق و جاه وفیض دعطا ورداح ورحمت شط دجله مصیبت ماتم نمط بفتحتین جامه ایست کبود کتانی غزل

گرد عذار یار من تا که گرفت دور خط ... راه زمہر روے او راست فتاده در غلط

عذار رخساره معنے آنست که گرد رخساره محبوب من تا خط عارضش براے تسخیر عالمیان حلقه برکشیده و عاشقان را در اطاعت آورید یا دور عارضش خط غلامی نوشته عالمیان را به بندگی آورید وطلعتش را زینتے دیگر بخشیده ماه که از مہر اقتباس انوار مقتبس نور است در غلط افتاده در خسارهٔ یار را مہر سپہر تصور نموده در اقتباس نور او چشم کشاده قوله

از ہوس لبش که آن زاب حیات خوشتر ست ... تشنه ‌دان زدیده ام چشمه آب ہمچو شط

شط دجله قوله

که بہوات میدہم ذره مثال جان ودل ... گاه بآب میکشم آتش عطش ہمچو بط

ہوا عشق بط جانوریست آبی معنے آنست گاه جان ودل ذره مثال در ہواے تو میدہم و گاه آتش عشق را باب اشک می کشم ہمچو بط که آتش خود را میکشد بشناوری یعنی چندان می گریم که در آب اشک شناوری مے کنم قوله

موے کشاده کرده خوے تا بچمن درآمدی ... شد رخ گل خو زعفران مشک کلاشته سقط

سقط بفتحتین خطا از قول و فعل و بیفتادن قوله

خال سیاه ابران تماش سپهر نگست مین　|　راست زمشک مانند آن برخ ماه یک نقط

مانند اے مانندہ است　　غزل ردیف الظاء

ز چشم بد رخ خوب ترا خدا حافظ　|　که کرد جمله نکوئی بجهان ما حافظ

بیا که نوبت صلحست و دوستی و صفا　|　که با تو نیست مرا جنگ و ماجرا حافظ

ماجرا قصه گذشته و گفتگو قوله

اگرچه خون دلت خورد لعل او بستان　|　بکام دل ز لبش بوسه خونبها حافظ

خون دل خوردن در رنج و اندوه انداختن لعل لب بکام دل موافق مقصد قوله

چه ذوق یافته دل من ز وصل آن محبوب　|　مراست تحفهٔ جانبخش غمزه‌ها حافظ

ذوق بفتح چشیدن و آزمودن و کشیدن زه کمان غمزه‌ها در سازنده غم۔

غزل ردیف العین

بامدادان که ز خلوتکدهٔ کاخ ابداع　|　شمع خاور فگند بر همه اطراف شعاع

کاخ ابداع یعنی آسمان که بگردش او هردم چیزے نو ظاهر میگردد خاور خورشید اطراف جمع طرف شعاع روشنی قوله

برکشد آئنه از جیب افق چرخ زنان　|　بنماید رخ گیتی بهزاران انواع

افق کناره قوله

در زوایای طربخانهٔ جمشید فلک　|　ارغنون ساز کند زهره بآهنگ سماع

زوایا گوشها ارغنون بفتح از سازها ساخته افلاطون که رومیان دارند ساز کند بنوازد زهره نام ستاره مطربه فلک آهنگ قصد قوله

چنگ در غلغله آید که کجاست منکر　|　جام در قهقهه آید که کجا شد مناع

چنگ عاشق و عارف و مرشد غلغله شور جام کنایه از رند لاابالی که خون جام اندرونش بی محبت پیر آ... قهقهه خنده باواز سخت مناع منع کننده قوله

وضع دوران بنگر ساغر عشرت برگیر　|　که بهرحال همین ست بهین اوضاع

وضع روش اوضاع جمع وضع یعنی وضع زمانه همین تغیر و تبدل او را انگاه کن و بفراغ خاطر نشین که بیک رنگ نمیگذارد و فراغ خاطر را نمی سزد پس ساغر عشرت برکش و بقسمت راضی باش و آنچه از دست بر آید تقصیر مکن و کار امروز بفردا مکن و بهر حال بهترین اوضاع همین تصور کن قوله

طرهٔ شاهد دنیا همه مکر است و فریب
عارفان بر سر این قحبه نجویند نزاع

طرهٔ شاهد دنیا آرایش تعلقات دنیوی قحبه دنیا و در بعضی نسخه بجای قحبه رشته دیده شده و رشته استارهٔ بطره شاهد دنیا نزاع کینه و جنگ قوله

عمر خسرو طلب از نفع جهان می طلبی
که وجودیست عطابخش و کریم نفاع

نفاع بسیار دهانی عودیی قوله

مظهر لطف ازل روشنی چشم امل
جامع علم و عمل جان جهان شاه شجاع

امل امید قوله

حافظ از باده خوری با صنم گلرخ خور
که ازین به نبود در دو جهان هیچ متاع

متاع رخت و برخورداری غزل

بفر دولت گیتی فروز شاه شجاع
که هست در نظرم جهان کمینه متاع

حقیر

با قسمیه فر بزرگی و شکوه گیتی فروز روشن کننده عالم کمینه کمترین قوله

بیار می که چو خورشید مشعل افروزد
رسد بکلبهٔ درویش نیز فیض شعاع

مشعل افروزد روشن گردد کلبه خانه تنگ قوله

صراحیه حریفی خوشم ز دنیا بس
که غیر ازین همه اسباب تفرقه است و صداع

[illegible] و درد سر قوله

بعاشقان نظری کن بشکر این نعمت
که من غلام مطیعم تو پادشاه مطاع

مطیع فرمان بردار مطاع فرمان روا قوله

هنر نمیخرد ایام و غیر ازینم نیست
کجا روم بتجارت بدین کساد متاع

غیر ازین اشاره به هنر کساد متاع متاع کم بها ساده مردمی اندیشه و نادان قوله

ببست در شبانه ز میخانه بیار
حریف باده رسید ای رفیق توبه وداع

[illegible]

رفیق تو بہ اضافہ بیانیہ وداع اے الوداع غزل

قسم بحشمت جاہ و جلال شاہ شجاع	کہ نیست باکسم از بہر مال و جاہ نزاع

قسم سوگند شاہ شجاع نام شاہ خواجہ مراد محمد مرشد نزاع کینہ و جنگ قولہ

ابر و ادیب و نصیحت مگو کہ دیگر تو	نہ بینیم پس ازین ہیچ گہ بجنجع بقلاع

ادیب ادب کنندہ قولہ

ببین کہ رقص کنان میرود بنالۂ چنگ	کسے کہ اذن نمیداد ی استماع سماع

رقص بپویہ رفتن شتر و پاے کوفتن نالہ زاری کردن باواز بلند استماع شنیدن ۔

خدا را ایم شست و شوے خرقہ کنید	کہ من نمیشنوم بوے خیر ازین اوضاع

خداے را بواسطہ خدا خرقہ کنایہ از وجود قولہ

بفیض جرعۂ جام تو تشنہ ایم دلے	نمیکنیم دلیری نمید ہیم صداع

فیض عطا تشنہ محتاج صداع دردسر قولہ

ز زہد حافظ و طامات او ملول شدم	بساز رود و غزل گوی بر سرود و سماع

زہد بر دو نوع است ظاہری و باطنی ظاہری تقلیل طعام و لباس و گفتار و صحبت خلق و کثرت صوم و صلوة و درود و اوراد اما خالی از عشق و باطنی آنست کہ در عشق معشوق از ماسوی او پرہیزیدن و باو آرام گرفتن قال ابن عباس الزہد ثلثہ احرف فالزاء زہد للمعاد والہاء ہدی للدین والدال دوام علی طاعۃ اللہ و قال لبعض الحکماء الزاء ترک الزینۃ والہاء ترک الہوا والدال ترک الدنیا و قیل الزہد علی خمسۃ اشیاء الثقۃ باللہ والتبری من الخلق والاخلاص فی العمل واحتمال الظلم والقناعۃ بما فی اللہ و اصل الزہد اجتناب عن المحارم کبیرہا و صغیرہا واداء جمیع الفرائض یسیرہا و عسیرہا و ترک الدنیا علی اہلہا قلیلہا و کثیرہا و سئل ابراہیم بن ادہم بم وجدت الزہد قال بثلثۃ اشیاء رایت القبر موحشا و لیس لی مونس و رایت طریقا طویلا و لیس معی زاد و رایت الجبار قاضیا و لیس معی حجۃ طامات سخن از چپ و راست و بیہودہ نوا و ادائے کہ بر اصول سرود باشد و پردہ را ہم گویند رود تار ابریشم سماع سرود قولہ

درون فلسے مہر تو مشہور خوبانم چو شمع	شب نشین کوی سربازان رندانم چو شمع
نے جمال عالم آرای تو روزمن شب است	با کمال عشق تو در عین نقصانم چو شمع

نقصان کم کردن ویا موے برکندن قوله

اگر کمیتِ اشک گلگونم نبودے تندرو　　کے شدے پیدا بگیتی راز پنہانم چو شمع

کمیت خرومے کہ بسیاہی زند واسپے کہ فش ودنبال دارد قوله

درمیان آب وآتش ہمچنان گرم رو ست　　این دل زار و نزار واشکبارانم چو شمع

گرم رو سخت شتاب زار نالہ اندوہ زدگان باگریہ ودم سرد نزار بکسر سخت لاغر احتراز پرہیز قوله

سرفرازم کن شبے از وصل خود ای ماہ رو　　تا منور گردد از دیدارت ایوانم چو شمع

دیدار روے وپیدا وظاہر خاقانی ؎ اگر ہست خود جاے گفتار نیست ؛ ولیکن شنیدن چو دیدار نیست ؛
ونیز بمعنے دید مولوی ؎ این سببہا بر نظرہا پردہاست ؛ کہ نہ ہر دیدار صنعش را سزاست

غزل ردیف الغین المعجمة

سحر ببوے گلستان ہمی شدم درباغ　　کہ تا چو بلبل بیدل کنم علاج دماغ

باغ کنایہ از محفل دماغ بکسر بمعنی مغز وعجب وتکبر کنم علاج دماغ خورسندی بہم رسانم قوله

بچہرۂ گل سوری نگاہ مے کردم　　کہ بود در شب تاری بروشنی چو چراغ

سوری نام گلے ست کہ بہ پیکان تشبیہ کنند گل سوری معشوق چراغ بکسر معروف قوله

چنان بحسن وجوانی خویشتن مغرور　　کہ داشت از دل بلبل ہزار گونہ فراغ

فراغ فرصت وخوشی دل قوله

کشادہ نرگس رعنا بحسرت آب از چشم　　نہادہ لالہ حمرا بجان ودل صد داغ

نرگس عاشق قوله

زبان کشیدہ چو تیغ بسرزنش سوسن　　دہان کشادہ شقائق چو مردمان الفاغ

سوسن نام گل دہان کشادہ خندان شقائق لالہ الفاغ خمیازہ گیرندہ قوله

یکے چو بادہ پرستان صراحی اندر دست　　یکے چو ساقی مستان بکف گرفتہ ایاغ

ایاغ پیالہ قوله

نشاطِ عیش وجوانی چو گل غنیمت دان　　کہ حافظا نبود بر رسول غیر بلاغ

بر رسول غیر بلاغ وما علی الرسول الا البلاغ ـ غزل

ردیف الفاء

طالع اگر مدد کند دامنش آورم بکف
گر بکشم زهی طرب ور بکشد زهی شرف

طرب خوش وقتی شرف بزرگی قوله

طرف کرم ز کس نبست این دل پر امید من
گرچه صبا همی برد قصه من بهر طرف

طرف کرم ز کس نبست امید کرم از کس نداشت قوله

از خم ابروی توام هیچ گشایشی نشد
وه که درین خیال کج عمر عزیز شد تلف

خم کجی خیال کج اشارت بحصول گشایش از خم ابرو تلف ضائع قوله

ابروی دوست کی شود دستکش خیال من
کس نزدست ازین کمان تیر مراد بر هدف

ابرو مراد صفات که حجاب ذات است چنانچه ابرو حاجب چشم است و مراد آن باشد که مدتی باسماء صفات مشغول شدم چنانچه وضع زاهدان است و مرا گشایش نشد و ازین لازم می آید که مشغولی تمام باسم ذات تا گشایش دهد که طریقه عاشقان است دست خوش طاقت و توانائی و سخره و دست مال و زبون قوله

چند بناز پرورم مهر بتان سنگدل
یاد پدر نمیکنند این پسران ناخلف

بتان سنگدل و پسران ناخلف کنایه از محبوبان مجاز که بے پروائی و بے نیازی طریقه ایشان است ایشان را پسر و خود را پدر ازان گفته که ظهور خوبی خوبان از عشاق شود که ایشان تقاضای نظر حسن تو افزون نشود پس عاشقان مربی حسن ایشان بود و نیز عاشق پاک نظر پیر و پدر همه بکم است یعنی آنست که چند عشق و محبت خوبان مجاز را پرورش دهم و خود را در حباله ایشان نهم که ایشان یاد نمی کنند از ناخلفی خدمات ما را بخاطر نمی نهند پس ازین ناخلفان قطع نموده توجه دل بمحبوب حقیقی آریم و تخم محبت بمزرع دل کاریم و نیز بتان سنگدل و پسران ناخلف کنایه از هوای نفس است خطاب بروح است که روح در دل آگاهی با خود گوید که نفس و هوا که بحکم ایزدی بحکم من بوده اند و در تن انسان در آمده باغی گشته اند حالا که نصرت ایزدی قرین حال گشته و دل از غفلت متالم شده چند ایشان را پرورش دهم و خوف عاقبت بکسو نهم که این پسران ناخلف ... خود نمی کنند و از کردار نا ... خود باز نمی گردند و نمیدانند که از ... ایشان ... کردار ایشان ... جان و تن است قوله

من ... طرف ...
... هم ... دست

بقدر فهم بی‌خبری لوکه بچشم خوش آید بسبر خدیم می زند برای من قوله

زبی خبر بنزد زاهدان نقش بخوان و لا اقل　　مست ریاست محتسب باده بنوش لا تخف

لا اقل بگو لا تخف مترس قوله

صوفی شهر بین که چون لقمه شبهه میخورد　　پاردمش دراز باد این حیوان خوش علف

پارده دم ودالی که زیر دم اسپ بود خوش علف خلیع العذار قوله

من بکدا دل خوشی می خورم و طرب کنم　　گر بین و بیش خاطرم لشکر غم کشیده صف

صف بفتح دان رسته قوله

حافظ اگر قدم زنی در ره خاندان عشق　　بدرقه رهت شود همت شحنه نجف

خاندان خیل خانه و دودمان بدرقه راهبر شحنه نجف علی مرتضی رض

غزل ردیف القاف

زبان خامه ندارد سر بیان فراق　　وگرنه شرح دهم با تو داستان فراق

خامه قلم ندارد سر بیان فراق زیرا که بیرون از احاطه تقریر است شرح دهم بیان کنم قوله

رفیق خیل خیالیم و همرکاب شکیب　　قرین محنت و اندوه و همقران فراق

رفیق یار همراه خیل اسپان و گروه همرکاب همدست شکیب صبر قرین یا نزدیک قوله

چگونه باز نهم بال در هوای وصال　　که ریخت مرغ دلم پر در آشیان فراق

باز نهم کشاده بال بازو قوله

فراق و هجر که آورد در جهان یارب　　که روی هجر سیه باد و خانمان فراق

جهان بکسر اول بمعنی روزگار مصحح است از بندگی اوحدی قوله

دریغ مدت عمرم که بر امید وصال　　بسر رسید و نیامد بسر زمان فراق

بسر رسید آخر شد نیامد بسر بانتها نرسید قوله

سری که بر سر گردون بفخر می سودم　　بر آستان که نهادم بر آستان فراق

زرو سے بجز

گردون فلک بر آستان اول قسم باستان معنی آن است که سری که بر سر گردون بفخر و اتحاد یگانگی که در عالم اطلاق بآن دولت عظمی فائز گشته بودم سوگند باستان که بر آستانه فراق نهادم یعنی از جمع تفرق آمدم و مبتلا اند

که ازین اتحاد عالم ارواح مراد بود که در انجا در مشاهده بودند و فراق عالم دنیا بود که مقام فراق است و میتواند بود که مراد آن نباشد که سرے که بر سر گردون بفخر و اتحاد می سودم یعنی بکشف و شهود بمرتبه اطلاق رسیدیم سوگند بر آستان که بر آستان فراق نهاده ام یعنی ازان مرتبه تنزل کرده ام خواه این معنی از راه کسر نفس باشد و خواه ازان راه که عارفان را بعضے اوقات از حال کمال که داشته باشد تنزل رو میدهد **قوله**

کنون چه چاره که در بحر غم بگردابے ‖ فتاده زورق صبرم ز بادبان فراق

چاره علاج گرداب جاے غرق شدن کشتی زورق کشتی خورد بادبان بیرق کشتی **قوله**

بسے نماند که کشتی عمر غرقه شود ‖ ز موج شوق تو در بحر بیکران فراق

کشتی عمر اضافه بیانیه **قوله**

فلک چو دید سرم را اسیر چنبر عشق ‖ ببست گردن صبرم بریسمان فراق

چنبر حلقه اش و دف و جز آن۔ **غزل**

مباد کس چو من خسته مبتلاے فراق ‖ که عمر من همه بگذشت در بلاے فراق

خسته مجروح مبتلا گرفتار - **قوله**

غریب و عاشق و بیدل فقیر و سرگردان ‖ کشیده محنت ایام و دردهاے فراق

سرگردان پریشان - **غزل**

مقام امن و مے بیغش و رفیق شفیق ‖ اگرت مدام میسر شود زهے توفیق

غش بفتح آب تیره بکسر خیانت التوفیق سزاوار گردانیدن و قیل التوفیق اعانة من الله للعبد علی فعل معنے آنست که منزل شریف و مے که در و غش نباشد و یار موافق که گرد خبث و غبار نفاق بر دامن طبائع سلیم ایشان ننشسته باشد اگر مدام میسر آید این حیات معهود در قدم آنچنان دوستان بپایان رسانم چون خرج اجر در اثناے سلوک در بادیه طلب پیش آمد راهے دید بغایت صعب هر طرف که رو آورد بغیر از حیرت چیزے دیگر نیفزود و بجز عشق رفیق و مے کسے نشد بنابران گفت تمامی کرد الخ **قوله**

جهان و کار جهان جمله هیچ در هیچ است ‖ هزار بار من این نکته کرده ام تحقیق

یعنی دنیا و ما فیها در نظر عاقل در نیاید چه انچه درین عالم است و سبب قید شده همه بهاد و نے نیازی بدر خواهد شد پس باید که انچنان زندگے با خلق کند که عالم را نفع رسد نه ضرر **قوله**

کجاست اہل دلی تا کند دلالت خیر | کہ ما بدوست نبردیم رہ بہیچ طریق

دلالت رہنمائی نبردیم رہ نرسیدیم طریق روش قولہ

بیا کہ توبہ ز لعل نگار و خندہ جام | حکایتیست کہ عقلش نمیکند تصدیق

خندہ جام جام پر از مے تصدیق راست این بیت در جواب آنست کہ خواجہ را بعضے از اہل انکار متہم کردہ باشند بامرے کہ مخالف شرع است قولہ

اگرچہ موی میانت بچون منی نرسد | خوش است خاطرم از فکر این خیال دقیق

دقیق باریک این خیال دقیق اشارہ بموے میان قولہ

اگر برنگ عقیق است اشک من عجبی | کہ مہر خاتم چشم ملست ہمچو عقیق

عقیق کوہیست بیمن کہ از ان عقیق سنگے است چون در انگشتری کنند اندوہ از دل ببرد قال ع تختموا بالعقیق فانہ مبارکۃ مہر نقش نگین اینجا کنایہ از چشم سرخ دوست کہ خیال آن در چشم عاشق جا گرفتہ خاتم بکسر التاء آخر ہر چیز و بفتح مہر و بفتح و کسر انگشتری ۱۲ ابن ابراہیم شاہی خاتم چشم اضافۃ بیانیہ و چشم بخاتم مناسبتے دارد عقیق چشم سرخ محبوب معنی آن ہست کہ اثر عشق و حرارت عاشقی در بشرہ خواجہ ظاہر بود علامات و آثار آن در سرو چشم خواجہ معلوم و مشاہدہ آن مردم را در حیرت می انداخت حضرت نیز بنا بر رفع تعجب خلق گفتہ کہ اگر اشک من سرخ رنگ است برنگ عقیق عجب نیست کہ خیال چشم سرخ محبوب در خاتم چشم من نقش میگیرد قولہ

حلاوتے کہ ترا در چہ زنخدانست | بکنہ او نرسد صد ہزار فکر عمیق

کنہ غور قولہ بخندہ گفت کہ حافظ غلام طبع توام ٭ محبوب حافظ تعریف خواجہ کردہ و خواجہ آنرا بر مطایبہ حمل کردہ میگوید ببین کہ تا بچہ حدم ہمی کند تحمیق ٭ تحمیق احمق گردانیدن

قدرم
بشنم

غزل ردیف الکاف

اے دل ریش مرا با لب تو حق نمک | حق نگہدار کہ من میروم اللہ معک

اے خطاب بمحبوب حق نمک اشارۃ از دشنام و سخت اللہ معک خدا با تو قولہ

در خلوص منت ار ہست شکے تجربہ کن | کس عیار زر خالص نشناسد چو محک

خلوص دوستی و اعتقاد این بیت بمضمون البلاء للولاء کاللہب للذہب قولہ

بگشا پستهٔ خندان و شکر ریزی کن	خلق را از دهن خویش مینداز بشک

پسته میوه ایست مشهور پستهٔ خندان کنایه از دهن شکر ریزی کن بسخن گوئی درا گفته بودی که شوم مست و دو بوسه وعده از حد بشد و ما نه دو دیدیم و نه یک معنیٔ این بیت دران بیت که سه بوسه کز دو لبت کرده وظیفهٔ من اگر ادا نکنی قرض دار من باشی ٭ واضح خواهد شد و دو بوسه کمال صوری و معنوی قوله

چرخ برهم زنم ار غیر مرادم گردد	من نه آنم که زبونی کشم از چرخ فلک

چرخ برهم زنم چرخ را زیر و زبر سازم ار غیر مراد هم گردد اگر بمراد من نگردد و مرا بمراد نرساند زبونی کشم واله عاجزی کشم قوله

چون بر حافظ خویشش نگذاری بارے	اے رقیب از برش یکدو قدم دورتر ک

یعنے اے رقیب چون بر حافظ خویش آن محبوب را نمی گذاری و همواره بفیلسوفی و فتنه انگیزی سدی در راهش مے آری تو هم بقرب او راه نیافته و یک دو قدم دور ترک نشتافته غزل

اے که شور افگندهٔ در بزم شاهان از لب	داد مستان از لبت در خندهٔ پستان از نمک

درین مصرع آخر تقلیب است تقدیر کلام چنین است کو لبت در خنده لبستان داد مستان از نمک معنے آنست که اے آنکه در مغاک شاهان حقیقة و مجاز شورے انداختهٔ و همه را متوجه بخود ساختهٔ لب خود را فرما تا داد مستان بباد داده که از ملاحت تو شورے در نهاد شان افتاده لبستاند تا مر ایشان را راحتے رو دهد و پریشانی رخت بندد و این التماس بجناب محمدی است و نیز در شان مرشد سزد که اے آنکه در مجالس سالکان شور انداختهٔ و همه را متوجه بخود ساختهٔ گو لبت را که بیان حقائق و معارف فرماید و شوریدگان را ازین سوزش وا رهاند قوله

می برد آب گهر لعلت بدر پاشی و لطف	میکند نرخ شکر یاقوت ارزان از نمک

یاقوت لب شیرین تو شکر را پیش خود ارزان از نمک میسازد اے بے قدر و قیمت قوله

شور می بینیم ازان جادوی چشمت در شراب	ذوق می یابیم دران چاه زنخدان از نمک

جادو چشم در شراب کنایه از ناز از نمک از لطافت قوله

گر نباتت میربا ید جان بشیرینی و لطف	قند شور انگیز لعلت میدهد جان از نمک

قند شور انگیز لعل اضافه بیانیه اے لب آن اشارة بجان ربائی از نمک از روے دشنام و زجر نمک میرز سخن عتاب و دشنام بگو غزل

(مقطع) اے جوانان عنایت حافظ از نظر انداختن لطف است ٭ گر صد هزار کس بنشانند جوانان از مگس

اے خضر پے خجستہ چہ نامی فدیت لک
دیگر سیاہ چردہ ندیدم بدین نمک

این غزل در نعت حضرت است پے خجستہ مبارک قدم فدیت لک فدا کردم خود را برای تو سیاہ چردہ آدم سبز رنگ قولہ

خوبان سبزد کہ بر درت آیند جملگی
وانگاہ خاک پاے تو بوسند یک بیک

خوبان سبزد سزاوار خوبان آنست قولہ

آدم ز حسن روے تو گر بہرہ داشتی
از دیدنش بسجدہ نپرداختی ملک

گر بہرہ داشتی حصہ و نصیب داشتی قولہ

صورتگران چین اگر آن چہرہ بنگرند
نقش نگار خانہ چین را کشند حک

کشند حک تراشیدہ سازند قولہ

در دوستی حافظ اگر نیستت یقین
زر خالص است و باک نمیدارد از محک

زر خالص اشارت بدوستی غزل

اگر شراب خوری جرعہ فشان بر خاک
ازان گناہ کہ نفعے رسد بغیر چہ باک

اشکال این بیت آنست نفع رسانیدن بگناہ موجب چنین نمیشود کہ گفتہ اند درین گناہ نفعے بغیر میرسد پس دران گناہ باکے نیست جوابش آنست کہ معنی بیت چنین است کہ اگر شراب معنوی خوری و مست اسرار مشاہدہ گردی باید کہ طالبان راہ راہم نظرے کنی و بر ایشان جرعہ آن شراب فشانی و توجہ بادیگران اگرچہ بہ بے نہایتی راہ حق گناہے است اما چون درین گناہ نفع بغیر ست دران توجہ باکے نیست از برائے آنکہ این توجہ ہم بغیر ہر گاہ برائے حق است موجب مزید قربت خواہد شد و نیز مرشد از کمال خواہش بدخوی عرض میکند کہ چون ترا مشاہدہ حق بدست آید طالبان خویش را ازان ذوقے بخشی کہ بوسیلہ آن مرتبہ حاصل شود اگرچہ عارفان عارف را بتلقین مشغول شدن دوری از وصال ست بحکم حسنات الابرار سیأت المقربین موجب خسران است بایںمعنی خواجہ گوید کہ ازان گناہ کہ بدیگرے نفع رسد چہ باک کہ این فعل اتباع ان سروران ست قال علیہ السلام لکل شئ فترۃ من کانت فترتہ بسنتی فقد اہتدی یعنی از تلقین مسترشدان اگرچہ فتورے در مشاہدات شود اما چون تلقین ہدایت بدیگران است و سنت است باک ندارد قولہ

مخور دریغ و بخور مے بشاہد و دف و چنگ
کہ بیدریغ زند روزگار تیغ ہلاک

بیدریغ نے وسواس قولہ

بخاک پاے تو اے سرو ناز پرور من
کہ روز واقعہ پا وا مگیر از سر خاک

با قسم روز واقعہ روز مرگ معنے آنست کہ مرا سوگند بخاک پاے تو اے سرو ناز پرور من کہ روز مرگ من پاے خود از خاک من وا مگیر و از لطف خویشم بلقاے خود بپذیرائی دم واپسین لقاء خود میسر گردان کہ روزہ خود بدان افطار نمایم و جائز کہ از امانت ہست بامانت دار شرم کہ عقل عقلا از اسرار بخیر معذور اند قولہ

مہندس فلکی شاہراہ شش جہتی
چنان ببست کہ رہ نیست زیر دام مغاک

مہندس اندازہ کنندہ یعنے مہندس فلکی کہ عقل ست راہ دیر شش جہتی چنان بستہ کہ مدد راہ

برآمدن نیست اے طالب بگفتار او فریب مخور واز طلب باز مایست یعنی عقل میگوید که تو اسیر شش جهتی وخداوند پاک ازجهته بیرون است پس یافت تو او را از دائره امکان نیز بیرون قوله

چه دوزخی چه بهشتی چه آدمی چه ملک　　بمذهب همه کفر طریقت ست امساک

امساک بخل قوله

برن براوج فلک حالیا سرادق عشق　　که خود بردا جلت ناگهان به تیره مغاک

اوج بلندی حالیا الحال سرادق چشمه قوله

فریب دختر رز طرفه می زند ره عقل　　مباد تا بقیامت خراب طارم تاک

دختر رز شراب انگوری طرفه نادر خراب ویران طارم خانه چوبین بلند تاک درخت انگور قوله

براه میکده حافظ خوش ازجهان رفتی　　دعای اهل دلت باد مونس دل پاک

میکده عاشق پاک تمام و پاکیزه غزل

هزار دشمنم ار می کنند قصد چه باک　　گرم تو دوستی از دشمنان ندارم باک

باک ترس قوله

مرا امید وصال تو زنده میدارد　　وگرنه صد رسم از هجر تست بیم هلاک

صد بار صد مرتبه قوله

نفس نفس اگر از باد نشنوم بویت　　زمان زمان کنم از غم چو گل گریبان چاک

نفس نفس دمبدم زمان زمان وقت وقت ساعت ساعت چاک شگاف قوله

رود بخواب دو چشم از خیال تو هیهات　　بود صبور دل اندر فراق تو حاشاک

صبور صبر کننده حاشاک کاف زائد قوله

اگر تو زخم زنی به که دیگرے مرهم　　وگر تو زهر دهی به که دیگرے تریاک

تریاک پازهر قوله

بضرب سیفک قتلی حیاتنا ابدا　　لان روحی قد طاب ان یکون فداک

بزدن شمشیر تو کشته شدن من زندگانی ما است پس بدرستی که جان من تحقیق خوش شده باینکه باشد فدای تو

عنان نه پیچم اگر میزنی بشمشیرم　　سپر کنم سر و دستت ندارم از فتراک

شمشیر ستم ناخن چون بصورت ناخن شیر است شمشیر نام کردند فتراک دوالهای زین که را استاده جیاپس کوهه زین آویخته باشد قوله

ترا چنانکه توئی ہر نظر کجا بیند	بقدر بینش خود ہر کسے کند ادراک

بینش بینائی ادراک در لغت در رسیدن بمعنی دریافت غور و حقیقت لاتدرکہ الابصار و ہو یدرک الابصار و ہو اللطیف الخبیر قولہ

بچشم خلق عزیز آن نگہے شوہی حافظ	کہ بر در ش بنہی روے مسکنت بر خاک

مسکنت بیچارگی و عاجزی - غزل ردیف اللام

اگر بکوے تو باشد مرا مجال دخول	رسد بدولت وصل تو کار ما بوصول

دخول در آمدن وصول پیوستگی قولہ

قرار بردہ ز من آن دو سنبل رعنا	خراب کردہ مرا آن دو نرگس مکحول

رعنا نام گلے ست زرد رنگ و زنے سست و خود آرا ہی و نادان فراغ فراغت دو جادو چشم مکحول سرمہ زدہ

دل از جواہر مہر تو صیقلے دارد	بود ز زنگ حوادث ہر آئنہ مصقول

مہر عشق و محبت مصقول صیقل کردہ شدہ از بین موت مرگ صوری و ہجر قولہ

من شکستہ بدحال زندگی یابم	دران زمان کہ بہ تیغ غمت شوم مقتول

تیغ غم تیغ عشق مقتول کشتہ شدہ مصرع اول این بیت بمضمون و لاتقولوا لمن یقتل فی سبیل اللہ اموات بل احیاء مراد از فی سبیل اللہ عشق خدا کہ موجب وصول بحق است قولہ

چہ جرم کردہ ام اے جان و دل بحضرت تو	کہ طاعت من بیدل نمی شود مقبول

جرم گناہ مقبول قبول کردہ شدہ قولہ

چو بر در تو من بینوائے بے زر و زور	بہیچ باب ندارم رہ خروج و دخول

بینوا مفلس بہیچ باب بہیچ نوع خروج بیرون آمدن دخول داخل شدن قولہ

بدرد عشق بساز و خموش شو حافظ	رموز عشق مکن فاش پیش اہل عقول

عقول جمع عقل - غزل

اے رخت چون خلد و لعلت سلسبیل	سلسبیلت کردہ جان و دل سبیل

خلد بہشت سلسبیل نام چشمہ الیست در بہشت آب او سفید بغایت و خنک و شیرین و لطیف کما قال اللہ عینا فیہا تسمی سلسبیلا قولہ

[illegible handwritten marginal notes]

سبز پوشان خطت بر گرد لب	همچو مورانند گرد سلسبیل

سبز پوشان خط اضافه بیانیه مراد تعینات کثرت لب تجلی اسم متکلم مراد ذات قوله

ناوک چشم تو در هر گوشه	همچو من افتاده دارد صد قتیل

ناوک بمعنے تیر تیزی آید اینجا همین معنی ناوک چشم تجلی ذاتی قهاری مراد تعینات اسم المضل قتیل کشته قوله

نے مے و مطرب بفردوس مخوان	راحتی فی الراح لا فی السلسبیل

راحت من در شراب است نه در سلسبیل است قوله

یارب این آتش که بر جان من است	سرد کن زانسان که کردی بر خلیل

این آتش عشق زانسان روش خلیل ابراهیم ع قوله

پای ما لنگ است و منزل دور دست	(بس دراز) دست ما کوتاه و خرما بر نخیل

پای مالنگ است طاقت رفتار نه منزل دور دست مکان بس بعید دست ماکوتاه استعداد ماناقص خرما حصول مراد نخیل مراد محل خطر قوله

شاه عالم را بقا و عز و مال	باد و هر چیزے که خواهد زین قبیل

شاه عالم کنایه از مرشد قبیل نوع قوله

کس نداند گفت شعرے زین نمط	کس نیارد سفت درے زین قبیل

زین قبیل ازین قسم قوله

حافظ از سر پنجه عشق نگار	همچو مور افتاده زیر پاے پیل

غزل

اے برده دلم را تو بدین شکل و شمائل	پرواے منت نیست جهانے بتو مائل

برده اے فریفته بدین شکل و شمائل بدین طرز و شیوه مائل عاشق سوال اگر کسے گوید قافیه بیت دوم این غزل دبیت آخر این غزل با قافیه جمله ابیات دیگر چگونه صورت بندد جواب الف که درین قوافی آمده است حرف تاسیس است و تاسیس الفی است که میان او و روی یک حرف متحرک واسطه باشد چون شمائل و کامل چنانچه کمال اسمعیل صفاهانی گفته ے اے آنکه لاف میزنی از دل که عاشق است * طوطی لک از زبان تو با دل موافق است * شعراء عجم برخلاف فصحاے عرب تاسیس را واجب نمیدارند بلکه مستحسن میدارند چون سلمان گوید ے رفتند رفیقان و رسیدند بمنزل در خواب و غرورے تو هنوز اے دل غافل * نظام الدین گنجوی رح ے همه سختی از بستگی لازم است * چون در لشکنی خانه بر هیزم است قوله

وصف لب لعل تو چگویم بر قیبان	نیکو نبود معنی نازک بر جاهل

لب لعل همان لب مراد لطف و نیز ذات معنی نازک وصف لب جاهل کنایه از رقیب قوله

هر روز جلوه حسنت ز دگر روز فزون است — مه را نتوان کرد برو سے تو مقابل

زیرا که ماه بعد از بدر کاستے وارد قوله

دل بردی و جان بسید هست غم چه فرستی — چون نیک رفیقیم چه حاجت بمحصل

نیک رفیقیم اے نیک غم بیهیم محاصل طلب کردن غزل

به سحر چشم تو اے لعبت خجسته خصال — بمهر خط تو اے آیت همایون فال

تمامی باکه درین غزل است قسمیه است لعبت خجسته خصال معشوق آیت همایون فال محبوب قوله

بنوش لعل تو اے آب زندگانی من — برنگ و بوے تو اے نوبهار حسن و جمال

نوش تریاک و شیرین توتیا سرمه قوله

بگرد راه تو یعنی بسایهٔ امید — بخاک پاے تو یعنی برشک آب زلال

زلال شیرین قوله

بطیب خلق تو و نفحهٔ شمامهٔ گل — ببوے زلف تو و نکهت نسیم شمال

نفحه باد خوشبو قوله

بآن عقیق که ما راست مهر خاتم چشم — بآن گهر که شمار است در لسان مقال

خاتم انگشتری لسان زبان مقال گفتار قوله

بآن صحیفهٔ عارض که گشت گلشن چشم — بآن حدیقهٔ بینش که شد مقال خیال

صحیفه مصحف و تخته و نامه عارض رخساره گلشن گلزار بینش بینائی قوله

بسرو ماه نمایت بآفتاب بلند — بآستان رفیعت بآسمان جلال

رفیع بلند جلال بزرگی قوله

که در رضاے تو حافظ اگر التفات کند — بعمر باز نماند چه جاے مال و منال

که در رضاے تو حافظ این بیت جواب قسم ابیات بالا است بعمر باز نماند اے عمر فدا کند غزل

بعهد گل شدم از توبهٔ شراب خجل — که کس مباد ز کردار ناصواب خجل

عهد گل موسم بهار کنایه از مشاهدات و تجلیات و چون بمشاهدات تجلیات رسیدم در وقت زهد و پرهیزگاری که از عشق تائب بودم ازان توبه خجالت کشیدم چراکه آن وقت را نیز صرف عشق نکردم

وآن وقت عزیز را در بطالت ایسر برده‌ام و آن خجالت من بمرتبه رسید که کس از کردار ناصواب آنچنان خجل نگردد قوله

صلاح ما همه دام رهست و من زین بحث	نیم ز شاهد و ساقی بهیچ باب خجل

صلاح نیک اندیشی باب نوع و روش قوله

ز خون که رفت شب دوش از سراچه چشم	شدیم در نظر رهروان خواب خجل

سراچه پرده اینجا کنایه از پلکهاے چشم رهروان خواب اضافه بیانیه و رهروان مسافر چنانچه مسافر در شب نزول کند همچنان در شب خواب در چشم فرو می آید معنے آنست که از کثرت دموع خونی که در سراچه عیون جاری شده و خواب را مدخلے نداد و در روے آن مسافران که شب اینجا نزول میکردند شرمندگی روی داد

قوله تو خوبروی تری ز آفتاب شکر خدا	که نیستم ز تو در روے آفتاب خجل

چرا که از و بهتری را مے بینم قوله رواست نرگس مست ار فگند سر در پیش - نرگس مست کنایه از سالک طال اللسان که شد ز شیوهٔ آن چشم پر عتاب خجل که هر چند گرد شیوه اش جامی نشد قوله

بزیر لب ز چه رو جام زهر خنده زند	اگر نه از لب لعل تو شد شراب خجل

زهر خنده خنده که براے دفع خجالت کنند معنے این بیت آنست که زهر خندگی شراب و جام از انست که از لب لعل تو شراب شرمنده گردید قوله

بود که یار نپرسد گنه ز خلق کریم	که از سوال ملولیم و از جواب خجل

کریم نیک قوله

رخ از جناب تو عمریست تا نتافته ام	نیم بیاری توفیق ازین جناب خجل

تا هرگز توفیق الاعانة من الله قوله

ازان نهفته رخ خویش در نقاب صدف	که شد ز نظم خوشش لؤلؤ خوشاب خجل

صدف گوش ماهی قوله

حجاب ظلمت ازان بست آب خضر که گشت	ز نظم حافظ و این طبع همچو آب خجل

حجاب پرده ظلمت تاریکی قبله ابرو تیتو که مشاهده تجلی بید از ظلم چشم تجلی قهاری خویش آن شهید که از دست تو شد و مقتول بموجب من لصبه قتله ومن قتله فانا دیته ایست آثار و لایت کشور و آن هفتم حصه ربع مسکون و تمام ربع مسکون هفت اقلیم است منقسم بعدد هفت ستاره یکم منسوب بزحل

وآن ہند است دوم بمشتری وآن چین است سوم بمریخ وان ترکستان است چہارم بآفتاب وآن خراسان است پنجم بزہرا وآن ماوراء النہر ست ششم بعطارد وآن روم است ہفتم بقمر وآن بلخ است خراج حاصل قوله غزل

خوش خبر وادی لے نسیم شمال	که بما می رود زمان وصال

نسیم شمال بادے که از دست چپ وزد و مراد ازان مرشد میرود یعنے میرسد زمان وقت وصال پیوستن مراد ملاقات قوله

ما لسلمی و من بذی سلم	این جیراننا وکیف الحال

یعنے چیست مر سلمی راکه نام معشوقه است وکیست در موضع موسوم بذی سلم ازجہته آنکه سلم یعنی درخت کنار دروے بسیارست وکجااند ہمسائگان وچگونه است حال ایشان قوله

قصة الشوق لا انفصام لها	وصمت ههنا لسان مقال

قصه عشق نیست انقطاع مران رابس خاموش شد اینجا گفت وگو قوله

عرصه بزمگاه خالی ماند	از حریفان و رطل مالامال

رطل پیمانه قوله

سایه افگند حالیا شب ہجر	تا چه بازند شبروان خیال

شبروان خیال اضافه بیانیه وشبروان دزدان راگویند وبیشتر ظهور خیالات بشب است معنی آنست یعنی اکنون شب ہجر سایه افگنده وخانه دلم را بظلمات گوناگون آگنده تا دزدان خیال چه بازی نمایند وباد ورد سازند - قوله
عفت الدار بعد عافیة منہدم شد خانه بعد از منہدم شدن یعنی خوب منہدم شد فاسئلوا حالها عن الاطلال - پس پرسید شما حال آنخانه را از آثار سراہاے کہنه - قوله

ترک ما سوئے کس نمے نگرد	آه ازین کبریا و جاه وجلال

ترک معشوق نمی نگرد از غایت تکبر آه افسوس کبریا تکبر جاه مرتبه جلال بزرگی قوله

فی جمال الکمال نلت منی	صرف الله عنک عین کمال

یعنے در جمال وکمال تو یافتم آرزوہا را اے ترا در جمال وکمال دیدم بگرداند خدا از تو چشم زخم راکه در دقت کمال عارض مے شود قوله یا برید الحمی حماک الله اے قاصد مرغزار نگاه دارد ترا الله تعالے

مرحبا مرحبا تعال تعال خوش آمدی بیا بیا غزل

دارای جہان نصرت دین خسرو کامل ‖ یحیی بن مظفر ملک عالم و عادل

دارای شاہ ایران زمین پسر بہمن شاہ کہ اردشیر نیز نام داشت و اورا داراب و دارای اکبر نیز میگفتند و دارای اصغر پسر اوست و مادر دارا ہما بود دختر بہمن کہ بفتوی علماء آذر پرست دختر خود را بحبالۂ خود در آوردہ بود و اورا داراب ازان گویند کہ مادرش را بہمن وقت مردن پادشاہی دادہ بود و او اشتیاق پادشاہی بسیار داشت ازان جہتہ حملے کہ از بہمن داشت متواری میداشت و تولد ہم باخفا شد پسر را در صندوق نہادہ و جواہر فاخر دران داشت و چندے بیازوے مولود بستہ صندوق بر در آب انداخت و جارے را بتواری جاسوس کرد تا حالش بجہ انجامد صندوق برگازرگاہ رسید گازرے اورا واکردہ چون بچہ دولتمند دید با جواہر بسیار و پسر او فوت شدہ بود و شیر زن باقی بود اورا بخانہ بردہ بزن سپرد و پرورد و چون در آب اورا یافتہ بود داراب نام نہاد و چون سی سالہ شد حق تعالے اورا بشاہی رسانید و اورا دارای اکبر خواندندے و پسرش کہ بجنگ سکندر کشتہ شد دارای اصغر گفتندے و دارای اکبر فیلقوس قیصر روم را دستگیر کردہ و ہر سالے ہزار بیضہ زرین ہر یکے بوزن چہل مثقال بر وخراج نہادہ و دوازدہ سال ملک راندہ بود و بعدہ دارای اصغر ولی عہد شد من ابراہیم شاہی و نیز دارا دارندہ نصرت یاری قولہ

تعظیم تو بر جان و خرد واجب و لازم ‖ انعام تو بر کون و مکان فائض و شامل

فائض ریزندہ شامل در گیرندہ قولہ

روز ازل از کلک تو یک قطرہ سیاہی ‖ بر روے مہ افتاد کہ شد حل مسائل

تو خطاب بہ یحیی ابن مظفر یعنے روز ازل از کلک تو یک نقطہ سیاہی بر روے مہ افتاد کہ او را قضاء و قدر این شرافت دست داد کہ تاریخ جملہ مہمات عالم شدہ و حل چندین مسائل فقہی ازو گشتہ چون عدت زن شوہر مردہ و صوم و حج و زکوۃ وغیرہ قولہ

خورشید چو آن ہندوے سیہ دید بدل گفت ‖ اے کاش کہ من بودمے آن بندہ مقبل

ہندو خال و معروف و بندہ و دزد مقبل نیک بخت باعتبار آنکہ بر رو جا یافتہ قولہ

شاہا فلک از بزم تو در رقص و سماعست ‖ دست طرب از دامن این سلسلہ مگسل

بزم مجلس شراب و جشن طرب شادی و فرح زمزمہ سرود قولہ

چون دور فلک یکسره بر منہج عدلست　|　خوش باش که ظالم نبرد راه بمنزل

یکسره و سراسر منہج روشن بر منہج عدلست ہر یکے را بجزاے خود میرساند منزل مقصود قوله

حافظ قلم شاه جہان مقسم رزقست　|　از بہر معیشت مکن اندیشهٔ باطل

شاه جہان اللہ تعالی مقسم قسمت کنندہ معیشت تحصیل قوت باطل بیہودہ و این بیت مفید معنی توکل است وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِى الْاَرْضِ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا قال عم من شق شدقی ضمن رزقی و این وساوس ازراه فقر محض شیطانیست قال ان الشیطان یعدکم الفقر چون حال اینست دل را از اندیشه مالایعنی نگاه باید داشت و نظر بحق باید گماشت قال عم رزق العوام فی تعبہم ورزق الخواص فی تعبہم ے اینہمہ جد وجہد حاجت نیست ؛ الخیر روزیست میرسانندت غزل

رہروان را عشق بس باشد دلیل　|　آب چشم اندر رہش باشد سبیل

رہروان عاشقان دلیل راہنما سبیل وقف قوله

اختیاری نیست بدنامی ما　|　ضلنی فی العشق من یہدی السبیل

گمراه کرد مرا در عشق کسیکه ہدایت میکند راه را یعنی مرشدے که مرا در ظاہر پرستی شرائع می آموخت چون مرا شایان عشق دید در دل مرا بآتش عشق روشن ساخت که نزد شما ضلالتست و نزد ما عین ہدایت قوله

موج اشک ما کے آرد در حساب　|　آنکه کشتی راند بر خون قتیل

این گریه ما را کے وقعے و اعتبارے دارد قتیل عاشق قوله

آتش عشق بتان در خود بزن　|　ورنه از آتش گذر کن چون خلیل

یعنی عشق معشوقان حصول کن یا آتش تجلیات در دل خود روشن ساز قوله

یا بنه بر خود که مقصد گم کنی　|　یا منه پا اندرین ره بے دلیل

یعنی در سلوک عشق ہستی خود را پیش میار و این نکته را گوش دار که از سبب این مانع بمقصد نرسی و مقصود گم کنی و اگر این حالت نداشته باشی و خویش را میستر اشی در راه عشق قدم منه حاشا و کلا از جادہ شریعت تجاوز منما که سرسبر وبالست و موجب فساد و ضلال و نیز آنست که بخاطر خود بگذران که در راه بے رفیقی مبادا مقصد گم کنی بے ہادی و رہنما که مرد رہے و مرد راه نیندیشد از نشیب و فراز و بے دلیل قدم درین راه منه و عاقبت اندیشی و پیش و پس بینی از دست مده که مدار شریعت از دست مده

واگر پاکی بخاطر داشته باشی خلاف شریعت سر موند نستی معنے الرفیق ثم الطریق را بخاطر نہی و اتباع سلف قولا و فعلا از دست ندہی **قوله**

یار رسوم پیلبانان یاد گیر ۔ یا مده ہندوستان را یاد پیل

باید دانست که پیل چون بخواب میرود و زاد و بوم خود را بخواب مے بیند در بیداری بدمستی پیش گیرد تا ہمدران می میرد پس رسوم پیلبانان آنست که یکدم از و غافل نمیشوند و اورا ہمراد خود خفتن نمید ہند و اگر میرود زود معالجه میکنند یعنے چون عشق را بخود راه دادی از و زمانے غافل مباش و ہمگی ہمت بدو گمار و در شدائد صابر باش مبادا وطن یاد کرده باز از دل خیزد و ہستی تو بکمال نارسیده مستدرک گردد اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَعُوْذُبِكَ مِنَ الْحَوْرِ بَعْدَ الْكَوْرِ وَنُزُوْلِ الْبَلَاءِ عَلَى الْفَوْرِ **قوله**

حسن این نظم از بیان مستغنیست ۔ بر فروغ خور کسے جوید دلیل

خور آفتاب **قوله**

معجزه ست این شعر یا سحر حلال ۔ ہاتف آورد این سخن یا جبرئیل

معجزه انچه خلق را بدان عاجز کنند سحر حلال فصیح **ہاتف** فرشته آواز دہنده مراد القاء غیبی والہام جبرئیل وحی منزل **قوله**

آفرین بر کلک نقاشے که داد ۔ بکر معنے را چنین حسن جمیل

آفرین بمعنے تحسین نقاش نقش کشنده یعنے شاعر بکر معنے اضافه بیانیه مراد شعر نادر که الماس دیده خاطر ہیچ سخنوری نگردیده حسن فصاحت و بلاغت جمیل نیک بدل عوض بدیل شریک و نام خاقانی

قال و قیل سخن لا ینفع غزل

ساقی بیار باده که آمد زمان گل ۔ تا بشکنیم توبه که کردم میان گل

باده شراب محبت زمان گل آوان مشاہدات تجلیات تا بشکنیم توبه که کردم میان گل توبه که قبل ازین کرده بودم در ہنگام مشاہدات آنرا بشکنم **قوله**

کوری خار نعره زنان تا چمن رویم ۔ چون بلبلان نزول کنیم آشیان گل

کوری خار برائے کور کردن رقیب آشیان خانه مرغان **قوله**

در صحن بوستان قدح باده نوش کن ۔ کایات خوشدلی ہمه آمد نشان گل

ہ باقی اشعار را فقیر نشنید ۱۲

ل دگر در میان ست

ل بزیر از زمان

صحن بوستان مجلس مرشد کایات خوشدلی همه آمد نشان گل یعنی حصول عشق مایه همه فرحتهاست قوله

گل در چمن رسید مشو ایمن از فراغ | یار و شراب خواه و سرا بوستان گل

فراق

گل جوانی چمن بدن مشو ایمن از فراغ وقت از دست مده یار محبوب و مرشد شراب عشق سرا بوستان بوستان سراے و مجلس مرشد و آستان پیر قوله

حافظ وصال گل طلبی همچو بلبلان | جان کن فدای خاک ره باغبان گل

حافظ وصال گل طلبی اگر میخواهی که بوصل محبوب رسی بلبلان عاشقان کامل باغبان مرشد غزل

شممتُ رَوحَ وداد و شمتُ برقَ وصالُ | بیا که بوے ترا میرم اے نسیم شمال

بوئیدم من بوے خوش دوستی و نشان کردم من برق وصال را یعنی دیدم مشاهده تجلیات را بیا که بوے ترا می برم و طالب و جویاے توام اے نسیم شمال واے مرشد باکمال قوله

احادیا بجمال الحبیب قف وانزل | که نیست صبر جمیلم در اشتیاق جمال

الف ندائیه حادی سرود گوینده اے راننده و با بجمال زائده جمال جمع جمل و جمل شتر معنے آنست اے حدا کننده مرشتران حبیب را استاده شو و نزول کن که نیست مرا صبر جمیل در اشتیاق آن جمال رعنا سوال اطلاق لفظ حبیب و محبوب بحق تعالے در شرع نیامده جواب آنست که این اطلاق از راه وصفیه است نه علمیه قاضی بیضا می گوید وقتیکه ذات حق متصف باشد بصفتے پس اطلاق لفظی که دال بران صفت بود جائز است جواب دوم آنکه اطلاق یک اسم در شرع مصحح اطلاق مرادف اوست و اطلاق اسم ودود واقع شده پس اطلاق لفظ محب و محبوب نیز صحیح باشد قوله

شکایت شب هجران فرو گذار اے دل | بشکر آنکه برافگند پرده روز وصال

برافگند پرده روز وصال روز وصال پرده از میان برداشت قوله

بیا که پردهٔ گلریز هفت پردهٔ چشم | کشیده ایم بتحریر کارگاه خیال

چشم را چند طبقه است اول صلبی ـ دیگر مشیمی ـ دیگر شبکی ـ دیگر زجاجی ـ دیگر جلدی دیگر بیضی دیگر عنکبوتی ـ دیگر عنبی ـ دیگر قرنی ـ واین مجموع را حدقه گویند و گرد حدقه گوشتے است سپید و چرب آنرا ملتحمه گویند و قیل هفت پرده ـ اول صلبی ـ دوم مشیمی ـ سوم شبکی ـ چهارم عنکبوتی ـ پنجم عنبی ششم قرنی ـ هفتم ملتحمه ـ واین را گلریز گویند اگرچه در گلریزی همه شریک اند لیکن این را ازان گویند که نمود

بدوست کقوله تعالے انا زینا السماء الدنیا بزینة الکواکب اگرچه کواکب بهشتم فلک اند اما سبب
نمودار ہی بآسمان دنیا که آسمان اول است نسبت کنند کارگاہ کارخانه معنے آنست که اے یار بیا
که پردہ گلریز که از پردہاے چشم است بتحریر کارگاہ خیال برکشیده ایم و ہمیشه در تصور خیال میکوشیم
تا ترا دیده ایم۔ قوله

بجز خیال دہان تو نیست در دل تنگ — که کس مباد چو من واله خیال محال

والہ آشفته محال مشکل قوله

ملال مصلحتے می نمایم از جانان — که کس بجهد نماند ز جان خود بملال

مصلحتے براے مصلحت جان خود اے معشوق که بجاے جانان است قوله

قتیل عشق تو شد حافظ غریب ولے — بخاک ما گذرے کن که خون مات حلال

قتیل کشته غزل

ہر نکته که گفتم در وصف آن شمائل — ہر کو شنید گفتا لله در قائل

در بفتح و الشد نیکوئی خواجه میگوید در ستایش قول خود که من آن سرو گلزار را بغایت تعریف کرده ام ہر چیزے
که آن عارض و قامت را توصیف کرده ام بیان واقعست و ہر که شنید گفت مر خدا را است نیکوئی گوینده قوله

گفتم که کے ببخشی بر جان ناتوانم — گفت آن زمانه که نبود جان در میان حائل

گفتم یعنے مر آن معشوق را گفتم آن دمی آن وقت قوله

تحصیل عشق و رندی آسان نمود اول — جانم بسوخت آخر در کسب این فضائل

رفتن طریق عشق و محبت و ورزیدن شیوه صدق و مودت اگرچه آسان نما است اما بپایان رسانیدن
این امور در غایت صعوبت است و اشکال قوله

حلاج بر سر دار این نکته خوش سراید — از شافعی مپرسید امثال این مسائل

حلاج منصور حلاج این نکته سخن عشق شافعی نام امام شریعت امثال مانند ہا اینمسایل سخنان
عشق یعنے اہل حال دیگر اند و اہل قال دیگر اند اہل قال که از حال می لافند ہمه شیدو تر ہات می بافند
و ہر سخنے از اہل آن باید پرسید چنانچه سخن حکمت از حکیمان و سخن فقه از فقیهان و سخن نجم از نجومیان
ہمچنین سخن عشق از عاشقان قوله

در عین گوشه گیری بودم چو چشم مستت
اکنون شدم چو مستان بر ابروِ تو مائل

عین کمال چشم مستت خطاب بمحبوب مستان عاشق قوله

از آب دیده صدره طوفان نوح دیدم
وز لوح سینه نقشت هرگز نگشت زائل

یعنی بدل و هوش و گوش و بچشم آنچنان مشغوف جمال جهان افروز توام که روز از شب و شب از روز نمیدانم بالفرض اگر عالم را آب ببرد بخدا که خبرم نشود زیاده ازین چه تواند بود که از آب دیده صدره الخ - قوله

دل داده بیارے عاشق کشے نگارے
مرضیة السجایا محمودة الخصائل

مرضیة السجایا نیکو عادتها قوله

دردا که بر در خود بارم نداد دلبر
چندانکه از جوانب انگیختم وسائل

دردا افسوس قوله

ای دوست دست حافظ تعویذ چشم زخم است
یارب به بینیم آنرا در گردنت حمائل

آن را دست حافظ را غزل

هر کس که ندارد بجهان مهر تو در دل
حقا که بود طاعتِ او ضائع و باطل

مهر عشق حقا سوگند بحق باطل بیهوده قوله

گشتیم جهان را که به بینیم و ندیدیم
همچون تو کسے زیبا در شکل و شمائل

شکل صورت شمائل خصلتها قوله

بدر نسخه: ای زاهد خودبین زدر صومعه بگذر
آن دلبر من بین که بود میر قبائل

خودبین خود پرست زدر صومعه بگذر ترک زهد نما دلبر آنکه دلهای عشاقان بحسن و کرشمه برد

غزل ردیف المیم

الم یات للاحباب ان یترحم
وللناقضین العهد ان یتندم

آیا نرسیده است مر دوستانرا آنکه رحم کنند و شفقت کنند با دوستان و نرسیده است مر پیمان شکنندگان را که از شکستن عهد پشیمان شوند قوله

الم یاتهم انباء من فات عهدهم
وفی صدره نار الاسی تتضرم

آیا نیامد ایشانرا اخبار کسے که فوت کرد عهد دوستان را و شکست پیمان ایشانرا و حال آنکه در سینه او

آتش اندوه پشیمانی بنقض عہد زبانہ میزند یعنے از روے قرآن واحادیث نرسیدہ است بایشان
قصہ عہد شکنان کہ از عہد شکنی چنانست حال ناقصان قولہ

فیالیت قومی یعلمون بماجری　　علی جرح منهم فیعفوا و یرحموا

پس اے کاشکے قوم من بدانند بانچہ رفتہ است از ایشان برین جریح از ظلم و تعدی خود پس بخشند و رحم کنند قولہ

حکی الدمع منی والجوارح اضمرت　　فیا عجبا من صامت یتکلم

حکایت کرد یعنے آشکارا کرد راز من اشک من وحال آنکہ اعضا وجوارح من پوشیدہ داشتہ بودند اے
فعلی عجبی از خاموشی کہ سخن نمیگوید وافشاء راز صاحب خود میجوید قولہ

اتی موسم البروز واخضرت الربی　　ویرق خمرا والندامی ترنم

ربی جمع ربو بمعنے تل ترنم در اصل ترنموا این قسم قافیہ در اشعار عرب شائع است آمد موسم بہار
وسبز شد تلہا وتنک وصاف شد شراب ویاران ہم قدح می سرایند قولہ

ایا من فاق کل السلاطین سطوۃ　　ترحم جزاک اللہ والخیر یغنم

اے آنکہ غالب آمدہ بر ہمہ سلاطین از روے سطوۃ رحم کن جزا دہد ترا خدا وخیر را غنیمت دانند قولہ

بنی عم جودوا علینا بجرعۃ　　وللفضل اسباب بہا یتوسم

یعنی اے عم زادہا سخاوت کنید برما بہ بخشش یک جرعہ ومر بزرگی راست سببہا کہ بدان دیدہ میشود وفضل بونشان
دادہ میشود غنا اے برادران خداوند فضل وتوانگری بر فقیران جود وکرم کنید وبخشش در آئید
کہ فضل عبارت از جود است وکرم بجمع دینار ودرم قولہ

شہور بہا الافناء ویقتضی الغنا　　وفی شانہ عیش الربیع المحرم

شہور جمع شہر واین شہور خبر مبتدای مصدر ای ہذا شہور یعنے این ماہہا بسبب تاثیر آن دل
تقاضاے سرود می کند یا لے بیناز ہی وتوانگری می طلبد کہ نتیجہ آن عیش وجیش بود ودر سامان کہ
فقر ولی نداریم ودست قدرت ہیچ نداریم عیش بہار است حرام ودل دریاے دام قولہ

لکل من الخلان ذخر ومنۃ　　وللحافظ المسکین فقر ومغرم

یعنے ہر یکے را از دوستان ذخیرہاست کہ ہنگام عسرت بکار آید وخیرات وصدقاتست کہ دران جہان
بہجت افزاید ومر حافظ مسکین وفقیر را تاوانیست کہ باعث اضطرار است وفقر اختیاری سر بسر تاوانیست

ھ وزن اکثر ابیات این غزل درست نیست ودر اصل صحیح یافتہ نشد ۱۲

که باعث ننگ گذاری و موجب رسوائی وخواری غزل

زجام خضرمی نوشم زباغ وصل گل چینم	اگر برخیزد از دستم که با دلدار بنشینم

برخیزد از دستم میسر م آید قوله

سخن با ماه میگویم پری درخواب می بینم	مگر دیوانه خواهم شد درین سودا که شب تا روز

مگر تحقیق شب رحلت وقت مرگ قوله

تدرو طرفه میگیرم که چالاکست شاهینم	نه هرکو نقش نظمی زد کلامش دلپذیر افتد

نه هرکو یعنی نه هر شاعرے که او نقش نظمی زد شعرے گفت کلامش دلپذیر افتد سخنش مقبول باشد تدرو طرفه مراد مضمون نادر و معانی باریک شاهین طائر شکاری مراد طبیعت قوله

که مانی نسخه می خواهد ز نوک کلک مشکینم	وگر باور نمیداری رو از صورتگر چین پرس

صورتگر نقاش مانی نام نقاش رومی که بدروغ دعوی پیغمبری کرده و نقاشی را معجزه ساخته در عهد شاه بهرام هرمز شاه بود و هم بدست او کشته شد ۱۲ من ابراهیم شاهی قوله

که با جام و قدح هر شب حریف ماه و پروینم	رموز عشق و سرمستی ز من بشنو نه از حافظ

پروین ثریا غزل

همه آفاق پر از فتنه و شر مے بینم	اینچه شوریست که در دور قمر مے بینم

این غزل در شکایت زمانه و علامت قیامت گفته دور قمر این دور اخیر ادوار همه ستارگان سیاره است و دور هر هفت هزار سال است هزار تنها عمل آن ستاره و شش هزار دیگر بمشارکه شش ستاره و آدم ؑ هم در دور قمری است قوله

پسران را همه بدخواه پدر مے بینم	دختران را همه جنگ ست و جدل با مادر

جدل خصومت قوله

قوت دانا همه از خون جگر مے بینم	ابلهان را همه شربت زگلاب و قند است

خون جگر محنت و مشقت غزل

وانکه این غمکده آباد نکرده است منم	آنکه او فکر دل شاد نکرده است منم

این غمکده دنیا و دل و بدن دهم بخود کرده یعنے خموش فرهاد نام عاشق شیرین پس زانو نشستن

مراقبہ کردن و بادب نشستن ہادی ہدایت کنندہ مرشد ارشاد کنندہ ساحت پیرامون خانہ طرح انداختن از جاے دور و نیز آنچہ نقاشان براے رنگ آمیزی غزل

آنکہ پامال جفا کرد چو خاک راہم ۔ خاک میبوسم و عذر قدمش میخواہم

یعنی ہرچند آن ترک جفا کیش بادل ریش جور و ستم کند و ارا راحت میدانم از جور او شکایت نمیکنم بکوری رقیبان مباہات کنان میگویم آنکہ پامال الخ در پیش آن ماہ ستم کیش خود میگویم کہ ای سرو بوستان لطافت قولہ

من نہ آنم کہ بجور از تو بنالم حاشا ۔ چاکر معتقد و بندۂ دولتخواہم

ہمیشہ اندیشہ من این ست کہ چگونہ خدمت شایستہ کنم کہ مقبول طبع شریف تو باشد قولہ

بستہ ام در خم گیسوئے تو امید دراز ۔ آن مبادا کہ کند دست طلب کوتاہم

در ضمیر من غیر ازین نیست کہ بغیر از جناب تو مسکنے و ماواے ندارم عرضداشتی میکنم بدین مضمون کہ قولہ

ذرہ خاکم و در کوئے توام وقت خوش است ۔ ترسم اے دوست کہ بادے ببرد ناگاہم

اے زاہد خودبین کہ کار تو بجز تحقیر دردمندان نیست اگر خواہی کہ عظمت رندان خرابات مشاہدہ کنی قولہ

با من راہ نشین خیز و سوے مصطبہ آئے ۔ تا بہ بینی کہ در افلاک چہ صاحب جاہم

مصطبہ شراب خانہ بلغت بغدادیست عرصۂ افلاک اضافت بیانیہ قولہ

خوشم آمد کہ سحر خسرو خاور می گفت ۔ با ہمہ بادشہی بندۂ توران شاہم

شاہم بدرجہ کمالم بدانکہ تقدیر خیر و شر ہمہ بقدرۃ حق است پس بہترین طریقہ اینست کہ خموش و برین کہ معتقد تو نیستم اعتراض بکن اعتقاد من اینست کہ میگویم قولہ

صوفی صومعۂ عالم قدسم لیکن ۔ حالیا دیر مغانست حوالت گاہم
پیر میخانہ سحر جام جہان بینم داد ۔ و اندران آئینہ از حسن تو کرد آگاہم

جام جہان بین دل مصفا یا شراب از جہتہ ذکر ظرف و ارادہ مظروف اندران آئینہ اشارہ بجام جہان بین از حسن تو کرد آگاہم باعتبار لا یسعنی ارضی و لا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المومن پس ازین جمال دیروز آنماہ دلفریب در قباے حسن و ناز میخرامید و از غروری کہ داشت بفقیران نگاہ نمیکرد گفتم اے شاہ قولہ

مست بگذشتی و از حافظت اندیشہ نکن ۔ آہ اگر دامن حسن تو بگیرد آہم

غزل

بمژگان سیہ کردی ہزاران رخنہ در دینم ۔ بیا کز چشم بیمارت ہزاران درد برچینم

مژگان سیه کنایه از ظلمت تقصیرات چشم بیمار صفت چشم معشوق باعتبار کم نگاهی چه بیماررا خاصه ایست که بهرسو نگاه نمیکند واین صفت حوران است که هن قاصرات الطرف ومراد از چشم بینائی حق چون سالک بکمال رسد این صفت درو پدید آمده بود قال عم اذا اراد الله بعبد خیرا بصره بعیوب نفسه معنی آنست که خداوند البسبب تقصیر که از من بوجود آید اشاره بهلاک من در رسید که گفتی من عمل صالحا فلنفسه و من اساء فعلیها وما انا بظلام للعبید بیا که از بینائی واطلاع توان تقصیرات راکه مظهر عدم رضا تست ورخنه کرده است در دینم دشوک آلام از رهگذار خود برچینم وتوجه خویش راازان درکشم وخلیده راازپا برکشم و نیز مژگان سیه کنایه از عشق مجازی بود وچشم کنایه از عشق حقیقی شود وبیماری چشم تعریف او بود معنی آنست که آن محبوب حقیقی بمژگان سیاه خود که عشق مجازست هزاران رخنه در شمار آوردی ولباس دینداری که برتنم بود واز محبت مجازی پاره کردی بیا که از عشق حقیقی تو هزاران درد واندوه اختیار کنم واز مرتبه مجاز بپایه حقیقت روم شکر قرب چشم ذات وتجلی ــ شراب کنایه از مستی حرمان بے نصیبی آن اشاره بشکر این اشارت نے قوله

الا ای همنشین دل که یارانت برفت از یاد		مرا روزی مباد آندم که بے یاد تو بنشینم	

همنشین دل کنایه از محبوب حقیقی یاران کنایه از دوستان تصدیقی که در عالم عدم یار ومصاحب بودند برفت از یاد خطاب بحضرت حق است واگرچه فراموشی بدو جائز نبود اما از کمال استمالت چنین بر زبان مے آرد واز زبان عارفان در مقام استمالت حرفها بوجود مے آید دیگر از تقلید نمی شاید اے آنکه در دل ما جا کرده وهمنشین دل گشته ویاران قدیم خود را بفراموشی آورده مرا مباد آن روزے که بے یاد تو برآیم که حیات عارفان یاد حق است بکل نفس یخرج بغیر ذکر الله فهو میت الهی بیاد خودم ثابت دار ونیز دل بمعنی سر بود معنی آنست که اے بنده محرم راز واے مونس دم شاید که یاران قدیم خود را فراموش کرده وما دوستان را بفراموشی آورده پس از روے شفقت مے فرماید ودل بندگان را بخود میر باید که مرا روزی مباد که بے یاد تو بنشینم وفراموشیت گزینم که اگر یک لمحه حق در یاد بنده نباشد هرآینه حرف صورتش از لوح هستی تراشد قوله

جهان پیر است وبی بنیاد ازین فرهادکش فریاد		که کرد افسون ونیرنگش ملول از جان شیرینم	

نیرنگ مکر قوله

اگر بر جای من غیری گزیند دوست حاکم اوست		حرامم باد گر من جان بجای دوست بگزینم	[illegible]

اشکال آن ست کہ غیرت عاشقی تقاضا می کند کہ اگر دوست دیگرے را بر عاشق گزیند بران عاشق گران آید جواب آنست کہ این غیرت سوسنا کانست و غیرت عارفان آنست کہ معشوق اگرچہ دیگرے را برگزیند رواست کہ فیض او بہمہ عام است اما عاشق را باید کہ نظر بران غیر کہ برگزیدہ است نیند ازد و چون نظر بر غیر انداخت عاشق نیست عاشق آنست کہ غیر را در دل و چشم گنجایش نباشد **قولہ**

بیار ای باد شبگیری نسیمے زان عرق چینم	زتاب آتش دوری شدم غرق عرق چون گل

عرق خوی باد شبگیر باد صبا کہ ایصال رائحہ طیبہ بدو نسبت دہند و سبب شگفتگی ریاحین گلزار شود اینجا کنایہ از مرشد عرق چین مرکب نام عطر یست از عطریات خاصیہ او عرق چینی است اینجا کنایہ از محبوب معنی آنست کہ از تاب آتش جدائی ہمچو گل غرق عرق شد و پژمردہ ورق ورق شدم اے مرشد طریقہ و اے ہادی حقیقت نسیمے ازان محبوب حقیقی بیار و این غریق را ازین درطہ بر آرا اے بیان حقائق و معارف و طریق مشاہدہ بنما و می تواند کہ این بیت جوابیست بہ بیت بالا کہ کلام قدسی است **قولہ**

کہ غوغا میکند در سر خیال جنگ دوشینم	صباح الخیر زد بلبل کجائی ساقیا برخیز

صباح الخیر کلمہ ایست کہ ہنگام طلوع صبح معاشران بساقی می گویند و ساغر صبوحی ازومی جویند اینجا کنایہ از ولولہ محبت سنر و بلبل عبارت از دل سالک ساقی کنایہ از مرشد و غوغا بمعنے شور بود و خروش جنگ دوشین کنایہ از عہد الست معنی چنین باشد یعنی ولولہ عشق از عہد الست بر بکم قالوا بلی در سرم شور و غوغا میکند پردہ بپندار و عقدہ عفت خونخوار از پیش بصیرتم برخواست و عہدے کہ روز میثاق بحضرت حق بستہ ام از سر ہنگام آراست **غزل**

فلک را سقف بشگافیم و طرح نو در اندازیم نسیم عطر گردان را شکر در مجمر اندازیم	بیا تا گل برافشانیم و مے در ساغر اندازیم شراب ارغوانی را گلاب اندر قدح ریزیم

ارغوانی سرخ عطر بکسر بوئے خوش و نیز قسمے از خوشبوی مجمر عود سوز **قولہ**

کہ در پیشت غزل خوانیم و در پایت سر اندازیم	بیا جانا منور کن بروئیت مجلس ما را

بروئیت تا بمعنے خود **قولہ**

بیا کاین داوریہا را بہ پیش داور اندازیم	یکے از عشق می لافد دگر طامات می بافد

طامات سخنان از چپ و راست داوریہا حکومت و قضیہ داور حق تعالے۔ **قولہ**

چو در دست است رودی خوش بزن مطرب سرودی خوش ‏ ‏ ‏ که دست افشان غزل خوانیم و پاکوبان سر اندازیم

پاکوبان رقص کنان قوله

صبا خاک وجود ما بآن عالیجناب انداز ‏ ‏ ‏ بود کان شاه خوبان را نظر بر منظر اندازیم

صبا باد شرقی اکثر اوقات بشیراز وزد لغایت لطیف و موافق طبع خلائق است ۱۲ من ابراهیم شاهی منظر جای نظر انداختن قوله

بهشت عدن اگر خواهی بیا با ما به میخانه ‏ ‏ ‏ که از پای خمت یکسر بحوض کوثر اندازیم

عدن نام بهشتی از در ابیض قال عم ان الجنة ثمانیة اولها دار الجلال وهی من لولوء ابیض وثانیها دار السلام وهی من یاقوت احمر وثالثها جنت الماوی وهی من زبرجد اخضر ورابعها جنت الخلد وهی من ذهب اصفر وخامسها جنت النعیم وهی من فضة وسادسها جنت الفردوس وهی من ذهب احمر وسابعها من یاقوت احمر وثامنها جنات عدن وهی من درة بیضاء وهی مشرفة علی الجنان کلها کوثر نام جوئیست در بهشت انا اعطیناک الکوثر غزل

بگذار تا بشارع میخانه بگذریم ‏ ‏ ‏ کز بهر جرعهٔ همه محتاج این دریم

شارع شاهراه شارع میخانه اضافه بیانیه قوله

روز نخست چون دم رندی زدیم و عشق ‏ ‏ ‏ شرط آن بود که جز ره این شیوه نسپریم

روز نخست روز الست این شیوه عشق قوله

جائیکه تخت و مسند جم میرود بباد ‏ ‏ ‏ گر غم خوریم خوش نبود به که می خوریم

جم بفتح اگر با خاتم و نگین و بلقیس و ماهی و امثال آن افتد سلیمان مراد بود و اگر بمقابل آئینه و سد و امثال آن بود سکندر مراد بود و اگر مقابل پیاله و شراب بود جمشید بود و چون ازین چیزهای مسطوره هیچ چیز نبود هرچه مقتضای محل بود همان مراد بود اما درینجا سلیمان مراد است مسند جای سند و فرش که بگسترانند گویند که مسند سلیمان سه فرسخ در سه فرسخ بگستردندی قوله

تا بو که دست در کمر او توان زدن ‏ ‏ ‏ در خون دل نشسته چو یاقوت احمریم

تا بو یعنی باشد دست در کمر او توان زدن ای بوصال او رسیدن یاقوت جواهریست سرخ و نیز زرد و کبود و از همه سرخ نیکوتر و همه جواهر بشکند و بگذارد مگر یاقوت رمانی هرکه با خود دارد از طاعون ایمن بود و نام خطی و باستعاره لب معشوق بود ۱۲ من ابراهیم شاهی قوله

شوریدگان بحالت و رقصند در سماع ۔ ما نیز هم بشعبده دستے بر آوریم

شوریدگان دیوانگان عاشقان شعبده بازی و رقص قوله

از جرعهٔ تو خاک زمین در و لعل یافت ۔ بیچاره ما که پیش تو از خاک کمتریم

خاک زمین کنایه از سالک در و لعل یافت بر تبه رسید که مخرج لعل و در گردید قوله

زان پیشتر که عمر گرانمایه بگذرد ۔ بگزار تا قیامت روے تو بنگریم

گرانمایه قیمتی و بیش بها و نفیس قوله

حافظ چو ره بکنگرهٔ کاخ وصل نیست ۔ با خاک آستانهٔ این در بسر بریم

کاخ کشک غزل

بارها گفته ام و بار دگر مے گویم ۔ که من گم شده این ره نه بخود مے پویم

بارها یعنی بسیار این ره اشاره بشعر نه بخود می پویم نه بهواے نفسانی میگویم قوله

در پس آئینه طوطی صفتم داشته اند ۔ انچه اُستاد ازل گفت بگو مے گویم

مراد از آئینه دل مصفا استاد ازل حق تعالےٰ گفت الهام نمود درین بیت تقلیب است تقدیر کلام چنین هست که طوطی صفت مرا داشته اند در پس آئینه اُنچه اُستاد ازل گفت بگو می گویم یعنی من از کسوت اختیار برآمده ام و مرا هیچ نوع اختیار نیست اختیار از ان حق است و این بیت حافظ در ستایش خود فرموده کما قال عم انا سید ولد ادم ولا فخر و آیة ما کان لبشر ان یکلمه الله الا من وحی او وراء حجاب شاهد این حال است یعنی من بحکم الشعراء تلامیذ الرحمن هرچه می گویم از الهام حق است نه چون شعراء عوام که گفتار شان محض آموزش نفس و شیطان کما قال الله والشعراء یتبعهم الغاوون الم تر انهم فی کل واد یهیمون و نیز در پس بمعنے مقابل ست پس چرخه نفرین گرفتند بیش ٭ و رسم است که چون طوطی را آموزانند مقابل طوطی آئینه بردارند و آموزاننده پس آئینه نشسته آواز کند طوطی عکس خود را در آئینه می بیند و آن آواز از و پندارد و در سخن آید قوله

من اگر خارم اگر گل چمن آرائی هست ۔ که ازان دست که می پروردم میرویم

خار بد گل نیک چمن آرا باغبان مراد حق تعالےٰ ازان دست بنوعے در وشے قوله

دوستان عیب من بیدل حیران مکنید ۔ گوهرے دارم و صاحب نظرے می جویم

گوہر مراد دل مصفا قولہ

اگرچہ باد لق ملمع مے گلگون عیب ست | مکنم عیب کزو رنگ ریا می شویم

دلق ملمع ہستی مستعار مکنم نکنید مرا رنگ ریا ہستی مستعار قولہ

خندہ وگریۂ عشاق زجاے دگرست | مے سرایم بشب ووقت سحر می مویم

زجاے دگرست بسبب عشق است قولہ

حافظم گفت کہ خاک درِ میخانہ مبوی | گو مکن عیب کزین مشک ختن می بویم

میخانہ عالم عشق من مشک ختن می بویم معائنہ تجلی حق مینمایم غزل

بشری اذا السلامۃ حلت بذی سلم | للہ حمد معترف غایت النعم

بشارت است وقتیکہ سلامہ حلول کرد در ذی سلم کہ موضعے است کہ درو ے سلم یعنے گنار بسیار ست مرخدا راست سپاس وستایش کسے کہ اعتراف نمایندہ بود نہایت نعمتہارا کہ بوے رسیدہ باشد یعنے آن حلول سلامۃ در ذی سلم بمنزلہ حصول نعمتہا است قولہ

پیمان شکن ہر اینہ گردد شکستہ دل | ان العہود عند ملیک النہی ذمم

پیمان شکن عہد شکن عہود عہدہا ملیک خداوند نہی خرد ذمم ذمہ یعنے عہد شکن البتہ شکستہ دل شود چہ عہد وپیمان نزد خداوند عقل ذمہ ورعایت پیمان نزد ارباب خرد لازم قولہ

در نیل غم فتاد وسپہرش بطعنہ گفت | الآن قد ندمت وما ینفع الندم

نیل بکسر رودیست از کشور زنگبار بمصر بگذرد چون فرعون از عہد حق برگشت وبالشکر خویش در نیل غرق شد بصد خواری معنے آنست کہ آن عہد شکن در نیل غم افتاد سپہرش بطعنہ این ندا داد کہ اکنون پشیمان شدی وحال آنکہ نفع نمیکند پشیمانی این مضمون تلمیح است بکریمہ الآن وقد عصیت قبل وکنت من المفسدین قولہ

ساقی بیا کہ دور گلست وزمان عیش | پیش آر جام وہیچ مخور غم زبیش وکم

ساقی کنایہ از مرشد وروح ودل وخود قولہ

بشنو ز جام بادہ کہ این زال نوعروس | بسیار کشت شوہر چون کیقباد وجم

زال نوعروس دنیا زال بطوالت ایام وعروس باعتبار آرایش کیقباد نام شاہے ایران زمین

جم جمشید ذکر او بالا مرقوم شد **قوله**

حافظ بکنج میکده دارد قرارگاه | کالطیر فی الحدیقة واللیث فی الاجم

مانند مرغ در باغ و شیر در بیشه **غزل**

بی تو ای سرو روان باگل و گلشن چکنم | زلف سنبل چه کنم عارض سوسن چه کنم

آه کز طعنهٔ بدخواه ندیدم رویت | نیست چون آئینه ام روی ز آهن چکنم

یعنے چون روی تو آئینهٔ من نیست آئینهٔ آهن چه کار آید **قوله**

شاه ترکان[۱] چو پسندید و بچاهم انداخت | دستگیر ار نشود لطف تهمتن چه کنم

شاه ترکان افراسیاب تهمتن رستم مراد مرشد درینجا این قصه بر سبیل اجمال چنین است که بیژن که در خدمت افراسیاب[۲] می بود اتفاقاً با دخترش محبتے واقع شد شبے هر دو را در خلوت یافتند این خبر بافراسیاب رسانیدند افراسیاب بیژن را گرفته در چاه محبوس کرد اقارب بیژن این خبر را برستم رسانید رستم بالشکر خویش از شهر خود برآمد در شهر افراسیاب در چاهے که بیژن را اسیر کرده بودند بمشعلها در آمد و بیژن را برآورده همراه خود برد معنے آنست که چون مرا حضرت حق باقتضاء حکمت بالغه دانسته در چاه دنیا انداخت اگر مرشد کامل دستگیری نکند وازین چاه زندان رهائی ندهد که خلاص تواند ساخت اگر سائلے سوال کند مرشد با تهمتن که بممانعت اسباب بیژن را از چاه زندان خلاص ساخته چه مشابهت دارد بر قبول آن که توجه کمار و که مرشد در کمال اطاعت حق بود هر چه کند باراده او کند گوئیم این تشبیه من بعض الوجوه است نه من کل الوجوه و اینچنین در کلام فصحا کثیر الوقوع است پس تشبیه مرشد به تهمتن محض در رستگاری بود و موافقت و مخالفت منظور نشود و معهذا ارباب قرب را منزلے است که چنین و چنان کنند و در بعضے تقدیرات مرضی حق را فهمیده مخالف آن شوند حق سبحانه نیز مرضیات ایشان را فهمیده رقوم لوح محفوظ را محو میگرداند و بطورے که اراده ایشان است به ثبت میرساند کقوله یمحو الله ما یشاء و یثبت وعنده ام الکتاب بگوش هوش بشنوا ے مقبول اولوا الالباب و میتواند که شاه ترکان کنایه از صفات قهریه حق بود و تهمتن کنایه از صفات لطفیه کما جاء فی الحدیث القدسی سبقت رحمتی علی غضبی وفی الحدیث النبوی صلعم اللهم انی اعوذ بک منک ای اعوذ بلطفک من قهرک و میتواند که مراد از شاه ترکان نفس باشد معنے آنست که چون نفس مرا در چاه هوا و هوس انداخت اگر لطف روح

[۱] شاه ترکان کنایه از حق ۱۲

[۲] در قصه است افراسیاب ... بود بلکه برادر ... در نواح او رفته بود ۱۲

مانند رستم که بیژن را از چاه برآورد دستگیر نگردد حال من چون شود و قصه رستم و بیژن در بیت شاه ترکان سخن مدعیان می شنود مذکور شد قوله

برو ای زاهد و بر دردکشان خورده مگیر ... کار فرمای قدر میکند این من چه کنم

دردکشان عاشقان خورده مگیر عیب مکن کار فرمای قدر حق تعالی این اشارة بدردکشی قوله

مددی گر بچراغی نکند آتش طور ... چارهٔ تیره شب وادی ایمن چه کنم

چراغ روشنی آتش طور تجلی وادی ایمن نام بیابانے در بیت المقدس قوله

برق غیرت که چنین میجهد از پردهٔ غیب ... تو بفرما که من سوخته خرمن چه کنم

باید دانست که چون غیرت دامنگیر عاشق است و نمیخواهد که معشوق بدیگرے ملتفت شود معشوق را هم غیرت میشود و نمیخواهد که عاشق او بدیگرے نگرد چنانچه نقل است که چون درد عاشقی دامنگیر وقت ابراهیم ادهم گردید ترک دنیا نموده طالب محبوب خود گردید روزے در کنج نشسته مشغول محبوب خود بود که پسرش خورد بود چون بسلطنت رسید روزے بار زوے تمام نزد پدر آمد و سلام کرد ابراهیم گفت تو بر کدام دینی گفت بر دین محمدی گفت الحمد لله گفت قرآن دانی گفت بلے گفت الحمد لله ابراهیم خواست که برود پسرش نگذاشت محبت در دل ابراهیم اثر کرد همدرین آواز آمد که یا ابراهیم تدعی محبتنا و تحب غیرنا ابراهیم از غایت محبت گفت الهی اغثنا یا این را بردار یا مارا الحجر این سخن پسرش بیفتاد و همانجا جان بداد زهے غیرت معشوقی که با عاشقان خود چنین میکند ازینجاست ع برق غیرت که چنین میجهد قوله

حافظا خلد برین خانهٔ موروث منست ... اندرین منزل ویرانه نشیمن چه کنم

موروث ابا عن جد منزل ویرانه دنیا نشیمن نشست غزل

بازآی ساقیا که هوا خواه خدمتم ... مشتاق بندگی و دعاگوے دولتم
آنجا که فیض جام سعادت فروغ تست ... بیرون شدن نمای ز ظلمات حیرتم

یعنے هدایت نمودن خاصه جام سعادت فروغ تست پس میخواهم که مرا ازین ظلمات حیرت که دنیا و عالم کثرت است برآری و بمقام سراسر نور که عالم قرب و وحدت است رسانی قوله

هرچند غرق بحر گناهم ز شش جهت ... تا آشنای عشق شدم ز اهل رحمتم

تا آشنای عشق شدم لیکن ازان وقتے که آشنای عشق شدم قوله

ہیچم مکن برندی و بدنامی اے فقیہ　|　کاین بود سرنوشت ز دیوان فطرتم

فقیہ دانشمند سرنوشت حکم ازلی۔ قولہ

مے خور کہ عاشقی نہ بکسب ست و اختیار　|　این موہبت رسید ز دیوان فطرتم

کسب سعی موہبت بخشش دیوان فطرة روز ازل قولہ

من کز وطن سفر نگزیدم بعمر خویش　|　در عشق دیدن تو ہوا خواہ غربتم

ہوا خواہ دوستدار و طالب غربت مسافرت قولہ

دورم بصورت از در دولتسرای دوست　|　لیکن بجان و دل ز مقیمان حضرتم

بصورت باعتبار جسم یا بسبب جسم قولہ

گردم زنے ز طرۂ مشکین آن نگار　|　فکرے کن اے صبا ز مکافات غیرتم

گردم زنے اگر دعوی عشق او کنی و طالب مے باشی طرہ مشکین جذبہ عشق صبا مراد علما و زاہد۔
مکافات بدلہ یعنے اے صبا اگر میخواہی کہ میان طرہ مشکین او عشق کنی از مکافات غیرت من فکرے کن قولہ

دریا و کوہ در رہ و من خستہ و ضعیف　|　اے خضر پے خجستہ مدد کن بہمتم

ضعیف ناتوان پے خجستہ مبارک قدم ہمت توجہ غزل

بغیر ازین کہ بشد دین و دانش از دستم　|　بیا بگو کہ ز عشقت چہ طرف بربستم

دانش علم ظاہیر ؎ مرا ز دانش من نیست بہرۂ چہ عجب ٭ ز رنگ خویش نباشد نصیب حنا را ٭ قولہ

اگرچہ خرمن عمرم غم تو داد بباد　|　بخاک پاے عزیزت کہ عہد نشکستم

غم کنایہ از عشق بخاکپاے تو باد قسمیہ عہد نشکستم خللے در عہد نیاوردہ ام قولہ

چو ذرہ گرچہ فقیرم ببین بدولت عشق　|　کہ در ہواے رخت چون بمہر پیوستم

ببین بدولت عشق بدولت عشق کہ دارم نظر کن) ہوا محبت و آرزو چون چگونہ قولہ

بیار بادہ کہ عمریست تا من از سر مہر　|　بکنج عافیت از بہر عیش ننشستم

عمریست مدتیست کنج گوشہ از دست عشق یعنے بسبب و بطفیل عشق قولہ

اگر ز مردم ہشیاری اے نصیحتگو　|　سخن بخاک میفگن چرا کہ من مستم

نصیحت تو با من بمنزلہ بخاک انداختن است چہ بست را نصیحت سودے ندہد غزل

بعزم توبه سحر گفتم استخاره کنم　　بهار توبه شکن میرسد چه چاره کنم

عزم قصد استخاره طلب خیر و نیز معروف قوله

بدور لاله دماغ مرا علاج کنید　　گر از میانهٔ بزم طرب کناره کنم

بزم طرب مجلس میخواری قوله

ز روے دوست مرا چون گل مراد شگفت　　حوالهٔ سر دشمن بسنگ خاره کنم

ز روے دوست بسبب مشاهده دوست چون گل مراد شگفت حصول مراد گردید خاره قسم سنگست قوله

بتخت گل بنشانم بتے چو سلطانے　　ز سنبل و سمنش ساز طوق و یاره کنم

تخت گل دل سالک طوق انچه در گردن افگنند از زر و نقره یاره دست برنجن یعنے بر تخت گل محبوبے نشانم همچون بادشهان و زیورهاش از گل پوشانم و معنے حقیقی آنست که دل از محبت مجازی گل وار شگفته و از جمال خویش هیچ نهفته محبوب حقیقی را سلطان وار بران بنشانم و از تسبیح و تهلیلش محلے گردانم و قول سبحانک لا اله الا انت برزبان رانم قوله

گداے میکده ام لیک وقت مستی بین　　که ناز بر فلک و حکم بر ستاره کنم

ستاره ستارگان قوله

نه قاضیم نه مشایخ نه محتسب نه فقیه　　مرا چه کار که منع شراب خواره کنم

مشائخ صاحب مشیخه منع باز داشتن اشکال این بیت آنست که امر معروف و نهی منکر بر هر کس بقدر او واجب است ؎ گرت نهی منکر برآید ز دست نشاید چو بے دست و پایان نشست ؎ وگر دست قدرت نداری بگوے ؎ که پاکیزه گردد باندرز خوے ؎ چو دست و زبان را نماند مجال ؎ بهمت نمایند مردی رجال قال الله وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ و نهی منکر از دولتمندان بدست باید و از علما بزبان و از فقرا بدل باینکه آنرا مکروه دانند و از ته دل خواهند که آن منکر بطرف شود جوابش آنست که منع کردن شرابخواره یعنی باز داشتن او از شراب خوردن وران متصور است که کسے بدست آزار رساند یا شخصے بزبان گوید که گفته او محل خوف آن بود که اگر گفته او را قبول نخواهم کرد بدست آزار خواهد رسانید چنانچه حال قاضی و مشائخ و فقیه است و هرگاه من از ایشان نیم پس برمن باز داشتن آن شراب خوار از خوردن فرض نیست یعنی واجب برمن کراهت قلبی و آنرا بجامی آرم قال عم من رای منکم منکرا فلیغیر بیده وان لم یستطع فبلسانه وان

لم یستطع فبقلبه و فی ذلک العوام تمغا بفتح نشان وداغے کہ برران اسپ نهند ساز استعداد
برگ اسباب خانه معاش زندگی وقوت قوله

هرا که نیست ره ورسم لقمه پرهیزی	همان به است که میخانه را اجاره کنم

همان به است بهتر همانست قوله

زباده خوردن پنهان ملول شد حافظ	ببانگ بربط و نے رازش آشکاره کنم

ببانگ بربط ونے بطریق علانیه واشتهار غزل

به تیغم گر کشد دستش نگیرم	وگر تیرم زند منت پذیرم
کمان ابروے مارا گو مزن تیر	که پیش دست و بازویت بمیرم

کمان ابرو معشوق قوله

غم گیتی چو از پا یم در آورد	بجز ساغر نباشد دستگیرم

از پا یم در آورد عاجز و پریشان ساخت دستگیر مدد و معاون نفیر آواز عرش تختے است از جوهر سبز
داو را چهار صد هزار رکن و میان هر رکن هشتاد هزار ساله راه قوله

برا ے اے آفتاب صبح امید	که در دست شب هجران اسیرم

آفتاب صبح امید معشوق قوله

بفریادم رس اے پیر خرابات	بیک جرعه جوانم کن که پیرم

پیر خرابات مرشد قوله

چو طفلان تا کے این زاهد فریبے	بسیب بوستان وشهد و شیرم

سیب بوستان کنایه از زهد شهد و شیر صلاح وتقوی یعنی بسیب بوستان وشهد و شیر مرا همچو طفلان
تا کے زاهد فریبی دهی و چیزها ے محقر مرا از خود و در را شکنی اے مرا تا کے همچو زاهدان طفل فریب از خود
بغیر ے اندازی و مجاز را در پیش نظر جلوه گر سازی بذکر غیر مبر یاد خود مرا ز ضمیر - قوله

بسوز این خرقه تقوی تو حافظ	که گر آتش شوم در وے نگیرم

نگیرم اثر نکنم غزل

برو اے طبیب از سر که ز سر خبر ندارم	بخودم دمے رها کن که ز خود خبر ندارم

بعیادتم قدمے نہ کہ زبیخودی شوم بہ	مے ناب نوش وہم دہ کہ غم دگر ندارم

عیادت رفتن بہ بیمار پرسی نوش شیرین و آب حیات و تریاک ناب خالص بے آمیزش قولہ

زذہب کنند زیور بزرت کشند دربر	من بینوای مضطر چہ کنم کہ زر ندارم

ذہب زر زیور پیرایہ بینوا مفلس مضطر بیقرار غزل

تو ہمچو صبح و من شمع خلوت سحرم	تبسمے کن و جان بین کہ خون ہمی سپرم

التبسم دندان سپید کردن و نیز قسمے از اقسام خندہ قولہ

چنین کہ در دل من داغ زلف سرکش تست	بنفشہ زار شود تربتم چو درگذرم

بنفشہ نام گل تربت گور درگذرم بمیرم قولہ

بر آستان امیدت کشادہ ام در چشم	کہ یک نظر فگنی چون فگندی از نظرم

یعنے منتظریم و امید آن داریم یکنظر یک نگہہ فگندی از نظرم ہیچ نگاہے بحال من نکنی قولہ

چہ شکر گویمت اے خیل غم عفاک اللہ	کہ روز بیکسی آخر نمیروی ز سرم

خیل سپاہ عفاک اللہ نگاہدارد ترا اللہ تعالے نرگس مست چشم ہست تنگنا و تنگچہ
و تنگی ہر چیزے دراہ تنگ غزل

تا سایۂ مبارکت افتاد بر سرم بیدار در زمانہ ندیدی کسے مرا	دولت غلام من شد و اقبال چاکرم در خواب اگر خیال تو گشتی مصورم

مصور خیال کردہ شدہ قولہ

من عمر در غم تو بپایان برم و لے	باور مکن کہ بے تو زمانے بسر برم

باور اعتبار قولہ

گفتی بیار رخت اقامت بکوے ما	من خود بجان تو کہ ازین کوی نگذرم

اقامت ایستادن بجان تو قسم بجان تو. غزل

چرا نہ در پے عزم دیار خود باشم	چرا نہ خاک کف پاے یار خود باشم

عزم قصد دیار ولایت قولہ

غم غریبی و غربت چو بر نمے تابم	بشہر خود روم و شہریار خود باشم

دل از محبوبی غم دل بپیوند خوش ... ندارم [illegible]

[illegible]

[illegible]

غریبی مسافرت چو بر نمے تابم تحمل نمیتوانم گرد شهریار بادشاه روزگار که بتقصر خود بزرگترین از بادشاهان بود و نیز شهریار قوله

زمحرمان سراپردهٔ وصال شوم ... زبندگان خداوندگار خود باشم

سراپرده سراچه بادشاهان قوله

همیشه پیشهٔ من عاشقی و رندی بود ... دگر بکوشم و مشغول کار خود باشم

پیشه کسب و هنر و طریق قوله

چو کار عمر نه پیداست باری آن اولی ... که روز واقعه پیش نگار خود باشم

روز واقعه روز مرگ قوله

زدست بخت گران خواب و کار بی ساماں ... اگر کنم گلهٔ راز دار خود باشم

گران خواب خفته راز دار خود باشم باکسے نگویم قوله

بود که لطف ازل رهنمون شود حافظ ... وگرنه تا ابد شرمسار خود باشم

شرمسار شرمنده غزل

چلسال رفت بیش که من لاف میزنم ... کز ساکنان دیر مغان کمترین منم

درین بیت اظهار محبت میکند که محبت ما امروزینه نیست بلکه ازلیه است قوله

هرگز بیمن عاطفت پیر مے فروش ... ساغر تهی نشد ز مے صاف روشنم

یمن فرخندگی عاطفت مهربانی ساغر دل مے محبت و عشق یعنی اداء شکر این تا توانم کرد که هرگز قوله

از یمن عشق و دولت رندان پاکباز ... پیوسته صدر مصطبها بود مسکنم

رندان عاشقان صدر پیشگاه مصطبه شرابخانه مسکن جاے سکونت یعنے از بسکه عین محبت و محض مودت بودم لاجرم هر کجا که صاحب سلوک جمع می شدند مرا التعظیم میکردند و بلند تر از همه نشاندند قوله

در شان من بدرد کشی ظن بد مبر ... کالوده گشت خرقه و لے پاک دامنم

درد کشی میخواری و طریقه ملامتیه و محبت مجازی خرقه ظاهر قوله

شهباز دست پادشهم یارب از چه حاست ... از یاد برده اند هواے نشیمنم

شهباز باز سپید پادشه حق تعالے هوا محبت و آرزو نشیمن آشیان مرغان و جاے نشستن و آن مقام کہ

همیشه آنجا باشند یعنی من مرغ دست پرور جناب حقم اما تعجب آنست که مسکن اصلی خود را چرا فراموش کرده‌ام اینچه غفلت و بیخبری است که بر من مستولی گشته قوله

حیف است بلبلے چو منی اندرین چمن	با این لسان عذب که خامش چو سوسنم

بلبلے چو منی چون من بلبلے اندرین چمن دنیا و وجود عذب شیرین یعنے هر دم مرا حسرت و اشتیاق زیاده میشود بجانب اصلی که مکان وصل نیست مرغ روحم که مشتاق جانانست میخواهد که درین گلستان باشد مے گویم که حیف است قوله

آب و هوائے پارس عجب سفله پرور است	کو همرهے که خیمه ازین خاک برکنم

پارس این وجود و دنیائے فانی همدم محب و موافق قوله

نوران شه خجسته که در من یزید فضل	شد منت مواهب او طوق گردنم

من یزید بازار در عرب رسمے است که چون شخصے چیزے بفروشد و شخصے قیمتش مقرر کند و صاحب کالا بران قیمت قرار نگیرد گویند من یزید قوله

حافظ بزیر خرقه قدح تا بکے کشی	در بزم خواجه پرده ز کارت بر افگنم

پرده ز کارت بر افگنم کارت آشکارا کنم غزل

حجاب چهره جان میشود غبار تنم	خوشا دمے که ازین چهره پرده بر فگنم

یعنے بموجب وجودک ذنب لا یقاس بها ذنب همین جسم ست که میان عاشق و معشوق حائل است و دوست را بدوست رسیدن نمی دهد وقتیکه طائر روح عاشق از قفص عنصری بپرید بدوست رسید و درین تمنا مرگ است بموجب فتمنوا الموت ان کنتم صادقین و نیز خود گفته است ؎ میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست ؛ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ قوله

چنین قفص نه سزائے من خوش الحان ست	روم بگلشن رضوان که مرغ آن چمنم

چنین قفص کنایه از وجود عنصری گلشن رضوان عالم وحدت و اطلاق قوله

عیان نشد که چرا آمدم کجا بودم	دریغ و درد که غافل ز کار خویشتنم

در بیان تحیر میگوید که چندانکه رعنائی در زیبائی من خوب ترے بینی حیرانی و سرگردانی من در کار خویش افزون تر مے دان که نه مرا از نفس بے بنیاد خود خبرے و نه از آثار مبدا و معاد اثرے بغفلت وقتے قصد تمام

کردم و بحمام رفتم انجا صورتے دیدم با قامتے تمام بر در آن حمام نقش کرده باخود گفتم صورت بدین رعنائی و شخصے بدین زیبائی زالقین است که براے مصلحتے نگاشته اند و هر آئینه بجهت مهمش داشته اند این حکایت را از هر نوع گره می بستم که صورت زبان حال برکشاد و گفت اے غافل اگر شکلے دارم اما در کار خود مشکلے دارم ۵
هر چند که رنگ و بوے زیباست مرا ❊ چون لاله رخ و چو سرو بالاست مرا ❊ معلوم نشد که در خانه خلق ❊ نقاش من از بهر چه آراست مرا ❊ بر در حمام برهنه شدم همه خلق بر من میگذرند شب و روز قایم منم زرد و سیم ❊ دیگران می برند مدتے شد که رو بدیوار آورده ام و حیران مانده ام و هیچ در نمی یابم که آمیختن این رنگ چرا و انگیختن این نقش چه ۵ مبادا که ناگاه خاکم کنند ❊ وزین روے دیوار پاکم کنند ❊ نه از بود خود هیچ سودے مرا ❊ نه اندر حقیقت وجودے مرا ❊ شب و روز در محنت واندهم ❊ نه هر نوع خود را بنه میدهم ❊ ندانم که نیم من درین رهگذر ❊ نه از آمدن نه ز رفتن خبر ❊ اگر نیستم چیست این رنگ و بوے ❊ وگر هستم آخر چه چیزم بگوے ❊ درین خاکدان باد بیموده ام ❊ همه عمر جز نقش ننموده ام ❊ از جمله حقائق عشق یکے اینست که محقق وجود خود را بعینه چون نقش بر دیوار ببیند و از وجود و اوصاف خویش اصلا جز رسمے و اثرے ندارد که النهایة هو الرجوع الی البدایة چنانچه در بدایت بحانه نابود خویش متمکن بود نهایت کار نازیبا بود خود رفتن است از ینجاست که عیان نشد الخ قوله

چگونه طوف کنم در فضاے عالم قدس
چو در سراچه ترکیب تخته بند تنم

طوف سیر فضا میدان سراچه سراے خورد سراچه ترکیب دنیا تخته بند مقید قوله

مرا که منزل حورست مسکن دماوے
چرا بکوے خراباتیان بود وطنم

منظر جاے نظر و محل منزل جاے فرود آمدن چرا مرکب از چه و را خراباتیان اهل دنیا قوله

اگر ز خون دلم بوے عشق مے آید
عجب مدار که همدرد نافه ختنم

نافه معروف ختن ولایتے است شکخیز از ترکستان منسوب بخوبرویان قوله

طراز پیرهن زرکشم مبین چون شمع
که سوزهاست نهانی درون پیرهنم

طراز نقش و نگار قوله

بیا و هستی حافظ ز پیش او بردار
که باوجود تو کس نشنود ز من که منم

او کنایه بحافظ غزل

حاشا که من بموسم گل ترک مے کنم
من لاف عشق میزنم این کارے کے کنم

حاشا دو رباد سالک گفته اگر ناز و نعیم عالم را همه بیکبار بر محب عرضه کنند اگر کام جانش بجرعه ازان شراب ناب شیرین شده بجوے نخواهد خرید و بیشک این کیفیت را ترجیح خواهد نهاد بر دنیا و ما فیها چنانکه گوید حاشا الخ قوله

مطرب کجاست تا همه محصول زهد و علم	در کار چنگ و بربط و آواز نے کنم

وازین هر نے که محب کرده است معلوم میشود که نزد او مقصود اصلی کلی آن کیفیت است و بس باقی الطفیل آن کیفیت گفته مطرب کجاست الخ

ب ـ نابکذا فی الاکل ۱۲

از قال و قیل مدرسه حالی دلم گرفت	یک چند نیز خدمت معشوق و مے کنم

از قیل و قال گفتگو مدرسه جای تعلیم علم حالی الحال دلم گرفت ملول شد قوله

کو پیک صبح تا گلہ ہاے شب فراق	با آن خجسته طالع فرخنده پے کنم

عاشق را خلوتے است که با در و دیوار راز گوید اگرچه کتمان عشق لازم است اما او نمیتوان کرد بنا بران باصبا میگوید کو پیک صبح تا گلہ ہاے شب دراز ؛ خجسته مبارک قوله

از نامه سیاه نترسم که روز حشر	با فیض فضل او صد ازین نامه طے کنم

روزے رسول م با اصحاب در کوچهاء مدینه مے گذشت زنے سوگند داد که بخانه وے نزول فرمایند چون در آمدند دید که آتشے افروخته بود و اولاد او گرد آتش بازی میگردند گفت یا نبی الله ام ارحم بعباده ام انا باولادی فرمود بل الله ارحم الراحمین قالت انزانی یا رسول الله احب ان القی ولدی فی النار فکیف یلقی الله عبده فیها و هو ارحم الراحمین پس رسول عم گفت هکذا اوحیٰ ازینجاست از نامه سیاه الخ و عاقل باید که بر فناے دنیا و بیمهری دهر مطلع شود و با دوستان بمدارا زندگانی کند وازین نکته گوش کند که قوله

مے کو بود در زمانه وفا جام مے بیار	تا من حکایتے جم و کاوس کے کنم

کاوس کے کیکاوس نام بادشاہے و قبیل نمرود را گویند و قبیل فرعون را قوله

این جان عاریت که بحافظ سپرد دوست	روزے رخش ببینم و تسلیم وے کنم

تسلیم سپردن غزل

حالیا مصلحت خویش دران مے بینم	که کشم رخت بمیخانه و خوش بنشینم	وقت

حالیا الحال مصلحت نیک اندیشی قوله

جام مے گیرم و از اہل ریا دور شوم
یعنی از اہل جہان پاکدلی بگزینم

جام مے گیرم در عشق مشغول شوم و از اہل ریا دور شوم از صحبت مرائیان دور شوم اہل دل کسے کہ اطلاع بر مغیبات دارد کنایہ از مرشد کامل قوله

بسکہ در خرقۂ سالوس زدم لاف صلاح
شرمسار از رخ ساقی و مۓ رنگینم

ساقی محبوب حقیقی مۓ رنگین شراب عشق و محبت قوله

سر بآزادگی از خلق برآرم چون سرو
گر دہد دست کہ دامن ز جہان برچینم

گر دہد دست اگر میسر آید و حاصل گردد دامن ز جہان برچینم اعراض از جہان کنم قوله

دل و جانم بخیال سر زلف تو بسوخت
ور گوا بایدت اینک نفس مشکینم

سر زلف اشارت بجذبہ عشق و محبت گوا شاہد نفس مشکین کلمات عشق انگیز قوله

بر دلم گرد ستمہاست خدارا مپسند
کہ مکدر شود آئینۂ مہر آئینم

مکدر تیرہ آئینہ دل مصفا مہر آئین چون آفتاب قوله

سینۂ تنگ من و بار غم او ہیہات
مرد این بار گران نیست دل مسکینم

مرد لائق برداشتن بار گران غم عشق و غم ہجر قوله

بندۂ آصف عہدم دلم آزردہ مکن
کہ اگر دم زنم از چرخ بخواہد کینم

دم زنم بگویم بخواہد کینم عوض کین من کشد غزل

خرم آن روز کزین منزل ویران بروم
راحت جان طلبم وز پے جانان بروم

سالکے را کہ نفس امارہ اش بصفت اطمینان متصف شد و روح او را از عالم بالا کششے پیدا آمد زبان اشتیاقش بدین ترانہ مترنم میشود خرم آنروز الخ قوله

دلم از وحشت زندان سکندر بگرفت
رخت بربندم و تا ملک سلیمان بروم

زندان سکندر کنایہ از شہر شیراز کہ در زمان سکندر زندانخانہ بود و نیز گویند سکندر در انجا مدفون است و ملک سلیمان کنایہ از شہر یزد کہ یزد در عہد خواجہ بنسبت بلاد دیگران در کمال رفاہیت بود و اہالی آن شہر خواہان قدوم حضرت بودند و خواجہ نیز آرزوے سکونت آن داشتند و ہموارہ حاکم آنرا می ستودند

چنانکه گفته ~ اے صبا با ساکنان شہر یزد از من بگوے ﴿ کاے سر ناحق شناسان گوے میدان شما ﴾ دمے تواند کہ سکندر ارادہ از حاکم خود کردہ کہ اخلاق او خواجہ را بتنگ آوردہ و سلیمان کنایہ از حاکم شہر دیگر میکند کہ متحلی بانصاف بود و دست جود و کرم مے کشود و خلوص اعتقاد در شان اہل اللہ می نمود چنانچہ خود گوید ~ سخنگوئی و خوشخوانی نمی ورزند در شیراز ﴿ بیا حافظ کہ ما خود را بملک دیگر اندازیم ﴾ و زندان سکندر بحکم الدنیا سجن المومن عبارت از دنیا بود و ملک سلیمان کنایہ از ملک حقیقة شود و در مجاز ہم اگرچہ حقیقت پرستی اما چون تقییدی دارد مقامات منحصر ست نسبتے بزندان ہمیدارد و حقیقة ملکی است بی پایان در جہاتش نگنجد و مقاماتش بتحریر و تقریر نسنجد بملک سلیمان نسبت کرد و سکندر ہر چند کہ عالم کبیر بود گروہے بہ پیغمبریش مے ستود اما نزد سلیمان چہ وزن میمود ہمچنان مجاز در جنب حقیقة ہیچ قدر ندارد اگرچہ در مقام خود نمود داری مے آرد و نیز میگوید چند درین محنت آباد دنیا بنشینیم وقت آن شد کہ بحکم کل شئی ہالک الا وجہہ لہ الحکم والیہ ترجعون ازین مقام ادنے بعالم بالا رجوع کنیم قولہ

	اگرچہ دانم کہ بجاے نبرد راہ غریب		من ببوے خوش آن زلف پریشان بروم	

بوے امید و توقع محبت میگوید کہ از وطن اصلی کہ جدا شدہ ام بمنزلہ آن مسافرم کہ ناگاہ بشہر غربت در آمدہ باشد و رو و راہے نمیداند و در چار سوے شہر منتظر باشد کہ از کجا آشناے رسد تا دست گیرد و راہنما شود باوجود اینہمہ میگوید کہ درین سفر گرچہ دانم بجاے الخ قولہ

	چون صبا با دل بیمار و تن بیطاقت		بہواداری آن سرو خرامان بروم	

میگوید اشتیاق وصل جانان نہ بمرتبہ الیست کہ بتقریر آید باوجود اینہمہ ضعف بدن کہ در ہجران ردے جانان مراست میخواہم کہ چون صبا الخ قولہ

	در رہ او چو قلم گر بسرم باید رفت		با دل زخم کش و دیدۂ گریان بروم	

یعنے چرا نروم ہمیشہ در ہواے کوے جانان امید روے جانان کہ مشاہدہ باکمال او میسر گردد در رہ ہمچو قلم الخ زخم کش مجروح آرے یکچند در کوے زہد و ورع مے بودم باز ہواے کوے زندان خمارخانہ محبت آتش شوق در دل و جان ناتوانم افگند با خود گفتم کہ قولہ

	نذر کردم کہ اگر غم بسر آید روزے		تا در میکدہ شادان و غزلخوان بروم	

بسر آید آخر شود میکدہ عشق شادان شادی کنندہ غزلخوان سرود گویندہ قولہ

تازیان را چو غم حال گرانباران نیست
پارسایان مددے تا خوش و آسان بروم

تازیان عربیان و عربی گویان مراد سلف که آسوده اند در جوار قرب حق و قرب حق را العرب ازان گفته که بیت الله در ملک عرب رو داده پارسایان کنایه از مرشدان دین معنی آنست سلف را چون غم حال گرانباران نیست که از کشاکش دوران رسته اند و بجوار قرب مولا پیوسته لے مرشدان دین مددے فرما تا شادان دران راه درایم و چون اہل تحقیق گفته اند که بے پیر مرد اگر چه سکندر زمانی این راہے است که بیدلیل نتوان رفت سالک گاه رفتن اشاره بدین طریق کرده که قوله

در چو حافظ نبرم ره ز بیابان بیرون
همره کوکبهٔ آصف دوران بروم

کوکبه فوج دوران زمانه آصف دوران مرشد غزل

خیال روے تو گر بگذرد بگلشن چشم
دل از پئے نظر آید بسوی روزن چشم

گلشن چشم اضافه بیانیه النظر نگریستن قوله

بیا که لعل و گهر در نثار مقدم تو
ز گنج خانهٔ دل میکشم بمخزن چشم

لعل و گهر اشاره باشکهاے سرخ و سفید مقدم پیش آمدن گنج گوشه خانه دل اضافه بیانیه مخزن جاے خزانه مخزن چشم اضافه بیانیه قوله

سزاے تکیه گهت منظرے نمے بینم
منم ز عالم و این گوشهٔ معین چشم

سزاے لائق گوشه معین چشم اضافه بیانیه قوله

سحر سرشک روانم سر خرابی داشت
گرم نه خون جگر میگرفت دامن چشم

سحر بامداد سرشک اشک قوله

نخست روز که دیدم رخ تو دل میگفت
اگر رسد خللے خون من بگردن چشم

نخست روز روز اول قوله

ببوے مژده وصل تو تا سحر همه شب
براه باد نهم شمع چراغ روشن چشم

منتظر باشم قوله

بمردمی که دل دردمند حافظ را
مزن بناوک دلدوز مردم افگن چشم

بمردمی قسم مروت آدمی ناوک دلدوز چشم باصطلاح شان کنایه است از مواخذه باخلاق تقصیرات

ازسالک معنے آنست کہ سوگند آدمیت و مردمی کہ در دوستان باشد و باد نے تقصیرے کہ از یکے بوجود آید دیگرے را دلش بخراشد دل دردمند حافظ را بناوک دلدوز مردم افگن کہ عبارت از چشم است مزن اے باطلاع تقصیرے کہ ازو باقتضائے بشریت ظاہر شود در مواخذہ میفگن سبقت رحمتی علے غضبی را کار فرما ناوک چشم را این اشارت منا غزل

خیز تا از در میخانہ کشادی طلبیم
بر ور دوست نشینم و مرادے طلبیم

میخانہ سے عالم عشق اے پسر میخانہ الیست ٭ کز شرابش عقل کل دیوانہ الیست ٭ کشاد کشایش کار

زاد راہ حرم دوست نداریم مگر
بگدائے ز در میکدہ زادے طلبیم

زاد توشہ میکدہ ہمان خانہ قولہ

لذت داغ غمت بر دل ما باد حرام
اگر از جور غم عشق تو دادے طلبیم

غم کنایہ از عشق جور غم عشق شدائد عشق داد انصاف قولہ

اشک آلودہ ما گرچہ روانست ولے
برسالت سوے او پاک نہادے طلبیم

رسالت پیغام فرستادن پاک نہاد نیک ذات قولہ

تا بود نسخہ عطرے دل سودازدہ را
از خط غالیہ سای تو سوادے طلبیم

عطر بکسر بوے خوش سودازدہ دیوانہ غالیہ عطریست بغایت لطیف قولہ

چون غمت را نتوان یافت مگر در دل شاد
ما بامید غمت خاطر شادی طلبیم

شاد نے غم قولہ

بر در مدرسہ تا چند نشینی حافظ
خیز تا از در میخانہ کشادے طلبیم

مدرسہ جاے تعلیم علم غزل

خیال روے تو در کارگاہ دیدہ کشیدیم
بصورت تو نگارے ندیدیم نہ شنیدیم

کارگاہ جاے کار خرامان خرامندہ زادمی برمیدیم سرگشتہ عالم شدیم غنچہ گل ناشگفتہ ظلمت تاریک آبحیات کنایہ از مشاہدہ ہوائے آرزو چراغ روشنی غزل

خیز تا خرقۂ صوفی بخرابات بریم
دلق طامات ببازار خرافات بریم

صوفی اینجا کنایہ از صوفی مرائیست کہ بجز لباس چیزے ندارد خرابات عالم فنا کہ عشق است

۴ این غزل در نسخ موجودہ نیست ۱۲

زرق د

ونیز توحید که نسب واضافت را در آنجا گذر نیست نشانے داده اند از خرابات که التوحید اسقاط الاضافات دلق طامات وجود فانی واعمال ریائی وقیل وقال لایعنی بازار خرافات میخانه خرافات سخنان بیهوده وپریشان قوله

تا همه خلوتیان جام صبوحی گیرند		چنگ صبحی بدر پیر مناجات بریم

خلوتیان خلوت نشینان مراد زاهدان صبوحی شرابے که بامداد خورند قوله

ور نهد در رهِ ما خار ملامت زاهد		از گلستانش بزندان مکافات بریم

مکافات بدله وعوض تان ضمیر جمع حاضر عمر تان بادا قوله

قدر وقت ار نشناسد دل وکارے نکند		بس خجالت که ازین حاصلِ اوقات بریم

خجالت شرمندگی اوقات وقتها قوله

فتنه می بارد ازین سقف مقرنس برخیز		تا بمیخانه پناه از همه آفات بریم

فتنه حادثه سقف فلک مقرنس بنا مدور که برد بنرد بان بروند وسقف مقرنس کنایه از آسمان ست قوله

سوے رندان قلندر بره آورد سفر		دلق پشمینه وسجاده لطامات بریم

طامات سخنان بیهوده از جیب در است قوله

با تو آن عهد که در وادی ایمن بستیم		همچو موسے ارنی گوے بمیقات بریم

وادی ایمن نام بیابانے قوله

در بیابان فنا گم شدن آخر تا چند		ره بپرسیم مگر پے بمهمات بریم

بیابان فنا عشق وسلوک گم شدن بے هادی رفتن ره بپرسیم مرشدی طلبیم پے بمهمات بریم بمقصد فائز گردیم قوله

خاک کوے تو بصحرائے قیامت فردا		همه بر فرق سر از بهر مباهات بریم

مباهات بایکدگر فخر کردن قوله

حافظ آب رخ خود بر در هر سفله مریز		حاجت آن به که بر قاضی حاجات بریم

سفله کنایه از درویش مقلد قاضی حاجات بر آرنده حاجات حق تعالے غزل

در خرابات مغان گر گذر افتد بازم		حاصل خرقه وسجاده نمے در بازم

خرابات مغان کنایه از مقام عشق و توحید حاصل خرقه و سجاده زہد و صلاح قوله

حلقۂ توبه چو زہاد گر امروز زنم　　خازن میکده فردا نکند در بازم

یعنے اگر چون زاہدان امروز گرفتار زہد مانم واز حصول عشق خالی باشم خازن میکده اضافه بیانیه مراد عشق و حق تعالے فردا قیامت نکند در بازم بار ندہد مرا قوله

در چو پروانه دہد دست فراغ البالی　　جز بدان عارض شمعی نبود پروازم

دہد دست میسر آید کام مقصود قوله

صحبت حور نخواہم که بود عین قصور　　با خیال تو چرا باد گرے پردازم

و در بعضے کتب ذکر یافته که اگر در وقت استغراق حور و بہشت را در نظر بیارد جائز باشد و چون ازان استغراق باز آید انچه حق تعالے ستایش آن نموده مقرر دارد ہمچنین گفته کمال خجندی ؎ گرچه پرہیز از بہشت و حور در شرعست دور * در روایت دیده ام فتوی و تقوی دیگر است * یعنے چون در استغراق باشد نظر بر حور بہشت کند فتوی است اما تقوی دیگر است قوله

سر سودائے تو در سینه بماندی پنہان　　چشم تر دامن اگر فاش نکردی رازم

سر خیال عشق و محبت تر دامن گنہگار و معیوب و ملوث در چیزے فاش آشکار قوله

ماجرائے دل سرگشته نگویم با کس　　زانکه جز تیغ غمت نیست کسے ہمسازم

ماجرا قصه گذشته دمساز محب و موافق قوله

مرغ سان از قفس خاک ہوائے گشتم　　بامیدے که مگر صید کند شہبازم

سان مانند قفص وجود ہوائے بامیدے شہباز باز سفید کنایه از حق تعالے و نیز عاشق و عارف کامل

قوله　گر بہر موے سرے برتن حافظ باشد　　ہمچو زلفت ہمه را در قدمت اندازم

؎ جان خواہم از خدا نه یکے بلکه صد ہزار * تا صد ہزار بار بمیرم برائے یار * غزل

دیده دریا کنم و سیل بصحرا فگنم　　وندرین کار دل خویش بدریا فگنم

وندرین کار کنایه از اشکباری قوله

خورده ام تیر فلک باده بده تا سرمست　　عقده در بند کمر ترکش جوزا فگنم

معنے آنست که اے مرشد از گردش سپہر کج رفتار خسته ام باده محبت بده تا سرمست گشته در بند کمر ترکش جوزا

عقدے بگنم تا صاحبش کہ عطار دست از تصرف باز ماند و دلتنگی و مضرتے بکس نرساند قوله

جرعۂ جام برین بحر روان افشانم | غلغل چنگ درین گنبد مینا فگنم

بحر روان فلک و نیز دل غلغل شور و غوغا گنبد مینا آسمان قوله

مائیہ خوشدلی آنجاست کہ دلدار آنجاست | میکنم جہد کہ خود را مگر آنجا فگنم

مگر بمعنے شک استعمال کنند و بمعنے یقین و تمنے قوله

بند برقع بکشا اے مہ خورشید لقا | تا چو زلفت سر سودا زدہ در پا فگنم

سودا زدہ یعنی دیوانہ سودہ نیک کہنہ قوله

حافظا تکیہ بر ایام چو سہو است و خطا | من چرا عشرت امروز بفردا فگنم

فردا روز آیندہ غزل

دی شب بسیل اشک رہ خواب میزدم | نقشے بیاد روے تو در آب میزدم

رہ خواب میزدم رفع خواب مے نمودم قوله

ابروے یار در نظرم خرقہ را بسوخت | جامے بیاد گوشۂ محراب میزدم

خرقہ را بسوخت وجود فنا کرد قوله

روے نگار در نظرم جلوہ مینمود | وز دور بوسہ بر رخ مہتاب میزدم

مہتاب کنایہ معشوق قوله

ہر مرغ فکر کز سر شاخ طرب بجست | باز ش ز طرۂ تو بمضراب میزدم

ہر مرغ فکر مضمون طرہ موے پیچیدہ کہ محبوبان بر دوش میگذارند مضراب بکسر زخمہ و حلقہ چوب کہ کبوتران را بدان گیرند و تیر گز قوله

نقش خیال روے تو تا وقت صبحدم | بر کارگاہ دیدۂ بیخواب میزدم

کارگاہ کارخانہ قوله

ساقی بصوت این غزلم کاسہ میگرفت | میگفتم این سرود و مے ناب میزدم

ناب بے آمیزش و خالص۔ قوله

خوش بود وقت حافظ و فال مراد و کام | بر نام عمر و دولت احباب میزدم

احباب دوستان غزل

دوستان وقت گل آن به که بعشرت کوشیم ｜ سخن پیر مغانست بجان می نوشیم

وقت گل ایام بهار کنایه از ایام جوانی عشرت عشق ومحبت پیر مغان عارف کامل سخن پیر مغان اشارة بمضمون مصرع اول قوله

نیست درکس کرم و وقت طرب میگذرد ｜ چاره آنست که سجاده بمی بفروشیم

نیست درکس کرم هیچکس توجهی نمیکند وقت طرب میگذرد وقت حصول معرفت از دست میرود طرب شادی وفرح چاره علاج سجاده کنایه از زهد ویار رسائی مے عشق ومحبت قوله

خوش هوائیست فرح بخش خدایا بفرست ｜ نازنینے که بروئیش مے گلگون نوشیم

خوش هوا کنایه از دنیا وجوانی نازنینے معشوقے کنایه از مرشد که بروئیش مے گلگون نوشیم که در پیش او حصول عشق نمائیم قوله

گل بجوش آمد و از مے نزدیمش آبے ｜ لاجرم ز آتش حرمان هوس می جوشیم

گل کنایه از دل وموسم جوانی حرمان بے نصیبی قوله

ارغنون ساز فلک رهزن اهل هنر است ｜ چون ازین غصه ننالیم وچرا نخروشیم

ارغنون نام سازے ساخته افلاطون ارغنون ساز فلک اضافه بیانیه رهزن راه زننده مراد در پے آزار غزل

دوش بیماری چشم تو ببرد از دستم ｜ لیکن از لطف لبت صورت جان می بستم

بیماری چشم کم التفاتی چه چشم بیمار را خاصه الیست که هیچ یک نمیگراید واین صفت حوران است که هن قاصرات الطرف لم یطمثهن انس قبلهم ولا جان لطف پاکیزگی ومهربانی لب مراد لطف ؎ لب که شیرین جوے شد لطف خدا است ؛ باغ جان زآب او نشو ونما ست ؛ ببرد از دستم اے بیقرار ساخت مرا صورت جان می بستم یعنے چشمه اشتحیات مینمودم قوله

عشق من با خط مشکین تو امروزی نیست ｜ دیر گاهست کزین جام هلاهل مستم ｜ هلالی

خط مشکین عالم صفات دیرگاهی است مدتیست هلاهل زهرے سخت که در زبان بکشد جام هلاهل کنایه از عشق قوله

عافیت چشم مدار از من میخانه نشین　　که دم از خدمت رندان زده ام تا هستم

عافیت چشم مدار یعنی امید عافیت که تندرستی و زہد است میخانه نشین عاشق رندان عارفان و عاشقان قوله

بعد ازینم چه غم از تیر دل آندوز حسود　　که بمحبوب کمان ابروے خود پیوستم

تیر دل اندوز حسود طعنه حاسد که بمحبوب کمان ابروی خود پیوستم چون بمحبوب خود واصل شده ام قوله

در ره عشق از آنسوے فنا صد خطر است　　تا نگوئی که چو عمرم بسر آمد رستم

خطر ترس عمرم بسر آمد مردم و فانی شدم رستم خلاص شدم قوله

بوسه بر درج عقیق تو حلالست مرا　　که بافسون جهان مهر تر انشکستم

بوسه حصول ذوق درج عقیق دہن مراد از دہن سر مخفی ست عارفان کین گوہر جان سفته اند ۰ سر مخفی را دہانش گفته اند ۰ معنے آنست که حصول نمودن ذوق از سر مخفی تو سزاوار ماست که عاشقانیم چرا که بمکر و فریب جهانیان مهر تر انشکسته ایم و عهدے که با تو بسته ام متخلل نساخته ام قوله

آن مه لشکریم غارت جان کرد و برفت　　آه اگر عاطفت شاه نگیرد دستم

لشکری غارت گر و ستم پرور و محبوب را آن مه لشکری ازان گفته که غارت گری و ستم پروری پیشه محبوبان و ہم شیوه لشکریان گردد و قتیکه ہر دو بیکجا جمع شود آفت بر آفت بہم رسد یعنی شخصے که ہم محبوب بود و ہم لشکری بود آفت بر آفت افزاید و در بازار محبوبان رونقی دیگر پدید آید شاه کنایه از مرشد معنے آنست که آن محبوب لشکری برفت و دل ما را غارت کرد و رفت یعنی ہر چه در دل سوائے محبتش بود رفت و خود را از نظر گاه بعیبت (کذا فی الاصل) آه اگر مرشد دستم نگیرد و مر القبولیت خویش نه پذیرد قوله

رتبت دانش حافظ بفلک بر شده بود　　کرد غمخواری بالاے بلندت پستم

رتبت مرتبه بفلک بر شده بود یعنی بر فلک رفته بود لفظ بر زائده آید خصوصاً در جائیکه ما قبلش دریا بر بود ست بدریا در منافع بیشمار است ۰ یعنی در دریا نفع بسیار است ست بمادر بر انگشت خود میگزید غزل

دوش سودائی رخش گفتم ز سر بیرون کنم　　گفت کو زنجیر تا تدبیر این مجنون کنم

دوش شب گذشته سودا عشق گفت اشاره بمعشوق این مجنون کنایه از قائل قول مصرع اول است ازانکه میخواهد که ازین نعمة عظمے کناره گیرد قوله

قامتش را سرو گفتم سر کشید از من بخشم　　دوستان زین راست می رنجد نگارم چون کنم

کج اندازند

جفا عهد وفا

دل ازان صنم

زین دست ازین قسم قوله

نکتهٔ ناسنجیده گفتم دلبرا معذور دار　　عشوهٔ فرما تا من طبع را موزون کنم

نکتهٔ ناسنجیده اشارة باآنکه قامتش راسرو گفتم دلبرا معذور دار جانمن مواخذه مکن عشوهٔ را فرماے توجهے برما گمار ونظرے درکار ما کن قوله

زردروئی میکشم زان طبع نازک بیگناه　　ساقیا جامے بده تا چهره را گلگون کنم

زردروئی میکشم ازانکه مبادا ازین بیهوده گوئی ملول شود ساقی کنایه ازحق بموجب وسقهم ربهم شرابًا طهورا جامے بده شوق ومحبت عطا نما قوله

اے نسیم حضرتِ سلمیٰ خدارا تا بکے　　ربع را برهم زنم اطلال را جیحون کنم

سلمیٰ نام معشوقهٔ عرب خدارا بواسطهٔ خدا ربع بفتح منزل اَطلال نشان سراپاے کهنه جیحون نام جوئے قوله

منکه ره بردم بگنج حسن بے پایان دوست　　صد گداے همچو خود رابعد ازین قارون کنم

گنج مشاهده غزل

درخرابات مغان نور خدا مے بینم　　وین عجب بین که چه نورے زکجا مے بینم

بدان که محقق راهمه جا شهود ست چه درمسجد وکنشت وچه درخرابات والتفات ایشان بمظاهر حسینه هم ازینجاست چنانچه مغربی گوید ؎ منکه درصورت خوبان همه او مے بینم ＊ تو مپندار که من روے نکو مے بینم ＊ مغربی انچه تواش میطلبی درخلوت ＊ من عیان برسر هر کوچه وکو مے بینم　قوله

جلوه برمن مفروش اے ملک الحاج که تو　　خانه مے بینی ومن خانه خدا مے بینم

جلوه برمن مفروش اظهار عظمت وبزرگی خود برما مکن ملک الحاج سرور حاجیان خانه مے بینی نظر تو بخانه کعبه است خانه را مے بینی من خانه خدا مے بینم نظر من بحقیقة اصلی است قوله

خواهم از زلفِ بتان نافه کشائی کردن　　فکر دور ست همانا که خطا مے بینم

زلف بتان عشق معشوقان نافه کشائی کردن حصول حقائق ومعارف نمودن خطا ضد ثواب قوله

کیست دُردی کش این میکده یارب که درش　　قبلهٔ حاجت ومحراب دعا مے بینم

دُردکش دُرد کشنده قوله

هردم از روی تو نقشی زده ام راه خیال | با که گویم که درین پرده چها می بینم

هردم نقشی از روی تو زده مرا منصب و رتبه قوله

نیست در دائره نقطهٔ خلاف از کم و بیش | که من این مسئله بیچون و چرا می بینم

دائره حلقه اینجا کنایه از فلک سبز که محیط عالم و عالمیان بود معنی آنست که در دائرهٔ فلک هرچه هست از کم و بیش بر هرچه تقدیر ست و این خلاف که بین الانام واقعست خلاف تقدیر است که جز گفت و شنود بیش نه و هر دم را جز قیل و قالی بیش نه و بلفظ نسخهٔ دیگر که بجای لفظ نقطهٔ خلاف نقش خیال بود معنی آنست که در دائرهٔ دنیا هرچه موجود است از کم و بیش جز نقش خیال است صورت خیالی و این معنی اگرچه بظاهر شرع مخالف مینماید لیکن بمذهب عرفا درست می آید سه غیرتش غیر در جهان نگذاشت * لاجرم عین جمله اشیا شد * قوله

کس ندیدست ز مشک ختن و نافهٔ چین | آنچه من هر سحر از باد صبا می بینم

هیچکس روائح روح پرور معرفت از عاشقان و عارفان حصول نشود باد صبا مرشد و جذبهٔ معشوق سه نامه و قاصد دگر باد صبا و نوبهار * جذبهٔ معشوقست کان جاذب تر آمد از کمند * غزل

دیدار شد میسر و بوس و کنار هم | از بخت شکر دارم و از روزگار هم
ای دل بشارتی دهمت محتسب نماند | وز می جهان پرست و بت میگسار هم

محتسب عقل معاش که مانع عشق است و نیز حجاب نفسانی و بشریه قوله

تا عیب کس برندی و مستی نمی کنیم | لعل بتان خوشست و می خوشگوار هم

لعل بتان لبان معشوق قوله

آن شد که چشم بدنگران بود از کمین | خصم از میان برفت و سرشک از کنار هم

آن شد آن وقت رفت قوله

خاطر بدست تفرقه دادن نه زیرکیست | مجموعهٔ بخواه و صراحی بیار هم

خاطر بدست تفرقه دادن گرفتار عالم کثرت ماندن مجموعه عالم وحدة که مقام جمع الجمع است صراحی دل مملو از عشق قوله

بر خاکیان عشق فشان جرعهٔ لبش | تا خاک لعل گون شود و مشکبار هم

خاکیان عشق عاشقان جرعه قطره لب مراد لطف وازان عشق مراد هست خاک وجود ناقص ایشان که بمنزله خاک هست لعلگون سرخ مشکبار خوشبو قوله

چون کائنات جمله ببوے تو زنده اند ۔۔ اے آفتاب سایه ز من بر مدار هم

کائنات جمله موجودات سایه ز من بر مدار مرا نیز محروم مدار قوله

چون آبروے لاله وگل فیض حسن تست ۔۔ اے ابر لطف بر من خاکی ببار هم

لاله وگل عاشقان وعارفان قوله

برهان ملک ودین که ز دست وزارتش ۔۔ ایام کان یمین شد ودریا یسار هم

ایام بروزها که عبارت از ایام وزارت او بود معنے آنست که برهان ملک ودین که از دست وزارت ایام را این بزرگی بسر آمد که کان که معدن زر وسیم وسائر جواهر است بدست راستش درآمد ودریا که معدن درولآلے است بدست چپش درآمد یعنی اهل ایام او بهر دو دست کرم وسخامی ورزند واز غایت اندیشه هیچ نمے ترسند واین از کمال مداحی اوست یعنے اے طالب رعنا سخاے او اهل زمان را این اثر میدهد که سخا وکرم بهر دو دست میکنند ودر افلاس نمیرسد قوله

گوے زمین ربوده چوگان عدل تست ۔۔ وین بر کشیده گنبد نیلی حصار هم

گوے زمین اضافه بیانیه ربوده برده شده اے مقید وبند برکشیده بلندی گنبد نیلی حصار فلک قوله

عزم سبک عنان تو در جنبش آورد ۔۔ این پایدار مرکز عالی مدار هم

عزم قصد قوله

تا از نتیجهٔ فلک وطور دور اوست ۔۔ تبدیل سال وماه وخزان وبهار هم

طور طریق وروش قوله

خالی مباد کاخ جلالت ز سروران ۔۔ وز ساقیان سروقد وگلعذار هم

کاخ کشک گلعذار گلرخسار قوله

اهل نظر اسیر تو اند از خدا بترس ۔۔ وز انتقام آصف جم اقتدار هم

انتقام کینه کشیدن خسرو نام پسر سیاوش جم حق تعالے اقتدار مرتبه غزل

دردم از یار است ودرمان نیز هم ۔۔ دل فداے او شد وجان نیز هم

عاشق گفته که من هیچ چیز را با غیر اسناد نکرده ام هر چه از نیکی و بدی که بر من آمد همه را باو نسبت کرده ام
دل و سر و تن و زر و مال هر چه که دارم همه را طفیل او گردانیده ام و میگویم که در دم از یار الخ قوله

اینکه میگویند آن بهتر ز حسن | یار ما این دارد و آن نیز هم

چون اشارة بمشار الیه واحد قریب کنند این گویند و دیگر بمشار الیه بعید کنند آن گویند؎ آدمی زاده طرفه
معجونیست ٭ کز فرشته سرشته وز حیوان ٭ گر کند میل این شود به ازین ٭ ور کند میل آن شود بد ازان ٭
باید دانست که چنانچه اشارة بمشار الیه محسوس در خارج کنند همچنین گاهے باشد که اشارة بمشار الیه
معقول متصور در ذهن کنند اینکه میگویند الخ یعنے اینکه مردم میگویند که آن یعنی ملاحت داد از حسن بهتر است[۱]
یار ما هر دو دارد و چون امر معقول نسبت بامر محسوس یک گونه بعدے دارد لهذا بلفظ آن که موضوع برلے
بعید است اشارة کرد و هم او میفرماید؎ ماروے تو آفتاب دیدیم ٭ خوبست ولیکه آن ندارد ٭ قوله

چون سر آمد دولت شبهاے وصل | بگذرد ایام هجران نیز هم

سر آمد آخر آمد بگذرد یعنے خوش باش که بگذرد قوله

خون ما آن نرگس مستانه ریخت | وان سر زلف پریشان نیز هم

نرگس مستانه تجلی قهاری سر زلف مشکلات طریقت قوله

اعتمادے نیست بر کار جهان | بلکه بر گردون گردان نیز هم

گردون آسمان گردان گردش کننده قوله

داستان در پرده میگوئی ولے | گفته خواهد شد بدستان نیز هم

داستان در پرده یعنے سخن در پرده بدستان اے آشکارا و بے پرده وآن داستان اینست
که در بیت آینده مے آید قوله

هر دو عالم یک فروغ روی اوست | گفتمت پیدا و پنهان نیز هم

فروغ روشنی قوله

عاشق از مفتی نترسد مے بیار | بلکه از یرغوے کهنه[۲] نیز هم سلطان

یرغوے شحنه کهنه دیرینه غزل

در نهانخانهٔ عشرت صنمے خوش دارم | که ز زلف و رخ او نعل در آتش دارم

[۱] گفته‌اند که ملاحت صفتیست بیرون از صباحت [illegible] ۱۲ محتسب داند که حافظ عاشق و واصف ملک سلیمان نیز هم

لعل در آتش مضطرب و بیقرار قوله

عاشق و رندم و میخواره بآواز بلند | اینهمه منصب ازان شوخ پریوش دارم

پریوش مانند پری قوله

گر بکاشانهٔ رندان قدمی خواهی زد | نقل شیر شکرین و می بیغش دارم

نقل بضم میوهای نمکین که میخواران بوقت میخواری در پیش میدارند بیغش خالص قوله

ور تو زین دست مرا بی سر و سامان داری | من بآه سحرت زلف مشوش دارم

زین دست یعنی ازین قسم مشوش پریشان ۔ قوله

در چنین جلوه نماید خط زنگاری دوست | من رخ زرد بخونابه منقش دارم

خونابه اشک خون آلود قوله

حافظا چون غم و شادی جهان درگذرست | بهتر آنست که من خاطر خود خوش دارم

درگذرست گذرنده است غزل

ذره سان من در هوای مهر رخسار توام | نیست یکساعت قرار از شوق دیدار توام

سان مانند هوا آرزو باد را اعتبار بر سر آنم بقصد آنم رو بنتابم ازان بیرون نیایم گر شود سر در سر کار توام اگرچه دران کار بمیرم غزل

روزگاری شد که در میخانه خدمت میکنم | در لباس فقر کار اهل دولت میکنم

میخانه عالم عشق و نیز آستانهٔ مرشد قوله

تا مگر در دام وصل آرم تدرو خوشخرام | در کمینم انتظار وقت فرصت میکنم

تدرو بفتحتین پرنده ایست آتش خوار و خوش رفتار که بکوه بود آنرا کبک گویند خوشخرام خوش رفتار قوله

واعظا گر بوی حق نشنید بشنو این سخن | در حضورش نیز میگویم نه غیبت میکنم

در حضورش روبروی او غیبت عقب قوله

چون صبا افتان و خیزان میروم تا کوی دوست | وز رفیق راه استمداد همت میکنم

رفیقان یاران استمداد طلب مدد کردن همت توجه قوله

خاک کویت بر نتابد زحمت ما بیش ازین | لطفها کردی بتا تخفیف زحمت میکنم

ذره سان من در هوای غزل در نسخ نیست

خاک کویت دنیا بعد لطفها کردی مقدر است که ازین آفرید یا بسوے خودم باز طلبید معنے آنست که دنیا تحمل ما نمیکند و مارا توقف درینجا نے سزد و لطفها کردی که مرا ازین خاکدان براے حصول عرفان بوجود آوردی اکنون که بعرفان رسیدم دلم ازین مقام برخاست ز رحمة وجود خود را ازین مقام تخفیف میکنم و توجه بآن مقام میکنم و نیز آنست که دنیا تحمل من نمیکند و مارا توقف نمی سزد لطفها کردی که بسوے خود طلبیدی حکم ترا اجابت کردم و زحمت وجود خود را ازین مقام تخفیف میدهم و ارباب قرب را زمان رحلت خویش معلوم میشود و نیز خاک کویت عبارت از وجود باشد بحکم خلق الانسان ضعیفا زحمت پیچ و تاب عشق است معنے آنست که اے خالق جان وجود من که از پیری ضعیف شده زحمت شدائد عشق نمیتواند کشید لطفها کردی که مرا چون طوطی درین قفس آوردی تا مقامات بلند بدست آرم اکنون زحمت وے را تخفیف میکنم و توجه بمقام دیگرے نهم قوله

از یمین عرش آمین میکند روح الامین چون دعاے پادشاه ملک و ملت میکنم

یمین دست راست روح الامین جبرئیل عم قوله

خسروا امید جاه و مال دارم زین قبیل التماس آستان بوسی حضرت میکنم

زین قبیل ازین واسطه التماس درخواست غزل

روز عید است من امروز دران تدبیرم که دهم حاصل سی روزه و ساغر گیرم

روز عید مکاشفات انوار حاصل سی روزه زهد و صلاح ساغر گیرم بعشق ورزی مشغول گردم قوله

من بخلوت ننشینم پس ازین ور بمثل زاهد صومعه بر پاے نهد زنجیرم

بمثل فے المثل و بالفرض قوله

پند پیرانه دهد واعظ شهرم لیکن من نه آنم که دگر پند کسے بپذیرم

بپذیرم قبول کنم قوله

می پذیرم مے و سجادهٔ تقوی بر دوش آه اگر خلق شود آگه ازین تزویرم

مے پذیرم مے نوشی مے کنم سجاده تقوی بر دوش بظاهر در لباس زهد تزویر مکر و ریا و دروغ غزل

ز دست کوته خود زیر بارم که از بالا بلندان شرمسارم

ز دست کوته یعنے از بے استعدادی و یا بسبب زهد زیر بارم گرفتار هجرانم بالا بلندان معشوقان

نزدیکست کہ ازین غصہ این فلک نیلگون من گشتہ زبون دیوانہ و مجنون کردم قولہ

مگر زنجیر موئے گیردم دست	وگرنہ سر بشیدائی برآرم

زنجیر موئے معشوقی گیردم دست دستگیری کند شیدائی دیوانگی قولہ

زچشم من بپرس اوضاع گردون	کہ شب تا روز اختر مے شمارم

اوضاع جمع وضع بمعنے روش وطریقہ اختر شمردن کنایہ از بیدار بودن کہ ہمہ شب بہ بیداری اختر شمرد قولہ

بدین شکرانہ مے بوسم لب جام	کہ کرد آگہ ز دور روزگارم

آگہ واقف وخبردار قولہ

مکن عیبم زخون خوردن درین دشت	کہ کار آموز آہوے تتارم

تتار و تاتار ولائیست مشک خیز قولہ

اگر گفتم دعاے مے فروشان	چہ باشد شکر نعمت مے گذارم

مے فروشان عاشقان چہ باشد جاے تعجب نیست غزل

زلف بر باد مدہ تا ندہی بربادم	ناز بنیاد مکن تا نکنی بنیادم

عالم کثرات برما پریشان مساز وحجاب راہ ما مگردان تا نکنی بنیادم خراب نسازی مرا قولہ

رخ برافروز کہ فارغ کنی از برگ گلم	قد برافراز کہ از سرو کنی آزادم

رخ برافروز جمال خود بنما برگ گل محبوب مجاز قولہ

مے مخور با دگران تا نخورم خون جگر	سر مکش تا نکشد سر بفلک فریادم

تا نخورم خون جگر تا مبتلاے غم وغصہ نشوم جمع مجلس تا نروی از یادم تا فراموش نکنم من ترا

حافظ از جور تو حاشا کہ بنالد روزے	من ازان روز کہ دربند توام آزادم

غزل

دوشینہ در عالم شراب آنچنان مست وخراب بودم کہ ذرہ از خود خبر نداشتم و در کوچہ نیستی با منکران کوے خرابات میگفتم اے زاہدان راہ عفت وصلاح واے افسردگان خانقہ ہشیاری قولہ

سرم خوش ست وببانگ بلند میگویم	کہ من نسیم حیات از پیالہ مے جویم

وازین نوع اسرار بیان میکردم شاید کہ از گلستان انک لعلے خلق عظیم بوے بمشام جان ایشان رسد

بادل خود گفتم چہ سود ازین بیان کہ پیش ازین اہل الیقین چنین گفتہ اند کہ قولہ

عبوس زہد بوجہ خمار بنشیند ۔۔۔ مرید ہمت دردے کشان خوشخویم

یعنے ترشروئی کہ بر چہرۂ زاہدان بسبب نخوت میشود چہ خمار آنچیزے کہ رندان قدرے شراب برائے دفع
خمار نوشند و آن چیز محقر باشد اہل ہمتش اعتبار نمی کنند در دکشان مرشدان زمانہ چہ صاف سلف
خوردہ اند پس معنی آنست کہ ترشروئی وخودی کہ زاہدان را رومیدہد بوجہ دفع خمار کہ رندان را میباشد
نمے نشاند وانچہ متاع اوست پیش ہمت ایشان محقر مینماید مرید دردکشان راہ عشق کشادہ پیشانی ام
پس پیروزی آنست کہ بحکم فابتغوا الیہ الوسیلۃ دست در دامن پیر زنی و درین راہ بخود نروی چراکہ

اگر نہ پیر مغان در بروے بکشاید ۔۔۔ کدام رہ بزنم چارہ از کجا جویم

پیر مغان مرشد کامل وچون سالک را بجز اظہار عجز و نیاز و شکستگی و دردمندی با پیر خود کہ محبوبست
چارہ نیست بنابران گوید قولہ

ز شوق نرگس مست و بلند بالائی ۔۔۔ چو لالہ با قدح افتادہ بر لب جویم

یعنے من موحدم و موحد را با مسجد یا کنشت چہ تفاوت زیراکہ استغراق او ہمدران مقام ست گوید قولہ

تو خانقاہ و خرابات درمیانہ مبین ۔۔۔ خدا گواست بہر جاکہ ہست با اویم

بہ مقلد گوید کہ اے مقلد ازین اعتراض چہ بہ خیزد واز خود بینی چہ کشاید سالک کہ آئینۂ دل
از غبار تقلید پاک کردہ از روے شفقت بطالب سرگشتہ گوید کہ قولہ

غبار راہ طلب کیمیای بہروزیست ۔۔۔ غلام دولت آنخاک عنبرین مویم

و نیز بیان شوق میکند واز مسکنت و ارادت خود خبر میدہد قولہ

شدم فسانہ بسرگشتگی و ابروی دوست ۔۔۔ کشیدہ در خم چوگان خویش چون گویم

گفتم اے اہل ملامت بملامت زدگان کہ سے ندامت چہ فائدہ از اعتراض قولہ

مکن درین چمنم سرزنش بخود روئی ۔۔۔ چنانکہ پرورشم میدہند میرویم

و باز بر سر سخن خود میرود کہ از جرعۂ شراب ازل مست شدہ بود میگوید اے ساقی لطف نما و باقی قولہ

بیار مے کہ بفتوای حافظ از دل پاک ۔۔۔ غبار زرق بفیض قدح فروشویم

غزل

صنما باغم عشق توچه تدبیر کنم — تا بکے در غم تو نالۂ شبگیر کنم

شبگیر شب وسحرگاه قوله

باسر زلف تو مجموع پریشانی خویش — کو مجالے کہ یکا یک همہ تقریر کنم

سر زلف جذبۂ عشق مجموع جملہ مجال قدرت تقریر مقرر کردن قوله

انچه در مدت ہجر تو کشیدم ہیہات — در د صد نامہ محالست کہ تحریر کنم

تحریر نبشتن قوله

آنزمان کارزوے دیدن حالم باشد — در نظر نقش رخ خوب تو تصویر کنم

تصویر صورت کردن قوله

گر بدانم کہ وصال تو بدین دست دہد — دل ودین راہمہ در بازم و توفیر کنم

دست دہد میسر شود قوله

رند یک رنگم و باشاہد و مے ہم صحبت — نتوانم کہ دگر حیلہ و تزویر کنم

تزویر سخن دروغ قوله غزل

سالہا پیروی مذہب رندان کردم — تا بفتوائے خرد حرص بزندان کردم

مذہب رندان عشق قوله

من بسر منزل عنقانہ بخود بردم راہ — قطع این مرحلہ بامرغ سلیمان کردم

عنقا کنہ حق این مرحلہ منزل عشق مرغ سلیمان مرشد قوله

سایۂ بر دل ریشم فگن اے گنج مراد — کہ من این خانہ لسوداے تو ویران کردم

گنج مراد معشوق قوله

نقش مستوری و مستی نہ بدست من و تست — آنچہ استاد ازل گفت بکن آن کردم

مستوری زہد مستی عشق استاد ازل حق تعالےٰ قوله

توبہ کردم کہ نبوسم لب ساقی و کنون — میگزم لب کہ چرا گوش بناداں کردم

میگزم لب افسوس میکنم و پشیمانی مے خورم قوله

دار از لطف ازل منزل فردوس طمع — گرچہ دربانی میخانہ فراوان کردم

نیست امکان صلاحی از غرور اوست حافظ
چونکہ تقدیر چنین بود چہ تدبیر کنم

بیحخانه عشق قوله

اجر صبریست که در کلبهٔ احزان کردم	اینکه پیرانه سرم صحبت یوسف بنواخت

یوسف معشوق

غزل

وین دلق زرق را خط بطلان بسر کشیم	صوفی بیا که خرقهٔ سالوس برکشیم

سالوس مکر و ریا خرقه سالوس اضافه بیانیه زرق فریب و نفاق دلق زرق اضافه بیانیه بطلان باطل کردن قوله

دلق ریا بآب خرابات برکشیم	نذر و فتوح صومعه در وجه می دهیم

آب خرابات شراب قوله

روزے که نقد جان بجهان دگر کشیم	کارے کنیم ورنه خجالت برآورد

کارے کنیم عشق حاصل نمائیم خجالت برآورد شرمندگی ثمره دهد نقد جان بجهان دگر کشیم بمیرم قوله

غارت کنیم باده و شاهد ببر کشیم	بیرون جهیم سرخوش و از بزم مدعی

سرخوش خوش و مست بزم مجلس شراب و جشن قوله

مستانه وش نقاب ز رخسار برکشیم	سر قضا که در تتق غیب منزویست

تتق پرده منزوی گوشه نشین نقاب پرده قوله

گوئی سپهر در خم چوگان زر کشیم	کو عشوهٔ ز ابروے تو تا چو ماه نو

چوگان زر اشاره بماه نو قوله

غلمان ز غرفه حور ز جنت بدر کشیم	فردا اگر نه روضهٔ رضوان بما دهند

فردا قیامت روضهٔ رضوان بهشت غلمان غلامان بهشت حور قسمے از زنان قوله

پا از گلیم خویش چرا بیشتر کشیم	حافظ نه حدِ ماست چنین لافها زدن

چنین لافها اشاره بمضمون بیت ماسبق پا از گلیم خویش چرا بیشتر بکشیم سخن بمقدار خود باید گفت غزل

بدور نرگس مستت سلامت را دعا گفتم	صلاح از ما چه میجوئی که رندانرا صلا گفتم

صلا آوازے که برائے طعام کنند و مراد از نرگس مست و از چشم ذات که ۵ هست چشم اینجا بمعنی النقد ذات ٭ کو عیان میند وجود کائنات ٭ معنے آنست که اصلاح کار از ما چه طلب داری که من رندانرا پیش خود خوانده ام و با ایشان الفتے پیدا کرده ام و رندان هرچه می یابند در می بازند و در عشق ذات تو

مستانرا

سلامت را دعا گفتم وداع نمودم واصلاح کار دنیوی برای سلامتیست قوله

من از چشم خوش ساقی خراب افتاده ام لیکن　　بلای کز حبیب آمد ہزارش مرحبا گفتم

مرحبا خوش آمدی قوله

قدت گفتم که شمشاد است پس خجلت ببار آورد　　که این نسبت چرا کردیم و این بہتان چرا گفتم

بہتان دروغ وتہمت ہذا بہتان عظیم قوله

اگر بر من نبخشائی پشیمانی خوری آخر　　بخاطر دار این معنی که در خدمت کجا گفتم

کجا معروف وبمعنی کدام وہر کدام مقام وبمعنے که وجا بجا وچه قوله

جگر چون نافه ام خون گشت و بز زینم نمیباشد　　جزای آنکه با زلفش سخن از چین خطا گفتم

خطا ضد ثواب غزل

عشقبازی وجوانی وشراب لعل فام　　مجلس انس وحریف ہمدم وشرب مدام

فام بمعنے رنگ ہمدم محب وموافق مدام ہمیشه قوله

بادۂ گلرنگ وتلخ وعذب خوشخوار وسبک　　نقلے از لعل نگار ونقلے از یاقوت جام

گلرنگ سرخ خوشخوار خوش خورنده وخوش مزه قوله

ساقی شکر دہان ومطرب شیرین دہن　　ہمنشین نیک کردار وحریف نیکنام

ساقی نوشاننده کردار فعل قوله

شاہدے در لطف وپاکی رشک آب زندگی　　دلبرے در حسن وخوبی غیرت ماہ تمام

ماہ تمام بدر قوله

بزمگاہے دلنشین چون قصر فردوس برین　　گلشنے پیرامنش چون روضۂ دار السلام

روضۂ دار السلام بہشت قوله

صف نشینان نیکخواہ وپیشکاران باادب　　دوستداران صاحب سر وحریفان دوستکام

دوستکام آنکه کار ہایش بر حسب مطلوب ومراد دل دوستانش بود قوله

غمزۂ ساقی بیغمائی خرد آہنخته تیغ　　زلف دلبر از برای صید دل گسترده ام

غمزه مژه چشم بر ہم زدن بناز وحرکت چشم آہنخته تیغ کشیده تیغ قوله

نکتهٔ دانی بذله گو چون حافظ شیرین سخن ۔۔ بخشش آموزی جهان افروز چون حاجی قوام

بذله بکسر و بفتح لطیفه حاجی قوام نام ممدوح خواجه غزل

عمریست تا من در طلب هر روز گامے میزنم ۔۔ دست شفاعت هر زمان در نیکنامی میزنم

گام قدم نیکنامی عاشقی و عارفی تا برائے آنکه قوله

اورنگ کو گلچهر کو نقش وفا و مهر کو ۔۔ حالے من اندر عاشقی داد تمامی میزنم

اورنگ تخت و نام عاشق گلچهره گلچهره نام معشوقه اورنگ وفا نام عاشق مهر و مهر نام معشوقه دفا حال الحال قوله

دانم سر آید قصه ام چندان نماید غصه ام ۔۔ زین آه خون افشان که من هر صبح و شامی میزنم

سر آید آخر آید قوله

تا بو که یابم آگهی زان سایهٔ سرو سهی ۔۔ گلبانگ عشق از هر طرف بر خوشخرامی میزنم

گلبانگ آواز بلبل خوشخرامی عاشق قوله

هر چند آن آرام دل دانم نه بخشد کام دل ۔۔ نقش خیالی میکشم فالے دوامی میزنم

کام دل مقصد ۔ قوله

با آنکه از خود غایبم وز مے چو حافظ تایبم ۔۔ در مجلس روحانیان گه گاه جامی میزنم

غزل

عاشق روی جوانی خوش و نوخاسته ام ۔۔ وز خدا شادی این غم بدعا خواسته ام

این غم اشارة بعشق قوله

عاشق و رند و نظر بازم و میگویم فاش ۔۔ تا بدانی که بچندین هنر آراسته ام

فاش ظاهر قوله

شرمم از خرقهٔ آلودهٔ خود مے آید ۔۔ که بهر پاره دو صد شعبده پیراسته ام

خرقهٔ آلوده وجود پر معصیت پاره اعمال شعبده مکر و فریب قوله

خوش بسوز از غمش اے شمع که امشب من نیز[له] ۔۔ بهمین کار میان بسته و برخاسته ام

اے شمع عاشق میان بسته مستعد قوله

با چنین حیرتم از دست بشد صرفهٔ کار ۔۔ بر غم افزوده ام انچه از دل و جان کاسته ام

کاسته ام کم کرده قوله

همچو حافظ بخرابات روم جامه قبا ۔۔ بو که در بر کشد آن دلبر نوخاسته ام

غزل

غم زمانه که هیچش گران نمی بینم ۔۔ دواش جز مے ارغوان نمی بینم

گران کناره یعنی انتهائے ارغوان محبت خالص از غیر بترک باز آمده دران یعنے در ترک محبت ۔ قوله

درین خمار کسم جرعهٔ نمی بخشد ۔۔ ببین که اهل دلے در جهان نمی بینم

درین خمار بر رنج و محنت و عشق قوله

له این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

زآفتاب قدح ارتفاع عیش بگیر	چراکہ طالع وقت آنچنان نمے بینم

ارتفاع بلند شدن ارتفاع عیش بگیر کمال عیش حاصل کن قولہ

نشان موے میانش کہ دل درو بستم	زمن مپرس کہ خود درمیان نمے بینم

نشان کنایہ از فارغی از غیر قولہ

برین دو دیدۂ حیران من ہزار افسوس	کہ با دو آئینہ رویش عیان نمے بینم

دو آئینہ کنایہ از دیدہ قولہ

قد تو تا بشد از جوئبار دیدۂ من	بجاے سرو جز آب روان نمے بینم

جوئبار دیدہ اضافہ بیانیہ قولہ

من و سفینۂ حافظ کہ اندرین دریا	بضاعتِ سخن درفشان نمے بینم

سفینہ کشتی اندرین دریا دنیا و عشق بضاعت رخت غزل

فاش میگویم و از گفتہ خود دل شادم	بندۂ عشقم و از ہر دو جہان آزادم

عمرے در عالم علوی و سفلی سائر و دائر بودم و مدتے در عالم ظلمانی و نورانی شبے بروز آوردم و روزی بشبے بسر بردم تا گاہے روے مقصود اصلی ندیدم و ہر ظلمت و نور را حجاب چہرہ مطلوب یافتم بالضرور دست از ہر دو برداشتم و چون از نارسائی خود سفر سرگردان شدہ ام و بہ تنہائی افتادم قدر عنا خود را در عالم بیرنگی برافراختم و بہیچ الف قامت خود قناعت کردہ ام و بیاسودم لاجرم گویم فاش میگویم الخ و قیل سالک میگوید کہ من نسخہ را در لباس نمی ہیچم بہ بانگ بلند میگویم فاش الخ قولہ

طائرِ گلشن قدسم چہ دہم شرح فراق	کہ درین دامگہِ حادثہ چون افتادم

طائر پرندہ گلشن قدس یعنے از من چہ می پرسی کہ دران آب و ہوا چگونہ نشو و نما داشتم و مرغ روح من دران گلستان بچہ کیفیت طیران میکردم از زبان تقریر جدائی نیست مجلش اینست کہ میگویم طائر گلشن قدسم الخ

من ملک بودم و فردوس برین جایم بود	آدم آورد بدین دیر خراب آبادم

از حالت اصلی خود خبر میدہد کہ طینت من مانند فرشتہ از پاکی بود و بری از کدورات بشری مسکن ما و قرب آدم صفی سبب شد کہ بدین خرابہ افتادم میگویم کہ من ملک بودم قولہ

سایۂ طوبی و دلجوئی حور و لب حوض	بہوای سر کوئے تو برفت از یادم

طوبی اسم شجرة فی الجنة وفارسیان بمعنی خوبی استعمال کرده اند یعنی آنچنان معرفت کرامت کرد که کوے دوست را شناختم واز بوئے دوست مست وبیہوش شدم وہر چہ غیر از دوست ہمہ را فراموش کردم وحالا در زبانم اینست کہ تکرار میکنم سایہ طوبی الخ قولہ

نیست بر لوح دلم جز الفِ قامتِ دوست — چکنم حرف دگر یاد نداد استادم

یعنی چون دوست را شناختم ودر دریاء عشق او مستغرق شدم آنچنان کہ بوجود خودم شعور نماند وچون بخود آمدم طالبان کوے دوست از من پرسیدند در جواب گفتم کہ نیست بر لوح دلم الخ قولہ

کوکبِ بختِ مرا ہیچ منجم نشناخت — یارب از مادرِ گیتی بچہ طالع زادم

طالب را تعجب شده در خلقت انسان کہ ہیچ دانا بحقیقت او مطلع نشده باوجود اینہمہ تقدیس ملائک مامور شد بسجده آدم پس جاے تعجب شد کہ چگونہ مخلوقست کہ چندین تکریم شد گوید کوکب بخت مرا ہیچ منجم الخ قولہ

تا شدم حلقہ بگوشِ درِ میخانہ عشق — ہر دم آید غمے از نو بمبارکبادم

نیازمندان کوے عشق کہ غم واندوه محبوب مطلوب ایشانست بغم دوست مباہات میکنند تا شدم حلقہ الخ قولہ

میخورد خون دلم مردمکِ دیده سزاست — کہ چرا دل بجگر گوشۂ مردم دادم

عاشق را حالست ومیلست کہ صد ہزاران جور وجفاے محبوب را بآن تحمل میکند وسعادات جملہ بسبب آن میل صورت بند وگاه ببشریت بیطاقتی روے میدہد آن بیطاقتی را بخود اسناد میکند وآن درد دل از خود میداند چنانکہ میخورد خون الخ باصل ابا عن جد قولہ

پاک کن چہرۂ حافظ بسر زلف ز اشک — ورنہ این سیل دمادم ببرد بنیادم

محب را دعا اینست کہ مدت مدید است کہ مانند نوبہار در آرزوے رخسار آن گلعذار چشم خون افشان مرا بغیر از گریہ کارے نیست امروز از انماه مہر افروز از سر صدق التماس میکنم کہ اے دلبر پری پیکر از روے لطف نہ از سر قہر پاک کن چہره حافظ الخ قولہ غزل

فتوی پیر مغان دارم وقولیست قدیم — کہ حرامست می آنجا کہ نہ یارست ندیم

یعنی ہر عملے کہ موجب بیخودی باشد از ذکر وفکر وسائر عبادات بدنی ومالی درست نبود در جائیکہ یار حاضر نباشد وحضور یار کنایہ از انست کہ در دل حاضر بود بہ اینمعنی کہ ہر عمل کہ کرده رضاء او دران عمل مراد باشد چنانچہ خود فرموده ؎ غرض ز مسجد ومیخانہ ام وصال شماست ❊ جز این خیال ندارم خدا گواه منست ❊ قولہ

چاک خواهم زدن این دلق ریائی چکنم	روح را صحبت ناجنس عذابیست الیم

این دلق ریائی وجود مستعار روح بدانکه وجه تسمیه روح آنست که از عالم امر است و خطاب و عتاب بروبیت او از وے ربوبیت مظهر ذات الهی است و مظهر صفات نامتناهی و سزاوارے خلافت حق مرویراست و کنه حقیقت وے معلوم نیست که وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي ناجنس کنایه از نفس است قوله

مگرش صحبت دیرین من از یاد برفت	اے نسیم سحری یاد دهش عهد قدیم

نسیم سحری مرشد دوازد قوله

تا مگر جرعه فشاند لب جانان برمن	سالها زان شده ام بر در میخانه مقیم

برائے آنکه لطفے بما نماید و سخنے با ما گوید زان شده بدان سبب قوله

غنچه گو تنگدل از کار فروبسته مباش	کز دم صبح مدد یابی و انفاس نسیم

غنچه عاشق دلخسته صبح فضل حق نسیم مرشد قوله

فکر بهبود خود اے دل ز در دیگر کن	درد عاشق نشود به بمداوائے حکیم

مداوا علاج درد عاشق نشود به بمداواے حکیم بمضمون این بیت ؎ لقد لسعت حیة الهوی کبدی ؛ فلا طبیب لها ولا راقی قوله

گوهر معرفت اندوز که باخود ببری	که نصیب دگران ست نصاب زر و سیم

نصاب آنقدر که مال زکوة برو واجب آید قوله

دام سخت است مگر یار شود لطف خدا	ورنه آدم نبرد صرفه ز شیطان رجیم

سخت دشوار صرفه غلبه رجیم رانده آدم نبرد صرفه ز شیطان رجیم آدم فریب شیطان بخورد قوله

بعد صد سال اگر بر سر خاکم گذری	سر برآرد ز گلم رقص کنان عظم رمیم

اگر بر سر خاکم گذری اگر بر قبر من گذر کنی عظم رمیم استخوان بوسیده قوله

دلبر از ما بصد امید گرفت اول دل	ظاهرا غالبا عهد فراموش نکند خلق کریم

اول ابتداء غالبا البته غزل

کو فرصتے که خدمت پیر مغان کنم	وز پند پیر دولت خود را جوان کنم

فرصت فراغت وقت پیر مغان مرشد جوان کنم روز افزون کنم میخانہ عالم عشق بگوش گفت بآہستگی گفت دی روز گذشتہ آن بخیل کنایہ از منکر فرار گریز غزل

گرچہ ما بندگانِ بادشہیم ۔ پادشاہانِ ملک صبحگہیم

گرچہ یعنی بظاہر پادشاہان یعنے بباطن قولہ

گنج در آستین و کیسہ تہی ۔ جامِ گیتی نما و خاک رہیم

اسرار و حقائق در دل مخفی و بظاہر ہیچمدان خاک رہیم متواضعیم قولہ

ہوشیار حضور و مست غرور ۔ بحر توحید و غرقۂ گنہیم

غرقۂ گنہیم گرفتار این وجود مستعاریم وجودک ذنب لایقاس لہا ذنب قولہ

شاهدِ بخت چون کرشمہ کند ۔ ماش آئینۂ رخ چو مہیم

ماش ما اورا قولہ

شاہ بیدار بخت را ہر شب ۔ ما نگہبانِ افسر و کلہیم

افسر تاج قولہ

رنگِ تزویر پیشِ ما نبود ۔ شیرِ سرخیم و افعیِ سیہیم

تزویر دروغ قولہ

شاہ منصور واقف است کہ ما ۔ روی ہمت بہر کجا کہ نہیم

ہمت قصد دل و توجہ قولہ

دشمنان را ز خون کفن سازیم ۔ دوستان را قبای فتح دہیم

زخون کفن سازیم ہلاک کنیم قبای فتح دہیم سرفرازیم قولہ

گو غنیمت شمار ہمتِ ما ۔ کہ تو در خواب و ما بدیدہ گہیم

گو غنیمت خطاب بطالب ہمت ما توجہ ما ہمۃ الرجال تقلع الجبال در خواب گرفتار غفلت مابدیدہ گہیم در حضوریت قولہ

وام حافظ بگو کہ باز دہند ۔ کردہ اعتراف ما گواہیم

وام قرض اعتراف اقرار غزل

گر دست رسد بر سر زلفین تو نازم — چون گوئی چه سرها که بچوگان تو بازم
پروانهٔ راحت بده اے شمع که امشب — از آتش دل پیش تو چون شمع گدازم

پروانه معروف قوله

آندم که بیک خنده دہم جان چو صراحی — مستان تو خواہم که گذارند نمازم

آندم آنوقت بیک خنده بیک تجلی چو صراحی چون منصور قوله

چون نیست نماز من آلوده نمازے — در میکده زان کم نشود سوز و گدازم

اشکال درین بیت آنست که ہرگاه نماز خواجه پاک قابل قبول الہی نیست کم نشدن سوز و گداز در میکده چه فائده دارد جوابش آنست که چون طاعت ظاہری من قابل قبول نمی نماید سوز و گداز باطن که در میکده یعنی خانقاه پیر خود دارم نمی گذارم بارے آن سوز و گداز جبر نقصان آن طاعت کند ہمچنین اشکال درین بیت ہم راه دارد حاش للہ که نیم معتقد خویش الخ قوله

گر خلوت ما را شبے از رخ بفروزی — چون صبح در آفاق جہان سر بفرازم

از رخ بفروزی بنور جمال خود روشن کنی قوله۔

محمود و بود عاقبت کار درین راه — ور سر برود در سر سودائے ایازم

محمود ستوده غزل

گرچه از آتش دل چون خم مے در جوشم — مہر بر لب زده خون میخورم و خاموشم

محب در جدائی میگوید که من در وادی محبت کوه صدق و مودتم از جور رقیب و از جفاء حبیب شکایت نمیکنم صمت و سکوت شعار و صبر و تحمل حصار منست گرچه از آتش دل الخ قوله

من کے آزاد شوم از غم دل چون ہر دم — ہندوے زلف بتے حلقه کند در گوشم

ہندوے زلف بتے زلف معشوق قوله

حاش للہ که نیم معتقد طاعت خویش — اینقدر ہست که گه گه قدحے مے نوشم

طاعت خویش طاعت ظاہری خویش که گه گه قدحے مینوشم دوای اشتغال بجہة تحقیر گاه گاه گفته قوله

ہست امیدم که علی رغم عدو روز جزا — فیض عفوش ننہد بار گنه بر دوشم

علے الرغم بر ضد روز جزا قیامت قوله

پدرم روضهٔ رضوان بدو گندم بفروخت — ناخلف باشم اگر من بجوے نفروشم

سالک فناء دنیا و بقاء آخرت معلوم نمود که اسباب عیشت و فراغت ہمہ بباد خواہد شد ہمچنانکہ پیشینیان را نماند من نیز نمانم عجب حالت ست نمیدانم مرا چہ پیشود پدرم روضۂ الخ پدرم آدم عم قوله

من نخواہم که ننوشم بجز از راوق خم ۔ چکنم گر سخن پیر مغان ننیوشم

راوق خم پالوده خم قوله

گر ازین دست زند مطرب مجلس رہ عشق ۔ شعر حافظ ببرد وقت سماع از ہوشم

ازین دست ازین نوع زند بیان کند رہ عشق باب عشق سماع شنیدن غزل

گر من از سرزنش مدعیان اندیشم ۔ شیوۂ رندی و مستی نرود از پیشم

مدعیان زاہدان ظاہر پرست شیوه طریقه رندی قطع نظر از اعمال نرود از پیشم پیش نتوانم برد قوله

شاه شوریده سران خوان من بی سامانرا ۔ زانکه در کم خردی از ہمہ عالم بیشم

شوریده سران عاشقان قوله

بر جبین نقش کن از خون دل من خالی ۔ تا بدانند که قربان تو کافر کیشم

کیش طریقه قوله

دامن از رشحۂ خون دل ما درہم چین ۔ که اثر در تو کند گر بخراشی ریشم

رشحه چکیدگی قوله

اعتقادی بنما و بگذر بہر خدا ۔ تا ندانی که درین خرقه چه نادرویشم

یعنی اعتقادے کن واز ما بگذر وخرقه سر ما مدر تا از درویشی ما اعتقاد تو فاسد نشود و با عراض وانکار پیش نیائی که آن موجب ہلاکی است ع باد روکشان ہر که در افتاد بر افتاد قوله

من اگر رندم و گر شیخ چه کارم با کس ۔ حافظ راز خود و عارف وقت خویشم

حافظ نگاه دارنده غزل

گرچه افتاد ز زلفش گرہی در کارم ۔ ہمچنان چشم گشاد از کرمش میدارم

زلف دنیا وجذبه گره بستگی چشم امید گشاد گشایش قوله

بطرب حمل مکن سرخی رویم که چو جام ۔ خون دل عکس برون میدهد از رخسارم

بطرب حمل مکن محمول بخوشوقتی مکن قوله

ہستم آن شاعر ساحر کہ بافسون سخن	از نئی کلک ہمہ شہد وشکر مے بارم

نئی کلک اضافت بیانیہ قولہ

پردۂ مطرب ہم از دست برون خواہد برد	آہ اگر زانکہ دران پردہ نباشد بارم

پردہ مطرب سرود مطرب مراد سخنان عشق کہ مرشد بیان فرماید بار دخل قولہ

بصد امید نہادیم درین بادیہ پاے	اے دلیل دل گم گشتہ فرو مگذارم

درین بادیہ اشارہ بعشق دلیل راہنما قولہ

چون منش در گذر باد نئے یارم دید	باکہ گویم کہ بگوید سخنے با یارم

گذر باد رہگذر باد نئے یارم نے توانم قولہ

دیدۂ بخت بافسانۂ او شد در خواب	کو نسیمے ز عنایت کہ کند بیدارم

خواب محو بیدارم صحو

غزل

گر ازین منزل غربت بسوی خانہ روم	نذر کردم کہ ہم از راہ بمیخانہ روم

منزل غربت دنیا خانہ مراد عالم اطلاق میخانہ عشق قولہ

زین سفر گر بسلامت بوطن باز رسم	دگر آنجا کہ روم عاقل وفرزانہ روم

آنجا اشارہ بمنزل غربت عاقل وفرزانہ روم یعنے ہرگز نروم۔ قولہ

تا بگویم کہ چہ کشفم شد ازین سیر سلوک	بر در میکدہ با بربط وپیمانہ روم

کشف ظہور قولہ

بعد ازین دست من وزلف چو زنجیر نگار	تا بکے از پے کام دل دیوانہ روم

کام مقصد ومراد قولہ

آشنایان رہ عشق گرم خون بخورند	ناکسم گر بشکایت بر بیگانہ روم

ناکس کمینہ۔ قولہ

خرم آندم کہ چو حافظ بتولاے وزیر	سرخوش از میکدہ با دوست بکاشانہ روم

کاشانہ خانہ۔ غزل

گر دست دہد خاک کف پاے نگارم	در لوح بصر نقش نگارے بنگارم

دست دہد بدست آید و میسر شود لوح بصر چشم بنگارم نقش کنم قولہ

پروانۂ او گر برسد در طلب جان
چون شمع ہمان دم بدمے جان بسپارم

بدمے فی الفور قولہ

دامن مفشان بر من خاکی کہ پس از مرگ
زین در نتواند کہ برد باد غبارم

زین در از در تو قولہ

از بوسۂ کنار تو شدم غرقۂ امید
از موج سرشکم کہ رساند بکنارم

بوسۂ امید کنار کنارہ قولہ

گر قلب دلم را ننہد دوست عیاری
من نقد روان در رہش از دیدہ بیارم

قلب دل دل و غلّی عیاری خالصی اسے مرتبہ روان رائج نقد روان زر و سیم کنایۂ از اشک قولہ

امروز مکش سر ز وفای من و اندیش
زان شب کہ من از غم بفلک دست برآرم

بفلک دست برآرم دست بدعا برآرم قولہ

زلفین سیاہ تو بدلداری عشاق
دادند قرارے و ببردند قرارم

قرار عہد

غزل

مزن بر دل ز نوک غمزہ تیرم
کہ پیش چشم بیمارت بمیرم

غمزہ نگاہ خشم چشم بیمار چشم معشوق کہ بیماری صفت ایشان است و آن کم التفاتی واین خاصۂ حوران است کہ هُنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ قولہ

نصاب حسن در حد کمال است
زکاتم دہ کہ مسکین و فقیرم

نصاب آن قدر مال کہ زکوٰۃ برو لازم آید زکوٰۃ سہ قسم است زکوٰۃ اغنیا - زکوٰۃ فقیران - زکوٰۃ معشوقان - زکوٰۃ اغنیا بر مذہب فقیہان از دو صد درم بعد از گذشتن سال پنجدرم و بر مذہب فقیران در حال دویست درم باید داد و جان بشکرانہ بر سر آن باید نہاد قاضی ہمدانی در تمہیدات آوردہ کہ الزکوٰۃ قنطرۃ الاسلام طائفہ کہ مال دارند خود زکوٰۃ بر ایشان واجب آید اما نمیدانم کہ الصدقات لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ باید دانست کہ ایشانرا علم آخرتی باشد کالکنز انفع من العلم ازان کنز علم و رزق کہ ایشانرا دہند و من رزقناہ منا رزقا حسنا قرابتیان و محبتیان و مریدان را ازان زکوٰتے

ونصیبے دہند کہ العلم لا یحل منعہ آن بر قدر حوصلہ خلق نثار کنند واین آیۃ راکار بندند کہ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ خلق را از معرفت کسب کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف نصیبے دہند مرہم صحبتیان را اما عموم خلق را از دعاے ایشان وبرکت ایشان از بلاہا و رنجہا خلاصی بود ودر روز قیامت نیز زکوٰۃ رحمت خدا ایثار کنند ہر یک ہفتاد ہزار محجوب و مستحق عقوبت را از اہل بہشت گردانند و کنز کنت کنزا مخفیا مراد گنج رحمت است کہ کتب ربکم علی نفسہ الرحمۃ ور زکوٰۃ معشوقان مشاہدہ جمال خود از عاشقان باز نہ داشتن و لطف ورحم بر حال مشتاقان نمودن قولہ

مبادا جز حساب مطرب و مے	اگر نقشے کشد کلک دبیرم

نقشے کشد سخنے نویسد کلک قلم قولہ

چنان پر شد فضاے سینہ از دوست	کہ فکر خویش گم شد از ضمیرم

فضا زمین فراخ وکشادہ ضمیر اندرون دل و اندیشہ وانچہ در دل گیرند قولہ

دران غوغا کہ کس کس را نپرسد	من از پیر مغان منت پذیرم

غوغا فریاد ہاے بسیار کہ از مردمان کثیر یکجا خیزد دران غوغا اشارۃ بقیامتہ پیر مغان مرشد قولہ

قرارے کردہ ام با مے فروشان	کہ روز غم بجز ساغر نگیرم

ساغر کنایۃ از شراب از ذکر ظرف وارادہ مظروف قولہ

چو طفلان تا کے زین زاہد فریبی	بسیب بوستان و شہد و شیرم

یعنے بسیب بوستان وشہد وشیر مرا چنانکہ زہد زاہدان را ہمچو طفلان تا کے کنی زاہد فریبی و بچیزہاے محقر مرا از خود او را بشکنے اسے مرا تا کے ہمچو زاہدان طفل از خود بغیر اندازی ومجاز را در پیش نظر جلوہ گر سازی بذکر غیر مرا یاد خود ببر ز ضمیر قولہ

من آن مرغم کہ ہر شام وسحرگاہ	ز بام عرش مے آید صفیرم

صفیر آواز قولہ

من آندم بر گرفتم دل ز حافظ	کہ ساقی گشت یار نا گزیرم

بر گرفتم قطع نمودم غزل

من کہ باشم کہ بران خاطر عاطر گذرم	لطفہا میکنی اے خاک درت تاج سرم

عاطر خوشبو خاطر عاطر کنایہ از خاطر معشوق قولہ

دلبرا بندہ نوازیت کہ آموخت بگو	کہ من این ظن برقیبان تو ہرگز نبرم

بندہ نوازیت بندہ نوازی ترا ظن گمان این ظن اشارہ بہ بندہ نوازیت قولہ

ہمتم بدرقۂ راہ کن اے طائر قدس	کہ درازست رہ مقصد و من نوسفرم

ہمت توجہ ہمۃ الرجال تقلع الجبال بدرقۂ راہبر ہمتم بدرقہ راہ کن توجہ خود را رہبر راہ ما کن اے طائر قدس محبوب قولہ

اے نسیم سحری بندگی ما برسان	کہ فراموش مکن وقت دعاے سحرم

نسیم سحری مرشد و وارد قولہ

خرم آن روز کزین مرحلہ بربندم رخت	در سر کوے تو پرسند رفیقان خبرم

این مرحلہ دنیا بربندم رخت سفر کنم قولہ

راہ خلوتگہ خاصم بنما تا پس ازین	مے خورم با تو و دیگر غم دنیا نخورم

خلوتگہ خاص کنایہ از قرب حقیقی پس ازین من بعد غزل

مرحبا طائر فرخ رخ و فرخندہ پیام	خیر مقدم چہ خبر یار کجا راہ کدام

طائر فرخ قاصد و وارد قولہ

یارب این قافلہ را لطف ازل بدرقہ باد	کہ از و خصم بدام آمد و معشوق بدام

بدرقہ رہبر ما قولہ

ماجراے من و معشوق مرا پایان نیست	ہرچہ آغاز ندارد نہ پذیرد انجام

ماجراے قصہ قولہ

زلف دلدار چو زنار ہمی فرماید	برو ای شیخ کہ شد برتنم این خرقہ حرام

زلف کنایہ از جذبہ است ؎ زلف نام جذبۂ ذات حق است زنار کنایہ از یک رنگی قولہ

مرغ تقوی کہ ہمین زد ز سر صدرہ صفیر	عاقبت دانۂ خال تو فگندش در دام

صفیر آواز مرغ تقوی کہ ہمیزد ز سر صدرہ صفیر یعنی تقوی من کہ بعالم بالا اشتہار داشت قولہ

چشم خونبار مرا خواب نہ درخور باشد	من لہ مقتلۃ دمع فہو کیف ینام

یعنی کسیکه مراد راست مقله اشک یعنی اشک بمنزله بیخوله چشم بوده باشد یعنی مانند بیخوله چشم از چشم او جدا نگردد پس چگونه خواب کند که میان خواب و اشک تضاد است و در بعضے نسخه چنین است من له یقبل داء عجبا کیف ینام یعنے کسیکه از بهر او اقبال کند و بیش آید درد عجیب دارم چگونه خواب کند و میتواند که یقتل ماخوذ از قتل بمعنے کشتن باشد یعنی کسیکه قتل کند و بکشند ابلهان چگونه خواب کند قوله

تو ترحم نکنی بر من بیدل دائم	ذاک دعواک وها انت وتلک الایام

یعنی این دعوی تست هشیار باش تو هستی و آن روزها که دران روزها من برائے تو بیدل شده ام و مسکنت گزیدم و تو رحم نکردی پس دعوی این حال دعوی تست یعنے بر تست در سورهٔ ال عمران واقع شده که تِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ یعنے این از کارها که مدار زندگانی بر انست میگردانیم اینها میان مردمان روزی بدولت و عشرت نگذارد و روزی بنکبت و عسرت قوله

گل ز حد برد تنعم ز کرم رخ بنما ے	سرو مینازد و خوش نیست خدا را بخرام

گل و سرو کنایه از محبوبان مجازی قوله

حافظ از میل با بروے تو دارد شاید	جاے در گوشه محراب بکنند اهل حرام

میل محبت حرام حرمت داشته شده اهل حرام بزرگان غزل

مرا مے بینی و هر دم زیادت میکنی دردم بسامانم نمی پرسی نسیدانم چه سرداری	ترا مے بینم و مهرت زیادت میشود هر دم بدرمانم نمیکوشی نمیدانی مگر دردم

چه سرداری چه خیال داری قوله

نه راهست اینکه بگذاری مرا جانا و بگریزی	گذارے آر و بازم پرس تا خاک رهت گردم

نه راهست اینکه این طریق و روش نیست قوله

ندارم دستت از دامن بجز در خاک و آنهم هم	چو بر خاکم گذار آری بگیرد دامنت گردم

ندارم دستت از دامن ترک تو نکنم قوله

فرو رفت از غم عشقت دمم دم میدهی تا کے	دمار از من بر آوردی نمی گوئی بر آوردم

دم میدهی فریب میدهی دمار هلاکی غزل

من دوستدار روی خوش و موی دلکشم	مدهوش چشم مست و مے صاف و بیغشم

کلام

[illegible]

غش آب تیرہ قولہ

در عاشقی گزیر نباشد ز سوز و ساز | استادہ ام چو شمع مترسان ز آتشم

گزیر چارہ - قولہ

من آدم بہشتیم اما درین سفر | حالے اسیر عشق جوانان مہوشم

من آدم بہشتیم یعنے من آدمم کہ مکان من بہشت بودہ درین سفر کنایہ از دنیا جوانان مہوش کنایہ از معشوقان قولہ

بخت ار مدد کند کہ کشم رخت این دیار | گیسوے حور گرد فشاند ز مفرشم

سوے دوست

کشم رخت زین دیار اے ببیرم مفرش بستر قولہ

از بسکہ چشم مست درین شہر دیدہ ام | حقا کہ مے نمی خورم اکنون و سرخوشم

چشم مست چشم معشوق کنایہ از چشم مرشدان و عارفان درین شہر کنایہ از شیراز حقا سوگند بحق سرخوش مست قولہ

شہریست پر کرشمہ و خوبان ز شش جہت | چیزیم نیست ورنہ خریدار ہر ششم

ہر ششم ہر شش جہت قولہ

گفتی ز سر عہد ازل نکتۂ بگوے | آنگہ بگویمت کہ دو پیمانہ درکشم

اشکال آنست کہ درمیان گفتن نکتہ از سر عہد ازل و دو پیمانہ کشیدن مناسب نیست تا ثانی را شرط اول سازد جوابش آنکہ چون افشاے راز ممنوع است لاجرم میگوید کہ این نکتہ وقتے بگویم کہ ہردو جہان را فراموش کنم نہ از عذاب این جہان ترسم ونہ از عذاب آنجہان اندیشہ نمایم و این از من ممکن نیست قولہ

حسن عروس طبع مرا جلوہ آرزوست | آئینۂ ندارم ازان آہ می کشم

آئینہ دل مصفا و صاحبدل یعنے ہیچ صاحبدلے دہمدروے ندارم کہ عروس طبع خود را برو جلوہ نمایم قولہ

حافظ ز تاب فطرت بیحاصلی بسوخت | ساقی کجاست تا زند آبے بر آتشم

تاب پیچش فطرت یکسر آفرینش و آغاز کارہا و نیز زیرکی کہ متعلق روح است غزل

تا پیش خاکپاے تو صد رو نہادہ ایم | روی وریاء خلق بیکسو نہادہ ایم
طاق و رواق مدرسہ و قیل و قال فضل | زینہا بخاک کوئے تو بارد نہادہ ام

طاق نوعے از جامہا و جامہ یکتا و طیلسان رواق بکسر پیشگاہ خانہ مدرسہ جائے درس
قیل و قال گفتگو بحث قولہ

نہادہ ایم بار جہان بر دل ضعیف	وین کار و بار بستہ بگیسو نہادہ ایم

بار جہان غم عشق کار و بار تعلقات دنیوی قولہ

ما ملک عافیت نہ بلشکر خریدہ ایم	ما تخت سلطنت نہ ببازو نہادہ ایم

نہ بلشکر خریدہ ایم بل دادہ خدا است قولہ

در گوشۂ امید چو نظارگان ماہ	چشم طلب بران خم ابرو نہادہ ایم

نظارگان بینندگان - قولہ

ہشیار رو عاقلیم کہ بر دست و پا بدل	زنجیر و بند زان خم گیسو نہادہ ایم

گیسو موئے بافتہ قولہ

نے بوے زلف تو سر سودای از ملال	ہمچون بنفشہ بر سر زانو نہادہ ایم

سودا سے دیوانہ بوے امید و محبت و طمع و خوے ملال ستودہ آمدن بنفشہ گلی است
و نیز گیاہے است کہ در آب روید و سبز و کبود بود و اندکے بسیاہی زند بر کوع و سجودش نسبت مے کنند
خم گیسوئے جذبہ عشق قولہ

ناموس چند سالۂ اجداد نیکنام	در راہ جام و ساقی مہ رو نہادہ ایم

ناموس بانگ و آوازہ قولہ

ہم جان بدان دو نرگس جادو سپردہ ایم	ہم دل بران دو سنبل ہندو نہادہ ایم

دو سنبل ہندو زلف غزل

من نہ آن زندم کہ ترک شاہد و ساغر کنم	محتسب داند کہ من اینکارہا کمتر کنم

محتسب مرشد - قولہ

چون صبا مجموعۂ گل را بآب لطف شست	کج دلم خوان گر نظر بر صفحۂ دفتر کنم

مجموعۂ گل اضافۂ بیانیہ مراد دل بآب لطف شست از تیرگیہا مصفا ساخت صفحہ یکروی
و یکسوی کردن دیگر دی ورق قولہ

منکه دارم در گدائی گنج سلطانی بدست	کی طمع در گردش گردون دون پرور کنم
در گدائی در عشق مجازی گنج سلطانی مشاهده محبوب حقیقی قوله	
لاله ساغر گیر و نرگس مست و بر ما نام فسق	داوری دارم بسی یا رب کرا داور کنم
لاله کنایه از عاشق نرگس عاشق داوری خصومت و گفتگو قوله	
باز کش یکدم عنان ای ترک شهر آشوب من	تا ز اشک و چهره راهت پر زر و گوهر کنم
عنان آن دوال که سوار بدست گیرد آشوب شور و غوغا قوله	
منکه امروزم بهشت نقد حاصل میشود	وعدهٔ فردای زاهد را چرا باور کنم
بنقد فی الحال فردا قیامت باور اعتبار قوله	
عشق دردانه ست و من غواص و دریا میکده	سر فرو بردم در انجا تا کجا سر بر کنم
دردانه بمنزله دانه در غواص غوطه خور سر فرو بردم غوطه خوردم در انجا در میکده قوله	
عاشقان را گر در آتش می پسندد لطف دوست	تنگ چشمم گر نظر بر چشمهٔ کوثر کنم

تنگ چشم بخیل و حریص و معشوق بدین که هیچکس را در چشم نمی آرد و بکسی ننگرد و این صفت حور است که هن قاصرات الطرف چشمه کوثر حوضی ست که حق تعالی بمحمد ﷺ عطا کرده کقوله انا اعطیناک الکوثر بید نام درختی که ثمر ندارد خاکپای پادشاه از دست او بر سر کنم یعنی از دست مدعی پیش بادشاه فریاد کنم قوله

گوشهٔ محراب ابروی تو میخواهم ز بخت	تا در انجا همچو مجنون درس عشق از بر کنم
از بر یاد اگر خود هفت سبع از بر بخوانی غزل	
ما بر آریم شبی دست و دعائی بکنیم آنکه بیجرم برنجید و به تیغم زد و رفت	غم هجران ترا چاره ز جائی بکنیم بازش آرید خدا را که صفائی بکنیم
جرم بضم گناه قوله	
در ره نفس کزو سینهٔ ما بتکده شد	تیر آهی بگشائیم و غزائی بکنیم
غزا جنگ با کفار قوله	
مدد از خاطر رندان طلب ای دل ورنه	کار صعب است مبادا که خطائی بکنیم

صعب سخت قوله

خشک شد بیخ طرب راه خرابات کجاست ❊ تا در آن آب و هوا نشو و نمائے بکنیم

نشو و نما افزایش و ظہور قوله

سایهٔ طائر کم حوصله کارے نکند ❊ طلب سایهٔ میمون ہمائے بکنیم

سایه توجه طائر کم حوصله زہدان و مقلدان سیمرغ نام جانوریست معروف که مقامش بکوه قاف است ۵ زعزلت شاه مرغان گشت سیمرغ ❊ بکے مرغست خوانندش بسیمرغ ❊ و مراد او سیمرغ عارف کامل و عاشق واصل ہمائے نام جانور که بر ہر که سایه اش افتد بادشاه شود قوله

دلم از پرده بشد حافظ خوش لهجه کجاست ❊ تا بقول و غزلش ساز و نوائے بکنیم

لهجه آواز نوا سرود غزل

ما نگوئیم بد و میل به ناحق نکنیم ❊ جامه کس سیه و دلق خود ازرق نکنیم

دلق جبه ازرق کبود قوله

رقم مغلطه بر دفتر دانش نکشیم ❊ سر حق با ورق شعبده ملحق نکنیم

شعبده بازی ملحق پیوسته قوله

آسمان کشتی ارباب ہنر می شکند ❊ تکیه آن به که برین بحر معلق نکنیم

آسمان فلک که مانند آس در گردش است ارباب ہنر عاشقان بحر معلق آسمان قوله

شاه گر جرعهٔ رندان نه بحرمت نوشد ❊ التفاتے بمے صاف مروق نکنیم

شاه مرشد نه بحرمت نوشد دیگران را محروم دارد مروق خالص قوله

حافظ ار خصم خطا گفت نگیریم برو ❊ ور بحق گفت جدل با سخن حق نکنیم

نگیریم برو مواخذه او نمی کنیم غزل

من ترک شاہد و مے و ساغر نمیکنم ❊ صد بار توبه کردم و دیگر نمی کنم

بکر نگی و یک جہتی خود را بیان میکند که اے زاہدان کوے صلاح من ترک شاہد الخ و من که افتاده کوئے محبتم قوله

باغ بہشت و سایه طوبی و قصر حور ❊ با خاک کوے دوست برابر نمیکنم

برین اختصار کرده حاجت تطویل نیست قوله

تلقین و درس اہل نظر یک اشارتست	گردم اشارتے و مکرر نمے کنم
پیر مغان حکایت معقول میکند	معذورم ار محال تو باور نمیکنم

حدیث

پیر مغان مراد مرشد کہ نصیحت او حیات من ست قوله

زاہد بطعنہ گفت برو ترکِ عشق کن	محتاج جنگ نیست برادر نمیکنم

محتاج جنگ نیست جنگ درکار نیست برادر نمیکنم اے برادر ترک عشق نمیکنم قوله

ہر گز نمے شود ز سر خود خبر مرا	تا در میانِ میکدہ سر بر نمیکنم

از مے محبت آنچنان مستم کہ از عالم خبر ندارم قوله

شیخم بہ طنز گفت حرامست مے مخور	گفتم مگو کہ گوش بہر خر نمیکنم

طنز خندہ و مسخرگی قوله

این تقویم بس است کہ چون نا اہلان شہر	ناز و کرشمہ بر سر منبر نمیکنم

این تقویم بسبت الخ یعنے در عالم رندی می کوشم و ہمچون نا اہلان شید و ترہات نمی فروشم قوله

حافظ جنابِ پیرِ مغان مأمن وفاست	من ترک خاکبوسیِ این در نمیکنم

پیر مغان مرشد ایندر اشارہ بآستانہ مرشد۔ غزل

مرا عہدیست باجانان کہ تا جان در بدن دارم	ہواداران کویش را چو جانِ خویشتن دارم

از استحکام قول خود کہ بامحبوب بود خبر میدہد کہ من غریق بحر ہجران تا زندہ ام اورا و محبان او را اہل سگان کوے او را دوست دارم قوله

صفای خلعت خاطر ازان شمع چگل جویم	فروغ چشم و نور دل ازان ماہِ ختن دارم

چگل بکسر تین شہریست از زمین ترکستان منسوب بخوبرویان و ختن نام ولایتے ست مشکخیز منسوب بمشکمویان۔ حاصل این بیت آنست کہ انچہ تمنا ے دل حزین است ازان خورشید جہان افروز میطلبم و لغیر ازو ہیچ آفریدہ التجا نمیکنم قوله

الا اے پیر فرزانہ مکن عیبم بمیخانہ	کہ من در ترک پیمانہ دل پیمان شکن دارم

فرزانہ دانا حاصل آنست کہ من کہ از مے محبت مستم خود را کمند ارادت بستہ ام و از ننگ و ناموس

رستہ ام ترک میخواری از ما صورت نہ بندد قولہ

شراب خوشگوارم ہست یار خوش نگارم ہست
ندارد ہیچکس یارے چنین یارے کہ من دارم

خوشگوار ہاضم وشیرین حاصل آنست ازجان ودل شکر باریتعالی میگویم کہ آن یار بے رام ما آنچنان رام است کہ بغیر از مرحمت کارے ندارم و اسباب عیش ونشاط ہمہ مہیا است میگویم ایدوستان یکدل شراب خوشگوارم قولہ

بکام آرزوی دل چو دارم خلوتے حاصل
چہ فکر از خبث بدگویان میان انجمن دارم

بدگویان مراد زاہدان ورقیبان خبث مراد حسد قولہ

مرا در خانہ سروے ہست کاندر سایۂ قدش
فراغ از سرو بستانی وشمشاد چمن دارم

من سکین دل بآن زہرہ جبین سپردہ ام از تماشاء لالہ نسرین چشم بستہ ام میان محبان کوے ارادت مباہات میکنم ومیگویم مرا در خانہ گویند روزے رابعہ در فصل بہار درخانہ رفت وبیرون نیامد خادمہ گفت یا سیدتی بیرون آئی تا آثار صنائع بینی رابعہ گفت تو درون درآئی تا صانع را بہ بینی شغلنی مشاہدۃ الصانع عن مطالعۃ الصنع قولہ

خدارا اے رقیب امشب زمانی دیدہ برہم نہ
کہ من با لعل خاموشش نہانی یک سخن دارم

خدارا بواسطہ برہم نہ بربند یعنے ہر صباح در بوستان وصل آنماہ از سر سوز ودرد مانند بلبل غلغل میکنم دمے گویم خدارا اے رقیب الخ قولہ

گرم صد لشکر خوبان بقصد دل کمین سازد
بحمد اللہ والمنۃ بتے لشکر شکن دارم

ہر غمے کہ بجان این ناتوان متوجہ ازان دلبر استمداد ہمت میکنم ومیگویم گرم صد لشکر الخ بحمد اللہ شکر مر خدائے را غزل

ما حاصل خود بر در میخانہ نہادیم
محصول دعا در رہ جانانہ نہادیم

این کشتی سرگشتہ بگرداب در افتاد
جان در سر این گوہر یکدانہ نہادیم

کشتی سرگشتہ وجود پریشان گرداب عشق سر خیال گوہر یکدانہ محبوب قولہ

در خرمن صد عاقل وزاہد زند آتش
این داغ کہ ما بر دل دیوانہ نہادیم

خرمن بکسر تودہ غلہ مالیدہ وغیر آن باکاہ قولہ

سلطان ازل گنج غم عشق بما داد
تا روے درین منزل ویرانہ نہادیم

سلطان ازل حق تعالیٰ - قوله

المنة لله که چو ما بیدل و دین شد	آنرا که خرد پرور و فرزانه نهادیم

اشکال این بیت آنست در محلے که عاقلے دین بگذارد و بیدین شود شکر گفتن نامناسب جوابش آنکه خواجه در جاے دیگر فرموده ۵ گرد دیوانگان عشق مگرد * که بعقل عقیله مشهورے * خواجه با عاقل گفته که عقل داری وما دیوانگان عشقیم صحبت ما و تو راست نمے آید و چون دید که آن شخص همرنگ خواجه شد و دل مشتغل بفکر آب و گل گذاشت و دین ریای رها کرد و بعشق حقیقی اشتغال نمود شکر گفت قوله

قانع بخیالے ز تو بودیم چو حافظ - خیال کنایت از نمود تجلیات یارب چه گدا همت بیگانه نهادیم یعنے دون همتی کردیم که بخیالے از تو خورسند شدم که تقاضاے همت نبود بتجلیات راضی شدن غزل

ما بیغمان[۱] مست و دل از دست داده ایم	همراز عشق و هم نفس جام باده ایم

دل از دست داده ایم بیقرار و آشفته ایم قوله

بر ما بسے کمان ملامت کشیده اند	تا کار خود بر ابروے جانان نهاده ایم

ازان روزے که شیفته ابروے جانان شده ایم قوله

اے گل تو دوش جام صبوحی کشیدهٔ	ما آن شقایقیم که با داغ زاده ایم

گل کنایه از عاشق داغ صبوحی کشیدهٔ داغ شراب عشق بوقت صبح نوشیدهٔ شقائق لاله مراد عاشق که با داغ زاده ایم عشق ازلی داریم قوله

چون لاله ام مبین و قدح در میان کار	این داغ بین که بر دل خونین نهاده ایم

لاله وار بقدح نوشی ظاهری من نگاه مکن قوله

کار از تو میرود مددے ای دلیل راه	انصاف میدهیم که از ره فتاده ایم

کار از تو میرود یعنے کار موقوف بتوجه تست دلیل راهبر انصاف میدهیم از روی انصاف میگوئیم ز راه او فتاده ایم از راه دور افتاده ایم و از همراهان باز پس مانده ساده طمع مراد مشاهده حسن صورت ارچه معتقد روے ساده ایم اگرچه بظاهر شاهد پرستیم -

قوله

[۱] این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

گفتی کہ حافظ اینہمہ رنگ و خیال چیست ‖ نقش غلط مبین کہ ہمان لوح سادہ ایم

رنگ و خیال کنایۃ از ہجان سادہ بے نقش و بے ریش۔ ای حافظ اینہمہ رنگہاے خیالات کہ از مخیلہ تو بظہور مے آید و ترا حال بحال بیماند چیست در جواب میگوید کہ دل من لوحے است سادہ آئینہ وار از نقوش آزاد ہرچہ نمائی ہمان نقش برآرد چنانچہ بالا رفت در پس آئینہ طوطی صفتم غزل

ما ز یاران چشم یاری داشتیم ‖ خود غلط بود انچہ ما پنداشتیم

چشم امید قولہ

تا درخت دوستی کے بر دہد ‖ حالیا رفتیم و تخمے کاشتیم

تا براے آنکہ و باید دید تا حالیا الحال درین بیت معنی مصراع آخر اولست و مصراع اول آخر قولہ

گلبن حسن نہ خود شد دلفریب ‖ ما دم ہمت برو بگماشتیم

گلبن درخت گل ہمت قصد دل حسن معشوق بواسطہ ظہور اوست اگر ظہور نے شد دلفریبی وے ظہور نمییافت ما در مرتبہ اعیان بزبان استعداد تقاضا اگرم واجب الوجود کردیم تا از خزائن جود وجود بر ممکنات منبسط گردانید دلفریبی ظاہر شد ما دام اشارت برین دارد وجہ دیگر ہرچند عشق غالب تر معشوق و طلب بیش میشود و دلفریبی بظہور مے آید انکار بے یکدگر نیست یعنی ظہور نور عین بمقتضاے عین ثابتہ است قولہ

گفتگوہا رفت و شکایت کس نزد ‖ جانب حرمت فرو نگذاشتیم

فرو نگذاشتیم نگہداشتیم قولہ

گفتگو آئین درویشی نبود ‖ ورنہ با تو ماجراہاے داشتیم

ماجرا گفتگوہا قولہ

گفت خود دادی بما دل حافظا ‖ ما محصِّل برکسے نگماشتیم

محصل تحصیلدار غزل

ما بدین در نہ پے حشمت و جاہ آمدہ ایم ‖ از بد حادثہ اینجا بہ پناہ آمدہ ایم

بے واسطہ ید دست قولہ

رہرو منزل عشقیم و ز سرحد عدم ‖ تا باقلیم وجود اینہمہ راہ آمدہ ایم

راہبر و سالک　قولہ

سبزۂ خط تو دیدیم و ز بستان بہشت ‖ بطلبگاری این مہر گیاہ آمدہ ایم

سبزۂ خط کنایت از صفات بہشت ہستی اینمہر گیاہ اشارہ بسبزۂ خط و مہر گیاہ نام گیاہے است کہ خاصیت او آنست بر ہرکہ باشد میان خلق محبوب و موقر و معظم باشد قولہ

اینچنین گنج کہ شد خازن او روح امین ‖ بگدائی بدر خانۂ شاہ آمدہ ایم

روح امین جبرئیل قولہ

لنگر حلم تو اے کشتی توفیق کجاست ‖ کہ درین بحر کرم غرق گناہ آمدہ ایم

لنگر کاف فارسی سنگ کشتی و معروف حلم بردباری غزل

مژدۂ وصل تو کو کز سر جان برخیزم ‖ طائر قدسم از دام جہان برخیزم

از سر جان برخیزم فدا کنم از دام جہان برخیزم تارک جہان باشم قولہ

بولائے تو کہ گر بندۂ خویشم خوانی ‖ از سر خواجگی کون و مکان برخیزم

بولاے تو سوگند بدوستی تو کون و مکان دنیا قولہ

یارب از ابر ہدایت برسان بارانے ‖ پیشتر زانکہ چو گردی ز میان برخیزم

ابر ہدایت لطف و کرم بارانے فیض قولہ

تنگ گرچہ پیرم تو شبے دست در آغوشم کن ‖ تا سحر گہ ز کنار تو جوان برخیزم

دست در آغوشم کن اے در بر گیر قولہ

بر سر تربت من بے مے و مطرب منشین ‖ تا ببویت ز لحد دست فشان برخیزم

دست فشان رقص کنان غزل

مہل کہ در غم ہجر تو از جہان برویم ‖ بیا کہ عیش تو از خویش ہر زمان بردیم

مہل مگذار زمان ساعت　قولہ

مگو کہ حافظ ازین در برو برائے خدا ‖ کہ ہر چہ رائے تو باشد جز این بران بردیم

رائے فکر و عقل غزل

نماز شام غریبان چو گریہ آغازم ‖ بمویہاے غریبانہ قصہ پردازم

اہل دیار بہر کار در روز مشغول میباشد و چون روز باتمام میرسد و تاریکی شام پیدا میشود ناچار تنگدل شده در زاویہ غریبی و گوشہ نامرادی می نشیند و را بجز از شام رفیقے و ہمکلامے نیست بنابران شاعران شام را بغریبان نسبت نموده فرمود مویہا گریہا غریبانہ مانند غریبان قولہ

بیاد یار و دیار آنچنان بگریم زار | کہ از جہان رہ و رسم سفر براندازم

عالم را پر آب گردانم تا ہیچکس اختیار سفر نکند قولہ

من از دیار حبیبم نہ از بلاد رقیب | مہیمنا برفیقان خود رسان بازم

مہیمنا یا باری تعالےٰ ۔ قولہ

خدا را مددے اے دلیل راہ کہ من | بکوے میکده دیگر علم برافرازم

برافرازم بلند کنم قولہ

خرد ز پیری من کے حساب برگیرد | کہ باز با صنمے طفل عشق کے بازم

کے حساب برگیرد روا دارد و منظور کند ۔ قولہ

بجز صبا و شمالم نمی شناسد کس | عزیز من کہ بجز باد نیست دمسازم

دمساز ہمدم و محب قولہ

سرشکم آمد و عیبم بگفت روی بروے | شکایت از کہ کنم خانگی ست غمازم

بگفت روے بروے اے ظاہر و آشکار ساخت خانگیست غمازم ساکن خانہ منست قولہ

ز چنگ زہره شنیدم کہ صبحدم میگفت | مرید حافظ خوش لہجۂ خوش آوازم

زہره نام ستاره مطربہ فلک ۔ لہجہ آواز غزل ۔

ہر چند پیر خستہ دل و ناتوان شدم | ہرگہ کہ یاد روے تو کردم جوان شدم

خستہ مجروح قولہ

شکر خدا کہ ہر چہ طلب کردم از خدا | بر منتہاے مطلب خود کامران شدم

کامران صاحب مقصد قولہ

در شاہراه دولت سرمد بہ تخت بخت | با جام مے بکام دل دوستان شدم

شاہراه راه فراخ سرمد ہمیشہ قولہ

ہمرازم

اے گلبن جوان بر دولت بخور کہ من	در سایۂ تو بلبل باغ جنان شدم

بلبل باغ جنان شدم خوشگوی حاصل کردم قولہ

من پیر سال و ماہ نیم یار بیوفاست	از من چو عمر میگذرد پیر ازان شدم

یعنی من بسبب مرور سال و ماہ ضعیف نشدہ ام بلکہ این ضعف من بسبب بیوفائی آن یار گلعذار ست وآن نگار شیرین کار بمنزلہ عمر من است ہر گاہ کہ او از من گریزان است پیری من روے دادہ تحت زیر فوق زبر قولہ زان روز بر دلم در معنی کشادہ شد باب الفیوض والفتوح ازان روز برمن مفتوح شد کز ساکنان درگہ پیر مغان شدم کہ التجا بجناب مرشد آوردہ ام قولہ

دوشم نوید داد و بشارت کہ حافظا	باز آ کہ من بعفو گناہت ضمان شدم

نوید مژدہ ان وعد اللہ حق وقال اللہ لا تقنطوا من رحمۃ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا غزل

ہمان کہ قصۂ آن شوخ بیوفا گوییم	کہ باز چون نرسد باز ابتدا گوییم

آن شوخ بیوفا کنایہ از معشوق خداے را بواسطہ خدا رفیق مصلحتے رفیقے کہ شریک مصلحت باشد چو کار من نکشاید چون حصول کار من نشود

این غزل در نسخ موجودہ نیست

ردیف النون غزل

افسر سلطان گل پیدا شد از تخت چمن	مقدمش یارب مبارکباد بر سرو و سمن

افسر تاج سلطان گل مشاہدات تجلیات چمن دل مقدم پیش آمدن سرو و سمن عاشقان وسالکان قولہ

تا ابد معمور باد اینخانہ کز خاک درش	ہر نفس با بوے رحمت می وزد باد یمن

رحمن ریحان

معمور آباد ان اینخانہ دنیا خاکدر انسان کامل باد یمن مراد حقائق ومعارف درین بیت تلمیح است بحدیث کہ اشارۃ بحضرت اویس است قال علیہ السلام انی لاجد نفس الرحمن من جانب الیمن معنے این بیت آنست کہ تا ابد اینخانہ دنیا معمور باد کہ اہل اللہ کہ خلقت از خاکند ہر دم سخنان معارف وحقائق شنودہ میشود کہ یاد از حق میدہد سوآل ۔ این بیت ستائش دنیاست وستودن دنیا از اہل اللہ لیس نازیبا کہ الدنیا جیفۃ وطالبہا کلاب جواب آنست کہ ہمین دنیا کہ حقیقتش سطور شد درحق

کسانیکه حقیقتش شناختہ وبآن نپرداختہ الدنیا مزرعۃ الآخرۃ است ومتاعے بس فاخر اہل الصدر اہمین دنیا مورد الطالف الٰہی ومظہر مشاہدات نامتناہی واہل دنیار العکس آن چون دریاے نیل کہ بقبطیان خون بود وبسبطیان آب خواجہ انصار گوید دنیا خاکدانیست کہ عاقلان در وکشت کنند نہ میدانے است کہ جاہلان در وگشت کنند قولہ

خاتم جم را بشارت دہ بحسن خاتمہ	کاسم اعظم کرد ازو کوتاہ دست اہرمن

خاتم جم کنایہ از دل اسم اعظم مرشد کامل اہرمن نفس وشیطان قولہ

شوکت پور پشنگ وتیغ عالمگیر او	در ہمہ شہنامہا شد داستان انجمن

پور پشنگ افراسیاب کہ پسر پشنگ بود ونام پسر سیاوزرے کہ نام پسر اور وئین بود معنے این بیت در شرح بیت ۵ شاہ ترکان سخن مدعیان مے شنود ؛ بالا مذکور شدہ ومیتواند بود کہ مراد آن بود کہ شوکت بعضے اولیا وتیغ عالمگیر ایشان کہ ان تیغ را بر نفس زدہ عالم دل مسخر کردہ اند در جمیع کتب سیر اولیا کہ بمنزلہ شہنامہاے پادشاہان است داستانے کہ بذکر آن آرایش انجمن سخن دادہ اند قولہ

خنگ چوگانی چرخت رام شد در زیر زین	شہسوارے خوش بمیدان آمدہ گوئی بزن

خنگ اسپ چوگانی اسپے کہ در گوے وچوگان باختن موافق مزاج بود چرخ فلک خنگ چوگانی اضافہ بیانیہ خنگ چوگانی چرخت رام شد در زیر زین یعنے گردش آسمانی بر مراد تو گردیدہ ورو بتو آوردہ شہسوار عاشق والف ندائیہ محذوف میدان میدان سلوک وعشق گوے بزن طے میدان عشق نما قولہ

جوئبار ملک را آب از سر شمشیر تست	تو درخت عدل بنشان بیخ بدخواہان بکن

جوئبار جوے بزرگ باکثرت جوئیہا خورد باشد وجوئبار ملک کنایہ از وجود ونیز سلوک آب تری وتازگی شمشیر مراد ریاضت وجود بموجب (اقتلوا انفسکم بسیوف المجاہدات پس درخت عدل بنشان یعنے خصائل نامرضیہ را بر صفات مرضیہ غلبہ مدہ بدخواہان نفس وشیطان قولہ

بعد ازین نشگفت اگر با نگہت خلق خوشت	خیزد از صحراے ایرج نافۂ مشک ختن

بعد ازین نشگفت اگر کشایشے حاصل نشد نگہت بوے خلق خوش زہد وصلاح ایرج نام پسر فریدون والی ایران زمین جہان فریدون ولایت رامیان پسران قسمت کردہ دریاے مغرب وتوابع

ایران

ومضافات آن بتور پسر بزرگ داد وزمین ترک وچین ومضافات آن در اقطاع سلم آورده ومیانه جهان وسرزمین ومکین واهواز وطبرستان وبیشتر حدود شام بایرج داد چون تور وسلم در اقطاعهای خویش قوی شدند بکینه آنکه فریدون ایشان را باطراف مملکت ولایت داد وتختگاه برای پسر خورد که ایرج است داده با پدر باغی شده وخروج کرده ایرج سلامت قلب داشت بران بدبختان رفته وگفته در قسمت ولایت هرا خطاے نیست غلطی فریدون است اکنون بر شما آمده ام هرجاکه بدارید بمانم دو سه روز ان زینهار خواران مهمانی کرده آخرالامر در حالت شراب سر بریده بر پدر خویش فرستاد فریدون جزع وفزع بسیار کرده ایرج پسر نداشت فریدن منوچهر پسر دختر ایرج را پرورده چون بزرگ شده شایستگی تاج وتخت داشت تاج وتخت ایران بدو داده بانتقام ایرج پسر داد منوچهر سلم وتور را در جنگ کشته وسر ایشان بر جد فرستاده بنیاد مخالفت ایران وتوران همین است ونیز نام بادشاه که یکے از سران لشکر کیخسرو شاه پسر سیاوش بود صحراے ایرج بیابان سلوک وعشق منساک ختن معرفت قوله

گوشه گیران انتظار جلوه خوش میکنند ... بر شکن طرف کلاه وبرقع از رخ برفگن

گوشه گیران زاهدان عزلت نشین بر شکن طرف کلاه بساز وآراستگی تمام برقع از رخ برفگن جمال خود بنما۔ قوله

اے صبا بر ساقی بزم اتابک عرضه دار ... تا ازان جام زرافشان جرعه بخشد بمن

اتابک ادب آموز کودکان وپادشاهان شیراز را اتابک بسبب آن گویند که سعد زنگی اتابک سلطان سنجر بود شبے در حالت مستی سعد زنگی وسه نفر دیگر را بادشاهی داده بود بعد وفات سلطان ایشان اتابکی بر خویش مستقیم داشته وبرادر سنجر را بادشاه می گفتند قوله

مشورت با عقل کردم گفت حافظ مے بنوش ... ساقیا مے ده بقول مستشار مؤتمن

مشورت با یکدیگر اندیشیدن مستشار کسے که اورا مشورت در پذیرند مؤتمن کسے را که امینش گیرند یعنی در عشق مذهبی مشورت با عقل کردم وتوبه خویش را یاد آوردم گفت اے حافظ باده نوش پس اے مرشد در بیان حقائق ومعارف میکوش که من بدستوری مستشار مؤتمن از تو طلب امیمعنی میکنم که عقل خورده بینم چنین حکم کرد سوال عقل وعشق هردو متضاد است اینچنین مشورت از عقل نخیزد جواب عقل ناقص بسبب عدم وقوف او بر خوبیهاے عشق ومحض نظر گماشتن بر خرابی او که در بدایت بود منکر عشق میشود

اما عقل کامل هر چند در بدایت خرابی می بیند اما بسبب تیز بینی می داند که درین خرابی سر هست و در رنج گنج این اشارت بدانست رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر غزل

ای نور چشم من سخنی هست گوش کن ‌‌ ‌‌ چون ساغرت پرست بنوشان و نوش کن

سالک طریق یقین نصیحت میکند چون خرمن حسن و جمالت در اوج کمال ست خوشه چینان را نال را محروم مکن و لب تشنگان بادیه طلب را بشیرینی از زلال وصال خود سیراب ساز و این سخن نصیحت دلپذیر را باخلاص تمام بشنو که طریقه وصال جانان بغیر ازین نیست قوله

پیران سخن بتجربه گفتند گفتمت ‌‌ ‌‌ هان ای پسر که پیر شوی پند گوش کن

تجربه آزموده هان هشیار شو قوله

بر هوشمند سلسله ننهاد دست عشق ‌‌ ‌‌ خواهی که زلف یار کشی ترک هوش کن

حاصل این بیت آن ست که حصول عشق مر ذوی العقول اولی الالباب را نسبت از محالات ست آنکه ترک این عقل معاش که دهنگیر وقت سالکست ننماید وصول بمقام عشق معلوم قوله

تسبیح و خرقه لذت مستی نبخشدت ‌‌ ‌‌ همت درین عمل طلب از می فروش کن

تسبیح و خرقه زهد و پارسائی که لازمه هستی است همت توجه درین عمل طلب عشق می فروش یا عاشق [illegible]

با دوستان مضائقه با عمر و مال نیست ‌‌ ‌‌ صد جان فدای یار نصیحت نیوش کن

مضائقه تنگ گرفتن مراد باز داشتن نیوش شنونده حاصل این بیت آنست در راه دوست بدنیا و ادنیها نظر نباید کرد و همه باید باخت زیرا که جان و دل و سر و تن و زر و مال همه طفیل سگان اوست قوله

در راه عشق وسوسه اهرمن بسیست ‌‌ ‌‌ هشدار و گوش دل به پیام سروش کن

اهرمن دیو سروش جبرئیل و هر فرشته - حاصل آنست طریق عشق و محبت بغایت خطیر و مخوف و قطاع الطریق و شیاطین بسیار است باید که علامت آن بشناسی و از خار و خسی در نهراسی قوله

برگ نوا تبه شد و ساز طرب نماند ‌‌ ‌‌ ای چنگ ناله بر کش و ای دف خروش کن

برگ نوا اسباب شادی طرب شادی قوله

ساقی که جامت از می صافی تهی مباد ‌‌ ‌‌ چشم عنایتی بمن دردنوش کن

دُرد نوش عاشق قوله

سرمست در قبای زرافشان چو بگذری
یک بوسه نذر حافظ پشمینه پوش کن

نذر بر خود واجب کردن **غزل**

ای شام زکوی ما سفر کن
وی صبح بحال ما نظر کن

شام ضد صبح و مراد ایام هجر و حجاب کثرات **صبح** ضد شام مراد وصل و عالم وحدت ظلمت شب کنایه از شدائد شب هجر **شب** ظلمت شب هجر سحر کن بسحر وصل مبدل کن خود را بر تیغ او سپر کن این شدائد هجران ما را مندفع ساز ناوک آلهٔ چوبین خالی میان آن تیر ناوک داشته انداز ند بمعنی تیر نیز استعمال میکنند دم در کش خموش باش و سخن مگو هلا هشیار شو **غزل**

ای ماه روی منظر تو نوبهار حسن
خال و خط تو مرکز لطف و مدار حسن

منظر جای نظر و محل مرکز جای قرار و نیز باید دانست که پرکار را دو قلم است یکی ثابت و یکی گردنده گردنده را مرکز گویند و ثابت را مدار مدار در اصطلاح منجمان آن را گویند که در میان قطبین مرکز موهوم کنند **قوله**

در چشم پر خمار تو پنهان فسون سحر
در زلف بیقرار تو پیدا قرار حسن

فسون منتر زلف بیقرار اشارت بتغیرات سلسله موجودات که هر ساعتی بنوعی دگر است **قوله**

خرم شد از ملاحت تو عهد دلبری
فرخ شد از لطافت تو روزگار حسن

خرم خوش فرخ مبارک لطافت پاکیزگی و موزونی و سبکی حرکات و صفائی رنگ **قوله**

حافظ طمع برید که بیند نظیر دوست
دیار نیست غیر تو اندر دیار حسن

دیار شهر یک **قوله غزل**

ای خسرو خوبان نظری سوی گدا کن
میلی بمن سوخته بی سر و پا کن

دارد دل درویش تمنای نگاری
زان چشم سیه مست بیک غمزه دوا کن

درویش مفلس تمنا آرزو بار بارنده **قوله**

گر لاف زند ماه که مانم بجمالت
بنمای رخ خویش و مه انگشت نما کن

مانم مانند هستم انگشت نما رد و معیوب و در غایه شهرت **قوله**

ای سرو چمان از چمن و باغ زمانی
بخرام درین بزم و دو صد جامه قبا کن

چمان چمنده و خرامان قبا چاک **قوله**

این غزل در نسخ موجوده نیست ع

بادل شدگان جور و جفا تا بکے آخر	آهنگ وفا ترک جفا بهر خدا کن

دلشدگان عاشقان غزل

اے باد پردہ آن گل نورستہ باز کن	گوہر فروز لالہ رخ و غنچہ باز کن

گل نورستہ محبوب باز کشادہ ساز کن برکن جام مرصع کنایہ از شراب ازبکہ ظرف دارادہ مظروف مراد عشق پیر کار مرشد در فراز کن در بہ بند ترانہ سرود مراد شعر و سخن یارب ز گنج عافیتش بے نیاز کن ہم در عافیت مسرور دار و توفیق عشق دہ تا در حد پیر رود

غزل

اے لبت آب حیات و اے قدت سرو چمن	اے رخت خورشید خاور وے خطت مشک ختن
بوسہ میخواہم ز تو لب را بدندان میگزی	میکنی جانم جراحت بار دیگر جان من

لب بدندان گزیدن حسرت و افسوس کردن جراحت مجروح قولہ

مرد حافظ در غمت در گردن تو خون من	داد من بستاند از تو روز محشر ذوالمنن

ذوالمنن حق تعالے کہ صاحب منتہا است غزل

بالا بلند عشوہ گر سرو ناز من	بگذشت در فراق تو عمر دراز من

بالا قد سرو ناز قسمے است از سرو عمر دراز عمر تمام قولہ

دیدی دلا کہ آخر پیری و زہد و علم	با من چہ کرد دیدہ معشوق باز من

معشوق باز شاہد قولہ

گفتم بدلق زرق بپوشم نشان عشق	غماز بود اشک عیان کرد راز من

غماز چغلخور عیان ظاہر قولہ نقشے بر آب میزند از گریہ حالیا نقشے بر آب میزنم شست و شوے میکنم و نیز نقش بر آب زدن کار لا ینفع کردن حالیا الحال تا کے شود قرین حقیقت مجاز من مجاز من بحقیقت مبدل شود قولہ

میترسم از خرابی ایمان کہ مے برد	محراب ابروے تو حضور از نماز من

ایمان دریافت حق - قولہ

از آب دیدہ بر سر آتش نشستہ ام	کو فاش کرد در ہمہ آفاق راز من

بحافظ سخن...

گو بکاف عربی اشارت بآب دیدہ راز عشق قولہ

یارب کے آن صبا بوزد کز نسیم او	گردد شمامۂ کرمش کارساز من

صبا توجہ شمامہ خوشبو کارساز سازندہ کار قولہ

برخود چو شمع خندہ زنان گریہ مے کنم	تا با تو سنگدل چہ کند سوز و ساز من

سوز سوزش ساز سازش قولہ

زاہد چو از نماز تو کارے نمیرود	ہم مستی شبانہ و راز و نیاز من

کارے نمیرود حصول مراد نمے گردد شبانہ ہر چہ شب بران گذرد نیاز حاجت غزل

برفگن در صف رندان نظری بہتر ازین	بر در میکدہ میکن گذرے بہتر ازین

رندان عاشقان میکدہ عشق قولہ

آنکہ فکرش گرہ از کار جہان بکشاید	گو درین نکتہ بفرما نظری بہتر ازین

گرہ از کار جہان بکشاید امور بربستہ عالمے را کشایشے دہد قولہ

ناصحم گفت کہ جز غم چہ ہنر دارد عشق	گفتم اے خواجۂ عاقل ہنری بہتر ازین

ہنرے بہتر ازین بہتر ازین ہنرے دیگرے خواہی قولہ

کلک حافظ شکرین شاخ نباتست بچین	کہ درین باغ نہ بینی ثمرے بہتر ازین

کلک قلم ثمر میوہ غزل

بہار و گل طرب انگیز گشت و توبہ شکن	بشادی رخ گل بیخ غم ز دل برکن

رخ گل مشاہدات تجلیات قولہ

ز دستبرد صبا گرد گل کلالہ ببین	شکنج گیسوے سنبل نگر بروی سمن

دستبرد غلبہ و چابکدستی گل رخسارہ کلالہ قسمے از زلف شکنج بضم چین گیسوی موی بافتہ قولہ

رسید باد صبا غنچہ از ہواداری	ز خود برون شد و بر تن درید پیراہن

باد صبا باد شرقی بشہر از اکثر اوقات وزد لطیف و موافق طبع خلایق است ہواداری دوستداری قولہ

عروس غنچہ بدین زیور و تبسم خوش	بعاینہ دل و دین می برد بوجہ حسن

وجہ حسن نیکوترین وجہ قولہ

صفیر بلبل شوریده و نفیر هزارش ... برای وصل گل آمد برون ز قلب حزین

صفیر آواز شوریده عاشق نفیر فریاد هزار عاشق غزل

چند آنکه گفتم غم با طبیبان ... درمان نکردند مسکین غریبان

طبیبان معشوقان و مرشدان مسکین غریبان عاشقان قوله

درج محبت بر مهر خود هست ... یا رب مبادا کام رقیبان

درج بضم پیرایه دان درج محبت اضافه بیانیه بر مهر خود هست نقصے در وراه نیافته مبادا کام رقیبان یعنے آن مهر شکسته نشود و نقصے در محبت راه نیابد و رقیبان بکام دل نرسند قوله

آن گل که هر دم در دست خارست ... گو شرم بادت از عندلیبان

گل معشوق خار رقیب عندلیبان عاشقان قوله

یا رب امان ده تا باز بیند ... چشم محبان روی حبیبان

محبان عاشقان حبیبان معشوقان قوله

ما درد پنهان با یار گفتیم ... نتوان نهفتن درد از طبیبان

درد پنهان سوز عشق قوله

حافظ نه گشتی شیدای گیتی ... گر می شنیدی پند ادیبان

شیدا دیوانه گیتی روزگار ادیبان ادب دهندگان غزل

چو گل هر دم ببویت جامه بر تن ... کنم چاک از گریبان تا بدامن

تن از دست غمت مشکل برم جان ... ولی دل را تو آسان بردی از من

از دست غمت بسبب عشق تو مشکل برم جان محال ست که جان را بسلامت برم قوله

بقول دشمنان برگشتی از دوست ... نگردد هیچکس با دوست دشمن

دشمنان رقیبان دوست کنایه از خود قوله

دلم را مشکن و در پا میندار ... که دارد در سر زلف تو مسکن

در پا مینداز یعنی پامال مکن و نیز کار در پا افگندن عبارت از تعطیل و اهمال که مینداز در پای کار کسے مسکن جاے سکونت غزل

رسوائے

چون شوم خاک رهش دامن بیفشاند ز من	ور بگویم دل مگردان رو بگرداند ز من

خاک رهش ضمیر شین بر محبوب دامن افشاندن اعراض کردن و متنفر شدن دل مگردان رحمے نما قوله

عارض رنگین بهر کس مینماید همچو گل	ور بگویم باز پوشان باز پوشاند ز من

همچو گل صفت روے رنگین قوله

چشم خود را گفتم آخر یک نظر سیرش ببین	گفت میخواهی مگر تا جوی خون راند ز من

مگر بمعنے تحقیق قوله

او بخونم تشنه و من بر لبش تا چون شود	کام بستانم ازو یا داد بستاند ز من

کام مقصد قوله

دوستان جان دادم از بهر دهانش بنگرید	کو بچیزے مختصر چون باز میماند ز من

چیزے مختصر اشارة بدهن قوله

گرچو فرهادم بتلخی جان برآید حیف نیست	بس حکایتهاے شیرین باز میماند ز من

فرهاد نام عاشق قوله

ختم کن حافظ که گر زین دست خوانی درس عشق	خلق در هر گوشه افسانهٔ خواند ز من

زین دست از زین نوع غزل

خدارا کم نشین با خرقه پوشان	رخ از رندان بے سامان مپوشان

محبوب راکه آمیزشے داشت یا اہل شید و ترہات میگوید کہ اے ماہ بمہر خدا را بواسطہ خدا خرقہ پوشان درویشان مقلد رندان بے سامان عاشقان سرگشتہ قولہ

می فروشان

درین خرقه بسے آلودگی هست	خوشا وقت قباے باده نوشان

درین خرقه اشارت بزہد درویشی آلودگی روے ریا بادہ نوشان عاشقان قولہ

تو نازک طبعی و طاقت نیاری	گرانیهاے مشت دلق پوشان

دلق پوشان مرائیان قوله

درین صوفی وشان دردے ندیدم	که صافی باد عیش دُرد نوشان

درین صوفی وشان دردے ندیدم یعنے درین اہل صومعہ کہ گرفتاران روے ریاست دردے

از عشق ندیدیم درد نوشان عاشقان قوله

بیا و غبن این سالوسیان بین   قدح خونین دل بربط فروشان

یعنی از خرقه پوشان محترز باش و در طلب ایشان دل مخراش و اگر درین معنی شکے داری بیا به بین در مکر این مکاران که چون قدح دل جوشان و چون بربط خروشان اے در خلا بذوق و عیش و سائر حظوظ نفسانی مشغول اند و در ملا جوش و خروش و لوله حق مینمایند که آن نمود از فضل وافر نیست قوله

چو مستم کردهٔ مستور منشین   چو نوشم دادهٔ زہرم منوشان

مستور پوشیده نوش شیرین و آبحیات۔

غزل

خوشتر از فکر مے و جام چه خواهد بودن   تا به بینیم که سر انجام چه خواهد بودن

مے و جام کنایه از مے خواری و شاهد بازی سر انجام عواقب امور قوله

پیر میخانه چه خوش گفت معمای دوش   از خط جام که فرجام چه خواهد بودن

پیر میخانه مرشد معما سخنے مخفی و در اصطلاح شعرا عبارت از کلام موزون که دلالت کند بر طریق رمز و ایما بر اسمے و زیاده ازان بطریق قلب یا تشبیه یا بحساب جمل یا بوجہے باسم صنم ۵ خوانده باشی بارہا نامِ صنم ٭ چشم و ابرو دہانے بیش نیست ٭ باسم شجاع ۵ درختِ دوستی بنشان که کام دل ببار آرد ٭ نهالِ دشمنی برکن که رنجِ بیشمار آرد ٭ واین را اقسام بسیارست خود علمے است علاحده بنابران مختصر کرده شد قوله

باده خور غم مخور و پند مقلد منیوش   اعتبارِ سخنِ عام چه خواهد بودن

منیوش مشنو قوله

مرغ کم حوصله را گو غم خود خور که برو   فکر آنکس که نهد دام چه خواهد بودن

مرغ کم حوصله اہل ظاہر دام معروف کنایه از ہوائے نفس و لذات دنیا۔ یعنی آنست که طالب حق را بگوی که بر خود رحم کند و در طلب قرب حق ساعی بود و اسباب را جست و جو نماید و برحم حق و کرم حق مغرور نباید بود ازانکه حق سبحانه ما را از کمال معنی سر بلند ساخت پس برائے آزمایش ما را در بغایت پستی انداخت تا ہر که در وے طلب خود و روش و سودائے وجود مطلق بود بلذات نپردازد و کار امروز بفردا نیندازد و ہر که در و طلب حق را اثر نبود مرکوز لذات و شهوات گردد کما قال الله و لقد خلقنا الانسان

فی احسن تقویم ثم رددناه اسفل سافلین قوله

تا به بینم که بنا کام چه خواهد بودن	دست رنج تو همان به که شود صرف بکام

دست رنج حرفه و پیشه صرف خرج بنا کام لاچار -

غزل

در کوے او گدائی بر خسروی گزیدن	دانی که چیست دولت دیدار یار دیدن

دیدار روے و پیدا و ظاهر خاقانی ؎ اگر هست خود جاے گفتار نیست ٭ ولیکن شنیدن چو دیدار نیست

و نیز بمعنے دید ؎ این سببها بر نظرها پرده است ٭ که نه هر دیدار صنعش را سزا است ٭ قوله

کاخر ملول گردی از دست لب گزیدن	بوسیدن لب یار اول ز دست مگذار

بوسیدن لب یار کنایه از حصول نمودن جذبه عشق و محبت که در اصطلاح صوفیه بوسه کنایه از جذبۂ عشق و محبت بود اول کنایه از دنیا که نشاة الاولے و آخر عقبے که نشاة الاخری و مراد از هر دو بدایت و نهایت معنے آنست که حاصل کردن جذبه عشق و محبت در دنیا از دست مده که اگر از حصول آن بے بهره مانی در عقبے ملول شوی از دست لب گزیدن حسرت و افسوس خوردن یعنی همچون زاهدان ظاهر پرست خود را مشراش که بمقتضاے واعبد ربک حتی یاتیک الیقین بظاهر بندگی خیره شده و خوض در باطن نمیکنند و از عرفان بهره نمیسازند تا در عقبے بدین مراتب عارفان افسوس خوری و حسرت بری من کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی قوله

چون بگذریم نتوان دیگر بهم رسیدن	فرصت شمار صحبت کز این دو روزه منزل

دو روزه منزل دنیا بموجب مزرعة الاولے والآخرة - دیگر اگر چه دنیا طریق بسیار دارد اما آنچه اهل حق را بدو گفتگو است یا شریعت یا طریقت و راه دیگر که منجر بشقاوت است از ان اغماض می نمایند و بسخن در نمے آرند که تعلق بشیطان وارد و ما را راه بسوے رحمن باید ان عبادی لیس لک علیهم سلطان یعنے چون درین دو راهه منزل صحبت عارفان تر از دست دهد و هادی از غیب رسد فرصت را غنیمت شمار و کارے که حاصل کردنیست از دست مگذار دکار امروز بفردا مفکن که چون فرصت از دست رود جز ندامت حاصل نشود و نیز دو راهه از آنست که چون اهل ظاهر دنیا را که بالحقیقه منجی اند بیک طرف نشاید دیگرے را کی گنجایش ماند فافهم العبارة العاقل تکفیه الاشارة غزل

برد دل و جان من دلبر جانان من	دلبر جانان من برد دل و جان من

تا بخرابی من بد نام چه خواهد بودن
مرو هم از ره دل حافظ بحرف و حکایت و غزل

گوی برفت حافظ از یاد شاه منصور
یارب بیادش آور درویش پروریدن

این دل حیران من واله و شیدای تست	واله و شیدای تست این دل حیران من

واله شیفته شیدا دیوانه قوله

روضهٔ رضوان من خاک سر کوی دوست	خاک سر کوئی دوست روضهٔ رضوان من

روضهٔ رضوان بهشت ناله گریه با آواز فغان فریاد و شور

غزل

در بدخشان لعل گر از سنگ می آید برون ❊ بدخشان نام شهریست میان خراسان و هندوستان معدن لعل در انجاست رنگینے بضم زر خالص منسوب و رکنا باد که چشمه ایست در شیراز شیراز نام شهریست از فارس داور امعموره عمر ولیث گویند چه او بانی آنست و قبل آباد کرده سلیمان عم است شبگرد دزد و راهزن و سکابره و شوخ و خوب غش بفتح آب تیره و بکسر خیانت کردن زراق بفتح ریاو نفاق وا سے آه و شور نوا آواز که بر اصول سرود باشد چنگ نام ساز

غزل

ز در در آی و شبستان ما منور کن	هوای مجلس روحانیان معطر کن

شبستان محل و نیز کنایه از چشم روحانیان عاشقان که بصفات ملکی متصف شده اند قوله

بچشم و ابروی ساقی سپرده ام دل و جان	بیا بیا و تماشای طاق منظر کن

چشم و ابروی ساقی کنایه از محبوبان سنر و معنے آنست که ای محبوب حقیقی وای مطلوب تحقیقی بحکم المجاز قنطرة الحقیقة بمحبت مجازی آراسته ام و جلای تماشش داده پیراسته ام بیا بیا تماشای طاق این منظر نما و این مشتاق را لقا کرامت فرما قوله

ازان شمائل و الطاف و حسن خوش که تراست	میان بزم حریفان چو شمع سر بر کن

شمائل خوها و عادتها حریفان عاشقان قوله

بگو بخازن جنت که خاک این مجلس	بتحفه بر سوی فردوس و عود مجمر کن

خازن جنت رضوان فردوس نام بهشت مجمر عود سوز قوله

حجاب دیدهٔ ادراک شد شعاع جمال	بیا و خرگه خورشید را منور کن

حجاب بکسر پرده ادراک در لغت بمعنی در رسیدن بکنه لا ید رکه احد من العالمین شعاع روشنی

حاشیه: یهٔ غزل در نسخ موجود نیست

خرگه نوعے از خیمه خورشید محبوب حقیقی خرگه خورشید کنایه از دل خود بموجب لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن معنے آنست که عشق مجاز بموجب العشق حجاب دیده دریافت ما را حجابی گشته که ترا دریافت نمیتوانم کرد بیا و این دلِ مرا که خانهٔ مخصوصِ تست که لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن منور ساز قوله

چو شاهدان چمن زیردست حسن تواند | کرشمه بر سمن و ناز بر صنوبر کن

شاهدان چمن محبوبان دنیا و نیز مشاهدات قلبی زیردست حسن تواند یعنی پرتو حسن تواند قوله

طمع بنقد وصال تو حد ما نبود | حوالتیم بدان لعل همچو شکر کن

نقد وصال اضافه بیانیه حد ما نبود بموجب هیهات ما للتراب و رب الارباب لب مراد لطف و تجلی اسم متکلم که موجب فناء عاشق است قوله

فضول نفس حکایت بسے کند ساقی | تو کار خود مده از دست و می بساغر کن

فضول نفس نفس فضول ساقی کنایه از مرشد ساغر پیاله و در اصطلاح چیزے را گویند که در و مشاهده انوار غیبی کند اینجا کنایه از دل عارف سنرد که مشحون معارف بود معنے آنست که اے ساقی نفس هرزه گو حکایت بسیار میکند و حجت بیشمار می آرد تو بدان ملتفت مباش و مقصود از دامن مباش و به بیان حقائق و معارف بسالکان میکن و مسترشدان را حظے می بخش قوله

لب پیاله ببوس آنگهی بمستان ده | بدین دقیقه دماغ مرا معطر کن

(عاشقان ۱۲)

لطیفه

در مجلس مے پرستان رسمے است که ساقی چون پیاله بر کند از روے تعظیم بوسی داده بمستان میدهند ولب پیاله بوسیدن کنایه از حصول نکات عرفان سمات است دقیقه چیزهاے باریک مراد نکات عرفان که از دل میخیزد معنے آنست که هر سخنے و نکته که از دولت خیز دازان متحظے گشته بمسترشدان خود گو باز گوید و بدین دقیقه دماغ طالبان را بیجوهی و معطر ساز قوله

ستارهٔ شب هجران نمی فشاند نور | ببام قصر برآ و چراغ مه بر کن

ستاره کنایه از محبوب مجاز معنے آنست که بمحبوب حقیقی مسئلتے میجوید که محبوب مجاز ستاره وار در شب هجران میدرخشید و نور بعالمیان می بخشید اکنون که بوے حقیقت بمشام من رسید و کام م حلاوت حقیقت چشید آن محبوب مجاز نورے نمی فشاند ببام قصر وجود ما برآے و چراغ ماه جمال خود ما برافروز

ولقاے خود بنما قوله

ازین مرقع پشمینه بنیک در تنگم | بیک کرشمهٔ صوفی وشم قلندر کن

مرقع خرقه زہد و پارسائی به بنیک بسیار و لفظ با زائده کرشمه ظهور و تجلی وش مانند قوله

پس از ملازمت عیش و عشق مهرویان | زکارها که کنی شعر حافظ از بر کن

از بر یاد

غزل

زجور چرخ بفریادم اے مسلمانان | فلک بکین من مستمند بسته میان

جور چرخ گردش فلکی که نزول بلاها و حوادث مینماید۔ زمان زمان ساعة فساعة ملول دلتنگ و دلگیر نهال درخت نونشانده نظیر مانند وجه روے و طریق منعم صاحب نعمت کهان و مهان خوردان و بزرگان رهین گرو المنت بار نعمت بر گردن کسے نهادن که از عهده شکر آن بر نمیتوان آمد و این جز حق غیرے را نمی سزد پیر و جوان همگی خلق چه قاعده ایست که هر جا که مذکور دو چیز مے شود کل مراد دارند چون عجم و عرب و روم و زنگ و روز و شب و سیاه و سفید معدن کان۔

غزل

شاهِ شمشاد قدان خسرو شیرین دهنان | که بمژگان شکند قلب همه صف شکنان

شمشاد قدان و شیرین دهنان محبوبان قلب فوج صف شکنان مبازران شیرین سخنان معشوقان و شاعران گزیده قوله

تا کے از سیم و زرت کیسه تهی خواهد بود | بنده ما بشنو و برخور ز همه سیم تنان

سیم و زر معرفت و محبت کیسه تهی مفلس برخور فیضے حاصل نما سیم بران معشوقان قوله

کمتر از ذره نئی پست مشو مهر بورز | تا بخلوتگه خورشید رسی چرخ زنان

پست مشو کم همتی منما مهر بورز عشق حاصل کن چرخ زنان رقص کنان قوله

بر جهان تکیه مکن گر قدحے میداری | شادیِ زهره جبینان خور و نازک بدنان

بر جهان تکیه مکن اعتماد برین جهان فانی منما گر قدح میداری اگر قدح وجود یا از زندگی میداری و یا آنکه در عیش و عشرت هستی شادیِ زهره جبینان خور و نازک بدنان بلکه در صحبت

۹۷ این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

محبوبان ومجالست معشوقان که کنایه از عرفا که بمرتبه محبوبیت رسیده اند لبریز فرحتے از دیدار ایشان حاصل نما قوله

پیر پیمانه کش ما که روانش خوش باد ۔ گفت پرہیز کن از صحبت پیمان شکنان

پیر پیمانه کش مرشد. روانش خوش باد دل او را شاد دارا د پیمان شکنان ظاہر پرستان که روز الست با خدا عہد بسته اند که قالوا بلی والحال آن عہد را فراموش کرده گرفتار اسباب و تعلقات دنیوی گردیده اند قوله

وآن دوست بدست آر ز دشمن بگسل ۔ مرد یزدان شو و ایمن گذر از اہرمنان

واین دوست بدست آر بدوست صحبت دار و واصل شو و یحتمل صحبت بادوستان که عاشقانند دار ز دشمن بگسل واعرض عن الجاہلین ونیز دشمن کنایه از نفس وشیطان مرد یزدان شو خود را در کار و بار خدا کن ایمن گذر از اہرمنان از وساوس نفس وشیطان ایمن باش چه محال ست

چون دوست دارد ترا ٭ که در دست دشمن گذارد ترا ٭ قوله

با صبا در چمن لاله سحر میگفتم ۔ که شہیدان که اند این ہمه خونین کفنان

صبا کنایه از مرشد چمن لاله مجلس عشاقان خونین کفنان عاشقان قوله

گفت حافظ من و تو محرم این راز نه ایم ۔ از می لعل حکایت کن و شکر دہنان

سخن از محبت و محبوبان باید گفت غزل

شراب لعل کش و روی مه جبینان بین ۔ خلاف مذہب آنان جمال اینان بین

شراب لعل محبت حقیقی مه جبینان عارفان تحقیقی که از شعاع آفتاب احدیت نورے ہمچو ماه اقتباس کرده اند که نور القمر مستفاد من نور الشمس آنان اشارة بزاہدان ظاہر پرست اینان) اشارة بمه جبینان قاعده ایست چون اشارة بمشار الیه واحد قریب کنند این گویند واگر بمشار الیه بعید کنند آن گویند ؎ آدمی زاده طرفه معجونیست ٭ کز فرشته سرشته وز حیوان ٭ گر کند میل این شود بد از این ٭ ور کند میل آن شود به از آن ٭ و باید دانست که چنانچه اشارت بمشار الیه محسوس کنند بمشار الیه معقول متصور در ذہن نیز کنند ؎ این که میگویند آن بہتر ز حسن ٭ یار ما این دارد و آن نیز ہم ٭ یعنی اینکه گویند یعنی ادا و ملاحت از حسن بہتر است یار ما ہر دو دارد و چون امر معقول نسبت بامر محسوس یک گونه بعدے دارد لہذا لفظ آن که موضوع برای بعید است

اشارتی کرد درینجا مراد از آنان زاهدان و منکران معنے آنست که اے دل در محبت حقیقی درای در روے عارفان حق را قبلہ مراد خود نما و برخلاف زاهدان خود تراش شیفتہ جمال عارفان باش قوله

مرقع

بزیر دلق ملمع کمندها دارند	درازدستی این کوته آستینان بین

درازدستی بلند همتی باقتضاے فطرت کوته آستینان فقرو ناداری معنے آنست این مہ جبینان که کنایہ از عرفاست بزیر دلق طمع کمندها دارند و بلند همتی این بیسروپایان ببین که هیچ نمی پردازند و بکونین سر فرو نمے آرند از ینجاست که قال ع ان الله یحب المعالی الهمم پس پیروی قوم بگزین تا بمراد رسی قوله

بخرمن دو جهان سر فرو نمے آرند	دماغ و کبر گدایان خوشه چینان بین

بکونین سر فرو نمے آرند چنانچه بزرگے فرموده الٰهی دنیا را بدشمنان ده و عقبے را بدوستان خود ده بدماغ ایشان نگاه کن که چه بے پروا اند و هیچ بنعم عقبے و دنیا نمے پردازند قوله

گره ز ابروے مشکین نمیگشاید یار	نیاز اهل دل و ناز نازنینان بین

هیچ نوع چین از ابرو نمی کشاید و رحم دلی را کار نمیفرماید اهل دل عاشقان نازنینان معشوقان قوله

حدیث مهر و محبت ز کس نمی شنوم	وفاے صحبت یاران و همنشینان بین

عجب وقت رو داده که اسم محبت از میان برخاسته قوله

اسیر عشق شدن چاره خلاص منست	ضمیر عاقبت اندیش پیش بینان بین

علاج خلاصی ازین قیود دنیوی غیر از گرفتاری تو ممکن نیست پس اندیشه پیش بینان عاقبت اندیش را ببین که چه چاره نیکو دریافته اند قوله

غبار خاطر حافظ ببرد صیقل عشق	صفاے آئینه پاک پاک بینان بین

آئینه پاک دل مصفا قوله غزل

صبحست ساقیا قدحے پر شراب کن	دور فلک درنگ ندارد شتاب کن

صبح کنایه از ابتداے حال دور گردش درنگ ندارد گذرانست قوله

زان پیشتر که عالم فانی شود خراب	مارا ز جام باده گلگون خراب کن

گلگون سرخ خراب مست و فانی قوله

خورشید مے زمشرق ساغر طلوع کرد ۔ گر برگ عیش میطلبی ترک خواب کن

مے محبت خورشید مے اضافہ بیانیہ ساغر کنایہ از دل مشرق ساغر اضافہ بیانیہ برگ اسباب ترک خواب کن ہ عجبا للمحب کیف ینام ؛ کل نوم علے المحب حرام ؛ قولہ

روزیکہ چرخ از گل ما کوزہا کند ۔ زنہار کاسۂ سر ما پر گلاب کن

زنہار البتہ گلاب کنایہ از شراب کہ گل گلاب گویند ونیز معرفہ قولہ

ما مرد زہد و توبہ و طامات نیستیم ۔ با ما بجام بادۂ صافی خطاب کن

مرد لایق طامات مثل قیل وقال خطاب ندا قولہ

کار صواب بادہ پرستی ست حافظا ۔ برخیز و روے عزم بکار صواب کن

صواب نیک بادہ پرستی عشقبازی کار صواب عشقبازی عزم قصد ۔ غزل

فاتحۂ چو آمدی بر سر خستۂ بخوان ۔ لب بکشا کہ میدہد لعل لبت بمردہ جان

فاتحہ سورہ اخلاص ومعروف خستہ کنایہ از عاشق لب بکشا بسخن در آمید مدہ بمردہ جان عاشقان را جان نوازی میکند قولہ

آنکہ بپرسش آمد و فاتحہ خواند و میرود ۔ گو نفسے کہ روح را میکنم از پیش روان

گو نفسے بگوئید کہ توقف فرما قولہ

ایکہ طبیب خستۂ روی زبان من ببین ۔ کین دم و دود سینہ ام بار دلست بر زبان

طبیب خستہ طبیب عاشقان ہستی قولہ

گرچہ تب استخوان من کرد ز مہر گرم و رفت ۔ ہمچو تبم نمیرود آتش مہر ز استخوان

آتش حسرت عشق قولہ

باز نشان حرارتم ز آب دو دیدہ ام ببین ۔ نبض مرا کہ می دہد ہیچ ز زندگی نشان

لفظ بہ ببین ملحق است بہ نبض مرا قولہ

آنکہ مدام شیشہ ام از پی لعل دادہ است ۔ شیشہ ام از چہ می برد پیش طبیب ہر زمان

مدام شیشہ ام شیشۂ مرا غزل

فغان کہ ہمچو نرم از روزگار بے سامان ۔ کہ تنگدل کنندم دلکماز بہر دو نان

فغان ہمیں نہم فریاد مے کنم زمان زمان ساعت بساعت ہر نفس دمبدم بہینوا بے توشہ غزل

کرشمۂ کن و بازار ساحری بشکن
بغمزہ رونق ناموس سامری بشکن

کرشمہ ناز و ظہور بازار ساحری رونق زہد و پارسائی بشکن ترک نما غمزہ برہم زدن چشم و نیز نگاہ و قیل ظہور و خفا ناموس بانگ و آوازہ سامری بالا بچند جا مرقوم شد قولہ

با آہوان نظر شیر آفتاب بگیر
با ابروان دوتا قوس مشتری بشکن

شیر آفتاب اضافہ بیانیہ دوتا خمدار قوس کمان و برج مشتری قولہ

بباد دہ سر و دستار عالمے یعنے
کلاہ گوشہ بآئین دلبری بشکن

کلہ شکستن کلاہ آراستن و کج نہادن قولہ

برون خرام و ببر گوئے نیکی از ہمہ کس
سزاے حور دہ و رونق پری بشکن

برون خرام بیرون آئی رونق بشکن خوار و بے قدر ساز قولہ

چو عطر ساے شود زلف سنبل از دم باد
تو قیمتش زسر زلف عنبری بشکن

عطر بکسر خوشبوی عنبر قیل صمغ درختے است و بعضے گویند چشمہ ایست در دریا از قعر بر میجوشد و بر سر آب مے آید و قیل سرگین دابہ ایست قولہ

چو عندلیب فصاحت فروش شد حافظ
تو رو نقش بسخن گفتن دری بشکن

دری فارسی منسوب بدرہ کوہ چنانچہ کبابی و دری زبانیست کہ در درہاے کوہ روستا بدان ناطق بودند و نیز گفتہ اند ہر لغتے کہ درو نقصان نباشد دری است مثلاً شکم و برو و کو و چون این زبان مخلوط بزبان دیگر نبود لہذا افصح خوانند و بعضے گویند دری لغت مردم بدخشان است و نیز گفتہ اند کہ ملائک آسمان چارم بلغت دری تکلم مینمایند غزل

گلبرگ را ز سنبل مشکین نقاب کن
یعنے کہ رخ بپوش و جہانے خراب کن

گلبرگ کنایہ از رخ مراد ذات سنبل مشکین زلف مراد صفات قولہ

بکشا بعشوہ نرگس مست خراب را
و ز رشک چشم نرگس رعنا بر آب کن

رعنا گلے است زرد قولہ

قوله

بوی بنفشه بشنو و زلف نگار گیر | بنگر برنگ لاله و عزم شراب کن

لاله معشوق عزم قصد قوله

با بخت خویش و خوی ترا آزموده ایم | با دشمنان قدح کش و با ما عتاب کن

قدح کش قدح کشنده عتاب کن سرزنش کننده قوله

همچون حباب دیده بروی قدح کشای | وین خانه را قیاس اساس از حباب کن

حباب بلبله قدح کنایه از مرشد وین خانه کنایه از دنیا و وجود اساس بنیاد معنے این بیت آنست که دیده خود را برروی مرشد بکشا و هیچ تعلل و توقف منما که دیده با حباب مناسبتے دارد و این دار دنیا را قیاس بدار حباب کن که بقا بیش ندارد پس انچه ضروریست زهد و ترک بدست آر و کار این دم را بدم دیگر مسپار قوله

زانجا که رسم و عادت عاشق کشی تست | شمشیر کین بخون دل ما خضاب کن

رسم روش عادت خوی خصم مدعی باده شراب غزل

ما سرخوشیم باده ما در پیاله کن | بدست را لغمزه ساقی حواله کن

سرخوش مست قوله

در جام ماه باده چون آفتاب ریز | بر روی روز سنبل مشکین کلاله کن

کلاله قسمے از زلف قوله

ای پیر خانقه بخرابات شو دمے | غسلے بر آر توبه هفتاد ساله کن

خرابات مقام عشق غزل

میسوزم از فراقت رو از جفا بگردان | هجران بلای جان شد یارب بلا بگردان

بلا بگردان رفع بلا نما قوله

مه جلوه می نماید بر سبز خنگ گردون | تا او بسر در آید بر رخش پا بگردان

سبز خنگ گردون فلک رخش بفتح نام اسپ رستم که آنرا از میان پنجاه هزار اسپ تفحص بیرون آورده و غیر رخش اسپے دیگر بار رستم کشیدن نتوانست و هم با رخش رستم در چاه افتاد و یکجا جان داد

دسبز بمعنے مطلق اسپ قوله

یغمای عقل و دین را بیرون خرام سرمست
بر سر کلاه بشکن در بر قبا بگردان

یغما غارت و نام شهر و اینجا بهمین معنے است خرام اشاره برفتار محبوب بشکن آراسته کج بر بید قوله

مرغوله را بگردان یعنی برغم سنبل
گرد چمن بخوری همچون صبا بگردان

مرغوله قسمے است از زلف برغم برضد بخور خشبوی قوله

ای نور چشم مستان در عین انتظارم
چنگ حزین و جامی بنواز یا بگردان

ای نور چشم مستان ای محبوب من که نور چشم عاشقانی قوله

دوران چو می‌نویسد بر عارض بتان خط
یارب نوشتهٔ بد از یار ما بگردان

عارض رخساره نوشته حادثه و آفت و نیز اشارة بدان خط قوله

حافظ ز خوبرویان قسمت جز اینقدر نیست
حکم رضا نداری حکم قضا بگردان

حکم رضا نداری راضی نمیشوی حکم قضا بگردان قضار اتغیر ده غزل

منم که شهرهٔ شهرم بعشق ورزیدن
منم که دیده نیالوده ام بید دیدن

شهره مشهور عشق ورزیدن عاشقی و شاهد بازی قوله

به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات
بخواست جام می و گفت عیب پوشیدن

پیر میکده مرشد بخواست جام مے و گفت عیب پوشیدن یعنی مے نوشیدن و عیب پوشیدن قوله

وفا کنیم و ملامت کشیم و خوش باشیم
که در طریقهٔ ما کافریست رنجیدن

در طریقت ما یعنی در عاشقی قوله

مراد ما ز تماشای باغ عالم چیست
بدست مردم چشم از رخ تو گل چیدن

مردم چشم مردمک یعنی من که تماشای عالم را مے بینم مراد ما ازین تماشای جهان اینست تا ظهور ذات ترا معائنه مے نمایم قوله

ز می‌پرستی از آن نقش خود بر آب زدم
که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن

مے پرستی عشقبازی زان از آن واسطه نقش خود بر آب زدم خود را غرق گردانیدم قوله

برحمت سر زلف تو واثقم ورنه
کشش چو نبود از آن سو چه سود کوشیدن

سر زلف جذبهٔ محبت و عشق واثق استوار کشش چو نبود از انسو چه سود کوشیدن موافق آن که ۵ سر تا که از جانب معشوق نباشد کششی کوشش عاشق بیچاره بجاے نرسد قوله

زخط یار بیاموز مهر با رخ خوب	که گرد عارض خوبان خوشست گردیدن

یعنی این بیت آنست گرد معشوق گردیدن و خود را فداے آن نمودن از خط یار بیاموز که مدام بر رخ محبوب گردیدنست

عنان بمیکده خواهیم تافت زین مجلس	که وعظ بے عملان واجبست نشنیدن

میکده عشق زین مجلس اشارة بزهد واجب لازم غزل

مرغ دلم طائریست قدسی عرش آشیان	در قفص تن ملول سیر شده از جهان

مرغ دل اضافة بیانیه طائر پرنده قدسی پاک قوله

در فرش این خاکدان چون بپرد مرغ ما	باز نشیمن کند بر سر آن گلستان

در فرش اینخاکدان اشاره بدنیا مرغ کنایه از روح نشیمن آشیان مرغان و جاے نشستن و آن مقام که همیشه آنجا باشند آن گلستان اشارة بمقام قرب و عالم اطلاق قوله

چون بپرد زین جهان سدره بود جاے او	تکیه گه باز ما کنگرهٔ عرش دان

سدره درخت کنار و نام مقام جبرئیل که سدرة المنتهی گویند تکیه گه مکان باز کنایه از روح قوله

سایهٔ دولت فتد بر سر عالم بسے	گر بزند مرغ ما بال و پرے در جهان

بال بازو قوله

عالم علوی بود جلوه گه مرغ ما	آبخور او بود گلبن باغ جنان

آبخور جاے آب خوردن و قسمت و نصیب گلبن درخت گل جنان بهشت غزل

نکتهٔ دلکش بگویم خال آن مهرو ببین	عقل و جان را بستهٔ زنجیر آن گیسو ببین

دلکش کشنده دل اے مطبوع و مرغوب قوله

حلقهٔ زلفش تماشا خانهٔ باد صباست	جان صد صاحبدل آنجا بستهٔ یکمو ببین

حلقهٔ زلف مقام عشق تماشا خانه گذرگاه و مکان تماشا باد صبا کنایه از عاشق یکمو جذبه از جذبات عشق

قوله	عیب دل کردم که وحشی وضع و هر جائی مباش	گفت چشم نیم مست و غنج آن آهو ببین

وضع روش غنج بضم و فتح کرشمه قوله

میوهٔ جز لب معشوق و جام مے حافظ
که دست زهد فروشان خطاست بوسیدن

چون دم وحدت زنی حافظ شوریده حال
خامهٔ توحید کش بر ورق انس و جان

عاشقان آفتاب از دلبر ما غافلند	اے نصیحت گو خدا را رو ببین و رو ببین

خدا را بواسطہ خدا رو ببین و رو ببین خوشامد مکن و روے معشوق ما ببین کہ آفتاب است یا نہ قولہ

آنکہ من در جستجویش از خرد بیرون شدم	کس ندیدست و نہ بیند مثلش از ہر سو ببین

جست و جو طلب غزل

نافہ شد خون جگر از حسرت آہو ببین	میزند چون آفتاب ابروی آنمہ رو ببین

بزم رندان مجلس عاشقان مہر آفتاب آن مہرو اشارۃ بمجبوب زان عنبر خوشبو کنایت ازلف محبوب دون کمینہ تلبیس مکر و فریب غزل

یارب آن آہوی مشکین بختن باز رسان	و النہی سرو روان را بچمن باز رسان

آہوے مشکین کنایۃ از مرشد و محبوب ختن کنایۃ از وطن سہی سرو روان مرشد و محبوب چمن کنایۃ از وطن قولہ

دل آزردۂ مارا بہ نسیمے بنواز	یعنی آن جان زتن رفتہ بتن باز رسان

نسیم باد خنک و خوشبو مراد توجہ قولہ

سنگ و گل گشت عقیق از اثر گریۂ من	یارب آن گوہر رخشان بہمین باز رسان

عقیق کوہے است بہمین کہ ازان عقیق سنگے است چون در انگشتری کنند اندوہ از دل ببرد قال عم تختموا بالعقیق فانہ مبارکۃ قولہ

بر دلے طائر میمون ہمایون طلعت	پیش عنقا سخن از زاغ و زغن باز رسان

طائر میمون محبوب عنقا سیمرغ کنایۃ از محبوب زاغ و زغن رقیبان قولہ

آنکہ بودی وطنش دیدۂ حافظ یارب	بمرادش ز غریبی بوطن باز رسان

غریبی مسافرت۔

ردیف الواو

اے قبای بادشاہی راست بر بالای تو	زینت تاج و نگین از گوہر والاے تو

بالا قد گوہر والا ذات عالی صفات قولہ

آفتاب فتح را ہر دم طلوعے میدہد	از کلاہ خسروی رخسارۂ سیماے تو

حافظا ار درگہ شرح و خراب او نالد رو است
اے نصیحت گو خدا را آن خم ابرو ببین
این غزل در نسخہ موجودہ نیست

رسمیما ماہ دش قوله

ازرسوم شرع وحکمت باہزاران اختلاف
نکتۂ ہرگز نہ شد فوت از دل دانای تو

رسوم جمع رسم قوله

آب حیوانش زمنقار بلاغت میچکد
طوطی خوش لہجہ یعنی کلک شکرخای تو

لہجہ آواز قوله

آنچہ اسکندر طلب کرد ونداوش روزگار
جرعۂ بود از زلال جام غم فرسائی تو

آنچہ اسکندر طلب کرد یعنے آب حیوان جرعہ قطرہ غم فرسا رافع غم قوله

عرض حاجت در حریم حرمتت محتاج نیست
راز کس مخفی نماند بر فروغ رای تو

ہر آلہ جام جہان نماست ضمیر منیر دوست فروغ روشنی غزل

ای خونبہای نافہ چین خاک راہ تو
خورشید سایہ پرور طرف کلاہ تو

طرف گوشہ قوله

نرگس کرشمہ میکند از حد برون خرام
ای جان فدای شیوۂ چشم سیاہ تو

نرگس مراد سالک طال اللسان کرشمہ میکند اے خودفروشی مینماید و دعوی ہمسری میکند ای یعنے اے کیے شیوہ اینجا بمعنے نگاہ ۔ قوله

خونم بخور کہ ہیچ ملک با چنین جمال
از دل نیایدش کہ نویسد گناہ تو

ملک فرشتہ از دل نیایدش یعنے دلش برین نیاید قوله

با ہر ستارہ ہمرو کار ست ہر شبم
از حسرت فروغ رخ ہمچو ماہ تو

تمام شب در اختر شماری بسر مے برم قوله

حافظ طمع مبر ز عنایت کہ عاقبت
آتش زند بخرمن غم دود آہ تو

بمضمون لاتقنطوا من رحمۃ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا خرمن بکسر تودہ غلہ مالیدہ وغیرہ باکاہ آمیختہ

غزل
ای آفتاب آئینہ دار جمال تو
مشک سیاہ مجمرہ گردان خال تو

آئینہ دار حجام مجمرہ گردان عود سوز دارندہ قوله

در اوج ناز و نعمتی ای پادشاہ حسن
یارب مباد تا بقیامت زوال تو

اوج بلندی قوله

مطبوع تر از روی تو صورت نه بست هیچ ‌ ‌ طغرانویس ابروی مشکین مثال تو

مطبوع زیبا نقش صورة صورت نه بست نه نوشت طغرا نشان پادشاه طغرانویس کنایه از حق تعالی مثال فرمان قوله

در چین زلفش ای دل مسکین چگونه ‌ ‌ کاشفته گفت باد صبا شرح حال تو

چین زلف جذبه عشق و محبت و نیز شدائد تعلقات دنیوی آشفته پریشان قوله

برخاست بوی گل ز در آشتی درای ‌ ‌ ای نوبهار ما لب فرخنده فال تو

برخاست بوی گل ایام بهار رسید قوله

تا پیشوای تخت روم تهنیت کنان ‌ ‌ کو مژده ز مقدم عید وصال تو

تهنیت مبارکباد مژده خوشخبر مقدم پیش آمدن قوله

حافظ درین کمند سر سرکشان بسیست ‌ ‌ سودای کج مپز که نباشد مجال تو

درین کمند اشارة بعشق و محبت سودای کج خیال کج کنایه از طلب عافیة و تندرستی و نیز وصال

غزل

ای در چمن خوبی رویت چو گل خودرو ‌ ‌ چین شکن زلفت چون نافهٔ چین خوشبو

خودرو خود بخود روینده و نیز قسمی از اقسام لالها که آنرا لاله خودرو گویند چین نام شهر و شکن بریدن قوله

ماه است رخت یا روز مشکست خطت یا شب ‌ ‌ سیمست برت یا عاج سنگست دلت یا رو

رو قسمی از کائنات که روئین گویند قوله

آن رائحهٔ زلفست یا لخلخهٔ عنبر ‌ ‌ یا غالیه می ساید در باغچه حسن او

رائحه بوی خوش لخلخه معجونی باشد خوشبو و قیل گوی عنبرین با چند خوشبوی آمیز چون عود قماری و مشک کاری و عنبر اشهب و کافور باهمی غالیه عطریست بغایت لطیف قوله

با ما به ازین می باش تا راز نگردد فاش ‌ ‌ بنود بد اگر باشی با دلشدگان نیکو

فاش آشکار قوله

استاد غزل سعدی ست پیش همه کس اما ‌ ‌ دارد سخن حافظ طرز سخن خاجو

طرز روش غزل

اے نو بہارِ ما رخِ فرخندہ فالِ تو | مشروح کارنامۂ خوبی جمال تو

کارنامہ علم خانہ وجنگ قولہ

صحن سرای دیدہ بشستم ولے چہ سود | کاین گوشہ نیست درخورِ خیلِ خیالِ تو

صحن سرائے دیدہ بشستم یعنے صحن دیدہ را از خس وخاشاک تصورات ماسوی اللہ پاک وصفا نمودہ ام اما چہ سود چون لایق خیال وتصور جمال محبوب نیست کین گوشہ اشارہ بدیدہ درخور لایق وزیبا خیل گروہ قولہ

در صدر خواجہ عرض کہ امین جفا کنم | شرح نیازمندی دل یا ملال تو

ملال ستوہ آوردن این[ف] نقطہ سیاہ اشارہ بمردمک مدار جائے قرار حدیقہ باغ وحدیقہ بینش چشم حلقہ بگوشان فرمانبرداران غزل

اے پیک راستان خبر یار ما بگو | احوال گل بہ بلبل دستان سرا بگو

پیک نامہ بر وقاصد راستان کنایہ از عاشقان گل کنایہ از معشوق بلبل دستان سرا عاشق قولہ

پر چین چو مے شد آن سر زلفین مشکبار | باما سرِ چہ داشت زبہر خدا بگو

آن سر زلفین مشکبار اشارہ بہ تعینات وکثرات قولہ

جان پرورست قصۂ ارباب معرفت | رمزے برو بپرس وحدیثے بیا بگو

ارباب معرفت عاشقان قولہ

ہر کس کہ گفت خاک در دوست توتیاست | گو این سخن معائنہ در چشم ما بگو

توتیا سنگ سرمہ وقیل بصری قولہ

گر دیگرت بران در دولت گذر فتد | بعد از ادائے خدمت وعرض دعا بگو

دیگرائے بار دیگر در دولت جناب معشوق ادا ادا کردن قولہ

بر این فقیر نامۂ آن محتشم بخوان | با این گدا حکایتِ آن بادشا بگو

این فقیر واین گدا اشارہ بخود آن محتشم وآن بادشاہ اشارہ بمعشوق قولہ

مرغ چمن بموئیہ من دوش میگریست | آخر تو واقفی کہ چہ رفت اے صبا بگو

[ف] این ابیات در نسخہ موجودہ یافتہ نشد ۱۲

مرغ چمن بلبل بموید من برگریه من قوله

هرچند ما بدیم تو ما را بدان مگیر | شاهانه ماجراے گناهِ گدا بگو

بدان مگیر مواخذه آن مکن شاهانه ماجراے گناهِ گدا بگو - ماجرا قصه وافسانه مانند سلطان گناه گدایان را بذیل عفو بپوشان قوله

آن مے که در سبو دلِ صوفی بعشوه برد | کے در قدح کرشمه کند ساقیا بگو

صوفی زاهد ظاهر پرست منع باز داشتن خرابات عالم عشق حضور روبرو مے محبت حق سبو دل مرشد قدح دل مسترشد کرشمه ظهور ساقی بحکم وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا معشوق حقیقی ؎ ساقی اینجا کیست یعنی محض ذات ٭ مے همیریزد بکام ممکنات ٭ چون در انجا مے پرستی میکنند ٭ باز اینجا نیز مستی میکنند ٭ میخورند آن مے باستعدادِ خویش ٭ مست می آیند بر میعادِ خویش ٭ قوله

حافظ گرت بمجلس او راه میدهند | مے نوش و ترک رزق زبهر خدا بگو

ترک رزق زبهر خدا بگو اے توکل بخدا کن فَتَوَكَّلُوْٓا عَلَى اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ غزل

بجان پیر خرابات وحق صحبتِ او | که نیست در سر من جز هوای خدمتِ او

باقسمیه پیر خرابات مرشد هوا محبت وآرزو قوله

بهشت اگرچه نه جاے گناهگار انست | بیار باده که مستظهرم برحمتِ او

مستظهرم برحمت او قوی پشت هستم برحمت او یعنے برحمت او امید قوی دارم قوله

چراغ صاعقهٔ آن سحاب روشن باد | که زد بخرمن من آتشِ محبتِ او

صاعقه آتش آسمانی یعنی برق و تجلی سحاب ابر کنایه از فضل قوله

بیار باده که دوشم سروشِ عالم غیب | نوید داد که عامست فیض رحمتِ او

سروش جبرئیل وقیل هر فرشته نوید مژده قوله

بر آستانهٔ میخانه هر که یافت رهے | ز فیض باده که معلوم نیست نیّتِ او

میخانه عشق مزن بپاے اعراض وانکار مکن - روزے شیخ ابو عثمان بطلب شیخ یوسف بن حسین شد در محله خرابات خانه یافت سلام گفت شیخ برخاست وابو عثمان تعظیم اوکرد وبنشست دید که پیر صاحب جمال پیش نشسته است وقرابه نهاده ابو عثمان گفت باوجود این کمال اینچه حالست یوسف گفت ظالمے

درین مملکت پیدا شد واین محله را خرابات خانه ساخت واین خانه میراثی من است که نشسته ام واین قرابه آبخواره است عثمان و بدآب بود ازینجاست برآستانه میخانه قوله

مکن بچشم حقارت نگاه در من مست		که نیست معصیت و زهد بے مشیتِ او

اشکال این بیت آنست که زهد که موجب نفع بندگانست مستحسن مینماید اما مشیت معصیت هرگاه که موجب ضرر ایشان است از بهر چه باشد جوابش راجع بآن مسئله است که اصلاح عباد بر حق تعالے واجبست یا نه واین مسئله درمیان ما و معتزله مختلف فیه است و همچنین مسئله مشیت معصیت پس اول تحقیق مسئله مشیت معصیت نمایم بعد ازان درمیان مسئله اصلاح درایم در شرح تعرف آورده که مذهب ما آنست که خیر و شر و کفر و ایمان و طاعت و معصیت هم بعلم خداست و بخواست وے است و بقضاء و تقدیر ویست و مذهب معتزله آنست که انچه خیر است بعلم وے است نه بمشیت و قضاء و تقدیر ویست و براین درمیان یک دگر دلائلها بسیار است اما مسئله اصلاح پس در شرح تعرف آورده اند که معتزله گویند که چون بهتری نکند حق ایشان منع کرده باشد و این ظلم باشد و از خدا ظلم روا نباشد که خود گفته وما انا بظلام للعبید و چون آن کند که بنده را بهتری دران است و باز او را عذاب کند ظلم باشد و از خداے تعالی ظلم روا نباشد چنانکه گفته ان الله لا یظلم مثقال ذرة جواب از اول آنست که کسے را بر خداے حقے واجب نیست تا بمنع حق ظالم گردد و از ثانی آنکه ظالم آن باشد که حقے واجب منع کند یا اندر ملک کسان بے اذن مالک تصرف کند و چون کسے را بروے حقے نبود و تصرف اندر ملک خویش بود و از وے برتر کسے نبود تا از وے او را دستوری بایستی خواست چرا بروے صفت لازم آید و هم در شرح تعرف آورده که هرکه جزاے کرد که آن فعل از وے قبیح آید یا مذموم نه از بهر آن بود که اندر ملک کسان کرد و یا پاے از حد امر بیرون نهاد و باز حق تعالی هرچه کند اندر ملک خود کند و بروے کسے را امر نیست و بدین تصرف نبرا سے ذمی و نکوهشی باز نگردد و اندرین مسئله دو نوع سخن است یکے اعتقاد درست دیگر ادب نگاه داشتن اما نصیب اعتقاد آنست که فاعل خیر و شر خدا را دانی عزوجل تا اندر ملک با وے شریک نگفته باشی و نصیب ادب آنست که نکوئیها بوے اضافه کنی و شرها بوے اضافه نکنی و او را نگوئی یا فاعل الخیرات و یا محسن و یا مجمل و یا مفضل و نگوئی یا شریر یا مسئ الفعل اهل رنج و شدائد آن طوفان عشق شراب کهن محبت خالص طمع مبر ز لطف بے نهایت دوست لا تقنطوا من رحمة الله قوله

نمیکند دل من میل زهد و توبه و لے		بنام خواجه بکوشیم و فر دولتِ او

میل خواہش فر غرہ و زیبائی و سکوہ مدام ہمیشہ طینت آفرینش غزل

تاب بنفشه میدهد طرهٔ مشکسای تو　　پردهٔ غنچه مے درد خندهٔ دلگشای تو

تاب روشنی و پیچ طرہ موے پیچیدہ محبوبان کہ بر روش مے گذارند قوله

ای گل خوش نسیم من بلبل خویش را مسوز　　کز سر صدق میکند شب همه شب دعای تو

گل خوش نسیم محبوب بلبل عاشق قوله

من که ملول گشتمی از نفس فرشتگان　　قال و مقال عالمی میکشم از برای تو

قال و مقال گفتگو یعنی من کہ بعالم عدم در حساب غربت کمل بودم داز کمال غیرت تقدرت در دنیا رخت نهادم گفتگوے مجازیان را تحمل میکنم و باقتضاء فطرة الحقیقة این بار می کشم و ملول گشتن از نفس فرشتگان آنست بموجب اتجعل فیها من یفسد فیها جمیع ذریات آدم در صلب ادمی دیدند و طعنہ نے شنیدند و از موجود شدن می گریختند دوم مصرع آنکه چون موجود شدم اہل عالم در حق من گفتگوے موحش کہ موجب ہلاکت و رنجش باشد مینمایند و من آنہمہ براے تو می کشم و تحمل مینمایم زیراکہ میدانم کہ اگر بوجود نمی آمدم لذت مشہود تو از کجا می یافتم قوله

مهر رخت سرشت من خاک درت بهشت من　　عشق تو سرنوشت من راحت من رضای تو

مہر رخت عشق تو سرنوشت حکم ازلی و چیزے کہ بر سر او نوشتہ شود۔ قوله

دلق گدای عشق را گنج بود در آستین　　گوشهٔ تاج سلطنت می شکند گدای تو

سلطنت را در نظر نمے آرد گنج معرفت در آستین پوشیدہ سلطنت معرفت و بے پروای از ماسوائے

قوله　ماه نشین چشم من تکیه گه خیال تست　　جای دعاست چشم من بی تو مباد جای تو

دعا خواندن خواہ براے ضیافت۔ معنے آنست چشم من کہ شاہ نشین است اے نشستگاہ شاہ بود و منزلگاہ خیال ماہ بود یعنے صورۃ متخیلہ تو در انجا نشستہ و درش بروے دیگران بستہ و آن چشم از کمال صفا گنجایش دارد کہ ترا آنجا بدعوۃ آرد یا مقام دعاست کہ در دعا درآیم و از تو آن مسئالہ نمایم کہ جاے تو بے تو خالی مباد دیگران را در مقام توجہ جاے استاد قوله

خوش چمنیست عارضت خاصه که در بهار حسن　　حافظ خوش کلام شد مرغ سخن سرای تو

عارض رخسارہ خاصہ علی الخصوص مرغ سخن سرا بلبل غزل

مدام خرقهٔ حافظ بباده در گرو است　　مگر ز خاک خرابات بود فطرت او

خط عذار یار که بگرفت ماه زو | خوش حلقه الیست لیکه بدر نیست راه زو

خط عذار سبزه رخسار شاهدان درینجا کنایه از نشو و نمای دنیا بود و ماه معروف کنایه از صفات احدیت و گرفتن ماه درین مقام پوشیدن بود معنے آنست دنیا که بنسبت عوام مذموم است و توجه بدو مسموم که الدنیا جیفة وطالبها کلاب نور احدیت را پوشیده و غشاوه بر بصیرت همگنان می آورد و چون مقام دریافت حق است بنسبت خواص که الدنیا مزرعة الاخرة خوش حلقه الیست راه بدر شدن ندارد و گرداب وار هیچکس از و سر بر نمے آرد و بے عنایت ازلی و هدایت لم یزلی از ان حلقه نمیتوان بر آمد و در زمرهٔ عرفا رحق نمیتوان در آمد قوله

ابروی دوست گوشهٔ محراب طاعت است | آنجا بمال چهره و حاجت بخواه ازو

و دنیا از انجهة که مقام حصول عشق و محبت است گوشهٔ محراب طاعتست دران محراب در آ تو جهی که مقبول سلف است بدو نما پس گام همت برار دران راه و هر حاجتے که داری ازو بخواه که مدارج اولے و اخری و معارج مقاماتست قوله

ای جرعه نوش مجلس جم سینه پاک دار | کائینه الیست جام جهان بین گواه زو

یعنے اے سالک سینه را از خطرات ردیه پاک دار هیچ خطره فاسد بخاطر میار که دل مرشد آئینه الیست جهان بین که هر چه بخاطر سالک خطور پذیرد بر و روشن شود افسوس زو که مسترشد را بطور بشریة روانی دارد بهر خطره اش اعتراض پیش می آرد قوله

کردار اهل صومعه ام کرد مے پرست | این دود بین که نامهٔ من شد سیاه زو

کردار افعال و اعمال اهل صومعه زاهدان مرائی قوله

سلطان غم هر انچه تواند بگو بکن | من برده ام بباده فروشان پناه ازو

سلطان غم اضافة بیانیه مراد عشق زو اشارة لغم قوله

ساقی چراغ مے بره آفتاب دار | گو برفروز مشعلهٔ صبحگاه زو

ساقی مرشد چراغ وجود سالک مے مراد عشق مجاز و آفتاب محبوب عشق حقیقی مشعله صبحگاه محبوب حقیقی و یا دل سالک که منور ان سالک است چه صبح قیامت کسیکه دلش درین نشاء مشعله ولد مصور شده باشد و بانوار محبت حق منور مشعله گشته پیشش ظهور خواهد نمود و هر که بر دلش

آتش عشق نتافته سراسیمهٔ بیدار حشر خواهد بود که مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖۤ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی یعنی اے مرشد سالکے را که محبت مجاز شده باشد مشتعل و بافروزش آن آتش شعلهٔ آتش ازان آتشش برآره در آتش حقیقتش درآکه بآن آتش مشتعل گردد واز اسفل باعلی رسد وآن سالک را گو تا دل خود را که مشتعل افروخته وغیر را ازجوانی خود سوخته ازان آفتاب که کنایه از محبوب حقیقی است نورے اندوزد که صبح دنیا منت شعلهٔ دار پیشش برافروزد ونیز چراغ مے اضافه بیانیه بود و مراد ازان حقایق و معارف بود آفتاب عبارت دل عارف سالک و شعله صبحگاه نیز کنایه از دل عارف واز و اشارت بچراغ کرد پس معنی آنست که بیان معارف وحقائق پیش سالک عارف میکن که او دانست باشتعال این سخن دگو برافروزی باید که برافروزی دل آن عارف را بآن چراغ که سزاوار است بآن شعاع قوله

آبے بروز نامهٔ اعمال ما فشان — بتوان مگر سترد حروف گناه ازو

سترد تراشید قوله

حافظ که ساز مجلس عشاق ساز کرد — خالی مباد عرصهٔ این بزمگاه ازو

عرصه میدان و هر میدانے که در و درخت نباشد غزل

گلبن عیش میدمد ساقی گلعذار کو — باد بهار می وزد بادهٔ خوشگوار کو

گلبن عیش اضافه بیانیه و نیز مشاهدات تجلیات بادهٔ محبت قوله

هر گل نو ز گلرخی یاد همی‌دهد ولے — گوش سخن شنو کجا دیدهٔ اعتبار کو

یعنی هر گل نو که از زیر زمین برمے آید خبر میدهد از احوال گلرخانی که گوش محبوبی میزدند عاقبت الامر با خاک یکسان شدند گوش سخن شنو گوشے که قابل سخن شنیدن باشد و دیدهٔ اعتبار دیدهٔ عبرت گزین قوله

حسن فروشی گلم نیست تحمل ای صبا — دست زنم بخون دل بهر خدا نگار کو

یعنی اے صبا تحمل حسن فروشی گل ندارم نگار ما کجاست تا دست بخون دل زنم اے بعشق او مستغرق گردم یا آنکه این قصهٔ خونخواری با و عرض نمایم قوله

شمع سحر بسر مگه لاف ز عارض تو زد — خصم زبان دراز شد خنجر آبدار کو

شمع سحر عاشق طال اللسان خصم اشارة بعاشق طال اللسان قوله

حافظ اگرچه در سخن خازن گنج حکمتست	از غم روزگار دون طبع سخن گزار کو

حکمت معرفت غزل

نیست

گفتا برون شدی بتماشای ماه نو	از ماه ابروان منت شرم باد رو
عمریست تا دلم ز مقیمان زلف تست	غافل ز حفظ جانب یاران خود مشو

عمریست مدتیست زلف مراد عشق حفظ نگاهداشتن قوله

مفروش عطر عقل بهندوی زلف یار	کانجا هزار نافهٔ مشکین به نیم جو

مفروش فخر مکن زلف یار جذبه عشق کانجا اشارة بجذبه عشق نافه مشکین عقل قوله

تخم وفا و مهر درین کشت زار عشق	آنگه عیان شود که رسد موسم درو

کشت زار دنیا عیان آشکار موسم درو قیامت قوله

شکل هلال بر سرمه میدهد نشان	از افسر سیامک و فر کلاه زو

سیامک نام بادشاهیست پسر کیومرث و نام پهلوانے تورانی زو نام بادشاهے طهماسپ معنے آنست که شکل هلال که از سر ماه یعنے اول ماه نمودار میشود و این نشان میدهد از افسر سیامک و فر کلاه زو یعنے از بادشاهان گذشته خبر میدهد که در دور من اینهمه شاهان گذشته اند غزل

مطرب خوشنوا بگو تازه بتازه نو بنو	بادهٔ دلکشا بجو تازه بتازه نو بنو

نوا سرود بگو می یعنے بسرای قوله

بر ز حیات کے خوری گر نه مدام می خوری	باده بخور بیاد او تازه بتازه نو بنو

بر ز حیات کے خوری حصول فائده از زندگی کے نمائی گر نه مدام مے خوری مستغرق عشق نباشی قوله

با صنمے چو لعبتے خوش بنشین بخلوتے	بوسه ستان بکام از و تازه بتازه نو بنو

با صنمے چو لعبتے اشارة بمرشد خوش بنشین بجمع خاطر بوسه ستان ز روے او حصول فیض از و نما قوله

شاهد دلربای من میکند از برای من	نقش و نگار و رنگ و بو تازه بتازه نو بنو

شاهد دلربا محبوب حقیقی و مرشد نقش و نگار و رنگ و بو تجلیات که لاتجلی الله مرتین و نیز بیان حقائق و معارف قوله

باد صبا چو بگذری بر سر کوئے آن پری	قصهٔ حافظش بگو تازه بتازه نو بنو

حافظ جناب پیر مغان مامن وفاست
درس حدیث عشق بر او خوان و زو شنو

باد صبا کنایہ از مرشد آن پری اشارہ بمحبوب غزل

چشم بست

مرا چشمیست خون افشان زدست آن کمان ابرو	جہان بس فتنہ خواہد ازان چشم وازان ابرو

خون افشان خون گریان کمان ابرو معشوقے کہ ابروان او کمان شکل باشند شفتہ عاشق قولہ

ہلالی شد تنم زین غم کہ باطغرای مشکینش	کہ باشد مہ کہ بنماید زطاق آسمان ابرو

ہلالی شد تنم یعنے از بس لاغری تن من بمنزلہ ماہ نو گردید طغرا نشان و پادشاہ مشکینش ضمیر شین ہم برتن و ہم بکمان ابرو کہ باشد مہ یعنے ماہ کیست و چہ یارا اورا قولہ

غلام چشم آن ترکم کہ درخواب خوش مستی	نگارین گلشنش رو بستہ و مشکین سایبان ابرو

ترک معشوق قولہ

ہمیشہ چشم مستش را کمان حسن درزہ باد	کہ از بہشتی تیراو کشد برسر کمان ابرو

کمان ابرو معشوق قولہ

روان گوشہ گیران را ازحسنش طرفہ گلزاریست	کہ برطرف سمن زارش ہمیگردد چمان ابرو

طرفہ نادر قولہ

اگرچہ مرغ زیرک بود حافظ در ہواداری	بہ تیر غمزہ صیدش کرد چشم آن کمان ابرو

ہواداری دوستداری غزل

مزرع سبز فلک دیدم و داس مہ نو	یادم از کشتۂ خویش آمد و ہنگام درو

مزرع کشت داس درانتی در وقت رسیدن از کشتہ خوشتن حضوری و سرو ری میشود کسے کہ بکشتہ از دور نظارہ میکند ہمچنین مزرع فلک و داس مہ نو از کشت زار آخرت یاد میدہد کہ الدنیا مزرعۃ الآخرۃ یعنے ہر کس فردا موافق مزرعہ خود خواہد درود اگر نیک ست نیک و اگر بد است بد قولہ

گفتم ای بخت بخسیدی و خورشید دمید	گفت با اینہمہ از سابقہ نومید مشو

سابقہ روز ازل قولہ

تکیہ براختر شب گرد مکن کان عیار	تاج کاؤس ببرد و کمر کیخسرو

یعنے عاقل را باید کہ عشوہ دنیا نخرد و بفریب او مغرور نشود و بنقش و نگار افلاک و نجوم و سیارات و ثوابت او از کارہا نرود گفت تکیہ براختر الخ شب گرد گردندۂ شب و دزد قولہ

گرروی پاک ومجرد چو مسیحا بفلک ۔۔۔ از چراغ تو بخورشید رسد صد پرتو

یعنے طالب را باید کہ درین دنیاء فانی آنچنان زندگانی نماید کہ کار بر دآسمان شود و در وقت رحلت از دیگرے فارغ گردد چنانچہ گوید گر روے پاک ومجرد الخ قوله

آسمان گو مفروش اینہمہ نخوت کہ ترا ست ۔۔۔ خرمن مہ بجوے خوشہ پروین بدوجو

اہل کشف گفتہ اند کہ مرد را باید کہ خود را بزیور عشق چنان محلی ومزین سازد کہ دنیا وما فیہا نزد شوکت او از ذرہ حقیر تر نماید گفتن این مثال از وے پسندیدہ آید آسمان گو مفروش الخ و در بعضے نسخہ این بیت چنین دیدہ شدہ قوله

جام جمشید بمن دہ کہ نیر زد بر من ۔۔۔ گنج قارون بجو و ملک سلیمان بدو جو

قوله

گوشوار در ولعل ارچہ گران دارد گوش ۔۔۔ دور خوبی گذرانست نصیحت بشنو

ارباب عشق را گفتہ اند کہ می باید کہ در غایۃ خلق ونہایت تواضع بود یعنے افتادگی وشکستگی راشعار خود سازد وبحسن عاریتی فریفتہ نشود چنانچہ اہل تجربہ گفتہ اند گوشوار زر ولعل ارچہ الخ قوله

چشم بد دور ز خال تو کہ در عرصہ حسن ۔۔۔ بیذقے راند کہ برد از مہ وخورشید گرو

وقتیکہ بحسن وخلق ووفا بادردمندان پیش آمد وترک جفا کرد او را در قلوب اہل اللہ پیدا میشوند کہ ہمہ او را ستایش میگردانند چشم بد دور قوله

آتش زہد وریا خرمن دین خواہد سوخت ۔۔۔ حافظ این خرقہ پشمینہ بینداز وبرو

گفتہ اند طینت آدم ببر سرشتی کہ وقعست باید کہ سیرت خود را ہمان صورت نماید وتشید وتلبیس را لباس خود نسوزد و زہد وریا کہ آفتیست در دین چنانچہ میگوید آتش زہد وریا الخ۔

ردیف الہاء غزل

ازخون دل نوشتم نزدیک دوست نامہ ۔۔۔ یارب ۔۔۔ انی رأیت دہرا من ہجرک القیامہ

یعنے مصرع ثانی آنکہ بدرستے کہ دیدہ ام من زمانہ را از ہجر تو قیامت قوله

دارم من از فراقت در دیدہ صد علامت ۔۔۔ لیست دموع عینی ہذا لنا العلامہ

نیست اشکہاء چشم من اینست مرا نشانے قوله

ہر چند کآزمودم از وے نبود سودم ۔۔۔ من جرب المجرب حلت بہ الندامہ

کسے کہ بیازماید آزمودہ شدہ را فرود آید بوے پشیمانی قولہ

پرسیدم از طبیبے احوال دوست گفتا	فی بعدہا عذاب فی قربہا الندامہ

دردوری او عذاب ست ودرقرب او ندامت ۔ قولہ

گفتم ملامت آرد گر گرد دوست گردم	واللہِ ما رَاَینا حُبًّا بلا ملامہ

سوگند خدا ہرگز ندیدہ ام ہیچ دوستی بے ملامۃ قولہ

بادِ صبا ز حالم ناگہ نقاب برداشت	کالشمس فی ضحاہا تطلع من الغمامہ

مانند آفتاب کہ در وقت چاشت از زیر ابر طلوع نماید قولہ

حافظ چو طالب آمد جامے بجان شیرین	حتی یذوق منہ کاسًا من الکرامہ

تا اینکہ بچشد از وے یعنی بسبب وے پیالہ از نوازش بزرگواری قولہ غزل

ای از فروغ رویش روشن چراغ دیدہ	چشمے چو چشم مستت چشم جہان ندیدہ

فروغ روشنی قولہ

در قصدِ خونِ عاشق ابرو و چشم شوخت	گہ این کمین کشادہ گہ آن کمان کشیدہ

این اشارۃ بچشم آن اشارۃ با برو قولہ

وز سوز سینہ ہر دم دودم بسر برآید	چون عود چند باشم در آتش آرمیدہ

عود چوبیست خوشبو غزل

از من جدا مشو کہ توام نور دیدہ	آرامِ جان و مونسِ قلبِ رمیدہ

مونس الفت دہندہ قلب رمیدہ دل بیقرار قولہ

از چشم زخم دہر مبادت گزند از آنکہ	در دلبری بغایت خوبی رسیدہ

گزند زیان بغایت خوبی رسیدہ بکمال خوبی رسیدہ قولہ

از دامن تو دست ندارند عاشقان	پیراہن صبوری ایشان دریدہ

از دامن تو دست ندارند دامنت نگذارند قولہ

چشمم بد از تو دور کہ در طرز دلبری	خط بر جمال یوسف کنعان کشیدہ

خط کشیدن منسوخ کردن قولہ

زین سرزنش کہ کرد ترا دوست حافظا	بیش از گلیم خویش مگر پا کشیدہ

پا از گلیم خویش بیرون کردن کار بیش از اندازہ خود کردن ۔ غزل

[illegible]

ای که با سلسلۂ زلف دراز آمدۂ	فرصتت باد که دیوانہ نواز آمدۂ

دیوانہ کنایہ از عاشق قولہ

ساعتی ناز مفرما و بگردان عادت	چون بپرسیدن ارباب نیاز آمدۂ

بگردان عادت یعنے در غمخواری بکوش ارباب نیاز عاشقان قولہ

پیش بالای تو میرم چہ بصلح و چہ بجنگ	کہ بہر حال برانداز ناز آمدۂ

بالا قد چہ بصلح و چہ بجنگ خواہ بصلح پیش آئی خواہ بجنگ بہر حال ہم در صلح ہم در جنگ قولہ

آب و آتش بہم آمیختہ از لب لعل	چشم بد دور کہ خوش شعبدہ باز آمدۂ

شعبدہ باز بازی گر قولہ

زہد من با تو چہ سنجد کہ بیغمای دلم	مست و آشفتہ بخلوتگہ راز آمدۂ

چہ سنجد چہ وزن دارد یعنے اسے چہ قدر خلوتگہ راز خلوت عاشق قولہ

گفت حافظ دگرت گرچہ شراب آلودست	مگر از مذہب این طائفہ باز آمدۂ غزل

غزل

چراغ روی ترا شمع گشت پروانہ	مرا ز عشق تو بر جان خویش پروانہ

پروانہ کرمے کہ بر شمع و چراغ زند و آنکہ متوسط نفاذ بود و معنی ترکیبی فراغت نہ قولہ۔

خرد کہ بند مجانین عشق مے فرمود	ببوئے حلقۂ زلف تو گشت دیوانہ

بند قید مجانین جمع مجنون قولہ

بمژدہ جان بصبا داد و شمع در نفسے	ز شمع روی تواش چون رسید پروانہ

صبا مرشد شمع سالک پروانہ خبر قولہ

ببوی زلف تو گر جان بباد رفت چہ شد	ہزار جان گرامی فدای جانانہ

ببوے زلف تو بجذبہ عشق تو بجان اسپند جان را سپند باید کرد قولہ

چہ نقشہا کہ برانگیختیم و سود نداشت	فسون ما بر او گشتہ است افسانہ

چہ نقشہا اشارۃ بعجز و نیازمندی فسون ما اشارۃ ہمان نقشہا بر او یعنی نزد او افسانہ لا ینفع قولہ

حدیث مدرسہ و خانقہ مگوی کہ باز	فتاد در سر حافظ ہوای میخانہ

مدرسہ و خانقہ زہد و صلاح غزل

خنک نسیم معنبر شمامۂ دلخواہ ‖ کہ در ہوائے تو بر خاست بامداد پگاہ

خنک سرد خوش نسیم باد نرم معنبر خوشبو شمامہ بوی خوش بامداد پگاہ سحرگہ قولہ

دلیل راہ شوائے طائر خجستہ لقا ‖ کہ دیدہ آب شد از شوق خاک آن درگاہ

دلیل راہنما قولہ

ببین تشخص نزارم کہ غرق خون دلست ‖ ہلال زار کنار شفق کنند نگاہ

نزار لاغر قولہ

ز دوستان تو آموخت در طریقت مہر ‖ سپیدہ دم کہ صبا چاک زد شعار سیاہ

سپیدہ دم سحرگاہ شعار سیاہ لباس سیاہ غزل

در سرائے مغان رفتہ بود و آب زدہ ‖ نشستہ پیر صلائے بشیخ و شاب زدہ

رُفتہ خس و خاشاک دور کردہ آب زدہ آب پاشی نمودہ صلا افروختن برائے دفع سرما از بہر عامہ و آوازے کہ برائے طعام کنند ۲ہن ابراہیم شاہی قولہ

سبو کشان ہمہ در بندگیش بستہ کمر ‖ ولے ز طرف کلہ خیمہ بر سحاب زدہ

سبو کشان عاشقان بستہ کمر مستعد و موجود قولہ

فروغ جام و قدح نور ماہ پوشیدہ ‖ عذار مغبچگان راہ آفتاب زدہ

فروغ روشنی جام و قدح معروف کنایہ از سالکان نور ماہ کنایہ از نور صفات احدیہ عذار رخسارہ مغبچگان نیز کنایہ از سالکان راہ آفتاب زدہ آفتاب را شرمندہ ساختہ و نیز آفتاب کنایہ از جلال احدیت معنے آنست کہ درخش نور سالکان باکمال کہ تخلقوا باخلاق اللہ شدہ نور صفات جمال پوشیدہ و تجلی صفات در ایشان آرمیدہ ورخسار آن سالکان راہ آفتاب احدیہ زدہ قولہ

ز شور و عربدۂ شاہدان شیرین کار ‖ شکر شکستہ و گل ریختہ گلاب زدہ

عربدہ گفتگو شکر شکستہ و گل ریختہ گلاب زدہ شکر و گل و گلاب ہر سہ شکستہ و ریختہ و زدہ شدہ قولہ

گرفتہ ساغر عشرت فرشتۂ رحمت ‖ ز جرعہ بر رخ حور و پری گلاب زدہ

فرشتہ رحمت مرشد جرعہ قطرہ قولہ

وصال دولت بیدار ترسمت ندہند ‖ کہ خفتۂ تو در آغوش بخت خواب زدہ

دولت بیدار محبوب خواب زده غافل و بیخبر قوله

سلام کردم و با من بروی خندان گفت	که ای خمار کش مفلس شراب زده

شراب زده مست و مخمور قوله

که کرد اینکه تو کردی بضعف همت و رای	ز گنج خانه شده خیمه بر خراب زده

گنج خانه کنایه از گوشه خانه اطلاق خراب دنیا قوله

فلک جنیبه کش شاه نصرة الدین باد	بیا به بین ملکش دست در رکاب زده

جنیبه کش کوتل کش یعنے خادم ملک فرشته دست در رکاب زده رکاب داری کرده قوله

خرد که ملهم غیب ست بهر کسب شرف	ز روے صدق صدش بوسه بر جناب زده

ملهم الهام کننده قوله

عروس بخت دران حجله با هزاران ناز	شکسته گیسو و بر برگ گل گلاب زده

شکسته گیسو زلف آراسته برگ گل رخساره بر برگ گل گلاب زده چهره عرقناک قوله

بیا بمیکده حافظ که بر تو عرضه کنم	هزار صف ز دعاهاے مستجاب زده

صف قطار مستجاب زده باجابت رسیده غزل

دامن کشان همیرفت در شرب زر کشیده	صد ماه رو ز رشکش جیب قصب دریده

دامن کشان خرامان شرب جنسے است از جامه کتان که اکابر پوشند قصب بفتحتین سفید و جامه کتان یعنی مرشد من از همه خواهشهاے عالم کشیده و از خرقه که مانند شرب زر کشیده زیبائی داشت همیرفت و صد اولیا که روح ایشان در عالم دل مانند ماه تابان بود از رشک او جامه خود چاک میزد که ما بآن حالت نرسیده ایم قوله

از تاب آتش می بر گرد عارضش خوی	چون قطره هاے شبنم بر برگ گل چکیده

تاب گرمی قوله

آن لعل دلکشش بین وان خنده پر آشوب	وان رفتن خوشش بین وان گام آرمیده

رفتن کش رفتار باناز قوله

زنهار تا توانی اهل نظر میازار	دنیا وفا ندارد اے یار برگزیده

فلکش — همی شد — خوشش

زنہار ہرگز اہل نظر عاشقان برگزیدہ مقبول قولہ

پس شکر باز گویم در بندگی خواجہ	گر او فتد بدستم آن میوۂ رسیدہ

آن میوۂ رسیدہ معشوق غزل

دوش رفتم بدرِ میکدہ خواب آلودہ	خرقہ تر دامن و سجادہ شراب آلودہ

میکدہ عشق و آستانہ پیر خواب آلودہ مخمور و بیخبر تر دامن ملوث قولہ

آمد افسوس کنان مغبچۂ بادہ فروش	گفت بیدار شو اے رہروِ خواب آلودہ

رہرو سالک قولہ

شست و شوئی کن و آنگہ بخرابات خرام	تا نگردد ز تو این دیر خراب آلودہ

شست و شوئی کن اول خود را از جمیع معاصی یا تعلقات دنیوی پاک کن و آنگہ بخرابات خرام لعبدہ در عشق در اے این دیر خراب اشارہ بعشق آلودہ بدنام قولہ

بطہارت گذران منزل پیری و مکن	خلعت شیب بتشریف شباب آلودہ

طہارت عشق منزل پیری وقت پیری خلعت سرپا د شیب پیری شباب جوانی قولہ

آشنایان رہ عشق درین بحر عمیق	غرقہ گشتند و نگشتند بآب آلودہ

بحر عمیق عشق قولہ

بہوائے لب شیرین دہنان چند کنی	جوہر روح بیاقوت مذاب آلودہ

مذاب گداختہ شدہ یاقوت مذاب شراب سرخ قولہ

پاک و صافی شو و از چاہ طبیعت بدر آے	کہ صفائی ندہد آبِ تراب آلودہ

چاہ طبیعت بشریتہ آب تراب آلودہ آب خاک آلود کنایت از زہد ریائی قولہ

گفتم اے جام جہان دفتر گل عیبی نیست	کہ شود فصل بہار از مے ناب آلودہ

فصل بہار در فصل بہار غزل

سحر گاہان کہ مخمور شبانہ	گرفتم بادہ با چنگ و چغانہ

شبانہ بفتح خماری دہر چہ بران شب گذرد چنگ و چغانہ نام سازہا قولہ

نہادم عقل را رہ توشہ از مے	ز شہرِ ہستیش کردم روانہ

رہ توشہ توشۂ راہ کہ در وقت سفر ہمراہ گیرند قولہ

نگار مے فروشم عشوۂ داد ‖ کہ ایمن گشتم از مکر زمانہ

نگار مے فروش مرشد عشوۂ داد توجہی فرمود مکر زمانہ حوادث زمانہ ونیز کنایہ از بیخبر ساختن مر انسان را

قولہ سرا خالیست از بیگانہ مے نوش ‖ کہ نبود جز تو اے مرد یگانہ

سرا خالیست ہیچ مزاحمی نیست ونیز دل بیغل وغش قولہ

ندیم مطرب

شراب و شاہد و ساقی ہمہ اوست ‖ خیال آب وگل در رہ بہانہ

باید دانست کہ در وجود جملہ موجودات ہمان یک حقیقت دائر و سائر است واین جملہ وجود وہمی بیش نیست چون بر سالک آفتاب حقیقت بتابد و دیدہ باطن او بنور معرفت کشادہ گردد واین ہستی موہومہ کائنات از پیش نظرش محو و منطمس گردد چون بچشم در شعاع شمس وہمان حقیقت را دائر و سائر بیند لاجرم گوید ما فی الوجود الا اللہ شراب و شاہد الخ قولہ

ز ساقی کمان ابرو شنیدم ‖ کہ اے تیر ملامت را نشانہ

ساقی کمان ابرو عارف کامل قولہ

بہ بینی

نہ بندی زان میان طرفے کمر وار ‖ اگر خود را نہ بینی در میانہ

طرف نہ بستن حاصل کردن زان میان اشارۃ بذات حق اگر خود را نہ بینی در میانہ چرا کہ

اگر یاری از خویشتن دم مزن ؛ کہ شرک است با یار و با خویشتن ؛ قولہ

برو این دام بر مرغے دگر نہ ‖ کہ عنقا را بلندست آشیانہ

این دام اشارت بسعی وکوشش مرغ دگر اشارت بتجلیات صفاتی وافعالی عنقا کنہ ذات مقدس بلندست آشیانہ کسے بآنجا نمیرسد قولہ

کہ بندد طرف او از حسن شاہی ‖ کہ با خود عشق بازد جاودانہ

طرف بستن امید داشتن کہ با خود عشق بازد جاودانہ موافق این کہ خود از دست خویش خریدار آمدہ

قولہ بدہ کشتی مے تا خوش بر آئیم ‖ ازین دریاے ناپیدا کرانہ

کشتی مے پیالہ مے کہ بصورت کشتی سازند دریاے ناپیدا کرانہ العشق بحر عمیق قولہ

وجود ما معمائیست حافظ ‖ کہ تحقیقش فسونست و فسانہ

معمائیست الانسان سری دانا سر الانسان قوله غزل

عیشم مدام است از لعل دلخواه   کارم بکام است الحمد لله

مدام ہمیشه و شراب لعل دلخواه کنایه از لب و مراد ازان لطف کام مقصود قوله

دیشب ز رویش خوش بود وقتم   از وصل جانان صد لوحش الله

ز رویش بسبب مشاہده روے او لوحش الله در اصل لا اوحش الله یعنی وحشی نگرداند خدا و وحشت ندہد واین دعاست قوله

رخ بر نتابم از راه خدمت   سر بر ندارم از خاک درگاه

رخ بر نتابم معرض نباشم قوله

دلق ملمع زنار راہست   صوفی نداند این رسم و این راه

دلق ملمع اعمال ریائی زنار راه است در طریقه عشق عین کفر است صوفی کنایه از عاشق کامل این رسم و این راه اشارت باعمال ریائی قوله

ما را به مے خانه افسانه کردند   پیران جاہل شیخان گمراه

ما را بشراب خواری و عشقبازی مشہور کردند قوله

از قول زاهد کردیم توبه   وز فعل عابد استغفر الله

زاہد مراد زاہد خشک که ہیچ بوے عشق ندارد عابد مراد عابدان مرائی قوله

جانان چه گویم شرح فراقت   چشمے و صد نم جانے و صد آه

جانان اے جان خطاب بجان ست و حرف ان زائده قوله

شوق لبت برد از یاد حافظ   درد شبانه درس سحر گاه

شوق مستی لب مراد لطف مراد از و عشق غزل

عید است و موسم گل ساقی بیار باده   ہنگام گل که دیدست بے می قدح نهاده

عید ایام مکاشفات قوله

واعظ که دی نصیحت میکرد عاشقان را   امروز دیدمش مست تقوی ز دست داده

واعظ کنایت از خود دی زمانه گذشته امروز دیدمش مست تقوی ز دست داده بموجب سه پنجه زد

عشق و لباس پارسائی پارہ شد ⁂ طاعت صد سالہ ام تاراج یک نظارہ شد ⁂ قولہ

این یکدو روز دیگر گل را غنیمتے دان | اگر عاشقی طرب کن با ساقیان سادہ

این یکدو روز اشارت بزمان مکاشفات و نیز ہنگام جوانی گل مکاشفہ و جوانی شاہدان سادہ عرفاء کامل کہ لوح دل انسانی از نقوش ما سوی اللہ سادہ دارند قولہ

زین زہد و پارسائی بگرفت خاطر من | ساقی پیالہ دہ تا دل شود کشادہ

زین زہد و پارسائی اشارہ بزہد و تقوی خشک بگرفت ملول شد ساقی مرشد و حق تعالی بحکم وسقاہم ربہم شرابا طہورا کشادہ خوش قولہ

گل رفت اے حریفان غافل چرا نشینید | بے بانگ رود و چنگ بے یار و جام بادہ

گل رفت گل اشارت بمعشوق و جوانی بیا اے کہ عمرت ہفتاد رفت ⁂ بانگ دف و نے اقوال و احادیث سلف یار مرشد کامل جام بادہ کنایہ از عشق قولہ

مطرب بیا چو پردہ سازد شاید اگر بخواند | از طرز شعر حافظ در بزم شاہزادہ

شاید ہمزاد از آنست غزل

گر تیغ بارد در کوے آنماہ | گردن نہادیم الحکم للہ

یعنے اگر در کوچہ عشق آن ماہ باران تیغ بلا بارد بجان قبول کردیم یفعل اللہ ما یشاء و یحکم ما یرید قولہ

آئین تقوے ما نیز دانیم | اما چہ چارہ با بخت گمراہ

آئین تقوے طریقہ زہد و صلاح قولہ

ما شیخ و واعظ کمتر شناسیم | یا جام بادہ یا قصہ کوتاہ

ما ملتفت بشیخ و واعظ نیستیم کہ این کار اہل ظواہر ست یا جام بادہ استغراق بعشق یا قصہ کوتاہ ترک قال و قیل قولہ

مہر تو عکسے بر ما نیفگند | آئینہ رویا آہ از دلت آہ

مہر آفتاب کنایت از رب الارباب عکس تابش اینجا کنایت از تجلیات مشاہدات یعنی مہر آفتاب رو بتو اے مہر حقیقی بر ما نتافت در رشتہ مشاہدات تجلیات کہ سالک را بمنزلہ حیات است در نیافت اے خوب آئینہ رو از دلت آہ کہ توجہ نمیکنی حسبۃ للہ باید دانست کہ آئینہ از آہ تباہ گردد

وایراد ہر دو کلمہ در کلام فصحا قولہ

یا لیت شعری حتام الفاہ	الصبر مر والعمر فان

مر تلخ فان فانی لیت کاشکے شعر دانستن حتام در اصل حتا ما بود الف را از جہت تخفیف حذف نمودند وحذف الف در کلام فصحا وبلغا کثیر الوقوع است و در المدائمہ الالہم حذانی زہرۃ الدنیا عنبیک وحتام تنکص لعد انہاس نار عقبات وکلمہ ما کہ بعد حتے کہ در کلام است بمعنی استفہام است معنے آنست کہ شکیبائی تلخ وزندگانی فانی بشنو تابدانی کہ اے کاشکے تابد نستمی کہ کے ملاقات کنم اور العنی مرا شوق لقاے او فراوان وشکیبائی از اختیار بیرون یقین است کہ زندگانی سپری شوندنی است وازدست رونده اے کاشکے معلوم شود کہ کے مرگ در رسد و ملاقات دوست دہد قولہ

خون خورده باید در نگاه وے گاه	عاشق مخور غم گر وصل خواہی

خون خورده باید احتمال بلاہا باید نمود دوم نباید زد گاه وبیگاه مدام قولہ

گرے شنیدی پند نکو خواه	حافظ چہ نالی زنیکوئی بیدل

چہ نالی شکوه چہ میکنی بیدل مبتلاے غم واندوه ۔ قولہ

گفت لاحول ولاقوة الا باللہ	گفتم اے دوست شدم عاشق آن روی چو ماه

حول توانائی وگردیدن افواہ دہنہا دو تاه خمدار وہر دو زوال کاہش ونقصان

غزل

در میخانہ بگو صوفیا مرا چہ گناه	نصیب من چو خرابات کرده است الہ

خرابات مقام عشق ونیز مقام توحید است کہ نشانے داده اند ازخرابات کہ التوحید اسقاط الاضافات ۔ در میخانہ در خرابی اوصاف بشری صوفی مراد زاہد متقشف قولہ

چرا بحشر کنند این گناه را در خواه	کسے کہ در ازلش جام مے نصیب افتاد

یعنے کسے را کہ روز ازل رقم میخواری بنام او مرقوم نمودند در خواه سوال قولہ

دلم ز مدرسہ وخانقاه گشت سیاه	مرا دمن ز خرابات چونکہ حاصل شد

خرابات عشق وخرابی اوصاف بشری چونکہ شد حاصل بمراد خود رسیدم مدرسہ وخانقاه فضیلت وصلاح وتقوی گشت سیاه تنگ وبیزار قولہ

بگو بزاهد سالوس خرقه پوش دوروی | که دست زرق درازست و آستین کوتاه

خرقه پوش دوروے درویش مرای سالوس مکار که دست زرق درازست گرفتار حرص و هوا و در پے تحصیل جمع مال آستین کوتاه لباس درویشی قوله

تو خرقه را ز براے هوا همی پوشی | که تا بزرق بری بندگان حق از راه

ترک الدنیا للدنیا تا براے آنکه زرق مکر و فریب بری بندگان حق از راه گمراه سازی و معتقد خود گردانی

قوله غلام همت رندان بے سر و پایم | که هر دو کون نیرزد به پیش شان یک کاه

بے سر و پا مفلس و پریشان که هر دو کون نیرزد بنزد شان یک کاه بما سواے حق نظر نیندازند از نیجاست بحب المعالی الهمم قوله

برو گداے در هر گداے شو حافظ | تو این مراد نیابی مگر بشئے لله

گدا کنایه از عارف که گداے حق اند بشئے لله گداے که اواز فقیران است قوله غزل

نا گهان پرده برانداختهٔ یعنی چه[له] | مست از خانه برون تاختهٔ یعنی چه

پرده برانداختهٔ خود را آشکارا ساختهٔ قوله

زلف در دست صبا گوش به پیغام رقیب | اینچنین باهمه درساختهٔ یعنی چه

درساختهٔ آمیخته قوله

شاه خوبانی و منظور گدایان شدهٔ | قدر این مرتبه نشناختهٔ یعنی چه

گدایان عاشقان این مرتبه اشارهٔ بمنظوری گدایان قوله

چون سر زلف خود اول تو بدستم دادی | بازم از پاے درانداختهٔ یعنی چه

مبتلاے غم و اندوه یعنی اول خود بجذبهٔ عشق خود در آوردی ه نیرنگی عشقست که اسرار انا الحق خود گفته و خود ز منصور کشیده قوله

سخنت رمز دهان گفت و کمر سر میان | وز میان تیغ بما آختهٔ یعنی چه

آخته کشیده قوله

هر کس از مهرهٔ مهر تو بنقشے مشغول | عاقبت باهمه کج باختهٔ یعنی چه

بنقشے یعنی بنوعے باهمه کج باختهٔ هیچکس وفا ننمودهٔ قوله

[له] [illegible]

حافظا در دل تنگت چو فرود آید یار　　خانه از غیر نپرداخته یعنی چه

خانه دل چه فرود آید یار محبوب چگونه نزول نماید از غیر ماسوی حق نپرداخته خالی نساخته غزل

وصال او ز عمر جاودان به　　خداوندا مرا آن ده که آن به

او اشارة بمحبوب ارباب محبت گفته اند که وصال جانان از متاع دنیا و نعیم آخرت بهتر است قوله

بشمشیرم زد و با کس نگفتم　　که راز دوست از دشمن نهان به

بشمشیر تیغ هجر و بے نیازی دشمن غیر بتجربه معلوم شده است محب هر چند جفا کش تر و اسرار مخفی را نگهدارنده تر باشد محبوب را با او محبت بیشتر شود بنابران گفت بشمشیرم زد و با کس نگفتم قوله

بداغ بندگی مردن برین در　　بجان او که از ملک جهان به

بجان قسم جان ملک جهان سلطنت حاصل آنست که غلامان محبوب را شرف است بر خواجهای دنیا که از محبت نصیبے ندارند که خواجه خود جاے دیگر گفته ؎ گداے کوے تو بودن ز سلطنت بهتر قوله

خدارا از طبیب من بپرسید　　که آخر کے شود این ناتوان به

خدارا بواسطه خدا از طبیب من از محبوب من قوله

بخلدم دعوت اے زاہد مفرما　　که این سیب زنخ زان بوستان به

حاصل این بیت آنست که نقد را بر نسیه ترجیح است بموجب عصفور فی یدک خیر من الکرکی فی الهوا قوله

گلے کایا تمال سرو ما گشت　　بود خاکش ز خون ارغوان به

گل کنایه از سالک و عاشق سرو کنایه از عاشق ارغوان عاشقان مقلد مرائی قوله

اگرچه زنده رود باغ کاران　　ولے شیراز ما از اصفهان به

زنده رود نام رود دست بالاے او باغ کاران که نام باغ است در اصفهان مراد وعظ و تقوی شیراز عالم عشق اصفهان صلاح و تقوی قوله

جوانا سر متاب از پند پیران　　که راے پیر از بخت جوان به

سر متاب اعراض مکن راے فکر و تدبیر و عقل غزل

یاقوت می فروشت هر زاہدے که دیده　　سجاده ترک کرده پیمانه درکشیده

یاقوت میفروش کنایه از لب مراد عشق سجاده زهد و پارسائی پیمانه درکشیده در عشق درآمده

دان یکاد آیة وان یکاد الذین کفروا لیزلقونک بابصارہم لما سمعوا الذکر ویقولون انه لمجنون ان هو الا ذکر للعالمین قوله

میلی اگر ندارد با عارض تو ابرو		پیوسته از چه باشد چون قد من خمیده	

عارض رخساره پیوسته همیشه خمیده کج قوله

گر بر لبم نهی لب یا بم حیات باقی		آندم که جان شیرین باشد بلب رسیده	

لب بلب نهادن کنایة از بوسیدن ست بوصل حیات باقی زندگی لا فنا فضا زمین فراخ وکشاده -

ردیف الیاء غزل

احمد الله علی معدلة السلطانی		احمد شیخ اویس حسن الکانی	

شکر میگویم خدا را بر عدل بادشاه که نام او احمد شیخ اویس است والکانی منسوب که قومی است از ترکان قوله

خان بن خان شهنشاه شهنشاه نژاد		آنکه می زیبد اگر جان جهانش خوانی	

نژاد اصل میزیبد سزاوار است قوله

دیده نادیده باقبال تو ایمان آورد		مرحبا ای بهمه لطف خدا ارزانی	

مرحبا خوش باد ارزانی سزاوار قوله

برشکن کاکل ترکانه که در کاکل تست		بخشش وکوشش خاقانی وچنگزخانی	

برشکن کاکل ترکانه زلف آراسته کن خاقان بادشاه ترکستان وچین چنگز وچنگیز کلاهما نام سرور مغلان علیه اللعنة گفته اند که خروج او یکی از علامات قیامت بوده است در یک شهر هری بیست و چهار لکه آدمی را کشته واین لعین را چنگیز خان هم گفتندی وشریعت او را که بنام نهاده تورنامند قوله

گرچه دوریم بیاد تو قدح می گیریم		بعد منزل نبود در سفر روحانی	

گرچه دوریم اگرچه باعتبار جسم دوریم بیاد تو قدح می گیریم مدام در یاد توایم بُعد مسافت بعد منزل نبود در سفر روحانی در وصل معنوی هجران صوری را شمار نه قوله

از گل فارسیم غنچه عیشی نشگفت		حبذا دجله بغداد ومی ریحانی	

دوول از طاعون چون مرد ویو فرا ایر بر شعرای عصر دوول ... [illegible]

حبذا اے چہ دوستست وخوشا و دوستا داین کلمہ در مدح گویند مے ریحانی قسمے از شراب
سر عاشق کہ بخاک رہ معشوق بود ہر عاشقے کہ خاکراہ معشوق بود از و اشارت بخاک درپا

غزل

اے گدایان ترا عار ز شاہنشاہی　　ہمہ کس را تو دہی منصب صاحب جاہی

عار عیب و ننگ دارد عار اے عار سے ندارد غزل

آن بہ　اے دل آن دم کہ خراب مے گلگون باشی　　بے زر و گنج بصد حشمت قارون باشی
در مقامیکہ صدارت بفقیران بخشند　　چشم دارم کہ بجاہ از ہمہ افزون باشی

در صدارت بالانشینی چشم دارم توقع دارم قولہ

در رہ منزل لیلی کہ خطرہاست دران　　شرط اول قدم آنست کہ مجنون باشی

اے جان اول قدم درین راہ آنست کہ معاملات و آمیزش با خلق بیکسو نہی بحدے کہ خلق ترا مجنون گویند کہ
قال عم لا یکمل ایمان العبد حتی یظن انہ مجنون قولہ

نقطۂ عشق نمودم بتو ہان سہو مکن　　ورنہ چون بنگری از دائرہ بیرون باشی

نقطہ عشق اضافہ بیانیہ سہو مکن بغیر ملتفت مباش ورنہ چون بنگری ملتفت بغیر شوی دائرہ حلقۂ عشاقان

قولہ　کاروان رفت و تو در خواب و بیابان در پیش　　کے روی رہ ز کہ پرسی چکنی چون باشی

کاروان سلف کہ بتبعیتہ ایشان لازم بود در خواب گرفتار غفلت بیابان کنایہ از سلوک قولہ

تاج شاہی طلبی گوہر ذاتی بنما　　ور خود از جوہر جمشید و فریدون باشی

تاج شاہی مرتبہ سلطنت گوہر ذاتی حسب و شرافت کسے از جوہر جمشید نسب و اصل جمشید
فریدون نام بادشاہ ایران زمین کہ ضحاک راکشت و اول روز مہرگان بر تخت ملک جلوس کرد
خلائق آن روز را مبارک گرفتند و جشنہا کردند و عید شمردند و نیز او حکیم پیشہ بود شراب انگوری و
شہہاے دیگر ساختہ و پانصد سال شاہی کرد قولہ

حافظ از فقر مکن نالہ کہ گر شعر این است　　ہیچ خوشدل نہ پسندت کہ تو محزون باشی

محزون غمگین غزل

اے بادشہ خوبان داد از غم تنہائی　　دل بی تو بجان آمد وقتست کہ باز آئی

داد فریاد قوله

مشتاقی و مهجوری دور از تو چنانم کرد
کز دست بخواهد شد پایان شکیبائی

دامان

شکیبائی صبر قوله

ای درد توام درمان در بستر ناکامی
وی یاد توام مونس در گوشهٔ تنهائی

درد کنایه از عشق ناکامی نامرادی قوله

زین دائرهٔ مینا خونین جگرم مے ده
تا حل کنم این مشکل زین ساغر مینائی

دائرهٔ مینا فلک ساغر مینا پیاله شراب قوله

فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست
کفرست درین مذهب خود بینی و خود رائی

درین مذهب اشارت بعاشقی قوله

یارب بکه شاید گفت این نکته که در عالم
رخساره بکس ننمود آن شاهد هر جائی

شاید گفت توان گفت رخساره بکس ننمود هیچکس آنکه ماهیت خود واقف نساخت آن شاهد هر جائی محبوب حقیقی باعتبار ظهور قوله

دی شب گلهٔ زلفت با باد صبا گفتم
گفتا غلطی بگذر زین فکرت سودائی

زلف دنیا و جذبه عشق باد صبا مرشد غلطی در غلط افتادی زینفکرت سودائی خیال لایعنی قوله

صد باد صبا اینجا با سلسله میرقصند
اینست طریق ایدل تا باد نه پیمائی

باد صبا عاشق و عارف اینجا در عشق با سلسله میرقصند گرفتار این سلسله اند در بلا و رنج فرحان و شادان اند اینست طریق راه عشق اینست تا باد نه پیمائی سرگردان نشوی قوله

دائم گل این بستان سیراب نمی ماند
دریاب ضعیفانرا در وقت توانائی

شاداب

گل انسان و مخلوق این بستان دنیا سیراب نمیماند که کل نفس ذائقة الموت دریاب ضعیفانرا تیمار داری ضعیفان نما قوله

حافظ شب هجران شد بوی خوش صبح آمد
شادیت مبارکباد ای عاشق شیدائی

غم هجران شد غم هجران رفت غزل

ای دل بکوئے عشق گذاری نمیکنی
اسباب جمع داری و کارے نمیکنی

بدانکه صراط مستقیم آنست که امتثال اوامر ونواهی الٰهی بر هیچ تقصیرے نکنی ودر جمیع احوال امیدوار باشی چه معلوم نیست که در وقتے که قبض روح خواهد بود یا ایها الذین امنوا انفقوا مما رزقنا الآیه ودر انوقت خبر النفع از رجا نیست زنهار بتصفیه باطن بکوش که خلیفه حق باشی وخود را چرا در گلخن طبیعت بنده نفس اماره کردهٔ چرا ایدل بکوی عشق الخ قوله

چوگان کام در کف وگوے نمیزنی	بازے چنین بدست وشکار نمیکنی

چوگان کام طاقت وتوانائی گوے نمیزنی گوے مراد بازی چنین عبارت از جوانی شکار مطلب قوله

اگر دیگران بجان غم جانان خریده اند	اے دل تو این معامله باری نمیکنی

غم جانان عشق اینمعامله خریدن عشق بجان قوله

ساغر لطیف ودلکش فرمی افگنی بخاک	واندیشه از بلاے خمارے نمیکنی

ساغر پیمانه مے ودل وبدن مے زندگی می افگنی بخاک ضائع کنی خمار ملالت طبع که بعد خوردن شراب حادث گردد بلاے خمار اندوه وترس محشر غزل

اے دل گر از ان چاه زنخدان بدر آئی	هر جا که روی زود پشیمان بدر آئی

چاه زنخدان طور تقدیر اگرچه طور تقدیر که در غور آن غلو کردن جائز نیست التقدیر بحر عمیق فمن غمس فقد ضل وبحث کردن دران طور گمراهی آرد اذا بلغ الکلام الی القدر فامسکوه ولیکن باعتبار اعتقاد سببے است یعنی ثمره از اثمار اسلام ونتیجه از نتائج معتقد آنست علم کلام ومومن را بیرون رفتن ازین عقیده نیز گمراهی است ایدل الخ قوله

شاید که بآب فلکت دست بگیرد	گر تشنه لب از چشمه حیوان بدر آئی

چشمه حیوان آبحیات مراد عشق قوله

هشدار که گر وسوسه نفس کنی گوش	آدم صفت از روضه رضوان بدر آئی

اگر تابع حرص وهواے نفسانی شوی وعامل بران شوی هیچ دانی نفس چیست بدانکه الله تعالی قبضه از خاک برگرفت بعد ازان خاک را چهل سال گلابه کرد وچهلسال حلیش وچهل سال خلیش خنک بعد ازان صورت آدم نگاشت وهر عضوے را از اعضاے آدم از بقعه ابقاع زمین آفریدند سر از خاک کعبه

گردنش از خاک بیت المقدس سینه از خاک زمین دنیا پشت وشکم از زمین ہند ودستہا از زمین مشرق
وپایہا از زمین مغرب وگوشت وپوست ورگ وپے وخون از مجموع روے زمین وطول قامت وے
شصت گز وعرض ہفت گز وچون روح درو رسید نخستین نظرش بر عرش افتاد دید که لا اله الا الله محمد رسول الله
ہی امة مذنبة وانا رب غفور ازینجا دو چیز معلوم کرد یکے رفعت شان محمدی دوم نسیان است او متفکر
شد پرسید که محمد کیست فرمود پیغمبر یست وفرزندے از فرزندان تو وزلت ترا بشفاعت او در گذرانم
در خاطر آدم آمد مناسب آنست که پدر شفیع پسر باشد واینجا برعکس حکم حق بجبرئیل رسید که دریاب
بنده مرا واین اندیشه از دل او بردار والا نه ہلاک خواہد شد جبرئیل دررسید وسینه او بشگافت نصفے
ازان بیرون آورد ودر زمین بہشت مدفون ودرخت که سبب زلة او شد از تخم آن اندیشه رسته بود وآن
نصف دیگر که درو ے مانده بود ازان نفس اماره رست که تا قیامت سبب کلفت وغرامت اولاد آدم
است چون آدم تنہا بود انیسے میبایست که بوے انس گیرد زین فکر بخواب رفت حق تعالی حوا را آفرید نزد بعضے
از استخوان پہلوے چپ او وقیل از استخوان فروترین کوتاه ترے پہلوے چپ وشکم وقیل از بقیه
طین آدم وحوا بصورت ومانند آدم بود برنگ وقد قامت وحسن وجمال ودر خبر است که از آدم فائق
بود بیکے آنکه پوست حوا نازکتر ورنگ او صاف تر وآوازه او خوشتر وچشم او سیاه تر وبینی او خورد تر ودندانہا
او لطیف تر وبہر دو کف او نرم تر وہفتصد گیسوے او معنبر آنگاه حق تعالے اورا با آدم تزویج کرد حکم کرد که
يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَٰذِهِ
الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا
فِيهِ وعمر آدم بقولے نہصد وسی سال وصحیح آنست که ہزار سال عمر بود وآدم چون از زمین ادیم بود آدم نام
نہاد وقیل بسبب رنگ گندمی که آدم گندم رنگ گویند من عجائب القصص آدم صفت مانند
آدم روضه رضوان بہشت قوله

جان میدہم از حسرت آن لعل روان بخش	باشد که چو خورشید درخشان بدر آئی

روز فراق ما را روشن سازی قوله

بر خاک درت بسته ام از دیده دو صد جوی حافظ مکن اندیشه که آن یوسف مصری	باشد که تو چون سرو خرامان بدر آئی باز آید واز کلبهٔ احزان بدر آئی

خرامان خرامنده غزل

آن غالیه خط گر سوے ما نامه نوشتی	ہجرش ورق ہستی ما در ننوشتی

یعنے اگر آن محبوب بنامه وپیغام ما را یاد کردی ما را بحالت عدم نرسانیدی قوله

ہر چند که ہجران ثمر وصل برآرد	دہقان ازل کاش که این تخم نه کشتی

ہجران ثمر وصل برآرد بموجب ان مع العسر یسرا دہقان جہان الله تعالی این تخم این تخم ہجر

آمرزش نقد ست کسے را که درینجا　　یاری ست چو حوری و سرائی چو بهشتی

نقد فی الحال قوله

شهباز منم کعبهٔ دل بتکده کرده　　در هر ورقی صومعهٔ و نیست کنشتی

صومعه عبادتگاه کنشت بضم یکم و کسر و قیل بضمتین عبادتگاه جهودان قوله

در مصطبهٔ عشق تنعم نتوان کرد　　چو بالش از نیست بسازیم بخشتی

مصطبه شرابخانه تنعم نتوان کرد آسایش و راحت نباشد بالش مسند و تکیه۔ قوله

تا کے غم دنیاے دنی اے دل نادان　　حیف است ز خوبی که شود عاشق زشتی

دنی کمینه خوب کنایه از دل که محل حق تعالے است زشت دنیا قوله

مفروش بباغ ارم و نخوت شداد　　یک شیشهٔ مے صاف لبی و لب کشتی

ارم نام شهری و نام بهشت شداد عاد و هیچ عمارتے بزرگتر و لطیف تر ازین نیست که قال الله لم یخلق مثلها فی البلاد قوله

آلودگی خرقه خرابی جهان است　　کو راهروی پاک دلی خوب سرشتی

آلودگی خرقه خرابی جهانست یعنی چون درویشان آنچه وضع درویشان ست بحال ندارند یعنی عمل بریا میکنند و عبادت خالصاً لله بجانمی آرند که آلودگی خرقه عبارت ازهمین است جهان خرابات گردد و گفته خرابی جهان از سه چیز است از ظلم سلطان و طمع علما و ریاء درویشان۔ قوله

از دست چرا هشت سر زلف تو حافظ　　تقدیر چنین بود که کردی که نه هشتی

هشت گذاشت هشتی نگذاشتی ۔ غزل

اے که مهجوری عشاق روا میداری　　عاشقان را ز بر خویش جدا میداری

مهجوری جدا ماندن بر نزدیک قوله

تشنهٔ بادیه را هم بزلالے دریاب　　بامیدیکه درین ره بخدا میداری

تشنهٔ بادیه کنایه از خود ست که تشنهٔ بادیهٔ عشق است زلال آب شیرین مراد توجه و لطفے قوله

دل ربودی و بحل کردمت ای جان لیکن　　به ازین دار نگاهش که مرا میداری

بحل عفو نگاهش ضمیر شین بدل قوله

اے مگس عرصهٔ سیمرغ نه جولانگه تست　　عرض خود میبری و زحمت ما میداری

اے مگس کنایه از عاشق مراد خود خطاب معشوق ست سیمرغ معشوق عرض بکسر آبرو و تن قوله

تو بتقصیر خود افتادی ازین در محروم　　از که می نالی و فریاد چرا میداری

از جانب مبدا هیچ بخلے نیست آنکه مستعد ایمانست از خدا ایمان مے یابد و آنکه مستعد کفر است از خدا کفر مے یابد لقوله تعالیٰ وما ظلمهم الله ولکن کانوا انفسهم یظلمون فلاتلومونی ولوموا انفسکم قوله

حافظا حادث خوبان همه جور ست و جفا　　تو که زین طائفه امید وفا میداری

غزل

ای که در کوی خرابات مقامی داری | جم وقت خودی ار دست بجامی داری

خرابات مقام عشق. جم اگر مقابل جام افتد جمشید مراد بود قوله

ای صبا سوختگان بر سر ره منتظر اند | اگر از یار سفر کرده پیامی داری

صبا قاصد و مرشد و وارد سوختگان عاشقان یار سفر کرده تجلی رو در نقاب کرده و نیز محمد صلعم قوله

تو بهنگام وفا گرچه ثباتت نبود | میکنم شکر که بر جور دوامی داری

ثبات ثابت قدمی میکنم شکر ازین رو که جور محبوب فنای عاشق است جور استغنا و بی نیازی که بر عاشق بمنزله جور است نه که فی الواقع قوله

مهربان شد فلک و ترک جفاکاری کرد | توئی ایجان که درین رسم خرامی داری

رسم روش و طریق قوام قائم ست قوله

خال سر سبز تو خوش دانه عیش ست ولی | بر کنار چمنش وه که چه دامی داری

خال معروف و مراد از نور شهود ذات چمن صحن باغ بارستینهای گل قوله

بوی جان از لب خندان قدح می شنوم | بشنو ای خواجه تو گر زانکه مشامی داری

مشام مغز قوله

کامی ار می طلبد از تو غریبی چه شود | توئی امروز درین شهر که نامی داری

غریبی عاشقی۔

غزل

ایکه بر ماه از خط مشکین نقاب انداختی | لطف کردی سایهٔ بر آفتاب انداختی

ماه کنایت از ذات خط مشکین صفات قوله

تا چه خواهد کرد با ما تاب زلف عارضت | حالیا نیرنگ رنگ خوش بر آب انداختی

آب و رنگ بمعنی رونق حالیا الحال نیرنگ سحر و افسون قوله

گوی خوبی بردی از خوبان عالم شاد باش | جام کیخسرو طلب کافراسیاب انداختی

کیخسرو نام پسر سیاوش بن کیکاؤس که ولی عهد جد شده و او دختر زیشه افراسیاب بود هرچه افراسیاب پدر او را کشته بانتقام ولایت افراسیاب را خراب کرده و گودرز که یکی از سران لشکر او بود افراسیاب را دستگیر کرده و بفرا داد گردن زده کیخسرو و اخر الامر لهراسب را ولی عهد خود کرده خود در میان آن غار در آمده

وآن غار در شہر سبز سرفرازست قولہ

ہر کسے با شمع رخسارت بنوعی عشق داشت	زین میان پروانہ را در اضطراب انداختی

ہر کسے باعتبار صوفیان جملہ حرلفیند ونظر بازولے ؛ بنوعے بوجہے زانمیان پروانہ را در اضطراب انداختی ۔ پروانہ کنایہ از خود قولہ

اگرچہ از مستی خرابم طاعت من رد مکن	کاندرین شغلم بامید ثواب انداختی

طاعت بندگی اندرین شغل اشارت بطاعت ثواب مزد قولہ

خواب بیداران ببستی آنکہ از نقش خیال	تہمتے بر شبروان خیل خواب انداختی

شب روان شب بیداران از صلحا و عاشقان و عیاران خیل گروہ قولہ

زینہار از آب شمشیرت کہ شیر ازاران	تشنہ میکردی و گردان را در آب انداختی

از لب شمشیر چون آتش چون آتش صفت شمشیرست و در آب انداختن خبر خصم ہلک ست آب روشنی و تیزی تشنہ لب محروم و امیدوار گُردان بضم کاف عجمی پہلوانان خلخ نام شہریست منسوب بخوبرویان افراسیاب بادشاہ ترکستان زمین کہ بعد کشتن نوذر بادشاہ ایران زمین دوازدہ سال در ولایت ایران بادشاہی کرد لیس طہماسپ شاہ ایران زمین بصلح یک تیر ارش از ولایت ایران بیرون کردہ باز بترکستان فرستاد وہمون سیاوش بن کیکاوس شاہ را کہ بدو پیوستہ نوشتہ کیخسرو بن سیاوش کہ نبسہ دختر ین او بود بدان انتقام او را زندہ گرفتہ حلقت تیغ گردانید میان کیخسرو و افراسیاب چہل سال جنگ بود پدر او پشنگ بن زاد ستم بن تور نام داشت و افراسیاب جادو ربود قولہ

از برای صید دل در گردنم زنجیر زلف	چون کمند خسرو مالک رقاب انداختی

مالک رقاب مالک کردنہا ۔ غزل

زین خوش رقم کہ بر گل رخسار میکشی	خط بر صحیفہ گل و گلزار مے کشی
اشک حرم نشین نہانخانۂ مرا	زانسوے ہفت پردہ ببازار میکشی

ہفت پردہ مراد ہفت پردہ چشم قولہ

ہر دم بیاد آن لب میگون و چشم مست	از خلوتم بخانۂ خمار مے کشی

میگون سرخ خمار بفتح اول وشدّ ثانی میفروش قوله

سهلست اگر تو زحمت این بار میکشی		گفتی سر تو بستهٔ فتراک ما سزد	

فتراک دوالهاے زین که راست و چپ پس کوهه زین آویخته باشند این بار اشارت ببار سر قوله

وه زین کمان که بر سر بیمار میکشی		با چشم وابروی تو چه تدبیر دل کنم	

وه افسوس غزل

عشق	گر ترا درد نیست معذوری		اے که دایم بخویش مغروری
	که بعقل وعقیله مشهوری		گرد دیوانگان عشق مگرد

دیوانگان عشق عاشقان عقیله بند قوله

	رو که تو مست آب انگوری		هستی عشق نیست در سر تو

آب انگوری شراب انگوری وآن ساخته جمشید ست گویند جمشید خواست که نفع از انگور اکثر اوقات توان گرفت پس آب کرده در آوندے داشت جوش آمد وتیزگی بینداخت بعده ساکن شد آنرا هر روز می چشید وچون از جوشش بایستاد وتلخ شد گمان برد مگر زهر قاتل گشت پس در آوند کرد جمشید را کنیزکے بود که او را دوست میداشت بشقیقه مبتلا شد واز درد بیطاقت گشت وبمرگ رضا داد وباخود گفت صواب آنست که ازان زهر مقدارے بخورم تا خلاص شوم پس قدحے برداشت وبخورد واثرے بظهور نه پیوست قدحے دیگر بکار برد فرحے واهتزازے در خود بدید سیر بخورد چند روز بخواب نرفته بود یکبار روز به خواب رفت چون بیدار شد ازان زحمت خلاص یافت وآن حال با جمشید گفت جمشید آنرا شاهدارو نام نهاد ودر علل وامراض بکار مے برد غزل

	در فکرت تو پنهان صد حکمت الهی صد چشمهٔ آب حیوان از قطرهٔ سیاهی		اے در رخ تو پیدا انوار بادشاهی کلک تو بارک الله در ملک ودین کشاده

کلک قلم قوله

	ملک آن تست وخاتم فرما هر انچه خواهی		بر اهرمن نتابد انوار اسم اعظم

اهرمن دیو وطائفه ثنویه که خالق الشر والظلمة است یعنی اے سید ثقلین قابل فیض الهی بانوار نامتناهی ذات شریف تست واجراے احکام تا روز قیامت ختم بر تو ملک آن دور دور تست قوله

حافظ وگرچه میطلبی از نعیم دهر
می بچشی وطرهٔ دلدار میکشی

روی زردست وآهِ درد آلود
عاشقان را گواه رنجوری

بگذر از ننگ ونام خود حافظ
ساغر مے طلب که مخموری

در دودمان آدم تا وضع سلطنت هست | مثل تو کس ندیدست این علم را کماهی

دودمان اصل خاندان وضع بنیاد و روش سلطنت کنایه از نبوت کماهی کماحقه قوله

در حشمت سلیمان هر کس که شک نماید | بر عقل و دانش او خندند مرغ و ماهی

بطریق تمثیل است کسے که منکر حشمت سلیمان باشد بر عدم عقل او شبه نیست همچنین کسیکه بجناب نبی انکارسے دارد قوله

باز ار چه گاه گاهے بر سر نهد کلاهے | مرغان قاف دانند آئین پادشاهی

حاصل این بیت آنست جمیع انبیا را از روے شرف با حضرت حق اختصاصے است که سائر آدمیان را نیست و حضرت نبی کریم را با حضرت حق اختصاصے است که سائر انبیا را نیست قوله

کلک تو خوش نویسد در شان یار و اغیار | تعویذ جان فزائی افسون عمر کاهی

آنحضرت علیه السلام را اختصاصی است هر که او را دوست دارد سرفراز دنیا و آخرت گردد و هر که او را دشمن دارد ملعون ازل و ابد گردد قوله

اے عنصر تو مخلوق از کیمیاے عزت | وے دولت تو ایمن از صدمت تباهی

عنصر یکے از عناصر صدمه آسیب قوله

گر پرتوے ز تیغت بر کان و معدن افتد | یاقوت سرخ رو را بخشند رنگ کاهی

پرتو روشنائی رنگ کاهی زرد و سبز قوله

عمریست پادشاها کز می تهیست جامم | اینک ز بنده دعوی و ز محتسب گواهی

سالک میخواهد که زمانے پیاله شوق او از مے محبت آنحضرت ع خالی نباشد و قوی روحانی که مشتاق جمال جهان افروز حضرت اند درین مدعا شاهدان قول اند از بس که اشتیاق بآن راح روح افزا دارد و در اثناء کلام جمله معترضه القا میکند و میگوید که عمریست پادشاها قوله

جائیکه برق عصیان بر آدم صفی زد | ما را چگونه زیبد دعوی بیگناهی

یا رسول الله من بنده کمترین از گناهگاران امت توام و بشفاعت تو سرفرازم و بحمایت تو خویش را بری نمیسازم از گناهے جائیکه برق عصیان الخ باید دانست که انبیاء معصوم تر اند از ملائکه که حق تعالے ما را امر کرد با طاعت نبی و امر نکرد با طاعت ملائکه و نشاید که عصیان نسبت کنند به نبی چرا که

چون نسبت عصیان کردند به نبی معصومیت نماند و معصومیت شرط نبوت است و چون معصومیت نماند بموجب اذا فات الشرط فات المشروط نبی ہم نماند و نبوت مرتفع شد و آدم ع از جملہ انبیاء مرسل است پس چگونہ نسبت عصیان بآدم جائز باشد انچہ خطا بہ پیغمبران نسبت میکنند چیزے چند در کتب آوردہ اند آنرا اصلے نیست زیراکہ تحقیر انبیا ست و دران قصہاے انبیا نوشتہ اند و تاویلہا از قرآن آوردہ اند و اکثر قصص انبیا و اصحاب تواریخ در کتب آوردہ اند و مفسران آنرا نوشتہ اند سند ایشان از اہل کتاب و نقل ایشان اعتماد را نشاید کہ حق تعالی تکذیب ایشان کردہ و گفتہ کہ ایشان تحریف می کنند یحرفون الکلم عن مواضعہ دیگر و یقولون ہو من عند اللہ وما ہو من عند اللہ دیگر و یقولون علے اللہ الکذب و آیات قرآنی را بمعانی دور از صواب ہو کہ آن میگردانند و ما علے التفصیل اینجملہ قصہہارا مع جواب در رد روافض نوشتہ ام اما اینجا قصہ آدم نگاشتہ می شود و آن آنست کہ معصیت عصاۃ بعزم دل باشد و منشاء زلت آدم از نسیان عہد بود لقد عہدنا الی ادم من قبل فنسی ولم نجد لہ عزما و عہد آن بود کہ یا ادم ان ہذا عدو لك ولزوجك فلا یخرجنکما من الجنۃ فتشقی و ابلیس آدم را بسوگند فریفت و نفس آدم از میل بخلودگی کہ در جبلہ است ویرا تسویل کرد کہ ہیچ بندہ نبود کہ بر سوگند آفریدگار خود اقدام نماید و اگر گویند کہ نہی حق از شجرہ گندم بود کہ و لا تقربا ہذہ الشجرۃ جواب آنست کہ گرد برگرد تخت آدم درختان گندم بودند و ہذا ضمیر حاضر واحد است آدم دانست کہ نہی ازین درخت گندم است کہ در پیش روے ماست لا غیر و کان المراد عند اللہ الجنس فکان الارتکاب لاجل الخطأ فی الاجتہاد لا الارتکاب مع العلم و اگر گویند قال اللہ فعصے آدم ربہ فغوی جواب آنست کہ این ازبراے آنست کہ حسنات الابرار سیآت المقربین یعنی این سہو و نسیان بر انبیا جائز است قال انا بشر نسیت کما تنسون و حق تعالی قصہ آدم ع از بہر فضل و کرم خود و کمال اجتبا و اصطفا کہ بعد از توبہ کرامت کرد نہ بہر تحقیر و اثبات زلت درینجا حافظ ہم بموجب حسنات الابرار سیآت المقربین مراد داشتہ نہ عصیان فی الواقع قولہ

یا ملجأ البرایا یا واہب العطایا
عطفاً علے مقل حلت بہ الدواہی

ملجا جاے پناہ برایا خلق واہب بخشندہ عطف مہربانگی مقل مفلس غزل

اے قصۂ بہشت زکویت حکایتے
شرح جمال حور زرویت روایتے

شرح بیان قولہ

انفاس عیسی ازلب لعلت لطیفهٔ	وآب خضر زنوش لبانت کنایتی

عیسی بن مریم پیغمبر ست اولوالعزم صاحب انجیل وتُبرِئ الاکمہ والابرص واحیی الموتی معجزہا اوست و زاہد ترین پیغمبرانست وبہژدہ پشت بسلیمان میرسد عمراوسی وسہ سال ونبوۃ ازوقت تولدداشت انفاس عیسی قم باذن اللہ کہ بدان مردہ رازندہ میکرد آب خضر آبحیات نوش شیرین وآبحیات ازآیۃ رحمت وما ارسلناک الا رحمۃ للعالمین قولہ

کی عطرسای مجلس روحانیان شدی	گل راا گر نہ بوی توکردی رعایتی

عطر بکسر بوی خوش روحانیان مرتاضیان وگوشہ نشینان قولہ

ایدل بہرزہ دانش ودینت زدست رفت	صدمایہ داشتی ونکردی کفایتی

ہرزہ بیہودہ غزل

ای باغم تومارا پیوند لایزالی	قد ضاع فی ہواکم عمری ولا ابالی

پیوند لایزالی دوستی ازلی معنی مصراع آنکہ تحقیق ضائع شد در آرزوی شما عمر من باک نمیدارم من یالیت لی مجالا فی ذلک الحوالی ای کاشکی بودی مراقدرت ورین جوانب ارحم علی دموعی یامن علمت حالی رحم کن براشکہای من ای کسیکہ واقف ہستی برحال من لن ترقبوا وفاء عن صاحب الجمال ہرگز امید وفامدارید ازصاحب جمالان یاساقیا اغثنی عن شربۃ الزلالی ای ساقی فریادرس مراازشربت زلال قد صار ذاحیات کانت بلازوال تحقیق گشت صاحب زندگی کہ باشد آن زندگی بغیرزوال غزل

این خرقہ کہ من دارم دررہن شراب اولی	وین دفتر بیمعنی غرق مئی ناب اولی

رہن گرو چون مصلحت اندیشی دور ست زدرویشی چہ کارملک است آنکہ تدبیر وتحمل بایدش قولہ

من حال دل زاہد باخلق نخواہم گفت	وین قصہ اگر گویم باچنگ ورباب اولی

وین قصہ اشارت بحالت زاہد باچنگ ورباب آشکارا قولہ

تا بی سروپا باشد اوضاع فلک زینست	درسرہوس ساقی دردست شراب اولی

زین دست زین نوع قولہ

از ہیچو تو دلدارے دل بر نکنم آرے — گر تاب کشم بارے نہ آن زلف بتاب اولے

۵ گر بر کنم دل از تو و بردارم از تو مہر ؛ آن مہر بر کہ افگنم آن دل کجا برم ؛ تاب ہیچش قوله

چون پیر شدی حافظ از میکده بیرون رو — رندی و ہوسناکی در عہدِ شباب اولی

عہد وقت شباب جوانی غزل

اے کہ در کشتن ما ہیچ محابا نکنی — سود و سرمایہ بسوزی و مدارا نکنی

محابا دہشت و وسواس قوله

دردمندان غمت زہر ہلاہل نوشند — قصد این قوم خطا باشد ہین تا نکنی

زہر ہلاہل زہرے سخت قاتل کہ در زبان بکشد قوله

رنج ما را کہ توان برد بیک گوشۂ چشم — شرط انصاف نباشد کہ مداوا نکنی

بیک گوشۂ چشم بنگاہے قوله

دیدۂ ما کہ بامید تو دریاست چرا — بتفرج گذرے بر لب دریا نکنی

بتفرج از روے تماشا قوله

نقل ہر جور کہ از خلق کریمت کردند — قول صاحب غرضانست تو آنہا نکنی

باید دانست کہ شیوۂ معشوقان مدام عاشق کشی و استغنا نمودن و تغافل نمودن است از عاشق ازانجہت کہ لطف و مرحمت معشوق بر عاشق خام بمنزلہ سم قاتل است چنانچہ مریض صفرائی را حلوا تا کہ عاشق بکمال نرسد و این عاشقان خام کہ صاحب غرض خود اند این استغنا و تغافل معشوق بمنزلہ جور و جفا می دانند و شکوہ و شکایت میکنند اما نزد عاشقانِ کامل عین لطف و مرحمت چنانچہ نزد مریض دانا امتناع شکر و حلوا بموجب فعل المحبوب محبوب پس باید دانست کہ عاشق بر دو نوع است ناقص و کامل ناقص آنست کہ اگر معشوق بموجب خواہش بیش او آید سخن در مدح او گویند و الا قدح و ذم او کنند و بجور و جفا متہم سازند و کامل آنست کہ ہر چہ از دست معشوق آید از خیر و شر و قبض و بسط و منع و عطا و سلام و دشنام رسد آنرا بموجب فعل المحبوب محبوب شہد و شکر پنداشتہ احتمال نماید و جور و جفا بنسبت معشوق روا ندارد و بنا بران گوید نقل ہر جور الخ معنے آنست کہ اے محبوب من ہر جور و جفا و ایذا و الم کہ نسبت بتو می کنند و ترا بجور و جفا متہم مے سازند این قول صاحب غرضان است

یعنی قول عاشقان خام است والا نزد عاشقان کامل حاشا وکلا نسبت جور و جفا بجیات تو باشد
چراکہ کار تو ہمگی لطف و مرحمت است غزل

اے بیخبر بکوش کہ صاحب نظر شوی	تا راہ رو نباشی کے راہ بر شوی

راہبرو نباشی سالک آنراہ نباشی راہبر رہنما معنے آنست کہ قال اللہ جاہدوا فی اللہ حق
جہادہ پس اے برادر طالب حق باش و چندانکہ توانی ساعی باش تا حق نیز بموجب والذین جاہدوا
فینا لنہدینہم سبلنا توفیق رفیق حال تو گرداند تا ترا عارف باللہ گرداند قولہ

در مکتب حقائق پیش ادیب عشق	ہان اے پسر بکوش کہ روزی پدر شوی

ادیب عشق اضافۃ بیانیہ و نیز مرشد ہان ہشیار باش قولہ

خواب و خورت ز مرتبہ خویش دور کرد	آنگہ رسی بخویش کہ بیخواب و خور شوی

اول باید کہ پا بر ہواہاے نفسانی نہد آنگہ رسی بخویش آنگاہ عارف خود شوی و این کنایہ از عارف
بودن بحق چہ معرفت خود عین معرفت حق است من عرف نفسہ فقد عرف ربہ . بیخواب و خور شوی
ترک ہوا کنی قولہ

گر نور عشق حق بدل و جانت اوفتد	باللہ کز آفتاب فلک خوبتر شوی

یعنے اگر ذرہ عشق دامنگیر وقت تو شود سوگند بخدا در روشنی و فیض رسانی از آفتاب بہتر شوی قولہ

از پاے تا سرت ہمہ نور خدا شود	در راہ ذوالجلال چو بے پا و سر شوی

چو بے پا و سر شوی بیخود و فانی شوی گز آب ہفت بحر بیک موے تر شوی
ہفت بحر یک موے ترا ضرر نتوانند رسانید رخسار یار گر شود منظر نظر چون نور
شہود ذاتیہ بر تو جلوہ نمود و در چشم تو جاے یافت صاحب نظر شوی عارف کامل شوی قولہ
بنیاد ہستی تو چو زیر و زبر شود اگر این ہستی موہومہ تو در معرض فنا درآید در دل مدار
ہیچ کہ زیر و زبر شوی بدانکہ فانی گشتی بلکہ باقی ابد گشتی ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل اللہ
اموات بل احیاء قولہ دست از مس وجود چو مردان رہ بشوی اول ترک این
وجود فانی و ہستی موہومہ باید نمود تا کیمیاے عشق بیابی و زر شوی آنگاہ بکیمیای عشق
و باقی جاوید شوی قولہ

گر در سرت هوای وصالست حافظا | باید که خاک درگهِ اهلِ هنر شوی

اهلِ هنر عاشق و عارف غزل

ای زشرمِ عارضت گل کرده خوی | پر عرق بیشِ عقیقت جامِ می

خوی عرق پر عرق شرمنده عقیق کنایه از لب قوله

لاله بر ژاله است یا بر گل گلاب | یا بر آتش آب یا بر اوت خوی

لاله بر ژاله بر لاله ژاله و این بیت بر صنعت تجاهل است قوله

می شد از چشم آن کمان ابرو و دل | از پیش میرفت و گم میکرد پی

پی قدم اے سراغ قوله

امشب از زلفش نخواهم داشت دست | رو موذن بانگ بر میزن که حی

امشب این ایام و این هنگام زلف مراد عشق و شوق موذن اذان گوینده بانگ آواز بانگ نماز حی زنده و قبیله الیست از عرب و گیاه تر و اشاره به حی علی الصلوة و حی علی الفلاح قوله

چنگ را بر دست مطرب نه دمی | گو رگش بخراش بخروشش چو نی

چنگ عبارت از خود مطرب مرشد دمی مدتی و معنی این مصرع آنست بموجب فَابْتَغُوا اِلَيْهِ الْوَسِيْلَةَ بدست مرشد سپار گو رگش بخراش بگو آن مطرب را این را بساز آر و بآراستگی در آر بخروشش چو نی بنوا آر چو نی که عاشق کامل است یعنی بذکر حقیقی شاغل ساز قوله

چون بنی عامر پسی مجنون شوند | گر برون اید سگی لیلی ز حی

بنی عامر نام قبیله که مجنون از انها بود مجنون شوند عاشق شوند و دیوانه گردند لیلی کنایه از محبوب قوله

آنکه بهر جرعهٔ جان میدهد | جان از و بستان و جامی ده بوی

هر سالکی از برای قطره از چشم عشق جان را نثار میسازد قوله

نی و می لب بر لب مطرب نهاد | چنگ را در زیر ناخن کرد نی

نی مرشد کامل مطرب سالک چنگ وجود در زیر ناخن کرده مغلوب ساخته قوله

عود بر آتش نه و منقل بسوز | غم مدار از شدت سرمای دی

منقل دل را آتش عشق بفروزد و این عود هستی خود را بران بسوز غم مدار از شدت سرما و دے و هیچ از حوادث و سختیهاے روزگار غم مدار قوله

باتو زین پس گر فلک خارے کند
باز گو در حضرت دارائے رے

زین پس بعد فنا هستی موهومه خارے کند ضرر ساند دارا رے حق تعالےٰ و نیز مرشد قوله

خسرو آفاق بخشش کز سخا
نامۂ حاتم ز نامش گشت طے

طے پیچیده قوله

جام مے پیش آر و چون حافظ مخور
غم که جم کے بود یا کاؤس کے

کیکاؤس نام بادشاہے وقیل نمرود وقیل فرعون ہن ابراہیم شاہی غزل

اکنون که ز گل باز چمن شد چو بهشتی
ساقی مے گلرنگ طلب بر لب کشتی

گل معروف و مشاهدات چمن معروف و دل چو بهشتی خوشنما و زیبا ساقی مرشد وکنایه از روح و دل گر محتسبے بر کدوے باده زند سنگ اگر مانع و منکرے مزاحمت تو نماید در پے آزار تو باشد بشکن چو کدوے سر او نیز بخشتی تو نیز چون کدو سر او را بخشت بشکن معمار عمارت کننده و ابادان سازنده معمار وجود حق تعالےٰ - قوله

زاهد نکنم نسیه حکایت که بنقدم
ترکیست چو حوری و سرائی چو بهشتی

نسیه کنایت از بهشت و حور و غلمان بنقدم نقد موجود قوله

بر خاک در خواجه که ایوان کمال ست
گر بالش زر نیست بسازیم بخشتی

خاک در خواجه دنیا و مقام عشق قوله

جهل من و علم تو فلک را چه تفاوت
آنجا که بصر نیست چه خوبی و چه زشتی

تفاوت فرق بصر بینائی - قوله

ترسا بچه دوش همی گفت که حافظ
حیف است که هر دم کند آهنگ کنشتی

ترسا بچه عارف که پرورده عارف دیگر ست ، ، ، ، ، ، ، ، کنشت بضم یکم وکسر دوم وقیل بضمتین عبادتگاه جهودان مراد عشق مجازه غزل

اتت روائح رند الحمی وزاد غرامی
فدی المبلغ عنی الی سعاد سلامی

اتت صیغه واحد مؤنث فعل ماضی از اتی یاتی اتیانا بمعنے آمدن روائح جمع ریح بمعنے باد خوشبو رند نام درخت بفتح را و سکون نون بمعنے سیلاب که از کوه آید و هر چه آید پیشش برباید حمی مرغزار

مبلغ اسم فاعل من التبلیغ بمعنی رسانیدن سعاد نام محبوب معنی آنست که آمد بادهای درختی که زند است وجای آن درخت حمی است زیاده کرد غرام وشیفتگی مرا پس کیست رساند از من بسوی سعاد که نام معشوقه است سلام مراد میتواند که معنی آن باشد که آمد بادها خوشبو سیلاب که از کوه بصحرا می رسد ورود بار را ابر میکند ورونده گانرا مانع میشود چون این واقعه بوقوع پیوست شوق من بوصال دوست بحکم المرء حریص علی ما منع اندرون من برجست کیست درینوقت که رساند سلام وتحیت من بسعاد که محبوب منست ورسیدن بمطلب مطلوب من باید دانست که چون آب نو در رود بارها در آید ومردم را از عبور منع نماید صحرانشینان از کمال مهارت بر منازل خویش معلوم میشوند که آب در رود بارها از ان آب در پری بسر آمد در رفتن باطراف وجوانب نمی شاید عاقل بر بیمان تر وخشک که در خانه اش قناعت نماید قوله

بیا بشام غریبان وآب دیدهٔ من بین — بسان بادهٔ صافی در آبگینهٔ شامی

بادهٔ صافی کنایه از اشک آبگینه شامی چشم قوله

اذا تقرب عن ذی الاراک طائر نجد — فلا تنفر عن روضها انین حمامی

تقرب صیغه واحد مذکر غائب فعل ماضی معروف از تقرب یتقرب تقربا بمعنی نزدیک شدن اراک درخت پیلو ذی الاراک خداوند اراک که لیلی که قوم او صحرانشین بود لا تنفر صیغه واحد مذکر غائب فعل ماضی معروف از تنفر یتنفر تنفرا بمعنی بیگانه شدن معنی آنست که ای طائر نجد چون نزدیکی جوئی هنگام برگشتن بنجد از وادی اراک که مقام محبوب من است پس بیگانه مباش از روضهای نجد آواز کبوتران من یعنی شوق وشیفتگی مایان بآنجناب رسانی ولازمه عشاق است که نام مقام عاشقی مشهور بر زبان آرند وکنایه از مقام خود دارند ونام مکان معشوقی مشهور بیان میکنند ومقام معشوق خود مراد دارند قوله

بسی نماند که روز فراق یار بسر آید — رأیت من هضبات الحمی قباب خیامی

بیضة الحمی شوره زاری که دران گیاه نروید یعنی نزدیک رسید که فراق یار آخر شود که دیدم من از سفیدیها یعنی از شوره زارها که در نواحی فرعیست اسباران جمعهار سیه است که حکام در صحرا قرعهانگاه میدارند و چون علف بکمال رسد صحرانشینان را باجاره می سپارند پس صحرانشینان مواشی خود را در انجا می آرند ودر پرورش می در آیند وچون بآخر میرسد خیمها را بیرون میزنند پس نفس خود را بدین گفتار تسلی میدهد

ز خود در ازنہ پریشانی بسبط ئے گسند قوله

وان رغبت بنجد وصرت ناقض عهد	فما تطیب نومی وما استطاب منامی

یعنے اے قاصد ویا اے یار اگر میل نمائی از حمی بنجد وباشی شکننده عهد پس خوش نگردانند مرا خواب یعنی نه خواب با من سازد ونه من باخواب اے چون بنجد درآئی ولقا بطالبان نمائی وعهدها که با من داری بجا نیاری آتش غیرت عشق در نهاد من افتد وآرام از من منقطع شود بنوعے که نه خواب را من سازواری بود ونه مرا بخواب ومعنی حقیقی آنست یعنی اے مرشد اگر رغبت بنجد نمائی ودر قرب موجبے بمنادات درآئی ومرا بوعده خویش یاد نیاری ودست گرفته بحضرتش نسپاری بخواب نوے آرام گردم واگر نجد مراد بهشت باشد خطاب معشوق حقیقی است چون در بهشت درآیم ولقاء خویش بمومنان نمائی ولقاء وعده من بحکم بالغه توقف نمائی ودر عامه مومنان مرا نیز داخل نمائی پس خوش با مرا حظوظ آنجائی واگر نجد بمعنی وجود سالک باشد معنی آن باشد که در وجود من بجلوه درآئی والواب مشاهدات بررویم کشائی واگر این عهدها که در ازل با من بسته در ایفاء آن توقف فرمائی نیے آرام شوم وخسته خاطر گردم بنوعے که نه خواب را با من سازواری بود ونه مرا بخواب یاری قوله

خوشا دمے که درآئی وگویمت بسلامے	قدمت خیر قدوم نزلت خیر مقام

خوشا دمے که درآئی یعنے خوش آندمے وآن ساعتے که از انجا بنجد آئی ولقاء خویش بطالبان نمائی گویمت بسلامے سلام کرده گویم قدمت خیر قدوم باز آمدی تو بهترین باز آمدنی نزلت خیر مقام فرود آمدی بهترین جاے فرود آمدنی قوله

بعدت منک وقد صرت ذائبا بهلاک	اگرچه روے چو ماهت ندیده ام تمامی

دور گشتم وجدا شدم از تو اے یار واے معاد وتحقیق گشتم از سبب جدائی تو بیننده بهلاک اگرچه روے چون ماه ترا ندیده ام وگل مراد از ان نچیده ام ودر بعضے نسخه این مصرع چنین است غبت منک وقد صرت ذائبا کهلال هر آئینه دور گشتم وجدا شدم از تو اے یار با کمال در انحال که گداز نده ام چون هلال یعنے از گدازش رفته رفته محو شده ام وچون ماه نو دسته عالم صحو شده ام که از وجود من جز خیالے نمودار نیست وجز وجودے پدیدار نے غزل

با مدعی مگوئید اسرار عشق ومستی	تا بیخبر نمیرد در بند خود پرستی

از اہل کشف سخنان می آیند کہ ظاہر بینان طاقت دریافت آن ندارند بلکہ بتکفیر آن میکوشند چنانچہ علامہ محمد بن علی حکیم الترمذی صاحب نوادر الاصول کہ از اکابر اہل کشف است صد و پنجاہ سوال نوشتہ کہ از عہدۂ جواب آن غیر خاتم اولیا بیرون نیایند و شیخ در فتوحات جواب آن سوالہا فرمودہ و بعضے در تکفیر و بعضے در تقلید شیخ مبالغہ دارند و کافر پندارند چارہ اینجا دم فراموشی است و در حضور خاموشی بنا بران گفتہ با مدعی مگوئید الخ قولہ

عاشق شوار نہ روزی کار جہان سر آید (بسر آید)
ناخواندہ نقش مقصود از کارگاہ ہستی

عشقے حاصل کن والا نہ روزے ازین دنیاء فانی حصول نقش مراد نمودہ رحلت نمائی و جز حسرت و ندامت بری قولہ

در مذہب طریقت خامی نشان کفرست
آرے طریق رندان چالاکی ست و چستی

خامی ناقص ماندن قولہ

تا فضل و علم بینی بے معرفت نشینی
یک نکتہ ات بگویم خود را مبین کہ رستی

معنی آنست کہ تا وقتیکہ فضل و بلاغت منظور نظر تست ہرگز بمعرفت نخواہی رسید قولہ

با ضعف و ناتوانی ہمچون نسیم خوش باش
بیماری اندرین رہ خوشتر ز تندرستی

اندرین رہ در عشق قولہ

خار ارچہ جان بکاہد گل عذر آن بخواہد
سہلست تلخی مے در جنب ذوق مستی

خار نفس و شیطان گل معشوق تلخی مے غم و اندوہ عشق۔ قولہ

در گوشہ سلامت مستور چون توان بود
تا نرگس تو گوید با ما رموز مستی

مستور پوشیدہ نرگس چشم مراد ذات و نیز عاشق کامل اے مرشد قولہ

سلطان من خدا را زلفت شکست ما را
تا کے کند سیاہی چندین دراز دستی

سلطان من اے محبوب من خدا را بواسطۂ خدا سیاہی اشارت بزلف قولہ

صوفی پیالہ پیما ساقی قرابہ پُر کن
اے کوتہ آستینان تا کے دراز دستی

قرابہ آوندے کوتہ آستینان اشارت بزاہدان ریائی دراز دستی اشارۃ بخلیع العذاری دمبدم آزاری غزل

بگرفت کار حسنت چون عشق من کمالے
خوش باش زانکہ نبود اینچنین را زوالے

زوال نقصان قوله

در وہم مے نگنجد کاندر تصورِ عقل	آید بہیچ معنے زین خوبتر مثالے

تصور خیال قوله

شد حظ عمر حاصل گرزانکه با تو مارا	یکدم بعمر روزے روزی شود وصالے

روزی شود میسر گردد قوله

رحم آر بر دل من کز مہر روی خوبت	شد شخص ناتوانم باریک چون ہلالے

ہلال ماہ نو قوله

حافظ مکن شکایت گر وصل یار خواہی	زین بیشتر بباید بر ہجر احتمالے

احتمال برداشت غزل

بیا با ما مور زین کینه داری نصیحت گوش کن کین دُر بسے به	که حق صحبت دیرینه داری ازان گوہر که در گنجینه داری

دُر اشارت بنصیحت قوله

بفریاد خمارِ مفلسان رس	خدا را اگر مئے دوشینه داری

یعنے عاشقان مفلس را درین رنج واندوه فریادرسی نما و قطره از مے محبت در کام ایشان ریز مے دوشینه عبارت از محبت که سلف میداشتند و نیز محبتے که در عالم اطلاق میداشتی قوله

ولیکن کے نمائی رخ برندان	تو کز خورشید و مه آئینه داری

رندان عاشقان تو کز خورشید و مه آئینه داری خورشید انبیا مه اولیا که منظور نظر تو انبیا و اولیا ہستند قوله

بدِ رندان مگو اے شیخ ہشدار	که با حکمِ خداے کینه داری

رندان عاشقان لاابالی اے شیخ اے واعظ قوله

نمے ترسی ز آہِ آتشینم	تو دانی خرقۂ پشمینه داری

که البته خواہد سوخت از آتش آہ من قوله

ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ	بقرآنے که اندر سینه داری

بقرآن سوگند قرآن غزل

بشنو این نکته که خود را ز غم آزاده کنی　　خون خوری گر طلب روزی ننهاده کنی

زغم آزاد کنی ترک غموم و ہموم نمائی خون خوری غیر از رنج و محنت حصول نکنی قوله

آخر الامر گل کوزه گران خواهی شد　　حالیا فکر سبو کن که پر از باده کنی

گل کوزه گران خواهی شد خاک خواهی شد حالیا الحال باده شراب قوله

جهد بنما که در ایام گل و عهد شباب　　عیش با آدمی چند پریزاده کنی

جهد در ایام گل و فصل بهار عبارت از ایام زندگانی و موسم جوانی آدمی چند پریزاده کنایه از عرفا و عشاق قوله

تکیه بر جای بزرگان نتوان زد بگزاف　　مگر اسباب بزرگی همه آماده کنی

گزاف دروغ قوله

خاطرت کی رقم فیض پذیرد هیهات　　مگر از نقش پراگنده ورق ساده کنی

آنگاه که ورق دل را از نقوش پراگنده که غل و غش و خیالات لایعنی پاک و مصفا سازی قوله

اجرها باشدت ای خسرو شیرین حرکات　　گر نگاهی سوی فرهاد دل افتاده کنی

آئین جور و جفا بگذاری و بترحم و لطف با عاشقان پیش آئی قوله

کار خود گر بکرم باز گذاری حافظ　　ای بسا عیش که با بخت خداداده کنی

گر بکرم باز گذاری زمام اختیار خود بلطف و رحمت حق سبحانه بگذاری و خویشتن را در میان نیاری

غزل　بلبل ز شاخ سرو بگلبانگ پهلوی　　میخواند دوش درس مقامات معنوی

بلبل عاشق شاخ سرو مقام عشق گلبانگ آواز بلبل که در وقت گل باشد درس مقامات معنوی اظهار اسرار عشق و محبت قوله

یعنی بیا که آتش موسی نمود گل　　تا از درخت نکتهٔ توحید بشنوی

آتش موسی تجلیات حق درخت شجرهٔ انسانیه خود نکته توحید انا الله لا اله الا انا قوله

مرغان باغ قافیه سنجند و بذله گو　　تا خواجه می خورد بغزلهای پهلوی

مرغان باغ حواس وجود بذله بکسر و ضم لطیفه و سخن خوش قوله

جمشید جز حکایت جام از جہان نبرد
زنہار دل مبند بر اسباب دنیوی

زنہار ہرگز قولہ

دہقان سالخوردہ چہ خوش گفت با پسر
کاے نور چشم من بجز از کشتہ ندروی

سالخوردہ پیرو کہنہ قولہ

این قصۂ عجب شنو از بخت واژگون
ما را بکشت یار بانفاس عیسوی

واژگون برگشتہ قولہ

چشمت بغمزہ خانۂ مردم خراب کرد
مخموریت مباد کہ خوش مست میروی

غمزہ حرکت چشم و برہم زدن چشم قولہ

خوش فرش بوریا و گدائی و خواب من
کین عیش نیست درخور اورنگ خسروی

اورنگ بفتح تخت شاہان۔ غزل

بچشم کردہ ام ابروے ماہ سیماے
خیال سبز خطے نقش بستہ ام جاے

سیما بکسر نشانہ در رنگ سرخ و رخسارہ و روے ماہ سیما معشوق قولہ

زمام دل بکسے دادہ ام من مسکین
کہ نیستش بکس از تاج و تخت پرواے

زمام بکسر مہار پروا فراغت و احتیاج قولہ

زہے کمال کہ منشور عشقبازی من
ازان کمانچۂ ابرو رسد بطغراے

منشور فرمان طغرا نشان بادشاہ قولہ

مکدر است دل آتش بخرقہ خواہم زد
بیا ببین تو اگر میکنی تماشاے

تماشا مشتق از تماشی بایکدیگر مشی کردن قولہ

بروز واقعہ تابوت ما ز سرو کنید
کہ مردہ ایم بداغ بلند بالاے

واقعہ مرگ بلند بالا معشوق قولہ

ہر آنکہ از رخ تو ماہ در شبستان ست
کجا بود بفروغ ستارہ پرواے

ستارہ معشوق مجاز قولہ

فراق و وصل چہ باشد رضاے دوست طلب
کہ حیف باشد ازو غیر او تمناے

خلاف طریقت بود اولیا * تمنا کنند از خدا جز خدا * غزل

برو زاهد بامیدی که داری	که دارم همچنان امیدواری
بجز ساغر که دارد لاله در دست	بیا ساقی بیاور آنچه داری

ساغر کنایه از عاشق قوله

مرا در رشتهٔ دیوانگان کش	که مستی خوشتر ست از هوشیاری

رشتهٔ دیوانگان حلقهٔ عشاقان قوله

بیا دل در خم گیسوئے او بند	اگر خواهی خلاص از رستگاری

خم گیسو کمند جذبه قوله

بوقت گل خدارا توبه بشکن	که عهد گل ندارد استواری

خدارا واسطه خدا عهد زمانه و پیمان قوله

عزیزا نو بهار عمر بگذشت	چو بر طرف چمن باد بهاری

چو چنانچه قوله

بیا حافظ نبیذ تلخ کن نوش	چرا عمرے بغفلت میگذاری

نبیذ تلخ شراب تلخ کنایه از عشق غزل

بیار باده و بازم رهان ز رنجوری	که هم بباده توانکرد دفع مخموری
بهیچ وجه نباشد فروغ مجلس انس	مگر بروئے نگار و شراب انگوری

فروغ روشنی بروئے نگار بمشاهده روئے محبوب شراب انگوری مراد از عشق قوله

ادیب چند نصیحت کنی که عشق مباز	اگرچه نیست ادب این سخن ز مستوری

ادیب ادب کننده قوله

بعشق زنده بود جان مرد صاحبدل	اگر تو عشق نداری برو که معذوری

صاحبدل عاشق قوله

رسید دولت وصل و گذشت محنت هجر	نهاد کشور دل باز رو به معموری

کشور بکسر هفتم حصه ربع مسکون در تمام ربع مسکون هفت اقلیم هست مقسوم بعدد هفت ستاره

بمژدگانی آن کز دل حافظا + که بندهٔ تو شکسته بست محنت و دوری +

یکم منسوب بزحل وآن بلاد ہند دوم بمشتری وآن بلاد چین سیوم بمریخ وآن ترکستان چہارم بآفتاب وآن خراسان پنجم بزہرہ وآن ماوراء النہر ششم بعطارد وآن روم ہفتم بقمر وآن بلخ ہمن ابرابیشاہی

غزل　بصوت بلبل وقمری اگر ننوشی مے　　علاج کے کنمت آخر الدواء الکی

یعنے اگر بکلام ہدایت انجام شریعت نظام بلبل وقمری باغستان لامکان کہ عارفان یزدانند بادہ تجلی حاصل نشد یعنی سلک لکیے را از افعال واعمال شریعت وصول الٰہی دست نداد ہیچو سالک را ہیچ دوا نمیتوان کرد مگر آخرین دوا کہ ارباب حقیقت بسم وکے نامیدہ اند واین ہردو مراد افعالیست کہ مقتضیات نفس ومخالف شریعت ونیز درانکہ این افعال موجب وصول ہیچو سالک باشند وتسمیہ این افعال بسم وکے جز عارف کامل نمیداند وشیخ عبد الواحد گوید کہ مراد از بلبل وقمری علماء امت اند کہ انبیا صفت اندکہ علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل وصوت ایشان نفحات الطیبات ایشان یعنے کلمات حکمت آمیز کہ ارشاد للحق از قلوب مخلصہ شان برالسنہ ظاہر میگردد من خلص للہ اربعین صباحا ظہرت لہ ینابیع الحکمۃ من قلبہ علے لسانہ مشیر برانست وگاہ بلبل وقمری اشارہ برسول ع کہ خاقانی گفتہ ؎ مصطفے دم بستہ وخلوت نشستہ بہر آنکہ ؛ بلبل وخلست گیتی رازمستان آمدہ ؛ قولہ

ذخیرۂ بنہ از رنگ وبوی فصل بہار　　کہ می رسند زرہ رہزنان بہمن ودی

بہمن ودی نام ماہہاے خزان قولہ

چو ہست آب حیاتت بدست تشنہ میر　　فلا تمت ومن الماء کل شی حی

پس ممیر ومردہ مشو حال آنکہ از آب است ہر چیزے کہ زندہ است قولہ

چو گل نقاب برافگند ومرغ زد ہو ہو　　منہ زدست پیالہ چہ میکنی ہی ہی

ہو ہو آواز خوشی ہی ہی بمعنے زجر قولہ

زمانہ ہیچ نہ بخشد کہ باز نستاند　　مجو زسفلہ مروت کہ شیئہ لاشی

لاشی چیزے نیست قولہ

خزینہ داری میراث خوارگان کفر است　　بقول مطرب وساقی بفتوی دف ونے

میراث خوارگان ملوکان وامرایان قولہ

نوشتہ اند بر ایوان جنت الماوی　　کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وای بوی

قال ع الدنیا املاک الشیطان فمن دخلها فهو قرین الشیطان قال الله تعالے وما الحیوة الدنیا الا متاع الغرور من کان یرید العاجلة عجلنا له فیها ما نشاء لمن نرید ثم جعلنا له جهنم یصلیها مذموما مدحورا قوله

قوله بخیل بوے خدا نشنود بیا حافظ | پیاله گیر و کرم ورز و الضمان علی

بخیل بوے خدا نشنود قال ع البخیل بعید من الله و بعید من الجنة و بعید من الناس و قریب من النار. الضمان علے ضمان بر من ست غزل

بجان او که اگر دسترس بجان بودے | کمینه پیشکش بندگانش آن بودے

بجان او قسم بجان و دسترس قدرت قوله

اگر دلم نشدے پاے بند طرۂ او | کیم قرار درین تیره خاکدان بودے

پاے بند گرفتار طرہ قسمے از زلف تیره خاکدان وجود و دنیا قوله

بخواب نیز نمے بینمش چه جاے وصال | چو این نبود ندیدیم بارے آن بودے

این اشارة بوصال آن اشارت بخواب. قوله

به بندگی قدش سرو معترف گشتی | اگرچه سوسن آزاده ده زبان بودے

ده زبان باعتبار کثرت والا نه سوسن را نه زبان است قوله ...

بگفتمے که بها چیست خاکپاے ترا | اگر حیات گران مایه جاودان بودے

گرانمایه عزیز القدر غزل

بفراغ دل زمانے نظرے بماهرویے | به ازانکه چتر شاهی همه عمر و هاے و هوئے

یعنے بفراغ دل و جمعیت خاطر بمشاهده محبوب مشغول بودن دمے بیاد او مستغرق گشتن بهتر از سلطنت است ~~ که یکدم باخدا بودن به از ملک سلیمانی ÷ نه بدست یعنے بدین است نوبهاران وقت نوبهار بچمن شدن براے مشاهدۂ آثار صنائع حق معنے این بیت است گرفتاران عشق معشوق را بدیدن گل و گلزار تسلی نمیشود بلکه آتش عشق شعله میزند چنانچه گرفتاران مشاهده هلال ابروے محبوب را دیدن هلال قوله

بخدا که رشکم آید بدو چشم روشن خود | که نظر دریغ باشد بچنین لطیف روئے

مقام غیرت ست درین مقام نخواهد که کسے نام محبوب او گیرد و یا بدو نگرد و در آخرین مقام محب از خود نیز بر محبوب غیرت کند انجاست که شبلی گوید اللهم احشرنی اعمی فانک اجل و اعظم من ان

ترا که عینی از ینجاست غیرت ازچشم برم روے تو دیدن ندہم غزل

بچشم مهر گر بامن بتم رایکنظر بودی   ازان سیمین بدن کام تحوبی ہجو زر بودی

مهر محبت ازان سیمین بدن اشارہ بمحبوب لب کنایه از لطف قوله

نگفتی کس بشیرینی چو حافظ شعر در عالم   اگر طوطی طبعش را ز لعل او شکر بودی

شکر کنایه از غذا غزل

بگرد مه ز عنبر خط کشیدی   بہ ہفته ماه را در خط کشیدی

مه رخساره عنبر سبزه در خط کشیدن محو کردن عطارد ستاره ایست دبیر فلک نهادی خار

غم هر لحظه گل را هر لحظه گل راگرفتار غم میسازی این غزل از الحاقات است غزل

پدید آمد رسوم بے وفائی   نماند از کس نشان آشنائی

این غزل در شکایت زمانه است گویند جعفر صادق مدتے خلوت گزید و بیرون نیامد ثوری بدر خانه

وے آمد گفت مردمان از فوائد انفاس تو محروم اند چرا عزلت اختیار کردی جواب داد که اکنون روی چنان

داده که فسد الزمان و تغیر الاخوان و این بیت خواند ۵ ذهب الوفا ذهاب امس الذاهب ۰ والناس

بین مخائل و محارب ۰ یغشون بینهم المودة والوفا ۰ وقلوبهم محشورة باقارب ۰ من تذکرة الاولیا

حال آن وقت چنین بود افسوس برین وقت قوله

برند از فاقه پیش هر خسیسے   کنون اهل هنر دست گدائی

بموجب المنافق فیهم شریف قوله

کسے کو فاضلست امروز در دهر   نمی بیند ز غم یکدم رهائی

والمومن فیهم ضعیف قوله

کسے کو جاهلست اندر تنعم   متاع او بود هر دم بهائی

بهائی غنائم قوله

نه بخشند حق جوے از بخل و امساک   اگر خود فے المثل باشد سنائی

سنائی شاعریست مشهور درد و عناء لا دوا فقر قال ع من نعم قاعدا و من تسر ول قائما

ابتلاه الله ببلاء لا دواء له و هو الفقر ایا اے قوله غزل

ترا که هر چه مراد است در جهان داری | چه غم ز حال ضعیفان ناتوان داری
میان نداری و دارم عجب که هر ساعت | میان مجمع خوبان کنی میان داری

میان داری سرداری قوله

بخواه جان و دل از بنده و روان بستان | که حکم بر سر آزادگان روان داری

روان فی الحال و جاری قوله

بیاض روی ترا نیست نقش درخور از آنکه | سوادی از خط مشکین بر ارغوان داری

ارغوان نام گلی قوله

بنوش می چو سبکروحی ای حریف مدام | علی الخصوص در آن دم که سرگران داری

سبکروحی آزادگی و ظریف هستی سرگران مخمور قوله

چو گل بدامن ازین باغ میبری حافظ | چه غم ز ناله و فریاد باغبان داری

باغ مشاهدات و ذات حق غزل

تو مگر بر لب آبی بهوس بنشینی | ورنه هر فتنه که بینی همه از خود بینی
بخدایی که تویی بنده بگزیده او | که بجای من بیدل دگری نگزینی

جو نسخے

بخدا سوگند بخدا۔ قوله

گر امانت بسلامت ببرم باکی نیست | بیدلی سهل بود گر نبود بیدینی

گر امانت بسلامت ببری یعنی اگر خاتمه بخیر باشد قوله

عجب از لطف تو ای گل که نشستی با خار | ظاهرا مصلحت وقت در آن می‌بینی

گل معشوق خار رقیب یا دگدایان زچه جاست یا دگدایان ازچه سبب است قوله

شیشه بازی سرشکم نگری از چپ و راست | گر بدین منظر بینش نفسی بنشینی

منظر بینش چشم قوله

سیل این اشک روان صبر دل حافظ برد | بلغ الطاقة یا مقلة عینی بینی

یعنی با آن اشکی که روان است و سیلان و روان دارد صبر دل حافظ برده و بی صبری بیش می رسیده توانائی بکمال و بیطاقتی آورده ای مردمک چشم من اگر توجه کنی و بیطاقتی مرا دریابی از من رو نتابی غزل

جای حضور و گلشن امن ست این سرای	زین در بشادمانی و عزم طرب درآی

عزم قصد طرب شادی قوله

مرغول سنبل از دم کوی تو خوش نسیم	زلف صبا ز خاک جناب تو مشکسای

مرغول موی در هم رفته قوله

خورشید در هوای تو چون ذره پائکوب	جمشید در حریم تو چون بندگان ورای

پائکوب رقصان بپای ایستاده قوله

فرخنده نو گلی تو چمن را حیات ده	جعد بنفشه تو صبا را گره کشای

حیات ده حیات دهنده کشای کشاینده غزل

جانان خیال روی تو دارند هر کسی	لیکن ز من نباشد مشتاق تر کسی

آفتاب حسن اضافه بیانیه زیر نظر نیارد در نظر نیارد فوج غم اضافت بیانیه

غزل جانفدای تو که هم جانی و هم جانانی	هر که باشد خاک در رست ز سر گردانی

رست خلاص شد قوله

نی تو آرام گرفتن بود از ناکامی	با تو گستاخ نشستن بود از حیرانی

ناکامی نی مقصودی قوله

فاش کردند رقیبان تو سر سول من	چند پوشیده بماند خبر پنهانی

فاش ظاهر قوله

تا بماند تر و شاداب نهال قد تو	واجب آنست که بر دیدهٔ ما بنشانی

شاداب تازه قوله

در خم زلف تو دیدم دل خود را روزی	گفتمش چونی و چون میبری این زندگی

چون میبری چون زندگانی می کنی غزل

چه بودی ار دل آنماه مهربان بودی	که حال ما نچنان بودی ار چنان بودی
ز پرده کاج برون آمدی چو قطره اشک	که بر دو دیدهٔ ما حکم او روان بودی

کاج کاشکی غزل

چه قامتی که ز سر تا قدم همه جانی	چه صورتی که بهیچ آدمی نمیمانی

کہ بلکہ قولہ

بسے حکایت حسنت شنیدہ ام جانا	اکنون کہ دیدمت الحق ہزار چندانی

الحق راست قولہ

تنم چو چشم تو دارد لشان بیماران	دلم چو زلف تو دارد سر پریشانی

سر خیال قولہ

بخاک پائے عزیز تو سر نگردانم	اگرم زدست فراقت بسر بگردانی

بخاک پائے بار قسمیہ قولہ

تو چون سپہر جفا پیشہ واحوالم	چو روزگار نہادہ است روبویرانی

جفا پیشہ ظالم غزل

چو سرو اگر بخرامی دمے زگلزارے نثار خاک رہت نقد جان ما ہر چند	شود ز غیرت روے تو ہر گلے خارے کہ نیست گنج روان را بہ تو مقدارے

گنج روان اشارت بجان قولہ

دلا ہمیشہ مزن لاف زلف دلبندان	چو تیرہ رای شدی کے کشایدت کارے

تیرہ رائے بدنظر قولہ

سرم برفت وزمانے بسر نیامد کار	دلم گرفت ونبودت سر گرفتارے

بسر نیامد کار کار بمنتہا نرسید قولہ

چو نقطہ گفتمش اندر میان دائرہ آے	بخندہ گفت کہ حافظ بروچہ پرکارے

باید دانست کہ ہرگاہ پرکار صحیح وسالم میباشد دائرہ باحسن وجہ کشیدہ می شود ونقطہ نیکو در و می نشیند واگر نقصے در وے افتد نہ دائرہ درست کشیدہ میشود ونہ نقطہ در وی نشیند مراد از پرکار درینجا عاشق است کہ پرکار وار گرد دائرہ معشوق دائر است یا پرکار وار در طلب معشوق سرگردانست وچون عشق عاشق بکمال میرسد معشوق در حیطہ اختیارش درمی آید معنی آنست کہ حافظ میگوید کہ مر آن محبوب را گفتم اے محبوب من نقطہ وار درمیان دائرہ اختیار در آی ومارا از صحبت روح پرور خودت بہرہ مدار آن محبوب من از راہ استغنا وبے پروائی واز راہ غرور وخودبینی کہ خاصہ معشوقانست بخندید وگفت کہ حافظ را بگو کہ این لفظ باز برزبان میاور وخود را چیزے متراش کہ تو چہ پرکار ہستی کہ پرکار وار محیط نقطۂ وجود من گردی یعنی

توجه عاشق هستی که ما در حبالهٔ اختیار تو در آییم قوله

چون در جهان خوبی امروز کامگاری　　　شاید که عاشقان را کامے ز لب بر آری

کامگار صاحب مقصود کام مقصد قوله

تا چند همچو چشمت در عین ناتوانی　　　تا چند همچو زلفت در عین بیقراری

در عین ناتوانی در کمال ناتوانی در عین بیقراری در کمال بیقراری قوله

جورے که از تو دیدم دردی که از تو بردم　　　اگر شمهٔ بدانی شاید که رحمت آری

شمه اندکے قوله

دکان عاشقی را بسیار مایه باید　　　دلهاے همچو آتش چشمان رودباری

رودبار جوے غزل

خوشتر ز کوے خرابات نباشد جاے　　　گر به پیرانه سرم دست دهد ماواے

خرابات عشق که فنا و صفات بشری لازمه اوست قوله

جای من دیر مغانست و مروج وطنی　　　رامے من روح بتالست و مبارک راے

دیر مغان عالم وحدت راحت بخش رامے عقل و قصد قوله

باادب باش که هرگز نتواند گفتن　　　سخن دیر مگر برهمن دانامے

نتواند گفتن لایق گفتن نیست قوله

رحم کن بر دل مجروح خراب حافظ　　　زانکه هست از پیٔے امروز یقین فردامے

فردا قیامت غزل

خوش کرد یاوری فلکت روز داوری　　　تا شکر چون کنی و چه شکرانه آوری

روز داوری روز حکایت قوله

در شاهراه جاه و بزرگی خطر بسیست　　　آن به کزین گریوه سبکبار بگذری

سبکسار

گریوه بفتح و الکسر قوله

یک حرف صوفیانه بگویم اجازتست　　　اے نور دیده صلح به از جنگ و داوری

اشکال این بیت آنست که در بعضے کتب نوشته اند که الصوفیة تخیر مالم یصلحوا و اذا

صلحوا اهلکو یعنی صوفیہ خیریت دارند تا زمانی کہ درمیان خود ہا صلح کنند وچون صلح کردند ہلاک شدند و اغلب این قرار برای آن باشد کہ بر تقدیر عدم صلح ہر یکی در دفع انچہ مخالف شریعت یا طریقت یا حقیقت ساعی خواہد بود و ملاحظہ خواہد داشت کہ آن خلاف از وی سر زند و بر تقدیر صلح آن سعی و ملاحظہ از میان خواہد رفت جواب آنست کہ مضمون این بیت اشارت بآنکہ بعضی بزرگان فرمودہ اند کہ بدیدہ قضا و قدر باید دید تا جنگ برخیزد واکثر این بیت در مطالب دنیوی است واحتمال بران بیت دارد جنگ و ہفتاد و دو ملت الخ قولہ

نیل مراد بر حسب فکر و ہمت است	از شاہ نذر خیر و ز توفیق یاوری

نیل یافتن بر حسب فکر و ہمت است ان اللہ یحب المعالی الہمم غزل

دو یار زیرک و از بادہ کہن دومنی	فراغتی و کتابی و گوشۂ چمنی

یار زیرک کنایہ از عاشق بادہ کہن شراب خالص دومنی بسیار فراغتی بی تعلقی بمال واولاد کہ انما اموالکم واولادکم فتنہ کتاب حقایق چمنی عزلت معنی آنست کہ از حکم الرفیق ثم الطریق اگام صحبت یاری زیرک میخواہم تا دو یار زیرک باہم باشیم واز یاد محبت قدیمی کہ امانت است در نہاد سالک آتش در نہاد خود باشیم و بذوق و شوق کوشیم واز تعلق مال و منال و دنیا خاطر مشوش نداریم و مناقب متاخرین را در گوشہ مشغول نمائیم کہ ذکر العیش نصف العیش تا ابواب مشاہدات واگردد و ہوای اذا اراد اللہ بعبد خیرا حول لہ وزیرا صالحا اذا نسی ذکرہ واذا ذکر اعانہ قولہ

ہر آنکہ کنج قناعت بگنج دنیا داد	فروخت یوسف مصری بکمترین ثمنی

کنج قناعت القناعت کنز لا یفنی یوسف مصری کنج قناعت کمترین ثمن گنج دنیا قولہ

ازین سموم کہ بر طرف بوستان بگذشت	عجب کہ رنگ گلی ماند و بوی یاسمنی

سموم باد گرم کہ درختان را خشک کند قولہ

مزاج دہر تبہ شد درین بلا آری	کہ اعتماد بکس نیست در چنین زمنی

مزاج طبیعت زمن زمانہ قولہ

شنیدہ ام کہ سگان را قلادہ می بندی	چرا بگردن حافظ نمیکنی رسنی

قلادہ گردن بند غزل

حافظ علیہ الرحمۃ [illegible]

در ہمہ دیر مغان نیست چو من شیدائے — خرقہ جائے گرو بادہ و دفتر جائے
دل کہ آئینہ شاہی ست غبارے دارد — از خدا میطلبم صحبت روشن رائے

دیر مغان کنایہ از دنیاست کہ مقام دریافت وجود مطلق بود شیدا عاشق خرقہ کنایہ از وجود سالک منتہی دفتر کنایہ از سالک روشن رائے مرشد کہ احوال مسترشدان دریافت کند حضرت از روے دعا میگوید ہمچو من پریشان و شیدا کہ تنم بکجاست و دلم جائے دگر مرہون یعنے تنم از جہت حصول محبت بجد مرشدی بود چون غرض حاصل نمیشود جائے دگر دلم میکشد و در مصرع ثالث اشعار بحال خود مینماید و در بیان باریکی خود می سراید و در مصراع رابع طلب مرشدی میکند کہ از خدمتش بمقصود رسد و نیز آنست کہ از مقام طلب کہ اولین مقاماتست تعبیر بدیر مغان کنند بانکہ سالک در بدو حال متوجہ بتکمیل نفس خود را وحق را ہر دو نصب العین دارد و ازینجہت کہ میخواہد خود را بحق رساند مناسبت با مجوس دارد کہ قائلند بنور و ظلمت خود زیرا کہ سالک ظلمت وجود خود و نور حق ملاحظہ نماید و ہمین اعتبار طالب را گبر و ہمین امثال ترسا خوانند چہ بحقیقت خود را وحق را و توجہ خود را ہر سہ اثبات میکنند چنانکہ نصارے قائلند بہ تثلیث و مقام عشق را میکدہ خوانند بآنکہ دران مرتبہ حکم تقیید و غیرہ از نشاء عارف مرتفع گردد و سالک را درین مرتبہ غلبہ و استیلا تمام مراتب حاصل شود و حقیقت را نسبت کنند نظر بلطف و سریان او و تلون بالواح اقداح گوناگون ؎ ہمہ جا ہست و نیست گوئی مے ؛ یا مدامست و نیست گوئی جام ؛ و ازین حیثیت عالم را جام خوانند گاہ حقیقہ باعتبار کلی شعوری خاصہ مینامند بنابران کہ نزد ظہور سلطان احکام تقیید از وہمی و عقلی از دار الملک وجود عاشق مرتفع میگردد باین اعتبار دل را جام میخوانند چہ محل ورود این تجلی دست ہمچنانکہ قابل اعیان اول عالم است و گاہ صورت مثالی بالعین معنوی را کہ حقیقت در تجلی شعوری بآن ملتبس باشد جام گویند و اشعار عراقی بر اعتبار اول دائر است در زبان ناظم این غزل باعتبار دوم دیر مغان معلوم شد و نسبت بشیدائی آنست چون طالب را حقیقت مطلوب معلوم نیست ہایم و سرگشتہ در بیابان میباشد و نیز در مبادی احوال کششے مے یابد و نمی داند کہ از کجاست ازینجہت از غایت تجرد و لولہ میباشد و خرقہ کنایت از رسوم کہ حجاب بسیاری از صورت پرستان شدہ و دفتر اشارت بمرتبہ ملامتیہ کہ سد راہ بسے زیرکان میشود و دل کہ نفس ناطقہ ہست از آلایش جسمانی مبرا است و صقالت جوہر و کمال استعداد او مستدعی آنست کہ

تمامت حقائق الٰہی وکیانی چنانچہ ہست نماید ولیکن از رہگذر خاک نشینان قوائے جسمانی غبار آلودہ کدورت اوہام وظنون میگردد وجمال حقیقت نمینماید پس وظیفہ سالک آنست کہ خود را در قدم مردے اندازد کہ بہ مصقلہ ریاضات ومجاہدات وآداب شعائر شرعیہ ونواہیش الٰہی دل او را کہ آئینہ چہرہ نمائے شاہد حقیقہ است از لوث کدورت بدنی پاک گرداند تا جمال مقصود رخ نماید قوله

چو پیالہ بستہ ام از دیدہ بدامان کہ مگر — در کنارم بنشانند سہی بالائے

یعنی تہید سبوکد بستہ ام بدست کاملے کہ از خمخانہ مشرب عالی او مفلسان کوے طلب باندک التفات نیازے کہ پیش می آرند سرخوش می شوند کہ اسرار حقیقت را اظہار نکنم الا در صحبت آشنائے کہ بہرہ سیرت از حسن معنوی وسائر خصال موسوم بود قوله

کشتی بادہ بیاور کہ مرا بے رخ دوست — گشتہ ہر گوشہ چشم از غم او دریائے

کشتی ملابس تعینات معنوی وتقیدات مثالی وبادہ تجلی شہودی کہ دران ملابس تعینات ہے

گرد او ام توبہ بدست صنم بادہ فروش — کہ دگر مے نخورم بے رخ بزم آرائے
سر این نکتہ مگر شمع در آرد بزبان — ورنہ پروانہ ندارد بسخن پروائے

حقیقت عشق مقتضی بالذات آنست کہ عاشق خود را در معشوق فانی میگرداند چون عاشق کہ احد طرفی ظہور احکام شرعست در معشوق فانی میگردد لا محالہ احکام عشق نیز در احکام معشوق مستہلک شود پس عاشق را نظر بحضور حق حقیقت عاشق زبان بیان اسرار عشق نیست بلکہ اظہار اسرار از آثار جلوہائے جمال معشوق است واگرچہ از روے صورت از عاشق ظاہر گردد پس در بدو حال کہ فناء عاشق ببقاء معشوق مستدل نشدہ از عاشق اسرار عشق صورت نہ بندد تا آن زمان کہ لقاء معشوق متحقق نگردد آنگاہ مرتبہ احکام معشوقی از و بظہور پیوندد ومن عرف اللہ کل لسانہ را بفحوائے من عرف اللہ طال لسانہ بکوجہ از وجوہ توفیق آنست قوله

سخن غیر مگو با من معشوق پرست — کز وے وجام میم نیست بکس پروائے

دیگر از شرائط راہ طلب باز میماند کہ طالب را میباید کہ روے التفات از غیر مطلوب گردانیدہ وجہہ قصد او غیر معشوق نباشد از غیر با و نگوید ونشنود بلکہ غیر او را نہ پندارد ونہ بیند وچون در مبادی احوال شہود صرف بے شوب صورت مثالی متصور نیست بنابران در مصرع دوم

جامے راکہ محل قرب معشوق است ثابت داشت چنانچہ جام بالذات مقصود نیست بلکہ بہ تبعیت مظروف مقصود است و ہمچنین درینصورت مثال الست ملاحظہ است نہ ملاحظہ بالذات پس اثبات جام در مصرع دوم منافی نفی غیر دراول مطلق نباشد چہ درجام نظر باوست نہ غیر ہ ما در پیالہ عکس رخ یار دیدہ ایم ؛ اے بیخبر زلذت شرب مدام ما ؛ چون در تمہید رفت کہ دل راجام مے گویند میتوان گفت کہ مراد ازجام درین مقام دل باشد چہ سالک دربدو حال متوجہ تصفیہ قلب است دل و دلدار مرد نصب العین دارد چنانچہ در معنی گبر و ترسا نمودہ شد تاآنکہ تمام بدلدار پیوندد و دل دروگم کند قولہ

نرگس ارلاف زد از شیوہ چشم تو مرنج ؛ نروند اہل نظر از پے نابینائے

مراد از نرگس آدمی صورتان بمعنے اند کہ بمنزلہ چشم اند نسبت بکائنات اگر این آدمی صورتان کہ بینائی ندارند دعوی بینائی کنند از ضائع گشتن استعداد طالبان نصیحت ایشان رنجیدہ مشو زیراکہ اہل نظر کہ طالبان ثابت قدم انداز پے مردمان بمعنے کہ بینائی ارشاد ندارند نمیروند قولہ

این حدیثم چہ خوش آمد کہ سحرگہ میگفت ؛ بر در میکدہ با دف و نے ترسائے
گر مسلمانی ازین ست کہ حافظ دارد ؛ آہ اگر از پئے امروز بود فردائے

یعنے میکدہ پیش رفت ما و مقام طلب عشق است و چون ہر مقام را مراتب بسیار و مواقف بے شمار ست کہ میکدہ مناسبت باشد و باملاحظہ معنے ترسا سحرگاہ بر در میکدہ بودن ملایم نماید پس خلاصہ معنے آن باشد کہ مرا این سخن بنہایت خوش آمد کہ رہرو ثابت قدم بکمال نزدیک رسیدہ میگفت کہ اسلام و خدادانی کہ بدین نمط است کہ حافظ دارد یعنی ناتمامان میدارد کہ مدار اعمال و احوال ایشان بر صورت کو نیت بسا حسرت و ندامت ایشانرا باشد در روز حساب کہ مدار بر حقیقت محض باشد و صور تابع معانی گردد بلکہ معانی متصور گردد و صور بمعنے متلاشی شود چنانچہ درین عالم صورت بمعنی روے نماید دران موطن صورت بمعنی معدوم باشد و در حبیب السیر آوردہ بعد بیان آنکہ شاہ شجاع از بعضے وجوہ در مقام ایذا خواجہ شدہ بود ذکر یافتہ کہ چون این غزل در ہمہ دیر مغان تا آخر بشاہ شجاع رسید گفت از مضمون این نظم چنان معلوم میشود کہ حافظ بقیام قیامت قائل نیست و بعضے از فقہا حسود قصد نمودند کہ فتوی نویسند کہ شک در وقوع روز جزا کفر است و ازین بیت ہمین معنی مستفاد میگردد و خواجہ مضطرب گشتہ نزد شیخ زین الدین ابوبکر نایبادے کہ دران آوان عازم حجاز بود

ودر شیراز تشریف داشت قصه حسودان بازگفت شیخ گفته که مناسب آنست که بیتے دیگر مقدم برین مقطع درج کنی مشعر که فلانے چنین میگفت تا بمقتضاے این مثل که نقل کفر کفر نباشد ازین تهمت خلاص یابے بنابران خواجه این راگفته پیش از مقطع دران غزل مندرج ساخت که این حدیثم چه خوش آید وبآن واسطه ازین دغدغه نجات یافت پوشیده نماند که خوش آمدن کلمه کفر هم کفرست مگر آنکه گفته شود که قول ترسا متضمن دو امر بود یکے زبونی مسلمانی دوم تردد قیام قیامت وخوش آمدن حدیث نظر بر امر اول است چنانچه جاے گفت بر وخرقه بسوزان حافظ یارب این قلب شناسی ز که آموخته وچون این تقریر درست شد فقها اعتراض نکردند اگر در مسئله صد وجه تکفیر باشد ویک وجه از تکفیر منع نماید مفتی را باید که بان یکوجه که از تکفیر منع نماید التفات نماید غزل

دیدم بخواب دوش که ماهے برآمدے
آز عکس روی او شب هجران سرآمدے

عکس شعاع سرآمدی آخر آمدی قوله

تعبیر رفت یار سفر کرده میرسد
اے کاش هرچه زود تر از در درآمدے

تعبیر بیان کردن قوله

جانها نثار کردمے آن دلنواز را
گر همچو روح جلوه کنان دربرآمدے

نثار ریختن وفدا قوله

آن کوترا بسنگدلی گشت رهنمون
اے کاشکے که پاش بسنگے درآمدے

پا بسنگ درآمدن عاجز شدن وافتادن ولغزیدن قوله

فیض ازل بزور و زار آمدی بدست
آب خضر نصیبه اسکندر آمدے

آب خضر آب حیات قوله۔

گر دیگرے بشیوه حافظ زدی رقم
مقبول طبع شاه سخن پرور آمدے

غزل

رفتم بباغ تا چنم از بوستان گلے
آمد بگوش ناگهم آواز بلبلے

چنم از بوستان گلے مشاهده صفتهاے حق نمایم عندلیب بلبل قوله

بس گل شگفته میشود این باغ را ولے
کس بے بلاے خار نچیدست یک گلے

بموجب ان مع العسر یسرا قوله

حافظ مدار امید فرح از مدار چرخ
دار هزار عیب وندارد تفضلے

غزل

روزگاریست که ما را نگران میداری
چشم بر راه ونظر بر دگران میداری

نگران منتظر ومشتاق قوله

گوشه چشم رضاے بمنت باز نشد
اینچنین عزت صاحب نظران میداری

باز گشاده قوله

نه گل از داغ غمت رست نه بلبل در باغ
همه را نعره زنان جامه دران میداری

گل عاشق سالک بلبل عاشق مجذوب ہے قولہ

ساعد آن به که بپوشی چو تو از بهر نگار
دست در خون دل پرهنران میداری

ساعد دستانہ چرمی کہ براے شکار کردن سے پوشتند قولہ

پدر تجربه آخر توئی ایدل زچه رو
طمع مهر و وفا زین پسران میداری

تجربہ امتحان - یعنے بسیار تجربہ کار ہستی ۱۲ قولہ

دین و دل رفت ولے راست نمی‌آرم گفت
که من سوخته‌دل را تو بران میداری

نمی‌آرم سے توانم قولہ

ایکه در دلق ملمع طلبی ذوق حضور
چشم سیری عجب از بیبصران میداری

دلق ملمع عبادات ریائی چشم امید خیر فیض بیخبران بے فیضان گوہر فیض-

گذران روز سلامت بملامت حافظ
چه توقع زجهان گذران میداری

غزل

ز دلبرم که رساند نوازش قلمی
کجاست پیک صبا گو همی کند کرمی — گو بیا بکن

نوازش قلم نامہ قولہ

بیا که خرقهٔ من گرچه وقف میکدهاست
ز مال وقف نه بینی بنام من درمی

معنے این بیت در معنے بیت فقیه مدرسه دی مست بود بیان کرده شد قولہ

طبیب راه نشین درد عشق نشناسد
برو بدست کن ای مرده دل مسیح دمی

طبیب راہ نشین طبیبان کہ در کوچہاے نشینند مراد شیخان مقلد بدست کن حاصل نما مسیح دمے عارف کامل قولہ

چرا بیک نی قندش نمی‌خرند آن را
که کرد صد شکرافشانی از نی قلمی

نی قند نیشکر قولہ

دلم گرفت ز سالوس و طبل زیر گلیم
خوشا دمی که بمیخانه برکنم علمی

گرفت ملول شد قولہ

دوام عیش و تنعم نه شیوهٔ عشق است
اگر معاشر مائی بنوش جام غمی

معاشر ہم صحبت قولہ

نمیکنم گله لیکن ابر رحمت دوست
بکشت زار جگر تشنگان نداد نمی

نمی طراوت قولہ

سزای قدر تو شاها بدست حافظ نیست
بجز نیاز شبی یا دعای صبحدمی

غزل

ز کوی یار می آید نسیم باد نوروزی
ازین باد ار مدد خواهی چراغ دل برافروزی

نوروز آن روز کہ آفتاب در نقطہ حمل آید بتازیش نیمروز خوانند قولہ

چو گل گر خورده داری خدارا صرف عشرت کن
که قارون را غلطها داد سودای زراندوزی

خوردہ نقد زر و ریزہ ہر چیزے سود اے نداندوزی بخل قولہ

طریق کام جستن چیست ترک کام خود گفتن	کلاہ سروری آنست گر این ترک بردوزی

ترک بردوزی ترک کنی قولہ

ندانم نوحۂ قمری بطرف جوئباران چیست	مگر او نیز ہمچون من غمے دارد شبا روزی

نوحہ گریہ باواز شبا روز الف بجاے واو عطف یعنے شب و روز غزل

اگرچہ ماہ رمضان ست بیاور جامے	زان مے خام کز و پختہ شود ہر خامے

مے معروف اینجا کنایہ از عشق است و محبت و مے را خام ازان گفتہ کہ شیرہ از انگور کشیدہ ہمچنان خام در خم اندازند روزے چند را وقش سازند و چون جوش گرفتہ کف برارد خماران را پختگی شمارد د چوب بید را سوختہ خاکسترش بران پاشند و منتظر آن باشند تا درد در تہ نشیند و صاف بالا آید و صاف را بالورہ گیرند و نگاہداشت آن و بو دلکش پذیرند و نامش مے خام نہند و اہل دول ادر جام نہند و در آب تقطیر دہند و این را باصطلاح خماران راوق نام نہند و درد اگرچہ بچکانند و صافش گردانند آن قوت و لطافتش نبود کہ در خام بود ماہ رمضان معروف از ینجا کنایہ از زہد و تقوی کہ بدان تصفیہ و تجلیہ حاصل شود معنی آنست کہ ازان محبتے کہ در کام ہر خامے کہ فرو رود از خامیش برہاند و از پختہ کارش گرداند اگرچہ ایام زہادتست زہد و تقوی بآخر رسیدہ و تصفیہ و تجلیہ کمال بگزیدہ ام و شایان آن نشدہ ام کہ بار امانت عشق کشم بیاور جامی تا خامی را پختہ گرداند و تلخکامی و رقتے از ما فرو نشاند و این طلب ازان اشتیاق است و خانۂ تلخکامی و مذاق چنانچہ بیمار از طبیب دارو می طلبد و بیمارش ہنوز خام است دارو پذیر نبود و علاجش جز این نیست و از روے تمنی باطنت حرفی میگویید و او را با او مقام سیر فی اللہ و باید دانست کہ در تکرار کلمہ خام صنعت پختہ کاریست و این را تکرار طبع گویند قولہ

روزہ ہر چند کہ مہمان عزیزست دلا	رفتنش موہبتے دان شدنش انعامے

روزہ کنایہ از زہد و پارسائی موہبت بخشش قولہ

مرغ زیرک بدر صومعہ اکنون نپرد	کہ نہادست بہر مجلس وعظے دامے

مرغ زیرک عاشق کامل خانقہ کنایہ از زہد قولہ

گو حریفے کہ شب و روز مے صاف کشد | بود آیا کہ کند یاد ز دُرد آشامے

حریف کنایۃ از عاشق آیا آرزو قولہ

حافظا گر ندہد داد دلت خسرو عہد | کام دشوار بدست آوری از خود کامے

خود کام خود پسند غزل

سینہ مالا مال درد است ایدریغا مرہمی | دل ز تنہائی بجان آمد خدارا ہمدمے

الف کہ درمیان مالا مال ست بمعنے اتصال است چون لبالب و دو شادوش و خنداخند گوناگون
و رنگارنگ بجان آمد بمعرض ہلاکت رسید قولہ

خیز تا خاطر بدان ترک سمرقندی دہیم | کز نسیمش بوی جوے حوریان آید ہمے

سمرقند نام شہر ترک سمرقندی معشوق جوے حوریان نام محلہ الیست از بخارا قولہ

چشم آسایش کہ دارد زین سپہر گرم رو | ساقیا جامے بیاور تا بیاسایم دمے

چشم امید کہ دارد کدام کس گرم رو تیز رو غزل

سلام اللہ ما کر اللیالی | احادیث المثانی و المثالی

سلام تحیت ما مادام لیالی جمع لیل مثانی سورتہاء قرآنی دراز و کوتاہ کذا فی المہذب
مثالی جمع مثل در قرآن معنی آنست کہ سلام و تحیت خدا ست مادام کہ مکرر شوند شبہا و مادام کہ سورتہا
قرآن و مثلہا آن را قوام ست بلیلہا یعنی مادام کہ تکرار گیرند شبہا و مادام کہ در گیرم سورۃ قرآن و مثلہا
او را یعنے مادام کہ تلاوۃ قرآن میکنم و چون خواجہ حافظ بود و تلاوت قرآن لازم او بود لاجرم بران نسبت نمود

قولہ علے داد الاراک و من علیہا | و دار فی اللوا فوق الرمالی

بران وادی کہ درخت پیلو است و بر انان کہ دران وادی اند و بران سرائے کہ در لوا است کہ فضای
است بر ریگ قولہ

دعائے کنم پے در پے

دعا گوے غریبان جہانم | و ادعوا بالتواتر و التوالی

دعا گوے غریبان و غریب ہمیشہ ام و دعا میکنم بسلامتی غریبان ہموارہ و ہمیشہ و محبوبش چون
غریب بود جملہ غریبان را در دعا شمول نمود و غرضش منحصر بود در دعاے خص الخاص از قبیل ذکر عام
و ارادہ خاص بطریق فصحاے ذوی الاختصاص قولہ

امَوتُ صَبَابَةً یَا لَیتَ شِعرِی ۔ مَتٰی نَطَقَ البَشِیرُ عَنِ الوِصَالِ

اموت بہمزہ استفہامیہ صبا مت خاموش یا لیت حرف تمنا متی ہرگاہ نطق گویائی بشیر بشارت دہندہ میمیرم من از روے صامت کہ عشق است احسب الحب ان المحب متکلم اے کاشکے دانستمے کہ کی گویائی خواہد شد بشارت دہندہ از وصال ودر بعضے نسخہ بشیر بہر بدقاصد دیدہ شدہ باید دانست کہ ندا ملک الموت مقرر است کہ ہر روز ندا می کند کما قال الشاعر ؎ لہ ملک ینادی کل یوم ؛ لدوا للموت وابنوا للخراب ؛ اما چون اقتضائے بشری شنیدہ نمیشود خلاف ایمان بخاطر خطور میکند پس از جہت در آوردن استفہام انکاری آرزو خاطر بر خلاف آن بیگمارد ودر بعضے نسخہ بجاے صامت صائت مسطور است یعنے آواز کنندہ و این خود مقرر در کتب مذکور ست کہ فرشتہ موت ہمیشہ لقاء مردم میجوید والرحیل الرحیل میگوید اما از کمال غفلت سرگشتہ ام وندائے ملک الموت نمی شنوم وچون آواز در گوش نمی افتد از روے تعجب استفہام کنند کہ مرگ آواز کنندہ است وآگاہی دہندہ کہ کسے بشیر بشارت دہد وآگاہ کند از وصال محبوب بحکم الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب یعنی موت رسانندہ طالب است بمطلوب کسے مژدہ این اشارت یابم واز دنیا رہیدہ بدوست بپیوندم قولہ

مُحِبُّکَ رَاحَتِی فِی کُلِّ حِینٍ ۔ وَذِکرُکَ مُونِسِی فِی کُلِّ حَالٍ

یعنے درین دنیا کہ سراسر پریشانی وآشفتہ حالی است حب تو راحت منست بے قیل وقال وذکر تو مونس من است در ہر حال قولہ

کجا یابم وصال چون تو شاہے ۔ من بدنام رند لا ابالی

لاابالی بیباک. قولہ

منال اے دل کہ در زنجیر زلفش ۔ ہمہ جمعیت است آشفتہ حالی

زنجیر زلف تعلقات دنیا وجذبہ عشق قولہ

ز خطت صد جمال دیگر افزود ۔ کہ عمرت باد صد سال جلالی

صد سال جلالی یعنے ازدیاد باعتبار آنکہ سال شمسی کہ جلالی گویند سیصد وشصت وپنج روز است یازدہ از سال قمری زیادہ میشود وسال قمری سیصد وپنجاہ وچہار روز وسال شمسی را جلالی گویند کہ سلطان جلال الدین رومی این تاریخ را بستہ بر دفق سال شمسی قولہ

بران نقاش قدرت آفرین باد — که گرد مه کشید از خط هلالی

مه کنایت از رخ هلالی خط گرد و مدور قوله

بهر منزل که رو آرد خدایا — نگهدارش بحفظ لایزالی

لایزالی همیشه قوله

تو می باید که باشی ورنه سهلست — زیان مایهٔ جانی و مالی

اشکال این بیت آنست که معشوق خود همیشه موجود است پس چه معنی دارد اینحرف که تو می باید که باشی جوابش آنکه مراد آنست که تو می باید که در دل من باشی و فراموش نشوی و تعشق که دل مرا باتست زائل نگردد قوله

خدا داند که حافظ را غرض چیست — وعلم الله حسبی من سوالی

دانستن خدا کفایت کننده نیست از سوال من وقتیکه ابراهیم را در آتش نمرود انداختند جبرئیل ع گفت هل لک حاجة اما الیک فلا گفت قل الله قال وهو حسبی عن سوالی علمه بحالی غزل

سحرگه رهروی در سرزمینی — همی گفت این معما با قرینی

رهروی مسافری قوله

که ای صوفی شراب آنگه شود صاف — که در شیشه بماند اربعینی

شراب محبت اربعین باید دانست که اربعین را خاصیتی است در استکمال چیزها که عدد دیگر را نیست چنانچه حق تعالی چون خواست که استحقاق استماع کلام بیواسطه دهد فرمود وواعدنا موسی ثلثین الآیة وقال ع ان خلق احدکم یجمع فی بطن امه اربعین یوما نطفة ثم یکون علقة مثل ذلک ثم یکون مضغة ومثل خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا ومن اخلص لله اربعین صباحا ظهرت له ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه قوله

اگر انگشت سلیمانی نباشد — چه خاصیت دهد نقش نگینی

اگر استعداد حصول معرفت نداری اربعین وخلوة وذکر و ورد نفعی نمی بخشد چنانچه فقیری نزد شیخ فریدالدین گنجشکر آمد شکایت فقر کرد شیخ کلوخی برداشت وهفت مرتبه سورهٔ الحمد بر دمید وزر گشت مراد ابدا آن شخص در خانه رفته بطور شیخ بر کلوخ الحمد بخواند هیچ نشد بخدمت شیخ آمده عرض کرد که یا شیخ این چیست از خوانده شما کلوخ زر گردید و از خوانده ما هیچ نه کلام الٰهی همانست شیخ فرمود

اے درویش الحمد ہمانست اما زبان فرمی باید کہ اول حصول استعداد نماید و آن عشق و محبت است قولہ

خدا ازان خرقہ بیزار ست صد بار	کہ صد بت باشدش در آستینے

صد بت مراد درینجا ہوا و حرص افرایت من اتخذ الٰھہ ھواہ و کل ما یشغلک عن اللہ فھو صنمک و آن بسیار اند آراستن ظاہر بسیاری نماز کثرۂ صوم حب سجادہ نشستن حب شہوت حب زن و فرزند حب مال حب نفس کہ النفس ہی الصنم الاکبر من رسالہ یحیی منیری قولہ

درونہا تیرہ شد باشد کہ از غیب	چراغے بر کند خلوت نشینے

بر کند روشن سازد قولہ

ثوابت باشد اے دارائے خرمن	اگر رحمے کنی بر خوشہ چینے

دارائے خرمن صاحب معرفت خوشہ چینے عاشق مفلس غزل

ساقیا سایہ ابر است و بہار و لب جوے	من نگویم چہ کن از اہل دلی خود تو بگوی
بوی یکرنگی ازین نقش نمی آید بر خیز	دلق آلودۂ خود را بمی ناب بشوے

ازین نقش کنایہ ازین زہد ریائی دلق آلودۂ خود را این زہد ریائی خود را قولہ

سفلہ طبع است جہان بر کرمش تکیہ مکن	اے جہاندیدہ ثبات قدم از سفلہ مجوے

سفلہ طبع کمینہ پرور و نیز آنکہ با یک کس نماند و یکجا قرار نپذیرد ؎ منہ بر جہان دل کہ بیگانہ ایست؛ چو مطرب کہ ہر روز در خانہ ایست؛ سفلہ اشارۃ بجہان قولہ

گوش بکشا کہ بلبل بفغان میگوید	خواجہ تقصیر مفرما گل توفیق ببوے

فغان آواز بلند قولہ

یک نصیحت کنمت بشنو و صد گنج ببر	از رہ عیش در آ و ائرہ عشق بپوے

دائرہ عشق بپوے در عشق در آے قولہ

روی جانان طلبی آئینہ را قابل ساز	ورنہ ہرگز گل نسرین ندمد ز آہن روئے

روے جانان طلبی خواہان مشاہدہ محبوب حقیقی ہستی آئینہ را قابل ساز دل را از وساوس ماسوی پاک ساز گل نسرین روے محبوب ندمد ز آہن روے از آئینہ تیرہ رو نماید قولہ

گفتی از حافظ ما بوے ریا مے آید	آفرین بر نفست باد کہ خوش بردی بوی

بره عشق بپوی
بره غیب بپوی

که خوش بردی بوے خوب معلوم کردی غزل

سلامے چو بوے خوش آشنائی	بآن مردم دیدہ روشنائی

مردم دیدہ روشنائی محبوب قوله

درود ے چو نور دل پارسایان	بدان شمع خلوتگہ پارسائی

خلوتگہ پارسائی محبوب قوله

نمے بینم از ہمدمان ہیچ برجا	دلم خون شد از غصہ ساقی کجائی

ہمدمان دوستان جانی قوله

زکوئے مغان رو بگردان کہ آنجا	فروشندہ مفتاح مشکلکشائی

کوے مغان آستانہ عارفان ونیز مقام عشق قوله

مے صوفی افگن کجامی فروشند	کہ درتابم از دست زہد ریائی

مے صوفی افگن عشق کہ فانی ساز عاشق ورتابم درتاب ہستم اے گرفتار غم واندوہ قوله

دل خستۂ من گرش ہمتے ہست	نخواہد ز سنگین دلان مومیائی

گرش ہمتے ہست دل من گرہمتے عالی دارد سنگین دلان درویشان مقلد مومیائی توجہے قوله

رفیقان چنان عہد صحبت شکستند	کہ گوئی نبودست خود آشنائی

رفیقان سلف یار مخالف نفس وشیطان احسن الطریق مخالفة النفس والشیطان غزل

سبت سلمے بصدغیہا فوادی	وروحی کل یوم لی ینادی

سبت بمعنے بند کردن من باب ضرب یضرب سلمیٰ نام معشوقہ صدغ زلف فواد دل ینادی آواز دادن معنے آنست کہ در قید آورد سلمے بدو زلف خود دل مرا وحال آنکہ روح من ہر روز مرا ندا میکند واز دیدن خوبان منع میکند وگوید کہ خوبا ز آمنگر وخود را لعشق شان سپر قوله

امن انکرتنی عن حب لیلی	تزاول روے او نیکو نوادی

ہمزہ ندائیہ قال علی الحسین انی واعظ ومودب تزاول یعنی توازاول نوادی کلمہ ترکی ندیدی یعنی آنکسے کہ انکار کردی تو مرا در عشق لیلی توازاول روے او نیکو ندیدی قوله

تو ہمچون من بوس دلبری دہ	غریق العشق فی بحر الوادی

سخن حافظ از اردو دکردہ شکستن... و داقا قوالے ... [illegible]

بوس بترکی تمام وکمال یعنی همچو من دل خود را بتمام وکمال دوست سپار اے فروشده عشق ددر دریاے دوستی آن یار یعنی اے کسیکه بدریاے دوستی رسیده پس خویش را ازان بعشق درکشیده باید که همچو من بتمام دل خودرا بدوست سپاری تاگوهر مقصود را بکف آری غرامت تاوان غزت یکدل درین راه از ایادی + غزت لفظ شیراز نسبت از صحرائیان غزت بمعنی غزوه ویکدلی در اصل یکدله بود واواز لفظ اولی وله از آخر حذف کردند وسکون در غزت ویلے اشباع آخر یکدی برلیے تجویز درستی وزن آوردند و در زبان شیراز حروف حذف میکنند چنانچه در گلستان پیر هفتاسله جنی مکنه ایادی جمع الید معنے آنست وپے جهة آنکه جان خویش را خواهی نخواهی بتو سپارم خواجه بطلاقه دجه وخواه بعبوسته ان روزلم غزا کردی تو یکدله باعشاق ودر قید آورد دل ایشان را علے الاطلاق وباندستی از تمردتمردان وشرایشان یعنی بادیگر احتیاج نیست که غالب آئی واستیلا نمائی که جان تابع درست وچون دل گرفتی تابع داشت جان دردنبال اوست چه جاے گفتگو است بواتت کلمهٔ ترکی تمام وغرته بنا الجث نشادی مغرور ساخته دل ملما اقبال شعرگوئی که موجب فساد وتباهی است ودر بعضے نسخه این بیت چنان دیده شده که غم ماتت بواخوردن بناچاره اعزنه هوی انجت نشادی یعنے غم ماترا خوردن لاچارست واگر غم مانخوری به بینی انچه ترانشاید دید قوله

ز غمت جامها مان دردکے بوت هیو پوشم قباے وصل شادی

یعنے از سبب غم تو باجامها دریده ام وکے باشد بپوشم قباے وصل وشادی را قوله

خدارا ابر من بیدل ببخشائے وا وصلني علے رغم الاعادی

برسان مارا بمطلوب برغم دشمنان که نفس وشیطان اند قوله

نگارا در غم سودائے زلفت توکلنا علے رب العبادی

اے محبوب من در غم خیال زلف تو که دام راهست وبواسطه او بمطلب نمیتوان رسید که عروة الوثقی است توکلنا علے رب العباد توکل کردیم ما بر پروردگار بندگان قوله

دل حافظ شد اندر چین زلفت بلیل مظلم والله هادی

یعنے دل حافظ در پیچش زلف که عبارت از جذبه عشق است وبسبب غموم وهموم شبے ست تاریک

درآمد خدا رہبر اوست کہ در شب تاریک بے ہدایت رہبری راہ یافتن محال خصوصا راہے کہ پیچ در پیچ بود و نیز از زلف دنیا کہ فی الحقیقت شبے است تاریک و روشنائی او عارضیست معنے اینست کہ باعتماد الطاف حق حافظ بحکم ایزدی در حوادث دنیا کہ راہے است بس تاریک خود را وا انداختہ در شب تاریک و حال آنکہ خدا رہبر اوست غزل

سحرم ہاتف میخانہ بدولت خواہی	گفت باز آے کہ دیرینہ این درگاہی
بر در میکدہ رندان قلندر باشند	کہ ستانند و دہند افسر شاہنشاہی

میکدہ عشق رندان قلندر کمال الدین عبدالرزاق گوید نجبا چہل اند و نقبا سیصد و ملامتیہ قومی اند کہ حال خود پوشیدہ دارند و نگذارند کہ مردم ایشان را بولایت شناسند و الیشان افضل طائفہ اند قولہ

خشت زیر سر و بر تارک ہفت اختر پای	دست قدرت نگر و منصب صاحب جاہی

تارک ہفت اختر عرش قولہ

سر ما و در میخانہ کہ طرف بامش	بفلک بر شدہ دیوار باین کوتاہی

بفلک بر شدہ بر فلک شدہ قولہ

قطع این مرحلہ بے پیروی خضر مکن	ظلمات ست بترس از خطر گمراہی

اینمرحلہ کنایہ از سلوک عشق بے پیروی خضر مکن بموجب من لاشیخ لہ فشیخہ ابلیس قولہ

تو در فقر ندانی زدن از دست مدہ	مسند خواجگی و مجلس توران شاہی

تو در فقر ندانی زدن طلب راہ فقر نمیدانی کردن چہ راہ فقر بس سخت و دشوار ست قولہ

حافظ خام طمع شرم ازین قصہ بدار	عملت چیست کہ فردوس دو جہان میخواہی

غزل

ساقی بیا کہ شد قدح لالہ پر زمے	طامات تا بچند خرافات تا بکے

قدح لالہ پر زمے ایام بہار رسید طامات سخن لایعنی خرافات اقوال بیہودہ قولہ

خوش ناز کانہ مے چمی اے شاخ نوبہار	کاشفتگی مبادت از آشوب باد دے

دے ماہ خزان قولہ

فردا شراب کوثر و حور از برای ماست	وامروز نیز ساقی مہ روی و جام مے

ساقی مہ روے مرشد قولہ

بشنو که مطربان چمن راست کرده اند — آہنگ چنگ و بربط و طنبور و نای و نے

آہنگ آواز قولہ

حافظ حدیث سحر فریب خوشت رسید — تا حد چین و شام و باقصای روم و رے

روم و رے نام شہرہا است غزل

سحر با باد میگفتم حدیث آرزومندی — خطاب آمد کہ واثق شو بالطاف خداوندی

واثق امیدوار قولہ

دعای صبح و شام تو کلید گنج مقصود است — بدین راہ و روش میرو کہ با دلدار پیوندی

بدین راہ و روش مضمون مصراع ماسبق قولہ

دل اندر زلف لیلی بند و کار عشق مجنون کن — کہ عاشق را زیان دارد مقالات خردمندی

مقالات گفتگو قولہ

ہمای چون تو عالیقدر حرص استخوان تا کے — دریغ آن سایہ دولت کہ بر نااہل افگندی

استخوان دنیا نااہل دنیا یعنے اے نفس کہ قابلیت تحصیل صفت فرشتگان داری در خیال کبر و غرور و غفلت ہمچو ابلیس لعین مباش اے نفس کہ وجود تو سکندر وقت است و قابلیت آن دارد کہ خلیفہ پروردگار باشد ہمچو سگ در جوال جیفہ دنیا مشو۔ قولہ

جہان پیر رعنا را ترحم در جبلت نیست — ز مہر او چہ میخواہی در و ہمت چہ می بندی

جبلت سرشت غزل

شد بہار و گذشت موسم دے — آگہی گر ز چرخ و گردش وے

ہی ہی افسوس زیر این قصر درین دنیا کاؤس و قیصر و جم و کے نام بادشاہان لاشئے ہیچ و من الماء کل شئی حے از آب است ہر چیز زندہ غزل

شہر یست پر ظریفان در ہر طرف نگارے — یاران صلائے عشقست گر میکنید کارے

صلا آوازے کہ برائے طعام کنند ظرفہ نادر نگار معشوق قولہ

جسمے کہ دیدہ باشد کز روح آفریدند — بر دامنش مبادا زین خاکدان غبارے

ایچنین جسمے کہ محض خلقۃ او از روح باشد کہ دیدہ باشد قولہ

می بغنیمت شتاب وقت خوش ست دریاب | سال دگر که دارد امید نوبهاری

غش بفتح آب تیره و بکسر خیانت کردن قوله

چون این گره کشایم وین راز وا نمایم | دردے وصعب دردے کارے وسخت کاری

صعب سخت غزل

صبا تو نکهت آن زلف مشکبو داری | بیادگار بمانی که بوے او داری

نکهت باد خوشبو. بمانی باشی قوله

نواے بلبلت اے گل کجا بگوش افتد | که گوش هوش بمرغان هرزه گو داری

نوا آواز بلبل عاشق گل محبوب بگوش افتد کے بشنوی مرغان هرزه گو عاشقان بوالهوس قوله

زمانه گر همه مشک ختن دهد برباد | فدائے تو که خط و خال مشکبو داری

ختن نام ولایتیست مشکخیز قوله

بسرکشی خود ای سرو جویبار مناز | که گربا و رسی از شرم سر فرو داری

با و رسی بمحبوب من رسی غزل

صبح است ژاله میچکد از ابر بهمنی | برگ صبوح ساز و بده جام یکمنی | بوزن

بهمن نام ماه برگ اسباب صبوح شراب خوردن قوله

خون پیاله خور که حلالست خون او | در کار یار کوش که کاریست کردنی

خون پیاله شراب قوله

گر صبحدم خمار ترا درد سر دهد | پیشانی خمار به پیمانه بشکنی

پیشانی خمار به پیمانه بشکنی رفع خمار به پیمانه کنی قوله

می ده که سر بگوش من آورد چنگ و گفت | خوش باش و پند بشنو ازین پیر منحنی

پیر منحنی پیر ضعیف دوتا تن قوله

ساقی بهوش باش که غم در کمین ماست | مطرب نگاهدار همین ره که میزنی

ره سرود غزل

طفیل هستی عشق اند آدمی و پری | ارادتے بنما تا سعادتے ببری

یعنے ہرچہ کہ در تحت کن آمدہ است ظہور آن بطفیل عشق است کما قال کنت کنزاً مخفیا فاحببت
ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف ارادتے بنما تا سعادتے ببری عشقے حاصل نما تا حصول
معرفت نمائی چہ ہر کس کہ بدرجۂ عرفان رسید بعشق رسید ے عشق موسے را بکوہ طور برد ؛ بہر
دید دوست سوے نور برد ؛ عشق عیسے را بگردون مے برد ؛ یافتہ ادریس جنت از صمد ؛ عشق احمد
را بود معراج دین ؛ تا مقام او بود حق الیقین ؛ کفر کافر را و دین دیندار را ؛ ذرۂ درد دل عطار را ؛
وقیل یا ایہا الذین امنوا اتقوا الله وابتغوا الیہ الوسیلة وجاهدوا فی سبیلہ لعلکم تفلحون
واز حضرت مصطفے ہم در تفسیر وبدا لهم من الله مالم یکونوا یحتسبون پرسیدند فرمود کہ ھی
اعمال حسبوها حسنات فوجدوا فی کفة السیات پس چارہ نیست کہ از صحبت ولی واصل
وصحبت مرشد کامل من مات ولم یعرف امام زمانہ فقد مات میتة الجاهلیة **قولہ**

چو مستعد نظر نیستی وصال مجوے		کہ جام جم نکند سود وقت بی بصری	

تا وقتیکہ دیدہ جان بین حاصل نکردۂ طالب وصال مباش کہ ہنگام نابینائی جام جم نفعے نمی بخشد
ے رو دیدہ بدست آر کہ ہر ذرۂ خاک ؛ جامے است جہان نمائے گرمے نگری ؛ ونیز از جام جم مرشد
مراد است یعنے بے حصول عشق مرشد ہم توجہ نمیکند ویا توجہ مرشد ہم نفعے نمے بخشد از ینجاست
ے شنیدم شد مریدے پیش پیرے ؛ کہ باشد در سلوکش دستگیرے ؛ بگفت ار پا نشد در عشق
برجاے ؛ برو عاشق شو آنگہ پیش ما آے ؛ کہ در عشق سریست بس عجیب و غریب **قولہ**

بکوش خواجہ واز عشق بی نصیب مباش		کہ بندہ را نخرد کس بعیب بے ہنری	

کہ مرید بے عشق را ہیچ مرشد خریداری نماید ے ما را نہ مرید ورد خوان مے باید ؛ نہ زاہد وحافظ
قرآن مے باید ؛ صاحب دردے سوختہ جان مے باید ؛ آتش زدۂ بخان ومان می باید ؛ از ینجاست
کہ در بحر المعانی است در مکتوب ثالث وثلثون کہ باللہ واللہ وتاللہ اگر حق تعالے ذرہ عشق را
بر خلایق فرستادی ہمہ بیگانگان آشنائی یافتندے ودر عالم یک بیگانہ نماندی وانبیا کہ آمدند
بشریعت آمدند ازینجہت ہمہ بیگانگان کہ در ادیان خود بود متنفر شدند فلما جاء هم ما عرفوا کفروا بہ
واللہ اگر انبیا بحقیقت ومحبت عشق خلایق را دعوۃ کنندہ آمدندی ہمہ بیگانگان آشنای او شدندے
ولیکن حضرت صمدیت خواست تا جہانے از حقیقت بعید ماند ازسبب اینمعنی عشق را بحقیقت نفرستاد

مرا درین ظلمات آنکه رہنمائی کرد
دعاے نیمشبی بود و گریۂ سحری

درین ظلمات راہ عشق وسلوک قوله

بیا و سلطنت از ما بخر بمایۂ حسن
درین معامله غافل مشو که حیف خوری

درین معامله اشارۃ بمضمون مصرعه ماسبق قوله

مے صبوح و شکر خواب صبحدم تا چند
بعذر نیمشبی کوش و نالۂ سحری

شکر خواب صبحدم خواب شیرین بامداد کنایه از غفلت

طریق عشق طریقی عجب خطرناکست
نعوذ بالله اگر رہ بمامنے نبری

مامنے جاے امن قوله

ز ہجر و وصل تو در حیرتم چه چاره کنم
نه در برابر چشمی نه غائب از نظری

نه در برابر چشمے باعتبار معائنه ظاہر نه غائب از نظرے باعتبار وطن و نگریستن قوله

ہزار جان گرامی بسوخت زین غیرت
که ہر صباح و مسا شمع مجلس دگری

صباح بامداد مسا شبانگاه قوله

ہر خبر که شنیدم درے بحیرت داشت
ازین سپس من و ساقی و وضع بیخبری

درے نوعے ازین سپس الحال وضع روش قوله

بیمن ہمت حافظ امید ہست که باز
ارے اسامی لیلاے لیلة القمری

یمن خجستگی ارے صیغه واحد متکلم فعل مضارع معلوم اسامی جمع اسم و اسم درینجا مشتق از وسم سنزو که بمعنے علامت بر اشیا بود لیلاے نام محبوب است مشهور معنے آنست که بخجستگی دعاے حافظ امید است که باز به بینم آثار و علامت محبوبه خویش را در راه در شب روشن از ماه یعنی باز بینم محبوب خویش تمام ہمے باشد این دل ریش را و نیز از اسامی تجلیات صفاتی که ہیچکس بدین گلشن جز از تجلیات گلے نچیند غزل

عمر بگذشت به بیحاصلی و بوالهوسی
اے پسر جام میم ده که به پیری برسی

پسر اشارت بمرشد باعتبار اصحاب الجنة جرد مرد قوله

چه شکرہاست درین شهر که قانع شده اند
شاہبازان طریقت بشکار مگسی

شکرلبهای درین شهر کنایه از دنیا شاهبازان عارفان قوله

تا چو مجمر نفسے دامن جانان گیرم دل بر آتش بنهادم ز پے خوش نفسی

مجمر عود سوز قوله

لمع البرق من الطور وآنست به فلعلی لک آت بشهاب قبس

درخشید برق طور و آنست گرفتم من بآن برق تا یافتم من آن برق را پس شاید که من آرنده باشم از بهر تو شهاب را یعنی ستاره آتش را که چیده باشد واین اقتباس است ازین کریمه که در سوره طٰهٰ واقع شده که هل اتاك حدیث موسی اذرای نارا فقال لاهله امکثوا انی آنست نارا لعلی آتیکم بشهاب قبس یعنی آمده است بتو خبر موسے چون دید آتش را در خبر است که چون موسے از شعیب عم رخصت شده بمصر روان شد شبے که هوائے سرد بود و مظلم بود و برق می درخشید و باران مے بارید ایشان راه گم کردند و نزدیک وادی ایمن رسیدند و صفورا دختر شعیب که حلیله او بود درد وضع حمل پدید آمد بآتش محتاج شد موسے هر چند سعی کرد از سنگ و آهن آتش نیافت ناگاه از دور آتشے دید پس گفت مر اهل را که درنگ کنید بهمین موضع بدرستے که من دیدم آتشے شاید که بیایم برائے شما آتش سر در چوب مالی گرفته و نیز این خطاب روح است بنفس مراد از موسی روح واز اهل نفس واز آتش تجلی واز طور مقام قرب قوله

کاروان رفت و تو در راه کمینگاه بخواب وه که بس بیخبر از غلغل بانگ جرسی

کاروان سلف و یاران و عزیزان کمینگاه دنیا قوله

بال بکشا و صفیر از شجر طوبی زن حیف باشد چو تو مرغیکه اسیر قفسی

بال بکشا جهدے وسعی نما صفیر از شجر طوبے زن طالب مقام علوی باش قوله

چند پوید بهوائے تو زهر سو حافظ یسر الله طریقا بک یا ملتمسی

خطاب بجناب معشوق حقیقی است که چند در جست وجوے تو حافظ بخست مزاج گرفتار آید و سراسیمه وار درین گرداب بهر خس و خارے تعلق نماید آسان گرداند خدا او راهے که بسوے تو رساند و درین وادیش نتواند آن مطلوب من وائے ملتمس جان و تن غزل

کتبت قصة شوقی ومدمعی باکی بیا که بے تو بجان آمدم ز غمناکی

مدمع جلے اشک مراد چشم باکی بمعنے گرینده از شوق واین یاء آخر باکے اصلی است چون قاضی
وزاکی ونیز اشباع بود که باکی در اصل باکی بود ضمه بر یاد شوار بود ساکن کردند پس از جهت رفع التقاء
ساکنین یار ابحذف آوردند باکِ شد پس یا از براے درستی وزن ورعایت قافیه آوردند معنے
آنست که نبشتم من قصه شوق را وحال آنکه چشم من گریان است بیا که ز جدائی تو بجان آمده ام الخ

قوله
بسا که گفته ام از شوق باد و دیده شوق ... ایا منازل سلمی واین سلماکی

منازل جمع منزل یعنی جاے فرود آمدن سلمی نام محبوبه الیست این بمعنی کجا منازل چون جمع
است باعتبار کل جمع مؤنث کاف مکسور که موضوع براے خطاب مؤنث است آورده ویاء اشباع
است اصل کلمه سلماک معنے آنست یعنی بسا گفته ام از شوق باگریه وزاری که اے منازل سلمی کجاست
سلماے شما تا از روے شفقت بجواب من روز سے قوله

عجیب واقعه وبس غریب حادثه ایست ... انا اضطربت قتیلا وقاتلی شاکی

معنے آنست که عجیب واقعه بما روبنهاده وغریب حادثه بما اتفاق افتاده که می طپم در حالے که
کشته شده ام وکشنده من هنوز شکایت دارد که توجه بمن نمی آرد از ینجاست ؎ دلم مجروح
تیغ غم رقیب از دست من نالان ؛ جفا پروانه مسکین غریو از آسیا خیزد قوله

صبا عبیر فشان گشت ساقیا برخیز ... فهات شمسة کرم مطیب الزاکی

هات بگیر و بیار شمسه خلاصه که بهندی ملائی وشمسه کرم شراب کرم انگور مطیب خوشبو کرده
شده ویاء زاکی اشباع است ونیز در اصل زاکی بوده ضمه بریا دشوار داشتند ساکن کردند پس از بهر اجتماع
ساکنین حذف کردند بعده یا براے درستی وزن آوردند معنے آنست که بهار در رسید وگلها را
بشگفانید باد صبا هر طرف خوشبوئیها انتشار گردانید اے ساقی برخیز و بیار شیره انگور که خوشبود
پاک است ومسمومان عشق را تریاک قوله

دع التکاسل فالغنم فقد جری مثل ... که زاد راهروان چستی است وچالاکی

بگذار سستی کاهلی را الغنم کن پس تحقیق جاریست مثل قوله

اثر نماند ز من بے شمائل خوبت ... اری مآثر محیای من محیاکی

معنے آنست که اثرے نماند در من بے دیدن خصائل حمیده تو یعنے بسبب فراق وجدائی تو ازمن

اثرے نماند و فراق مرا بتو نشاندا رہی می بینم علامات حیات خود را از روے تو اے سلمیٰ و نیز معنے آنست
کہ اثرے نماند از من یعنے شمائل حمیدہ و خصائل پسندیدہ تو یعنے صفات ناقصہ بشری از من فنا گرفت
و صفات کاملہ ربوبیت بحکم تخلقوا باخلاق اللہ در من جا گرفت ازی می بینم در خود علامات حیوۃ از مشاہدات
تجلیات این ہستی خود را فانی دانستم و بمشاہدہ لقاے تو بنشستم عیان می بینم کہ وجود من آثار تجلیات حق
بود و وجود من عکس وجود مطلق سزد قولہ

زوصف حسن تو حافظ چگونہ لاف زند	کہ چون صفات الٰہی ورائے ادراکی

ورائے ادراکی اے بیرون از ادراک غزل

کہ برو بنزد شاہان زمن گدا پیامے	کہ بکوے میفروشان دو ہزار جم بجامے

میفروشان عارفان کامل بضاعت قولہ

اگر این شراب خامست اگر آن حریف پختہ	بہزار بار بہتر ز ہزار پختہ خامے

خام اشارہ بسوے خام و شراب ناقطر قولہ

بگشاے تیر مژگان و بریز خون حافظ	کہ چنان کشندہ را نکند کس انتقامے

کشندہ کشتہ شدہ غزل

گذشتی بر من غمدیدہ از راہ جفاکاری	بلی تو عمری و بر عمر کے باشد وفاداری

سگ اشارہ برقیب تاتار ولایتیست مشک خیز منسوب بخوبرویان غزل

گفتند خلائق کہ توئی یوسف ثانی	چون نیک بدیدم بحقیقت بہ ازانی

یوسف پسر یعقوب علیہ السلام در حسن بے نظیر گویند حسن سہ حصہ یکے حصہ مر اولین و آخرین را
و دو حصہ تنہا مر یوسف را و قیل حسن نہ حصہ یک حصہ مر تمام عالم را و نہ حصہ مر یوسف را و وحی بر یوسف
در حالت کودکی بود چون یحیی و عیسیٰ و عمر او صد و بیست سال و برکنارہ رود نیل دفن کردند بعد از
چہار صد سال موسیٰ علیہ السلام در زمان خود نقل کردہ در شام نزدیک آباء او دفن نمود ۱۲ من عجائب القصص قولہ

در عشق توام شہرہ چو فرہاد و عجب نیست	اے خسرو خوبان کہ تو شیرین زمانی

شہرہ مشہور قولہ

گر سرو نماند از قد و رفتار تو برپاے	بخرام کہ از سرو گذشتی بروانی

نسخہ عمان

۵ این غزل در نسخ مطبوعہ نیست ۱۲

روانی رفتار قوله

گفتی که دهم کامت و جانت بستانم
ترسم ندهی کامم و جانم و بستانی

کام مقصود قوله

چشم تو خدنگ از سپر جان گذرانید
بیمار که دیدست بدین سخت کمانی

خدنگ تیر بیمار اشارة بچشم محبوب غزل

کشته ازآتش می عارض تو گلی واری
چون ننالم من دلسوخته بلبل واری

وار مانند چون غنچه وار و نیز بمعنی لایق چون شاهوار و گوشوار و نیز بمعنی مقدار چون جامه وار و نامه وار و نیز بمعنی زده چون سوگوار قلقل بضم هر دو قاف مروسک و ظریف و نیز آواز صراحی که وقت شراب در پیاله انداختن آید و نیز بکو بکو ۱۲ من ابراهیم شاهی تسلسل وار سلسله بند کابل شهر بیت غزل

لسلمی منذ حلت بالعراق
الاقی من نواها ما الاقی

هر آئینه سلمی که نام معشوقه است از وقتی که حلول نموده و نزول فرموده در عراق ملاقات میکنم از فراق او چیزیرا که ملاقات میکنم یعنی رنج بسیار مے بینم قوله

الا ای ساربان محمل فروکش
الی رکبانکم طال اشتیاقی

دانا و آگاه باش ای ساربان محمل دوست بسوی شما دراز شده اشتیاق من قوله

درونم خون شد از نادیدن دوست
الا تعساً لایام الفراق

دانا و آگاه باش هلاکی باد مر ایام فراق را قوله

خرد در زنده رود انداز و می نوش
بگلبانگ جوانان عراقی

زنده رود نام رودیست عراق نام شهر و نام سرود

عروس بس خوشی ای دختر رز
ولی گه گه سزاوار طلاقی

اشکال آنست که اگر شراب صوری مراد بود پس همیشه سزاوار طلاق است لفظ گاه گاه چگونه روا بود و اگر ذکر و فکر مراد باشد آن همیشه سزاوار نیست این لفظ چه نوع صورت بندد جواب آنست که باده خواران نیز در ماه صیام ترک شراب نمایند و در آخر شعبان بسیار میخورند و عیش و عشرت و سیر و گلگشت میکنند چنانچه خیام گوید گویند که ماه رمضان گشت پدید :: من بعد نگرد باده خواهم گردید

در آخر شعبان بخورم چندان مے ٭ کاندر رمضان مست بخسپم تا عید ٭ و ذکر و فکر در بعضے اوقات هنگام رفتن مستراح منع کرده اند و آنحالت از شمس تبریز قادر نفحات است که میگویند در خلا جانام خدا نباید گفت چکنم که شاه از اسپ فرو نمی آید اسپ بیچاره چکند یعنی ذکر حق بر دل استیلا یافته که هیچ حال ازو دور نمے شود و این سخن در اختیاره است قوله

بیا ساقی بده رطل گرانم | سقاک الله من کاس دهاقی

بنوشاند ترا حق تعالے از کاسه دمادم قوله

رعینا العیش فی مرعی حماکم | حماک الله فی عهد التلاقی

چریدیم ما عیش را یعنے حاصل کردیم در چراگاه حمای شما و حما چیزیست که اگر حمایت آن نکنند نیک باشد حمایت کند ترا خدا زمان ملاقات قوله

نهاک الشیب من وصل العذاری | سوی تقبیل خدود اعتناقی

منع کرد پیری از وصل دوشیزگان سوی بوسیدن رخساره و در کنار گرفتن قوله

دموعی بحر کم لا تحقروها | فکم بحر عمیق من سواقی

اشکهاے من دریاهاے شما است حقیر مپندارید او را بس بسا دریاهاے عمیق از جویها خورد است زیرا که سواقی جمع ساقیه بمعنے جوے خورد است غزل

لبش می بوسم و در میکشم مے | بآب زندگانی برده ام پے

پے قدم و سراغ قوله

نه رازش میتوانم گفت باکس | نه کس را میتوانم دید با وے

یعنے نه راز او باکسے که لایق استماع راز نیست میتوانم گفت و نه معشوق دیگر را با او میتوانم دید باینمعنی که تجلیات او را در معشوق دیگر مشاهده کنم و نیز از مصرع ثانی مراد آن باشد که یاری دیگر را منظور ندارم تا در عبادت او در یار او خلل وهم و درینصورت اشاره بکمال اخلاص است و دیگر آنست که در عبادت او دیگری را شریک نمیسازم و جز از و استقامت نمینمایم و برین تقدیر اشارت باشد بمضمون ایاک نعبد و ایاک نستعین و دیگر آنست که کس را در الوهیت او شریک نمیسازم تا باینمعنی بهره مند شوم که انی وجهت وجهی للذی فطر السموات والارض حنیفا و ما انا من المشرکین دیگر آنست،

مضمون وصف الوصال و اشعار ثلثه گویا حافظ الفاظ قرانی

که نمیتوانم که مشهود من کسے دیگر بود بلکه صرف همت دران میمنایم که جزوے در مشاهده من نباشد و دیگر این بیت در نعت حضرت است که پیغمبر دیگر برابر اوے نمیتوانم دید و یا آنکه در ابتداء جمال مطلق در صورت مقیدی نمودند و چون آن مشاهده بوجه احسن دست داد نظر از مقیدات برخاست یعنی از غایت التذاذ که در جمال او مے بینم کسے همچو او نمے بینم و محبت چهار اند اسمائی و صفاتی و افعالی و آثاری قوله

بزن بر چنگ چنگ اے ماه مطرب
رگش بخراش تا بخروشم ازوے

چنگ نام ساز و دست قوله

تو با سلطان گل خوش باش و می نوش
غنیمت دان خلاص بهمن ازدے

بهمن و دی نام ماه قوله

بخوید جان ازان قالب جدائی
که باشد خون جامش در رگ و پے

خون جام لب لعل جام عقیق و شراب قوله

زبانت درکش اے حافظ زمانے
حدیث بے زبان را بشنو از نے

نے نام ساز غزل

مخمور جام عشقم ساقی بده شرابے
پرکن قدح که بیمی مجلس ندارد آبے

آب رونق و تازگی قوله

شد قامتم چو حلقه تا بعد ازین رقیبت
زین در دگر نراند ما را بهیچ بابے

بهیچ بابے بهیچ درے و نیز بهیچ وجهے قوله

حافظ چه مے نهی تو دل بر وصال جانان
کے تشنه سیر گردد از لمعهٔ سرابے

لمعه روشنی سراب دهوکا غزل

منم وان زلف چون زنجیر یارے
پریشان حال و دیوانه وارے

بگزیده قبول کرد گرد باد بگوله غزل

مینوش گل افشان کن از دهر چه میجوئی
این گفت سحرگه گل بلبل تو چه میگوئی
تا غنچهٔ خندانت دولت بکه خواهد بود
اے شاخ گل رعنا از بهر که میروئی

غنچه خندان کنایه از دهن دولت مراد بوسه و کلام رعنا نام گلے زرد قوله

۱۵ این غزل در نسخهٔ موجوده نیست ۲

چون شمع نکوروئی بر رهگذر باد است　　طرف هنری بربند از طور نکوروئی

نکوروئی حسن و جمال بر رهگذر باد است محل اعتماد نیست طرفه نادر طرفه هنری یعنی حسن اخلاق و تیمار داری غربا بربند پیدا کن و حاصل نما قوله

شمشاد خرامان کن آهنگ گلستان را　　تا سرو بیاموزد از قد تو دلجوئی

آهنگ گلستان را برای قصد گلستان قوله

هر مرغ بدستانی در گلشن شاد آمد　　بلبل بنواسازی حافظ بدعاگوئی

دستانی سرود غزل

ما یئم و غم عشق جوانی و خیالی　　وز ماه رخت گشته تنم همچو هلالی

هلال ماه نو قرین همنشین و نزدیک دست دهد میسر آید ملال دلگیری عرصه بیان آنجا است آنجا ترا مجال قدرة نال نی که از درون خالی باشد و بمعنی قلم هم آید غزل

نو بهار است در آن کوش که خوشدل باشی　　که بسی گل بدمد تازه تو در گل باشی

نو بهار معروف در آن کوش در کار سعی نما قوله

چنگ در پرده همی میدهدت پند ولی　　وعظت آنگاه دهد سود که قابل باشی

وعظ نصیحت و پند قوله

در چمن هر ورقی دفتر حالی دگر است　　حیف باشد که ز حال همه غافل باشی

چمن باغ و گلزار هر ورق هر تنفسی دفتر بیان قوله

نقد عمرت ببرد غصهٔ دنیا بگزاف　　گر شب و روز درین قصهٔ باطل باشی

گزاف دروغ قوله

حافظا گر مدد از بخت بلندت باشد　　صید آن شاهد مطبوع شمائل باشی

نسیم صبح سعادت بآن نشان که تو دانی　　خبر بگوی فلان بر بآن زبان که تو دانی

بگو که جان عزیزم ز دست رفت خدا را　　ز لعل روح فزایت ببخش زانکه تو دانی

خدا را بواسطه خدا قوله

امید در کمر زر کشت چگونه ببندم　　دقیقه ایست نگارا در آن میان که تو دانی

سخن

این غزل در نسخ موجوده نیست

غزل

دقیقه سخن باریک قوله

یکیست ترکی وتازی درینمعامله حافظ | حدیث عشق بیان کن بهرزبان که تودانی

درین معامله عشق غزل

نوش کن جام شراب یکمنی | تابدان بیخ غم ازدل برکنی

بدان اشارت بجام شراب بیخ غم ازدل برکنی رفع غموم وهموم نمائی قوله

دل کشاده باش چون جام شراب | سرگرفته چند چون خم دنی

دل کشاده باش خندان وخورم باش سرگرفته سرفرو ومتفکر دنی متحیر قوله

خاک سان شو درقدم نه همچون ابر | جمله رنگ آمیزی وتردامنی

سان مانند قوله

چون زجام بیخودی رطلے کشی | کم زنی ازخویشتن لاف منی

رطل پیمانه بزرگ غزل

نورخدا نمایدت آئینه مجردی | ازدر ما درا اگر طالب عیش سرمدی

مجردی اول فرزندان بعده علائق وخوائق بعده ماسوا سے محبوب بعده ازخود فی التجرید شیخ شرف الدین یحیے منیری درمکتوبات فرموده تجرید آنست انچه امروز یابی ازان آزاد بیرون آئی وتفرید آنکه دربند فردا نباشی ونیز تجرید ازعلایق وخلایق وتفرید ازخود دردل غبارے نه وبرپشت بارے نه وباکس شمارے نه ودرسینه بازارے نه وباهیچ مخلوق کارے نه چون مرید این تجرید وتفرید حاصل کند جلوه گریش درعالم چنین بود که یاداؤد اذا رایت لی طالبا فکن له خادما وانیمعنی درجه بدرجه حاصل آید نه یکبارگی وازآلودگی خویش هزیمت نخورد ونظر برلطف وفضل او باید داشت که هزار عاصی را حبیب کند وخلیل وهزار موحد را مشرک ساختے بسا پیر مناجاتی که برمرکب فروماند بسا رند خراباتی که زین برشیر نر بندد ودرمحبوب العاشقین است تجرید مجرد بودن محب از محبوب خواهی درحسنات خواهی درسیات اگرچه روزه ونماز بود چون رضاے دوست دران نیست میدان که بت پرستی وزنار دابست وچون رضاے دوست بتخانه بود میدان که عین عبادت است چون سالک ازخود مجرد شد مرفوع القلم گشت خواه دربتخانه درآید خواه درصومعه خواه دستار پیچد خواه زنار بندد هرجاکه رود باو رود وهرچه بیند اورا بیند

ما رایت شیئا الا و رایت الله فیه روی او نماید لون الماء لون انائه بحکایت در آید سالک را هفتاد چند مقام قطع باید کرد تا در مقام تجرید قدم نهد واصلے را پرسیدند ما التجرید قال تجرید العارف فمن غیر المحبوب تبرا کردن از جملہ اشیا بدو پیوستن و شرط راه تجرید آنست که چنان از خود بیرون شود اگر خود را جوید نیابد عرفت ربی بربی درست آید از ینجاست که روزے رسول علیہ السلام در عالم تجرید بود که جبرئیل عرم آمد و حضرت را بر عادت قدیم ندید بایستاد گفت من جبرئیلم فرمود کیست جبرئیل گفت ملک مقرب رسول بین الحمد والرب فرمود که محمد کیست جبرئیل دامن درکشید و پس ایستاد چون از انحالت باز آمد قال لی مع الله وقت لا یسعنی فیه ملک مقرب ولا نبی مرسل وقتیکه سالک از عالم ناسوت بملکوت رود دو دشمنان انما اموالکم و اولادکم و از واجکم عدو لکم در ناسوت گذارد و قدم همت در ملکوت نهد چون بمنزل جبروت رسیده باشد کمال تجرید رو نماید و تفرید آنست چون از کثرت گذشته بوحدت رسد جمال احد بیند ازل و ابد محو بیند چون محو فی محو شده باشد نه آنجا کارے نه آنجا دستے نه یارے نه آنجا قیلے نه قالے نه آنجا میلے نه مالے بعضے گویند که توحید و تفرید یکے است اما در تفرید طلب برجاست و در توحید طلب مرتفع شد قوله

شعبده بازیے کنی هردم و نیست این روا	قال رسول ربنا ما انا قط من ددی

شعبده مکر و فریب و بازی که هند پکهنڈ گویند قط بمعنے هرگز ددی اشیا عبثے و بیکارے که در شمار در نیاید معنے آنست که هر ساعت فریب و بازی میکنی و مرا مغالطه میدهی و این روا نیست از قول و فعل خود مالیست که مرا به بازی و عبث نیافریده بلکه برائے کارے در ینجهان آورده اند و قول رسول عم بران شاهد می آرد که قال رسول عم ما انا قط من ددی یعنے نیستم هرگز از اشیاء عبث و بیکار که نیاید در شمار یعنے مرا برائے کارے آفریده اند نه برائے بازی و عبث آورده کما قال الله افحسبتم انما خلقناکم عبثا و انکم الینا لا ترجعون قوله

از چه بغمزه می کشی تیغ جفا بکشمکش	فکر نمیکنی مگر فی عمد ممددی

بکمین من

غمد بکسر غین معجمه شمشیر دان ممدوده صیغه واحد مؤنث اسم مفعول است من التمدید کشیدن ممدود در اصل ممدوده بود اگر باتباع قرآن باید پرداخت پس اینجا تا را از جهة درستی وزن در عایت قافیه انداخت و یا که در آخر مصرع است یا اشباع است معنی آنست که از چه سبب و بکدام جهة در غلاف کشی تیغ جفا را بکشمکش بگذارید که بر نیم کشته رحم آوردن زحمت افزودن است چنانچه بالا مذکور است

زخمے دگر بزن بعذابم چہ میکشی ؛ بر نیم کشتہ رحم بصد خون برابرست ؛ مگر فکر نمیکنی کہ در شان دنیاداران و مردم آزاران فرمودہ انہا علیہم موصدۃ فی عمد ممددۃ غزل

نیست در خیل بتان مثل تو شاہی عجبے	بر فلک نیست چو رخسار تو ماہے عجبے

خیل گروہ مہر گیا نام گیا ہے تیرہ تاریک غزل

وقت را غنیمت دان آنقدر کہ بتوانی کام بخشی دوران عمر در عوض دارد	حاصل از حیات ایجان یکدمست تا دانی جہد کن کہ از عشرت کام خویش بستانی

کام بخشی براد رسانیدن قولہ

پند عاشقان بشنو و ز طرب تبا باز آ	کاینہمہ نمی ارزد شغل عالم فانی

طرب کنایہ از عشق قولہ

پیش زاہد از رندی دم مزن کہ نتوان گفت	با طبیب نامحرم حال درد پنہانی

طبیب اشارۃ بزاہد قولہ

یوسف عزیزم رفت اے برادران رحمے	کز غمش عجب دیدم حال پیر کنعانی

یوسف عزیزم کنایہ از محبوب پیر کنعانی یعقوب ؑ قولہ

دل ز ناوک چشمت گوش داشتم لیکن	ابرو کماندارت میبرد بہ پیشانی

گوش داشتن منتظر شدن و نگہ کردن و دیدن و محافظت نمودن پیشانی بمعنی شوخی و بیحیائی

ے پیش او چو ان سر بنہادی باز پیشانی چہ سود قولہ

حم شکن نمیدانند اینقدر کہ صوفی را جمع کن باحسانی حافظ پریشان را	جنس خانگی باشد ہمچو لعل رمانی اے شکنج گیسویت مجمع پریشانی

شکنج چین غزل

ہوا خواہ توام جانان و میدانم کہ میدانی	کہ ہم نادیدہ می بینی و ہم ننوشتہ میخوانی

ہوا خواہ دوستدار قولہ

گشاد کار مشتاقان دران ابروی دلبندست	خدا را یک نفس با ما گرہ بگشا ز پیشانی

گشاد کشایش قولہ

دریغا عیش شبگیری کہ در خواب سحر بگذشت	بدان قدر وصال ای دل دران روزیکہ درمانی

جان و دل تو حافظا از بہر دوام از وصف
است عشق تو محمل دم مزن از بجوی

در بیغا الف زائد چون در دا وران روزیکه در معانی مراد روز محشر قوله

ملول از همرهان بودن طریق کاردانی نیست || بکش دشواری منزل بیاد عهد آسانی

ملول ستوه قوله

خیال چنبر زلفش فریبت مید هد حافظ || نگر تا حلقهٔ اقبال ناممکن نجنبانی

چنبر حلقه غزل

هزار جهد بکردم که یار من باشی || قرار بخش دل بیقرار من باشی

جهد سعی بخش بخشنده قوله

چراغ دیدهٔ شب زنده دار من گردی || انیس خاطر امیدوار من باشی

وار دارنده قوله

دران چمن که بتان دست عاشقان گیرند || گرت ز دست برآید نگار من باشی

دران چمن دران محل گرت ز دست برآید اگر از دست تو برآید قوله

ازان عقیق که خونین دلم ز عشوهٔ او || اگر کنم گله او راز دار من باشی

ازان عقیق کنایه از لب معشوق عشوه فریب رازدار من باشی اظهار نکنی و مرا رسوای عالم نسازی قوله

شود غزالهٔ خورشید صید لاغر من || گر آهوئے چو تو یکدم شکار من باشی

آهوئے چو تو چون تو آهوئے قوله

شبے بکلبهٔ احزان عاشقان آئی || دمے انیس دل سوگوار من باشی

سوگوار ماتم زده قوله

سه بوسه کز دو لبت کردهٔ وظیفهٔ من || اگر ادا نکنی قرضدار من باشی

بوسه مراد حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری و معنوی و خواص را حظے است که از فحوائے کلام میسر یابند و لب مراد لطف ؎ لب که شیرین جوئے شد لطف خداست ؛ باغ جان را زاب او نشو و نماست ؛ و کلامے که مدار حیات صوری و معنویست دو قسم است قسمے بواسطه وحی منزل و آن مخصوص با نبیا و قسمے بے واسطه و آن مخصوص با ولیا معنے آنست که از جوئے لطف خود که کلام صوری و معنوی بود و بوسه که کنایت از استعداد قبول کیفیت آن کلام نزد

وظیفه کردهٔ واستقامتم بران آوردهٔ اگر ادا نکنی بحکم وفی العدة دین قرضدار من باشی و بحکم الکریم اذا وعد وفا زیر بار من باشی یعنی چون مرا از عوام واستعداد قبول کیفیت آن کلام منزو بخشندهٔ که از کلام صوری ولفظی که عبارت است از قرآن مجید واز کلام معنوی ولقابے که عبارت از کلام قدسی است حظے وافرے یابم و بخوشوقتی میگرایم واین هردو استعداد مرا وظیفه کرده اند ومدار من بران آورده که اگر ادا نکنی قرضدار باشی و بحکم زیر بار من باشی بوسه کنایة از جذبه که موجب تجلیات می باشد و تجلیات چهار قسم است صوری که درهمه موجودات بود وختم آن برصورت صاحب تجلی میباشد و تجلیات نوری و تجلیات ذوقی وآن در علوم واذواق معارف میباشد و تجلیات ذاتی اختصاصی برقی میباشد و در شرح لمعات تجلیات نوری را در تجلیات صوری داخل ساخته وسه تجلی قرار داده پس بر تقدیر اول هرگاه تجلیات ذاتی جزگاه گاه نمیشود و نظر بتجلیات ثلثه باقیه که حصول آنها اکثر اوقات مرجو نما بوست وآن را وظیفه میتوان گفت میفرماید که آن تجلی وظیفه من نمودهٔ ومقرر کردهٔ من امیدواران می باشم وانتظار آن میکشم بمنزله قرض ادا باید کرد واگر تجلی ذاتی برقی نیز اکثر اوقات حاصل خواجه بوده باشد پس سه بوسه بر تقدیر ثانی راست می آید واین بیت خواجه ؎ گفته بودی که شوم مست دو بوست بدهم وعده از حد بشد وما نه دو دیدیم نه یک ؛ وآن اعتبار آنست که هنوز تجلی برقی ذاتی اختصاص نیافته ومیتواند که خطاب درین بیت بمرشد باشد یعنی گفته بودی که هرگاه مست شوم واز خود روم یعنی بفنا فی الله رسم ترا بوسه دهم یعنی براسرار ظاهری وباطنی واقف گردانم وعده از حد بشد یعنی این وعده مجرد حصول تمنی یعنی مذکوره وآن وعده ازان حد درگذشت وچندے برآن بگذشت وما بموجب آن وعده بهره ور نه شدیم ونه بکشف هردو اسرار مشرف گشتیم ونه بکشف یکے ازان هردو شاید که مراد تجلی ذاتی وغیر ذاتی باشد چنانچه تجلی گاه چار قسم گویند وگاه سه قسم وگاه دو قسم چنانچه در شرح گلشن راز ست و شیخ عبدالواحد بلگرامی گوید بوسه که بطلب عاشق متعلق است یکبوسه اشارت بطلب عاشق یک مرتبه فنا فی الذات وشهوت وحظ دکونین وهمچنین دو بوسه وسه بوسه یا بیشتر میباشد دبر مراتب فناء عشاق از حظوظ ولذات دارین ودو بوسه که بعنایت معشوق است اشارت است از فناء معشوق عاشق را فاما بوسه که بطلب معشوق متعلق است آنرا اشارتیست نازک که بردے کاغذ نتوان نوشت ؎ یارے که نداد بوسه از ناز ؛ او بوسه بجست من ندادم ؛ وگاه از طلب بوسه اشارت کنند

برطلب عاشق فناء وجود را بافناء معشوق وجود عاشق را واین دو بیت را که ٥ از بهر بوسهٔ ز لبش جان نمیدهم ❊ اینم نمی ستاند وآنم نمیدهد ❊ ٥ گفته بودی که شوم مست و دو بوست بدهم ❊ وعده از حد بشد و مانه دو دیدیم نه یک ❊ محمول برهمین معنی کنند مخفی نماند که جزئیات فنا غیر محصور اند اما بطریق کلیه منحصر در سه قسمست فناے ذات وفناے صفات وفناے افعال پس سه بوسه عبارتست از فنای ذات سالک در ذات حق وفناے صفات او در صفات حق وفناے افعال او در افعال حق بنهجے که ذات وصفات وافعال سالک عین ذات وصفات وافعال حق گردد و دوئی از ایشان برخیزد و یگانگی رو وہد ٥ کے بود ما ز ما جدا مانده ❊ من وتو رفته وخدا مانده ❊ غزل

یا مبسما یحاکی درجا من اللآلی		یارب چه درخور آمد گردت خط هلالی	

المبسام را اهل لغة داخل کتب نساخته جوالبش دو نوعست مبسم در اصل متبسم بود بضرورت شعر خواجه تا را حذف کرده ونیز از بعضے فضلا بسمع رسیده که البسام وابتسام بیک معنی است درج دهن یارب در مقام تعجب استعمال کرده اند گردت اسے گرد رخت. معنے انست که اے سپید کننده دندان وای ظاهر سازنده لآلی از درج دهان بر حال تباه وروے سیاه من یعنی اے تبسم کننده بر حال پریشان وصورت پژمان وه وه چه درخور لایق افتاده است گرد رخت خط هلالی مزین رخ است وهم مزین ازان روح باید دانست که منادی له اے ما لاجله النداء مصراع ثانی است که در خاطرش همچو نقش مانیست ومنادی له آن باشد که اول منادی بر خاطر تراشد بر کسے که درخور آن بود وا وراندا کنند ومنادی له گاه مظهر باشد وگاه مضمر نصمر جای آرند که فحواے کلام بران دلالت کند ومشعر ان بود چنانچه درین اسم الله المحمود فی کل فعاله تقدیر چنان باشد افعل بنا مانحن نحمدک به یعنی بکن با ما چیزے که حمد سراے از ما درون شان باشد باعتماد علم سامع بران داشته وتخم این نهال بخاطر کاشته چنانچه یا الله یا الله بر زبان مے آرند ومیدانند که انچه بخاطر است خدا میداند ومظهر در بعضے مقامات ظاهر الدلالة است بر آنکه مقصود زاینده است همین است وچپ وراست خسران مبین است کما قال الله یا ایها الذین آمنوا اصبروا وقوله یوسف اعرض عن هذا ودر بعضے محلیات محتاج شود بتوضیح چنانچه همین شعر خواجه که تمثیل این قسم سزد صبر ما کنی مبین بکند که ما لاجله النداء مصرع ثانی ست ظاهر نگردد ومعانی درست نشود حضرت خواجه این معنی را بخاطر آورده خواست که محبوب خود را از همین آگاه سازد پس اورا باین روش ندا نمود یعنے حال پریشان من که موجب تبسم تست همین خط موے تست

کہ زینت بخش روے تست چنانچہ خود فرمودہ ؎ باغبان ہمچو نسیم ز در باغ مران ؛ کاب گلزار تو از اشک چو گلنار منست ؛ و نیز خط ہلالی ہمان خط عذار بود معنی چنان شود کہ اے تبسم کنندہ بحال و روے سیاہ من از دیدن حال من بگذر و در دیدن جمال خویش نگر کہ چہ زینتے دارد رخ ہلال تو و برین تقدیر سفر کہ او را چنین دوا شود و ہمہ منادی لہ در مصرع ثانی بود نزد نحویان مالا اجلہ النداء اقبال ست کہ شامل حال جمیع مقاصد و آمال است چون اقبال بدست آید ماہی مراد بشست آید و معنی حقیقی آنست جمال کنایہ از عشق و در جام اللآلی مشاہدہ تجلیات و ہلال شریعۃ و خط ہلال تقلید شرائع سنز یعنی مشاہدات تجلیات چہ در خور آمد با کمال اتباع شریعت غرا قولہ دل رفت و دیدہ خون شد الخ معنے این بیت آنست کہ در عشق و محبت دل رفت و دیدہ خون شد و تن خست و جان از تن برون شد و در عشق اعجوبہا است کہ پے در پے مے آیند و عاشق را در تعجب مے ربایند و در نسخہ معجزات است اے در عجز آرندہ دیگران اظہار این بیت ماتقدم قولہ

دل خون شدم ز دستش و ز یاد چشم مستش
اوذیت بالرزایا مالاہوی وبالی

رزیہ مصیبت ہوی کام و آرزو مراد عشق وبال گناہ و یاء وبالی اشباع ست ۔ معنے آنست کہ دلم خون شد از دست تو و از ناز چشم مست تو آزردہ شدہ ام بمصیبت ماہست گناہ مر عشق و ہوا را یعنی عشق و ہوا دلالہ بود بالنوا چون طالب بمطلوب رسید دلالہ خویش را یکسو کشید محب خواہ آزار ببیند خواہ گلہا مراد چینید عشق و ہوا را گناہ نیست اے برادر تصدیق ما نست قلاش مجرد از ہر دو عالم و لوند و نے ننگ و نام لاابالی باک ندارم من و بمعنے بیباک قولہ

العین ماتنامت شوقا باہل نجد
والقلب ذات وجد فی دابۃ الغزالی

تنامت تا زائدہ کما قال اللہ ولات حین مناص پس تنامت در اصل نامت بودہ تا از جہت درستی وزن آوردہ نجد کوہے است مشہور کہ قوم لیلے را بود در انجا مقام مجنون او از عشق او انجا بے آرام و الحال مقام ہر محبوبے را بنجد تعبیر کنند غزال آہو برہ و نام مرد از عرب کہ قبیلہ بنی غزال اند برو منسوب و اینجا ہمین معنی است معنی آنست کہ چشم خواب نکرد از شوق ملاقات دابہ بنی غزال کہ عبارت است از معشوق و معنی حقیقی آنست کہ اے شہسوار و اے مرشد ابرار در وقت معہود برب المعبود از ین غریب مہجور معروض دار کہ فلان را در شوق مشاہدات چشم ست بیخواب و دل در

وجد واضطراب لقاے خویش کرامت فرما واز کشاکش تجلیات برہا بلطف لایزالی لطف حق قوله

طار العقول طراً من نظرة الغزالی		للہ در رمل کان الحبیب فیہا

در بمعنے نیکوئی رمل ریگ بیابان طراً ہمہ نظر نگریستن غزال محبوب۔ معنے آنست کہ مر خدا یرا است خوبی ونیکوئی ریگے کہ دوست من دران ساکن است وصحرا ے کہ یار من دران ساکن اند برید خفل از ہمہ نگریستن محبوب اے در جلوہ جمال مبہوت گشتم ودر تماشاے جمال باکمال او بیہوش شدم چنانچہ داب سالکان است کہ در حال مشاہدہ تجلیات بیخود شوند واز خود فانی گردند واز جمال باکمال او بہرہ بگیرند

قم فاسقنی رحیقا رشفا من الزلالی برخیز پس بنوشان مرا شراب۔

قصاید ہذہ القصیدة الحاقی

ثنا ے نعت پیغمبر کنم از جان ودل انشا		پس از حمد خداوندی کہ بیمثلست وبی ہمتا

محمد وما محمد الا رسول احمد مبشر برسول یاتی من بعدی اسمہ احمد بشیر بشیر انذیرا سراج سراجا منیرا دودہ خاندان اساس بنیاد بنا عمارت نخستین نقطہ فطرت پیدائش اول ما خلق اللہ نوری شب اسری سبحان الذی اسری فیروزہ گون طارم آسمان کروبیان فرشتگان مقرب روحانیان ملائکہ پران برندہ تر پران پرندہ غران غرندہ آواز یارا قدرت رفرف تخت مقام قرب اونی فکان قاب قوسین اوادنے احصا شمردن عانی نام نقاش وہاب بخشندہ غنی منزہ طاق یکتا طاقم یکتایم صورت ظاہر معنی باطن سر پوشیدہ جہرا آشکارا۔ قصیدہ

چمن زلطف ہوا نکتہ بر جنان گیرد افق زرنگ شفق رنگ گلستان گیرد		سپیدہ دم چو صبا بوے دوستان گیرد ہوا ز نکہت گل در چمن تتق بندد

تتق خیمہ وپردہ قوله

کہ پیر صومعہ راہ در مغان گیرد		نواے چنگ بدانسان زند صلاے صبوح

نوا آواز قوله

بہ تیغ صبح وعمود افق جہان گیرد		شہ سپہر چو زرین سپر کشد بر دوش

شہ سپہر آفتاب ونیز اضافہ بیانیہ زرین سپر آفتاب تیغ صبح روشنی صبح وسرخی صبح عمود ستون

۵ این قصیدہ در نسخ موجودہ نیست ۱۲

وچوب خیمه افق کناره قوله

بپر خم زاغ سیه شاهباز زرین بال
درین مقرنس زنگاری آشیان گیرد

زاغ سیه شب شاهباز زرین بال آفتاب مقرنس بناء مدور که برو نردبان بندند و مقرنس زنگار کنایه از آسمان قوله

چو شهسوار فلک بنگرد بجام صبوح
که چون شعشعه جو مهر خاوران گیرد

شعشعه روشنائی محیط نام دریا و هر دریا در گیرنده خوشاب روشن و تازه ضمیران سپرغم قوله

چرا ابنهد غم و حسرت سپهر دائره شکل
مرا چو نقطه پرکار در میان گیرد

سپهر دائره گرد آسمان که مانند دائره گردنده هست پرکار قلم آهنین که بدان دائره کشند قوله

چه پرتو یست که نور چراغ صبح دهد
چه شعله که در شمع آسمان گیرد

پرتو روشنی شمع آسمان ماه و آفتاب قوله

ضمیر دل نگشایم بکس مرا آن به
که روزگار غیورست و ناگهان گیرد

ضمیر اندرون دل غیور منسکین قوله

چو شمع هر که بافشای راز شد مشغول
بلبش زمانه چو مقراض در میان گیرد

افشا ظاهر کردن قوله

کجاست ساقی مه روی من که از سر مهر
چو نیم مست خودش ساغر گران گیرد

نیم مست مخمور قوله

نوای نغمه نی را چو بر کشد مطرب
گهی عراق زند گاه اصفهان گیرد

نوا سرود اصفهان نام شهرے مبارک از ولایت فارس ہوائے لطیف دارد و اہل او زیرک باشند در صناعتہائے و آنرا در قدیم یہودیہ خواندندے و گویند ہر قحطے کہ در عالم باشد ابتدائے آن از ولایت اسپہان بود و نیز گویند ہر کہ دران چہل روز مقام کند بخیل شود و خروج دجال ہم از انجا بود و آنرا اسپہان و سپاہان نیز گویند و نیز نام نوائے قوله

فرشته بحقیقت سروش عالم غیب
که روضه کرمش غنچه بر جنان گیرد

روضه باغ جنان بهشت قوله

سکندری که مقیم حریم او چون خضر
ز فیض خاکدرش عمر جاودان گیرد

حریم خانه قوله

گہے کہ بر فلک سروری عروج کند | نخست پایۂ خود فرق فرقدان گیرد

عروج بالا برآمدن قوله

باوج ماہ رسد موج خون چو تیغ کشد | بہ تیر چرخ برد حملہ چون کمان گیرد

تیر چرخ عطارد و نیز کمان چرخ و نیز تیر کہ بکمال چرخش اندازند و نیز تیرے مانند تیر ہوائی کہ از آہن سازند و درون آن پُر از باروت کردہ آتش زنند و سر دہند بر ہر کہ خورد ہلاک گردد قوله

عروس خاوری از شرع رای انور شاہ | بجاے خود بود ار راہ قیروان گیرد

عروس خاوری آفتاب قیروان نام شہرے بمغرب و نیز ہم مشرق و ہم مغرب را گویند قوله

ایا عظیم وقارے کہ ہر کہ بندۂ تست | ز رفع قدر کمر بند تو امان گیرد

وقار عزیز و بزرگ کمر بند خادم امان گیرد پناہ طلبد قوله

رسد ز چرخ عطارد ہزار تہنیت | چو فکرتت صفت امر کن فکان گیرد

کن فکان مخلوقات قوله

مدام در پے طفلست در وجود عدوت | سماک رامح ازان روز و شب عنان گیرد

سماک رامح نام ستارہ قوله

فلک چو جلوہ کنان بنگرد سمند ترا | کمینہ پایگہش اوج کہکشان گیرد

سمند اسپ اوج بلندی ہوا کہکشان شکلے کہ بشب در آسمان پدید آید قوله

ملامنتے چو کشیدی سعادتے دہدت | کہ مشتری نسق کار خود ازان گیرد

مشتری خریدار و نام ستارہ نسق روشن قوله

دران مقام کہ سیل حوادث از چپ و راست | چنان رسد کہ امان از میان کران گیرد

کران کنارہ قوله

شکر کمال حلاوت پس از ریاضت یافت | نخست در شکن تنگ ازان گران گیرد

شکن بکسر خم ہر چیز و چین جامہ و جز آن و شکنندہ و لحن و سرود بنرمی و بیچ کہ در زلف شاہدان افتد تنگ ضد فراخ و شکم بند اسپ و شتر سوختہ و ستور و نیز درہ کوہ و سخت قریب و خروار شکر و بار ستور و خروار مثل آن و ایضاً بمعنے بسیار آید و بدین معنی تنگ تنگ مکرر مستعمل است و تنگا تنگ بمعنی سخت نزدیک بود

ونیز نام مقامے است از ترکستان زمین کہ ترکان تنگی منسوب اند بدان مقام **قوله**

چہ غم بود بہمہ حال کوہ ثابت را　　کہ حملہ ہائے چنان قلزم جہان گیرد

قلزم دریا و چاہ بسیار آب پارسیان قرزم گویند ۱۲ من ابراہیمشاہی **قصیدہ**

سپیدہ دم کہ شدم محرم سرائے سرور　　شنیدم آیت تولوا الی اللہ از لب حور

خدیو بفتح والضم خداوند و پادشاہ وزیر خدایگان بادشاہ **سخن سنج** شاعر **زاد** فرزند و توشہ و اصل **رفیع قدر** بلند مرتبہ **شمائل** خصلتہا **جمیل** نیک **نور انا اللہ** تجلی آلہی گناہ **دیجور** تاریک **نہیق حمار** آواز خر **سماع** شنیدن نغمہ **داؤدی** آواز سرود **داؤد** نام پیغمبر کہ الحان خوش داشت و صاحب زبور بود **ادیب** ادب دہندہ **سفرجل** نام میوہ **مقصور** کوتاہ **پگاہ** وقت **سفینہ** بیاض **منشور** پراگندہ **راعی** شبان و رسول ع **داعی** دعوت کنندہ مراد رسول علیہ السلام **فغفور** بادشاہ چین ہر کہ باشد ونیز بادشاہے ازان اشکان کہ فرزندان یافث بن نوح ع بود بعد سکندر بادشاہ شد از دجلہ تا ری ولایت داشت ملوک دیگر او را خدمت بکردند شصت دو سال ملک راند و ملک دیگر کہ در ایام او بودند ایشان را ملوک طوائف خواندندی من ابراہیمشاہی ۱۲ **قصیدہ**

اے ملک ازل تا ابد ملک تو مطلق　　وے ہر دو جہان یافتہ از وصف تو رونق

کرہ بچہ اسپ **کسوت** لباس **عقعق** نام جانورے **غلغل** آواز شور **لحن** آواز سرود **قاقم** جنسے از پوستینہائے نفیس کہ قیمتی بود کسوت ملوک ۱۲ من ابراہیم شاہی **سنجاب** جنسے از پوستین پوشش ملوک **خز** جامہ ابریشمی **مخندر** بالضم نام ولایتے ونیز پوستینے کسوت ملوک و بیشتر از حدود ظلمات آرند ۱۲ من ابراہیم شاہی **کمر** انچہ بر میان بندند ونیز میانہ کوہ مثل کمر کوہ و بدینمعنی بغیر ذکر کوہ نیز آید ۱۲ من ابراہیم شاہی **قوله**

آب از نظر ہیبت تو شد دل تو گوہر　　زان آب بر آمد بہوا دود مطبق

لما اراد اللہ ان یخلق ہذا العالم خلق جوہرا فنظر الیہ بنظر الہیبۃ فذاب نصفین من ہیبۃ الرحمن نصفہ نار ونصفہ ماء فاجری الماء علی النار فصعد منہ دخان فخلق من ذلک الدخان السموات وخلق من زبدۃ الارض وخلق السماء کان دخانا **بیذق** پیادہ شطرنج **لمن الملک** اشارت بکریمہ لمن الملک الیوم للہ الواحد القہار **قصیدہ**

مرا دلیست پریشان ز دست غم پامال — چنانکه هیچکسم نیست واقف احوال

مویه گریه وزاری نال نے کہ از درون خالی باشد و بمعنی قلم ہم آید غزال آہو بره در لیسمان فروش مخلب چنگل ریبال شیر منال رخت نطق گویائی بحر دریا نوال بخشش عدیم مثال بیمانند سراچه خیمه قرب مرتبه فروغ روشنائی پگاه وقت رزم جنگ روئین نام مبارز ایرانی که پدر او پشنگ نام داشت و داماد طوس بود و نیز نام پسر افراسیاب و روئین تن اسفندیار را نیز گویند که در شاهنامه آورده که او روئین تن بود فاما مورخان دیگر گفته که برو تعویذ زرتشت بود بناءً علیه زخم تیغ و امثال آن برو کار نمیکرد آخر الامر هم در حیات پدرش رستم او را به تیر دوشاخه در دو دیده زده کشته و آنرا اسفندیار و سفندار نیز گویند قدید گوشت خشک و جامه کهنه و بضم قاف و فتح دال آبیست در حجاز و چیننده میوه و جور کننده ندیم همنشین و پشیمانی کشنده شل کرم و کریم زلال شیرین مقبل و فرح و شادی و بشیر و بلال اسمهای غلامان قصیده

جوزا سحر نهاد حمائل برابرم — یعنی غلام شاهم و سوگند میخورم

جوزا نام زنے و گوسفند سیاه و سفید میان و برجی است از بروج آسمانی و صورتیست از صور جنوبی بصورت مردم قائم بدو کرسی منطقه بسته و شمشیرے بپیش انداخته در ینجا بهمین معنی است و حمائل عبارت ازان شمشیریست و جوزا مشهور حمائل ندارد قوله

ساقی بیا که از مدد بخت کارساز — کامے که خواستم ز خدا شد میسرم

کام مقصد قوله

شکر خدا که باز درین اوج بارگاه — طاؤس عرش میشنود صیت شهپرم

مملوک بنده اینجناب آستانه قوله

من جرعه نوش بزم تو بودم هزار سال — کے ترک آبخور کند این طبع خوگرم

بزم مجلس شراب آبخوره معروف در رنگ وزرق و نصیب و قسمت دگهات قوله

گر باورت نمیشود از بنده این حدیث — از گفته کمال دلیلے بیاورم

باور اعتبار کمال نام شاعر قوله

گر بر کنم دل از تو و بردارم از تو مهر — آن مهر بر که افگنم آن دل کجا برم

۵ این قصیده در نسخ مطبوعه نیست ۱۲

این بیت کمال است قوله

منصور بن محمد غازیست حرز من　　وز این خجسته نام بر اعدا مظفرم

خجسته مبارک مظفر فتحمند قوله

شاہین صفت چو طعمه چشیدم ز دست شاه　　کے باشد التفات بصید کبوترم

شاہین نام طائر شکاری قوله

بال و پری ندارم و این طرفه ترکه نیست　　غیر از ہوای منزل سیمرغ در سرم

سیمرغ معروف قوله

شعرم بیمن مدح تو صد ملک دل گشاد　　گوئی که تیغ تست زبان سخنورم

یمن برکت قوله

با سیر اختر و فلکم داوری بسیست　　انصاف شاه باد درین قصه داورم

داوری جنگ و جدل داور حاکم قوله

شبل الاسد بصید دلم حمله کرد و من　　گر لاغرم ولیک شکار غضنفرم

شبل الاسد بچه شیر غضنفر شیر و مرد غلیظ قوله

ای شاه شیر گیر چه کم گردد ار شود　　تا دیده اش بگزلک غیرت بر آورم

گزلک کارد خورد نول بادسته　　قصیده

خیر مقدم مرحبا ای طائر میمون قدم　　شادمان گردی مرا نازم ترا سر تا قدم

مقدم پیش رونده و دلیر و منزل قوله

تا بدانی تو که ہجران خون عاشق میخورد　　نالهٔ شبگیر در کار است و آه صبحدم

شبگیر شب قوله

گر چنین در حلقهٔ پیچ زلف افعی بند یار　　مهره نتوان برد آسان ای دل افسونی ہم

افعی ماریست که مردم را بنظر می کشد قوله

آن گذشت ای دل که خواری دیدی از دست رقیب　　یار باز آمد بحمد الله عزیز و مغتنم

مغتنم غنیمت قوله

اگر حریم کعبه خواهی وانجمال نے نقاب	لاله و گل دان همه خار بیابان حرم

حریم حسانه قوله

خواجه توران شاه عادل جلال ملک و دین	بدر آفاق علی عون الوری غوث الامم

بدر ماه شب چهاردهم عون یاری وری خلق غوث فریادرس امم امتها قوله

صورت جاه وجلال و مقصد فضل و کمال	مظهر انوار رحمت مصدر حسن شیم

مظهر جاے ظهور- مصدر جاے صادر شدن شیم عادتها قوله

رافع اوضاع بدعه ناصب اعلام دین	ماحی آثار طغیان قامع ظلم و ستم

رافع بلند کننده اعلام نیز ها ماحی محو کننده آثار نشانها طغیان بیفرمانی قامع برکننده خواجه کافی نام مردی وزیر محاسب نویسنده صیت آوازه جود بخشش صدا آواز صدر سینه و بیشگاه و دل و ابتدا و وصاحب منصب و بازگشتن از جاے و بدر آمدن از جاے اجم تن آور بیشه علم نشان که اندر بیابان بود و کوه بلند و علم و جامه و رایت معلی بلند قوله

آستانت موضع دولت نه اکنونست و بس	دارد این قصر معلی نقش تاریخ قدم

قدم دیرینه شدن و پیش رونده قوله

بخت بیدارت چو می آید بصحراے وجود	خفته بد گردون هنوز اندر شبستان عدم

شبستان محل عدم ناچیزگی قوله

قلب بدخواهان شکست احوال ما بر جاے تو	هر کرا دل نشکند فیروز گردد لاجرم

قلب دل و فوج میانه لاجرم لاچار قوله

هان نه پنداری که تنها میزنی بر قلب خصم	همت ارباب دل بانست و ارباب همم

هان هشیار شو همم جمع همت- نام ابوجهل در جاهلیت ابوالحکیم بود بکمال دانش پیشواے خلق مینمود و چون بآن سرور بعداوت پیش آمد و جهالت و اشعار خود ساخته از زبان در غشان آنحضرت صلعم ابوجهل بر آمد نام سابقش محو شد معنے آنست که اے دل زنهار انکار اہل الله منما و در عداوت ایشان سبب خسران فی القدسی من عادی لی ولیا فقد آذنته بالحرب قوله

تا لبم مهجور بود از خاکبوس درگهت	درد نوش درد بودم باندیکان [illegible]م

ندیمان همنشینان ندم پشمانی دوستکانا آنکه از جان وعزیز دارندش یغما لوٹ گنج فروشان یاوه گویان وناسخن فهمان وبیوقوفان مغتنم غنیمت **قصیده**

شد عرصهٔ زمین چو بساطِ ارم جوان	از پرتوِ سعادت شاهِ جهان ستان

عرصه کشادگی میان سرائے هر کشادگی که درو درخت نباشد قوله

خاقان شرق و غرب که در غرب شرق اوست	صاحبقران و خسرو شاهِ خدائگان

خاقان بادشاه ترکان و بادشاه چین صاحبقران مولود که مسقط النطفہ یا مسقط است او بوقت وآن عظمی باشد و بروج قرآن در طالع بود ۱۲ من ابراهیم شاهی قوله

خورشید ملک پرور و سلطان دادگر	دارائے عدل گستر و کسرے کے نشان

کسرے نوشیروان و هر که شاه فارس بود نشان علامت ونشاننده قوله

عظم جلال دولت ودین آنکه رفعتش	دارد همیشه توسن ایام زیر ران

توسن نارام قوله

دارائے هر شاه شجاع آفتاب ملک	خاقان کامگار و شهنشاه نوجوان

کامگار صاحب مراد قوله

ماهیے که شد ز طلعتش افروخته زمین	شاهیے که شد ز همتش افراخته زمان

افروخته روشن افراخته بلند قوله

سیمرغ وهم را نبود قوت عروج	آنجا که باز همت او ساخت آشیان

عروج بالا رفتن قوله

حکمش روان چو باد بر اطراف بحر و بر	مهرش روان چو روح بر اعضای انس و جان
تخت تو رشک مسندِ جمشید و کیقباد	تاج تو عین افسر دارا و داوران

دارا دارنده ونام شاه داور حاکم قوله

تو آفتاب ظلی و هر جا که میروی	چون سایه از قفای تو دولت بود روان
ارکان نیر ورد چو تو داور بهیچ قرن	گردون نیاورد چو تو اختر بصد قران

قران هشتاد سال وبقولے سی سال قوله

هر دانشے کہ در دل دفتر نیامدہ است | دارد جواب خامۂ تو بر سر زبان

خامہ قلم قوله

دست ترا بابر کہ یارد شبیہ کرد | چون بدرہ بدرہ این دہد و قطرہ قطرہ آن

شبیہ مانند این اشارت بدست آن اشارت بابر قوله

علم از تو با کرامت و عقل از تو با فروغ | شرع از تو در حمایت و دین از تو در امان

کرامت بزرگی و شکوہ و دبدبہ قوله

ای خسرو رفیع جناب و منیع قدر | وے داور عدیم مثال و عظیم شان

رفیع بلند جناب آستان منیع بلند قدر مرتبہ داور آنکہ میان نیک و بد فصل کند و خداوند حاکم عدیم عدم شان صفت و بزرگی قوله

اے آفتاب ملک کہ در جنب ہمتت | چون ذرہ حقیر بود گنج شائگان

جنب بابر و مقابل گنج شائگان بے پایان کندلان بفتح یکم و ضم سوم جنسے است از خیام قوله

این اطلس مقرنس و نہ توے زرنگار | چتر بلند بر سر خرگاہ خویش دان

مقرنس بنا مدور کہ بر و بنر دبان بر آیند کیان بادشاہان جبار کہ پنج بودند کیومرث - کیقباد کیکاؤس - کیلہراسپ - کیخسرو قوله

بودی درون گلشن و از برد لان تو | در ہند بود غلغل و در زنگ بد فغان

زنگ نام ولایت فغان شور قوله

در دشت روم خیمہ زدی تا غریو کوس | در دشت سند رفت و بیابان سیستان

سیستان نام ولایت رستم کہ آنرا نیمروز ہم گویند قوله

تا قصر زرد ساختی و لرزہ او فتاد | در قصر ہاے قیصر و در خانہا ی خان

قصر محل قیصر بادشاہ روم ہر کہ باشد خان خانہ و کاروانسراے و بادشاہ ملک سمرقند ہر کہ باشد قوله

آن کیست کو بملک کند با تو ہمسری | از مصر تا بروم و زچین تا بقیروان

ہمسری برابری مصر نام شہر روم نام شہر چین نام شہر قیروان نام شہرے است و نیز

مشرق و ہم مغرب قوله

اینک بطرف گلشن و بستان ہمیروی — با بندگان سمند سعادت بزیر ران

سمند اسپ قوله

ای ملہمی که وصف قدوسیان قدس — فیضی رسد بخاطر پاکت زمان زمان

قدوسیان فرشتگان و روحانیان قدس پاک و نام بیابان بطرف بیت المقدس زمان زمان ساعة فساعة قصیده

ز دلبری نتوان لاف زد بآسانی — ہزار نکته درین کار ہست تا دانی

خاتم بفتح و کسر تا انگشتری سمند اسپ تند تیز گاه وقت طراز نقش و نگار و علم و جامه و نام شہریست در حد چین بسیط فراخ پایه مرتبه مسالک راه کروبیان فرشتگان نزدیک صریر بانگ لگام و بانگ در و قلم و تخت و نعلین و انچه بدان ماند ۱۲ من ابراہیمشاہی سوالق اولین تبارک الله بزرگست خدا صواعق جمع صاعقه سخط ناخشنودی شقایق لاله نعمانی نعما قسم از لاله که آنرا لاله نعمان گویند روح بضم جان و عیسی و بفتح باد خنک و خوش آینده و روز خوش و رحمت و آسانی و بخشایش و بوی خوش ریحانی بفتح بوستان بان و گلفروش ۱۲ من ابراہیم شاہی منجذب کشیده شده از جذبہای سبحانی الجذبة من جذبات الحق توازی عمل الثقلین ستبان جمع شب خلاف القیاس ذیل دامن خط ریحانی قسمی از خطوط سبعه مدایح مدح ترجیع بند

ای داده بباد دوستداری — این بود وفا و عہد و یاری
گفتیم مگر از سر ترحم — دست از ستم و جفا بداری

مگر شاید ترحم مہربانی قوله

بیشک دل ماه و خور بگیرد — گر سوی فلک رسد نفیرم

خور آفتاب نفیر آواز قوله

نتوان بقلم نوشت شوقش — گر ہیر فلک شود دبیرم

دبیر نویسنده قوله

دارم سر آنکه ہمچو سعدی — بنشینم و صبر پیش گیرم

۹ این قصیده در نسخ صحیح نیست ۱۲

سرخیال قوله

ای ساقی ازان می شبانه | درده دو سه جام عاشقانه

می شبانه می دوشین جام عاشقانه جام پر ومالامال قوله

ای مطرب ما تو نیز یکدم | مگذار ز کف دف چغانه

چغانه نام سازیست که سرمندل گویند قوله

بر گوی بیاد وصل جانان | چون عود بسوز دل ترانه

عود نام چوبیست خوشبو که میسوزند ترانه نوعی از سرود قوله

دیریست که آتش غم دل | در سینه همیکشد زبانه

دیر است مدتیست زبانه شعلهٔ آتش قوله

چون نیست بهیچگونه پیدا | دریای فراق را کرانه

کرانه انتہا قوله

ای غیرت لعبتان طناز | برقع ز رخ چو مه برانداز

طناز خنده و مسخرگی کننده برانداز دور کن قوله

تا من ز سر جہان بکلی | برخیزم و توبه بشکنم باز

بکلی من کل الوجوه قوله

ای دوست ز رنگ زار دیده | شد فاش میان مردمان راز

فاش آشکارا قوله

سرمایهٔ عمر داد برباد | هر کو بغم تو گشت دمساز

دمساز همدم و مصاحب قوله

در آتش عشق و مجمر غم | می سوز دلا چو عود می ساز

مجمر عود سوز قوله

حالی چو نمیدهد مرادست | بوسیدن پای آن سرافراز

حالی فی الحال نمیدهد مرا دست میسر نمیشود

ای سرو سمن بر گل اندام | از عارض تو خجل مه شام

سمن نام گل قوله

چون کام نشد بسعی حاصل | قانع شده ام بهجر ناکام

کام مقصد ناکام لاچار قوله

ما ئیم و غم فراق حالے | تا خود بکجا رسد سرانجام

سرانجام آخرکار قوله

شادم به غمت که در همه حال | سوز غم تست سازگارم

سازگارم سازنده کار من قوله

ای زخم غم تو مرهم دل | عشق تو انیس و محرم دل

انیس الفت دہندہ - ترجیع بند

ساقی اگرت هوای ماهی | جز باده میار هیچ ماهی

هی بفتح هستا دمعنے تاکید و زجر هم آید قوله

سلطان صفت آن بت پریوش | می آید و خلق شهر از پے

صفت مانند وش مانند قوله

با درد در آ بجوی درمان | کونین نگر ز عشق لاشے

زعشق لاشی پیش عشق هیچ قوله

مردم نگران بروی خوبش | ورنه شرم روان ز عارضش خوی

نگران مشتاق و فریبنده خوی عرق پاکباز آنکه تمام بقمار در بازد و مجرد زاهد قوله

حیران شده ام که هیچ وصفی | درخورد رخت بیان ندارد

درخور لائق - قوله

هر دل که ندارد زجان دوست | میدان بیقین که جان ندارد

جان ندارد بیجان ست لاینفع و مرده منتظم آراسته قوله

نوبادهٔ خاندان ملک ست | گلدستهٔ بوستان دین ست

نوبادهٔ درخت نورسته قوله

آثار و دلائل سعادت | تابنده چو نورش از جبین ست

آثار نشان دلائل جمع دلیل تابندہ روشن نورش شین بمعنے اور اثمین بے بہا قولہ

در خاتم قدر او نہفتہ — فیروزۂ چرخ چون نگین ست

خاتم بفتح وکسر انگشتری قولہ

بر نام تو مہر کردہ گردون — منشور اوامر و نواہی

منشور فرمان قولہ

اے خلعتِ ملک بر تو زیبا — وے غرّۂ دولت از تو غرّا

غرّہ سپیدی روے اسپ وپیشانی وبزرگی غرّا روشن قولہ

بر قامتِ حشمتِ تو کوتاہ — این اطلسِ نیلگونِ والا

اطلس نیلگون والا آسمان قولہ

نگذشت صداے صیتِ عدلت — از سقف نہم رواق خضرا

رواق خضرا آسمان قولہ

بر شادیٔ مجلسِ تو ناہید — ہر لحظہ کشیدہ جامِ صہبا

ناہید زہرہ صہبا شراب قولہ

از بہر قبولیت ازین گوش — لولوے خوشاب گشتہ لالا

ازین گوش یعنی بندگی وخدمتگاری وفرمانبرداری لطوع ورغبت لالا غلام درخشندہ واین درصفت جز لولو مستعمل نہ شدہ قولہ

در قصرِ تو چرخ آستانی — کیوان بہ درِ تو پاسبانی

کیوان ستارہ زحل قولہ

توفیق رفیق در یمینت — تائید ندیم در بشارت

یمین دست راست تائید استواری ندیم ہمنشین قولہ

نصرت کہ مباد از تو خالی — در رزم کمینہ دستیارت

دست یار یاری دہندہ پردہ دار دربان - مخمس

درعشق تو اے صنم چنانم - ہیہات افسوس شاہباز باز سپید انگار بدان غیر عرب را ترک وتاجیک گویند اخیل گروہ سہیل ستارہ کہ از طرف یمن برآید - ساقی نامہ

بیا تا خرد را قلم درکشیم — ز مستی بعالم علم درکشیم

ز جام دمادم دمے دم زنیم | زمے آب بر آتش غم زنیم

دمادم دمبدم قوله

ازین دامگه دیر بادے مغاک | برفتند و بردند حسرت بخاک

دامگه دنیا۔ قوله

دریغا جوانی که برباد شد | خنک آنکه از عالم آزاد شد

خنک خوش قوله

سبک باش و رطلے گرانم بده | وگر فاش نتوان نهانم بده

رطل پیمانه قوله

بده ساقی آن آب آتش خواص | کزان بلکه یابم ز آتش خلاص

آب آتش خواص شراب قوله

بدین سقف نه پایهٔ شش رواق | توان زد بیک جامے چار طاق

چار طاق نوعے از طعام مخصوص بمطبخ وخیمه دراوٹی قوله

بده ساقی آن جوهر روح را | دوائے دل ریش مجروح را

آن جوهر روح کنایه از شراب قوله

خذ الجام لاتخش فیها الجناح | که در باغ جنت بود مے مباح

بگیر جام و مترس درین که گناه هست قوله

بده ساقی آن بادهٔ روح بخش | بده تا نشینم بر پشت رخش

رخش نام اسپ رستم قوله

تهمتن صفت رو بمیدان کنم | بکام دل آهنگ جولان کنم

تهمتن رستم قوله

درین خون فشان عرصهٔ رستخیز | تو خون صراحی بساغر بریز

خون صراحی شراب قوله

بیا ساقی ازین مکن سرکشی | که از خاکی آخر نه از آتشی

از خاکی یعنی از آدمی نه از آتشی نه دیوے قوله

بیا ساقی آن بادهٔ لعل صاف ||| بده تا کے این شید و تزویر و لاف

شید مکر تزویر دروغ قوله

ز تسبیح و خرقه ملولم مدام ||| مے رهن کن هر دو را والسلام

رهن گرو قوله

بمن ده که در کیش رندان مست ||| چه آتش پرست و چه دنیا پرست

یعنی بت پرستانرا عیب مکن و زنارداران رانکوهش مکن که ایشان عبد الصنم‌اند و تو عبد الدنیا زدودن زنگ تیرگی تلافی عوض و تدارک کاویانی علم علم فریدون و آن از چرمی بود و آن را مبارک شمرده و بجامه پوشیده و لعل و جواهر دران زیاده کرده در عهد عمر رض چون خراسان فتح شد بغارت آمده امیر المومنین آنرا قسمت نمود بزداید صیقل کند و بهیم تاج بازکشاده آب اندیشه سوز شراب گرگ پیر آسمان آن بکر مستور مست شراب رود پسر جوے آب و تار ابریشم من ابراهیم شاهی - مغنی نامه

مغنی کجائی بگلبانگ رود ||| بیاد آور آن خسروانی سرود

پرویز نام پسر هرمز بن نوشیروان که ایوان کسرے که نامرتب بود مرتب گردانید که داشت لورن شصت من مرصع بجواهر نفیس و تخت ش از عاج و ساج و مکلل و مرصع بود شکل اقالیم زمین و فلک البروج درو ثبت کرده و انرا بطاقے در آورده و بر و طلسمے بود از شیر و گوزن سر بر بر و طلسمے و غلوله کم از گوی چون یکساعت گذشتی آن گوے از دهان شیر در طاس او فتادی و او را چهار دست فرش بود که بهر دستے فصلے از فصول سال نگاشته و شطرنجش یکطرف از یاقوت و طرفے از زمرد تراشیده بودند و نردے داشت که یکجانبش از بسد و دوم از فیروزه بالیشم ترکیب کرده و او را دویست مثقال زر افشان بود چون بار دادی از ان زر بدست صورتهاے خالب ساختی و شکستی و خوانش مرصع بجواهر نفیس و کاسهاے زرد و سبز و او را گنج باد آورد و گنج عروس و گنج دیبهٔ خسروی و گنج افراسیاب و گنج سوخته و گنج شادآورد و نیز پیلی و سفید داشت بزرگتر از همه پیلان از غایت سفیدی بدرخشیدی و باربد و نکیسا و سطربان او بودند و شیرین زن و معشوقه او بود و شکرد زن نوید آداز مژده در رود بضم از ایزد رحمت بود و از ملائک استغفار و از مومنان دعا و از بهائم و

طیور تسبیح ۱۲ ابن ابراہیم شاہی اصول نام نواے آہنگ آواز خنیاگر مطرب وسرود ناہید زہرہ چنگی زنندہ رہے زن سرودی برگوار غنون نام سازے از وضع افلاطون عود نام چوبے خوشبو نوآئین خوش ونو نی سازے پرداز بنواز چارہ ساز سازندہ عراق نام سرود زندہ رود نام جوئے بربط صراحی بصورت بربط دارا ے دارندہ دیہیم تاج بہین بہترین تمکین بزرگی و مرتبہ اورنگ تخت تن آسانی آرام وآسایش ولی نعمت مربی اسماء حسنے وَلِلّٰهِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْهُ بِهَا مربع جاے چریدن جدی بزغالہ ثور گاو دنیز ناہماسے بروج آہمتن رستم نبرد جنگ منوچہر نام پسر نبیسہ دختر بن ایرج بن فریدون خلف فرزند فرنگ نام ولایت مہراج نام بادشاہ زنگ ترک ترکستان ہندو چاکر وثاق خانہ نطاق کمربند ہمایون مبارک صفت مانند آئین رسم ونہاد کشف ظاہر کنار انتہا شہہا اے بادشاہ ثمین گرانمایہ نوش شیرین وآب حیات مثنوی

بسیار

الا اے آہوے وحشی کجائی ــــ مرا با تست چندین آشنائی

الا دانا وآگاہ باش قولہ

کہ مے بینم درین وشت مشوش ــــ چراگاہے ندارم خرم وخوش

مشوش خطرناک وشت مشوش دنیا قولہ

مگر دست عطا پروردن آمد ــــ کہ قالم لاتذرنی فرداً احد

لاتذرنی فرداً مگذار مرا تنہا قولہ

کہ اے سالک چہ در انبانہ داری ــــ بیا دامے بنہ گر دانہ داری

انبانہ رخت وبال عذاب تاک درخت انگور پرداز امراز پرداختن وپردازندہ طرز روش مشام مغز باف بافندہ سحر فتنہ دارد دگر یہ دنگار۔ ژند نام کتابے تصنیف ابراہیم زرتشت وشرح آن پاژند وقیل صحف ابراہیم عرم وآتش زنہ کہ چقمق گویند ونام وزیر سہراب بن رستم کہ آنرا زند رزم ہم گفتندے سلم نام پسر بزرگ فریدون بن آبتین کہ تور وایرج ازد خورد بودند شیدہ نام پسر افراسیاب کہ پشنگ نام داشت ونام حکیمے کہ شاگرد سمنار بود وبہرام گور را ہفت گنبد ہفت رنگ ساختہ سراے سپنج سراے عاریتی ودنیا نوشیروان نام بادشاہ ایران زمین

که تولد حضرت رسالت ۴ در زمان اوست واو مزدک حکیم را که صاحب مذهب اباحه بود با هشتاد مرد
که متابع او بود کشته شده وامگه دنیا حی نام قبیله از عرب دم سرد آه نومیدی درد نوشان عاشقان
خمار بفتح والشدے فروش مار نه سر فلک ونفس روان جان وفی الحال حقه سبز فلک
مهره باز دغا باز بهرام نام بادشاه طوس نام بادشاهزاده ارششدر دنیا ناکام لاچار رحیل کوچ
طبا شیر نام دوا طبا شیر صبح روشنی صبح نشیمن نشست هفت پرکار هفت فلک ٥

هر که آمد در جهان پر ز شور | عاقبت میبایدش رفتن بگور

این کاخ سپنج عاریتی خان خانه وکاروانسرا ے ٥ ای دل مجوے منصب دنیا که
هیچ نیست ـ غزل تغیری عمل خدمت شهنشاه اختران آفتاب حمل نام برج جدی نام برج
دلو نام برج زحل نام برج مسیح عیسے ۴ وحل کیچڑ ٥ فساد چرخ نه بینیم وشنویم هنوز
سور عروسی وضیافت ومهمانی تطهیر وشادی وشاد و دیوار حصار نهاد روش ٥ دل امنه
بر دنیا واسباب او ـ عسل شهد زین دو کان دنیا رطب خرما گردنان پهلوانان ٥
دوش با عقل در سخن بودم ـ کشف ظاهر دم فریب بند قید وخیال ملال دلگیری ٥
آن کیست کو بحضرت سلطان ادا کند ـ حیز غنی داریم خیال وارام ومن یتق الله یجعل
له مخرجا ـ ویرزقه من حیث لا یحتسب اقتباس از آیه قرآنی است ولفظ مخرجا برا ے
افزونی بیت محذوف شده یعنی کسے که بترسد خدا را گردانند خدا از براے او جاے برآمدن
وروزی دهد اورا از جاے که نمی پندارد ٥ نبود مهتری چو دست دهد ـ دست دهد میسر آید
ملون رنگا رنگ شاه هرموز شاه هرمز یزد نام شهر یست در فارس ٥ درین محنت سرا
تا کے ببوی دوست بنشینم ـ محنت سرا دنیا که جاے هست تاریک بیصفا انگشت در
دندان کنایه از تحیر در کار وبار سکه آن را پذیرفته ودریافت آن معدوم سر بر سر زانو کنایه
از تفکر خود بکمال نقصان است ٥

بیا اے طائر فرخ بیاور مژدهٔ دولت | عسی الایام ان یرجعن ندما کالذی کانوا

طائر فرخ ملک الموت مژده دولت بیغام ملک الجبار عسے بمعنے قرب ایام روزان یرجعن صیغه
جمع مونث غائب فعل مضارع معلوم از رجع یرجع رجوعا بمعنے باز شدن الندم والندامة پشیمان

شدن وکاف حرف تشبیه است الذی اسم اشارت بمعنی آنوقت که رفت ازیشان بغارت کانوا
صیغه جمع مذکر غائب فعل ماضی معروف معنے آنست که درین ظلمت سراے دنیا تا بکے گفت وشنفت
صفات دوست نشینم گہے از تحیر درکار و بار خود وتحریر نایافت مطلوب روزگار خود انگشت بدندان
نہادن گزینم وگہے از تفکر در خود ودر دردوست برسرزانو نشینم بیاے ملک الموت مژده دولت که پیغام
حضرت احدیت است بیار تا خوشان وشادان مصافحه نمایم واز روزگار قریب است که ایام فراق
از روے ندامت وپریشانی مکدر ند ہمچون ایامے که بوده اند پیش ازان در کمال شادمانی اے بر واین
که بالا مذکور شد بیامد وایام فراق بسر آید در روزہاے وصال در آید ٥

بناءُ الصبر مذ حلت نہانی الاسد سرحان ۔۔۔ وطار العقل اذعنی حین الوزن عریان

حلت صیغه واحد مونث غایب فعل ماضی معلوم من حل یحل بمعنے بازکشادن اسد جمع اسد
اینجا کنایه از دواعی شہوانست که ازتکاب آن مورث آفات ست سرحان گرگ طار صیغه واحد مذکر غائب
فعل ماضی معلوم از طار یطیر طیرا بمعنے پریدن اذعن بفتح ہمزه وسکون ذال وکسر عین واحد مذکر امر
مخاطب بود من اذعن یذعن اذعانا بمعنے گردن نہادن و یاء متکلم وزن سنجیدن عریان برہنه
شدن درینجا معنے عاریست که اتیان مصدر بمعنی فاعل درکلام فصحا بسیار ست معنے آنست که
بناء صبر ازان ہنگام که ازہم کشاده شد وریخته گشت مرا عشق از دواعی شہوت باز داشت وبرید
عقل ودانش که حاجب سلوک بودمرا از سلوک آن طریق منع میفرمود مطیع شواے طائر فرخ بمعنے
سنجیدن وحقیقة دریافتن یعنی مطیع بانمعنی که بسنج دریافت حقیقة را درانحال که عاری وبرہنه
ازمخالف ومخاصمت من شیداخون مراد ریافتی واطلاع حقیقت من شتافته که خواہش من
مرتبه خود بکمال رسانده وخلاف محبت را درمن اثر نمانده باید که مطیع من شوی واز مخالفت
ومخاصمت من عاری بیگردی و نیز اذ بمعنی وقت کما قال الله ثانی اثنین اذہما فی الغار و
عنی جار ومجرور بود متعلق لفرمان برسم سابق مصدر بمعنے فاعل واین عریان خبر مبتدا مقدر
وتقدیر کلام چنین سند سعا وطار العقل اذہو عریان عین بمعنی الوزن ومعنی چنین شود او بچشم
بصیرت مرا دریافت که از تصرف او دورم واز سنجیدن تا برید عقل ہنگام که آن عاقل عاری
است ازحین بمعنے سنجیدن او مہجورم از من ببرید وجدا گردید ٥

آنکه ده با هفت و نیم آورد بس سودے نکرد	فرحتت بادا که هفت و نیم باده می کنی

در معانی این بیت وجوه بسیار است اول آنکه یعنی اے ممدوح من آنکه از کمال خویش بنقصان روے
آورد و دین را به دنیا بدل کرد و ظلم و تعدی از بهر حصول مال برپا نهاد پس سودے نکرد اگرچه بدانش خود سود کرد کما قال الله و یحسبون انهم یحسنون
صنعا ترا ایزد تعالی عمر زیاده گرداناد که همیشه از نزول بعروج توجه داری و دنیا را در طلب دین همی آری و در مرضیات حق
میکوشی و لباس مصبوغ بصبغة الله مے پوشی چنانچه در ابیات آینده خود گوید دوم آنکه بمرتبه کمال
رسیده بهدایت ناقصان روے آورد و همت خود بتوجه ایشان گماشت پس سودے نکرد
بلکه در غبن آورد اگرچه نزد اهل شرع هدایت ناقصان امریست عظیم اما چون از عروج مرتبه خود باز ماند
پس غبن کرد کما قال من استوی یوماه فهو مغبون حق تعالی در عمر تو برکت کناد که همیشه در تکمیل نفس ناطقه
خود میکوشی سوم آنکه خلیفه آنوقت استمداد همت نموده در انوقت که غنیم ناهنجار با لشکر بیشمار تسخیر
ممالکش رو نهاده و هراسے عظیم بر خلیفه مستولی شده و لشکر خلیفه هفت و نیم هزار و لشکر غنیم ده هزار
خواجه بنور بصیرت دریافته این قطعه را نوشت و کرامت خویش اظهار فرموده و دلداریش فرستاد
بحکم کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله چهارم آنکه با هفت و نیم اراده کرده و چون ده را
با هفت و نیم ضرب کنیم هفتاد و پنج میشود و از ان کلمه عجب گیریم که در شمار هفتاد و پنجست یعنی آنکه
در کمال دولت دنیا عجبے بر زیر دستان نموده پس سودے نکرد خدا عمر تو دراز گرداناد که تو با وجود
قلت مال بر زیر دستان لباس عجب می طرازی هتم دانرا زیر دست میسازی و این خصلتیست
حمیده کما قال ع التکبر مع المتکبرین صدقة پنجم آنکه بادشاهان سابق نقود مضروبه ده وزنی را
بهفت و نیم قرار می آوردند و خزاین را بدین وسیله پر میکردند چون نوبت ضرب سکه بممدوح رسید
علو همتش باز برافزونی آرمید و هفت و نیم از ما ریده و ربنی نرود خلق خدا را برفاهیت آورد چنانچه
امیر خسرو در مدح بادشاه گوید ۵ گر جدو الاش زده سے کرم + کرد یکے را دو عیار درم + میوه
که عیار هی در بیش تا چه شد + کز سه یکے بود یکے راسه شد ۵ کعب الغزال نام شراب و نبات
و کعب الغزال بغیر لام همدرین لغت است طبرزد شکر سفید مشتری خریدار هی بنده منهی نداد هنده
جاسوس دار المحن کنف پناه طاب مثواه خوش باد جایگاه او لا یفوت فوت نمیشد منقلب
گردنده زرق و ریو مکر و فریب ۵

رخیم منکر خمار بود روزے چند — بدان دلیل که القاص لایحب القاص
نریخت خون صراحی ولے بکشتن او — زمانه نیز براند که الجروح قصاص

رخیم مردمک باریک و نرم آواز پس مراد از رخیم زاهد ظاهر پرست خمار میفروش مراد عارف کامل قاص چیننده صراحی مراد عارف کامل جروح خستگی معنے آنست که زاهد ظاهر پرست مدتے منکر عارف بود و در انکارش می بود بدنیجه که خوشه چین مر خوشه چین را دوست نمیدارد عاقبت الامر عرفان از زهادت غلبه کرد و زاهد را القید خود آورد وانچه در باطن عارف بود نوش کرد و از زهادت برآمد و از درد عشق سر برآورد و باطن عارف را مکشوف کرد که عبارت از ریختن خون صراحی بود و کنایه از یمعنی سنز و چون زاهد خون صراحی ریخت و در افشاے اسرار آویخت صاحب زمانه که حضرت حق باشد بموجب لاتسبوا الدهر فان الدهر انا بکشتن آن رخیم اشارت مینماید که الجروح قصاص پس زاهد که بعشق آویخته خونش نیز ریخته شود و کشته گردد که العشق اوله حرف و آخره قتل و تلمیح بقصه حسین منصور و قاضی است که بخون منصور فتوی نموده او در زهد و تقوی بے نظیر بود لاجرم در تعصب می نمود معنی آنست که قاضی ظاهر پرست چندگاه انکار شیخ می نمود بعلة آنکه هم پیشه هم پیشه را دوست نمیدارد و بهر تقریبے ستیزه در پیش می آرد و شیخ بمرتبه حقیقة مستقر بود و قاضی هم دعوی حقیقة می نمود اینقدر مجانست هم موجب انکار باشد تاآنکه رفته رفته حکم کشتنش داد و صاحب یعنی الله تعالے میفرماید که الجروح قصاص یعنی هر که بدیگرے آویزد خونش بریزد عاقبت تیغ بر دآهیخته گردد ۷ سر خیال رسدت سزاوارست علمدار نشان بردار جنیبت کش خردار دار خیبر نام قلعه خواجه قنبر علی مرتضے معمّا

بردار دل از مادر دهر ای فرزند — با نصف اخیر شوهرش در پیوند
نیے قلب ندانی که چنین نقادی — چون حافظ اگر شوی ز ریش خورسند

معنے بیتے مادر دهر عبارت از دین که مشتمل بحرین بحر شریعة و بحر طریقة و هر دو اجزاے وے آیند و از اجتماع این هر دو دین بتمامی میرسد نصف اخیر شوهرش اشارة بطریقة که والاترین اجزاء اوست معنے آنست بردار دل از دنیا اے دوست و بنصف آخر شوهر او در پیوند که والاترین اجزاء است یعنی از ابناء دنیا درگذشته داخل اهل طریقه شو اگر ببینده دلی قلب خود را ندانی که اول ترین اجزاء او را چیننده یعنے اجزاء وجود را قلب نکنی و پریشان نسازی و عناصر و حواس را برابر همی نیند ازی

هرگز بدان پایه نرسی وان لباس بقامت خود بطرازی و معنی معمائی آنست که اول کلمه بهر تحلیل کنم بدو حرف ب و ر پس ب که درکار ما نبود بر داشتیم و ر را بجاے خود گذاشتیم کلمه در اشارت میکند بدان واز آن معنی آگهی میدهد پس دل از ما در دهر یعنی حرف میانه ادراکه حرف را رسمی است اے شاد بهر و چون بهر دو جمع شود مجموع او شرابا میباشد و بنصف اخیر کلمه شوهرش پیوند گیرد و تا براس قلب کنند آخر او را بصدر آرند و حروف صدر بپایان برد شراب شود که عشق است اگر کسے گوید که حافظ تشخیص هیچ نامے نفرمود و هیچ اسم ثبت نگردد تا وقتیکه نام ثبت و تشخیص معلوم نگردد جواب آنست که راح و شراب از عشق است باتفاق محبوب صوفیه خواجه نام از ینجهة ثبت نکرده که متفق علیه این طائفه است **معما**

نام بت من که مه ز رویش خجل است
اول ششم هجی و قلبش روشن

دو حرف ز نظم حافظ مرتجل است
وین طرفه تر آنکه جمله اجزاش دل است

یعنی نام محبوب من که ماه از روے او شرمندگی خواست دو حرف از نظم حافظ بذله گو آن دو حرف اول و ششم حرف هجا که الف و ح است و رکه قلبش روشن است باعتبارے که علامت قمر است پس در نجم پس آخر شد و چون جمله اجزا را قلب کنند یعنی را را بصدر آرند و حا را بآخر و الف را بقلب راح گردد و راح بمعنے شراب که محبوب همه است **ب** مفتوح کشاده دستگه قدرت سو دا زده دیوانه آفتاب بگل اندودن نهان ساختن امرے که در غایت شهرت باشد رهبان زاهد ترسایان دژم غمگین و مخمور این اشارة بشیرین دان اشارت به تلخ قسّام قسمت کننده لاله بازی مضاحک ضحک آرنده زرق فریب خط ریحان قسمے از خطوط سبعه

تمت

خاتمة الطبع

الحمد لله والمنة که درین زمان فرخی اقتران کتاب مستطاب راحت روان و روح مسمی به **بدر الشروح** که هنوز بقالب طبع نیامده بود بتصحیح تام و تنقیح ملا الکلام باهتمام احقر انام محمد عبد الاحد عفا الله عنه الصمد بماه شوال المکرم سنه ۱۳۲۱ هجری مطابق ماه جنوری سنه ۱۹۰۴ء در مطبع مجتبائی واقع دهلی طبع گردید

بدر الشروح

یہ دیوان حافظ کی نایاب اور بے نظیر شرح دلچسپ اور دلنشین تصوف آمیز مضامین اپنے مین لئے ہوئے مدت سے زمانہ کی آنکھوں سے محجوب تھی۔ جہان کے علم دوست اشخاص صرف اسکا نام ہی سُن لینے کیلئے ہمہ تن گوش بنے تھے۔ زمانہ کے صوفی منش با مذاق لوگ اسکے دل لگتے اور پھڑکتے ہوئے مضمونون کے اشتیاق مین عالمِ یاس مین حیران و ششدر کھڑے تھے گویا نقش بدیوار بنے تھے۔ مطبع نے جانی مالی کوششون سے اسکو بہم پہنچایا اور زیور طبع سے آراستہ کر کے مشتاقانِ دیدار کو شیدا و فریفتہ بنایا۔ اور غواصان دریائے صحویت کو محو کا جام پلایا۔ مشہور ہے کہ دیوان حافظ دیکھنے سے اللہ والون پر جذب کی حالت طاری ہوجاتی ہی۔ لہٰذا یہ شرح اس طریق سے لکھی گئی ہے کہ خود بخود دلکو اپنی طرف کھینچ لاتی ہی اور سالک کو مقام مقام پر پس و پیش سُجھاتی ہے۔ طالبان خوش مذاق آئین اور جتنے نسخے مطلوب ہون مطبع مجتبائی سے خرید فرمائین ❊